Arya Samaj Foundation Chennai a

नामदार न्यायमूर्ति काशीनाथ त्रिंबक तेलंग यांचें चरित्र.

वि

वी. गो. कर्नाटकी.

Domain. Gurukul Kangri Collect

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भारत-गौरव ग्रंथमाला

नामदार न्यायमूर्ति

काशीनाथ त्रिंबक तेलंग

यांचें चरित्र.

लेखक

श्रीनिवास नारायण कर्नाटकी

पुष्प ८३ वें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ ओ३म् ❀

पुस्तक-संख्या ४.३.म./३४

पंजिका संख्या २०९८२

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

LIBRARY,
GURUKULA KANGRI.

स्टाक प्रमाणीकरण ११-४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भारत-गौरव-ग्रंथमाला, पुष्प ८३ वें.

नामदार न्यायमूर्ति काशिनाथ त्रिंबक तेलंग यांचें चरित्र.

CHECKED 1973

४३५
३४

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
—भगवान् श्रीकृष्ण.

२०१८२
५.१.२००९

लेखक
श्रीनिवास नारायण कर्नाटकी,
डॉ. सर रा. गो. भांडारकर यांचा चरित्रकर्ता.

किंमत ३॥ रुपये

LIBRARY, GURUKULA KANGRI.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकाशक
मंगेश नारायण कुळकर्णी,
मालक,
भारत-गौरव-ग्रंथमाला,
३१८ ए, ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २.

या पुस्तकाचे पुनर्मुद्रणाचे, भाषांतराचे वगैरे सर्व हक्क प्रकाशकानें आपल्या स्वाधीन राखून ठेविले आहेत.

मुद्रक
मंगेश नारायण कुळकर्णी,
कर्नाटक प्रेस, ३१८ ए,
ठाकुरद्वार, मुंबई. नं. २.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" मातापितृभ्यां नमः । "

—पुस्तककर्ता.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रंथ–समर्पण.

सार्वजनिक हिताची कळकळ बाळगणाऱ्या माझ्या
सर्व महाराष्ट्रीय देशबंधूंना, त्यांच्या कामीं
हें चरित्र वाचून त्यांना जास्त प्रोत्साहन
मिळो, ह्या इच्छेनें हें एका आधुनिक
काळांतील महाराष्ट्रीय थोर पुरुषाचें
जीवनचरित्र परम आदरानें
अर्पण करीत आहें.

—पुस्तककर्ता.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रस्तावना.

मी सन १८८५ च्या सुरवातीस मुंबईस गेल्यापासूनच काशिनाथपंत तेलंग यांजबद्दल मला फार आदर वाटत असे. त्यांची प्रत्यक्ष अशी ओळख मला नव्हतीच. फक्त सन १८८९ सालीं मी नोकरीकरितां खटपट करीत होतों, त्यासंबंधांत एकदां तेलंगांना त्यांच्या बंगल्यावर जाऊन मी भेटलों होतों, इतकेंच. परंतु त्यांचीं भाषणें, व्याख्यानें वगैरे ऐकण्याचे प्रसंग मात्र मला अनेकदां आले होते. जज्ज या नात्यानें कोर्टांत—मी त्या वेळीं हायकोर्टांतच कारकून असल्यामुळें—काम करतांना तेलंगांना मी पुष्कळदां पाहिलेलें होतें. तरीही त्यांच्या खऱ्या योग्यतेची मला कांहीं दिवस कल्पना झाली नव्हती हें कबूल केलें पाहिजे. पुढें सन १८९८ सालीं "तेलंग पंथ" या विषयावर हिंदु यूनियन क्लबमध्यें न्या. रानडे यांचें जें अति संस्मरणीय भाषण झालें, तें वाचतांच माझ्या मनांत तेलंगांच्या योग्यतेविषयीं नवीन प्रकाश पडला व मग तेलंगांचीं भाषणें, त्यांनीं लिहिलेले निबंध किंवा त्यांच्या संबंधाचें मिळेल तें वाङ्मय वाचण्याचा मला कांहीं दिवस नादच लागला. त्यामुळें तेलंगांच्या कामगिरीविषयीं लेख लिहिण्याचे व भाषणें करण्याचे मग मला अनेक प्रसंग आले. परंतु त्यांचें चरित्र लिहिण्याची कल्पना मात्र माझ्या कधीं डोक्यांत आली नाहीं.

पुढें सन १९२६ मध्यें डॉ. देवदत्त रामकृष्ण भांडारकर हे जेव्हां आपल्या वडिलांच्या प्रथम वर्षश्राद्धाकरितां म्हणून कलकत्त्याहून पुण्यास आले होते, तेव्हां मी लिहिलेल्या डॉ. भांडारकरांच्या चरित्रांचीं कांहीं प्रकरणें त्यांना वाचून दाखविलीं. तें काम होतांच मी यावयास निघालों तेव्हां देवदत्तरावांनीं मला "तुम्ही तेलंगांचें चरित्र लिहा" असें म्हटलें. त्यावर मी म्हटलें, "हें हातांत घेतलेलें काम अगोदर पुरें होऊं द्या. मग पुढें पाहूं." त्यानंतर पुढें भांडारकरांच्या चरित्रासंबंधाच्या व्यवस्थेंत माझे बरेच दिवस गेल्यामुळें त्या मुदतींत मला दुसऱ्या तिसऱ्या गोष्टी सुचल्याच नाहींत. नंतर कांहीं दिवसांनीं त्या कामांतून मी जरा मोकळा होतांच वर सांगितलेल्या देवदत्तराव भांडारकरांनीं केलेल्या सूचनेची मला आठवण झाली, व त्या दिशेनें कांहीं काम करण्याचे विचार मनांत येऊं लागले. पण पुढें कांहीं दिवसांनीं मी ऐकलें कीं, मुंबईचे माझे मित्र रा. रा. वसंत नारायण नाईक हे तेलंगांचें मराठींत चरित्र लिहीत आहेत. त्यामुळें त्यासं-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बंधानें चौकशी केल्याशिवाय व रा. वसंतराव यांना विचारल्याशिवाय या कामांत हात घालणें बरोबर नाहीं असें मला वाटलें. सबब पुढें कांहीं दिवसांनीं मी जेव्हां दुसऱ्या कांहीं कामाकरितां म्हणून मुंबईस गेलों तेव्हां मी वसंतराव यांना भेटलों व चौकशी केली. ते फार सरळ मनाचे माणूस. त्यांनीं म्हटलें कीं "तेलंगांचें मराठींत चरित्र लिहिण्याची माझी इच्छा आहे. पण तुम्ही लिहिणार असाल तर खुशाल लिहा. कोठून तरी त्या थोर पुरुषाचें चरित्र प्रसिद्ध व्हावें, एवढाच हेतु." या गोष्टीस दीड वर्षापेक्षां अधिक दिवस झाले असतील.

सन १९२८ च्या मे–जून मध्यें कै. प्रो. पंढरीनाथपंत तेलंग हे लोणावळ्यास होते. मी त्या वेळीं त्यांना जाऊन भेटलों. ते अर्धांग वायूनें आजारी होते; तरी ते माझ्यावरोबर तास दीड तास बोलत बसले होते. त्यांत मुंबईच्या बऱ्याच जुन्या गोष्टी निघाल्या. मी त्यांच्या वडिलांचें मराठींत चरित्र लिहिण्याची माझी इच्छा असल्याचें सांगितलें व त्यासंबंधांत उपयोगी पडण्यासारखें त्यांच्याजवळ कांहीं पत्रें किंवा इतर कागद पुस्तकें वगैरे असल्यास तीं कांहीं दिवस माझ्या स्वाधीन करण्याविषयीं त्यांना विनंति केली. वडिलांच्या चरित्राची कल्पना ऐकून त्यांना समाधान वाटलें व बनारसला जाऊन आपलीं पुस्तकें, कागदपत्र, पत्रें वगैरे काढून पाहातों अस त्यांनीं म्हटलें. पुढें कांहीं दिवसांनीं मी एक त्यांना पत्र लिहिलें. त्याचें ता. १८ जुलै १९२८ चें त्यांच्याकडून उत्तर आलें. त्यांत त्यांचे असे उद्गार होतेः—

"With regard to your desire to write a life of my father, I may say at once that it would be a happiness to me to be of any use. As for the books you want, I will have to take some time before I can ascertain if any copies of those things exist in my possession."

तदनंतर पुढें पंढरीनाथपंतांना पुन्हा वायूचा झटका आल्याचें व त्यायोगें त्यांची अशक्तता वाढल्याचें मला समजलें. त्यामुळें त्यांना माझ्या कामाकरितां मी फिरून तसदी दिली नाहीं. तरी मूळ योजनेप्रमाणें परमेश्वरकृपेनें हें आज पुस्तक प्रसिद्ध झालेलें पाहण्यास ते राहिले नाहींत याबद्दल मनास अत्यंत दुःख वाटतें! पण ईश्वराच्या इच्छेपुढें इलाज काय? असो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कै. सर नारायण चंदावरकर हे न्या. तेलंग यांचें इंग्रजींत चरित्र लिहीत होते असें मी पुष्कळ वर्षें ऐकत होतों. अर्थात् त्यांनीं त्यासंबंधांत कांहीं टिपणें वगैरे केलीं असावींत असा माझा तर्क झाला. त्यामुळें त्यांचे चिरंजीव बॅरिस्टर विठ्ठलराव चंदावरकर यांना भेटून मी चौकशी केली. पण सर नारायणराव यांनीं न्या. तेलंग यांच्या संबंधानें जे लेख लिहून प्रसिद्ध केले होते, त्यापलीकडे कांहीं त्यांनीं टिपून ठेवलेलें नाहीं असें समजलें.

न्या. तेलंग हे दिवंगत होऊनच तीन तपें झालेलीं असल्यामुळें, त्यांच्यासंबंधाची प्रत्यक्ष माहिती असलेले असे माझ्या समजुतीप्रमाणें फारच थोडे वृद्ध गृहस्थ आहेत. पण त्यांपैकीं दोन चार गृहस्थ सर महादेव चौबळ, रा. ब. आ. स. दळवी, रा. ब. वा. गो. भांडारकर व रा. ब. दा. ग. पाध्ये माझ्या ओळखीचे असल्यामुळें त्यांना प्रत्येकीं एक एक वेळ भेटून, जी थोडी माहिती मिळाली तिचा हें पुस्तक लिहितांना उपयोग केला आहे. यापेक्षां, त्यांना जास्त तसदी देणें मला योग्य वाटलें नाहीं.

पुस्तक लिहितांना ज्या लेखांतील किंवा पुस्तकांतील माहितीचा मी उपयोग केला आहे, त्यांपैकीं कांहींचीं नांवें खालीं देतोंः—

१. वसंतराव नाईक यांनीं लिहिलेलें तेलंगांचें (इंग्लिशमध्यें) चरित्र.
२. सर रेमंड वेस्ट यांचा तेलंगांसंबंधाचा चरित्रात्मक लेख.
३. जॉन ॲडॅम यांचा वरील सारखाच लेख.
४. टाइम्स ऑफ इंडियामध्यें प्रसिद्ध झालेला चरित्रात्मक लेख.
५. केसरींत प्रसिद्ध झालेला वरील सारखाच लेख.
६. इंदुप्रकाश सदर प्रमाणेंच.
७. चुणिलाल पारेख यांनीं लिहिलेलें अल्प चरित्र.
८. परमेश्वरम् पिल्ले सदरप्रमाणें.
९. न्या. रानडे यांचे लेख.
१०. सर दिनशा वाच्छा यांचे लेख.
११. सर ना. चंदावरकर यांचे लेख.
१२. सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकाचे व्हॉल्यूम.
१३. आर. पी. करकेरिया यांचा लेख.
१४. जमशेटजी दलाल यांचा निबंध.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१५. अंबालाल देसाई यांचा निबंध.
१६. दत्तोपंत दळवी यांचा निबंध.
१७. न्या. रानडे यांचें चरित्र.
१८. लो. टिळक यांचें चरित्र.
१९. वि. कृ. चिपळूणकर यांचें चरित्र.
२०. मलबारींचें "इंडियन स्पेक्टटर."
२१. मोदीकृत फेरोजशहा मेथा यांचें चरित्र.

याशिवाय वर्तमानपत्रांच्या जुन्या फायली, कांहीं मासिकांचे व त्रैमासिकांचे मागील अंक वगैरे बरेंच वाङ्मय वाचावें लागलें. या फायली, अंक वगैरे ज्या संस्थांमध्यें मला वाचावयास मिळाले त्यांचीं नांवें दिलीं पाहिजेत. मुंबईची रॉयल एशियाटिक सोसायटी, मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई, व तिकडची नेटीव जनरल लायब्ररी; मुंबईची स्टु. लि. सा. सोसायटी, पुण्याचें भांडारकर ओरिएन्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट, फर्ग्युसन कॉलेज लायब्ररी व सर परशुरामभाऊ कॉलेज लायब्ररी वगैरे.

वरील सर्व पुस्तककर्त्यांचे, लेखकांचे व संस्थांच्या चालक मंडळीचे त्यांच्यापासून झालेल्या महत्वाच्या सहाय्याबद्दल मी अंतःकरणपूर्वक आभार मानतों. कै. श्री. व. टिळक यांच्याकडून मला केसरीच्या जुन्या फायली मिळाल्या होत्या हें इकडे आभारपूर्वक सांगितलें पाहिजे.

न्या. तेलंगांच्या चळवळी अनेकविध असल्यामुळें त्यांची कामगिरी निरनिराळ्या क्षेत्रांतून झाली आहे. त्याची वर्गवारी पुस्तकांत अशी केली आहे. चरित्र–विषयाचे मुख्य पांच भाग करून—धंदा, वाङ्मय, शिक्षण, सामाजिक बाबी व राजकीय कामें—पहिल्याकडे एक प्रकरण देऊन दुसऱ्याकडे सात, तिसऱ्याकडे तीन, चवथ्याकडे नऊ व पांचव्याकडे पंधरा अशीं प्रकरणें दिलीं आहेत. त्याचप्रमाणें तेलंग धंद्यास लागण्यापूर्वी त्यांच्या अभ्यासक्रमासंबंधानें वगैरे प्रथम सहा प्रकरणांत वर्णन करून त्यांचीं धर्मविषयक मतें, त्यांचे गुणदोष वगैरे किरकोळ बाबींचा शेवटच्या पांच प्रकरणांत उल्लेख केला आहे. एकंदर शेचाळीस प्रकरणें आहेत.

हस्तलेख तयार होत होता तसतसा मुंबईस, पुण्यास व बेळगांवास कित्येक गृहस्थांना मधून मधून मी कांहीं प्रकरणें वाचून दाखवीतच होतों. पण त्यांपैकीं इकडे फक्त दोनतीनच गृहस्थांचीं नांवें सांगतों. प्राचीन वाङ्मय या सदराखालील कांहीं प्रकरणें बऱ्याच दिवसांपूर्वी मी प्रो. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे यांना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाचून दाखविलीं. त्याचप्रमाणें गेल्या एप्रिलच्या अखेरीस मी दुसऱ्याच कांहीं कामाकरितां मुंबईस गेल्यावेळीं, माझे मित्र रा. नरहर रघुनाथ फाटक व रा. वसंत नारायण नाईक यांना पुस्तकांतील कांहीं प्रकरणें वाचून दाखविलीं. त्या वेळीं हस्तलेख बहुतेक सर्व तयारच झाला होता. फक्त शेवटचीं कांहीं पृष्ठें लिहावयाचीं राहिलीं होतीं. सदर्हू सर्व मंडळींनीं माझ्या विनंतीस मान देऊन दोन दोन तीन तीन तास बसून मीं प्रकरणें वाचीत असतांना मन लावून ऐकल्याबद्दल मी मनःपूर्वक सर्वांचे आभार मानतों. फाटक व नाईक यांनीं कांहीं महत्वाच्या सूचना केल्या, त्या अंमलांत आणल्याच आहेत.

वसंतरावांच्या इंग्रजी चरित्र पुस्तकांतील माहितीचा बराच उपयोग केल्याचें मी वर आभारपूर्वक सांगितलेंच आहे. पण नरहरपंत फाटक यांच्याकडून मला झालेल्या सहाय्याबद्दल इकडे दोन शब्द जास्त लिहिल्याशिवाय माझ्यानें राहावत नाहीं. न्या. रानडे यांचें चरित्र लिहीत असतांना फाटकांनीं तत्कालीन बरेंच वाङ्मय वाचलेलें आहे. त्यामुळें व त्यांची स्मरणशक्ति दांडगी असल्यामुळें रानड्यांच्या कोणत्याही सहकारी मित्रांविषयीं कोणती माहिती कोठें मिळूं शकेल हें ते—फाटक—बिनचूक सांगूं शकतात असा अनुभव आहे. त्यामुळें प्रस्तुत चरित्र लिहीत असतांना त्यांचे कडून मला जें महत्वाचें सहाय्य झालें आहे त्याबद्दल त्यांचे मी जितके आभार मानावे तितके थोडेच होतील.

न्या. तेलंगांच्या चरित्राबद्दल—किंबहुना त्यांच्या संबंधाच्या सर्व वाङ्मयाबद्दल—मुंबईस वेळोवेळ जी कांहीं मंडळीमध्यें कळकळ व उत्सुकता दिसून येते त्यावरून त्या मंडळीचा व त्यांच्या कृतीचा येथें गौरवपूर्वक उल्लेख करणें योग्य आहे. मुंबईच्या "गौ. सा. ब्रा. मित्रमंडळानें" दरसाल न्या. तेलंग यांची पुण्यतिथि साजरी करण्याचा जो परिपाठ पाडला, तो आजतागायत अखंड चालला आहे. त्यायोगानें तेलंगांची स्मृति निदान मुंबईंत तरी ताजी राखण्याच्या कामीं निःसंशय मदत झाली आहे. या परिपाठांत अलीकडे कांहीं इष्ट सुधारणाही करण्यांत आली आहे. हल्लीं कांहीं वर्षें सदरील पुण्यतिथि एकाच संस्थेतर्फे करण्यांत न येतां, ती अनेक संस्थांच्यातर्फे साजरी करण्यांत येत असते. त्याचप्रमाणें त्या पुण्यतिथीमधलें ज्ञातिविशिष्टत्व काढून टाकून तिला सार्वत्रिक—किंबहुना राष्ट्रीय—स्वरूप देण्याचा जो हल्लीं कित्येक वर्षें प्रयत्न करण्यांत येत असतो तो त्याहीपेक्षां अधिक योग्य व स्तुत्य आहे. त्यामुळें कांहीं पुण्यतिथींच्या प्रसंगीं तेलंगांचें गुण-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संकीर्तन करणाऱ्या मंडळीमध्यें, डॉ. परांजपे, प्रो. काणे, चीफ जज्ज कृष्णलाल जव्हेरी व जस्टिस मिरझा अशा भिन्न जातीय व भिन्न धर्मीय गृहस्थांचीं नांवें देखील आढळतात. त्याचप्रमाणें सदहू "मित्रमंडळानें" कै. व्यंकटराव अनंत मैजरकर यांच्या पुरस्कर्तृत्वाखालीं व इंदूरचे रा. वासुदेवराव वामन ठाकूर यांच्या सहकारित्वानें सुमारें तेरा वर्षांपूर्वीं न्या. तेलंगांच्या भाषणांचा व लेखांचा एक खंड प्रसिद्ध करून एक प्रकारें महत्वाची वाङ्मयसेवा केली आहे. तेलंगांच्या लेखांचा दुसरा खंड आमचे तरुण मित्र रा. फाटक, रा. वसंतराव नाईक व दुसरे कांहीं मित्र यांनीं तयार केला असून तो वरील संस्थेमार्फतच हल्लीं छापला जात आहे असें समजतें. असो. वरीलपैकीं बहुतेक सर्व मंडळींनीं तेलंगांचें चरित्र कधीं तयार होणार आहे म्हणून मला गेल्या वर्षी दीड वर्षांत वेळोवेळ विचारून जें एक प्रकारें प्रोत्साहन दिलें त्याबद्दल त्यांचा मी खरोखरच आभारी आहें.

आतां कर्नाटक प्रेसच्या मंडळीसंबंधानें दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. या छापखान्याचे मालक रा. मंगेशराव नारायण कुलकर्णी यांनीं आपला छापखाना वास्तविक धंदा या दृष्टीनें चालविला आहे ही गोष्ट खरी, तरी त्यांनीं "भारत-गौरव-ग्रंथ-माले" सारखें महत्वाचें काम हातीं घेऊन व स्वामी विवेकानंद यांच्या स्फूर्तिदायक लेखांचे व भाषणांचे तेरा खंड प्रसिद्ध करून, महाराष्ट्र वाङ्मयाची उत्तम सेवा केली आहे, याबद्दल त्यांची कोणीही योग्य स्तुतिच करील. रा. मंगेशराव यांनीं अलीकडे "प्रगति" नांवाचें एक साप्ताहिक सुरू करून, वाङ्मयसेवेचें दुसरें एक साधन उत्पन्न केलें आहे. याप्रमाणें मंगेशराव यांच्या कामाचा व्याप वाढत असला तरी त्यांनीं हें न्या. तेलंगांचें चरित्र प्रसिद्ध करण्याचें कबूल केलें, व त्यांचे-जवळ इतर महत्वाचीं व जरूरीचीं कामें होतीं तरी तीं बाजूस ठेऊन हें चरित्र इतकें लवकर छापून काढलें, याबद्दल त्यांचा मी फार फार आभारी आहें.

वर कांहीं प्रेमळ मित्रांनीं माहिती देऊन किंवा चौकशी करून मला प्रोत्साहन दिल्याबद्दल त्यांचे मी आभार मानलेच आहेत. पण त्या मित्रांपैकीं रा. यशवंत हणमंत सुखठणकर यांच्या नांवाचा इकडे जरूर उल्लेख केला पाहिजे. त्यांनीं वेळो-वेळीं मला तेलंगांच्या संबंधानें विचारलेली माहिती पुरविली; इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं कामाच्या सोयीकरितां—मी पुण्यास व पुस्तक छापत होतें मुंबईंत—शेवटीं शेवटीं कांहीं प्रुफें तपासण्याचेंही काम करून मला महत्वाची मदत केली आहे, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शेवटीं, मला एकच गोष्ट सांगणें जरूर आहे, ती ही कीं, ज्या कामास गेल्या छत्तीस वर्षांत मोठमोठ्या व लायक माणसांचा हस्तस्पर्श होऊनही अनेक अनपेक्षित अडचणींमुळें तें पुरें झालें नाहीं, तें काम परमेश्वरानें माझ्यासारख्या एका लहान मनुष्याला निमित्तमात्र पुढें करून कसेंबसें माझ्या शक्तीप्रमाणें मराठींत पुरें करून घेतलें ही केवळ त्याची मजवर कृपा होय. त्याबद्दल मी त्याला अनन्यभावानें वंदन करून ही प्रस्तावना पुरी करतों.

रास्ते पेठ, पुणें,
ता. १२-८-२९

श्री. ना. कर्नाटकी.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुक्रमणिका.

		पृष्ठ.
प्रकरण	१ लें. चरित्राचें महत्व...	१
,,	२ रें. थोडासा पूर्वेतिहास	३
,,	३ रें. त्या वेळची देशस्थिति	६
,,	४ थें. बालपण व शिक्षणाचा आरंभ	१०
,,	५ वें. कॉलेजांतील अभ्यास	१७
,,	६ वें. उच्च ध्येयें व तयारी	२६
,,	७ वें. धंदा...	३३
,,	८ वें. संशोधनकार्याची पूर्वपीठिका	४९
,,	९ वें. रामायण व भगवद्गीता	५७
,,	१० वें. शंकराचार्य यांचें चरित्र	७४
,,	११ वें. किरकोळ लेख, टिपणें, परीक्षणें वगैरे...	८१
,,	१२ वें. सटीप पुस्तकें व भाषांतरें ...	८९
,,	१३ वें. मराठींत ग्रंथरचना	९८
,,	१४ वें. व्याख्यानें, परीक्षणें वगैरे ...	१०९
,,	१५ वें. शिक्षणविषयक कामगिरी	१२५
,,	१६ वें. एजुकेशन कमिशन	१३५
,,	१७ वें. इतर कामगिरी ...	१५९
,,	१८ वें. सामाजिक सुधारणा	१६८
,,	१९ वें. स्टू. लि. अँड सा. सोसायटी	१७९
,,	२० वें. हिंदु यूनियन क्लब	१९४
,,	२१ वें. मि. मलबारी यांची चळवळ	२००
,,	२२ वें. लघुत्तम प्रतिकार	२१८
,,	२३ वें. सामाजिक परिषद्	२३१
,,	२४ वें. संमतिवयाच्या बिलाचा वाद	२४८
,,	२५ वें. पेशवाईंतील सामाजिक धोरण	२६१

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

		पृष्ठ.
प्रकरणें	२६ वें. स्वतःचें वागणें	२८३
,,	२७ वें. तत्कालीन राजकीय स्थिति	३००
,,	२८ वें. वक्तृत्व	३११
,,	२९ वें. "सन १८७२ व १८७३"	३१४
,,	३० वें. "सन १८७६ ते १८७८"	३१९
,,	३१ वें. मुस्कटदाबीचा कायदा	३२९
,,	३२ वें. खुला व्यापार व संरक्षण	३३६
,,	३३ वें. आयात जकात व कायद्याचें राज्य	३६६
,,	३४ वें. इल्बर्ट बिल	३७५
,,	३५ वें. लॉर्ड रिपन यांचें प्रयाण	३८४
,,	३६ वें. राष्ट्रीय सभेची स्थापना व पूर्वचिन्हें	३९१
,,	३७ वें. सन १८८५ सालांतल्या कांहीं चळवळी ...	४००
,,	३८ वें. राष्ट्रीय सभा व तिजवरील हल्ले	४११
,,	३९ वें. सामाजिक सुधारणा आधीं काय?	४२६
,,	४० वें. कायदेकौंसिल व म्युनिसिपालिटी	४४०
,,	४१ वें. जज्ज झाल्यानंतर	४४९
,,	४२ वें. धर्मसंबंधीं मतें...	४६४
,,	४३ वें. तेलंग-रानडे संप्रदाय	४७१
,,	४४ वें. गुणदोष	४८२
,,	४५ वें. कुटुंबस्थिति	५००
,,	४६ वें. अखेर	५०६

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कै. ना. न्यायमूर्ति काशीनाथ त्रिंबक तेलंग,

C. I. E., M. A., LL. B., Advocate.

जन्म-ता. ३०-८-१८५०.]   [निधन-ता. १-९-१८९३.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नामदार न्यायमूर्ति काशीनाथ त्रिंबक तेलंग यांचें चरित्र.

प्रकरण पहिलें.

चरित्राचें महत्व.

न्या. काशीनाथ त्रिंबक तेलंग हे दिवंगत होऊन आज पसतीसांपेक्षां अधिक वर्षें झालीं. म्हणजे तेव्हांपासून आतांपर्यंत जवळ जवळ दोन पिढयांचा काल निघून गेला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. एवढया कालावधींत आपल्या हिंदुस्थान देशाच्या स्थितींत वस्तुतः जमीन अस्मानचें अंतर पडलें आहे. अर्थात् त्या वेळचे बरेचसे सार्वजनिक स्वरूपाचे प्रश्न मागें पडून किंवा निकालांत निघून आज दुसरे व नवीनच प्रश्न पुढें येत आहेत. किंबहुना कांहीं बाबतींत त्या काळाच्या मानानें आज नवीन सृष्टिच दृष्टीस पडत आहे असें म्हणण्यासही चिंता नाहीं. त्यामुळें न्या. तेलंगांच्या नांवाचा अगर क्वचित् त्यांच्या कामगिरीचा जरी प्रस्तुत कांहीं पुढाऱ्यांच्या भाषणांतून प्रसंगवशात् उल्लेख येत असला किंवा त्यांची मुंबईस दरवर्षी जरी पुण्यतिथि साजरी करण्यांत येत असली तरी एकंदर साक्षर जनसमूहाला त्यांच्या नांवापलीकडे त्यांच्याविषयीं फारशी माहिती असेल असें वाटत नाहीं. पण हें आमच्या मतें चालू पिढीच्या हितैकदृष्टीनें इष्ट नाहीं. न्या. तेलंग हे एक मुंबईच्या हायकोर्टांतील नामांकित न्यायाधीश होते इतकेंच नसून गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धांत ज्या कांहीं थोर पुरुषांनीं देशाभिमानानें प्रेरित होऊन आपल्या मुंबई इलाख्यांत अनेक प्रकारच्या सार्वजनिक चळवळींचा पाया घालून त्या धिमेपणानें चालविल्या व त्यायोगें अश्रुतपूर्व लोकजागृति केली त्यांपैकीं तेलंग हे एक होते. त्याचप्रमाणें त्यांनीं वाङ्मयक्षेत्रांत केलेली कामगिरी तर कायम स्वरूपाची असून ती अत्यंत उच्च दर्जाची व लोकोत्तर झाली आहे असें अनेक

CC-0. In Public Domain, Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाश्चात्य व पौरस्त्य पंडितांनीं नमूद करून ठेविलें आहे. त्यामुळें न्या. तेलंगांचें आधुनिक काळांतील महापुरुषांत अत्यंत उच्च स्थान आहे यांत शंकाच नाहीं. त्यांच्याविषयीं बोलतांना न्या. रानड्यांनीं एका प्रसंगीं त्यांस (India's representative : the type of New India) "आधुनिक हिंदुस्थानचे एक नमुनेदार प्रतिनिधि" म्हटलें आहे, तर सर फेरोजशहा मेथा यांनीं आपल्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमाच्या सुरवातीस ना. तेलंगांसारख्या हिंदु गृहस्थांचा आपणांस सहवास घडला याबद्दल परमेश्वराचे आभार मानले आहेत. सर रेमंड वेस्ट यांनीं तर तेलंगांना (His inner nature was that of a meditative saint) एकाद्या ध्यानस्थ साधूची उपमा दिली असून ते सदैव आपल्या देशबांधवांच्या उन्नतिविषयक विचारांत मग्न (filled with longing aspirations for the progress &c. &c.) असत असें म्हटलें आहे. वास्तविक न्या. तेलंगांच्या सार्वजनिक कामाचा काल म्हणजे सारा (१८७० ते १८९३) बावीस तेवीस वर्षांचा—फार तर जेमतेम पाव शतकाचा—होता. पण तेवढा अल्पकाल देखील त्यांच्या अनेकविध कामगिरीनें एवढा खचून भरला होता कीं तो तत्कालीन कोणत्याही मनुष्याला "पटकन् केव्हांच निघून गेला" असें वाटलें असतें. खुद्द सर दिनशा वाच्छा यांनीं तर त्या काळाला one crowded hour of a glorious life)" "एक तासाचा पण अत्यंत वैभवशाली काळ" असें म्हटलें आहे. तात्पर्य, न्या. तेलंगांच्या थोर योग्यतेविषयीं अगर त्यांनीं बजावलेल्या बहुमोल देशसेवेविषयीं प्रश्नच नसून त्यांचें सबंध चरित्र हल्लींच्या तरुण पिढीला अनेक दृष्टींनीं अनुकरणीय वाटेल यांत शंका नाहीं. दुःखाची गोष्ट इतकीच कीं, अशा सर्वथैव थोर पुरुषाचें—त्रोटक अशीं इंग्रजींत व मराठींत कांहीं चरित्रें बाहेर पडलीं असलीं तरी—वाचनीय असें चरित्र अद्यापि प्रसिद्ध होऊं नये. कै. सर नारायण चंदावरकर हे न्या. तेलंगांचे एक विश्वसनीय असें इंग्रजींत चरित्र लिहीत होते असें पुष्कळ दिवस ऐकत होतों, पण त्यांचे हातून तें काम पुरें झालें नाहीं ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. त्यांच्या पुढें आमच्यासारख्या सामान्य मनुष्याचा अधिकार तो कसला ? तथापि,

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ।

या कालिदासाच्या उक्तीप्रमाणें मिळालीं तितकीं साधनें गोळा करून हा आम्ही प्रयत्न आरंभिला आहे, एवढेंच आमचें सांगणें आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकरण दुसरें.

थोडासा पूर्वेतिहास.

काशीनाथपंत यांचा सन १८५० सालीं मुंबईत एका मध्यमस्थितींतल्या संभावित कुलांत जन्म झाला. तेलंगांचें घराणें हें मुंबईतील फार जुन्या अशा सारस्वत ब्राह्मण जातींतील घराण्यांपैकीं एक असून एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभास गोव्याहून जीं कांहीं थोडीं सारस्वत घराणीं मुंबईस आलीं त्यांत तेलंगांचें एक होतें. ही गोष्ट कोणत्या सालीं घडली हें नक्की सांगतां येत नाहीं. परंतु एक गोष्ट मात्र खरी आहे. गोव्यांतील सारस्वतांचें सुमारें तीनशें वर्षांपूर्वीपासून मुंबईशीं दळणवळण चालू होतें. सतराव्या शतकांत मुंबई म्हणजे एक लहान लहान बेटांचा समूह असून तो पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यांत होता. "Bombay in 1670 + + + consisted of a chain of Islands........" पुढें इंग्लंडच्या दुसऱ्या चार्लस राजानें एका पोर्तुगालच्या राजकन्येशीं लग्न केलें. तेव्हां मुंबईबेट हें त्या राजकन्येबरोबर आंदण म्हणून देण्यांत आलें होतें. ही गोष्ट सन १६६१ मध्यें घडली. तेव्हांपासून मुंबई ब्रिटिश सत्तेखालीं आहे. असो. तथापि मुंबई हें एक त्या वेळीं लहान खेडें असून तेथें मुख्यतः नेटिव ख्रिस्ती, भंडारी व कोळी यांचीच वस्ती असे. " The inhabitants were Portuguese half-castes, Bhandaris, × × × and Koli fishermen under 10,000 in all." सन १६६९ ते १६७७ पर्यंतच्या मुदतींत मुंबईस जिराल्ड औंजीर (Gerald Aungier) नांवाचा गव्हर्नर होता. त्यानें ठिकठिकाणीं जाहीरनामे प्रसिद्ध करून वाणी व इतर व्यापारी पेशाचे लोक यांना हरएक प्रकारें सुरक्षितपणाचीं व सहानुभूतीचीं आश्वासनें देऊन त्यांना मुंबईस येऊन वस्ती करण्याविषयीं सुचविलें. त्या वेळीं गोव्यांतील (पोर्तुगीज लोकांच्या) धर्मच्छळामुळें सर्वत्र धर्मस्वातंत्र्य व मनुष्य जीवित किंवा मालमत्ता यांचा सुरक्षितपणा यांबद्दल लोकांस कोठेंच खात्री वाटत नसे. अशा स्थितींत सदर्हू मुंबईच्या गव्हर्नरानें जाहीरनामे काढून लोकांस खात्रीलायक आश्वासन दिलें कीं, " तुम्ही मुंबईत येऊन राहिल्यास धर्माच्या किंवा इतर कोणत्याही बाबतींत तुम्हांस बिलकूल त्रास होणार नाहीं. " " The

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

next step was to attract inhabitants. To Portuguese and Mahomedans alike religious toleration was unknown. × × × Aungier proclaimed complete religious liberty in Bombay." तेव्हांपासून ब्राह्मण, वाणी व इतर धंदेवाले लोक मुंबईस येऊन राहूं लागले व मुंबईचें मग महत्व वाढूं लागलें. "The result of this wise policy was that Indian merchants fiocked into Bombay and within a century the population had grown up from 10,000 to 60,000." अर्थात् मुंबई शहराची आज एवढी भरभराट होऊन त्याला ब्रिटिश साम्राज्यांतील दुसऱ्या नंबरच्या शहराचा जो मान मिळत आहे त्याबद्दलचें सर्व श्रेय पूर्वोक्त गव्हर्नर जिराल्ड औंजीर यांस दिलें पाहिजे. *

सतराव्या शतकांत व तत्पूर्वीं पोर्तुगीज लोकांची मुंबई, वसई वगैरे ठिकाणीं सत्ता असल्यामुळें गोव्यांतील सारस्वत ब्राह्मणांचा कारकून किंवा लहान लहान व्यापारी यां नात्यानें वसई, मुंबई वगैरे ठिकाणांशीं संबंध यावा यांत आश्चर्य नाहीं. परंतु आज उपलब्ध असलेल्या जुन्या कागदपत्रांत नमूद असलेलें जुन्यांत जुनें सारस्वताचें नांव मिळतें तें नारायण शेणवी † याचें होय. त्याचें त्या वेळच्या

---

* Vide (1) "Notes on the life and works of Gerald Aungier, Founder of Bombay" by H. G. Rawlinson, I. E. S. [Deccan College Magazine for October 1928, Pp. 29 to 34]

(2) "Shenvis in Bombay in the XVII and XVIII Centuries." by Mr. W. R. Kerkar, B. A., LL. B., Vakil, High Court. 1904;

(3) Preface to the सरस्वती मंडल by Mr. R. B. Gunjikar, 1884.

† दक्षिणी सारस्वत ब्राम्हणांचें मूळ ठिकाण म्हणजे गोवें प्रांत हें सर्वविश्रुत आहे. तिकडे कारकून, शिक्षक वगैरे यांना "शेणवी" म्हणण्याचा पुरातन काळापासून प्रघात आहे. जसें महाराष्ट्रांत पांढरपेशा मंडळींत "पंत" "राव" असें म्हणण्याचा प्रचार आहे, तसेंच गोव्यांत सारस्वत ब्राम्हणांत तशा माणसांस "शेणवी" म्हणतात. हा प्रकार तिकडे इतका दृढमूल झालेला आहे कीं कित्येकांस हाक मारतांना "शेणवी" न म्हटल्यास राग येतो. असें होतां होतां कित्येक कुटुंबांचें "शेणवी" हें आडनांव देखील पडलेलें आहे. तें जातीचें नांव नव्हे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सरकारदरबारांत चांगलें वजन होतें. सन १६७४ सालीं श्री शिवाजी महाराज यांना रायगडावर राज्याभिषेक झाला. त्या वेळीं मुंबईसरकारचे हेनरी ऑग्झेंडन (Henry Oxenden) व दोन कारखानदार असे तीन प्रतिनिधी रायगडावर हजर होते. त्यांच्या बरोबर नारायण शेणवी याला दुभाषी (Interpreter) म्हणून मुंबई सरकारकडून पाठविण्यांत आलें होतें. असो.

नारायण शेणवी याच्या नांवाशिवाय मुंबईच्या जुन्या रेकॉर्डांत दुसरें सारस्वताचें नांव मिळतें तें राम कामत किंवा रामाजी कामत याचें होय. सतराव्या शतकाच्या अखेरीस किंवा अठराव्या शतकाच्या सुरवातीस यानें मुंबईतील प्रसिद्ध श्री वाळुकेश्वराचें व कोटांतील श्री वेंकटेशाचें अशीं दोन देवालयें बांधिलीं. त्याचप्रमाणें मुंबईतील दुसरें प्रसिद्ध देवालय म्हणजे श्री भुलेश्वराचें. तें मंगेश अनंत दोंदे या नांवाच्या सारस्वत ब्राम्हणानें बांधलें. ठाकुरद्वार येथील श्री मुरलीधराचें देवालय केशव भांडारे यानें बांधलें. आणि कोटांतील (चकल्यांतील) वेंकटेश, शामलाल, मारुति व महादेव या देवांचीं लहान लहान देवालयें राम कामत यानेंच बांधलीं. सारांश, तीनशें वर्षांपूर्वीपासून मुंबईस ज्या महाराष्ट्रीय ब्राम्हणांनीं प्रथम वस्ती केली त्यांत सारस्वत हेच मुख्य होते. दुसरे ब्राम्हण म्हणजे कांहीं ऋग्वेदी, पळशे व गुजराथी असे होते. पण ते सारस्वतांच्या मानानें अल्पसंख्याक होते. पाठारे प्रभु मात्र पुष्कळ होते. सन १७८० सालीं जी खानेसुमारी झाल्याचें मुंबई शहराच्या गॅझेटीयरमध्यें नमूद आहे त्यांत ब्राम्हणांची शिरोगणती अशी आहेः—ऋग्वेदी, १४७; पळशे, १८९; गुजराथी, १४५; शेणवी, ४०९; प्रभु, ११९९. असो. पुढें सन १८१८ मध्यें पुण्यास पेशवाईचा अंत झाल्यावर महाराष्ट्रांतील उच्चवर्णीय लोकांची उद्योगधंद्याच्या निमित्तानें बरीच फांकाफांक झाली. त्यामुळें पुष्कळ लोक मुंबईस येऊं लागले. त्यावरोबर मुंबईतील ब्राम्हणांचीही लोकसंख्या वाढूं लागली. त्याप्रमाणें सन १८४६ मध्यें ब्राम्हणांची संख्या ६९३६ झाली; पुढें मग १८६४ मध्यें २५,७५७ झाली आणि १८८१ मध्यें ३५,४२८ झाली. नंतर ही संख्या याहीपेक्षां जास्त वाढूं लागली, तें बरोबरच होतें. त्याचप्रमाणें वाणी, सोनार, सुतार वगैरे इतर जातींचीही संख्या वाढूं लागली. सारांश, याप्रमाणें गोव्यांतून वरचेवर सारस्वत ब्राम्हण मुंबईस येऊन वस्ती करूं लागले. त्यांपैकीं एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभास ज्या बारा सारस्वत कुटुंबांनीं येऊन मुंबईत वस्ती केली त्यांस "बारघरे" म्हणत असत. त्यांत तेलंगांचें एक होतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकरण तिसरें.

त्या वेळची देशस्थिति.

काशीनाथपंत तेलंग यांचा गेल्या शतकाच्या मध्यास जन्म झाला. त्या वेळीं हिंदुस्थान देशाची एकंदरींत काय स्थिति होती या संबंधानें चार शब्द लिहिले पाहिजेत. वस्तुतः एकोणिसाव्या शतकाचें आमच्या मतें हिंदुस्थानच्या इतिहासांत फार मोठें महत्व आहे. त्या शतकाचे १८५० या सालाच्या योगानें—तेलंगांचा याच सालीं जन्म झाल्याचें मागील प्रकरणांत सांगितलेंच आहे—बरोबर दोन भाग पडून त्यापैकीं पूर्वार्धांत बहुतेक सर्व हिंदुस्थान देश ब्रिटिश सत्तेखालीं आल्या-कारणानें या देशाच्या इतिहासांत मोठीच क्रांति झाली व तिचे सुपरिणाम उत्त-रार्धांत हळू हळू दृग्गोचर होऊं लागले. १८०१ ते १८५० या काळांत ज्या गोष्टी घडल्या त्यांत दोन गोष्टींचें विशेष महत्व आहे. पहिली गोष्ट ही कीं, इंग्लिश लोकांच्या हातांत हिंदुस्थान सारख्या अफाट देशाची राजसत्ता गेली तरी तिक-डील राज्यधोरण अत्यंत उच्च तत्वांप्रमाणें ठेवावयाचें असें इंग्लिश पार्लमेंट व मुत्सद्दी लोक यांनीं ठरविलें! यासंबंधानें इकडे विस्तार करण्याचें कारण नाहीं. परंतु सदरील जीं तत्वें ठरविण्यांत आलीं त्यासंबंधानें त्या वेळचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम बेंटिंक, मुंबईचे गव्हर्नर माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन व मद्रासचे गव्हर्नर सर टॉमस मनरो यांच्या स्तुत्य कामगिरीचा जरूर उल्लेख केला पाहिजे. सन १८३३ च्या पार्लमेंटच्या कायद्यांत जें—हिंदी लोकांस राज्यकारभारांत इंग्लिश लोकांच्या बरोबरीनें शिरण्याची सवलत देण्याबाबतचें—कलम घालण्यांत आलें त्याचें सर्व श्रेय लॉर्ड विल्यम बेंटिंक यांसच दिलें पाहिजे. हाच स्वराज्याचा पाया होय. त्याबद्दलचें प. वा. रमेश्चंद्र दत्त यांनीं आपल्या "आंग्लभूमि व आर्यभूमि" (England and India) या पुस्तकांत जें विस्तृत विवेचन केलें आहे तें वाचकांनीं जरूर तर अवश्य पहावें. त्याचा इकडे फक्त नामनिर्देश केला आहे.

गेल्या शतकाच्या पूर्वार्धांत जी दुसरी महत्वाची गोष्ट घडली ती इकडे इंग्लिश शिक्षणपद्धत सुरू करण्यांत आली ही होय. हिच्या योगानें सर्व देशांतील लोकांच्या दृष्टींतच हळूहळू फरक पडून त्याचा सर्व जनतेच्या आचाविचारांवर किती अश्रुतपूर्व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परिणाम झाला आहे व होत आहे, हें आम्ही प्रत्यक्ष पाहातच आहों. पण ती पाश्चात्य शिक्षणपद्धत सुरू करण्यांत ज्या लोकांच्या उदारबुद्धीचा व दूरदर्शीपणाचा उपयोग झाला, त्यांच्यासंबंधानें थोडासा उल्लेख केला पाहिजे. वस्तुतः त्या वेळची हिंदुस्थानची हरएक दृष्टीनें झालेली दुःस्थिति पाहून ज्याच्या मनांत खरी तळमळ उत्पन्न झाली तो पुरुष म्हणजे बंगाल प्रांतांतील राजा राममोहनराय हा होय. त्यानें आपल्या वेळची सर्व परिस्थिति पाहतांच त्याच्या लक्षांत आलें कीं, आपल्या लोकांनीं इंग्रजी शिकून त्याद्वारें इंग्लिश लोकांची विद्या, त्यांच्या कला वगैरे यांचा लाभ करून घेतल्याशिवाय दुसरा तरणोपाय उरला नाहीं. ही गोष्ट त्याच्या लक्षांत आल्यावरोबर त्यानें त्या दिशेनें खटपट चालविली. त्याच्या खटपटीच्या विरुद्ध वंगालमध्यें पुष्कळ लोक होतेच. पण तिकडे त्यानें लक्ष दिलें नाहीं. त्यानें खुद्द कलकत्त्यास इंग्लिश शाळा घालून लोकांस इंग्रजी शिकविण्याची तर तयारी केलीच, परंतु त्यानें त्या वेळच्या गव्हर्नर जनरल साहेबांस अर्ज करून इकडे इंग्रजी शिक्षण सुरू करण्याबद्दल त्यांना सुचविलें. त्यावद्दल मग सरकारांत विचार होऊन त्या प्रश्नाची नीट चौकशी करण्याकरितां एक कमिटी नेमण्यांत आली. कमिटीचें काम चालू असतांना सदर्हू प्रश्नासंबंधानें सभासदांमध्यें दोन पक्ष उत्पन्न झाले. एक पक्ष म्हणे, इकडे इंग्रजी शिक्षण नको. दुसरा पक्ष म्हणे, पाहिजे. इतक्यांत कमिटीच्या अध्यक्षस्थानीं मेकॉले साहेबांची नेमणूक झाली. व मग मेकॉले साहेबांनींच त्या विषयांत मन घातल्यामुळें त्यांनीं इंग्रजी शिक्षणाची तरफदारी केली व तेंच शिक्षण इकडे सुरू करण्यावद्दल आपलें प्रसिद्ध मिनिट (मतदर्शक पत्रक) लिहून जोराची शिफारस केली. ती शिफारस त्या वेळचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम वेंटिक यांनीं मान्य करून त्यावावतचा आपला सरकारी ठराव सन १८३५ मध्यें प्रसिद्ध केला. तात्पर्य, याप्रमाणें गेल्या शतकाच्या पूर्वार्धांत दोन महत्वाच्या—किंवहुना क्रांतिकारक—गोष्टी घडल्यामुळें त्या पूर्वार्धाचें हिंदुस्थानच्या इतिहासांत फार महत्त्व आहे. पुढें मग सदर्हू गोष्टींत अंतर्भूत झालेल्या तत्वांचा विकास होऊन तदनुरूप सर्व राज्यधोरणाची दिशा वदलण्याचें काम व्हावयाचें तें उत्तरार्धांत हळूहळू होऊं लागलें. शिक्षणाच्या वावतीचाच विचार केला तर सदरील सरकारी ठरावाच्या अनुरोधानें सन १८५४ मध्यें सर चार्लस वुड (लॉर्ड हॅलिफॅक्स) यांच्या सहीचा कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स तर्फें एक खलिता येऊन हिंदुस्थान देशांत शिक्षणविषयक नवीन खातें निर्माण करण्यांत आलें व निरनिराळ्या प्रांतांत डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शनच्या जागा स्थापन झाल्या. व त्याप्र-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माणें नवीन शिक्षणपद्धत व्यवस्थितपणें सुरू करण्यांत आली. तदनंतर सन १८५७ सालीं मुंबई, कलकत्ता व मद्रास ह्या तीन मुख्य शहरांत तीन युनिव्हर्सिट्या स्थापन करण्यांत आल्या व ठिकठिकाणीं शाळा व कॉलेजें स्थापन करण्यांत आलीं.

एकोणिसाव्या शतकाचें खुद्द इंग्लंडाच्या किंवा युरोपखंडाच्या इतिहासांत देखील फार मोठें महत्व होतें. विशेषतः विलायतेंत त्या वेळीं मोठमोठे राष्ट्रीय महत्वाचे प्रश्न उपस्थित झाले होते; मोठमोठ्या चळवळी चालल्या होत्या, व त्यांत मोठमोठे प्रसिद्ध मुत्सद्दी लोक काम करीत होते. सन १८३२ सालचें रिफॉर्म बिल, अप्रतिबंध व्यापार व संरक्षण, गुलामगिरीचा व्यापार बंद करणें इत्यादि महत्वाच्या चळवळी निघून त्यासंबंधांत कॉबडन व ब्राइट, क्लार्कसन व विल्बरफोर्स, ग्लॅडस्टन व डिजरायली यांच्या सारखे रणधुरंधर मुत्सद्दी काम करीत होते. त्याचप्रमाणें तेथें स्त्री-स्वातंत्र्यासारखे महत्वाचे सामाजिक प्रश्न (Emancipation of women) पुढें येऊन त्यासंबंधांत एलिझाबेथ फ्राय व फ्लॉरेन्स नायटिंगेल यांच्या सारख्या प्रसिद्ध विदुषीबाई काम करीत होत्या. वाङ्मयक्षेत्रांत देखील वर्डस्वर्थ, टेनिसन, व ब्रौनिंग यांच्यासारखे सरस्वतीभक्त आपल्या कृतींनीं लोकांत जागृति उत्पन्न करीत होते. सारांश, सबंध एकोणिसाव्या शतकाचा काळ इंग्लंडांत अत्यंत महत्वाचा गणलेला असून त्या काळांत तेथील अशेष वातावरण उदार कल्पनांनीं जणूं भरून गेलें होतें. सुदैवाची गोष्ट ही कीं, तशा उन्नतिकारक व प्रोत्साहक वातावरणांत वाढलेले विद्वान् लोक प्रथम कांहीं वर्षेपर्यंत आमच्या इकडे निघालेल्या शाळांतून व कॉलेजांतून अध्यापक, प्रोफेसर या नात्यानें शिक्षण देण्याकरितां येत असत. त्यांपैकीं मुंबई इलाख्यांत डॉ. विलसन, प्रो. हार्कनेस, प्रो. पॅटन, प्रो. रीड, प्रो. हावर्ड, सर अलेग्झँडर ग्रँट, सर जॉर्ज बर्डवुड यांचीं नांवें प्रसिद्ध आहेत, आणि त्यांच्या शिक्षणानें व सहवासानेंच आपल्या युनिव्हर्सिटीचे पहिले पहिले पदवीधर तयार झाल्यामुळें त्यांच्या हातून साहजिकपणेंच महत्वाची कामगिरी झाली आहे. त्या वेळीं इंग्रजी शिक्षण मुळीं नवीनच होतें, आणि त्याचा लाभ करून देणारे वरीलसारखे उदारमनस्क व विद्वान् गुरु असल्यावर विद्यार्थिगणावर इष्ट परिणाम झाल्याशिवाय कसा राहील? याप्रमाणें मुंबई युनिव्हर्सिटींतून जे पहिले पहिल्या पिढींतले पदवीधर तयार झाले किंबहुना नवीन शिक्षणानें जें पहिलें विद्वान् मंडळ तयार झालें त्यांस कै. सर नारायण चंदावरकर यांनीं आपल्या एका भाषणांत "सप्तर्षी"ची उपमा दिली आहे. ते सात पुरुष हे:—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१. कै. बाळशास्त्री जांभेकर.
२. ,, दादाभाई नवरोजी.
३. ,, डॉ. भांडारकर.
४. ,, न्या. म. गो. रानडे.
५. ,, सर फेरोजशहा मेथा.
६. ,, न्या. का. त्रिंवक तेलंग.
७. ,, मामा परमानंद.

या थोर पुरुषांनींच गेल्या शतकांत राष्ट्रीय कार्यास सुरवात केली. गेल्या शतकांत इकडे ब्रिटिश सत्ता कायम होतांच जो काल आला तो अत्यंत महत्वाचा होता. किंबहुना ब्रिटिश सत्तेच्या स्थापनेनंतर इकडे हरएक दृष्टीनें नवी सृष्टि निर्माण झाली असें म्हणण्यासही हरकत नाहीं. नवीन सुशिक्षित मंडळीच्या हरएक बाबतींतील कल्पना बदलूं लागून त्यांची जागा नवीन कल्पना घेऊं लागल्या. नवीन राजसत्तेच्या व नवीन शिक्षणाच्या योगानें हिंदु लोकांची जुनी संस्कृति व इंग्लिश लोकांची नवी संस्कृति यांचा निकट संबंध येऊं लागल्यामुळें नवीन शिकलेल्या मंडळींना आपल्या स्थितींमधले कांहीं ठळक दोष स्पष्ट रीतीनें दिसूं लागावेत व ते काढून टाकण्याच्या उद्योगास ते प्रथम लागावेत यांत आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. त्या वेळीं देशांतील सर्व कांहीं गोष्टींत विस्कळितपणा वाढलेला असून परिस्थितींत हरएक दृष्टीनें अव्यवस्थितपणा व शिथिलता स्पष्ट दिसत होती. त्यामुळें वस्तुस्थितीमध्यें इष्ट सुधारणा घडवून आणण्याकरितां चांगले नेते किंवा पुढारी हवे होते. अर्थात् जे नवीन शिक्षण घेऊन तयार झाले, व मनावर सुसंस्कार झाल्यामुळें ज्यांची दृष्टि फांकली होती अशा मंडळीकडेच तें पुढारीपण ओघानें आलें. मरहूम दादाभाई नवरोजी, डॉ. भांडारकर, न्या. रानडे, फेरोजशहा मेथा व न्या. तेलंग यांनीं आमच्या मुंबई इलाख्याच्या वतीनें देशाकरितां गेल्या सुमारें पाऊणशें वर्षांत जी कामगिरी केली आहे ती अत्यंत महत्वाची आहे. या पुढाऱ्यांवर त्या वेळीं जी कामगिरी येऊन पडली, ती फार महत्वाची व जोखमेची होती. एका बाजूस आपल्या प्राचीन आर्यसंस्कृतीचें स्वरूप जरी त्या वेळीं अंमळ हीणकस झालेलें होतें, तरी आपलेपणाच्या भावनेमुळें त्या संस्कृतींतला चांगला भाग ठेवण्याबद्दलची उत्कट इच्छा; आणि दुसऱ्या बाजूस नवीन शिक्षणानें पाश्चात्य संस्कृतीचा उत्तम परिचय झाल्यामुळें उत्पन्न झालेल्या आकांक्षा व त्या पुऱ्या करण्याकरितां कराव्या लागणाऱ्या श्रमांची व चळवळींची हौस या दोन उत्साह-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारक गोष्टींचें वरील बहुतेक सर्व पुढारी मंडळीमध्यें योग्य प्रमाणांत संमिश्रण झालेलें असल्यामुळें त्यांचें सर्व जीवित आशापूर्ण झालें होतें, आणि त्यांपैकीं प्रत्येकानें देशसेवेच्या कामीं आपल्या सामर्थ्याची शिकस्त करून आपल्या मातृभूमीला जगाच्या दृष्टीनें, थोडें तरी उच्चतर स्थान प्राप्त व्हावें म्हणून ते झटले, यांत शंका नाहीं. न्या. तेलंगांच्या संबंधाचा विशेष हा कीं, ते वरील सर्व मंडळीपेक्षां वयानें जरी लहान होते आणि ते जरी विधिवशात् सर्वांच्याहीपेक्षां पूर्वीच कालवश झाले, तरी परमेश्वरानें नेमून दिलेल्या अल्पकालांत—within the brief span of life—देखील त्यांनीं सर्वांच्या बरोबर व सर्वांच्या बरोबरीनें देशसेवा केली आणि सर्वांपासून धन्यवाद घेतले. त्यासंबंधाचा विस्तार आतां क्रमशः करण्यांत येईल.

प्रकरण चवथें.

बालपण आणि शिक्षणाचा आरंभ.

मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें काशीनाथपंत यांचा सन १८५० सालीं तारीख ३० आगष्ट रोजीं जन्म झाला. त्या दिवशीं गोकुळ अष्टमी होती. काशीनाथपंतांचे आजोबा रामचंद्रपंत यांस चार मुलगे होते. त्रिंबकराव, बापुभाई, नानाभाई व चवथे एक. पैकीं त्या वेळीं शेवटचे दोन मृत झाले होते. बापुभाई यांना दोन मुलगे, एक कृष्णराव व दुसरे काशीनाथपंत. म्हणजे बापूभाईचे काशीनाथपंत हे द्वितीय अपत्य होत. त्रिंबकरावांना पुत्रसंतान नव्हतें. म्हणून त्यांनीं काशीनाथपंतांना दत्तक घेतलें. त्यामुळें ते काशीनाथ त्रिंबक तेलंग या नांवानें पुढें प्रसिद्धीस आले. तेलंगांचें घराणें मध्यम स्थितींतलें, पण खाऊन पिऊन सुखी व संभावित म्हणून मुंबईस प्रसिद्ध होतें. मुंबईस फॉर्बस कंपनी म्हणून प्रसिद्ध व्यापारी असत. त्या कंपनीशीं रामचंद्रपंतांच्या वेळेपासून तेलंगांचा (असिस्टंट मेनेजर) नोकर या नात्यानें संबंध असे. त्रिंबकराव, बापुभाई व पुढें कृष्णराव असे तिघेही त्याच कंपनींत नोकर असत.

तीनशें वर्षांपूर्वी मुंबई म्हणजे एक कोळी लोकांचें खेडें होतें. पण पुढें त्याची व्यापारी दृष्टीनें भरभराट होऊन कशी प्रसिद्धि झाली व गोव्याकडील सारस्वत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्राह्मणांचा त्या शहराशीं कसा संबंध येत चालला याचा त्रोटक इतिहास मागील एका प्रकरणांत दिलाच आहे. त्याप्रमाणें काशीनाथपंतांचे एक पूर्वज एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभास मुंबईसारख्या वाढत्या शहरांत कांहीं धंदा करून आपल्या नशिबाची परिक्षा पहावी म्हणून तिकडे आले होते. कोणी म्हणतात कीं, ते प्रथम ठाण्यास येऊन कांहीं दिवस राहिले होते. व मग तेथून ते मुंबईस आले. कसेंही असलें तरी ते गेल्या शतकाच्या आरंभास मुंबईस आले इतकी गोष्ट खरी.

काशीनाथपंतांचे वडील व चुलते हे हल्लींच्या दृष्टीनें कांहीं फारसे शिकलेले नव्हते. वर सांगितलेल्या व्यापारी कंपनींत काम करण्यास पुरे इतकें त्यांचें इंग्लिश शिक्षण झालें होतें. परंतु ते फार सद्गुणी, शहाणे, व्यवहारदक्ष व संभावित असे असत. काशीनाथपंतांच्या मातोश्री फार शांत व गोड स्वभावाच्या होत्या, व तेच त्यांचे गुण काशीनाथपंतांमध्यें उतरले होते असें म्हणतात.

आम्हां हिंदु लोकांत सामान्यतः ऐतिहासिक दृष्टि कमी. त्यामुळें आपल्या पूर्वजांच्या हातून कांहीं पराक्रम झाला असल्यास किंवा त्यांनीं देशाकरितां, धर्माकरितां किंवा जातीकरितां म्हणून कांहीं कामगिरी केलेली असल्यास त्याची स्मृति ताजी ठेवण्याला सहाय्यभूत होणाऱ्या अशा टिपण, टांचण, यादी वगैरे साधनांचा बहुधा आमच्या लोकांत अभावच असतो. अर्थात् पुढील पिढ्यांमध्यें देशाभिमानाचें किंवा कुटुंबाभिमानाचें बीजारोपण करून त्यांच्या हातून कांहीं तरी कामगिरी करण्याबद्दलच्या आकांक्षांचें पोषण होईल अशीं साधनें आपल्यामध्यें नसतात. इतर सुधारलेल्या देशांत हीं कामें बऱ्याच अंशीं सुशिक्षित माता करीत असतात. नेपोलियन, शिकंदर, जर्मनीचा बादशाहा पहिला विल्यम इत्यादि पुरुषांचीं चरित्रें पाहिल्यास वरील गोष्ट सहज पटते. आपल्या देशांत देखील जिजाबाईच्या शिकवणीनें तयार झालेले शिवाजी महाराज यांच्यासारखें एखादें उदाहरण मिळतें, नाहीं असें नाहीं; पण एकंदर स्थिति शोचनीय आहे यांत शंका नाहीं. आपल्या देशांत हजार दीड हजार वर्षांच्या निद्रावस्थेनंतर स्त्रीशिक्षणाप्रीत्यर्थ हल्लींच प्रयत्न होत आहेत. या प्रयत्नांचीं अत्यंत गोड फळें या दृष्टीनें निदान महाराष्ट्रांत तरी कै. श्री. रमाबाई रानडे, व श्री. काशीबाई कानिटकर किंवा श्री. सौ. कमळाबाई किबे या प्रसिद्ध विदुषी स्त्रियांचीं नांवें सांगण्यास हरकत नाहीं. असो. पण काशीनाथपंतांच्या बालपणांत तशी स्थिति नव्हती.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यामुळें आईकडून त्यांच्यांत महत्वाकांक्षा जागृत करण्याबाबतची दिशा तेव्हां खुली नव्हती. सर रेमंड वेस्ट म्हणतात त्याप्रमाणें "कांहीं एक सांगण्यासारखें नाहीं" हेंच काशीनाथपंतांच्या आईचें वर्णन ! व इतकीच त्या बाईची प्रसिद्धि !

काशीनाथपंतांच्या वयास पांच वर्षें होतांच त्यांना गांवठी शाळेंत पाठविण्यांत आलें. ते प्रथम दिनकरपंत दांत्ये यांच्या व मग महादेव पंतोजी यांच्या शाळेंत जाऊं लागले. इतक्या लहान वयांतदेखील काशीनाथपंतांचें आपल्या अभ्यासाकडे चांगलें लक्ष असे. त्यामुळें ते आपल्या गुरुजींचे मोठे प्यार असत. त्यांच्या वयाप्रमाणें त्यांना थट्टा, मस्करी आवडत असे व इटीदांडू, आट्यापाट्या हे खेळ ते खेळत असत. फक्त त्यांना केव्हां केव्हां पोटदुखीपासून मात्र त्रास होई. असो. पण त्यांच्या तेवढ्या लहान वयांतील बुद्धिमत्तेवरून देखील त्यांना "बालबृहस्पति" म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईल असें नाहीं. वर्गांत नंबर नेहमीं वर असे. वार्षिक परीक्षेंत बक्षिस ठरलेलेंच असे. त्या वेळीं रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक व रा. ब. नारायण भाई दांडेकर हे इन्स्पेक्टर होते. त्यांच्या हातून काशीनाथपंतांना अनेकदां बक्षिसें मिळालीं होतीं. ते दोघेही गृहस्थ काशीनाथपंतांची हुशारी पाहून कौतुक करीत असत. पुढें काशीनाथपंत मोठे झाल्यावर त्यांचा सार्वजनिक कामांत रा. सा. मंडलीक यांजबरोबरच संबंध–निकट संबंध–यावा हा तरी योगायोगच म्हणावयाचा !

काशीनाथपंतांचें मराठी शिक्षण पुरें होतांच वयाच्या नववे वर्षी ते एल्फिन्स्टन हायस्कुलांत इंग्रजी शिकण्याकरितां जाऊं लागले. त्या वेळीं त्यांचे वर्गशिक्षक रा. रा. शांताराम मंगेश धुमे हे होते व मिस्तर डब्ल्यु. एच. स्मिथ हे प्रिन्सिपॉल असून मि. आर्देशीर फ्रामजी मूस हे सुपरिंटेंडेंट होते. कांहीं दिवसांच्या अनुभवानें काशीनाथपंतांची हुशारी पाहिल्यावर मूस शेटजींनीं "हा मुलगा पुढें प्रसिद्धीस आल्याशिवाय राहणार नाहीं" असें तेव्हां भविष्य वर्तविलें होतें. नंतर जेव्हां तेलंग ॲडव्होकेट झाले, पुढारी झाले, शेट दादाभाई, मेथा यांच्या बरोबर काम करूं लागले, शेवटीं हायकोर्टचे जज्ज झाले, तेव्हां हा सर्व प्रकार पाहून मूस शेटजींना आपला एका काळचा हा विद्यार्थी इतक्या मोठ्या पदवीस चढला म्हणून कौतुक वाटल्यास व आपलें भविष्य खरें ठरल्याबद्दल त्यांना एक प्रकारचा अभिमान वाटल्यास आश्चर्य कसलें ? असो. काशीनाथपंतांची तेव्हांपासूनच अभ्यास करण्याची अशी पद्धत असे की, त्यापासून त्यांच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्ञानाची आस्ते आस्ते वाढच होत जावी ! ते वर्गांतील अभ्यासाचींच नुसतीं पुस्तकें वाचून राहात नसत, तर त्या विषयावरील आणखी दुसरीं पुस्तकें वाचून ते आपलें ज्ञान वाढवीत असत. याचा परिणाम अर्थात्‌च वर्गांत गुरुजींनीं विचारलेल्या प्रश्नांस काशिनाथपंत जीं उत्तरें देत असत त्यांवरून स्पष्ट होई. अशा अभ्यासी मुलाबद्दल गुरुजींना कौतुक वाटल्यास नवल काय ? ही जी अभ्यास करण्याची संवय काशीनाथपंतांनीं लहानपणापासून आपल्यास लावून घेतली तीच पुढें त्यांच्या बुद्धीच्या विकासास–किंबहुना कार्यक्षमतेस–कारणीभूत झाली. शाळेंत कोणतेंही काम निघो, विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें त्या कामासंबंधानें काशीनाथपंतांची तयारी नाहीं असें सहसा कधीं घडलें नाहीं. त्यामुळें परीक्षेच्या वेळीं अभ्यास फार म्हणून अगर वेळ थोडा म्हणून त्यांची केव्हांही धांदल उडाली नाहीं. उलट केव्हां केव्हां ऐन परीक्षेच्या दिवसांत किंवा परीक्षेच्या एक दोन दिवसांपूर्वीं ते बुद्धिबळें खेळत बसल्याचेंही आढळून येत असे ! सन १८६१ सालीं मिडल स्कूलच्या परीक्षेंत त्यांना इंग्रजी भाषेंतील प्रावीण्याबद्दल एक बक्षिस मिळालें. त्या बक्षिससमारंभाचे वेळीं इंग्रजी कविता म्हणण्याचे कामीं काशीनाथपंतांचीच निवड करण्यांत आली होती. त्यांचें कविता म्हणणें सर्व मंडळीस पसंत पडून सगळ्यांनींच त्यांचें कौतुक केलें. मि. एडमंड बर्क हे त्या वेळीं प्रिन्सिपाल होते. त्यांनीं या मुलाची हुशारी पाहून त्याला–काशीनाथपंतांना—एकदम एक वर्ग मध्यें टाकून वर–तीसरींतून पांचवींत—चढविलें ! पुढील वर्षीं—१८६२ मध्यें देखील परीक्षेंत काशीनाथपंतांना पुन्हां बक्षिस मिळालें. याच सुमारास त्यांना मराठी कवितेची गोडी लागली आणि ती कविता चांगली समजण्याकरितां संस्कृत शिकलें पाहिजे असें त्यांना आढळून आलें. तेलंग पुढें जे मराठींत व संस्कृत कवितेमध्यें प्रवीण किंवा वर्डस्वर्थ-टेनिसनच्या कवितेचे रसिक मर्मज्ञ म्हणून प्रसिद्ध झाले, त्याचें मूळ आमच्या मतें येथें सांपडतें. असो. संस्कृत शिकलें पाहिजे असें एकदां वाटल्याबरोबर तेलंग त्या उद्योगास लागले व त्या कामीं त्यांना त्यांचे मित्र व सहाध्यायी श्रीपाद बाबाजी ठाकूर यांची थोडीशी मदत झाली. उभयतां मग यज्ञेश्वर चिमणाजीशास्त्री सुरतकर यांच्याकडे संस्कृत शिकण्याकरितां जाऊं लागले. पुढें मोठे झाल्यावरसुद्धां अनेक सार्वजनिक प्रसंगीं त्यांनीं संस्कृत शिकण्याच्या कामीं आपणास प्रथम श्रीपादराव ठाकुरांची मदत झाल्याचें कबूल केलें आहे. असो. त्या वेळीं संस्कृत शिकण्याची हल्लींच्यासारखी सोय नव्हती. फक्त हॉवर्डच्या प्राय-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मरचें संस्कृतांत केलेलें भाषांतर शिकावें लागे. पण तेवढ्यानें तेलंगांचें समाधान होईना. सबब त्यांनीं बापुशास्त्री यांच्या वर्गांत जाऊन पाणिनीचीं सूत्रें म्हटलीं व खासगी रीतीनें लघुकौमुदी व इतर कांहीं संस्कृत पुस्तकें यांचा अभ्यास केला. त्यामुळें शाळेंत त्यांचे इंग्रजी व संस्कृत हे दोन विषय चांगलेच असत. फक्त त्यांचा गणित विषयच तेवढा कच्चा असे. त्यावेळीं हायस्कुलांत विनायक जनार्दन बापट व नारायण महादेव ऊर्फ मामा परमानंद असे दोघे शिक्षक होते. व त्यांनीं काशीनाथपंतांना गणित विषयांत मदत केल्यामुळें त्यांची बरीच सोय झाली. तेलंग हे जात्याच बुद्धिवान् असल्यामुळें कोणताही विषय त्यांतील एकदां खुब्या समजल्यावर त्यांना आपलासा करून घ्यावयास फारसा उशीर लागत नसे. त्यामुळें थोड्याच दिवसांत गणित विषयांतदेखील ते चांगले तरबेज झाले. फक्त त्यांचें व्यायामाकडे अगर उघड्या हवेंत खेळ खेळण्याकडे मात्र असावें तितकें लक्ष नसे. अगदीं लहान वयांत इटी-दांडू वगैरे खेळ ते खेळत असत ही गोष्ट खरी, पण पुढें बुद्धीच्या विकासाकडे त्यांचें जसें जास्त लक्ष लागूं लागलें तसें किंवा तितक्याच प्रमाणांत शरीरसामर्थ्य वाढविण्याकडे लागलें नाहीं. आणि हीच गोष्ट अखेर त्यांना नडली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्या वेळेच्या मानानें हल्लीं विद्यार्थ्यांचें लक्ष लहानपणापासूनच शरीरसामर्थ्य वाढविण्याकडे लागत आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. असो.

याप्रमाणें अभ्यास करून काशीनाथपंत सन १८६४ या वर्षीं मॅट्रिकची परीक्षा पास झाले. त्या सालीं ते व ठाकूर असे दोघेही संस्कृत घेऊनच पास झाले. संस्कृत ही दुसरी भाषा घेऊन मॅट्रिक परीक्षेंत पास झालेले तेलंग व ठाकूर हेच दोघे पहिले विद्यार्थी होते! उभयतांचें संस्कृतांतलें प्राविण्य अखेरपर्यंत टिकलें होतें. तेलंग हे तर पुढें जगद्विख्यात पंडित झाले हें सर्वविश्रुतच आहे. असो. त्या सालीं शाळेंत मि. जेफ्रेसन नांवाचे गृहस्थ प्रिन्सिपॉल होते. त्यांनीं काशीनाथपंतांना प्रो. मॅक्समुल्लरचा "संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास" हें पुस्तक बक्षिस दिलें.

हायस्कुलांत काशीनाथपंतांबरोबर दुसरे बरेच सहाध्यायी शिकत असत; पण त्यांपैकीं प. वा. जमशेटजी आर्देशीर दलाल हे एक होते. पुढें शिक्षणखात्यांत शिरून गुजराथ कॉलेजचे (अहमदाबाद येथील) प्रिन्सिपॉल झाले व शेवटीं बडोदे संस्थानांत शिक्षणमंत्री झाले. नंतर त्यांनीं पेनशन घेतलें. त्यांनीं सन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१९०६ मध्यें मुंबईस हिंदु यूनियन क्लबमध्यें न्या. तेलंगांच्या पुण्यतिथीच्या दिवशीं जें भाषण केलें तें अनेक दृष्टींनीं महत्वाचें होतें. त्यावरून तेलंगांच्या स्वभावाविषयीं व हायस्कुलांतील अभ्यासक्रमासंबंधानें ज्या कांहीं गोष्टी इकडे जरूर सांगाव्या असें वाटतें तेवढयांचाच थोडक्यांत उल्लेख करतों.

दलाल शेटची व काशिनाथपंतांची सन १८६३ सालीं मॅट्रिकच्या वर्गांत प्रथम गांठ पडली. तेव्हां पासून ते दोघेही सारखे परीक्षा पास होत होत सन १८६९ मध्यें एम्. ए. पास होईपर्यंत एकत्र होते. म्हणजे दलाल हे तेलंगांबरोबर सारखे सहा सात वर्षें राहिलेले असल्यामुळें त्यांनीं सांगितलेल्या गोष्टींचें महत्व विशेष आहे. असो. दलाल म्हणतात, हायस्कुलांत आपण होतों त्या वेळीं आपली पांच जणांची मोठी जूट असे. काशीनाथ (तेलंग), श्रीपाद (ठाकूर), गजानन (भाटवडेकर), रावजी (तुल्छु), आणि जमशेटजी (दलाल). हे सगळे एकमेकांशीं मित्रत्वानें वागत असत. परीक्षेंत जरी ते एकमेकांचे प्रतिस्पर्धी असत, तरीं एरव्हीं सगळे एकमेकांना आनंदानें मदत करीत असत. पण त्या सर्वांमध्यें अत्यंत आनंदी आणि गोड स्वभावाचा माणूस म्हणजे काशीनाथपंतच असत. त्यांचे सगळेच—पारशी, गुजराथी हिंदु, दक्षिणी हिंदुमित्र असत. इतकें पारशी–गुजराथी लोकांचें प्रेम दुसऱ्या कोणत्याच दक्षिणी विद्यार्थ्यानें संपादन केलें नव्हतें. त्यामुळें काशीनाथपंत एकादे दिवशीं कांहीं कारणानें जर गैरहजर राहिले तर सगळ्यांनाच चुकल्या चुकल्यासारखें वाटत असे. काशीनाथपंत हे नेहमीं आठवड्याच्या किंवा महिन्याच्या परीक्षेंत सर्वांच्यावर असावयाचे. पण त्याबद्दल कोणालाही विषाद अगर मत्सर वाटत नसे. कारण परीक्षेंत त्यांचा नंबर वर येणार हें ठरलेलेंच असे.

तेलंग नुसतीं वर्गांतील अभ्यासाचींच पुस्तकें वाचून तृप्त राहात नसत हें वर सांगितलेंच. त्यामुळें त्यांचें शाळेंतल्या वेळेपासूनच विस्तृत वाचन असे. त्यावेळीं एक बोहरी पुस्तकविक्या जुन्या पुस्तकांचें ओझें पाठीशीं बांधून दररोज यावयाचा आणि हायस्कूल मधील जिन्याच्या पायथ्याशीं ठाणें मांडून बसावयाचा. दलाल म्हणतात, “ आम्ही विद्यार्थी म्हणजे त्या पुस्तकविक्याचीं गिऱ्हाइकें असूं. आमची रीत अशी असे. आमच्यापैकीं प्रत्येकानें त्याच्याकडचें एकादें इंग्रजी पुस्तक—एकादी कादंबरी, किंवा कविता अगर एकादें चरित्र—आठ किंवा दहा आण्याला विकत घ्यावयाचें आणि तें वाचून झाल्यावर दुसरे दिवशीं तें पुस्तक बदलून दुसरें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घ्यावयाचें व त्याबद्दल फक्त एक आणा द्यावयाचा ! " या सवलतीचा काशीनाथपंत खूप फायदा घेत असत. त्यामुळें त्यांचें इंग्रजी वाङ्मय बरेंच वाचून होई. असो.

याप्रमाणें मॅट्रिकपर्यंतचें शिक्षण पुरें होऊन ती परीक्षा झाल्यावर सन १८६५ सालापासून काशीनाथपंत एल्फिन्स्टन कॉलेजांत जाऊं लागले. त्यावेळीं कॉलेजमध्यें ह्यूलिंग्स, कँडी, हैन्स, बुल्हर व ऑग्झेनहॅम हे प्रोफेसर होते. काशीनाथपंतांना पहिल्याच वर्षी जूनियर स्कॉलर्शिप मिळूं लागली व पुढच्याच वर्षी एप्रिलमध्यें त्यांना सीनियर स्कॉलर्शिप मिळाली. सन १८६६ मध्यें त्यांची एफ. ए. ची परीक्षा पास होऊन पुढच्याच वर्षी त्यांना आणखी एक स्कॉलर्शिप, " राजा आफ धार "चें बक्षिस व इंग्लिशमधलें " गणपतराव विठ्ठल "चें बक्षिस, इतकीं पारितोषिकें मिळालीं. सन १८६६ सालच्या परीक्षेंत संस्कृतमध्यें डॉ. भांडारकर हे एक परीक्षक होते. संस्कृतच्या परीक्षेंतील प्रश्नांचीं काशीनाथपंतांनीं समाधानकारक रीतीनें दिलेलीं उत्तरें पाहून भांडारकर फार खुष झाले. व त्यांना त्या तरुण विद्यार्थ्याच्या हुशारीबद्दल कौतुक वाटलें. असो. सन १८६७ मध्यें म्हणजे आपल्या वयाच्या सतराव्या वर्षी काशीनाथपंत बी. ए. परीक्षेंत पास झाले. सन १८६९ सालीं ते एम्. ए. च्या परीक्षेंत संस्कृत व इंग्लिश घेऊन पास झाले. तदनंतर सहाच महिन्यांनीं त्यांनीं " भगवानदास पुरुषोत्तमदास " संस्कृत स्कॉलर्शिपची परीक्षा—त्यावेळीं ही परीक्षा विशेष महत्वाची गणली जात असे व ती फार कठीण असे—देऊन ती स्कॉलर्शिप मिळविली. त्याच सालीं त्यांची एलएल. बी. ची परीक्षा पास होऊन दोन्ही पदव्या—एम. ए. व एलएल. बी. त्यांनीं एकदमच घेतल्या. मध्यंतरीं सन १८६८ मध्यें ते एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्यें वासुदेव गोपाळ सोमण यांच्या जागीं दोन महिने संस्कृत शिक्षकाचें काम करीत होते. पण इतक्यांत चॅटफील्ड साहेबांनीं त्यांची एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील सीनियर फेलोच्या जागीं नेमणूक केल्यामुळें त्यांना तिकडे जावें लगलें. तिकडे त्यांनीं शिकविण्याचें काम करून हायकोर्टांत अॅडव्होकेटच्या परिक्षेच्या टर्म्स भरण्यास सुरवात केली. त्या वेळीं अॅडव्होकेटची परीक्षा विशेष प्रकारें घेण्यांत येत असे. त्याप्रमाणें ती परीक्षा सन १८७२ सालीं काशीनाथपंतांनीं देऊन तींत ते उत्तम प्रकारें पास झाले व आपल्या अॅडव्होकेटच्या (बॅरिस्टरीच्या) धंद्यास लायक झाले. अॅडव्होकेटच्या परीक्षेंत त्यांचे न्या. बेली, अॅ. ज. व्हाइट व मि. वेस्ट, रजिस्ट्रार हे परीक्षक होते. असो. सन १८६७ पासून १८७२ पर्यंतचीं सुमारें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पांच वर्षें काशीनाथपंतांनीं कॉलेजांत फेलोच्या जागीं काम करून ॲडव्होकेटची परीक्षा पास होतांच ते हायकोर्टांत आपला धंदा करूं लागले.

सन १८७१ सालीं मि. पील हे डिरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शनच्या हुद्यावर होते. त्यांनीं त्या वर्षी दोन नवीन हायस्कुलें—एक महाराष्ट्रांत व दुसरें गुजराथेंत—स्थापन करण्याच्या इरायानें सरकारची मंजुरी मिळवून त्यांनीं काशीनाथपंत व दलाल या दोघांना बोलावून त्यांना त्या नवीन शाळांच्या हेडमास्तरच्या (रुपये ३०० च्या) जागा पत्करण्याकरितां फार गळ घातली. दलालशेट म्हणतात कीं, त्यांपैकीं एक जागा आपण पत्करली. पण दुसरी जागा तेलंगांनीं नाकारली ! पीलसाहेबांनीं तेलंगांना पुन्हां स्वदस्तूरचें पत्र लिहून सांगितलें कीं, ती जागा दरमहा ५०० रुपयांची होणार आहे, तर ती " नाहीं म्हणूं नका !" तरी तेलंगांनीं ती नाकारलीच ! दलाल सांगतात कीं, ॲडव्होकेटची परीक्षा देऊन हायकोर्टांत बाळ मंगेश वागळे व महादेव गोविंद रानडे यांना जाऊन मिळण्याचा तेलंगांचा पूर्वीच निश्चय ठरलेला होता. कदाचित् ते पुढें ॲडव्होकेट, वक्ते व लोकनायक व्हावयाचा योगायोग असल्यामुळें पीलसाहेबांनीं देऊं केलेली जागा नाकारण्याची काशीनाथपंतांना बुद्धि झाली असेल ! (Probably there was an *afflatus divinus* within him of his future career as an Advocate and an orator and leader of men.

काशीनाथपंतांच्या वक्तृत्वकलेच्या अभ्यासास कॉलेजांतच आरंभ झाला होता. पण कॉलेजांतील अभ्यासक्रमाविषयीं जरा विस्तृत रीतीनें पुढील प्रकरणांतच लिहावयाचें असल्यामुळें तो विषयही त्या प्रकरणांकरितां ठेवणें भाग आहे.

प्रकरण पांचवें.

कॉलेजांतील अभ्यास.

काशीनाथपंतांच्या कॉलेजांतील अभ्यासासंबंधानें थोडेंसें मागील प्रकरणांत लिहिलेलेंच आहे. परंतु त्याविषयीं जरा विस्तार करावा हें इष्ट वाटतें. कॉलेजांतील अभ्यासाचा काल हा अनेक दृष्टींनीं अत्यंत महत्वाचा असतो. त्या कालांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्या संवयी लागतील, जीं ध्येयें ठरतील, जे स्नेह जमतील, जे गुण संपादन केले जातील, त्यांचा बहुतेक पुढील सर्व आयुष्यक्रमावर परिणाम होण्याचा संभव असतो. त्या संधीचा फायदा घेऊन सगळेच विद्यार्थी आपलें कल्याण करून घेतात असें नाहीं. परंतु ती प्रत्येक मनुष्याच्या विद्यार्थिदशेंतील एक चांगली संधि असते. तिचा सदुपयोग करणें हें प्रत्येक विद्यार्थ्याचें कर्तव्य आहे. या दृष्टीनें पाहिल्यास तेलंगांचा कॉलेजांतील अभ्यासाचा काळ अत्यंत महत्वाचा होता यांत शंका नाहीं. यासंबंधांत काशीनाथपंतांचे दोन सहाध्यायी व आमरण स्नेही खा. ब. जमशेटजी दलाल व दि. ब. अंबालाल साकरलाल देसाई यांचे दाखले अत्यंत विचारणीय आहेत. त्यांतील कांहीं (भाषांतररूपानें) उतारे खालीं देतों. वास्तविक न्या. तेलंग हे आपल्या महाराष्ट्रीय लोकांपैकीं आधुनिक कालांतील एक अत्यंत थोर, विद्वान् व कर्तबगार असे पुरुष होऊन गेले. त्यामुळें त्यांची तरुणपणांतील अभ्यासाची रीत, त्यांनीं त्या वयांत आपणांस लावून घेतलेल्या चांगल्या संवयी वगैरे गोष्टींकडे आमच्या तरुण लोकांचें जितकें लक्ष जाईल तितकें चांगलें असें वाटतें. सगळ्यांनाच तेलंगांसारखें होतां येईल असें नाहीं, परंतु त्यांचें उदाहरण नजरेपुढें ठेवून वागल्यास त्यापासून कोणाही तरुणपिढींतील माणसाचा फायदा झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं.

काशीनाथपंतांच्या वेळच्या परिस्थितींत व हल्लींच्या परिस्थितींत जमीनअस्मानाचें अंतर पडलें आहे. त्याचीं अनेक कारणें आहेत. पूर्वी युरोपीयन प्रोफेसर लोक फार उच्च दर्जाचे, उच्च ध्येयें डोळ्यांपुढें ठेवून वागणारे व आपल्या कर्तव्यास जागून वागणारे असे पुष्कळ येत असत. आतां तें प्रमाण राहिलें नाहीं. या उतरत्या कळेला सुरवात होऊन बरींच वर्षें झालीं. व या संबंधानें डॉ. भांडारकरांनीं व ना. गोखले यांनीं अधिकारी वर्गापुढें अनेकदां तक्रार केली आहे. असो. दुसरी गोष्ट, तेलंगांच्या वेळीं कॉलेजांत शिकणारे विद्यार्थी फार थोडे असत. त्यामुळें दयाळू प्रोफेसर लोकांना हुशार विद्यार्थ्यांकडे जातीनें लक्ष पुरवून त्यांना प्रोत्साहन देण्यास सवड मिळत असे. आतां ती सोय राहिली नाहीं. आतां शेंकड्यांनीं मोजतां येतील इतके विद्यार्थी कॉलेजांत असतात. त्यांपैकीं प्रोफेसर कोणाकडे म्हणून लक्ष पुरविणार? तिसरें—व महत्वाचें—कारण म्हणजे राजकीय परिस्थितींतील फरक होय. पूर्वीं इंग्रजी शिक्षणाची पद्धत नवीन—व कांहीं काळपर्यंत तर बाल्यावस्थेंत—असल्यामुळें व प्रोफेसर लोक—हॉवर्ड, सर अलेग्झँडर ग्रँट, वर्डस्वर्थ वगैरे—उदारमनस्क असल्यामुळें ते विद्यार्थ्यांना मुलांप्रमाणें वागवून त्यांस हरएक दृष्टीनें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रोत्साहन देत असत. आतां आम्ही इंग्रज लोकांबरोबर भांडून सर्व प्रकारें बरोबरीचे हक्क मागत आहोंत. अर्थात् आतांच्या प्रोफेसर लोकांत विद्यार्थ्यांविषयीं पूर्वींच्यासारखी आपलेपणाची भावना दिसून येणें शक्य नाहीं. हल्लींची स्थिति अधिक बिकट व्हावयास चवथें एक कारण झालें आहे. अलीकडे सुमारें वीस वर्षांत—सन १९०६ सालापासून—सुशिक्षित जनतेंत उच्च प्रकारच्या देशाभिमानाचें परिपोषण न होतां हीन प्रकारच्या देशाभिमानाचा—किंबहुना पक्षाभिमानाचा किंवा जात्यभिमानाचा—प्रादुर्भाव होत चालला आहे. त्यामुळें जिकडे तिकडे हिंदु-मुसलमान, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, दक्षिणी-गुजराथी, मराठी-कानडी, असे अनेक भेद उत्पन्न होऊन जनतेंत फाटाफूट होत आहे. आधींच हिंदुस्थानांत एरव्हींच्या काळीं देखील लोकांत फाटाफूट उत्पन्न करणारीं कारणें अमूप. तीं कारणें इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसारानें नष्टप्राय—निदान हतबल होतील अशी पुष्कळांची प्रथम अपेक्षा होती; पण ती व्यर्थ ठरून गेल्या वीस वर्षांच्या अनुभवानें फाटा-फुटीचीं पूर्वी असलेलीं कारणें बलवत्तर होऊन त्यांत आणखी नवीन कारणांची भर पडत आहे असें स्पष्ट दिसतें; ही स्थिति हरएक दृष्टीनें अनिष्ट आहे. आणि दुःखाची गोष्ट ही कीं, या सर्व प्रकाराची छाया कॉलेजांतील विद्यार्थि-वर्गावर पडत आहे. हें अनिष्ट तर आहेच इतकेंच नव्हे, तर तें खऱ्या देशहिताला घातक आहे. असो. पण याला उपाय काय? आम्हांस उपाय सुचतो तो हा. युरोपीयन प्रोफेसरांची गोष्ट वर सांगितलीच. त्यांच्या सहानुभूतीवर सर्वांशीं प्रस्तुत विसंबून राहाणें शक्य नाहीं. जे कोणी उदारमनस्क युरोपीयन प्रोफेसर आपणांस सहानुभूतिपूर्वक मदत करण्यास तयार असतील त्यांची मदत आपण अवश्यमेव घेतली पाहिजे. पण खरा कार्यभाग आपल्यामधील नवीन तयार होणाऱ्या हिंदी प्रोफेसर लोकांचा आहे. त्यांनीं व विद्यार्थ्यांच्या पालकांनीं सहकारितेनें वागल्यास वरील प्रकारची अनिष्ट स्थिति बदलून विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणीं उच्च भावनांचें पोषण होईल. अशी परिस्थिति उत्पन्न करण्यास उशीर लागेल असें वाटत नाहीं. विद्यार्थ्यांच्या पुढें उच्च ध्येयें ठेवणें, तीं गांठण्याकरितां त्यांना प्रवृत्त करणें व त्यांच्या ठिकाणीं आपल्या देशाविषयीं अगर समाजाविषयीं उच्च प्रकारचे सद्विचार जागृत करणें हीं आमच्या मतें प्रोफेसर लोकांचीं कामें होत व तीं त्यांनीं व्याख्यानें, प्रदर्शनें, सदाचरण इत्यादि द्वारांनीं केलीं पाहिजेत. या दृष्टीनें विचार केला म्हणजे न्या. तेलंग (व न्या. रानडे) यांनीं आपल्या विद्यार्थिदशेंत केलेले उद्योग व आपणांस लावून घेतलेल्या दीर्घपरिश्रम करण्याच्या वगैरे संवयी या गोष्टी जशा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रौढ विद्यार्थ्यांना तशाच आमच्या मतें कदाचित् अध्यापकांचा पवित्र धंदा करणाऱ्या लोकांना देखील, नमुन्यादाखल वाटतील. सबब त्यासंबंधाचा या भागांत व पुढील भागांत तेलंगांच्या अभ्यासाच्या दृष्टीनें जरा विस्तार करण्याचें योजिलें आहे.

दलाल व देसाई यांनीं आपल्या—न्या. तेलंगांच्या पुण्यतिथींच्या निमित्तानें निरनिराळ्या वेळीं वाचलेल्या—निबंधांत नमूद केलेल्या गोष्टींचा विचार केला म्हणजे त्या वेळच्या अभ्यासाची रीत, विद्याप्राप्तीकरितां वाटेल तेवढे परिश्रम करण्याची तयारी, समवयस्क पण उत्साहपूर्ण सहविद्यार्थ्यांचा सहवास, उदारमनस्क व आपलेपणाच्या भावनेनें वागणाऱ्या विद्वान् प्रोफेसर लोकांच्या वरचेवर पडणाऱ्या गांठी इत्यादि प्रकारांमुळें तेलंगांच्या वेळचें कॉलेजाचें सबंध वातावरणच जणूं अत्यंत पवित्र व निर्मळ बनलें होतें असें स्पष्ट दिसतें व त्यामुळें आपल्या प्राचीन कुलपतींच्या आश्रमरूप विद्यापीठांची क्षणभर आठवण होते. असो. तेलंगांच्या वेळीं हायस्कुलांत व कॉलेजांत दलाल आदिकरून पांच जणांची जूट असे हें मागें सांगितलेंच. त्यांत अंबालाल देसाई हे पुढें कांहीं दिवसांनीं अहमदाबादेहून येऊन मिळाले. त्या वेळीं हल्लींच्या सारखी आडनांवांनीं एकमेकांना हांक मारण्याची पद्धत नसून वरीलपैकीं सर्वजण एकमेकांस त्यांच्या त्यांच्या नांवांनींच–काशीनाथ, गजानन, श्रीपाद, जमशेटजी, अंबालाल अशी—हांक मारीत असत. ही सर्व मंडळी एका कुटुंबांतल्या माणसांप्रमाणें कॉलेजांत वागत असत. सर्वांशीं स्नेहानें वागावें, त्यांचें हित पाहावें, त्यांना मदत करावी, हीच सगळ्यांची भावना असे. काशीनाथपंतांच्या या गटाची संख्या पांच सहाच होती, ही एक सोयीचीच गोष्ट होती. विद्यार्थ्यांची संख्या जास्त असली म्हणजे सगळेंच गाडें आटोक्याबाहेर जातें. असो. दुसरी लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे हल्लींच्या सारख्या त्या वेळीं परिक्षेस नेमलेल्या पुस्तकांच्या—annotated editions—सटीप आवृत्त्या नव्हत्या. त्यामुळें शब्द काढणें, त्यांचा अर्थ लावणें वगैरे कामें विद्यार्थ्यांना स्वतः कोशाच्या--dictionary च्या--सहाय्यानेंच करावीं लागत असत. अर्थात् त्यांना स्वतःच्या पायांवर उभें राहण्याचीच संवय लागे. प्रथम ह्युलिंग्स हे कॉलेजाचे प्रिन्सिपाल होते. सर रेमंड वेस्टच्या म्हणण्याप्रमाणें ह्युलिंग्स साहेब हे नुसते विद्वान् होते इतकेंच नव्हे तर त्यांची कल्पनाशक्ति–विचारशक्ति–देखील दांडगी होती. त्यांचा सहवास व संभाषण हीं नेहमीं प्रोत्साहक असत, व त्याचाच तेलंगांना आयता फायदा मिळाला. ह्युलिंग्सनंतर चॅटफील्ड

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

४३ म/२७ 20122
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रिन्सिपाल झाले. दलाल म्हणतात कीं, ऑक्सफर्डहून आलेला खराखुरा प्रोफेसर कसा असतो किंवा कसा असावा हें त्यांना प्रथम चॅटफील्ड साहेबांनींच दाखविलें. मुलांना शिकविण्याची त्यांना इतकी हौस असे कीं ते विद्यार्थ्यांना सुटीच्या दिवसांत देखील बोलावीत असत व तासाचे तास—at a stretch—शिकवीत असत. तें इतकें कीं बेकन व ग्रीक तत्वज्ञ-मंडळ यांच्यासंबंधानें ते साहेब इतकीं टिपणें—notes—देत असत कीं त्यांच्या वह्यांवर वह्या भरून जाव्यात. सुशिक्षणाचें खरें लक्षण म्हणजे साधा पोषाख, विनयशील वर्तन व केवळ ऐहिक अगर प्रापंचिक गोष्टींकडे दुर्लक्ष हें (दलाल म्हणतात) आम्हांस चॅटफील्ड साहेबांनींच शिकविलें. त्यांनीं आपल्या शिकविण्यानें व वर्तनानें विद्यार्थ्यांना अभ्यास कसा करावा हें उत्तम रीतीनें शिकवून त्यांचें शील व नैतिक वर्तन यांस इष्ट प्रकारचें वळण दिलें. विस्तृत वाचन व शिकस्तीचा उद्योग करण्याची आवड या गोष्टी आपणांस चॅटफील्डसाहेबांनींच शिकविल्या असें दलाल सांगतात व त्याबद्दल ते कृतज्ञता प्रकट करतात. असो. या सर्व गोष्टींचा काशीनाथपंतांना फायदा मिळाला होता.

कित्येकांची अशी समजूत झाली आहे कीं, तेलंगांचा कॉलेजांतील अभ्यासक्रम चांगलासा नसावा. कारण ते आपल्या परीक्षा दुसऱ्या वर्गांत पास झाले. पण ही समजूत चुकीची आहे असें दलाल व देसाई दोघेही सांगतात. खरा प्रकार असा. तेलंग बी. ए. झाले त्या वर्षी फक्त पांचजणच पहिल्या वर्गांत पास झाले. पण त्या सर्वांचा ऐच्छिक विषय गणित होता ! त्या विषयांतले गुण ठरलेले असतात व चांगल्या विद्यार्थ्यांस ते मिळाल्याशिवाय बहुधा राहात नाहींत. तेलंगांनीं इतिहास, अर्थशास्त्र व संस्कृत हे विषय घेतले होते. इतिहास हा विषय त्या दिवसांत फार कठीण गणला जात असे. कारण त्या विषयावर अमकींच पुस्तकें म्हणून नेमलेलीं नसत व परीक्षेला मोठमोठे भाग"—"periods तयार करावे लागत. त्यामुळें विद्यार्थी तो विषय टाळीत असत. तोच विषय तेलंगांनीं घेतला होता. ते एकंदरींत दुसऱ्या वर्गांत पास झाले हें खरें, पण ते आपल्या विषयांत–इतिहासांत–पहिले आलेच होते. सारांश, पूर्वोक्त दोन्ही सहाध्यायांच्या म्हणण्याप्रमाणें काशीनाथपंतांचा कॉलेजांतील अभ्यासक्रम अगदीं सीधा व उत्तम असे आणि प्रोफेसर लोकांचें त्यांच्या बुद्धिमत्तेविषयीं, उद्योगशीलतेविषयीं व वर्तणुकीविषयीं उत्तम मत असे. दलाल म्हणतात कीं ज्या गुणांच्या विकासामुळें तेलंग पुढें एक अत्यंत विद्वान् व कार्यक्षम पुढारी म्हणून प्रसिद्धीस आले, त्या गुणांचीं पूर्वचिन्हें त्यांच्या विद्यार्थिदशेंतच दृग्गोचर झालीं होतीं. अंबालाल देसाई म्हणतात कीं आपण, गवाळिया टँकवरील

LIBRARY, GURUKULA KANGRI.
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एल्फिन्स्टन कॉलेजांत होतों त्या वेळीं तेलंगांना कोणीही पाहिलें तरी त्याची त्यांच्या बुद्धिमत्तेविषयीं व हुशारीविषयीं सहज खात्री होत असे. त्यांनीं तेलंगांमधील कांहीं विशिष्ट गुण सांगितले आहेत. ते आमच्या मतें सर्वांनीं–विशेषेंकरून विद्यार्थ्यांनीं–जरूर लक्षांत ठेविले पाहिजेत. त्यांपैकीं **पहिला** गुण म्हणजे त्यांचा उद्योगशील-पणा अथवा अभ्यासी स्वभाव. देसाई म्हणतात कीं, मधल्या सुटींत किंवा रिकाम्या तासांत आपण बाकीचे विद्यार्थी गप्पा मारण्यांत वेळ घालवीत असूं; तेव्हां तेलंग हे नेहमीं एकादी इंग्रजी कादंबरी, एकादें नाटक किंवा दुसरें एकादें इंग्रजी पुस्तक वाचीत बसलेले असत. याप्रमाणें मधून मधून थोडी थोडी फुरसत मिळत असे तिचा उपयोग करून कॉलेजांतील पहिल्या दोन वर्गांत तेलंगांनीं स्कॉट, लिटन, डिकन्स व थॅकरे यांच्या सर्व कादंबऱ्या व शेक्स्पियर व बेन जानसन यांचीं सर्व नाटकें वाचून टाकलीं! पुन्हां गंमत ही कीं, इतकें करून तेलंग वर्गाच्या मागें कधींच नसत. बरें, त्यांना करमणुकीची आवड किंवा जरूर मुळींच भासत नसे असेंही नाहीं. परीक्षा झाल्यावर निकाल समजेपर्यंतच्या दिवसांत बहुतेक मंडळी अंबालालच्याच खोलींत पत्ते किंवा बुद्धिबळें खेळत बसत असत. त्यांत काशीनाथ-पंत असतच! म्हणजे तेलंगांचा अभ्यास अगदीं रखडपट्टीचा असे असें नाहीं. किंवा तो लुडबुड करून अथवा धांदल उडवून दुसऱ्यास उपसर्ग करणारा असाही नसे. तेलंगांचा खोलींत अभ्यास चालला असतां मनाला मधून मधून करमणूक म्हणून सोबत्यांची थोडीशी थट्टा किंवा त्यांच्याशीं थोडासा विनोद हे प्रकार त्यांचे चालतच. सारांश, काशीनाथपंतांचा स्वभावच मोठा उमदा, उघड्या दिलाचा असा असे. त्यांत निरुत्साह, एकलकोंडेपणा, किंवा चिडखोरपणा यांपैकीं कशाचाही लेश नसे! बरें, असा मधून मधून थोडासा विनोदाचा प्रकार चालला तरी, त्यां-तून मध्येंच फिरून अभ्यासाकडे लक्ष वळविण्यास त्यांना मुळींच अडचण पडत नसे. हा त्यांच्यांत उपजत स्वभावगुण असे. त्यांत––एका गोष्टींतून दुसरींत लक्ष घालण्यांत––त्यांना कठीण कांहींच वाटत नसे. फक्त त्यांच्या चेहऱ्यांत मात्र किंचित् फरक पडत असे व ते लागलेच विचारांत गर्क होत असत. असो.

दुसरा काशीनाथपंतांमधला गुण म्हणजे चित्ताची एकाग्रता राखण्याची त्यांना साधलेली हातोटी. खोलींत त्यांचा अभ्यास चालला असतां कोणीं गोंगाट केला अगर अभ्यासांत व्यत्यय आणला अशी तक्रार तेलंगांनीं कधींही केली नाहीं. पत्ते किंवा बुद्धिबळें यांचा खेळ खेळून किंवा तो टाकून अभ्यासाकडे लक्ष वळविण्यास त्यांना मुळींच प्रयास पडत नसत. मनाच्या एकाग्रतेला तेलंगांच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ठिकाणीं शांत—आनंदी वृत्तीची जोड लाभल्यामुळें त्यांचा अभ्यास चालला असतां ते कधीं त्रासलेले अगर चिडलेले पाहिल्याचें आपणांस स्मरत नाहीं असें देसाई सांगतात.

तिसरा तेलंगांमधला गुण म्हणजे त्यांची ईश्वरदत्त तैलबुद्धि. त्यामुळें कॉलेजांत बहुधा एकही विषय असा नसे कीं जो तेलंगांना समजण्यास कठीण वाटे. वास्तविक गणित हा त्यांच्या आवडीचा विषय नव्हता. परंतु ह्या विषयाचा आवश्यक तेवढा भाग त्यांनीं कधींच उरकून टाकला होता ! भूमितीचे सिद्धांत किंवा शंकुच्छेदाच्या निरनिराळ्या आकृति यांची आम्हां कोणाही विद्यार्थ्याप्रमाणें तेलंगांना माहिती होती. ते त्यांत मागें होते असें केव्हांही झालें नाहीं.

काशीनाथपंतांची चांगली स्मरणशक्ति हा त्यांच्यांतला **चवथा** गुण. वास्तविक तेलंग किंवा इतर जे विद्यार्थी स्मरणशक्तीवर विसंबून राहात असत त्यांचा पाठ करण्याचा भाग वर्गांत येऊन बसल्यावर, दहापंधरा मुलांच्या पाळ्या होऊन जाईपर्यंत, सहज पाठ होत असे. एकदां असें झालें कीं वर्गांत आल्याबरोबर ह्युलिंग्स साहेबांनीं काशीनाथपंतांनाच प्रथम आपला पाठ म्हणण्यास सांगितलें. त्यांची तयारी नव्हती. तशी दुसऱ्याही कांहीं विद्यार्थ्यांची नव्हती. साहेब रागावले आणि त्यांनीं त्या सर्व विद्यार्थ्यांना तो पाठ तिकडच्या तिकडे तयार करून पुन्हां म्हणावयास सांगितला ! फक्त ठाकूरनीं (श्रीपादराव) तो सात मिनिटांत म्हटला. तेलंगांनीं पंधरा मिनिटांत म्हटला. नंतर बाकीच्यांनीं !

देसाई यांनीं तेलंगांमधला **पांचवा** गुण सांगितला तो त्यांच्या बोलण्यांत स्पष्ट दिसून येणारा कोणत्याही असभ्य अगर ग्राम्य भाषेचा अभाव, हा होय. काशीनाथपंतांना थट्टा–विनोद, सर्व कांहीं आवडत असे; पण त्यांच्या बोलण्यांत तरुण, हूडस्वभानुसार एकादी शिवी, अपशब्द किंवा ग्राम्य कल्पना अशी कधींच दिसून आली नाहीं.

तेलंगांमधला **सहावा** गुण म्हणजे त्यांचा अगदीं निगर्वी स्वभाव. त्यांची एक हुशार विद्यार्थी म्हणून प्रथमपासूनचीच प्रसिद्धि. त्यांचे सगळेच विषय चांगले. त्यांत संस्कृत व इंग्लिश यांविषयीं तर बोलूंच नका. त्यांतूनही त्यांचें इंग्लिश तर नेहमींच चांगलें असे. त्यांचे निबंध व इतर लेखी काम यांची प्रोफेसर लोक नेहमीं तारीफ करीत असत. पण त्यांमुळें त्यांना गर्वाची पीडा कधींही झाली नाहीं ! इंग्लिशमध्यें वास्तविक ते सर्व विद्यार्थ्यांचे सल्लागार—a general referee

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असत. वाटेल तो मनुष्य जाऊन त्यांना आपल्या शंका विचारीत असे. पण तेलंगांनीं कोणाला कधीं "नाहीं" म्हटलें नाहीं कीं कधीं कोणाजवळ त्यांनीं आपल्या हुशारीचा तोराही मिरविला नाहीं !

एकंदरींत देसाई सांगतात कीं काशीनाथपंतांचें मन फार उदार व प्रेमळ असे. कॉलेजांत असतांना तर ते सर्व सोबत्यांशीं प्रेमानें वागतच. पण कॉलेजांतील अभ्यासक्रम संपल्यानंतर व सर्वांची ताटातूट झाल्यावरसुद्धां तेलंग कधीं आपल्या जुन्या मित्रांना विसरले नाहींत. पुढें ते एक नामांकित ॲडव्होकेट झाले, वक्ते झाले, लोकनायक झाले, हाय-कोर्टचे जज्ज झाले, पण आपल्या पूर्वींच्या मित्रांपैकीं कोणासही त्यांच्या सहाय्याची जरूर वाटल्यास त्याला त्यांचा अनेकदां उपयोग झालेला आहे असें देसाई सांगतात. केव्हां केव्हां तर मित्रांचीं कामें तेलंगांकडून परस्पर बिनबोभाट व्हावयाचीं, पण त्याची खुद्द त्या मित्रांना वार्ता देखील नसावयाची ! समजलेंच तर ती वेळ निघून गेल्यावर कांहीं दिवसांनीं यदृच्छेनें तिसरीकडून त्या मित्रांना तें समजावयाचें ! इतकी उदारबुद्धि व सौजन्य अगदीं विरळा ! तात्पर्य, सभ्य वर्तणूक व साधी राहाणी हीच तेलंगांची खूण होती असें देसाई सांगतात.

देसाई यांनीं तेलंगांमधला एक दोष दाखविला आहे. त्याचाही इकडे उल्लेख केला पाहिजे. अंबालाल म्हणतात कीं आपल्या वेळीं कॉलेजला जोडलेली एक व्यायामशाळा असे. व्यायामशाळेंत जाण्याबद्दल त्या वेळीं सरकारी हुकुमानें सक्ति नव्हती. तरी बरेच विद्यार्थी त्या सवलतीचा-व्यायामशाळेंत जाण्याचा—फायदा घेत असत. फक्त तेलंग मात्र तो घेत नसत. यावरून त्यांची व्यायामाबद्दलची नावड मात्र व्यक्त होई. ही तेलंगांची चूक होती. ती मग त्यांच्या लक्षांत आली. पण ती फार उशीरां आली. असो.

तेलंग हे मोठे वक्ते होते. पण आपली वक्तृत्वशक्ति वाढविण्याची कल्पना त्यांच्या मनांत ते कॉलेजांत असतांनाच आलेली असून त्या दिशेनें त्यांची तयारी तेव्हांपासूनच चालू होती. दलाल सांगतात कीं, कॉलेजांत असतांना तेलंग हे नेहमीं आपला फुरसतीचा वेळ कॉलेज लायब्ररींत घालवीत असत. सन १८६६-६७ च्या सुमारास विलायतेंत मोठमोठ्या राजकीय सुधारणांसंबंधानें वाद चालू होते व तत्संबंधानें पार्लमेंटमध्यें ग्लॅडस्टन साहेबांचीं वक्तृत्वपूर्ण भाषणें होत असत. तीं भाषणें तेलंग लक्षपूर्वक वाचीत असत. कॉलेजांतले त्या वेळचे गणि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्याचे प्रोफसर कँडीसाहेब हेही लायब्ररींत वरचेवर वाचण्याकरितां जात असत; व ते विद्यार्थ्यांच्या विनंतीस मान देऊन केव्हां केव्हां वरील सारखीं भाषणें त्यांना ते मोठ्यानें वाचून दाखवीत असत. कँडीसाहेबांची वाचण्याची ढब मोठी मोहक असे व तीच तेलंगांनीं बहुधा उचलली असावी असें दलाल सांगतात.

पण तेलंग एवढेंच करून राहात नसत. त्या वेळीं कॉलेजांत आठवड्यांतून एक वेळ अशा वक्तृत्वसभा होत असत व त्यांत तत्कालीन बहुतेक सर्व विद्यार्थी भाग घेत असत. तेलंगांच्या अगदीं निकट स्नेह्यांचीं—सहाध्यायांचीं—नांवें मागें दिलींच आहेत. पण त्यांशिवायही कॉलेजांत त्याच वेळीं शिकणारे दुसरे बरेच त्यांचे सहाध्यायी होते. त्यांपैकीं कांहींचीं नांवें:—घनःशाम नीळकंठ नाडकर्णी, आबाजी विष्णु काथवटे, गणेश रामचंद्र किर्लोसकर, काशीनाथ रामचंद्र गोडबोले, आनंदराव सखाराम बर्वे, सीताराम विश्वनाथ पटवर्धन, सदाशिव विश्वनाथ धुरंधर, यशवंत वासुदेव आठल्ये, नारायण बाळकृष्ण गोडबोले, तापीदास मेथा, चंदुलाल दौलतजादा, नानु नारायण कोठारे, होर्मसजी चिजगर, एदलजी खोरी, जमशेटजी उनवाला, बमनजी मोदी, रहिमतुल्ला सयानी इत्यादि. वरील वक्तृत्वसभांतून जो वादविवाद होई त्यांत तेलंग तर भाग घेतच, पण तशाच सभा केव्हां केव्हां रा. ब. धुरंधर यांच्या दिवाणखान्यांत भरत असत व त्यांमधून चाललेल्या वादविवादांमध्यें देखील तेलंग भाग घेत असत. पुढें कांहीं कारणानें या धुरंधरांच्या घरीं भरणाऱ्या सभा बंद पडल्या. परंतु नाना शंकरशेटच्या शाळेंत दर रविवारीं तशाच सभा भरत असत व त्या सभांना गांवांतील--विद्यार्थ्यांशिवाय-इतर लोकही येत असत. वरील सर्व ठिकाणच्या सभांमधून निरनिराळ्या विषयांवर वादविवाद चालू असतांना अध्यक्षस्थानीं बहुधा काशीनाथपंतच निवडले जात असत. त्यामुळें त्यांच्या वक्तृत्वाचें परिपोषण करण्यास त्यांना तेथें सहजच सवड मिळत असे. एकादा विषय घेऊन त्यासंबंधाची सर्व उपलब्ध माहिती मिळविणें, त्या विषयांतील मुख्य मुख्य मुद्दे काढणें, त्यांची व्यवस्थित रीतीनें मांडणी करणें, त्यांचें प्रत्येकीं स्पष्ट रीतीनें विवेचन करून अखेर आपणांस काय सांगावयाचें तें थोडक्यांत सिद्धांत-रूपानें सांगणें वगैरे जे वक्त्यांमध्यें आवश्यक गुण असावे लागतात त्यासंबंधाचें शिक्षण काशीनाथपंतांना पूर्वोक्त सभांमधील भाषणाच्या संवयीपासून चांगलेंच मिळत असे. त्याचप्रमाणें अध्यक्ष या नात्यानें कराव्या लागणाऱ्या कामामुळें—इतर वक्त्यांना नियम घालून देणें, त्यांच्या भाषणांतील विचारणीय मुद्दे टिपून घेणें व त्यांसंबंधाचें साधक बाधक प्रमाणें देऊन विवरण करणें आणि अखेर सर्व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वादाचा समारोप करून आपलें म्हणणें साररूपानें सभेपुढें मांडणें वगैरे कामें वरचेवर करावीं लागल्यामुळें—सर्व प्रकारचे विषय प्रतिपादन करण्याची त्यांना संवय होत असे.

काशीनाथपंत हे सन १८६७ पासून १८७२ पर्यंत जवळ जवळ पांच वर्षें कॉलेजांत फेलो होते हें मागें सांगितलेंच. त्या पांच वर्षांत त्यांनीं सबंध कॉलेज लायब्ररींतलीं पुस्तकें चाळलीं होतीं. तीं इतकीं किंवा इतक्या वेळां कीं, अमुक विषयावरील अमुक पुस्तक हें अमुक कपाटांत आहे हें खुद्द लायब्रेरियनापेक्षां तेलंगच अधिक बिनचूक रीतीनें सांगूं शकत असें एका इंग्रजी चरित्रकर्त्यानें लिहून ठेविलें आहे. त्यावरून तेलंगांचें वाचन किती विस्तृत होतें व त्यांची हरएक विषयासंबंधींची माहिती किती चोख होती ह्याची कोणासही सहज कल्पना होऊं शकेल.

वक्तृत्वाच्या संवयीविषयीं वर लिहिलेंच आहे. पण तेलंगांमधला विशेष हा कीं, त्यांचें इंग्लिशमध्यें जसें वक्तृत्व दिसून येत असे तसेंच तें मराठींतही दिसून येत असे. इंदुप्रकाशकर्त्यानें एकदां म्हटलें होतें कीं "He was quite as good a speaker in Marathi as he was in English." जास्त काय, पण तेलंगांनीं एकदां संस्कृतांतदेखील व्याख्यान दिल्याचें नमूद आहे. तात्पर्य, तेलंगांचें इंग्लिश, संस्कृत व मराठी या भाषांवर चांगलें प्रभुत्व होतें. त्यांना गुजराथी व जर्मन या भाषा चांगल्या समजत असत व लॅटिनचेंही थोडेंसें ज्ञान होतें.

विद्यार्थिदशेंतील तेलंगांचा अभ्यासक्रम उत्तमच नव्हे तर तो अपूर्व होता. १४ वे वर्षीं मॅट्रिक; १७ वे वर्षीं बी. ए.; १९ वे वर्षीं एम्. ए.; २० वे वर्षीं एलएल. बी. आणि २२ वे वर्षीं ॲडव्होकेट!

प्रकरण सहावें.

उच्च ध्येयें व तयारी.

काशीनाथपंतांच्या चरित्राच्या पूर्व भागांतील अत्यंत महत्वाची व चिरसंस्मरणीय कोणती गोष्ट असेल तर ती त्यांनीं आपल्यापुढें देशकार्यासंबंधीं उच्च ध्येयें ठेवून तीं गांठण्याकरितां केलेली तयारी होय. हायकोर्टांत वागळे व रानडे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यांजप्रमाणें ॲडव्होकेट होण्याचा काशीनाथपंतांचा निश्चय पूर्वीच ठरला असल्याचें मागील प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. तो स्वतंत्र धंदा करण्याचें ठरविल्यामुळें पील-साहेबांनीं शिक्षणखात्यांत दरमहा रु. ३०० ची व पुढें लवकरच रु. ५०० ची होणारी जागा दिलेली तेलंगांनीं नाकारल्याचेंहि सांगितलें आहे. बॅरिस्टरीचा स्वतंत्र धंदाच करण्याची त्यांची इच्छा इतकी बलवत्तर होती कीं पुढें सन १८८० च्या सुमारास चीफ जस्टिसच्या शिफारशीनें ठाण्याच्या जॉइंट जज्जाची जागा सरकारकडून आली असतांही त्यांनीं ती नाकारली. तात्पर्य, स्वतंत्र धंदा करून सार्वजनिक कामें करण्याचा त्यांचा जो एकदां निश्चय ठरला तो शेवटपर्यंत कायम होता.

काशीनाथपंतांचें असें एक मत असल्याचें इंदुप्रकाशकर्त्यांनीं नमूद केलें आहे; “ मनुष्यानें आपल्या उदरनिर्वाहाच्या व्यवसायापेक्षां कोणताही उपयुक्त सार्वजनिक व्यवसाय केला नाहीं तर त्याचें जीवित व्यर्थ होय. उदरंभर व्यवसायापेक्षां त्याच्या हातून कांहीं तरी कार्य होणें हें मनुष्यमात्राचें कर्तव्य आहे. आणि तें बजावण्याकडे त्यानें आपला इतर वेळ घालविला पाहिजे.” तेलंगांचें हें मत नमूद करून इंदुप्रकाशकर्ते म्हणतात कीं “अशा प्रकारचें कर्तव्य तेलंग हे स्वतः बजावीत असत व तें फार उत्तम रीतीनें व मुत्सद्दीपणानें बजावीत असत. ” याच मताचा अनुवाद तेलंगांचे एक इंग्रजी चरित्रकर्ते चुनिलाल पारेख यांनींही आपल्या पुस्तकांत केला आहे. फार काय, पण खुद्द कै. टिळकांनीं देखील ता. २३-८-९२ च्या केसरीमध्यें तेलंगांच्या वरील प्रकारच्या सत्प्रवृत्तीबद्दल प्रशंसापर उद्गार काढले आहेत. असो.

सन १८७० ते १९०० या सुमारें तीस वर्षांच्या काळांत ज्या पुरुषांनीं मुंबई इलाख्यांत अनेकविध चळवळी चालवून उत्तम प्रकारें सार्वजनिक कामें केलीं, त्यांत शेट दादाभाई नवरोजी, डॉ. भांडारकर, न्या. रानडे, सर फेरोजशहा मेथा, मि. बद्रुद्दीन तय्यबजी व न्या. तेलंग यांचीं नांवें प्रथम सांगितलीं पाहिजेत. त्यांना सहाय्य करणारे दुसरे गृहस्थ होतेच. व त्यांत सर दिनशा वाच्छा, सर नारायण चंदावरकर व ना. गोखले यांचा प्रामुख्येंकरून समावेश होतो. पैकीं चंदावरकर व गोखले हे सार्वजनिक कामाच्या दृष्टीनें पुढच्या पिढींतले असल्यामुळें त्यांच्या कामासंबंधानें इकडे आज जास्त लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. सर दिनशा वाच्छा हे मात्र पहिल्या सहा पुरुषांच्या बरोबरच काम करणारे असल्यामुळें त्यांचें यांना फार महत्वाचें सहाय्य होत असे. असो. दादाभाईनीं १८७० पूर्वींच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काळांत मुंबईस मुख्यतः शिक्षणविषयक व सामाजिक कामगिरी केलेली असून नंतरचा बहुतेक सर्व काळ त्यांनीं अत्यंत महत्वाच्या राजकीय कामांत घालविला. हें आम्ही ठोकळ मानानें सांगत आहों. कारण ते मधून मधून असे बरेच वेळां इंग्लंडला गेले होते व तिकडे झालें तरी ते हिंदुस्थानदेशाच्या वतीनेंच पुष्कळ काम करीत होते. असो. डॉ. भांडारकरांची महत्वाची कामगिरी म्हणजे वाङ्मय-क्षेत्रांतली व सामाजिक सुधारणेबावतची होय. न्या. रानडे हे जरी बाह्यतः सामाजिक–धार्मिक क्षेत्रांतच मुख्यतः काम करीत होते तरी त्यांनीं सार्वजनिक सभेला हाताशीं धरून अत्यंत महत्वाची राजकीय कामगिरीही केली आहे. इतकेंच नव्हे तर सन १८७२ पासून त्यांच्या अंतकालापर्यंत ते महाराष्ट्रांतील बहुतेक सर्व चळवळींचे सूत्रधार होते, असें म्हणण्यासही हरकत नाहीं. फेरोजशहा मेथा व बद्रुद्दीन तय्यबजी यांनीं राजकीय दृष्टीनें देशाची महत्वाची कामगिरी केली असून मेथा शेट तर मुंबईच्या नमुनेदार मानल्या गेलेल्या म्युनिसिपालिटीचे सुमारें चाळीस वर्षेंपर्यंत केवळ अंतरात्मा होते. न्या. तेलंगांमधला विशेष हा कीं, त्यांनीं वरीलपैकीं सर्व क्षेत्रांतून कामगिरी केलेली असून ती उत्तम प्रकारें केलेली आहे! वाङ्मयक्षेत्रांतील त्यांच्या इतर कामगिरीसंबंधानें तूर्त कांहीं न म्हटलें तरी त्यांचें फक्त रामायण-होमर, गीता-बायबल व शंकराचार्य-चरित्र यांवरील निबंधच त्यांची कीर्ति अजरामर करण्यास पुरेसे आहेत. सामाजिक बाबींपैकीं स्त्रीशिक्षणाप्रीत्यर्थ त्यांनीं केलेली कामगिरी तर प्रसिद्धच आहे; आणि त्यांच्या राजकीय भाषणांपैकीं, सन १८७९ सालीं विलायती मालावरील जकात उठविल्याबावतचें, सन १८८३ सालच्या इल्बर्ट बिलावरचें व सन १८८८ सालीं राष्ट्रीय सभेंत लॉर्ड डफरीनवर टीका करण्याबावतचें अशीं तीन भाषणें उत्तम अशीं गणलेलीं आहेत. तेलंगांमधला दुसरा–अंमळ हृदयद्रावक–प्रकार हा कीं वरील सर्व मंडळीपेक्षां ते वयानें लहान असूनही त्यांनीं इतकें महत्वाचें–सर्व क्षेत्रांतून–काम केलें आणि ईश्वरी योजनेप्रमाणें ते सर्वांच्या आधीं इहलोक सोडून गेले! तेलंग हे मेथापेक्षां पांच वर्षांनीं लहान होते; बद्रुद्दीनपेक्षां सहा वर्षांनीं लहान; रानड्यांपेक्षां आठ वर्षांनीं लहान; भांडारकरांपेक्षां तेरा वर्षांनीं लहान आणि दादाभाईपेक्षां पंचवीस वर्षांनीं लहान होते! खरा प्रकार असा असूनही ज्या पुरुषानें वरील सारख्या मंडळीबरोबर सार्वजनिक कामें करून त्यांचेकडून धन्यवाद घेतले त्याच्यामध्यें बुद्धिमत्तेपेक्षां–बुद्धि ही ईश्वरदत्त देणगी आहे!—दुसरे कांहीं गुण असले पाहिजेत हें उघडच दिसतें. ते गुण कोणते हें आतां पाहूं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सन १९०० सालीं कै. सर नारायण चंदावकर यांनीं "Mr. Justice Telang as a student" या विषयावर मुंबईस विल्सन कॉलेज लिटररी सोसायटीपुढें एक व्याख्यान दिलें. त्यावरून काशीनाथपंत तेलंगांनीं आपलीं उच्च ध्येयें गांठण्याकरितां कशी उत्तम तयारी चालविली होती याची बरीच कल्पना होऊं शकते. एका शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे सार्वजनिक कामाची महत्वाची जबाबदारी आपल्या शिरावर घेण्यापूर्वी तेलंगांप्रमाणें इतकें विस्तृत वाचन, इतका परिश्रमपूर्वक अभ्यास व इतकी उत्कृष्ट पूर्वतयारी, आमच्या अल्प समजुतीप्रमाणें, महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांपैकीं फक्त न्या. रानड्यांशिवाय दुसऱ्या कोणी केली असेल असें वाटत नाहीं. मुख्य गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी म्हणजे काशीनाथपंतांनीं या विशेष प्रकारच्या अभ्यासास बी. ए. ची परीक्षा झाल्यावर सुरवात केली! प्रथम मनाची एकाग्रता साधण्याची संवय व्हावी म्हणून त्यांनीं कांहीं महिनेपर्यंत भूमिति व बीज-गणित यांतील प्रश्न सोडविण्याचा क्रम ठेविला. तें झाल्यावर त्यांनीं Chillingworth's "Religion of Protestants" याचे दोन मोठाले खंड घेतले. ते त्यांनीं नुसते वाचून फेंकून दिले असें न करतां त्यांनीं त्यांतील सारांश साधक बाधक प्रमाणांसह आपल्या भाषेंत लिहून काढला! नंतर त्यांनीं प्लेटोचे संवाद (जोवेटनें तयार केलेली आवृत्ति) घेतले. त्यांचा देखील त्यांनीं वरीलप्रमाणेंच, त्यांतील विचारसरणी साधक बाधक कारणांसह आपल्या भाषेंत उतरून काढून, अभ्यास केला. तदनंतर त्यांनीं डॉक्टर (Strauss) स्ट्रॉसचा बायबलवरील टीका ग्रंथ वाचला. इतकी तयारी झाल्यावर काशीनाथपंतांनीं भगवद्गीता घेतली. ती त्यांनीं लक्षपूर्वक वाचून तिचें मर्म समजून घेण्याचा यत्न तर केलाच, पण तिचें रहस्य मनांत पक्कें बिंबावें म्हणून तिचें त्यांनीं इंग्रजींत पद्यात्मक भाषांतर केलें. त्यायोगानें त्यांचें गीतेचें अध्ययन उत्तम होऊन त्यांना शिवाय इंग्लिश भाषेवरचेंही प्रभुत्व संपादन करतां आलें. असो. मग त्यांनीं शांकरभाष्य घेतलें. त्या ग्रंथाच्या वाचनानेंच तेलंगांचीं धर्मसंबंधीं मतें—पूर्वीचीं—बदलून ते जरा जास्त जास्त विचारवश होऊं लागले. तोंपर्यंत ते चालू हिंदुधर्मपद्धतीला चिटकून असत. शाळेंत शिकत असतां रोज शाळेच्या शेजारींच असलेल्या मारुतीस प्रथम जाऊन मग ते शाळेंत येत असत, असें दलाल सांगतात. त्याचप्रमाणें पुढें बी. ए. च्या वेळीं देखील परीक्षा पास झाल्यास आपण अमुक दिवस उपवास करूं, असा त्यांनीं नवस केलेला होता! हीं जीं काशीनाथपंतांचीं जुनीं मतें होतीं तीं सर्व बदलून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुढें तीं अधिक विचारप्रधान झालीं. याला मुख्य कारण म्हणजे त्यांचा शांकरभाष्याचा अभ्यास होय! असो. हा सर्व विशेष प्रकारचा अभ्यास त्यांनीं केला तो एम्. ए. परीक्षा होण्याच्या पूर्वीं केला होता हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. ती परीक्षा झाल्यानंतर त्यांनीं मनास अधिक शिस्त लावण्याकरितां म्हणून जास्तच खडतर अभ्यास—अधिक कडक तपश्चरण—सुरू केला. यांत त्यांचा हेतु एवढाच कीं एकाद्या विषयाचा आपणांस सर्व बाजूंनीं विचार करण्याची संवय लागावी व आपल्या चिकित्सकबुद्धीला—critical faculty—अधिक कुशाग्रता यावी. याकरितां काशीनाथपंतांनीं प्रथम जॉन स्टुअर्ट मिल्लच्या ग्रंथांचें परिशीलन आरंभिलें. "याचा असा परिणाम झाला कीं, (चंदावरकर म्हणतात) काशीनाथपंतांचें सगळें मन मिल्लच्या कल्पनांनींच भरून गेलें. फार काय, पण त्यांची अगदीं साधी व शुद्ध इंग्लिश भाषा, त्यांची बिनतोड विवेचनशक्ति, आणि त्यांच्या सर्व लेखांतून व भाषणांतून दिसून येणारी त्यांना आपली बाजू निःसंदिग्ध रीतीनें मांडण्याची साधलेली हातोटी हीं सर्व मिल्लच्या ग्रंथाच्याच अभ्यासाचीं फळें होत." मिल्लनंतर त्यांनीं हक्स्ले, टिंडल, हर्बर्ट स्पेन्सर यांचे ग्रंथ लक्षपूर्वक वाचले. विशेषेंकरून स्पेन्सरचे ग्रंथ त्यांना इतके आवडले कीं, पुढें त्यांच्या अनेक महत्वाच्या लेखांतून व भाषणांतून स्पेन्सरच्या ग्रंथांचे उतारे आलेले आहेत. असो. त्यानंतर त्यांनीं डार्विनचे कांहीं ग्रंथ वाचले.

काशीनाथपंतांनीं कोणते ग्रंथ वाचले हें सांगण्यापेक्षां त्यांनीं ते कोणत्या पद्धतीनें वाचले या गोष्टीचें महत्व विशेष आहे. त्यांची पद्धत अशी. एकादा ग्रंथ वाचूनच स्वस्थ बसावयाचें नाहीं, तर त्या ग्रंथाचें रहस्य समजून घेण्याकरितां ते त्याच कर्त्याचे दुसरे ग्रंथ वाचीत असत. इतकेंच नव्हे तर, एकाद्या विषयाची एक बाजू दाखविणारे ग्रंथ जर त्यांनीं प्रथम वाचले तर त्या विषयाची उलट बाजू समजून घेण्याकरितां ते मग त्या बाजूचे ग्रंथ वाचीत असत. यायोगानें त्यांचे कांहीं लेख व महत्वाचीं भाषणें मुद्देसूदपणा व निरुत्तर कोटिक्रम या गुणांनीं इतकीं भरलेलीं असत कीं प्रतिपक्षी तीं वाचून साहजिकच हतबल होत असे. याचें प्रत्यंतर म्हणून तेलंगांनीं लिहिलेले "रामायण" व "भगवद्गीता" यांवरील दोन निबंध केव्हांही दाखवावयाला हरकत नाहीं. इंदुप्रकाशाच्या भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे "रामायणावरील निबंधानें वेबरला कुंठित केलें व तो वाचून इंग्लिश लोकांनीं तोंडांत बोटेंच घातलीं!" असो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेलंगांची प्रथम प्रथम आणखी एक अनुकरणीय पद्धत असे. दुसऱ्या वक्त्याचे विचार आपण बरोबर समजून घेऊन ते आपणांस विशद रीतीनें व्यक्त करतां येतात कीं नाहींत हें पाहण्याकरितां ते कांहीं दिवस प्रार्थना समाजांत जाऊन तेथील व्याख्यानें, निरूपणें वगैरे लक्षपूर्वक ऐकत असत. व मग घरीं येऊन ते तीं व्याख्यानें सारांशरूपानें लिहून काढीत व नंतर तीं खुद्द व्याख्यात्यांना दाखवून दुरुस्त करून घेत असत ! यावरून तेलंगांमधील स्पष्ट दिसून येणाऱ्या गुणांचें —परिश्रम करण्याची तत्परता, निरभिमानता व मनाचा सरळपणा यांचें—काय वर्णन करावें ? या गोष्टीचा स्पष्ट उल्लेख करून तेलंगांचा एक इंग्रजी चरित्रकर्त्ता (मि. परमेश्वरम् पिल्ले) म्हणतोः—"तेलंग म्हणत असत कीं, दुसऱ्यांचे विचार नुसते समजून घेऊनच उपयोगी नाहीं; तर ते विचार स्वतःस सुव्यक्त करतां आल्या-शिवाय कोणालाही विचार करण्याची चांगली संवय लागली असें म्हणतां येत नाहीं. त्यामुळें तेलंगांनीं आपल्या सर्व लेखांत व भाषणांत भाषेची निःसंदिग्धता (lucidity) व मनाचा समतोलपणा हे गुण आणण्याकरितां नुसते उत्तमोत्तम ग्रंथ वाचले, किंवा स्वतः निबंध लिहून वाचले अथवा वक्तृत्व सभांतून व्याख्यानें दिलीं इतकेंच नसून त्यांनीं दुसऱ्यांचीं भाषणें देखील ऐकून त्यांचे विचार आपल्या शब्दांत व्यक्त करण्याची पात्रता अंगीं आणली होती. म्हणूनच त्यांची मुंबई इला-ख्यांतील एक उत्तम वक्ते व लेखक म्हणून प्रसिद्धि झाली !"

काशीनाथपंतांचें वाचन दांडगें असे हें सांगितलेंच. प्रथम शाळेंत असतांना त्यांना रेनॉल्डसच्या कादंबऱ्या वाचण्याचा कांहीं दिवस नाद असे. पण तो पुढें सुटला आणि मग महत्वाचीं पुस्तकें वाचण्याकडे त्यांच्या मनाचा कल झाला. स्कॉट, डिकन्स यांच्या कादंबऱ्या व शेक्स्पियरचीं नाटकें त्यांनीं कॉलेजांत असतांना कधींच वाचून टाकलीं होतीं हें मागें सांगितलेंच आहे. वर्तमानपत्रें ते वाचीत असत. पण पुढें पुढें ते तीं संध्याकाळीं किंवा कोर्टाला जातांना गाडींत वाचीत असत. सकाळचा वेळ ते या कामाकडे केव्हांही खर्च करीत नसत. त्या वेळांत ते महत्वाचीं व विचारपूर्वक वाचण्यासारखीं पुस्तकें वाचीत असत. ते वायफळ असें कधींच वाचीत नसत व बोलत नसत.

ते सभांमधून व्याख्यानें वगैरे ऐकण्यास जात असत. पण ते सर्वच ठिकाणीं आणि विषयाचा पूर्वी विचार केलेला असल्याशिवाय कधींच भाषण करीत नसत. सन १८७० ते १८८० च्या सुमारास विल्सन हायस्कूलमध्यें मि. मरेमिचेल यांचें ख्रिस्ती धर्मावर व मि. महादेव मोरेश्वर कुंटे यांचें "हिंदुधर्मा"वर अशीं दोन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्याख्यानें झालीं. दोन्ही प्रसंगीं तेलंग हजर होते व त्यांची "एक चांगले वक्ते" म्हणून पूर्वीच प्रसिद्धि झालेली होती. दोन्ही प्रसंगीं डा. विल्सन अध्यक्षस्थानीं होते व त्यांनीं दोन्ही प्रसंगीं तेलंगांना बोलण्याविषयीं विनंति केली. पण यांनीं दोन्ही वेळ "माफ करा" म्हणून बोलण्याचें नाकारलें. चंदावरकर सांगतात कीं श्रोत्यांमध्यें आपण व दुसरे कित्येक विद्यार्थी होते व तेलंगांचें भाषण ऐकण्यास आपण सर्व उत्सुक झालों होतों. पण त्यांची निराशा झाली. नंतर कांहीं वर्षांनीं तेलंगांचा जास्त परिचय झाल्यावर चंदावरकरांनीं सदरील विल्सन हायस्कूल मधील दोन व्याख्यानांविषयीं आठवण करून तेलंगांना "आपण त्या वेळीं डॉ. विल्सनसाहेब आग्रह करीत असतां कां बरें भाषण केलें नाहीं?" म्हणून विचारलें. तेलंग म्हणाले, "सर्वच ठिकाणीं आणि केवळ बोलावें म्हणून बोलण्याची माझी वहिवाट नाहीं. विषयासंबंधीं पूर्वी विचार केलेला असल्याशिवाय भाषण करणें मला पसंत नाहीं."

तेलंगांच्या आयुष्यक्रमांतील सन १८७० ते १८८० पर्यंतचा काळ हा ठोकळ मानानें त्यांच्या सार्वजनिक कारकीर्दीच्या पूर्वतयारीचा—apprentice-ship चा—काळ होता असें त्यांचेंच एक सहकारी मित्र सर दिनशा वाच्छा यांनीं म्हटलें आहे. त्या मुदतींत तेलंग हे बॉंबे असोसिएशनचे व पुढें ईस्ट इंडिया असोसिएशनचे (मुंबईशाखेचे) सेक्रेटरी होते. त्या नात्यानें त्यांना अनेक बाबतींत सरकारास व पार्लमेंटला वगैरे अर्ज करणें, त्याकरितां जरूर लागणारी माहिती मिळविणें, ती संकलित करणें, त्याची मुद्देसूद रीतीनें मांडणी करणें; तसेंच त्या त्या संस्थेच्या तर्फे जाहीर सभा भरविणें, ठरावांची पायाशुद्ध भाषा ठरविणें, वगैरे अनेक प्रकारचीं कच्चीं कामें करावीं लागल्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं कार्यक्षमता वाढली, आपल्या जबाबदारीची जाणीव उत्पन्न झाली आणि पुढें मोठमोठीं जोखमीचीं कामें शिरावर घेऊन तीं उरकण्याची त्यांची पात्रता वृद्धिंगत झाली. त्यांचे पूर्वी सार्वजनिक कामें करणारे डॉ. भाऊ दाजी, दादाभाई नवरोजी, नवरोजी फर्दुनजी, रा. सा. मंडलिक, मंगळदास नथूभाई वगैरे पुढारी होते. त्यांचीं उदाहरणें त्यांच्यापुढें होतींच. त्या पुढाऱ्यांनीं चालविलेल्या संस्थांतून व चळवळींतून तेलंग हळू हळू भाग घेऊं लागले व या रीतीनें पुढें फेरोजशहा मेथा व बद्रुद्दीन तय्यबजी यांच्या सहकार्याचा लाभ होतांच ते एक मुंबईतील मुख्य पुढारी झाले व त्यांनीं देशाची अनेक मार्गांनीं सेवा केली.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं तेलंगांची उत्तम प्रकारें पूर्वतयारी झाल्यामुळेंच त्यांच्या हातून अनेक क्षेत्रांमधून महत्वाची कामगिरी झाली. ते उदरनिर्वाहाचें साधन म्हणून बॅरिस्टरीचा धंदा करीत असत, तरी त्यांनीं वाङ्मय, लोकशिक्षण, सामाजिक व राजकीय वगैरे अनेक क्षेत्रांतून उत्तम कामगिरी केली आहे. त्याचा आतां क्रमशः विचार करूं.

प्रकरण सातवें.

धंदा.

—०—

काशीनाथपंतांची सन १८७२ मध्यें अॅडव्होकेटची परीक्षा पास होऊन ते आपला धंदा करण्यास लायक झाल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. अॅडव्होकेट व बॅरिस्टर यांमध्यें कांहीं भेद नाहीं हें सर्वविश्रुत आहे; अॅडव्होकेट इकडे पास होतात व बॅरिस्टर हे विलायतेंतील परीक्षा पास होऊन आलेले असतात. परंतु धंद्याच्या दृष्टीनें दोघांच्याही कामांत फरक नाहीं. तेलंग अॅडव्होकेटचा धंदा करूं लागले तेव्हां त्या धंद्यांत हल्लींच्या प्रमाणें गर्दी होऊन चेंगराचेंगरीचा प्रसंग येत नव्हता. तरी पण त्यांत दुसऱ्या अडचणी कांहीं कमी नव्हत्या. त्या वेळीं नेटिव्ह बॅरिस्टर फार नसल्यामुळें बहुतेक सर्व धंदा युरोपियन बॅरिस्टरांच्याच मुठींत होता. दुसरी गोष्ट अशी कीं, एकादा नेटिव्ह बॅरिस्टर असलाच तर त्याला उत्तेजन देऊन पुढें आणणारे नेटिव्ह सॉलिसिटर त्या वेळीं नव्हते. त्यामुळें त्या वेळचे प्रसिद्ध व रणधुरंधर बॅरिस्टर म्हणजे स्कोबल, लॅथॅम, सार्जंट हेच होते. अशांचा जबरदस्त कोट फोडून धंद्यांत शिरकाव करूं पाहाणें हें सोपें काम नव्हतें. वरील सारख्या अनुभवशीर व पटाईत बॅरिस्टरांच्या पुढें काशीनाथपंत म्हणजे एक अगदींच तरुण नुकतेच पास झालेले, अनुभवशून्य असे अॅडव्होकेट होते. त्यांच्याही पूर्वी मि. बद्रुद्दीन तय्यबजी व मि. फेरोजशाहा मेथा यांनीं त्याच धंद्यास सुरवात केली होती; पण त्यांचीही तेथें प्रथम कांहीं दिवस डाळ शिजली नाहीं. तेलंग आले तेव्हां हे दोघेही कसेंबसें काम रेटीत होते. हिंदूपैकीं फक्त मि. बाळ मंगेश वागळे हेच कायते हायकोर्टांत काम करीत होते. मि. रानडे यांनीं पूर्वींच सरकारी नोकरी पत्करली होती. अशी त्या धंद्याची त्या वेळीं अंमळ निराशाजनक स्थिति होती. आणि त्यांतूनच काशीनाथपंतांना आपला मार्ग काढावयाचा होता.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेलंगांच्या बाजूसही कांहीं अनुकूल गोष्टी–गुण होते. ते एक बुद्धिमान् व हुशार विद्यार्थी म्हणून त्यांची प्रोफेसर लोक वगैरे यांजमध्यें पूर्वीच प्रसिद्धि झाली होती. दुसरें असें कीं, सर रेमंड वेस्ट म्हणतात त्याप्रमाणें तेलंगांच्या ठिकाणीं "Sympathetic faculty"—स्वभावसाधर्म्य ओळखण्याची शक्ति असल्यामुळें ते धंद्याला लागल्याबरोबर थोड्याच दिवसांनीं युरोपियन बॅरिस्टरांच्याच बरोबरीनें काम करूं लागले. तशांतूनही हिंदु लॉमध्यें तर तेलंगांचा सर्व बॅरिस्टरांमध्यें—*facile princeps* हे वेस्टसाहेबांचे शब्द आहेत–सहज लीलेनें पहिला नंबर लागे ! सारांश, सभ्यपणाची वागणूक, उद्योगक्षमता, वक्तृत्व, आपली बाजू कोर्टापुढें मुद्देसूदपणानें मांडण्याची साधलेली हातोटी व विनयशीलपणा या गुणांच्या योगानें तेलंग पुढें सर्वांनाच प्रिय व आदरणीय वाटूं लागले. त्याच सुमारास–१८७२ व १८७३ सालीं–तेलंग यांचे रामायण व भगवद्गीता यासंबंधींचे विद्वत्ताप्रचुर निबंध प्रसिद्ध झाल्यामुळें त्यांची कीर्ति सहज युरोपखंडापर्यंत पोंचली व त्यांनीं **वेबर** व **लॉरिन्सर** यांच्या सारख्या प्रसिद्ध विद्वान् पंडितांच्या तद्विषयक नवीन कोड्यांना जीं समर्पक उत्तरें दिलीं त्यांवरून दिसून आलेल्या त्यांच्या विद्वत्तेबद्दल व संस्कृतवाङ्मयप्रवीणतेबद्दल युरोपस्थ पंडितांनीं देखील माना डोलविल्या ! अर्थात् या गोष्टींचा त्यांच्या धंद्यावर चांगलाच परिणाम झाला व त्यांची सर्व युरोपियन व्यवसायबंधूंवर साहजिकच छाप बसली.

तेलंगांमध्यें आणखी एक विशेष होता. ते एक संस्कृतज्ञ पंडित होते व त्यांचें कायद्याचें ज्ञान उत्तमपैकीं होतें या गोष्टी खऱ्या आहेत; पण ते स्वतः हिंदु असल्यामुळें धर्मशास्त्राच्या दृष्टीनें हिंदु लोकांच्या काय अडचणी आहेत हें ते जाणत असत; आणि त्यांच्या मनावर इंग्लिश व इतर वाङ्मय वाचून सुसंस्कार झालेला असल्यामुळें त्यांच्या ठिकाणीं उदार भावना जागृत झाल्या होत्या व त्यामुळें ते कोणत्याही गोष्टीचा उदारदृष्टीनें विचार करीत असत. तेलंगांच्या मतें हिंदु धर्मशास्त्र म्हणजे केवळ कायम ठशांमध्यें बसविलेलें धर्मपुस्तक नसून त्याला वाढ आहे. त्याच्या अंगीं विकासक्षमता—growth—आहे. त्यामुळें जे नियम हजार वर्षांपूर्वीच्या समाजाला लागू पडत असत तेच हल्लींच्या समाजास जशाचे तसे कसे लागू होतील ? हिंदु धर्मशास्त्र हें ज्या वेळीं रचिलें गेलें त्या वेळच्या समाजस्थितीच्या दृष्टीनें तें रचण्यांत आलें व तें ठीकच होतें. पण समाजस्थितींतच जर प्रत्यहीं परिवर्तन चाललें आहे, तर तदनुसार धर्मशास्त्रांतही रास्त तो फेरबदल झाला पाहिजे हें ओघानेंच प्राप्त होतें. इतकेंच नव्हे तर तसा फेरबदल करण्यास

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वराज्यांतल्यापेक्षां हल्लीं ब्रिटिश राज्यांत फार कमी सवड मिळते अशी तेलंगांनीं एकदां तक्रार केली आहे. "Gleanings from Maratha Chronicles" या इंग्रजी निबंधांत तेलंग म्हणतातः—

"Speaking broadly it would appear that the general effect of British administration has been to render feeble the various forces, which were, in old days, working from within the community as a community. The old rules would, by common if tacit consent, have been relaxed, and in process of time custom would have sanctified every thing. But such a process hardly takes place at our present stage of progress, or at all events is incomparably more slow and tedious in its operation, wherever British influence is in other respects powerful."

यामुळें हिंदुलॉचा खटला आल्यास ते त्यासंबंधाचें धर्मशास्त्र अगर स्मृतिच पाहून राहात नसत, तर त्यासंबंधाच्या टीका, निबंध वगैरे वाचून ते मूळ धर्मशास्त्राचा उदार मनानें प्रस्तुत परिस्थितीच्या दृष्टीनें अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करीत असत. हें सामर्थ्य तत्कालीन फारच थोड्या बॅरिस्टरांच्या अंगीं असे. हें तेलंगांचें—**वेस्ट** साहेबांच्या भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे It was refreshing to hear him arguing for modernization—धोरण पाहिलें व त्याप्रमाणें ते कोर्टापुढें आधार व प्रमाणें ठेऊन आपली बाजू मांडूं लागले म्हणजे जज्ज लोक खूष होऊन जात असत. अशा प्रकारचा एक कज्जा मुंबई हायकोर्टांत सन १८७६ सालीं आला. तो "लल्लुभाई बापूभाई वि. मानकुवरबाई" या नावानें १८७८ सालच्या लॉ रिपोर्टांत दाखल झालेला आहे. पण तो पुढें "मानकुवरबाई केस" म्हणूनच प्रसिद्धीस आला. तो खटला अत्यंत महत्वाचा असून त्यांत एका बाजूचे मि. फॅरन व मि. बद्रुद्दीन असे दोन बॅरिस्टर होते व दुसऱ्या बाजूस मि. स्कोबल, मि. लॅथॅम व मि. तेलंग असे तीन बॅरिस्टर होते. खटला कैक दिवस चाललेला असून दोन्ही बाजूंचे बॅरिस्टर मोठमोठे रिपोर्टांचे व्हाल्यूम आधारासाठीं आणून आपापली बाजू सजवून कोर्टापुढें मांडीत होते. अखेर खटला फुलबेंच पुढें—चीफ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जस्टिस सर मायकल वेस्ट्रॉप, जस्टिस सार्जंट व जस्टिस वेस्ट यांच्यापुढें—निकालाकरितां येऊन कित्येक आठवडे तत्संबंधाची "भवति न भवति" चालली होती, व शेवटच्या ठरावानें बरोबर ६० पानें घेतलीं आहेत! खटल्यांतले मुद्दे अगर दोन्ही बाजूकडील बॅरिस्टरांनीं पुढें केलेले आधार यासंबंधाचा तपशील इकडे देण्याचें कारण नसून फक्त इतकें सांगितल्यास बस्स आहे कीं खटल्यांत स्त्रियांच्या वारसा हक्कासंबंधाचाच मुख्य प्रश्न होता. स्त्रियांच्या हक्कांसंबंधानें उदार मनानें विचार करून त्यांना कायद्याच्या दृष्टीनें बरीच स्वतंत्रता ठेवल्याचा मान, हिंदुस्थानांतील सर्व हायकोर्टांचा विचार केल्यास फक्त मुंबईच्या हायकोर्टाचाच आहे, व त्याबद्दलचें बहुतेक सर्व श्रेय, परवां बॅरिस्टर जयकरांनीं एकदां म्हटल्याप्रमाणें, तेलंग, रानडे, चंदावरकर इत्यादि हिंदी न्यायाधिशांचें आहे! असो. ज्या उदार धोरणानुसार तेलंगांनीं पुढें जज्ज या नात्यानें हिंदुधर्म शास्त्रीय कांहीं प्रश्नांना कायद्याचें स्वरूप दिलें, त्या धोरणाची सुरवात त्यांनीं बॅरिस्टर या नात्यानें काम करीत असतांनाच केली होती, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. सदरहु "मानकुवरबाई" ची केस हें एक तेलंगांच्या उदार धोरणाचेंच उदाहरण होय. तेलंगांच्या बोलण्यांत मनु, मिताक्षरा, मयूख हे सर्व आधार आलेच होते; पण स्त्रीला हिंदु धर्मशास्त्राप्रमाणें—मुंबई हायकोर्टाच्या आजपर्यंतच्या निवाड्यांच्या दृष्टीनें—वारसा हक्क आहे हाच त्यांच्या भाषणांतला मुख्य मुद्दा होता. त्यांचें म्हणणें असें: मिताक्षरा व मयूख या दोन्ही ग्रंथांच्या आधाराप्रमाणें स्त्रीचा तिचें लग्न झाल्यावर नवऱ्याच्या कुटुंबांत जन्म होतो. वारसा हक्काच्या दृष्टीनें स्त्री ही दोन कुटुंबांमध्यें गोत्रज होऊं शकते; एकांत जन्म झाल्यानें व दुसऱ्यांत लग्न झाल्यानें. मनु हा स्त्रियांच्या "वारसा हक्काला विरुद्ध आहे" या म्हणण्याला आधार नाहीं. बंगालच्या बाजूस जे आधारभूत ग्रंथ मानतात त्याप्रमाणें बायकांना वारसा हक्कापासून—inheritance—वगळलें आहे ही गोष्ट खरी; पण तो अर्थ आपल्या मुंबई--पश्चिम हिंदुस्थान--कडील कायदेपंडितांना ग्राह्य वाटत नाहीं. मनूमध्यें वारसाहक्काच्या दृष्टीनें पणजी व बहीण यांचा उल्लेख नाहीं. परंतु पश्चिम हिंदुस्थानांत--मुंबईस--जी वारसदारांची यादी तयार झाली आहे त्यांत त्यांचा—पणजी व बहीण यांचा—समावेश झालेला आहे. मनूनें बायकांस वारसा हक्काला—inheritance—अपात्र मानलेलें आहे असें म्हणणें चुकीचें आहे. खरा प्रकार म्हणजे मनूच्या कांहीं श्लोकांचा अर्थ करतांना जरा गोंधळ झाला असला पाहिजे. त्यामुळें त्या श्लोकांचे दोन अर्थ झाले. त्यांपैकीं एका

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्थाप्रमाणें बंगाल व मद्रास या बाजूचे कायदेपंडित वागतात व दुसरा अर्थ पश्चिम हिंदुस्थानाकडच्या कायदेपंडितांस मान्य होऊन ते तसे वागत असतात.

खटला चालला असतांना तेलंगांच्या आंगचे कांहीं गुण–त्यांची विद्वत्ता व त्यांचें वक्तृत्व–इतक्या उत्कृष्ट रीतीनें प्रकट झाले कीं, त्याबद्दल सर्वांनींच व विशेषेंकरून चीफ जस्टिस सर मायकल वेस्ट्रॉप यांनीं लागलीच तेलंगांची उघड-पणें फार स्तुति केली! याचा परिणाम असा झाला कीं हायकोर्टांत जज्जलोकांमध्यें व वकील–बॅरीस्टरांमध्यें कैक दिवसपर्यंत तेलंगांच्या विद्वत्तेशिवाय दुसरा विषय नव्हता. वेस्ट्रॉपसाहेब तर कोणीही चांगला मनुष्य भेटला तरी त्याच्याजवळ तेलंगांच्या हुशारीबद्दल तारीफ केल्याशिवाय राहात नसत. अर्थात् स्कोबल वगैरे बॅरिस्टर मंडळींनीं तेलंग पुढें मागें लवकरच हायकोर्टचे जज्ज होतील असें जें भाकीत केलें त्याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. असो. तेलंगांचा मग धंदा उत्तम (बॅरिस्टरांच्या पुढाऱ्यांप्रमाणें) चालावा व त्यांची भरभराट व्हावी हें ओघानेंच प्राप्त झालें. त्यामुळें पुढें तेलंगांचें हायकोर्टांत इतकें वजन वाढलें कीं, हिंदुलॉचा कोण-ताही महत्वाचा खटला आला म्हणजे तेलंगांनीं त्यापैकीं कोणत्याही पक्षाचें वकील-पत्र घेतलें नसेल तर, जज्जांनीं त्यांचा नेहमीं सल्ला घ्यावा. एखाद्या अशा खट-ल्याच्या वेळीं कांहीं कारणानें तेलंग हजर नसले म्हणजे वेस्ट्रॉप साहेबांनीं–थोडेंसें विनोदानें–असें म्हणावें कीं, बुधवारच्या दिवशीं ॲपेलेट बाजूला तेलंगांनीं कधीं गैरहजर राहातां कामा नये असा सक्तीचा हुकूम सोडला पाहिजे. ("There ought to be a standing injunction against Mr. Telang being away from the Appellate side on Wednes-days".) असो. पुढें सन १८८० च्या सुमारास तेलंगांना सरकारकडून ठाण्याच्या जॉइंट जज्जाची जागा देण्यांत आली; पण ती त्यांनीं नाकारली.

तेलंग आपली बॅरिस्टरी करीत असत त्या मुदतींत सन १८८७ मध्यें हायकोर्टांत दुसरा एक खटला आला. तो त्यावेळीं पुष्कळच गाजला. तो "दादाजी विरुद्ध रखमाबाई" हा होय. त्या खटल्याची थोडक्यांत हकीकत अशी आहे. जनार्दन पांडुरंग या नांवाचा एक पांचकळशी जातीचा गृहस्थ सन १८६७ मध्यें वारला. त्याला एकुलती एक मुलगी होती. तीच रखमाबाई. जनार्दनच्या मृत्यूनंतर त्याची २५ हजारांची मिळकत रखमाबाईला मिळावयाची होती. जनार्दनच्या विधवेनें सन १८७१ सालीं डॉ. सखाराम अर्जुन नांवाच्या गृहस्थांबरोबर पुनर्विवाह केला.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्थात् बापाच्या मिळकतीची रखमाबाई मालक होऊन डॉ. सखारामच्या घरीं राहण्यास आली. तिचें तेराव्या वर्षीं दादाजी नांवाच्या (वीस वर्षांच्या) मनुष्याशीं लग्न झालें होतें. त्यानें कांहीं दिवस वाट पाहिल्यावर बायकोला आपल्या घरीं नांदण्याकरितां म्हणून बोलाविलें. पण तिच्या तर्फे आज एक सबब, उद्यां दुसरी, परवां तिसरी असें होऊं लागल्यामुळें दादाजीनें आपल्या वैवाहिक हक्काची अंमलबजावणी करण्याच्या इराद्यानें हायकोर्टांत दावा मांडला. प्रकरण कोर्टांत गेल्यावर रखमाबाईनें आपल्या कैफियतींत दादाजी विरुद्ध अशीं पुष्कळच कारणें दाखविलीं, तें ओघानेंच झालें. पुराव्यांत तीं कारणें खोटीं ठरलीं. पण पहिल्या कोर्टानें–जस्टिस पिन्हे यांनीं–दादाजी विरुद्ध निकाल दिला. दादाजीनें अपील केलें. अपिलांत खालच्या कोर्टाचा निकाल रद्द होऊन हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें रखमाबाईनें नवऱ्याचे घरीं गेलें पाहिजे असा हुकूम फर्माविण्यांत आला. त्याप्रमाणें ती न गेल्यास तिला कैदेची शिक्षा भोगावी लागेल असें कोर्टानें ठरविलें. कोर्टाच्या हुकुमाप्रमाणें रखमाबाई नवऱ्याकडे जाईना. अशा वेळीं मुंबईस प्रिन्सिपाल वर्डस्वर्थ साहेबांच्या मदतीनें "रखमाबाई डिफेन्स कमिटी" नेमण्यांत येऊन तिला कैदेची शिक्षा चुकविण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. त्या कमिटींत तेलंग, रानडे वगैरे मंडळी सामील झाली. असो. मुद्याची गोष्ट ही कीं, तेलंग हे रखमाबाई तर्फे बॅरिस्टर होते व त्यांनीं हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें तशा प्रकारची फिर्याद मांडतां येत नाहीं आणि इंग्लिश कायदा लागू करून हिंदु स्त्रीला प्रस्तुत सारख्या बावतींत कैदेची शिक्षा होऊं शकत नाहीं असें कोर्टास सांगितलें. रखमाबाई तर्फे तेलंग हे लॅथॅम बरोबर काम करीत होते. पण मुख्य मुद्दे कोर्टापुढें तेलंगांनींच मांडले. ते म्हणाले, नवरा आणि बायको यांचीं कर्तव्यें धर्मानें ठरविलेलीं आहेत व तीं कर्तव्यें धर्मनियमांनींच बजावलीं गेलीं पाहिजेत. व्यवहारमयूख म्हणतो कीं, तशीं कर्तव्यें बजावण्यास भाग पाडण्याचें साधन म्हणजे राजाला दंड भरणें होय! नवऱ्याला जर बायकोला सोडावयाची असेल तर त्यानें राजाला त्याबद्दल दंड भरला पाहिजे. बायकोला जर नवऱ्यापासून विभक्त व्हावयाचें असेल तर त्याच्या उपायाचा मात्र वरील ग्रंथांत–व्यवहारमयूखांत–उल्लेख नाहीं! तरी दंड हाच उपाय आहे असें समजण्यास हरकत नाहीं. परंतु "वैवाहिक हक्क" व "त्याची अंमलबजावणी" अशा कल्पनांचा नुसता ध्वनिदेखील मयूखांतून निघत नाहीं. सामाजिक दृष्टीनें जीं कर्तव्यें नवरा-बायको यांनीं बजावयाचीं असतील तीं पाहिजेत तर "जात" या संस्थेनें करवून घ्यावींत. पण तशी सक्ति दिवाणी कोर्टांना करतां येत नाहीं. वास्तविक प्रस्तुत स्थळीं राजाच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जागीं दिवाणी कोर्टें आहेत. तेव्हां नवऱ्याचीं बायकोसंबंधानें व बायकोचीं नवऱ्यासंबंधानें काय कर्तव्यें आहेत तें प्रथम पाहिलें पाहिजे. कांहीं धर्मशास्त्रीय ग्रंथांतून नवऱ्याला सोडून विभक्त राहूं इच्छिणाऱ्या स्त्रीचा उल्लेख आहे हें खरें. परंतु तिला "तूं नवऱ्याकडे जाच" असा राजादेखील हुकूम देऊं शकत नाहीं. अशा प्रकारच्या डिक्रीची–उपायाची–योजनाच हिंदुधर्मशास्त्रांत नाहीं. अर्थात् अशा प्रकारच्या फिर्यादीला त्या ग्रंथांत मुळीं आधारच नाहीं. म्हणजे असली फिर्याद मांडतांच येत नाहीं. याप्रमाणें कोर्टानें निकाल दिल्यास बालविवाहाचा प्रश्न आपोआप सुटेल!

एकादी स्त्री, कोणत्याही कारणानें नवऱ्याकडे राहण्यास न गेल्यास तिला कैदेची शिक्षा देण्याबाबतची कल्पना ही इंग्लिश कायद्याची असेल. हिंदुधर्मशास्त्रांतली नव्हे. हाच प्रश्न पुढें सन १८९५ सालीं वरिष्ठ कायदेकौन्सिलपुढें निघाला. तेव्हां यासंबंधानें सिव्हिल प्रोसीजर कोडची दुरुस्ती करण्याबद्दल प. वा. सर फेराजशहा मेथा यांनीं सदर कौन्सिलांत सूचना आणली. त्या वेळीं त्यांनीं जें अत्यंत मुद्देसूद भाषण केलें त्यांत न्या. तेलंगांच्या नांवाचा तर उल्लेख आलाच, परंतु मुद्याची गोष्ट ही कीं, कलकत्ता हायकोर्टांतील न्या. घोस व न्या. बानर्जी, मि. रमेश्चंद्र दत्त व मद्रासचे न्या. मुत्तुस्वामी आयर या सर्वांचीं मतें तेलंगांच्या मताप्रमाणेंच पडलीं होतीं.

वर सांगितलेल्या रखमाबाई–कमिटींत तेलंग सामील झाल्याचें सांगितलेंच. पण रखमाबाईला इंग्लिश कायदा लागू करून कैदेची शिक्षा करूं नये इतक्या गोष्टीवरच फक्त कमिटीनें भर द्यावा; लग्नाच्या वेळीं तिची संमति घेतली नव्हती या किंवा इतर धर्मशास्त्रविषयक प्रश्नांत कमिटीनें शिरूं नये असें तेलंगांचें स्पष्ट मत होतें. असो. त्या खटल्यांतील तेलंगांच्या कोटिक्रमानें त्यांच्या स्त्रियांच्या हक्काविषयींच्या उदार धोरणाचें तर स्पष्ट दिग्दर्शन झालेंच. परंतु या त्यांच्या–रखमाबाई संबंधाच्या—तरफदारीनें त्यावेळीं मुंबईतील सबंध हिंदुसमाजांत मोठी खळबळ उडवून दिली यांत मात्र शंका नाहीं.

याप्रमाणें तेलंगांची धंद्याच्या दृष्टीनें एकसारखी भरभराटच होत चालली. पुढें सन १८८९ मध्यें जेव्हां जस्टिस नानाभाई हरिदास यांच्या निधनामुळें हायकोर्टांत एक जज्जाची जागा रिकामी झाली, तेव्हां नामदार तेलंगांची त्या जागेवर नेमणूक झाली. तेलंगांच्या नेमणुकीसंबंधानें मि. चुनिलाल पारेख हे आपल्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकांत असें लिहितातः— " तेलंगांची जज्जाचे जागीं नेमणूक झाली त्याचीं अनेक कारणें होतीं. ते एक उत्तम कायदेपंडित असून संस्कृतज्ञही होते. त्यांचे-विषयीं हायकोर्टांतील सर्व जज्जांना व खुद्द गव्हर्नरसाहेब लॉर्ड रे यांना अत्यंत आदर वाटत असे. त्यांची बुद्धिमत्ता दांडगी होती. त्यांचें शील उत्तम होतें व त्यांनीं पुढारी या नात्यानें कैक वर्षें सार्वजनिक कामें केलेलीं होतीं; आणि सर्वांत महत्वाची गोष्ट ही कीं, हे सर्व गुण जिच्यामध्यें एकवटले आहेत अशी दुसरी एकही व्यक्ति त्या वेळीं वकील किंवा बॅरिस्टर यांमध्यें नव्हती ! चांगले कायदेपंडित दुसरे होते, सार्वजनिक कामें केलेलेही दुसरे मिळाले असते, परंतु वरील सर्व गुण ज्यांमध्यें एकत्र वसत आहेत असे गृहस्थ त्या वेळीं हायकोर्टांत तेलंगांशिवाय दुसरे नव्हते. त्यामुळें हायकोर्टानें व मुंबईसरकारनें तेलंगांचीच शिफारस केली व तिला सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांचा दुजोरा मिळून त्यांची नेमणूक झाली. " तेलंगांमधला दुसरा विशेष हा कीं त्यांनीं हायकोर्टांत आपला बॅरिस्टरीचा धंदा फक्त सतरा वर्षें केल्यावर त्यांना जज्जाची जागा मिळाली ! असें उदाहरण मुंबई हायकोर्टांत पूर्वीं घडलेलें दुसरें बहुधा एकही मिळणार नाहीं असें इंदुप्रकाशकर्ते म्हणतात.

तेलंगांची नेमणूक झालेली पाहून सर्वांनाच आनंद झाला, व त्याप्रमाणें सर्व इंग्रजी व देशी वर्तमानपत्रांतून आनंदोद्गार निघाले. आम्ही फक्त केसरींतलाच व जरूर तेवढा एक लहानसा उतारा देतों:– " नामदार काशीनाथ त्रिंबक तेलंग यांस हायकोर्टांतील जज्जाची रिकामी असलेली जागा मिळाली असें आनंदकारक वर्तमान आलें आहे. ××× ते पुष्कळ वर्षें या मिळालेल्या पदाचा उपभोग घेवोत; त्यांच्यापासून रयतेला न्याय व सुख मिळो; आणि त्यांच्या वाढत्या कीर्तीनें आम्हां एतद्देशीय जनांच्या नांवास अधिक अब्रू येवो असें आम्ही प्रार्थितों." (केसरीचा ता. १५–१०–८९ चा अंक पाहा.)

काशीनाथपंतांची ॲडव्होकेटचा स्वतंत्र धंदा करून सार्वजनिक कामें करण्याची प्रथमपासूनच इच्छा होती हें मागें एकदोन वेळां सांगितलेंच आहे. ही त्यांची इच्छा इतकी प्रबल होती कीं मध्यंतरीं त्यांना सरकारी मोठ्या पगाराची नोकरी दोन वेळां चालून आली असतांही त्यांनीं तिचा अनादरच केला! असा खरा प्रकार असूनही त्यांनीं वर सांगितल्याप्रमाणें हायकोर्ट जज्जाची जागा पत्करली याविषयीं लोकांनीं त्यावेळीं निरनिराळे तर्क चालविले होते. पण त्याचीं खरीं कारणें निराळीं होतीं व तीं तेलंगांच्या अगदीं जवळच्या मंडळीशिवाय किंवा निकट

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहवासांतल्या मित्रांशिवाय इतरांना माहित असण्याचा संभव नव्हता. त्यामुळें लोकांनीं चालविलेल्या तर्कांविषयीं खुलासा करण्याच्या अगर त्यांना उत्तरें देण्याच्या भरीस कोणी पडला नाहीं. स्वतः काशीनाथपंत लोकांच्या टीकेकडे केव्हांही फारसें लक्ष देत नसत. असो. खरी वस्तुस्थिति अशी होतीः ज्या अर्शो-रोगानें तेलंगांचा १८९३ मध्यें अंत झाला तो त्यांना निदान दहा बारा वर्षे पूर्वी जडला होता. इंदुप्रकाशकर्त्यांनीं (ता. ४-९-९३) आपल्या अंकांत याचा उल्लेख केलाच आहे. व टाइम्सनेंही म्हटलें होतें कीं, " तेलंग थोडेसे आजारीपणांत होते अशा स्थितींतच त्यांची जज्जाचे जागीं नेमणूक झाली. " असो. त्या रोगा-मुळें त्यांना दररोज मनस्वी रक्तस्राव होत असे. पण ही स्थिति त्यांनीं आपल्या आईबापांस--त्यांस एकदम धास्ती बसेल म्हणून--कित्येक दिवसपर्यंत कळूं दिली नाहीं. पण ही चोरी किती दिवस चालणार ? एके दिवशीं त्यांच्या धोतरावर रक्ताचे डाग पडलेले त्यांच्या आईच्या दृष्टीस पडले व त्यांनीं त्यांना लागलींच " अरे, हे डाग कसले ? " म्हणून विचारलें. तेव्हां खरा प्रकार घरां-तील मंडळीला समजला आणि मग उपाय–योजना सुरू झाली. ही माहिती आम्हांस कै. पंढरीनाथपंत तेलंग यांजकडून मिळाली. काशीनाथपंत हे आईबापांचीं मनें न दुखविण्याबद्दल जी खबरदारी घेत असत ती स्तुत्य होती. पण वरील-प्रमाणें त्यांनीं आपल्या प्रकृतीबद्दल हयगय केली ही मात्र चूक झाली. सदरहू सारखा रोग जडण्याचीं मुख्य कारणें म्हणजे नेहमीं बैठें काम करण्याची लावून घेतलेली संवय (sedentary habits), व्यायामाची नावड आणि मोक-ळ्या हवेंत फिरण्याविषयींची अनास्था ! न्या. मू. रानडे रोज सकाळ–संध्याकाळ मैलचे मैल सपाटून फिरत तरी असत. पण काशीनाथपंतांचें तेंही नसे. त्यामुळेंच वरील विकृति त्यांना जडली होती. पण जज्जाच्या जागीं त्यांची नेमणूक झाली, तेव्हां आणखी दुसरें एक कारण घडलें होतें. त्यांचा धंदा–फुरसत क्वचितच देणारा असा–चालू होताच. पण सुमारें १८८०–८१ पासून पुढें यांच्या सार्वजनिक कामाचा व्याप मनस्वी वाढला होता. एजुकेशन कमिशन, इल्बर्ट बिल, रिपन-साहेबांचें प्रयाण, प्रेन्सिडेन्सी असोशिएशन, राष्ट्रीय सभा, हेमंतोत्सव व्याख्यान-माला वगैरे कामें व त्यांतील काशीनाथपंतांचा महत्वाचा भाग हें गाडें सारखें चालू होतें. तें इतकें कीं, इंदुप्रकाशकर्त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें:—He was the busiest man of his time.—त्यांच्या वेळीं त्यांच्या इतका सार्वजनिक काम करणारा कोणीच नव्हता ! पण या सगळ्याचा त्यांच्या आधींच्याच नाजूक

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकृतीवर परिणाम झाल्याशिवाय कसा राहील ? तसा तो निःसंशय परिणाम झाला व वर सांगितल्याप्रमाणें एका दुष्ट रोगानें त्यांच्या शरीरांत बिऱ्हाड केलेलें असल्यामुळें त्या शरीरास सक्तीची विश्रांति द्यावी म्हणून त्यांनीं जज्जाची आलेली जागा पतकरली. सर रेमंड वेस्ट यांनीं असेंच म्हटलें आहे:—"He found time for manifold public services amid the calls of his profession. Yet continuous work began at length to tell on his delicate constitution, and he accepted with gladness the appointment of a Judge of the High Court." त्या वेळच्या टाइम्स आफ इंडियानेंही असेंच म्हटलें आहे. असो. तेलंगांनीं शरीरास विश्रांति मिळावी म्हणून जागा पत्करली हें खरें, पण ते मनाला विश्रांति कसे देणार ? मनाला कामें पाहिजे होतीं व तीं तेलंगांचीं चालूच होतीं. हेमंतोत्सव व्याख्यानमाला चालू होती; एलफिन्स्टन हायस्कुलांतील ग्यादरिंगें होतीं; मग संमतिवयाचा वाद निघाला; मराठी वाङ्मय समृद्ध करण्याबाबतची योजना चालली होती; मराठ्यांचा विश्वसनीय इतिहास लिहिण्याचा बेत व तदनुसार जुन्या बखरी वगैरेंचें परिशीलन हीं कामें चालूच होतीं.

खरा प्रकार वर लिहिल्याप्रमाणें असल्यामुळें कांहीं लोकांनीं केलेली टीका व ध्वनित केलेले आरोप केवळ अनुदारतादर्शक व निराधार होते. इंदुप्रकाशकारांनीं (२१–१०–८९) "फार वाईट वाटतें. चाळीसाव्यावर्षी लोभ सुटला. तेलंगांनीं धैर्य दाखविलें नाहीं. मोह निराळा आहे." असें लिहिलें आहे. केसरीनें तर एकदां (२२–१२–९१) "रुपेरीबेडी अगर जरूर तर सोनेरी बेडी पायांत अडकवून घेणारे गृहस्थ" व दुसऱ्या प्रसंगीं (७–२–९३) "मोठीशी नोकरी मिळतांच स्वतंत्र धंदा टाकणारे," असें म्हटलें आहे ! या सगळ्याचा स्पष्ट अर्थ असा कीं तेलंगांनीं लोभाला बळी पडून नोकरी पतकरली व ती पतकरली म्हणून त्यांनीं आपलें स्वातंत्र्य गमावलें व ते आपल्या देशाविषयींच्या कर्तव्यासंबंधानें उदासीन राहिले ! ह्या दोन्ही कल्पना केवळ मनाची अनुदारता व्यक्त करितात. तेलंगांना नोकरी कां पतकरावी लागली हें वर सप्रमाण दाखविलें आहे. त्यांतूनही लोभाचा आरोप तर अगदींच असत्य ! जज्ज या नात्यानें तेलंगांना दरसाल ४५००० रुपये मिळत असत. पण त्यांचें धंद्यापासून होणारें उत्पन्न त्यापेक्षां कितीतरी अधिक होतें असें केसरींतच (१५-१०-८९ व २४-१२-८९) अनेकदां प्रसिद्ध झालेलें आहे. अशा स्थितींत तेलंगांच्या कृतीच्या बुडाशीं लोभ होता कीं लोभाचा अभाव होता हें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुज्ञ वाचकांनींच ठरवावें. तोच प्रकार त्यांच्या स्वातंत्र्यहानीसंबंधाचा अगर त्यांच्या देशकार्याविषयीं उदासीनतेसंबंधाचा. तेलंग हे जज्ज झाल्यामुळें राष्ट्रीय सभादिकांत त्यांना उघडपणें प्रामुख्यानें भाग घेतां येत नसे हें खरें. पण त्यामुळें त्यांनीं आपलीं पूर्वींचीं मतें बदललीं अगर त्यांनीं राष्ट्रीय कार्याकडे अगदींच दुर्लक्ष केलें असें एकाही जबाबदार पुढाऱ्यानें म्हटलें नाहीं ! मि. चुनिलाल पारेख या मुंबईच्या गृहस्थांनीं सन १८९२ मध्यें आपलें "Eminent Indians in Indian Politics–" हें पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केलें. त्या वेळीं तेलंग हयात होते. तेलंगांविषयीं पारेख यांनीं आपल्या पुस्तकांत असा उल्लेख केला आहे.— Even now, though in consequence of taking Office, he is precluded from taking any active part in public movements, his sympathies with the people are unabated, and he is still the trusted guide and counsellor of his former colleagues on any emergencies– तसेंच लंडन येथील त्या वेळच्या "इंडिया"नें—अक्टोबर १८९३ मध्यें" म्हटलें कीं तेलंगांची जज्जाचे जागीं नेमणूक झाल्यावर सुद्धां, "it was well known that he had not changed his views, and his advice was as freely sought and as wisely given." तात्पर्य, सरकारी नोकरींत शिरल्यामुळें तेलंग देशहिताविषयीं उदासीन झाले किंवा त्यांनीं तिकडे दुर्लक्ष केलें हें म्हणणें अगदीं निराधार आहे.

वरील प्रकारचे निराधार आरोप फक्त कांहीं अनुदार मनाचे व दोषैक दृष्टीचे लेखक करीत असतात. पण आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, ते मिस्तर बद्रुद्दीन तय्यबजींसंबंधानें तसें कांहीं लिहितांना आढळत नाहींत ! तेलंग जसे ॲडव्होकेट होते तसेच बद्रुद्दीन हे बॅरिस्टर होते. तेलंग जसे राजकारणी पुरुष असून काँग्रेसभक्त होते, तसेच बद्रुद्दीनही होते. पण पुढें तेलंगांनीं जशी सन १८८९ मध्यें हायकोर्ट जज्जाची जागा पतकरली तशीच सन १८९५ सालीं बद्रुद्दीन तय्यबजी यांनींही पतकरली. मग तेलंगांसंबंधानें लिहितांना अनुदार कल्पना कां ? आणि तय्यबजींविषयीं मूकभाव कां ? जस्टिस बद्रुद्दीनपेक्षां जस्टिस तेलंगांवर या टीकाकारांचें अधिक प्रेम होतें असें समजावयाचें कीं काय ? या सर्व गोष्टींविषयीं सुज्ञ वाचकांनीं जरूर आपल्या मनाशीं विचार करावा, इतकेंच सांगणें आहे.

काशीनाथपंतांनीं जज्ज या नात्यानें सुमारें चार वर्षें काम केलें. त्या मुदतींत त्यांच्या अंगीं असलेले कांहीं अमोलिक गुण जास्तच प्रकट झाले. इंदुप्रकाश-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्त्यांनीं एकदां (ता. ४–९–९३) तेलंगांविषयीं लिहिलें कीं, "ज्या अल्पावकाशापर्यंत त्यांनीं हें (जज्जाचें) अत्यंत महत्त्वाचें काम केलें तेवढ्यामध्यें त्यांनीं पक्षकारांत, वकीलांत आणि फार तर काय आपल्या बरोबरीच्या इंग्रजी न्यायाधीशबांधवांतही उत्कृष्ट कीर्ति संपादन केली. आणि ते **न्यायाधीशाच्या कामाचा केवळ कित्ताच बनून राहिले !** त्यांच्या एकंदर कामावरून असें दिसून आलें कीं, हे निःपक्षपाती व दुराग्रहरहित असून त्यांच्या अंगीं तंतोतंत न्याय करण्याची विवेकबुद्धि अत्यंत तेजस्वी अशी होती. त्यांचे अव्वल किंवा अपील शाखेचे निवाडे इतके अपूर्व असत कीं, त्यांत दिसून येणारें कायद्यासंबंधाचें नैपुण्य आणि त्यांच्या भाषेचा सरळपणा व मनोहरपणा यांबद्दल त्यांची फारच प्रशंसा होत असे." टाइम्स ऑफ इंडियाच्या कर्त्यांनीं एकदां (२–९–९३) लिहिलें कीं:—For the first time in the history of that great body (High Court), there was, while Mr. justice Telang sat on the Bench, no need to go outside for the ripest scholarship to interpret the ancient laws of the country and to control the interpretation of others. It is not too much to say that if scholars of his calibre had sat in our High Courts from their institution the condition of Anglo-Indian Law would have been something very different from what it is." सर रेमंड-वेस्ट यांनीं अशाच अर्थाचें मत आपल्या एका तेलंगांविषयींच्या लेखांत दिलें आहे. व मद्रासचे मिस्टर जॉन ॲडम यांनींही सन १८९३ सालीं (अक्टोबरच्या) लंडन येथील "इंडिया" मध्यें तेलंगांविषयीं एक आदरयुक्त लेख लिहून असेच उद्गार काढले आहेत. तेव्हां यासंबंधानें विशेष लिहिण्याचें कारण नाहीं. असो. जज्ज या नात्यानें देखील तेलंगांचें धोरण धर्मशास्त्राला धरूनच पण उदार असे व तें प्रगतीला पोषक असेंच असे. त्यांच्या त्या थोड्याच दिवसांच्या कारकीर्दींत "हिंदुधर्म-शास्त्राप्रमाणें" दत्तक प्रकरण, स्त्रीधन, वारसा हक्क, मिळकतीचे विभाग करणें वगैरे अनेक प्रश्न त्यांच्यापुढें आले व त्यांसंबंधानें त्यांनीं आपल्या रास्त धोरणाप्रमाणेंच निकाल दिले. त्यांपैकीं फक्त एका खटल्याचा इकडे उल्लेख करतों. तो १८९१ च्या लॉ रिपोर्टांतील "अपाजी नरहर कुलकर्णी वि. रामचंद्र रावजी कुलकर्णी" हा खटला होय. तो मिळकतीच्या विभागणीबद्दलचा (parti-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

tion) खटला असून फार गुंतागुंतीचा होता. त्यांत एकानें बापाच्या ह्यातींत, पण त्याच्या व चुलत्यांच्या इच्छेविरुद्ध, वडिलोपार्जित स्थावर मिळकतीचे विभाग केले जाऊन आपला हिस्सा आपल्या ताब्यांत मिळावा अशी फिर्याद प्रथम साताऱ्याच्या कोर्टांत मांडली होती. व पुढें ह्यासंबंधाचें अपील हायकोर्टांत दाखल होऊन सर्व खटला फुलबेंचपुढें (सार्जंट, तेलंग व कँडी) सुनावणीकरितां आला. खटला बरेच दिवस चालला, व अखेर सार्जंट व कँडी यांचा तेलंगांशीं मतभेद होऊन कोर्टानें हिंदु लॉ-प्रमाणें बापाच्या ह्यातींत तशी विभागणी करतां येत नाहीं असा निकाल दिला. तेलंगांचें मत निराळें पडलें आणि तें त्यांच्या नेहमींच्या उदार धोरणाला अनुरूपच होतें. त्यांच्या (निराळ्या) ठरावांतून एकच लहानसा उतारा द्यावा हें इष्ट वाटतें:—" It seems to me obviously more safe and logical, as it is more in accordance with the Hiudn methods of interpretation in the case of such works as the *Mitahskara*, to gather together, the principles which can be collected with reasonable certainty and accept whatever conclusions can be logically deduced from those principles, unless such conclusions are found to be opposed to other well established principles or of course to any proved custom. This is the only procedure that in my opinion can be legitimately adopted unless indeed we are prepared to hold that the Hindu law is a mere farrago of arbitrary rules and not a coherent system based on logical grounds." तेलंगांच्या मतें हिंदुधर्मशास्त्र हें कायम ठशांत बसविलेलें व कधीं न फिरणारें शास्त्र नसून त्याला वाढ आणि तशी तर्कशुद्ध पद्धतीनें वाढ होऊं देण्याला त्या शास्त्रांत सवड ठेविलेली आहे. असें प्रगतिपोषक तेलंगांचें धोरण असल्यामुळें त्यांनीं वरील खटल्यांतील मुलाच्या मागण्याप्रमाणें मिळकतीचे रास्त ते विभाग करून त्याचा हिस्सा त्याच्या ताब्यांत देण्यास हरकत नाहीं असें आपलें मत दिलें. त्या वेळीं दोन जज्ज एका बाजूला व तेलंग एका बाजूला असा प्रकार झाला खरा. पण पुढें हाच प्रश्न इतर हायकोर्टांत निघून तेलंगांचेंच मत सर्वत्र मान्य करण्यांत आलें. आणि आतां हिंदुस्थानांत तोच कायदा झाला आहे!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सदर्हू खटल्यांत एका कुटुंबांतील वडिलोपार्जित मिळकतीचाच प्रश्न असल्या-मुळें तेलंगांच्या (इतर जज्जांबरोबर) झालेल्या मतभेदासंबधीं वर्तमानपत्रांतून वगैरे फारशी चर्चा झाली नाहीं. पण पुढें कांहीं दिवसांनीं दुसऱ्या एका बाबतींत तेलंगांचा चीफ जस्टिस सार्जंट यांच्याशीं मतभेद झाला, व त्या वेळीं मात्र कांहीं वर्तमानकारांनीं तेलंगांवर टीका केली. सन १८९२ सालीं बंगाल प्रांतांत जुरीच्या पद्धतीसंबंधीं कांहीं प्रश्न निघून ती पद्धत या देशांत यशस्वी झाली आहे कीं काय, याविषयीं सरकारकडून चौकशी सुरू झाली. जुरीची पद्धत हिंदुस्थानच्या सर्व प्रांतांतून चालू असल्यामुळें, तिच्यांत फेरफार करण्यापूर्वी मोठमोठे सरकारी अधिकारी व सर्व हायकोर्टांतील न्यायाधीश यांचे अभिप्राय मागविण्यांत येणें साहाजिक होतें. त्याप्रमाणें प्रकरण मुंबई हायकोर्टांत आल्याबरोबर निरनिराळ्या डिस्ट्रिक्ट कोर्टांत जुरींचीं कामें कशीं होत आहेत याविषयीं प्रथम हायकोर्टानें डिस्ट्रिक्ट जज्जांचे अभिप्राय मागविले. व ते आल्यावर मग हायकोर्टांतील जज्जांनीं आपले अभिप्राय दिले. चीफ जस्टिस सार्जंट यांनीं जुरींचे हक्क प्रस्तुत आहेत ते काढून घेऊं नयेत असें मत दिलें. पण तेलंगांनीं पुढें आलेल्या कागदपत्रांवरून बेळगांव, अहमदाबाद व सुरत या जिल्ह्यांतील जुरींकडे खुनांचे खटले पाठवूं नयेत असें मत दिलें! हायकोर्टांतील जज्जांचे अभिप्राय प्रसिद्ध झाल्यावर वर्तमानपत्रांनीं तेलंगांवर बरीच टीका केली. त्यांत पुण्याच्या केसरीनें (कै. टिळकांनीं) पुढाकार घेऊन ता. १० जानेवारी १८९३ च्या अंकांत "कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ!" या मथळ्याखालीं एक अत्यंत कडक लेख लिहून प्रसिद्ध केला. तेलंगांनीं वरील प्रकारें जुरींच्या हक्काविरुद्ध मत दिलें ही गोष्ट वस्तुतः पुष्कळांस आवडली नाहीं हें कबूल केलें पाहिजे. जशी ती केसरीला आवडली नाहीं तशीच ती इंदुप्रकाशला (१६-१-९३) व इतर पत्रकारांनाही आवडली नाहीं. पण त्याला भलतेंच महत्व देऊन केसरीकर्त्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणीच काहूर उठविलें नाहीं. सार्वजनिक कामांत दोन किंवा अधिक माणसांत असे मतभेदाचे प्रसंग अनेकदां येत असतात. खुद्द तेलंग व रानडे यांजमध्यें सन १८८६ सालीं मलबारी शेटजींना मदत करण्याच्या बाबतींत मतभेद झाला होता, हें प्रसिद्ध आहे. तसेंच सन १८८८ मध्यें अलाहा-बादच्या राष्ट्रीय सभेंत हत्याराच्या कायद्यासंबंधाच्या ठरावाच्या बाबतींत तेलंग व फेरोजशहा मेथा यांजमध्यें तीव्र मतभेद झाला होता! पण त्याबद्दल कोणालाच कांहीं वाटलें नाहीं. तसाच हा जुरीसंबंधाचा प्रश्न.

वरील प्रश्नाविषयीं कोणीही शांत मनानें विचार केल्यास त्याला कळून येईल कीं जुरीचा प्रश्न तेलंगांपुढें जज्ज या नात्यानें आला होता व त्यांनीं समोर आले-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्या पुराव्यावरून—कागदपत्रांवरून—त्या प्रश्नावर जज्ज या नात्यानेंच आपलें मत दिलें. एकाद्या प्रश्नासंबंधानें जज्जा—जज्जांमध्यें अनेकदां मतभेद होत असतो. तसाच सदरील प्रसंगीं झाला. चीफ जस्टिस साहेबांचें मत तेलंगांच्या विरुद्ध पडलें तरी फॅरन वगैरे दुसऱ्या जज्जांचीं मतें तेलगांच्या प्रमाणें पडलींच होतीं. जज्जानें न्यायासनावर बसल्यावर आपल्या विवेकबुद्धीस योग्य दिसेल तें मत दिलें पाहिजे. मग इतर लोक कांहींही म्हणोत. याच तत्वाप्रमाणें पुढें न्या. रानडे हेही वागत असत. सन १८९७ सालीं पुण्यास दोन युरोपीयन मनुष्यांचे खून झाले, त्यासंबंधांत हायकोर्टांत रानड्यांपुढें जज्ज या नात्यानें बरींच अपीलें आलीं. त्यांचा त्यांनीं—लोकांच्या टीकेची फिकीर न करितां—आपल्या न्यायबुद्धीप्रमाणें कांटेतोलपणानें निकाल दिला. असो. वरील जुरीप्रकरणीं केसरीनें तेलंगांनीं दिलेल्या मताविषयीं इतर पत्रकारांप्रमाणें नापसंती दर्शविली त्याबद्दल कोणीच कांहीं म्हणणार नाहीं. पण तेवढ्यावरून केसरीकर्त्यांनीं जो तेलंगांविषयीं एक सरसकट सामान्य सिद्धांत ठोकून दिला आहे तो मात्र विस्तुस्थितीशीं विसंगत असल्यामुळें अगदीं चुकीचा आहे.

"कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ!" या लेखांतील उतारे देऊन इकडे जागा अडविण्यांत अर्थ नाहीं. ज्याची तो लेख वाचण्याची इच्छा असेल त्यांनीं रा. न. चिं. केळकरांनीं प्रसिद्ध केलेल्या केसरींतील लेखां (खंड १) त तो सामील झाला आहे तो वाचावा. आम्हीं येथें फक्त एकच उतारा देतोंः—"या गृहस्थांच्या (न्या. तेलंगांच्या) अंगीं इतर कोणतेही गुण असले तरी निर्भीडपणें स्वमतप्रतिपादन करण्याचें धैर्य अगर त्याप्रमाणें वर्तन ठेवण्याची अगर त्यासाठीं झीज सोसण्याची यांची हिंमत होत नाहीं असें आमचें सामान्यतः मत आहे." यांत म्हटल्याप्रमाणें "स्वमतप्रतिपादन करण्याचें धैर्य व तसें वागण्याची अगर त्यासाठीं झीज सोसण्याची हिंमत" या विषयींच्या केसरीकर्त्यांच्या त्या वेळीं कल्पना अगर व्याख्या काय होत्या हें समजण्यास मार्ग नाहीं. पण सर्व समंजस लोक ज्याला धैर्य व झीज सोसणें म्हणतात, त्याप्रकारचें धैर्य तेलंगांनीं अनेकदां दाखविलें होतें व त्यांनीं झीजही सोसली होती. सन १८७२ पासून १८८९ पर्यंत (त्यांचे अनेक लेख सोडले तरी) तेलंगांनीं जितकीं जाहीर भाषणें केलीं तितकीं बहुतेक सर्व सरकारच्या व सरकारी अंमलदारांच्या विरुद्ध असल्यामुळें, तीं भाषणें करण्यांत तेलंग हे निःसंशय मोठें धैर्य दाखवीत होते, हें कोणीही समंजस व निर्विकार बुद्धीचा मनुष्य कबूल करील! ह्या भाषणांचा पुढील प्रकर-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णांत योग्य स्थळीं उल्लेख यावयाचाच असल्यामुळें त्यासंबंधानें इकडे कांहीं विशेष लिहिण्याचें कारण नाहीं. पण मासल्या करितां दाखवावयाचीं तर सन १८७७ सालीं आयात मालावरील जकात ठरविल्याबद्दल भाषण करतांना तेलंगांनीं खुद्द लॉर्ड लिटनसाहेबांच्या कांहीं उद्गारांचा जो स्पष्ट शब्दांत निषेध केला तो व सन १८८८ सालीं लार्ड डफरिन यांनीं राष्ट्रीय सभेविरुद्ध केलेल्या भाषणाचा तेलंगांनीं अलाहाबादच्या राष्ट्रीय सभेंत जो आपल्या भाषणांत निषेध केला तो हीं दोन तेलंगांमधील धैर्याचीं निःसंशय उदाहरणें होत! शिवाय सन १८८३ मध्यें हंटर (एजुकेशन) कमिशन मधील इतर सभासदांच्या मतांहून भिन्न मत प्रदर्शित करण्यांत तेलंगांनीं मोठें धैर्य दाखविलें असें आजवर प्रत्येकानें म्हटलें आहे.

सारांश, वरीलसारखें सन १८९३ मध्यें सामान्य विधान करतांना केसरीकर्त्यांना (टिळकांना) तेलंगांची पूर्वीची सार्वजनिक कारकीर्द माहीत तरी नव्हती अगर माहीत असून तिची त्यांना विस्मृति तरी झाली होती, असेंच कोणीही म्हटलें असतें. पण टिळकांसारख्या विद्वान् व बहुश्रुत गृहस्थांसंबंधानें असें कसें म्हणावयाचें? तर मग तिसरें कारण काय समजावयाचें? सुज्ञ वाचकांनीं हवी तर कल्पना करावी! त्याचप्रमाणें एजुकेशन कमिशनचें काम चालू असतांना तेलंगांनीं कित्येक महिनेपर्यंत आपला किफायतशीर धंदा सोडून आपलें नेमलेलें कर्तव्य केलें, हें एक त्यांनीं मोठेंच देशकार्य केलें असें सर रेमंड वेस्ट, मिस्तर लँग, ॲडव्होकेट जनरल, व इतर लहान मोठ्या अनेक गृहस्थांनीं म्हटलें आहे. हें स्वार्थत्यागाचें अगर झीज सोसण्याचें उदाहरण नव्हे काय? बाकीच्या गोष्टी सोडून दिल्या तरी तेलंगांनीं स्वतंत्र धंद्याच्या आवडीमुळें दोन वेळां चालून आलेल्या मोठ्या पगाराच्या सरकारी नोकरीचा अनादर केल्याबद्दल किंवा एजुकेशन कमिशनच्या वेळीं त्यांनीं कित्येक महिने धंदा सोडून दिल्याबद्दल एकही शब्द काढावयाचा नाहीं आणि क्षुल्लक बाबतींत मतभेद झाल्यावरून त्यांच्यांत धैर्य नव्हतें व त्यांची झीज सोसण्याची तयारी नव्हती असें खऱ्या वस्तुस्थितिविरुद्ध लिहावयाचें, हें सरळमनाचें लक्षण काय? असो.

काशीनाथपंतांनीं न्यायाधीश या नात्यानें केलेल्या कामासंबंधानें जे उत्तमोत्तम अभिप्राय प्रसिद्ध झाले होते त्यांपैकीं कांहीं मागें दिलेच आहेत. तेलंगांची कित्येकांनीं Jurists (उत्तम न्यायाधीश) मध्यें गणना केलीच आहे. (“*Indian Spectator*” 8-9-93) सर माधव चौबळ हे मुंबई हायकोर्टांत कांहीं वर्षें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सरकारी वकील असून त्यांना त्या कोर्टांतील कामाचा पुष्कळच अनुभव आहे. त्यांनीं सुमारें सहा वर्षांपूर्वी एका सार्वजनिक प्रसंगीं बोलतांना असें आपलें मत दिलें कीं, कायद्याचें ज्ञान व कांटेतोलपणानें न्याय करणें या बाबतींत मुंबई हायकोर्टांत आजपर्यंत जे हिंदी जज्ज होऊन गेले त्या सर्वांत तेलंगांचाच पहिला नंबर लागतो ! त्याचप्रमाणें त्यांनीं हिंदुधर्मशास्त्र ग्रंथांचा उदार दृष्टीनें अर्थ करून हिंदु लोकांच्या—विशेषेंकरून स्त्रियांच्या—मार्गांतील सामाजिक दृष्टीनें ज्या कांहीं अडचणी होत्या त्या दूर करण्याचा प्रयत्न केला, ही त्यांनीं बहुमोल कामगिरी केली आहे. सर रेमंड वेस्ट म्हणतातः—

" During his short subsequent career his success on the Bench at last equalled that which he had achieved at the Bar. He showed himself not only learned and able, but courteous, patient, firm and diligent. In the field of Hindu Law, he at least, maintained the traditions of the High Court, and his judgments will be referred to with no less respect than those of his colleagues. "

असो. काशीनाथपंतांनीं सुमारें चार वर्षें जज्जाचें काम केल्यावर ते स्वर्गवासी झाले. सर रेमंड वेस्ट म्हणतात कीं, तेलंग हे नुसते कायदेपंडित होते, इतकेंच नसून ते वाङ्मयसेवक होते, लोकशिक्षणांत मन घालणारे होते, आणि त्यांना सार्वजनिक कामें करण्याची मोठी हौस होती. त्यामुळें त्यांच्या हातून निरनिराळ्या क्षेत्रांत अमोलिक कामगिरी झाली आहे.

प्रकरण आठवें.

वाङ्मयसेवा.

संशोधनकार्याची पूर्वपीठिका.

काशीनाथपंत तेलंग यांनीं पुष्कळ वाङ्मयात्मक सेवा केली आहे. ती इतकी कीं, तशी वाङ्मयसेवा त्यांच्या स्थितींतल्या फारच थोड्या माणसांच्या हातून झाली असेल. त्यांपैकीं बराच भाग प्राचीन वाङ्मयाच्या वांट्यास आलेला असून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांतच ताम्रपटांचें विशदीकरण, महत्वाच्या वादांत भाग घेणें इत्यादि गोष्टींचाही समावेश झाला आहे. त्याचप्रमाणें कांहीं ग्रंथांचे अगर ग्रंथकारांचे काल ठरविणें, पुस्तक परीक्षण करणें, चालू वादविवादात्मक प्रश्नांची चर्चा करणें इत्यादि विषयांवरही काशीनाथपंतांनीं वाचनीय लेख लिहून अनेक वर्तमानपत्रांचे व मासिकांचे अंक अलंकृत केले आहेत. एका शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे काशीनाथपंतांनीं वाङ्मयसेवेचें कोणतेंच साधन किंवा दिशा बहुधा सोडली नव्हती. तेलंगांचा त्यांच्या वेळीं चालू असलेल्या बहुतेक सर्व प्रमुख पत्रांशीं व मासिकांशीं संबंध असे. सन १८६८–६९ च्या सुमारास "इंदुप्रकाश"ची मंडळी पुण्यास पुनर्विवाहाचा वाद चालला होता त्यांत गुंतलेली असल्यामुळें तर काशीनाथपंतांनीं त्या पत्राच्या संपादकाचें एक वर्षभर काम केलें. शिवाय "नेटिव्ह ओपीनियन", सुबोधपत्रिका, पुण्याच्या सार्वजनिक सभेचें त्रैमासिक, मुंबईच्या एशियाटिक सोसायटीचें त्रैमासिक, इंडियन अँटिकरी वगैरे नियतकालिकांशीं काशीनाथपंतांचा लेखक या नात्यानें नेहमीं संबंध येत असे. सन १८६९ मध्यें मुंबईस "ईस्ट इंडिया असोशियेशन" या संस्थेमार्फत एक मराठी मासिक निघत असे. त्यांत तेलंग हे भाषांतर प्रसिद्ध करीत असत. त्याचप्रमाणें कोणीही तरुण होतकरू मनुष्यानें एकादें वृत्तपत्र किंवा मासिक काढून तेलंगांजवळ लेखाच्या रूपानें अगर अन्य रूपानें मदत मागितली तर ती त्याला विनतक्रार मिळत असे. इतकेंच नव्हे तर, कोणत्याही पत्राकरितां अगर मासिकाकरितां तेलंगांनीं एकवेळ लेख लिहितों असें म्हटलें म्हणजे त्या कामीं त्यांचेकडून केव्हांही हयगय होत नसे व लेख वेळेवर तयार असे. असो. याशिवाय कांहीं विषयांसंबंधानें जनतेस नवीन व मनोरंजक माहिती करून देण्याच्या इराद्यानें ते वरचेवर निबंध लिहून वाचीत असत. ही वाङ्मयसेवा त्यांची इतकी निःसीम असे कीं, सन १८६९ ते १८९३ पर्यंत बहुधा एकही वर्ष असें नसेल कीं, ज्या सालीं काशीनाथपंतांनीं एकाद्या महत्वाच्या विषयावर निबंध वाचला नाहीं, किंवा लेख लिहिला नाहीं अगर व्याख्यान दिलें नाहीं ! फार काय, पण मुंबईच्या "स्टूडंटस लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी"च्या विद्यमानें काशीनाथपंतांनीं जेवढी वाङ्मयात्मक कामगिरी केली आहे तेवढी कोणीच केली नाहीं, असें सर दिनशा वाच्छा यांनीं एके ठिकाणीं लिहून ठेविलें आहे. ते म्हणतातः—

I think I am not far wrong or exaggerating when I say that amongst the distinguished *alumni* who passed in the earliest period of our local University,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

none has been so prolific in his literary work for that society (S. L. & S. Society) as Mr. Telang. आणि महत्वाची गोष्ट ही कीं, ही वाङ्मयसेवा तेलंग बॅरिस्टरीसारखा क्वचितच फुरसत देणारा धंदा व इतर सार्वजनिक कामें संभाळून करीत असत. आणि त्यांतही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, या सर्व कामाच्या गर्दीत काशीनाथपंत आपल्या मातृभाषेला विसरले नव्हते. त्यांनीं मराठी भाषेंत देखील ग्रंथरचना केलेली असून अनेक व्याख्यानें दिलीं आहेत व भाषणें केलेलीं आहेत. वस्तुतः त्यांना बॅरिस्टरीचा धंदा हायकोर्टामध्येंच करावा लागल्यामुळें व सार्वजनिक कामें मुंबईसारख्या अठरापगड जातींचे व अनेक धर्मांचे लोक असलेल्या शहरांत करावीं लागल्यामुळें काशीनाथपंतांचा बराच सार्वजनिक व्यवहार इंग्रजींत चालावा यांत आश्चर्य नाहीं. परंतु असा खरा प्रकार असूनही व त्यांच्या वेळच्या सुशिक्षित लोकांची मराठी भाषेविषयीं उदासीनता जगजाहीर असतांनाही काशीनाथपंतांनीं मराठीकडे इतकें लक्ष पुरवावें हें खरोखर आश्चर्य आहे! तेलंगांचा मराठीबद्दलचा अभिमान इतका कडकडीत असे कीं खासगी भाषणांत देखील घेडगुजरी भाषा वापरणें त्यांना पसंत नसे. त्यांनीं एकदां हिंदु यूनियन क्लबमध्यें असा नियम केला होता कीं, सभासदांनीं मराठी बोलतांना कारणाशिवाय इंग्रजी शब्द वापरू नयेत व इंग्रजी बोलतांना मराठी शब्द वापरू नयेत! सारांश, काशीनाथपंतांनीं ही संस्कृत, इंग्लिश व मराठी या भाषांच्या द्वारें जी वाङ्मयसेवा केली आहे ती अनेक दृष्टींनीं इतकी महत्वाची व संस्मरणीय आहे कीं, इंदुप्रकाशकर्त्यांनीं एकदां म्हटल्याप्रमाणें तेलंगांनीं दुसरें कांहींही केलें नसतें तरी त्यांची ही फक्त सरस्वती-सेवाच—आणि त्यांतूनही विशेषेंकरून संस्कृत वाङ्मयाची सेवा—त्यांची कीर्ति अजरामर करण्यास पुरेशी होती! (His literary work alone leaves an undying fame as a ripe and learned scholar of Sanskrit.)

काशीनाथपंतांनीं प्राचीन वाङ्मयात्मक विषयांवर व चालू वादविवादात्मक विषयांवर अनेक निबंध, लेख वगैरे लिहिल्याचें सांगितलेंच. पण त्यांनीं जे निबंध वाचले, लेख लिहिले व व्याख्यानें दिलीं तीं बहुतकरून मुंबईचीं रॉयल एशियाटिक सोसायटी, स्टूडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी, हिंदु यूनियन क्लब, सॅसून मेकॅनिक्स इन्स्टिट्यूट, डेक्कन कॉलेज यूनियन इत्यादि संस्थांच्या विद्यमानें दिलीं असून तीं सर्व त्या संस्थांच्या मासिकांतून किंवा " इंडियन अँटि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करी " मधून किंवा स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्या सर्व निबंधांचें अगर लेखांचें विवेचन इकडे करतां येणें शक्य नाहीं. तेलंगांचे कांहीं लेख व भाषणें हीं पूर्वीच पुस्तक रूपानें (खंड १) प्रसिद्ध झालीं आहेत. दुसरे कांहीं लेख आमचे विद्वान् मित्र रा. रा. वसंतराव नाईक हे थोड्याच दिवसांनीं प्रसिद्ध करणार असल्याचें समजतें. सबब आम्हीं इकडे इंग्रजी न जाणणाऱ्या वाचकांच्या सोयीकरितां, फक्त तेलंगांच्या कांहीं महत्वाच्या लेखांचा थोडक्यांत सारांश देणार असून बाकीच्यांचा नुसता नामनिर्देश करूं. एवढी योजना प्रस्तुत चरित्रांत बस्स आहे असें आम्हांस वाटतें.

पण काशीनाथपंतांच्या प्राचीन वाङ्मयात्मक कामगिरीविषयीं लिहिण्यापूर्वी तत्संबंधाचा थोडासा पूर्वेतिहास देणें जरूर आहे. अठराव्या शतकांत हिंदुस्थान देशावर इंग्रज लोकांची सत्ता कायम होण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं त्याच सुमारास कांहीं शोधक बुद्धीच्या उद्योगी इंग्लिश लोकांचें इकडील प्राचीन वाङ्मयाकडे लक्ष गेलें, आणि त्यांतील महत्वाची व उपयुक्त माहिती भाषांतर रूपानें व निबंधरूपानें त्यांनीं युरोपखंडांत प्रसिद्ध केली. या संबंधांत सर विल्यम जोन्स, चार्लस विल्किन्स, टॉमस कोलब्रुक व होरेस विल्सन यांचीं नांवें प्रसिद्ध आहेत. त्यांनीं आमची संस्कृत भाषा शिकून इकडील प्राचीन वाङ्मयाचा जो अभ्यास चालविला त्यावरून दिसून येणारी त्यांची उद्योगशीलता व त्यांचे ठिकाणीं वसत असणारी ज्ञानलालसा यांचा विचार केला म्हणजे त्यांनीं घेतलेल्या श्रमांबद्दल त्यांची तारीफ करावी तेवढी थोडी होईल असें वाटतें. सदरहू पाश्चात्य पंडितांनीं अत्यंत परिश्रम करून आमचे वेद, आमची गीता, काव्यें, नाटकें वगैरेसंबंधानें बरीच उपयुक्त माहिती जगास पुरविली. पुढें त्या विद्वन्मंडळांत कांहीं फ्रेंच पंडित येऊन मिळाले. तदनंतर कांहीं जर्मन पंडित येऊन मिळाले. यासंबंधांत बर्नो, बॉप, ग्रिम, मॅक्स मुल्लर यांचीं नांवें प्रथम सांगितलीं पाहिजेत. यांनीं अत्यंत परिश्रमपूर्वक आमच्या प्राचीन ग्रंथांचा अभ्यास करून बरीच उपयुक्त माहिती उजेडांत आणली आहे. याविषयींची रमेश्चंद्र दत्त यांनीं आपल्या प्राचीन इतिहासाला जोडलेल्या प्रस्तावनेंत विस्तृत माहिती दिली आहे. पण तिचा नुसता निर्देश करण्यापलीकडे आम्हांस इकडे कांहीं करतां येत नाहीं. असो. याप्रमाणें इकडील प्राचीन वाङ्मय म्हणजे एक अगाध महासागर आहे असें आढळून येतांच त्यामध्यें मनःपूत डुंबून जीं कांहीं अनर्घ्य रत्नें पैदा होतील तीं जगास सादर करण्याच्या कामीं वरील पाश्चात्य पंडितांत जणूं चढाओढ सुरू झाली. मग

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्या ज्ञानप्रसारासारख्या सत्कार्यास व्यवस्थित स्वरूप आणण्याच्या हेतूनें सर विल्यम जोन्स यांनीं सन १७८४ मध्यें बंगालची रॉयल एशियाटिक सोसायटी स्थापन केली. त्याचप्रमाणें मॅकिंटॉश यानें सन १८०४ मध्यें मुंबईची लिटररी सोसायटी स्थापन केली. तिचेंच पुढें एशियाटिक सोसायटीमध्यें रूपांतर झालें. असो. पुढें कांहीं वर्षांच्या अंतरानें क्रमाक्रमानें मद्रास, पॅरिस, लंडन, बर्लिन, बॉस्टन इत्यादि ठिकाणीं वरीलप्रमाणें सोसायट्या (विद्वन्मंडळें) स्थापन होऊन कित्येकांचीं त्रैमासिकेंही सुरू झालीं. त्यांतून मग संशोधनात्मक लेख प्रसिद्ध होऊं लागले. पुढें सन १८७२ सालीं डॉ. बर्जेस यांनीं "इंडियन अँटिक्वरी" (Indian Antiquary) नांवाचें एक मासिक पुस्तक प्रसिद्ध करण्यास सुरवात करून त्या द्वारानें त्यांनीं जुने लेख, ताम्रपट, शिलालेख यांचें विशदीकरण, पुस्तकपरीक्षणें, वादविवादात्मक लेख इत्यादि कामें चालविलीं. सारांश, याप्रमाणें अनेक शोधकबुद्धीच्या पाश्चात्य पंडितांनीं आमच्या देशांतील प्राचीन वाङ्मयाचें आलोडन करण्याचा स्तुत्य उद्योग सुरू करून आम्हां हिंदु लोकांस उपकृत केलें यांत शंका नाहीं. कारण त्या कालपर्यंत आमच्या देशाविषयींची माहिती—आमच्या रीतिभाती, आमच्या पूर्वजांनीं संचित करून ठेवलेलें ज्ञानभांडार वगैरे गोष्टी—पाश्चात्य राष्ट्रास मिटलेल्या पुस्तकाप्रमाणें केवळ अज्ञात होत्या. त्यामुळें आमच्या संबंधानें त्यांच्या अनेक बाबतींत विचित्र कल्पना असाव्यात यांत आश्चर्य नाहीं. पण वरील पाश्चात्य पंडितांच्या परिश्रमानें ती अज्ञानदशा मागें पडून युरोपियन राष्ट्रांना वाटूं लागलें कीं, हिंदुस्थान ही जशी एका काळीं सुवर्णभूमि होती तशीच ती ज्ञानभूमिही होती. या दृष्टीनें पाहिल्यास वर सांगितलेल्या पाश्चात्य पंडितांच्या परिश्रमांमुळें आमच्या देशाचा बराच फायदा झाला आहे यांत शंका नाहीं. पण सदर्हु विद्वान् लोकांच्या सर्व योजनेंत एक चूक राहिली होती. ती प्रथम कांहीं दिवस त्यांच्या लक्षांत आली नाहीं. मग आली. ती चूक हीच कीं, त्यांनीं आरंभिलेल्या वाङ्मयसंशोधनाच्या कामांत कांहीं एतद्देशीय लोकांस सामील करून घेतल्याशिवाय तें संशोधनकार्य केव्हांही समाधानकारक रीतीनें होणार नाहीं. हिंदुस्थानदेशावर जशी इंग्लिश लोकांची राजकीय सत्ता आहे त्याचप्रमाणें हें वाङ्मयसंशोधनाचें कामही फक्त युरोपीयन राष्ट्रांचें आहे अशी त्यांची समजूत झालेली दिसली. कारण, आमच्या मुंबई इलाख्यापुरतें बोलावयाचें म्हणजे, सन १८४० पर्यंत (सुमारें ३५ वर्षें) मुंबईच्या एशियाटिक सोसायटीचे कोणी एतद्देशीय सभासद होऊं शकले नाहींत. त्या सालीं फक्त एक पारशी गृहस्थांस—मिस्टर माणकजी कर-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शेटजी यांस—मात्र सभासद करून घेण्यांत आलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं डॉ. भाऊ दाजी हे सभासद झाले. त्यांच्या पाठीमागून डॉ. भांडारकर, रा. ब. शंकर पांडुरंग पंडित व न्या. तेलंग हे सभासद झाले. तेलंग हे एशियाटिक सोसायटीचे सन १८७४ सालीं सभासद झाले असा दाखला मिळतो. सारांश, प्रथम कांहीं वर्षेंपर्यंत सदरहू संशोधनक्षेत्रांत बहुतेक युरोपीयन लोकांचेंच साम्राज्य होतें. कदाचित् आपल्या पहिल्या पदवीधरांपैकीं कित्येकांचें संस्कृत वाङ्मयाकडे लक्ष गेलें नसावें हेंही कारण असेल. कारणें कांहींही असलीं तरी—त्यांत राजकीय कारणें अंशतः असलींच पाहिजेत—संशोधनक्षेत्र म्हणजे फक्त युरोपीयन लोकांचें–तिकडे हिंदी मनुष्यास मज्जाव—असा प्रकार बरींच वर्षें चालला होता ही गोष्ट मात्र खरी. मोठमोठ्या जबाबदार सरकारी अधिकारी लोकांचीसुद्धां हिंदी लोक या कामास लायक नाहींत—अशी इतकी पक्की समजूत होती कीं, सन १८८६ सालीं व्हिएन्ना येथें भरलेल्या प्राच्यभाषाविशारद लोकांच्या परिषदेंत हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि पाठविण्याचें जेव्हां लॉर्ड डफरीन अधिष्ठित सरकारनें ठरविलें तेव्हां फक्त डॉ. फ्लीट, मिस्टर ग्रीयरसन व प्रो. हॉर्नेल यांचीच निवड झाली. मुंबईसरकारतर्फें प्रो. पीटर्सन यांची योजना करण्यांत आली. पण डेक्कन कॉलेजांत काम करीत असणाऱ्या व सर्वथैव लायक अशा डॉ. भांडारकरांची कोणालाच आठवण झाली नाहीं ! मग सर विल्यम वेडरबर्न यांच्या खटपटीमुळें काठेवाडमधील संस्थानिकांतर्फें डॉ. भांडारकर यांना प्रतिनिधि म्हणून पाठविण्यांत यावें असें ठरलें ! व्हिएन्ना येथील परिषदेंत खरें तेज पडलें डॉ. भांडारकरांच्याच विद्वत्तेचें हें सर्वविश्रुतच आहे. असो. अशा निरुत्साहजनक स्थितींत उत्तम रीतीनें वाङ्मयसंशोधन करून न्या. तेलंग व डॉ. भांडारकर यांनींच युरोपीयन पंडितांची खात्री केली कीं, त्यांनीं चालविलेल्या चिकित्सक दृष्टीनें संशोधन करणारीं माणसें हिंदुस्थानांत आहेत.

एकंदरींत डॉ. भांडारकर, न्या. तेलंग वगैरे मंडळी वाङ्मयसंशोधनक्षेत्रांत अगदीं योग्य वेळीं पुढें आली असेंच म्हटलें पाहिजे. संशोधनाच्या कामास पाश्चात्य पंडितांनींच सुरवात केल्यामुळें हिंदुस्थानदेशानें त्यांचें सदैव ऋणी राहिलें पाहिजे हें मागें सांगितलेंच. पण त्यांच्या कामास दुसरी एक बाजू आहे. तिचा उल्लेख थोडक्यांत केला पाहिजे. सदर्हू पाश्चात्य पंडित आमच्या प्राचीन वाङ्मयाचा ऐतिहासिक दृष्टीनें परिश्रमपूर्वक अभ्यास करीत असतात ही गोष्ट खरी आहे. पण ह्या ऐतिहासिक दृष्टीच्या बिनचूकपणाला कांहीं अंशीं नैसर्गिक शक्ति व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांहीं अंशीं निर्विकार विचारसरणी या आवश्यक गुणांची जोड असावी लागते. ते गुण सर्वच पंडितांमध्यें असतात, असें नाहीं. दुसरें असें कीं, ज्या एकाद्या गोष्टीचा त्या पंडितांना विचार करावयाचा असेल तिच्याविषयींचें थोडेंसें पूर्वपरंपरेचें ज्ञान त्यांना असावें लागतें. तें त्यांना असणें केव्हां केव्हां शक्य नसतें. सदरहू पंडित भिन्न संस्कृतींत वाढलेले असून त्यांचीं मनें ग्रीक, लॅटिन वाङ्मयाच्या अभ्यासावरच पोसलेलीं असतात. त्यामुळें इकडच्या संस्कृतीचें व परंपरेचें आकलन त्यांना लवकरच होणें शक्य नसतें. तिसरें कारण असें कीं, ते बहुतेक सर्व धर्मानें ख्रिस्ती असल्यामुळें त्या धर्मांतच सर्व कांहीं चांगलें भरलेलें आहे व बाकीच्या धर्मांत तें असणें शक्य नाहीं ही त्यांची दृढ समजूत असते. या कारणसमुच्चयामुळें ह्या पंडितांच्या कांहीं कांहीं समजुती विचित्र असल्या तरी इतक्या दृढ असतात कीं त्यांपासून त्यांना अगदीं अलिप्त राहाणें शक्य नसतें. उदाहरणार्थ, कांहीं पाश्चात्य पंडित हिंदुलोकांच्या ग्रंथांचें प्राचीनत्व कबूल करण्यासच मुळीं तयार नसतात. दुसरें, हा देश हजारों वर्षें परकीय सत्तेखालीं असल्यामुळें इकडील लोकांत कांहीं चांगले गुण असणेंच शक्य नाहीं, असें त्यांचें मत झालेलें आहे. तिसरें असें कीं, त्यांच्या समजुतीप्रमाणें "ब्राह्मण" म्हणजे ही एक लबाड लोकांची जात आहे आणि त्यांनीं आपला स्वार्थ साधण्याकरितां अनेक गोष्टी आपल्या मनाप्रमाणें कांहीं ग्रंथांत घुसडून दिल्या आहेत! अशा पूर्वग्रहांनीं बहुतेक सर्व पाश्चात्य पंडितांचीं मनें दूषित झालेलीं असल्यामुळें त्यांच्या हातून सत्यनिर्णय होणें अत्यंत दुर्घट असतें. ह्यामुळें संशोधनक्षेत्रांत आमच्या कांहीं सुशिक्षित पदवीधरांनीं पडून त्या कार्यास हातभार लावणें आवश्यक होतें. व तसें तेलंग, भांडारकर वगैरे मंडळींनीं करून त्यांनीं वाङ्मयदृष्ट्या देशाची बरीच मोठी कामगिरी केली आहे. इतरांचें असो, पण न्या. तेलंगांनीं—इतर व्यवसाय व सार्वजनिक कामें संभाळून—या क्षेत्रांत केलेल्या कामगिरीचें महत्व इतकें मोठें होतें कीं, तशी कामगिरी, आपल्या मुंबई इलाख्यापुरतें बोलावयाचें म्हटल्यास, फक्त डॉ. भांडारकर खेरीज करून, कोणाच्याही हातून झाली असेल असें वाटत नाहीं. टाइम्स ऑफ इंडियानें तर म्हटलें आहे कीं,

It is correctly stated that Mr. Telang is unequalled among his countrymen, as an exponent of the treasures to be found in the rich mine of Oriental literature–"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेलंगांचें वाङ्मयदृष्टीनें लिखाण बरेंच विस्तृत आहे. त्यांत त्यांनीं अनेक ग्रंथांचे काल ठरविले आहेत; बऱ्याच पाश्चात्य पंडितांचे भ्रम निरस्त केले आहेत. संधि मिळाली तेव्हां खुद्द सरकारच्या व सरकारी अधिकाऱ्यांच्या चुका निर्भीडपणें त्यांच्या पदरांत घातल्या आहेत; व लोकांत—विशेषतः सुशिक्षित लोकांत—स्वकर्तव्याविषयीं जागृति उत्पन्न करून त्यांना योग्य दिशा दाखविण्याचे यत्न केले आहेत. अशा समुच्चयदृष्टीनें विचार केल्यास त्यांचे रामायण व भगवद्गीता यांवरील निबंध; खुला व्यापार व संरक्षण यावरील निबंध व "पेशवाईंतील सामाजिक स्थिति" यावरील निबंध; हे तेलंगांच्या सवंध आयुःपटावर ठळक अक्षरांनीं लिहिलेले असे सदैव राहतील. त्यांतूनही त्यांचे रामायण–भगवद्गीतेवरील दोन निबंध तर केवळ बिनमोल असून ते त्यांची कीर्ति अजरामर करून ठेवतील !

सर हेमंड वेस्ट हे कांहीं वर्षें मुंबईच्या एशियाटिक सोसायटीचे अध्यक्ष होते. त्यांनीं तेलंगांच्या—त्याच सोसायटींतील—कामासंबंधानें पुढीलप्रमाणें गौरवपूर्ण उद्गार काढले आहेत:—

"He was most thoroughly at home amongst scholars, and during many years was a mainstay of the B. B. of the R. A. Society. He enriched its transactions with acute and learned essays, and took an active part in the management of the institution and in the discussions at its meetings."

सर रे. वेस्ट हे पेनशन घेऊन विलायतेस गेल्यावर त्यांच्या जागीं न्या. तेलंगांचीच निवड झाली. एशियाटिक सोसायटीचे तेलंग हेच पहिले हिंदी अध्यक्ष होते. असो. तेलंगांच्या कांहीं लेखांचा (व भाषणांचा) एक खंड पूर्वींच (१९१६ सालीं) प्रसिद्ध झाला आहे. दुसरा खंड सध्यां छापत आहे असें समजतें. कदाचित् आणखी एखादा तिसरा खंड प्रसिद्ध करावा लागेल. असो. अशा उपयुक्त व विद्वत्ता-प्रचुर लेखांचें महत्व ज्यांना समजून घ्यावयाचें असेल त्यांनीं ते लेख मुळांतच वाचले पाहिजेत; त्या सर्वांचाच सारांश येथें देतां येणें शक्य नाहीं. पण वाचकांना कांहीं त्याविषयीं, अस्पष्ट कां असेना, कल्पना यावी म्हणून मागें म्हटल्याप्रमाणें आम्हीं फक्त कांहीं मुख्य व महत्वाच्या लेखांचा व पुस्तकांचा अगदीं थोडक्यांत सारांश देऊन बाकीच्यांचा नुसता नामनिर्देश करूं. याशिवाय गत्यंतर नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकरण नववें.

निबंध.

—:०:—

रामायण व भगवद्गीता.

काशीनाथपंतांनीं प्राचीन वाङ्मयासंबंधानें जे लेख लिहिले आहेत त्यांत पाश्चात्यपंडितांनीं उपस्थित केलेले कांहीं महत्वाचे वाद, कित्येक ग्रंथांचे किंवा ग्रंथकारांचे काल ठरविणें, शिलालेख—ताम्रपट यांचें विशदीकरण वगैरे गोष्टींचाही अंतर्भाव होतो. या सदराखालील तेलंगांचें लिखाण बरेंच विस्तृत आहे. परंतु त्यांपैकीं त्यांनीं जे रामायण व भगवद्गीता या दोन विषयांसंबंधीं फार सुंदर निबंध लिहिले आहेत त्यांचा प्रथम अति संक्षिप्त रीतीनें उल्लेख करतों. रामायण व गीता हे आमचे राष्ट्रीय ग्रंथ असल्यामुळें त्यांतील कथानकें किंवा विषय सर्व हिंदुलोकांच्या परिचयाचे आहेत. अर्थात् यांचा सारांश इकडे देण्याचें कारण नाहीं. सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वीं डॉ. वेबर व डॉ. लॉरिन्सर या दोन प्रसिद्ध पाश्चात्यपंडितांनीं अनुक्रमें रामायण व भगवद्गीता या दोन ग्रंथांसंबंधानें लेख लिहून कांहीं नवीन कल्पना काढून त्यांचे काल अगदीं अलीकडे ओढून आणले होते. त्या वादांत शिरून तेलंगांनीं परिश्रमपूर्वक दोन निबंध लिहून त्या पंडितांना समर्पक उत्तरें दिलीं. त्या उत्तरांमधला विशेष हा कीं, सदर्हू पाश्चात्यपंडितांनीं काढलेल्या त्या नवीन कल्पना अगदीं निराधार ठरून तेलंगांचींच तद्विषयक मतें इतर पंडितांनीं मान्य केलीं आहेत ! आतां प्रथम रामायणावरील निबंधासंबंधीं थोडेंसें विवेचन करूं.

हा निबंध सन १८७२ मध्यें लिहिलेला मागें सांगितलेल्या पहिल्या खंडांत सामील झालेला असून त्यानें बरोबर ९३ पृष्ठें घेतलीं आहेत. त्यांत आधार, प्रमाणें, दाखले यांची रेलचेल असून त्यांतील एकही विधान आधाराशिवाय केलेलें आढळत नाहीं. तेलंगांनीं त्यांत डॉ. वेबर यांचे मुख्य मुद्दे क्रमानें घेऊन त्यांचें बारीक रीतीनें परीक्षण केलें आहे. तेलंगांनीं केलेलें सर्वच विवेचन अत्यंत मुद्देसूद व हृदयंगम झालेलें आहे. पण त्याचा येथें विस्तृत उल्लेख करतां येणें शक्य नाहीं. वेबरच्या मुद्यांपैकीं फक्त दोनच महत्वाचे निघतात; १. वाल्मीकीनें आपलें रामायण (बौद्धधर्मीय) दशरथ जातकाच्या आधारानें लिहिलें असून त्यांत होमरच्या ईलियडची मदत घेतली आहे; व २. रामायण हें खिस्ती शकाच्या आरं-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाच्या सुमारास लिहिलें गेलें असलें पाहिजे. या मुद्यांचा विचार करून उत्तर देण्यापूर्वीं, तेलंगांनीं कैक दिवसपर्यंत "Biblical Criticism," "Proofs of Historical Criticism," वगैरे संबंधीं इंग्रजी ग्रंथांचें अवलोकन चालविलें होतें. त्यामुळें त्यांच्यामधील कांहीं उत्तम गुण अगदीं ठळक रीतीनें दिसून येतात. निबंधावरून तेलंगांच्या ठिकाणीं आपल्या आर्यपूर्वजांविषयीं वसत असलेला सदभिमान तर व्यक्त होतोच. तेलंगांच्या आपल्या प्राचीन पूज्यग्रंथांविषयीं अभिमानपूर्ण भाषा वापरण्याचा हा एक मासला पहाः—

" To be told that the *Ramayana*—that noble work with which so many of one's pleasing and exalting associations are bound up—that work which sings the superhuman exploits of a deified man, who, beyond almost any other Deity in their Pantheon is the greatest favourite of the Hindus of this day—that work which has ingrained itself into the very life of the nation, so that there is scarcely a Hindu who is not more or less acquainted with its plot—to be told that after all that work is nothing more than a Buddhist saga dovetailed to the Homeric story of the Trojan war, that causes a shock to ones notions under which not many will find it easy to be stoical."

तरी आपण प्रस्तुत वादांतील सर्व गोष्टींचा निर्विकार बुद्धीनें विचार करण्याचा यत्न करितों असें तेलंग निक्षून सांगतात—

and therefore, feeling what I do feel, I still hope to be able to preserve towards the new theory that scientific attitude which is the only proper attitude in such an inquiry."

असो. पण त्यामुळें सत्य शोधून काढण्याकडे त्यांच्या मनाचा जो कल होता तो यत्किंचित्‌ही ढळलेला दिसत नसून त्या सत्यशोधनाच्या कामीं करावीं लागलेलीं सर्व विधानें त्यांनीं फार काळजीपूर्वक व आधारांसहित केलीं आहेत. सदर्हू निबंधांतील दुसरा विशेष हा कीं, त्यावरून तेलंगांचा इंग्लिश वाङ्मयाशीं असलेला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निकट परिचय व त्यांचें विस्तृत वाचन हीं सुव्यक्त होतात. रामायणांवरील निबंधां-वरून तेलंगांचें संस्कृत वाङ्मयासंबंधाचें परिशीलन स्पष्ट रीतीनें दृग्गोचर व्हावें यांत फारसें आश्चर्य नाहीं. पण वेबरसारख्या युरोपियन पंडिताचा सर्व कोटिक्रम निर्मूल असल्याचें सिद्ध करतांना त्यांनीं जें ग्रीक वाङ्मयासंबंधीं (इंग्रजी वेषांत प्रसिद्ध झालेल्या) नैपुण्य दाखविलें आहे तें मात्र निःसंशय कौतुकास्पद आहे.

वेबरचा पहिला मुद्दा हा कीं, वाल्मीकिनें आपलें रामायण दशरथ जातकाच्या आधारानें लिहिलें असून त्यांत होमरच्या " इलियड "ची मदत घेतली आहे. पण या विधानाला आधार काय असें तेलंगांनीं स्पष्ट विचारलें आहे. रामायणांतील कथानकांत व दशरथ जातकांतील दंतकथेंत थोडेंसें साम्य आहे, एवढाच जर वेबरच्या विधानाला आधार असेल तर जातकांवरून रामायण रचिलें गेलें असें म्हणण्याच्याऐवजीं जातकच रामायणावरून लिहिलें गेलें असें कां म्हणूं नये ? बरें, दोन्हीकडच्या कथानकांत साम्य तरी कितीसें आहे ? रामायणांत सीता ही रामाची बायको असें म्हटलें असून त्यांचें वनवासास जाण्यापूर्वीं लग्न झालें होतें. दशरथ जातकांत सीता ही रामाची बहीण दाखविलेली असून या बहीण-भावाचें लग्न वनवासांतून परत आल्यावर झालें असें म्हटलें आहे. दुसरा फरक. रामायणांत नमूद असलेल्या दोन मुख्य गोष्टींचा—रावणानें सीतेचें हरण केलें ही व राव-णाशीं युद्ध करतेवेळीं वानर सैन्यानें लंकेस वेढा दिला ही—दशरथजातकांत नुसता पत्ताही नाहीं ! यावर वेबरसाहेब म्हणतात कीं ही—दोन गोष्टींची—उणीव वाल्मीकीनें इलियडची मदत घेऊन भरून काढली. " इलियड "च्या मदतीचें तूर्त राहो. पण जातकांच्या खऱ्या संभवनीय प्रकाराविषयीं प्रथम दोन शब्द लिहिले पाहिजेत. गौतमबुद्ध हा मुळीं हिंदु असल्यामुळें त्याच्याविषयींच्या (जातकांतल्या) गोष्टींत पूर्वीच्या ब्राह्मणी हिंदु धर्मांतील कांहीं कल्पना व कांहीं दंतकथा मिश्रित होऊन जाव्या हें संभवनीय व साहजिक आहे. फॉसबॉल यानें प्रसिद्ध केलेल्या जातकांचें " Academy " च्या आक्टोबर १८७२ च्या अंकांत परीक्षण करतांना मिस्टर चिल्डर्स यानें असें म्हटलें आहे:—

" Nearly all the tales of the *Jatak book* are old folk-lore in common for all India, without regard to religion, and many of them treat evidently of pre-Buddhistic Brahmanical affairs and have been made Buddhistic in their application only. "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हें जर खरें तर जातकें रामायणाची नक्कल असणें अधिक संभवनीय कीं रामायण जातकांची नक्कल असणें अधिक संभवनीय ? हिमालयांतून खालीं उतरलेली गंगा-नदी ही पूर्वाभिमुख होऊन समुद्राकडे जाऊं लागणें अधिक संभवनीय कीं ती परत फिरून पश्चिमाभिमुख होऊन हिमालयाकडे वळणें अधिक संभवनीय ? सारांश, दशरथजातकाच्या आधारानें रामायण लिहिलें गेलें ही कल्पनाच मुळीं अगदीं निराधार आहे !

बरें, रामायणांत "ईलियड"ची मदत घेतली याला तरी आधार काय ? दोन्ही ग्रंथांत एक दोन गोष्टींसंबंधानें साम्य दिसतें, एवढ्यावरूनच वेबरनें बहुधा आपली कल्पना बसविली असावी ! वस्तुतः दोन भिन्न राष्ट्रांतील ग्रंथांत अशा साम्यदर्शक गोष्टी असल्याचीं इतिहासांत अनेक उदाहरणें मिळतील. पण तेवढ्याच आधारावर मोठमोठे सिद्धांत बांधणें अगर त्या ग्रंथांचे काल ठरवूं पाहाणें हास्यास्पद आहे. डॉक्टर गोल्डस्टक्कर या विद्वान पाश्चात्य पंडितानें सन १८६८ सालीं "वेस्ट मिनिस्टर रिव्ह्यु" या त्रैमासिकाच्या एप्रिलच्या अंकांत (पृ. ३८० ते ४२०) "महाभारत" या विषयावर एक लेख लिहिला आहे. त्यांत लेखकानें पुढील उद्गार काढले आहेतः—

Coincidences of this nature are so frequent in history that an attempt at basing on them inferences of a chronological bearing seems almost ludicrous. "

असो. रामायणांत व ईलिडमध्यें फक्त एका स्त्रीला पळवून नेल्यामुळें लढाई झाली एवढ्या एका गोष्टीचेंच कायतें साम्य आहे. बाकीच्या बऱ्याच गोष्टींसंबंधानें बिलकूल साम्य नाहीं. ईलियड मधली मुख्य राजकन्या हेलेन हिला ट्रॉयच्या पॅरिस नांवाच्या राजपुत्रानें तिच्या घरून पळवून नेली, हें खरें, पण तिला त्याच्याही पूर्वी आथेन्सच्या थिसियस राजानें एकदां पळवून नेली होती ! पण मग तिला तेव्हां तिच्या कॅस्टर व पोलुक्स या दोघां भावांनीं सोडवून आणली होती. याच्याशीं सदृश असें रामायणांत काय आहे ? पॅरिस हा मिनेलॉस याच्या— हेलेनच्या नवऱ्याच्या घरीं पाहुणा आला होता. पण मिनेलॉसच्या गैरहजेरींत त्यानें तिला फुसलावून नेली आणि ती खुषीनें गेली ! याच्याशीं सीताहरणाची तुलना करावयाची काय ? हेलेनसारखी पळपुटी स्त्री कोठें आणि अत्यंत पतिव्रता, साध्वी अशी सीता कोठें ? त्याचप्रमाणें हेलेनला पळवून नेणारा स्त्रैण व भ्याड असा पॅरिस कोठें आणि सीतेचें हरण करणारा पण सर्व देवांना गुलामाप्रमाणें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वागविणारा रावण कोठें ? ग्रीक सैन्याचा मुख्य सेनापति आगेमेम्नन असून तो मिनेलॉसचा भाऊ होता. रामायणांत वानरसेनेचा सेनापती सुग्रीव असून तो रामाचा भाऊ नव्हता ! लढाई संपल्यावर आगेमेम्नन परत आपल्या राज्यांत आला. पण त्याच्या बायकोनेंच त्याचा खून केला आणि ती आपल्या दुसऱ्या प्रियकराबरोबर उठून गेली ! याचा नुसता गंध तरी रामायणांत आहे काय ? तेव्हां या दोन्ही ग्रंथांची ज्या भिन्न कालांत व वातावरणांत रचना केली गेली असेल त्यांत केवढें अंतर असलें पाहिजे बरें ? सर रेमंड वेस्ट म्हणतातः—

The legendary atmosphere and the whole mental tone of the Ramayana, are so different from those of the Homeric poems that no substantial influence of the latter can be traced in the Indian epic. " अगदीं सत्य आहे.

वेबरचीं सगळींच निधानें कल्पनेवर रचलेलीं दिसतात, आणि ही ईलिडची मदत वाल्मीकीनें घेतल्याची कल्पना तरी वेबरला सुचली कशी ? तर ख्रिस्ती शकाच्या तीनशें–साडेतीनशें वर्षांपूर्वी शिकंदर हिंदुस्थानांत आला होता; तेव्हांपासून ग्रीक संस्कृतीचा या देशांत प्रसार झाला असला पाहिजे ! ही वेबरची कल्पना ! पण ही तरी संभवनीय किती ? शिकंदरनें ख्रिस्त पूर्व चवथ्या शतकांत हिंदुस्थानावर स्वारी केली, हें खरें. पण तो मुळीं वायव्य दिशेकडून आला तो सिंधच्या अलीकडे उतरलाच नाहीं ! सैन्यांतील बंडाळीमुळें त्याला सिंधपर्यंत येऊनच परत फिरावें लागलें, हें इतिहासज्ञांस श्रुतच आहे. अर्थात् शिकंदर हा हिंदुस्थानांत फारच थोडे दिवस राहिला होता. तितक्या अल्पकाळांत ग्रीक संस्कृतीचा या देशांत प्रसार तो कितीसा होणार ? शिवाय रामायणाच्या कथानकाचें मुख्य स्थळ जी अयोध्या ती सिंधपासून किती लांब ? आमच्या मतें शिकंदरला किंवा त्याच्या सैन्यांतील लोकांस अयोध्या ही ऐकूनही माहीत नसेल ! अर्थात् वेबरची सगळीच कल्पना अगदीं असंभवनीय व विचित्र दिसते ! अलीकडील इतिहासकर्त्यांच्या मताप्रमाणें पाहिल्यास सदरील कल्पना एक क्षणभरही टिकत नाहीं. व्हिन्सेंट स्मिथ—" हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास " या पुस्तकाचा कर्ता–पृ. २२८ (Ed.1908) वर स्पष्ट म्हणतो कीं—

The invasions of Alexander, Antiochos the Great, Demetrios, Eukratides and Menander were in fact ×××

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

merely military incursions, which left no appreciable mark upon the institutions of India."

तात्पर्य, रामायणाचा कोणताही भाग होमरच्या ईलियडची नक्कल आहे ही कल्पनाच अगदीं चुकीची असून तिला काडीचाही आधार नाहीं. नुसतें संभवनीय काय व असंभवनीय काय हेंच पाहावयाचें असेल, तर वेबरच्या कल्पनेच्या उलट कल्पना मात्र अधिक संभवनीय दिसते. म्हणजे होमरच्या ईलिडलाच रामायणाची कदाचित् मदत झाली असेल हेंच अधिक शक्य कोटींतलें दिसतें. याबद्दल तेलंगांनीं आपल्या निबंधास जोडलेलें परिशिष्ट "एफ" फार वाचनीय आहे. त्यांत त्यांनीं Ancient classics for English readers या पुस्तक मालेंतील होमरच्या कथेसंबंधाच्या दोन खंडांचा उल्लेख केला आहे. त्यांतील कांहीं प्रकृतविषयक प्रमाणांचा उल्लेख करून तेलंग थोडक्यांत म्हणतात कीं, हिंदु ग्रंथां (रामायणा) च्याच आधारानें ग्रीक ग्रंथ लिहिला गेला असावा हें अधिक संभवनीय आहे.

रामायण हा ग्रंथ ख्रिस्ती शकाच्या आरंभापेक्षां अधिक प्राचीन नाहीं, हा वेबरचा दुसरा महत्वाचा मुद्दा. तोही मुद्दा निराधार आहे असें तेलंगांनीं मुद्देसूद रीतीनें दाखविलें आहे. वेबरनें आपला मुद्दा सिद्ध करण्याकरितां वरींच रामायणांतील अंतःप्रमाणें आपल्या निबंधांत दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण तो सफळ झाला नाहीं. वेबरच्या विवेचनासंबंधीं इकडे विस्तार करीत नाहीं. पण एक दोन मासले दाखवितों. रामायणांत "यवन" शब्द अनेक ठिकाणीं आला आहे. वेबर साहेब म्हणतात कीं, "यवन" म्हणजे ख्रि. पूर्व दुसऱ्या शतकांत या देशांत आलेले बॅक्ट्रियन ग्रीक लोक! सबब ज्या अर्थी या ग्रीक लोकांचा रामायणांत उल्लेख आहे त्या अर्थी वाल्मीकीचा ग्रंथ तदनंतरचा, हें उघडच झालें. यावर तेलंग म्हणतात कीं, रामायणांत योजिलेल्या "यवन" शब्दाचा "ग्रीक" असा अर्थ घेण्यास आधार काय? मॅक्स मुल्लर व लॅासन, दोघेही म्हणतात कीं सर्व सेमिटिक—हिब्रु, फिनिशियन, अरेबिक वगैरे—राष्ट्रांस पूर्वी "यवन" हा शब्द लावीत असत. पाणिनीच्या सूत्रांत "यवन" शब्द अनेकदां आलेला आहे, त्यावरून तर वरील पंडितद्वयाच्या विधानाला पुष्टिच मिळते. शिवाय, शिकंदरच्यापूर्वी डरायस हिस्टॅस्पीस यानें हिंदुस्थानवर स्वारी केलीच होती. तेव्हां रामायणांतील "यवन" म्हणजे "बॅक्ट्रियन ग्रीक" असाच अर्थ घेण्याला कांहींच आधार दिसत नाहीं! सगळीच नुसती कल्पनासृष्टि!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेबर साहेब म्हणतात कीं, सिलोन बेटाचें नांव ग्रीक लोकांस माहीत होतें तें "सिलोन किंवा सिंहलद्वीप" हें होय. "लंका" हें नांव नंतरचें दिसतें. आणि तेंच रामायणांत योजिलेलें आहे. म्हणून रामायण ग्रंथ नंतरचा. तेलंग म्हणतात, "लंका" हें नांव त्याच्याही (ग्रीक लोकांस माहीत होण्याच्या) कदाचित् पूर्वीचें असेल. म्हणजे "लंका" पूर्वीचें नांव होतें असें मानल्यास मग "सिलोन" नांव चालू झाल्यावर तें बंद पडलें आणि तदनंतर तें पुनः चालू झालें, असें मानावें लागेल ! तेलंग म्हणतात, तसें झालें तरी काय बिघडलें ? "लंका" हें नांव मागें पडून फिरून त्या बेटाचें प्रस्तुत काळांत "सिलोन" हें चालू झालें कीं नाहीं ? तात्पर्य, वरील प्रकारच्या नांवाच्या फेरबदलीनें वेबरच्या उपपत्तीस कांहींच पुष्टि मिळत नाहीं.

वेबर म्हणतात कीं वाल्मीकीला दक्षिण हिंदुस्थानच्या भूगोलाची फारशी माहिती असलेली दिसत नाहीं ! फारशी कां ? त्याला दक्षिण हिंदुस्थानचा भूगोल मुळींच माहीत नव्हता असें डॉ. भांडारकर म्हणतात. पण पतंजलीला दक्षिणेंतील स्थळांची बरीच माहिती होती. पतंजलीच्या महाभाष्यांत व अशोकाच्या शिलालेखांत "चोल" (Coromandel), "केरल" (Malabar), "सुम्ह" (Siam) "कांचीपूर" (Conjeveram) हीं नांवें आलीं आहेत. अर्थात् वाल्मीकीचें रामायण पतंजलीच्या पूर्वीचें हें सहजच सिद्ध होतें. पतंजली खि. पू. दुसऱ्या शतकांत झाला !

राजतरंगिणींत काश्मीरच्या दामोदर राजानें कांहीं ऋषींना प्रथम अन्नदान करण्याचें नाकारल्यामुळें यांनीं क्रुद्ध होऊन राजास शाप दिल्याची गोष्ट आहे. पुढें राजानें त्यांना प्रसन्न करून घेतल्यावर त्यांनी पुढील प्रकारें उःशाप दिला आहेः—

अशेषमेकेनैवान्हा श्रुत्वा रामायणं तव ॥
शापस्य शांतिर्भवितेत्यूचिरेते प्रसादिताः ॥ १ ॥

याचा " सर्व रामायण एका दिवसांत श्रवण केल्यास शाप निघून जाईल असा ऋषींनीं प्रसन्न होऊन उःशाप दिला " असा स्पष्ट अर्थ होतो. पण वेबरसाहेबांनीं " अशेषम्" याचा a work that had not been completed.— " अपूर्ण राहिलेलें रामायण " असा चुकीचा अर्थ करून, असें प्रतिपादन केलें कीं, " दामोदरच्या वेळीं अपूर्ण राहिलेलें रामायण " मग पुरें करण्यांत आलें ! तेलंगांनीं अर्थाची चूक दाखविली इतकेंच नव्हे, तर रामायण पूर्ण झालेलें असून दामोदरच्या वेळीं तें इतकें पवित्रत्व पावलें होतें कीं, तें सबंध एका दिवसांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रवण केल्यास मोठें पाप नष्ट होऊं शके ! तात्पर्य, वेबरची ही कोटीहि लटकी पडली ! दामोदर हा ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांत झाला असें तेलंगांनीं दाखविलें आहे. " पवित्र ग्रंथ " मानलें जाण्यास रामायण हें त्यांच्याही किती तरी पूर्वीचें असलें पाहिजे ! यापेक्षां आतां अधिक विस्तार करीत नाहीं.

येथपर्यंत तेलंगांनीं " नास्ति " पक्षीं (negative part) विवेचन केलें. म्हणजे वेबर साहेबांची सगळी उपपत्ति कशी निराधार आणि चुकीची आहे हें एथवर दाखविलें. वरील सर्व विवेचनाचा निष्कर्ष इतकाच कीं, वाल्मीकि रामायणाचा काल पतंजलीच्या कालाच्या (ख्रि. पू. १५० वर्षें) अलीकडे ओढतांच येत नाहीं. त्याच्याही पूर्वीं तो किती जातो हें मात्र नक्की सांगतां येत नाहीं. तरी तेलंगांनीं त्या दिशेनें थोडेंसें—" अस्तिपक्षी " (positive part of argument) विवेचन केलें आहे. तें वाचण्यासारखें आहे. सबब तें अगदीं थोडक्यांत देतों.

पाणिनीच्या सूत्रांत " इक्ष्वाकु " पासून " एक्ष्वाक " शब्द कसा होतो हें दाखविलें आहे. ऐक्ष्वक म्हणजे अनेक वेळां "राम" असा अर्थ होतो हें सर्वविश्रुत आहे. त्याच प्रमाणें " केकय " पासून " कैकेयी " शब्द कसा झाला हें कांहीं सूत्रांत दाखविलें आहे. पाणिनीच्या तिसऱ्या एका सूत्रांत रामाच्या आईचा–कौसल्येचा–उल्लेख आला आहे. एवढया वरून निदान पाणिनीला रामायणांतील कथेची माहिती होती हें स्पष्ट दिसतें. पतंजलीच्या महाभाष्यांत तर " धनपति, राम, केशव," यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे:—

" **मृदंग शंख तूणावाः । पृथङ्नदंति ससंदि ।**
प्रासादेधनपतिरामकेशवानाम् ॥

त्याचप्रमाणें गणपाठांत सुमित्रा, सौमित्री, पुष्करसद्–पौष्करसदी असे शब्द आले आहेत. पाणिनीच्या दुसऱ्या एका सूत्राप्रमाणें शिवादिगणांत रावण व काकुस्थ हीं नांवें आलीं आहेत. सारांश, रामायणीय कथेंतील वरीच नांवें पाणिनीच्या वेळीं प्रसिद्ध होतीं, यांत शंकाच नाहीं.

रामायणांत ब्रह्मा, विष्णु व शिव यांचा आदरपूर्ण भाषेंत उल्लेख आला आहे. पण ब्रह्मा–विष्णु–शिव हे परब्रह्मस्वरूपी आहेत असें पतंजलीच्या महाभाष्यावरूनही दिसतें. परंतु त्या त्रिमूर्तींमध्यें सृष्टि, स्थिति व लय हीं कामें कसकशीं वांटलीं गेलीं, ह्याची कल्पना मात्र रामायणांत उद्भूत झालेली दिसत नाहीं. त्याचप्रमाणें रामायणांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इंद्रश्च भगवान् साक्षान्मरुद्गणवृतः प्रभुः ।

असा इंद्राचा देखील आदरपूर्ण उल्लेख सांपडतो. तात्पर्य, रामायणाचा नक्की काल कोणता हें जरी सांगतां आलें नाहीं, तरी तो ग्रंथ बराच प्राचीन आहे याबद्दल शंकाच राहात नाहीं.

याप्रमाणें हिंदु लोकांना अत्यंत पूज्य अशा एका प्राचीन ग्रंथावर—वाल्मीकि-रामायणावर—सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वी पाश्चात्यपंडितांकडून झालेला हल्ला काशी-नाथपंत तेलंग यांनीं मोठ्या कुशलतेनें व आधार देऊन परतविला ही त्यांनीं आपल्या देशाची व आपल्या आर्यसंस्कृतीची मोठीच कामगिरी केली यांत संदेह नाहीं. हा निबंध त्यांनीं आपल्या वयाच्या बाविसाव्या वर्षी लिहिला ही गोष्ट लक्षांत आणली म्हणजे त्यांच्या बुद्धिमत्तेचें व उद्योगशीलतेचें आश्चर्य वाटतें. तेलंगांचा निबंध सर्वमान्य झाला आहे, याबद्दल सर रेमंड वेस्ट म्हणतातः—

The theory of the latter (Professor Weber) has not been generally accepted and the criticisms of the young Hindu Scholar have been confirmed by subsequent investigations both in India and in Europe."

विलायतेंत " The Academy " नांवाचें एक प्रतिष्ठित मासिक निघत असतें. त्या मासिकाचा तेलंगांच्या रामायणावरील निबंधासंबंधानें प्रसिद्ध झालेला अभिप्राय वाचण्यासारखा आहे. त्यांतून आम्ही फक्त एकच वाक्य इकडे देतोंः—

The author seemed to possess an excellent knowledge of Sanskrit and had thrown considerable light on the history of Sanskrit literature.

काशीनाथपंतांचें उत्तर वाचून खुद्द प्रो. वेबर यांच्या मनावर देखील कांहीं परिणाम झाला असें मानण्यास जागा आहे. सन १८९३ सालीं ६ अक्टोबर रोजीं न्या. तेलंगांच्या स्मारकासंबंधानें जी मुंबईस सभा झाली त्यांत रेव्हरंड डॉक्टर म्याकिकन—एका कालीं मुंबई युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस-चॅन्सेलर असलेले गृहस्थ—यांनीं आपल्या भाषणांत असें सांगितलें कीं, "आपण थोड्या दिवसां-पूर्वी युरोप खंडांत गेल्या वेळीं डॉ. वेबर यांची गांठ पडली होती. त्या वेळीं त्यांनीं न्या. तेलंगांच्या विद्वत्तेविषयीं स्तुति करून त्यांनीं केलेल्या वाङ्मयसेवेबद्दल आपली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पसंती दर्शविली होती !" ही गोष्ट कांहीं लहानसहान नव्हे ! तेलंगांचा हा निबंध पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाला आहे.

तेलंग यांनीं सन १८७३ मध्यें दुसरा एक (भगवद्गीतेवर) असाच निबंध लिहिला आहे. त्या वेळीं डॉ. लॉरिन्सर या नांवाच्या एका विद्वान पंडितानें भगवद्गीता ही बायबलच्या आधारानें लिहिली गेली असून तिचा काळ ख्रिस्ती शकाच्या आठव्या शतकानंतर केव्हां तरी असला पाहिजे असें प्रतिपादन केलें होतें. या विषयासंबंधानें तेलंगांनीं अत्यंत परिश्रमपूर्वक शोध करून प्रथम बरेंच वाङ्मयाचें आलोडन केलें व मग एक निबंध लिहून सदरील पंडितास उत्तर दिलें. अशा महत्वाच्या विषयावर लिहिलेल्या तेलंगांच्या निबंधांत दुरभिमानाची यत्किंचित् देखील छाया दिसत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर, केवळ सत्य शोधून काढण्याकरितां सर्व उपलब्ध साधनांचा उपयोग करून त्या साधनांचें कसें कांटेतोलपणानें परीक्षण करावें व त्यापासून निघणारे कसे बिनचूक सिद्धांत काढावे हें ज्यांना शिकावयाचें असेल त्यांना सदहू निबंध—गीतेवरचा व रामायणावरचा देखील—नमुन्यादाखल वाटतील अशी आमची खात्री आहे. हा गीतेवरील निबंध लिहिण्यापूर्वी तेलंगांनीं प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाबरोबरच ख्रिस्ती धर्मविषयक बरेंच वाङ्मय वाचलें होतें. यावरून कोणत्याही गोष्टीचा सर्व बाजूंनीं विचार करण्याची त्यांच्या मनाची कशी प्रवृत्ति होती हें स्पष्ट दिसून येतें. हा निबंध तेलंगांनीं आपल्या वयाच्या तेविसाव्या वर्षीं लिहिलेला असल्यामुळें आपल्या वयाला शोभेल अशा विनयशीलपणानें जरी त्यांनीं निबंधांत प्रोफेसर मॅक्समुल्लर साहेबांसारख्या वयोवृद्ध पंडितांसंबंधानें व त्यांच्या प्रकृत विषयांतील अधिकारासंबंधानें ठिकठिकाणीं आदरोद्गार काढले आहेत तरी दुसऱ्या कांहीं पूर्वग्रहदूषित पंडितांच्या भ्रामक कल्पनाही उघडकीस आणण्यास त्यांनीं कमी केलें नाहीं.

लॉरिन्सरचे दोन मुख्य मुद्दे होते. १. गीता ही बायबलाच्या आधारानें लिहिली गेली आहे, व २. ती ख्रिस्ती शकाच्या आठव्या शतकाच्या सुमारास लिहिली गेली असली पाहिजे. साहेब मजकूर यांनीं ते मुद्दे व त्यांच्या समर्थनार्थ कारणें देऊन जें विवेचन केलें आहे तें बरेंच विस्तृत असल्यामुळें त्यांतून इकडे उतारे देतां येणें शक्य नाहीं. काशीनाथपंतांचें उत्तरही बरेंच विस्तृत—त्यांच्या निबंधाचीं ११९ पृष्ठें आहेत—असून त्यांतून आधार, दाखले वगैरे खचून भरलेले आहेत. सबब त्या निबंधाची वाचकांना साधारण कल्पना यावी इतक्यापुरतेंच आम्ही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इकडे तत्संबंधीं संक्षिप्त विवेचन करण्याचें योजिलें आहे. ज्यांना जास्त माहिती पाहिजे असेल त्यांनीं तो निबंध मूळांतच वाचला पाहिजे.

पाश्चात्य पंडितांचे कांहीं कांहीं सिद्धांत जणूं ठरलेलेच असतात व त्यांचेंच प्रतिबिंब प्रस्तुत लॉरिन्सरच्या निबंधांत उमटलेलें दिसतें. लॉरिन्सरसाहेब म्हणतात कीं, " गीता ही बौद्धधर्मानंतरची आहे हें सिद्धच आहे." पण तें सिद्ध केलें कोणीं व कोठें हें मात्र ते सांगत नाहींत ! पण प्रो. विल्सनसाहेबांनीं एके ठिकाणीं, " It is clear from the subsequent passage that the Bauddhas are especially intended as the beings of the demoniacal order." असें गीतेच्या सोळाव्या अध्यायांतील सातव्या श्लोकाविषयीं लिहितांना म्हटलें आहे. आणि याच आधारावर लॉरिन्सर साहेबांनीं बहुधा आपलें वरील विधान केलेलें दिसतें. विल्सन साहेबांच्या मतें गीतेच्या सोळाव्या अध्यायांत बौद्धांचा उल्लेख स्पष्ट आलेला आहे. पण तेलंग म्हणतात कीं, विल्सनचें हें म्हणणें चुकीचें आहे. तो उल्लेख बौद्धांसंबंधाचा नसून लोकायतिकांविषयींचा आहे. " लोकायतिक " म्हणजे बौद्धांचाच एक पंथ ही कल्पनाच मुळीं चुकीची आहे. लोकायतिक म्हणजे चार्वाक पंथीय लोक. गीतेच्या १६ व्या अध्यायांत दिलेलीं मतें तत्वतः लोकायतिकांच्या मतांप्रमाणेंच आहेत हें खरें, परंतु तीं तेथें अगदीं मूलतत्वांच्या (Elementary) रूपांतच आलेलीं असून त्यांचें परिणत (developed)-स्वरूप बृहस्पतीच्या ग्रंथांत सांपडतें. चार्वाक पंथाचा मुख्य पुढारी बृहस्पति हाच असून त्यानेंच त्या पंथाच्या मतांविषयींची आपल्या ग्रंथांत व्यवस्थित मांडणी केली आहे. हा ग्रंथ गीतेच्या नंतरचा असावा. पतंजलीच्या महाभाष्यांत ज्या भागुरीच्या टीकेचा उल्लेख आहे ती बृहस्पतीच्या ग्रंथावरचीच टीका दिसते. म्हणजे खरी वस्तुस्थिति कशी प्राप्त झाली ती पहा. पतंजलि हा ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांत झाला. पतंजलीच्या पूर्वीचा भागुरि. भागुरीच्या पूर्वीचा बृहस्पति आणि बृहस्पतीच्या पूर्वीची भगवद्गीता ! तात्पर्य, गीता ही ख्रिस्ती शतकाच्या किती तरी पूर्वीची ठरते. अर्थात् लॉरिन्सरचें पूर्वोक्त विधान अतिव्याप्तियुक्त व चुकीचें ठरतें !

लॉरिन्सरची गीतेसंबंधानें कोटि अशी आहे. गीताकर्त्याला बायबलाची—नव्या कराराची—माहिती होती, व त्यानें त्या माहितीचा उपयोग केला आहे. कारण गीतेंतल्या कांहीं कल्पना बायबलांतील कल्पनांशीं जुळतात. गीतेचा १२ वा अध्याय व जॉनचें शुभवर्तमान—Gospel of St. John यांमध्यें बरेंच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साम्य आहे. आणि याच्या समर्थनार्थ लॉरिन्सरनीं अशी कारणपरंपरा लाविली आहे ! ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकांत ख्रिस्तभक्त टॉमस (Thomas) हा दक्षिण हिंदुस्थानांत आला असून त्यानें तिकडे बरेच ख्रिस्ताचे अनुयायी तयार केले होते. त्यांपैकीं कोणी एकानें बायबलाचें एका देशी भाषेंत (Vernacular) भाषांतर केलें असलें पाहिजे. कारण असलें एक भाषांतर अस्तित्वांत होतें असें "ख्रिसॉस्टॉम" यानें लिहून ठेविलें आहे. पण यांपैकीं प्रत्येक कोटी चुकीची आहे. **मूळ** टॉमस दक्षिण हिंदुस्थानांत आला होता ही केवळ एक बाजारगप्प आहे ! अलीकडील इतिहासकार तर ती निव्वळ गप्प होती असें म्हणतात. व्हिन्सेंट स्मिथ हे आपल्या "Early History of India" मध्यें म्हणतात कीं,

In my opinion the alleged evangelization of Southern India by St. Thomas in person is purely mythical–(P. 222). दुसरी गोष्ट डॉ. स्ट्रॉस (Dr. Strauss) आपल्या "येशु ख्रिस्ता" च्या चरित्रांत म्हणतात कीं, ख्रिस्ताचीं शुभवर्तमानें (Gospels) ज्या मुख्य चार भक्तांनीं—मार्क, ल्यूक, मॅथ्यु आणि जॉन—लोकांत प्रसृत केलीं त्यांपैकीं पहिलीं तीन ख्रिस्ती शकाच्या **दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत** अस्तित्वांत नव्हतीं ! जॉनचें शुभवर्तमान तर त्याच्याही नंतरचें ! अशा स्थितींत त्या शुभवर्तमानांचें भाषांतर पहिल्या शतकांत येणार कोठून ? मूळच जिथें नाहीं तिथें भाषांतर कुठचें ? आडांतच नाहीं तेथें पोहऱ्यांत कुठचें ? मग बायबलमधल्या व गीतेंमधल्या साम्याची काय वाट ? अशा प्रकारचीं कांहीं कांहीं साम्यें दोन भिन्न राष्ट्रांच्या वाङ्मयांत आढळल्याचीं इतिहासांत उदाहरणें आहेत. पण तेवढ्याच आधारावर एकाद्या ग्रंथाचा काल ठरवूं पाहाणें हास्यास्पद आहे. अर्थात् गीता बायबलाच्या आधारानें लिहिली गेली हें म्हणणें निराधार आहे. या भागाचें तेलंगांनीं आपल्या निबंधांत केलेलें विवेचन अत्यंत मुद्देसूद असून तें आधार, दाखले यांनीं भरलेलें आहे. असो. पण दोन भिन्नराष्ट्रीय पुस्तकांतील कल्पनांमध्यें साम्य आढळून आल्यास तेथें दुसरीही एक कल्पना संभवते. पण तिकडे या लॉरिन्सर आदि पंडितांचें लक्ष देखील गेलेलें दिसत नाहीं ! बायबलवरून गीता लिहिली असें प्रतिपादन करण्याकरितां फक्त त्या दोन ग्रंथांतील साम्य हुडकीत बसावयाचें, पण ह्या साम्यावरून दुसरीही एक कल्पना उद्भूत होते तिकडे मात्र बिलकूल पाहावयाचें नाहीं ! किती निःपक्ष-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घाती वृद्धी ही? असो. ती कल्पना अशी. डॉ. स्ट्रॉसच्या मतें दुसऱ्या शतकांत ख्रिस्ताचीं जीं शुभवर्तमानें लिहिलीं गेलीं तीं मूळ भक्तांनीं लिहिलीं होतीं त्याच स्थितींत असण्याचा संभव नाहीं. म्हणजे त्यांत बाहेरची कांहींतरी भर पडत पडत मग तीं तयार झालीं असलीं पाहिजेत. दुसरी गोष्ट. ख्रिस्तपूर्व चवथ्या शतकांत शिकंदर हिंदुस्थानांत आला त्यावेळीं इकडे बौद्धधर्मासंबंधीं जंगी चळवळ चालली होती. अशा चळवळीचा बाहेरून आलेल्या लोकांवर कांहीं तरी परिणाम होणें अगदीं संभवनीय होतें. तिसरी गोष्ट. डीन मिलमन हा इतिहासकार म्हणतो कीं मूळ हिंदुस्थानांत उत्पन्न झालेल्या धर्मसंबंधीं तत्वांच्या योगानेंच पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील धार्मिक चळवळीला वळण लागलें असलें पाहिजे. चवथी गोष्ट. प्रसिद्ध ग्रीक तत्त्ववेत्ता मि. पिथॅगोरस यानें हिंदुस्थानांत येऊन इकडील कांहीं अध्यात्मिक गोष्टींचा अभ्यास केला होता असें काहीं ग्रंथकार लिहितात. पांचवी गोष्ट. खुद्द येशु ख्रिस्ताच्या वेळीं एशियामायनरमध्यें "इसिनीस" नांवाचा जो एक पंथ अगदीं जोरांत होता, त्याचा पूर्वेकडील देशाशीं संबंध असून तिकडूनच ह्याला प्रेरणा झाली असें नमूद आहे. उदाहरणार्थ, मुलांचे कांहीं रोग त्यांच्या आईबा-पांपासून उतरलेले असतात हें मत ज्यू लोकांनीं हिंदुलोकांपासून घेतलें असें दुसरा एक इतिहासकार म्हणतो. या सर्व कारणसमुच्चयावरून असें स्पष्ट निष्पन्न होतें कीं, हिंदुतत्त्ववेत्त्यांनीं ख्रिस्ती धर्मापासून कांहीं गोष्टी घेतल्या हें मुळींच संभवनीय नसून ख्रिस्ती लोकांनीं मात्र हिंदुधर्मापासून बऱ्याच गोष्टी घेतल्याबद्दलचा दृढसंभव दिसतो. पण गंमत ही कीं, लॉरिन्सर किंवा त्यांचे साथीदार दुसरे पाश्चात्य पंडित प्रस्तुत विषयाचा विचार करतांना या दुसऱ्या संभवनीय उपपत्तीकडे नुसतें लक्षही देत नाहींत. तात्पर्य, बायबल वरून गीता लिहिली गेली ही कल्पना जरी कांहीं ख्रिस्ती पंडितांना गोड वाटली तरी तिला ग्रंथांचा व परिस्थितीचा कोणताच आधार मिळत नसून त्या पंडितांचे सगळे खेळ कल्पनेवर चाललेले दिसतात. खऱ्या ग्रंथांचा व उपलब्ध साधनांचा सूक्ष्म दृष्टीनें विचार करतां ख्रिस्तीधर्मानेंच हिंदुधर्माचें सहाय्य घेतल्याचें अधिक संभवनीय ठरतें. तरी हिंदुधर्माचें एक मुख्य तत्त्व अद्यापि ख्रिस्ती किंवा महंमदी धर्माच्या अनुयायांच्या गळीं उतरलेलें दिसत नाहीं. तें तत्त्व म्हणजे (religious toleration) धर्मसहिष्णुता! दुसऱ्या धर्मांतले दोष काढीत बसणें हें प्रस्तुत ख्रिस्ती किंवा महंमदी धर्माचें एक मुख्य तत्त्व म्हणून (कित्येकांच्या मतें) गणलें जातें. पण सत्य सर्व धर्मांत कमी अधिक प्रमाणांत आहे व ज्यानें त्यानें श्रद्धेनें आपल्या धर्माप्रमाणें वर्तन ठेवल्यास परमेश्वर त्याला सिद्धि प्राप्त करून देतो असें हिंदुधर्म शिकवितो. असो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आतां गीतेच्या कालासंबंधानें दोन शब्द लिहावयाचे. सदर्हू पाश्चात्य पंडितांची—लॉरिन्सरचीही—मूळ ठाम समजूतच ही कीं, हिंदूंनीं ख्रिस्तावरून श्रीकृष्णाची नक्कल केली आणि बायबलवरून गीतेची नक्कल केली. अर्थात् गीता ही ख्रिस्तीशकानंतर लिहिली गेली. आतां बायबलवरून गीता लिहिली गेली ही कल्पना निराधार आणि चुकीची आहे हें वर दाखविलेंच. तसेंच श्रीकृष्णासंबंधाचें. कृष्णलीलेचा उल्लेख पतंजलीच्या–ख्रिस्तीशकापूर्वी दुसऱ्या शतकांतल्या ग्रंथांत—महाभाष्यांत सांपडतो असें डॉ. भांडारकरांनीं सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. दुसरी गोष्ट. ख्रि. पू. चवथ्या शतकांतल्या मेगस्थिनीसनें लिहून ठेविलें आहे कीं आपल्या वेळीं कृष्णभक्ति प्रचारांत असून वैष्णव व शैव असे दोन पंथही अस्तित्वांत आले होते. म्हणजे हा सर्व प्रकार येशू ख्रिस्त जन्मण्याच्या चारशें वर्षांपूर्वीचा ! या सगळ्याचा विचार करतां ख्रिस्तावरून कृष्णाची नक्कल केली ही कल्पना अगदीं खोटी व हास्यास्पद ठरून श्रीकृष्णावरून ख्रिस्ताची नक्कल झाल्याची कल्पना अधिक संभवनीय ठरूं पाहाते. आणि त्यास मागें सांगितलेल्या डॉ. ट्रॉस, डीन मिलमन वगैरे इतिहासकारांच्या दाखल्यानें बळकटी येते. अर्थात् गीतेच्या कालासंबंधाच्या सदर्हू पाश्चात्यपंडितांच्या कोट्या लटक्या पडतात.

काशीनाथपंत तेलंगांनीं आपल्या निबंधांत भगवद्गीतेचा काल क्रमाक्रमानें मागें मागें नेऊन ख्रिस्तपूर्व चवथ्या शतकापर्यंत भिडविला आहे. बाणभट्टाच्या कादंबरींतील "महा-भारतमिव अनंत-गीताकर्णन आनंदितनरम्" या शब्दसमुच्चयांत अनंतगीतेचा—भगवद्गीतेचा—स्पष्ट उल्लेख आहे. बाणभट्ट सातव्या—इ. स. ६५०—शतकांत झाला. कालिदासाच्या रघुवंशांत (सर्ग १० श्लो. ३१) "अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किंचन विद्यते ।" हा नुसता गीतेच्या तृतीय अध्यायांतील बाविसाव्या श्लोकाच्या उत्तरार्धाचा अनुवाद आहे. तसाच कुमारसंभवाच्या सहाव्या सर्गाच्या ६७ व्या श्लोकांत गीतेचा अनुवाद सांपडतो. असो. कालिदास सहाव्या शतकांत होऊन गेला. बादरायण व्यासप्रणीत ब्रह्मसूत्रांत गीतेचा "स्मृति" म्हणून अनेक ठिकाणीं उल्लेख आला आहे असें शंकराचार्य, रामानुजाचार्य व मध्वाचार्य या तिन्ही आचार्यांच्या भाष्यांवरून स्पष्ट दिसतें. कोलब्रुक म्हणतो कीं, ब्रम्हसूत्रावर बोधायनाचार्यांचें भाष्य होतें. रामानुजाचार्य व मध्वाचार्य हे दोघेही म्हणतात कीं बोधायनाचार्यांचें भाष्य आपण पाहिलें आहे. इतकेंच नव्हे तर त्या भाष्याला अनुसरूनच आपलें भाष्य लिहिलें आहे असें रामानुजाचार्य स्पष्ट सांगतात. आपस्तंब हा ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकांत झाला असें डॉ. बुल्हर म्हणतात.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बोधायन हा आपतंबाच्याही पूर्वीचा. म्हणजे ब्रम्हसूत्रें निदान ख्रि. पू. चवथ्या शतकांतलीं म्हणण्यास मुळींच हरकत नाहीं. भगवद्गीता तत्पूर्वीची. म्हणजे गीतेचा काळ ख्रि. पू. चवथ्या शतकाच्या अलीकडे ओढतांच येत नाहीं. तो काळ त्याच्याही मागें किती लोटतां येईल हें मात्र नक्की सांगतां येत नाहीं. डॉ. भांडारकरांचेंही मत असेंच आहे हें त्यांच्या "वैष्णव, शैव व इतर पंथ" या ग्रंथावरून उघडच दिसतें. तात्पर्य, पूर्वोक्त लॉरिन्सर साहेबांच्या—व त्यांच्या इतर साथीदारांच्याही—सर्व कोठ्या गंजिफांच्या घराप्रमाणें पटापट ढांसळून खालीं पडतात.

आतां एका महत्वाच्या गोष्टीचा उल्लेख करून हें प्रकरण संपवितों. तेलंगांच्या वेळीं—सुमारें अर्ध शतकापूर्वी—कांहीं कांहीं पाश्चात्य पंडितांमध्यें आमच्या प्राचीन ग्रंथांना अर्वाचीनत्व आणण्याविषयींची दृढ प्रवृत्ति झालेली स्पष्ट दिसत होती. या प्रवृत्तीचा काशीनाथपंतांनीं स्पष्ट निषेध केला आहे, आणि त्यांत त्यांनीं कोणासच सोडलेलें नाहीं. तसा निषेध डॉ. भांडारकरांनींही अनेकदां केला आहे. पण तेलंगांनीं तो अधिक स्पष्ट व कडक भाषेंत केला आहे, त्यामुळें तेलंगांच्या वरील दोन निबंधांचें, हिंदु लोकांच्या दृष्टीनें, महत्व विशेष आहे. व ही एक तेलंगांनीं महत्वाची देशाची कामगिरी केली याबद्दल प्रत्येक हिंदु मनुष्याला त्यांच्याविषयीं आदर व अभिमान वाटला पाहिजे. ज्यांना तेलंगांच्या निषेधाची कडक भाषा पाहावयाची असेल त्यांनीं ते दोन निबंध मुळांतच वाचावेत. आम्हीं फक्त चार शब्दांत भाषांतररूपानें त्याचा इकडे उल्लेख करतों.

वेबरनें एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, कृष्णभक्तीचा वराहमिहिरच्या ग्रंथांत उल्लेख नाहीं, त्या अर्थी ती फार जुनी नाहीं! असल्या बालिश कोटीचा तेलंगांना थोडासा संताप आला आणि ते म्हणतात, कीं कृष्णभक्तीचा उल्लेख वराहमिहिरांत नसला तर तो कालिदास व भर्तृहरि यांच्या ग्रंथांत आहे. हे दोन ग्रंथकार वराहमिहिराच्या पूर्वीचे न मानले तरी ते त्याचे समकालीन होते असें म्हणण्यास तर मुळींच हरकत नाहीं. त्यांच्या ग्रंथांत जर कृष्णपूजेचा उल्लेख आढळतो तर वेबरच्या म्हणण्यांत अर्थ काय उरला? दुसरें असें कीं, कृष्णभक्तीचा स्पष्ट उल्लेख पतंजलीच्या महाभाष्यांत आहे व तसाच तो पाणिनिसूत्रांत आहे. पतंजलि ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकांत झाला व पाणिनि ख्रि. पू. सातव्या शतकांत झाला, या गोष्टी सर्वमान्य आहेत. मग नुसता कृष्णभक्तीचा उल्लेख वराहमिहिरांत नाहीं एवढ्यानें ती अर्वाचीन झाली काय? यासंबंधानें योग्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खुलासा करून तेलंग म्हणतात " कोणत्याही वाङ्मयात्मक पुस्तकाचा अगर मताचा असा मनास वाटेल तसा काल ठरविण्याची जी वेवर, लॉरिन्सर प्रभृति पाश्चात्य पंडितांची प्रवृत्ति स्पष्ट दिसून येते तिजबद्दल जितक्या स्पष्ट रीतीनें निषेध करवेल तितका केला पाहिजे. एकाद्या ग्रंथाचा अगर मताचा दुसऱ्या एका विवक्षित कालीं लिहिल्या गेलेल्या ग्रंथांत उल्लेख सांपडत नाहीं म्हणून पहिला ग्रंथ किंवा मत दुसऱ्याच्या वेळीं अस्तित्वांतच नव्हतें असा सिद्धांत काढणें चुकीचें व भयंकर आहे. आमच्या कांहीं प्राचीन ग्रंथांचे काल अद्यापि अनिश्चित स्थितींत आहेत. व ते काल निश्चित करण्याच्या कामीं उपयोगी पडणारीं बरींच साधनें कालचक्रामुळें नष्ट झालीं आहेत. अशा वेळीं कांहीं पाश्चात्य पंडित लोक दुराग्रहपूर्ण विधानें करून आमच्या प्राचीन ग्रंथांचे अगर मतांचे काल अगदीं अलीकडे ओढून आणण्याच्या उद्योगांत गुंतले आहेत. त्यांच्या मनानें एकदां एक गोष्ट गृहीत धरली म्हणजे तिच्या आधाराला त्यांना अगदीं कच्चा पाया अगर एकादी संशयात्मक गोष्टही चालते. मग ते असल्या सिकतामय भुसभुशीत पायावर मोठमोठे मनोरे उठवितात व मोठमोठे सिद्धांत रचतात. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, आमच्या कांहीं प्राचीन ग्रंथांचे काल अगदीं अलीकडे ओढून सोडले गेले आहेत. अशा वस्तुस्थितीबद्दलची जबाबदारी अंशतः आम्हां हिंदु लोकांची आहे, ही गोष्ट खरी. कारण, आम्हांपैकीं कित्येकांस आपले ग्रंथ फार फार प्राचीन आहेत असें वाटत असतें व तसें आम्ही प्रतिपादन करीत असतों. या क्रियेची कदाचित् प्रतिक्रिया म्हणून—अगर लंबकाची नैसर्गिक उलट टोंकाच्या बाजूनें गति म्हणून—युरोपियन पंडितांची वरील सारखी प्रवृत्ति झाली असेल. असें खरोखरीच असेल तर " प्राच्य-भाषाग्रंथ-संशोधन " (Oriental research) चालविण्याचें ज्यांनीं आपल्या हातीं कंकण बांधलें आहे व ज्यांना तशा संशोधनास " शास्त्र " (science) हें प्रतिष्ठित व गंभीर नांव देणें आवडतें त्यांनींतरी निदान तशी भलतीच अशास्त्रविहित प्रतिक्रिया आपल्या हातून न घडूं देण्याबद्दल जपलें पाहिजे. दुःखाची गोष्ट ही कीं अशा पूर्वग्रहदूषित प्रवृत्तीपासून मोठमोठे पंडित लोकदेखील मुक्त राहिलेले नाहींत. खुद्द प्रोफेसर मॅक्समुल्लरसाहेब एके ठिकाणीं म्हणतात कीं, " वालखिल्य सूक्त किंवा असलींच दुसरीं सूक्तें हीं प्रातिशाख्यपेक्षांही अलीकडचीं आहेत असें प्रतिपादन करणें शक्य झालें तर मला फार बरें वाटेल. तसेंच प्रातिशाख्यादि ग्रंथ त्याचेहीपेक्षां अगदीं अलीकडचे आहेत असें सिद्ध झाल्यास मला समाधान वाटेल. पण तें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समाधान मला लाभणार नाहीं अशी भीति वाटते." या मॅक्समुल्लर-साहेबांच्या उद्गारांचा उल्लेख करून तेलंग म्हणतात, "या (सदरील) उद्गारांत मुल्लरसाहेबांचा प्रांजलपणा दिसून येतो खरा. तसा प्रांजलपणा दुसऱ्या कोणामध्यें कदाचित् दिसलाही नसता. परंतु त्या उद्गारांवरून एकंदरींत युरोपियन पंडितांची मनःस्थिति कशी असते हें मात्र चक्क सूर्यप्रकाशाप्रमाणें दिसून येतें. मुल्लरसाहेबांनीं तरी या विषयांत आपल्या आवडी–नावडीची अगर मनाच्या समाधानाची भाषा कां वरें वापरावी? हा शास्त्रीय विषय. तत्संबंधीं विचार करणाऱ्या मनुष्याचें लक्ष फक्त सत्य शोधून काढण्याकडे वेधून राहिलें पाहिजे. तें सत्य मग या बाजूचें मिळालें अगर त्या बाजूचें मिळालें म्हणून काय बिघडलें? "सत्य असेल तें मिळालें तरच मनाचें समाधान होईल." हीच भाषा शास्त्रीय विवरणामध्यें योग्य होणार नाहीं काय? परंतु सांगण्यास वाईट वाटतें कीं कित्येक पंडितांची मनःस्थिति शास्त्रीय संशोधनाला योग्य इतकी निर्विकार नसून तिच्यांत आवड-नावड, मनाचें समाधान, गृहीत गोष्टी, पूर्वग्रह इत्यादि विकारांचें प्राबल्य माजल्यामुळें ती मनस्वी दूषित झालेली असते. इतक्या दोषांनीं पीडित झालेल्या माणसांना त्यांना पाहिजेत तशा गोष्टी जिकडे तिकडे आहेत असा भ्रम होतो आणि तो भ्रमच सत्य आहे असें त्यांस वाटत असतें. अशा मनःस्थितीमुळें त्यांच्या हातून सत्य–शोधन होणें दुर्घट आहे. सबब अशा पूर्वग्रहदूषित व शास्त्र-विरुद्ध मनःस्थितीबद्दल जितका तीव्र निषेध करावा तितका थोडा आहे. म्हणूनच तशा प्रवृत्तीबद्दल प्रस्तुत प्रसंगीं अत्यंत नम्रपणें पण जोराचा निषेध करणें मी माझें कर्तव्य समजतों."

काशीनाथपंतांच्या या निर्भीड लिहिण्याचा लागलाच परिणाम झाला असें मानण्यास जागा आहे. प्रस्तुत निबंध सन १८७३ मधला. सदहू निषेधांत प्रो. मॅक्समुल्लर यांचा नांवानें उल्लेख आलाच आहे. त्याच मुल्लरसाहेबांनीं थोड्या दिवसांनीं तेलंगांना विनंति करून त्यांचेकडून "भगवद्गीता, सनत्सुजातीय व अनुगीता" यांचीं भाषांतरें करवून तीं आपल्या "प्राच्यधर्म पुस्तकमालें"तील आठवें पुष्प म्हणून प्रसिद्ध केलीं, हें प्रसिद्धच आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकरण दहावें.

शंकराचार्य यांचें चरित्र.

काशीनाथपंत तेलंग यांनीं सन १८७० मध्यें "श्रीशंकराचार्य यांचें चरित्र" या विषयावर एक निबंध लिहून तो मुंबईच्या स्टूडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीच्या एका सभेंत वाचला. प्रथम हें चरित्र "Theosophist" करितां लिहिण्याबद्दल तेलंगांना चालकांकडून विनंति करण्यांत आली होती. परंतु तें काम त्यांच्या इतर व्यवसायांमुळें वेळेवर त्यांच्या हातून झालें नाहीं. सबब त्यांनीं प्रस्तुत निबंध लिहून स्टूडंटस सोसायटी पुढें वाचला. तेलंगांनीं आचार्यांचें ब्रह्मसूत्र भाष्य, गीता भाष्य वगैरे ग्रंथांचा पूर्वींच चांगला अभ्यास केलेला होता. मग त्यांनीं माधवाचार्यकृत शंकरविजय, आनंदगिरिकृत शंकरविजय व केवळी वेंकटरमणस्वामी यांनीं लिहिलेलीं दक्षिणेंतील कवींचीं चरित्रें या पुस्तकांच्या आधारानें वरील चरित्र लिहिलें आणि सोसायटीच्या सभेंत वाचलें.

हिंदुस्थान देशांत सुमारें हजार बाराशें वर्षांपूर्वी ब्राह्मणीधर्म-स्थापनेच्या कामांत आचार्यांनीं केलेली कामगिरी फार मोठी आहे; आणि ती त्यांनीं अगदीं अल्पकाळांत केली—आचार्य हे वयाच्या बत्तीसाव्या वर्षीं कैलासवासी झाले ! म्हणून ती लोकोत्तर म्हटली पाहिजे. अशी लोकोत्तर प्रकारची कामगिरी पुढें तेराव्या शतकांत फक्त ज्ञानेश्वरांनीं केली ! असो. आचार्यांच्या कालासंबंधानें पंडित लोकांत अद्यापि एक मत असें झालेंच नाहीं. खुद्द तेलंगांनीं आचार्य सहाव्या शतकांत झाले असें एका निबंधांत सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि तें मत अद्यापि सर्वमान्य झालेलें नसल्यामुळें आम्ही तूर्त आठवें शतकच धरून चालूं. असो. आचार्यांचा अवतार झाला त्याच्या पूर्वी हिंदुस्थानांत धर्मसंबंधीं स्थिति समाधानकारक नव्हती. ख्रिस्ती शकाच्या चवथ्या शतकापर्यंत या देशांत बौद्धधर्माचें प्राबल्य असल्यामुळें ब्राह्मणी धर्माची प्रगति होण्यास त्या काळांत फारच थोडा अवकाश मिळे. चवथ्या शतकापासून बौद्धधर्मास उतरती कळा लागल्याचीं चिन्हें दिसूं लागतांच ब्राह्मणीधर्मानें साहजिकच उचल घेतली. परंतु पूर्वीच्या वैदिक देवता किंवा पशुहिंसायुक्त यज्ञयाग इत्यादि प्रकार मध्यंतरींच्या बौद्धधर्माच्या प्रसारामुळें मागें पडले, ते बहुतकरून मागेंच पडले. अर्थात् पौराणिक देवता पुढें येऊं लागल्या. म्हणजे परिस्थिति बदलल्यामुळें अनेक देवता उत्पन्न झाल्या. त्यांचीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुराणें झालीं, उपपुराणें झालीं, व निरनिराळे पंथ झाले. अशा स्थितींत हिंदुधर्माला व्यवस्थितपणा हवा होता. तो शंकराचार्यांनीं त्याला प्राप्त करून दिला. पांचव्या शतकानंतर पौराणिक देवता, ब्रह्मा, विष्णु व महेश्वर यांची पूजा जास्त प्रचारांत येऊं लागली. दक्षिण महाराष्ट्रांत जैन धर्माचा प्रसार होऊं लागला. यासंबंधाचा बराच विस्तृत खुलासा डॉ. भांडारकरांच्या महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासांत व त्यांच्या वैष्णव, शैव वगैरे पंथांविषयींच्या ग्रंथांत आलेला आहे. त्याचा इकडे फक्त नामनिर्देश केला आहे. असो. वर सांगितल्याप्रमाणें पौराणिक देवतांची भक्ति व पूजा सुरू झाल्यामुळें असंख्य लहान मोठ्या देवता निघाल्या. आचार्यांच्या वेळीं काय स्थिति होती हें शंकरविजयांतील एका श्लोकावरून स्पष्ट होतें. तो श्लोक हाः—

शाक्यैः पाशुपतैरपि क्षपणकैः कापालिकैर्वैष्णवैः ।
अप्यन्यैरखिलैः खलैः खलुखिलं दूर्वादिभिर्वैदिकं ॥
पन्थानं परिरक्षितुं क्षितितलं प्रातः परिक्रीडते ॥

यांत कांहीं पंथांचा उल्लेख आहेच, परंतु त्यांशिवायही शाक्तपंथ होता; गाणपत्य होता; सूर्योपासक होते. यांपैकीं प्रत्येक पंथाचे निरनिराळे ग्रंथ होते, व प्रत्येक पंथ आपल्या समर्थनार्थ वेदाचा आधार दाखवीत असे; स्मृतीचा दाखवीत असे. इतकेंच नव्हे तर सर्व पंथांचे लोक एकमेकांचा कमीपणा व आपला श्रेष्ठपणा दाखविण्यास झटत असत. अशा स्थितींत सर्व पंथांचें एकीकरण व्हावयाला हवें होतें. तें शंकराचार्यांनीं सर्व पंथांना वेदांताचा आधार दाखवून घडवून आणलें. हीच आचार्यांची बहुमोल कामगिरी होय. या आपल्या मताच्या—अद्वैत वेदांताच्या—प्रसारार्थ शंकराचार्यांनीं भाष्यें लिहिलीं, इतर ग्रंथ लिहिले व ठिकठिकाणीं मठ स्थापन केले. आचार्यांचा मायावाद व इतर एक दोन मतें यांविषयीं पुढें मतभेद उत्पन्न होऊन नंतर झालेल्या रामानुजादि आचार्यांनीं भागवतधर्माचा पुरस्कार केला ही गोष्ट खरी, परंतु हिंदुधर्मामध्यें त्या वेळीं जे नानापंथ, नाना मतें होतीं त्यांना सर्व साधारण वेदांताचा आधार दाखवून एका दावणीमध्यें आणण्याचा शंकराचार्यांनींच प्रथम यत्न केला यांत शंका नाहीं. त्यामुळेंच त्यांना अवतारी पुरुष म्हणतात.

शंकराचार्यांच्या चरित्राची माहिती बहुतेक सर्व हिंदूंना आहेच. तथापि तेलंगांच्या निबंधावरून त्याचा थोडक्यांत सारांश देतों. काशीनाथपंतांना आचार्यांबद्दल व त्यांच्या ग्रंथांबद्दल अत्यंत आदर व भक्ति वाटत असे; व तसे प्रस्तुत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चरित्रांत ठिकठिकाणीं त्यांचे उद्गार निघालेले दिसून येतात. काशीनाथपंतांना आपल्या प्राचीन पूर्वजांचा व त्याचबरोबर शंकराचार्यांचा किती अभिमान होता हें त्यांच्याच शब्दांत इकडे देणें इष्ट वाटतें. ते या आचार्यांच्या चरित्रांत म्हणतात:—

" But I am, first and last a Hindu and my sympathies and humble co-operation are pledged in advance to every legitimate attempt to elucidate the history of India, or better the intellectual condition of my countrymen. From the earliest time, the study of philosophy and metaphysics has been prized and encouraged in this country and high above all other names in its history, are written those of our people who have aimed to help men to clearer thinking upon the subjects embraced in those categories whether by their writings, discourses or example. The life which forms my present theme is the life of one of the greatest men who have appeared in India. Whether we consider his natural abilities, his unselfish devotion to the cause of religion or the influence he has exerted upon his countrymen, this splendid ascetic stands *facile princeps.*"

शंकराचार्यांचा जन्म कोठें झाला व कधीं झाला हें अद्यापि नक्की ठरलेलें नाहीं. कोणी म्हणतात कीं आचार्यांची जन्मभूमि शृंगेरी होय. दुसरे कोणी तो मान मलबारकडील "ससलग्राम" या गांवास देतात. कोणी "चिदंबरपूर" ही त्यांची जन्मभूमि म्हणतात, तर दुसरे कोणी तो मान "कालती" गांवाला देतात. यज्ञेश्वरशास्त्री आपल्या एका ग्रंथांत "आचार्य कल्पी येथें जन्मले" असें म्हणतात. सारांश, जन्मभूमीबद्दल विद्वान् लोकांमध्यें व निरनिराळ्या ग्रंथकारांमध्यें इतका मतभेद आहे !

हाच प्रकार आचार्यांच्या जन्मकालाविषयीं. कोणी म्हणतात ते ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांत जन्मले, तर दुसरे कोणी तो काळ ख्रिस्तोत्तर दहाव्या शतका-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पर्यंत आणून ठेवतात! पण आम्ही आचार्यांचा काल आठवें शतकच तूर्त समजूं. असो. शंकराचार्य हे एक बालबृहस्पतिच होते. त्यांच्या वयाच्या पहिल्याच वर्षी त्यांना त्यांच्या जन्मभाषेचें व संस्कृत मूळाक्षरांचें ज्ञान झालें. दुसऱ्या वर्षी त्यांस लिहितां वाचतां येऊं लागलें. तिसऱ्या वर्षी त्यांना काव्यें, पुराणें वगैरे ग्रंथ अंतर्ज्ञानानें समजूं लागले. आनंदगिरी म्हणतो कीं आचार्यांना त्यांच्या बालपणींच प्राकृत, मागधी व संस्कृत या भाषा समजत होत्या. सातव्या वर्षी इतिहास, पुराणें, महाभारत, स्मृति, व शास्त्रें यांचा अभ्यास पुरा करून आचार्य गुरुगृहाहून आपल्या घरीं आले. त्यांच्या आईनें त्यांचा जन्म व्हावयाच्या पूर्वी बरेंच तपश्चरण केलें होतें. त्यामुळें अशक्तता येऊन त्या बाई केव्हां केव्हां मूर्च्छित होऊन पडत असत. याप्रमाणें एकदां मूर्च्छा येऊन त्या बाई पडल्या असतां आचार्यांनीं कांहीं अद्भुत चमत्कार करून त्यांना उठविलें! असो. पुढें मग कांहीं दिवसांनीं आचार्यांना अगस्त्य व इतर कांहीं ऋषि भेटण्याकरितां आले आणि भेट घेऊन जातांना त्या ऋषींनीं आचार्यांच्या मातोश्रींस सांगितलें कीं, हे (आचार्य) वयाच्या बत्तिसावे वर्षी देहत्याग करतील! असो. तदनंतर आठ वर्षें वयास होतांच आचार्यांस संन्यासदीक्षा घेण्याची इच्छा झाली; पण आई कांहीं केल्या संमति देईना! मग कांहीं दैवी चमत्कार करून त्यांनी आईची संमति मिळविली असा कांहीं ग्रंथांत दाखला मिळतो. संन्यासदीक्षा घेतल्यावर आचार्य देशपर्यटनास निघाले आणि नद्या, पर्वत, अरण्यें, इत्यादि ठिकाणचें सृष्टिसौंदर्य पाहात पाहात ते नर्मदातटाकीं भगवान् गोविंदयति यांचा आश्रम होता तेथें आले. कांहीं दिवसांनीं त्यांनीं आचार्यांस शिष्यत्व देऊन त्यांना गुरूपदेश केला. आश्रमांत राहिलेल्या मुदतींत गुरुजींची एकदां समाधि लागली होती अशा वेळीं आचार्यांनीं मोठें वादळ उत्पन्न झालें होतें तें कांहीं अद्भुत चमत्कार करून शांत केलें. गुरुजींना ही गोष्ट समजतांच त्यांना आपल्या शिष्यांच्या अलौकिक सामर्थ्याबद्दल कौतुक वाटलें आणि त्यांनीं त्यांस—आचार्यांस—आशीर्वाद देऊन काशीस जाऊन देवतेचा प्रसाद घेण्यास सांगितलें. आचार्य त्याप्रमाणें काशीस जाऊन कांहीं दिवस राहिले. व मग सनंदन हा त्यांचा पहिला शिष्य झाला. तो त्यांचा अत्यंत प्रिय शिष्य होता व त्याचें पुढें "पद्मपाद" हें नांव पडलें. तदनंतर आचार्यांना आणखी पुष्कळ शिष्य मिळाले. वयाच्या बाराव्या वर्षी आचार्य बदरीकाश्रमाकडे गेले, आणि तिकडे गंगातटाकीं राहात असतांनाच त्यांनीं आपलें ब्रम्हसूत्र भाष्य लिहिलें. तदनंतर त्यांनीं उपनिषदांवरील भाष्यें, गीता भाष्य व नृसिंहतापनीय भाष्य हे ग्रंथ लिहिले. मग त्यांनीं ते सर्व ग्रंथ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपल्या असंख्य शिष्यांकडून पाठ करविले. त्यांतही त्यांनीं आपला प्रिय शिष्य पद्मपाद याच्या शिक्षणाकडे जरा विशेष लक्ष पुरविलें. त्यामुळें इतर शिष्यांस मत्सर वाटूं लागला. पण पद्मपाद याची खरी योग्यता त्या शिष्यांना समजावी म्हणून आचार्यांनीं एकदां स्वतः नदीच्या अलीकडच्या तीरावर उभें राहून पद्मपादला त्यांनीं पलीकडल्या तीरावरून–पाण्यावरून चालत–येण्यास सांगितलें! पद्मपाद त्याप्रमाणें आला. तो आल्याबरोबर आचार्यांनीं त्याला गाढ आलिंगन दिलें! असो. पण शिष्यांच्या मत्सराची गोष्ट कशास? स्वतः शंकराचार्य आपल्या अद्वैत वेदांतासंबंधाचे शिष्यांस पाठ देत असतांना त्यांना देखील कांहीं–भिन्नमताचे लोक–शत्रु झालेच होते! एकदां खुद्द वेदव्यास हे ब्राह्मणवेषानें आचार्यांस भेटण्याकरितां व त्यांच्याशीं वाद करण्याकरितां आले होते. परंतु त्यांनीं आपल्या ब्रम्हसूत्र भाष्यासंबंधाचे प्रतिपक्ष्यांनीं आणलेले सर्व आक्षेप खोडून काढलेले पाहातांच वेदव्यास खुष झाले आणि आचार्यांच्या आयुष्याचीं प्रथम सोळा वर्षें होतीं तीं बत्तीस वर्षें केलीं! इतकेंच नव्हे तर देशाटन करून इतर सर्व पंथांच्या प्रतिपक्ष्यांना अशींच उत्तरें देऊन चीत करण्याविषयीं आचार्यांना आशीर्वाद देऊन व्यास अंतर्धान पावले!

पुढें कांहीं दिवसांनीं शंकराचार्य कुमारिल भट्ट यांस भेटण्यासाठीं प्रयागेस गेले. परंतु ते भट्ट अग्निकाष्ठें भक्षण करून आत्मयज्ञ करण्याच्या तयारीस लागलेले दिसले! मग ते मंडन मिश्र यांस भेटण्याकरितां महीष्मतीला गेले. तिकडे आचार्यांनीं मिश्रांशीं वाद करून त्यांना जिंकलें. वादाचा निकाल सांगण्याचें काम दोघांच्या संमतीनें मिश्रांची पत्नी जी "भारती" हिजकडे सोंपविलेलें होतें. असो. नंतर प्रथमच ठरल्याप्रमाणें मंडन मिश्र हे संन्यास घेण्याच्या तयारीस लागले! व भारती–सरस्वती–ही परलोकीं जाण्याकरितां निघाली. परंतु आचार्यांनीं तिजबरोबर वादविवाद करण्याकरितां तिला थांबवून घेतलें. आचार्य आणि भारती यांचीं प्रश्नोत्तरें बरोबर झालीं. परंतु भारतीनें "कामशास्त्र" विषयक प्रश्न विचारतांच शंकराचार्य कुंठित झाले. कारण ते बालब्रह्मचारी असल्यामुळें कामशास्त्राची त्यांना माहिती असणें शक्य नव्हतें. सबब त्यांनीं आपल्या योगसामर्थ्यानें परकायाप्रवेश करून एक वर्षभर राज्योपभोग घेतला व परत मंडन मिश्राचे घरीं येऊन सरस्वतीच्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें! मंडन मिश्रानें मग संन्यास घेतला. तदनंतर आचार्यांनीं बरेंच देशाटन केलें. ते महाराष्ट्रांत आले तेव्हां त्यांना एक कापालिक भेटला आणि त्यानें त्यांचें शिरकमल–देवास अर्पण करण्याकरितां म्हणून–मागितलें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आचार्य तें देण्यास कबूल झाले ! परंतु पद्मपादानें नृसिंहरूप धारण करून त्या कापालिकाचा वध केला ! पुढें आचार्यांस दुसरे असंख्य शिष्य मिळाले. कांहीं दिवसांनीं आचार्यांस अंतर्ज्ञानानें समजलें कीं, आपली आई अगदीं अत्यवस्थ आहे आणि आपण—आचार्यांनीं–येऊन भेटावें अशी तिची इच्छा आहे. आचार्यांनीं लागलीच तिची भेट घेऊन तिला संतुष्ट केलें. आईचें प्राणोत्क्रमण झालें. पण जमलेले लोक आचार्यांना तिचे प्रेत-संस्कार करूं देईनात. कारण ते संन्याशी होते. परंतु आचार्यांनीं तेथल्या तेथें आपल्या उजव्या हातापासून अग्नि उत्पन्न केला आणि आईच्या प्रेताचें दहन केलें, असें माधव म्हणतो ! आचार्यांनीं असेच आणखी पुष्कळ चमत्कार केले. तदनंतर कांहीं दिवसांनीं सुधन्वा राजाबरोबर आचार्यांनीं देशसंचार करून धर्मप्रसार केला. ते सेतुबंध, पांड्य, चोल, द्रविड वगैरे देश फिरले. तेथून मग ते आंध्र, विदर्भ, कर्नाटक वगैरे प्रांतांतून फिरून गोकर्णास आले. तिकडे नीळकंठ नांवाचा कोणी एक मोठा तत्वज्ञानी होता. त्याला आचार्यांनीं जिंकलें. तिकडून मग ते द्वारकेला गेले. तिथें कांहीं दिवस राहून आचार्यांनीं उज्जयिनीस जाऊन भट्ट भास्कर यास जिंकलें. नंतर तेथून आचार्य वाल्हिक, भारत, शूरसेन, कुरु, पांचाल इत्यादि प्रांतांतून फिरले. तिकडून ते कामरूप देशांत येतांच त्यांना एक शाक्त पंथीय व आयुर्वेद जाणणारा अभिनव गुप्त नांवाचा मनुष्य भेटला. तो आचार्यांबरोबर वाद करण्याच्या भरीस पडलाच नाहीं, पण त्यांच्याविषयीं केवळ मत्सरग्रस्त होऊन त्यांजवर कांहीं तरी जबरदस्त संकट–प्रसंग आणून सूड घेण्याचा मात्र त्यानें घाट घातला. त्याच्या मंत्रतंत्राच्या योगानें लागलींच आचार्यांस "भगेंद्र" हा एक दुःसाध्य रोग झाला. परंतु पद्मपाद याच्या मंत्रसामर्थ्यानें त्या रोगांतून आचार्य बरे झाले आणि तोच रोग अभिनव गुप्त यास होऊन तो मात्र त्यांतच मरण पावला !

आचार्य मग काश्मीरांत गेले. तेथून ते ऋष्यशृंग यांच्या आश्रमांत जाऊन तिकडून बदरीकेदाराकडे गेले. तिकडे त्यांनीं कांहीं शिष्यांना आपल्या भाष्यादि ग्रंथांचे पाठ दिले. कांहीं दिवसांनीं त्यांच्या आयुष्याचीं बत्तीस वर्षें भरलीं व देव, सिद्ध व ऋषि हे त्यांना घेऊन जाण्याकरितां आपल्या विमानांतून उतरले. इंद्र, उपेंद्र वगैरे देवादिकांनीं आचार्यांची पुष्पादि साहित्य अर्पण करून पूजा केली आणि सगळे त्यांच्या अवतारकृत्यांविषयीं जयजयकार करीत असतांनाच आचार्य निजधामास निघून गेले.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याप्रमाणें अगदीं थोडक्यांत—तपशिलांत न शिरतां—शंकराचार्यांचें चरित्र दिलेलें आहे. चरित्र संपल्यावर काशीनाथपंत तेलंग म्हणतात कीं, "एकोणिसाव्या शतकांतील शास्त्रीय शोधांच्या योगानें ज्यांच्या विचारशक्तीला नवीन वळण लागलें आहे असे कांहीं चिकित्सक बुद्धीचे लोक वरील आचार्यांचें चरित्र वाचून म्हणतील कीं, हें खरेंखुरें चरित्र आहे कीं ही कादंबरी आहे? वयाच्या दुसऱ्या वर्षी लिहितां वाचतां येणें हें अगदीं अशक्य! या त्यांच्या प्रश्नांत कांहीं अर्थ आहे हें मला कबूल आहे; पण त्यांना त्याबद्दल जेवढें आश्चर्य वाटतें तेवढें मला मात्र वाटत नाहीं! सदरील आचार्यचरित्रांत कांहीं थोडेंसें काव्य असेल असें मीही म्हणतों. पण त्यांत प्रथम वाटतो तेवढा मात्र अर्थ दिसत नाहीं. फार लांब कशाला? या एकोणिसाव्या शतकांतच असे कांहीं ऐतिहासिक थोर पुरुष उत्पन्न झाले नाहींत काय कीं, ज्यांच्या चरित्रांत माधवकृत शंकराचार्यांच्याच चरित्रांतल्यासारखे चमत्कार आपणांस पाहावयास सांपडतील? मीं अशीं दोनच उदाहरणें दाखवितों. डॉ. टॉमस ब्राउन (Dr. Thomas Brown) या नांवाचा एकोणिसाव्या शतकांत एक मोठा पुरुष होऊन गेला. त्याचें चरित्र, पौरस्त्य लोकांच्या अतिशयोक्तिपूर्ण भाषेपासून (Oriental hyperboles) अगदीं अलिप्त राहणाऱ्या एका युरोपियन लेखकानेंच लिहिलें आहे. त्या चरित्रांत असें सांगितलें आहे कीं टॉमस ब्राऊन हा आपल्या वयाच्या चवथ्या वर्षी बायबलांतील चार शुभवर्तमानांमधील (four gospels) चुका दाखविण्याच्या कामांत गुंतलेला होता! बायबल म्हणजे धर्मपुस्तक. त्यांतील चिकित्सक दृष्टीनें चुका दाखविण्यास प्रवृत्त होणें हेंच मुळीं नास्तिकपणाचें पहिलें लक्षण होय! आणि हें काम ब्राऊन हा चार वर्षांचा असतांनाच करण्याचा प्रयत्न करीत होता!

दुसरें उदाहरण टर्गोचें (Turgot) ! प्रसिद्ध जॉन मॉर्ले यांनीं एकदां फॉर्टनाइटली रिव्ह्यूमध्यें टर्गोचें एक त्रोटक चरित्र प्रसिद्ध केलें होतें. त्यांत त्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, टर्गो हा बाल्यावस्थेंतून एकदम—क्रमाक्रमानें नव्हे—मनुष्यावस्थेंत पोंचला. इतकेंच नव्हे, तर खेळगड्यांबरोबर खेळ खेळतांना अंगावर धूळ उडवून घेण्याचें त्याचें वय उलटून जाण्यापूर्वीच त्याची साधुपुरुषांत गणना झाली होती!

ऐतिहासिक पुरुषांचें राहो, पण वरील सारख्या संशय घेणाऱ्या चिकित्सक मंडळीला मी प्रथम "अलीकडे लागलेल्या शास्त्रीय शोधांकडे पाहा व शास्त्रें काय काय चमत्कार करीत आहेत याचा विचार करा" असें म्हणेन. फार कशाला,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तारायंत्रें निघण्याच्या पूर्वी आमची विजेच्या शक्तीविषयीं काय कल्पना होती ? तसेंच, आगगाड्या व्हावयाच्या पूर्वी वाफेच्या शक्तीची आम्हांस काय कल्पना होती ? या मंडळींना मी "या गोष्टी अद्भुत आहेत; त्या अशक्य कोटींतल्या आहेत" असें ठाम मत ठरविण्यापूर्वी, वरील ऐतिहासिक पुरुषांच्या चरित्रांतील गोष्टींचा व आधुनिक शास्त्रीय शोधांचा व तज्जन्य चमत्कारांचा प्रथम विचार करा आणि मग आपलें मत द्या असें सुचवीन. आचार्यांच्या चरित्रांतील कांहीं गोष्टी सामान्य व्यवहारांत घडणाऱ्या गोष्टींहून अगदींच भिन्न आहेत हें खरें. किंबहुना त्यांत अतिशयोक्तीचा बराच भाग आहे असेंही मी म्हणेन. पण त्या अशक्य कोटींतल्या गोष्टी आहेत, असें जर कोणीं म्हटलें तर मात्र त्याला मी कबुली देणार नाहीं."

प्रकरण अकरावें.

किरकोळ लेख, टिपणें, परीक्षणें वगैरे.

काशीनाथपंतांनीं टिपणें, ताम्रपटांचा अर्थ लावणें, परीक्षणें, मनोरंजक माहिती देणारे वगैरे असे अनेक लेख मासिकांतून लिहिलेले आहेत व तशीं व्याख्यानेंही दिलीं आहेत. पण त्यासंबंधानें सविस्तर लिहिणें इकडे शक्य नाहीं. म्हणून त्यांचा या प्रकरणांत फक्त नामनिर्देश करतों.

सन १८६९ सालीं तेलंगांनीं "Our Roads" (आमचे मार्ग) या विषयावर एक निबंध लिहून स्टूडंट्स सोसायटीच्या सभेंत वाचला, व त्यांत सुशिक्षित लोकांनीं "जुनें व नवें" यांत झगडा चालला असतां परिस्थितीच्या दृष्टीनें कोणत्या धोरणानें वागलें पाहिजे हें दाखविण्याचा त्यांनीं यत्न केला आहे.

सन १८७० मध्यें काशीनाथपंतांनीं "नेटिव ओपिनियन" वर्तमानपत्रांतून डॉ. कीलहॉर्न साहेबांच्या संस्कृत व्याकरणाचे गुणदोषविवेचनात्मक परीक्षण केलें आहे. कीलहॉर्न हे डॉ. भांडारकरांच्यापूर्वी डेक्कन कॉलेजांत संस्कृतचे प्रोफेसर होते. त्यांनीं सन १८७० च्या सुमारास एक संस्कृत व्याकरण लिहून प्रसिद्ध केलें. वास्तविक डॉ. भांडारकरांच्या दोन संस्कृत पुस्तकांपुढें कीलहॉर्नच्या व्याकरणाचें तेजच पडलें नाहीं. भांडारकरांच्या दोन पुस्तकांतून आलेली माहिती मॅट्रिकच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परीक्षेस बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांस–पुरण्यासारखी इतकी भरपूर आहे कीं, त्यांना व्याकरणविषयक माहिती मिळविण्यास दुसऱ्या पुस्तकाची जरूरच नाहीं. तेलंगांनीं आपल्या परीक्षणांत जवळजवळ असाच अभिप्राय दिला आहे. तथापि व्याकरणासारखा रुक्षविषय; पण तो विशद करून दाखविण्याकरितां डॉ. कीलहॉर्न यांनीं जे श्रम घेतले आहेत त्यांबद्दल तेलंगांनीं त्यांची स्तुति केली आहे.

सन १८७१ सालीं तेलंगांनीं स्टूडंट्स सोसायटीपुढें "मुक्तिकोपनिषद" यावर निबंध लिहून वाचला. सन १८७२ मध्यें त्यांनीं "Indian Antiquary" मध्यें उदयनाचार्यकृत "न्यायकुसुमांजलि" या विषयावर एक लेख लिहून प्रसिद्ध केला. त्याच सालच्या इंडियन अँटिक्वरीमध्यें तेलंगांचा दुसरा एक लेख प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत त्यांनीं कलकत्त्याचे प्रसिद्ध डॉ. राजेंद्रलाल मित्र यांच्या एका विधानासंबंधानें आक्षेप घेऊन तद्विषयक खुलासा केला आहे. राजेंद्रलाल ह्यांनीं आपल्या एका लेखांत म्हटलें होतें कीं, प्राचीन हिंदुलोक गोमांस भक्षण करीत असत. तेलंगांनीं सांगितलें कीं, तशी वेळ असलीच तर ती ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकापूर्वींच निघून गेली असली पाहिजे. कारण पाणिनिच्या १.४९६ सूत्रावरील पतंजलीच्या भाष्यांत एक असें वाक्य आहे, "गोमुत्रस्यापिस्यात्" (गोमुत्राचा निदान एक थेंबही असेल!). यावरून तेलंग म्हणतात कीं, गाय ही पतंजलीच्या वेळीं एक पूज्य प्राणी म्हणून गणली जात असे असें उघड दिसतें.

सन १८७३ मध्यें तेलंगांनीं इंडियन अँटिक्वरीमध्यें श्रीहर्षाच्या कालासंबंधानें चर्चा केली आहे. तेलंगांनीं आपल्या न्यायकुसुमांजलीवरील लेखांत सहज ओझरता हर्षाच्या कालाविषयीं उल्लेख केला होता. त्यावर डॉ. बुल्हर यांनीं आक्षेप घेऊन अँटिक्वरीमध्यें कांहीं विरुद्ध प्रमाणें दाखविलीं होतीं. यांसंबंधीं स. १८७३ सालीं तेलंगांनीं चर्चा करतांना बुल्हर यांचीं प्रमाणें बरोबर नाहींत असें सांगितलें आहे. फार तर श्रीहर्षाचा काल अद्याप अनिश्चित स्थितींत आहे असें म्हणतां येईल!

सन १८७४ सालच्या अँटिक्वरीमध्यें तेलंगांनीं फिरून तोच विषय चालू करून कालिदास, श्रीहर्ष व चंद यांच्या कालाविषयीं चर्चा केली आहे.

त्याच सालच्या अँटिक्वरीमध्यें तेलंगांनीं पतंजलीच्या महाभाष्यांतून एक उतारा देऊन रामायण हें निदान पतंजलीपेक्षां तरी जुनें आहे हें सिद्ध केलें आहे. पाणिनीच्या ३. ६७ या सूत्रावरील भाष्यांत एक अशी ओळ आहे—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि ।

हीच ओळ वाल्मीकि रामायणांत व अध्यात्मरामायणांतही (युद्धकांड, १४ सर्ग व ६० श्लोक) आली आहे. तेलंग म्हणतात कीं, यावरून रामायण हें पतंजलीच्याही पूर्वींचें हें निःसंदिग्ध रीतीनें सिद्ध होतें.

त्याच सालच्या अँटिक्करीमध्यें तेलंगांचा एक "पार्वतीपरिणय" या विषयावर छोटासा लेख आला आहे. परशुरामपंत गोडबोले यांनीं त्या नाटकाचें मराठींत भाषांतर केलेलें असून त्याच्या प्रस्तावनेंत त्यांनीं म्हटलें आहे कीं या नाटकाचा व कादंबरीचा कर्ता एकच (बाणभट्ट) असावा. तेलंगांनीं या नाटकांतील कांहीं वचनें व कालिदासाचीं वचनें यांची तुलना करून असें मत दिलें आहे कीं प्रस्तुत नाटक हें कालिदासाच्या कुमारसंभव काव्याच्या आधारानें लिहिलें गेलें असावें.

त्याच सालीं काशीनाथपंतांनीं मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढें दोन निबंध वाचले. एकांत त्यांनीं चालुक्यवंशीय एका राजानें दिलेल्या ताम्रपटांचा अर्थ विशद करण्याचा यत्न केला आहे. व दुसऱ्यांत मधुसूदन सरस्वती यांच्या कालाविषयीं चर्चा केली आहे. मधुसूदन हे सोळाव्या शतकांत झाले असें लासन व बर्नो (Lassen and Burnouf) या दोघां पंडितांनीं ठरविलें होतें. परंतु तेलंगांनीं योग्य आधार देऊन ते पंधराव्या शतकाच्या शेवटीं अगर सोळाव्याच्या आरंभास झाले असले पाहिजेत असें सिद्ध केलें आहे.

या निबंधांत तेलंगांनीं मधुसूदन सरस्वतीच्या मताविषयीं व वर्तनाविषयीं जें लिहिलें आहे तें बरेंच महत्वाचें असून त्यायोगें सुजाण हिंदुलोकांच्या धर्मसंबंधीं भावनांवर चांगला प्रकाश पडतो असें वाटतें. सबब त्याविषयीं थोडासा उल्लेख करतों. तेलंग म्हणतात कीं, मधुसूदन सरस्वती हे पक्के अद्वैत वेदांती असूनही ते निःसीम कृष्णभक्त होते. त्यांनीं गीतेच्या पंधराव्या अध्यायावरील आपल्या टीकेच्या शेवटीं पुढील उद्गार काढले आहेतः—

चिदानंदाकारं जलदरुचिसारं श्रुतिगिराम् ।
व्रजस्त्रीणां हारं भवजलधिपारं कृतधियाम् ॥
विहंतुं भूभारं विदधदवतारम् मुहुरहो ।
महो वारंवारं भजत कुशलारंभकृतिनः ॥ १ ॥
प्रमाणतोऽपि निर्णीतं कृष्णमहात्म्यमद्भुतम् ।
न शक्नुवंति ये सोढुं ते मूढा निरयं गताः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्याचप्रमाणें सोळाव्या अध्यायावरील टीकेच्या सुरवातीसच मधुसूदन सरस्वती म्हणतात,

> **शैवाः सौराश्च गाणेशाः वैष्णवाः शक्तिपूजकाः ॥**
> **भवंति यमविज्ञाय सोऽहमस्मि परः शिवः ॥ ३ ॥**

सन १८७५ मध्यें तेलंगांनीं स्टूडंटस सोसायटीपुढें "बुद्धि व तिचें वैभव" या विषयावर एक निबंध वाचला.

सन १८७६ सालीं त्यांनीं त्याच सोसायटी पुढें "इतिहासाचा अभ्यास" या विषयावर निबंध वाचला. व त्याच वर्षी त्यांनीं कदंब वंशीय राजांसंबंधाच्या तीन ताम्रपटांविषयीं एक निबंध रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढें वाचला. त्याच सालीं त्यांनीं आनंदगिरीच्या शंकरविजयासंबंधीं इंडियन अँटिक्वरीमध्यें एक टिप्पण लिहून प्रसिद्ध केलें. त्या ग्रंथांत असें म्हटलें आहे कीं, त्यांत वर्णन केलेल्या गोष्टी, त्या घडल्या त्याच वेळीं अगर जरा नंतर लिहिलेल्या आहेत व त्या ज्यानें प्रत्यक्ष पाहिल्या अशा माणसानें लिहिल्या आहेत. ग्रंथावर ज्या अर्थी आनंदगिरीचें नांव आहे व आनंदगिरी हा ज्या अर्थी शंकराचार्यांचा एक शिष्य होता त्या अर्थी त्याच आनंदगिरीनें शंकरविजय हा ग्रंथ लिहिला असावा. या प्रश्नाचा तेलंगांनीं नीट विचार करून वरील सर्व उपपत्ति निराधार असल्याचें सिद्ध केलें आहे. ते सिद्धांत रूपानें असें म्हणतातः—

"That the शंकरविजय is in all probability a work of the 14th century (A. C.) and that consequently it cannot be a work of आनंदगिरी, the pupil of शंकराचार्य."
तेलंगांनीं त्या ग्रंथांतील कांहीं व्याकरणदृष्ट्या शब्दांचे अपप्रयोगही दाखविले आहेत. जसेः—

आचरित्वा; संनिवेशयित्वा; शृणुध्वम्; आस; तिष्ठध्वम्; सेवन्ति; sentences beginning with मे and so on.

सन १८७७ सालीं तेलंगांनीं सॅसून मेकॅनिक्स इन्स्टिट्यूटपुढें "अप्रतिबंध व्यापार व संरक्षण" (Free Trade and Protection) यावर एक महत्वाचा निबंध वाचला. पण याविषयीं पुढील एका स्वतंत्र प्रकरणांत विवेचन करावयाचें असल्यामुळें त्यासंबंधानें इकडे कांहीं लिहीत नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सन १८७८ मध्यें तेलंगांनीं स्टूडंटस सोसायटी पुढें " भरतखंडाचे प्राचीन लोक " या विषयावर एक निबंध वाचला. त्याच सालीं यांनीं लॉर्ड लिटन यांनीं पास केलेल्या " Gagging Act " (मुस्कटदाबीचा कायदा) वर इंदुप्रकाशांत टीका केली. पण याही विषयासंबंधानें पुढील एका प्रकरणांत विवेचन येईल.

सन १८७९ मध्यें तेलंगांनीं " Reign of Law " (कायद्याचें राज्य) या विषयावर एक चांगला लेख पुण्याच्या सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकांत लिहिला आहे. पण त्याविषयींचें विवेचन देखील पुढील एका प्रकरणांत करूं.

सन १८८० मध्यें काशीनाथपंतांनीं शिलाहार ताम्रपटाविषयीं एक लेख लिहून अँटिक्वरीमध्यें प्रसिद्ध केला आहे. हा अकराव्या शतकांतला ताम्रपट असून त्यांत महादेवैय प्रभु व सोमणैय प्रभु अशीं दोन नांवें आलीं आहेत. परेल शिलालेखांत अनंत पै प्रभु असें नांव आलें आहे. व हीं कायस्थ प्रभुजातीचीं नांवें आहेत असें वॉथन म्हणतो. परंतु तेलंग म्हणतात सदर्हू ताम्रपटांतील नांवें कायस्थ प्रभुजातीचीं नसून तीं ब्राह्मणजातीचीं आहेत. गोवें व कुडाल या प्रांतांत प्रभु या आडनांवाचे ब्राह्मण अद्यापि आहेत.

सन १८८१ सालीं काशीनाथ पंतांनीं अँटिक्वरी मासिकांत रा. सा. मंडलिक यांच्या " हिंदु ला " पुस्तकाचें परीक्षण केलें आहे. सर रेमंड वेस्ट म्हणतात कीं, मंडलीकांच्या पुस्तकानें हिंदु लॉ समजण्यास बरीच मदत होत असते, ही गोष्ट खरी, परंतु तें पुस्तक व्यवहारमयूखाचे अपुरेच हस्तलेख आधारास घेऊन लिहिलेलें असल्यामुळें त्यांत बरींच शंकास्थानें राहून गेलीं आहेत. तथापि तें पुस्तक व त्याच्या जोडीला, त्याचें परीक्षण करतांना तेलंगांनीं दिलेली माहिती यांचा वकील—बॅरिस्टर लोकांना पुष्कळच उपयोग होण्याचा संभव आहे.

सन १८८३ मध्यें स्टूडंटस सोसायटीपुढें तेलंगांनीं "कलकत्ता व तेथील लोक" या विषयावर एक निबंध वाचला. हिंदुस्थानांत ब्रिटिश अंमल सुरू झाला तरी प्रथम प्रथम निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांस एकमेकांची माहिती नसे. किंबहुना मुंबई, बंगाल, मद्रास, पंजाब वगैरे हे निरनिराळे देश आहेत अशीच सामान्यतः समजूत होती. ही समजूत जरा जरा कमी होऊं लागून सदरील सर्व प्रांतांतील लोक एकाच देशांतले रहिवाशी असल्यामुळें एकमेकांची माहिती एकमेकांस असणें जरूर आहे असें सुमारें पन्नास वर्षांमागें लोकांना वाटूं लागलें. अशा वेळीं काशीनाथपंतांचें " एजुकेशन कमिशन"चे एक सभासद या नात्यानें कलकत्त्यास

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कित्येक महिने राहणें झाल्यामुळें बंगाली लोकांविषयीं त्यांना साहजिकच माहिती करून घेण्याची संधि मिळाली. तीच त्यांनीं सदरील निबंधाच्या रूपानें मुंबईतील सुशिक्षित समाजापुढें ठेवली.

सन १८८४ मध्यें तेलंग यांनीं अँटिक्वरीमध्यें एक निबंध लिहून असें दाखविलें कीं शंकराचार्य हे पूर्णवर्मा या राजाच्या वेळीं होऊन गेले. हुयेनत्संग या चिनी प्रवाशानें पूर्णवर्म्याचा उल्लेख केल्यावरून तो राजा सहाव्या शतकाच्या अखेरीस झाला असावा असें स्पष्ट दिसतें. अर्थात् शंकराचार्य सहाव्या शतकांत झाले असें सिद्ध होतें. हें तेलंगांचें मत डॉ. भांडारकरांनीं मान्य केलें आहे.

त्याच सालच्या अँटिक्वरीमध्यें तेलंगांनीं एक लहानसें टिप्पण लिहून असें म्हटलें आहे कीं बौद्ध लोकांचा छळ झाला या गोष्टीला कांहीं आधार नसून त्यांत शंकराचार्य अगर कुमारिल भट्ट यांनीं भाग घेतल्याची कथा तर अगदींच निराधार आहे.

सन १८८५ मध्यें तेलंगांनीं दुसऱ्या पुलकेशीनें सातव्या (६१४–१५ इ. स.) शतकांत एका नारायणस्वामी नांवाच्या द्रविड ब्राह्मणास पिरिगिपा (Pirigipa) गांव दान करून दिल्यासंबंधाचा ताम्रपट अँटिक्वरीमध्यें प्रसिद्ध केला. त्या ब्राह्मणास कांहीं धर्म कृत्यें–बलि, चरु व वैश्वदेव–चालू ठेवावीं या हेतूनें वरील दानपत्र करून दिलेलें होतें.

त्याच सालीं काशीनाथपंतांनीं एशियाटिक सोसायटीपुढें " ब्रह्मसूत्रांचा कर्त्ता बादरायण " यावर एक निबंध लिहून वाचला. डॉ. वेबरनें असें प्रतिपादन केलें होतें:—"बादरायणाला व्यास म्हणतात. शंकरविजयावरून पाहतां व्यासाचा मुलगा शुक; शुकाचा शिष्य गौडपाद; त्याचा शिष्य गोविंद यति; व त्याचा शिष्य शंकराचार्य. म्हणजे (बादरायण) व्यास फार तर शंकराचार्यांच्या दोन तीन शतकें–म्हणजे चवथ्या किंवा पांचव्या शतकांत–पूर्वी झाला असला पाहिजे." तेलंगांनीं प्रथम सांगितलें कीं वेदव्यास व बादरायण व्यास हे एक नव्हेत. ब्रह्मसूत्र कर्ता व्यास वेबरनें दिलेल्या कालाच्या किती तरी पूर्वी होऊन गेला असला पाहिजे.

सन १८९० मध्यें तेलंगांनीं त्याच सोसायटीपुढें (Gleanings from the शारिरक भाष्य) आचार्यकृत शारिरक भाष्याचें निरीक्षण करून कांहीं वेंचीव व मनोरंजक माहिती सांगितली. आचार्यांनीं एके ठिकाणीं "आतां जसा सार्वभौम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजा नाहीं तसा पूर्वींही नव्हता " म्हटलें आहे. त्यावरून आपल्या देशांत सार्व-भौम असा एकच राजा असल्याचें किंवा होऊन गेल्याचें दिसत नाहीं. मेगॅस्थिनी-सनें या देशांत निरनिराळीं अशीं ११८ राज्यें आपल्या वेळीं असल्याचें नमूद केलेलें आहे. हुयेनत्सँग आपल्या वेळीं लहान मोठीं ७० राज्यें असल्याचें लिहितो महमुद गझनीच्या वेळीं व अल्लाउद्दीन खिलजीच्या वेळीं देखील सर्व हिंदुस्थान देश अनेक राजांमध्यें जणूं विभागून दिलेला होता असें नमूद झालेलें आहे. सातव्या शतकांतला महाराष्ट्राचा राजा दुसरा पुलकेशी यानें हर्षवर्धन याचा पराभव करून दक्षिणेंतून त्याला परतविलें. पुलकेशीला " महाराजाधिराज " म्हणत असत. पण उत्तरेस हर्षवर्धन हा स्वतंत्र राजा होता. भाष्यांत अयोध्या, मगध, वैदेह या प्रांतांचा उल्लेख आहे. आचार्यांनीं " पूर्णवर्मा "चा उल्लेख केला आहे. हा आणि हुयेनत्सँग यानें सांगितलेला पूर्णवर्मा हे दोघेही एकच.

मुक्त झालेला आत्मा ब्रह्माकडे पायरी-पायरीनें किंवा मजली-मजलीनें जातो. याला उदाहरण म्हणून आचार्यांनीं असें म्हटलें आहे " एरव्हींदेखील आपण एखाद्याला म्हणतों कीं जा प्रथम बलवर्माकडे; मग जयसिंहाकडे; तेथून नंतर विष्णुगुप्ताकडे. " अशीच स्थिति फाहियानच्या वेळींही होती. फाहियान म्हणतो कीं आपल्या वेळीं राज्यांत कोणी वाटसरू प्रवासी आल्यास तेथील राजाची त्याच्याबरोबर वाटाड्या म्हणून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जातांना एकादा मनुष्य देण्याची वहिवाट असे.

आचार्य आपल्या भाष्यांत ठिकठिकाणीं म्हणतात कीं त्या वेळीं लोक आपलीं जातिबंधनें अगर समाजनियम पाळीत नसत. पण हुयेनत्सँग म्हणतो कीं, आपल्या वेळीं हिंदुलोक तसलीं बंधनें फार कडक रीतीनें पाळीत असत ! वास्तविक हुयेन-त्सँगच्या वेळीं बौद्ध धर्माचा जोर कमी होऊन त्याची वाढ खुंटली होती. आणि ब्राह्मणी धर्माची चढती कमान होती. पण खरा प्रकार म्हणजे दोघेही (आचार्य व हुयेनत्संग) वरील गोष्टीकडे निराळ्या दृष्टीनें पहात होते. हल्लीं देखील मुलगी लग्नाला पंधरा वर्षांची वाढली तरी कित्येक उदार मतवाल्यांना " तें कांहींच नाहीं " असें वाटेल. पण तेंच कांहीं जुन्या मताच्या लोकांना "धर्मबाह्य " कृत्य वाटेल !

शंकराचार्य हे अद्वैत वेदांताचे पुरस्कर्ते असूनही ठिकठिकाणीं विष्णूचा उल्लेख करीत असतात. बार्थ तर आचार्य हे आठव्या शतकांतील व सायन चवदाव्या शतकांतील वैष्णवच होते असें म्हणतो ! पण महाराष्ट्रांत आचार्य हे शंकराचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(विष्णूचा नव्हे) अवतार होते असें मानतात व रामानुज, मध्व व वल्लभ या आचार्यांना अद्वैताच्या विरुद्ध असलेल्या वैष्णवपंथाचे मुख्य असें म्हणतात.

मूर्तिपूजेविषयीं आचार्यांचें उदार मत असून तें सहिष्णुतेचें (toleration) दर्शक असें होतें. ज्यू किंवा मुसलमान धर्माचे लोक ज्या कारणाकरितां मूर्तिपूजे-विरुद्ध आक्षेप घेतात त्या कारणाकरितां शंकराचार्य त्या पूजेविषयीं आक्षेप घेत नाहींत. ज्यू किंवा मुसलमान या लोकांना देवाच्या मूर्ति दृष्टी समोरही नको असतात. आचार्यांमध्यें इतका कडवेपणा नव्हता. त्यांचें म्हणणेंच मुळीं असे कीं,

प्रतिमादिषु विष्ण्वादि बुध्य ध्यासः ।

म्हणजे विष्णूची प्रतिमा याचा अर्थ "विष्णु" असा नव्हे. तर ती एक त्या देवाची खूण—प्रतीक—(Symbol) आहे.

गोमुत्र हें पतंजलीच्या वेळीं पवित्र मानलें जात असे हें मागें सांगितलेंच आहे. पण कदाचित् ती एक औषधी या दृष्टीनें पतंजलीनें तें पवित्र मानलें असेल. पण भवभूति व शंकराचार्य यांनीं तर गाय पवित्र मानलेलीच आहे.

सन १८९१ सालीं काशीनाथपंतांनीं एशियाटिक सोसायटीच्या त्रैमासिकांत एक "सुबंधु व कुमारिल" यावर टिप्पण लिहून प्रसिद्ध केलेलें असून त्यांत फाहीयान व हुयेनत्सँग या प्रवाशांच्या वेळीं हिंदुस्थानची धार्मिक दृष्टीनें काय स्थिति होती हें थोडक्यांत दाखविलें आहे. तेलंगांच्या मतें फाहीयानच्या वेळीं—पांचव्या शतकाच्या आरंभास—या देशांत बौद्धधर्म अगदीं जोरांत होता. हुयेन-त्सँगच्या वेळीं—सातव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत—तो जोर कमी होऊन त्या धर्माची वाढ बहुतेक खुंटली होती. मध्यंतरींच्या काळांत शंकराचार्य व कुमारिल भट्ट या दोघांच्या कामगिरीमुळें ब्राह्मणी धर्माचा एक सारखा उत्कर्ष होत चालला होता.

सन १८९२ मध्यें तेलंगांनीं "Gleanings from Maratha Chronicles" या विषयावर एक विस्तृत निबंध लिहून डेक्कन कॉलेज यूनि-यन पुढें वाचला. तोच पुढें न्या. रानड्यांच्या "Rise of the Maratha Power" या पुस्तकाच्या शेवटीं जोडला गेला आहे. याविषयीं पुढील एका प्रकरणांत स्वतंत्र रीतीनें विवेचन करूं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकरण बारावें.

सटीप पुस्तकें व भाषांतरें.

काशीनाथपंत तेलंग यांनीं प्राचीन वाङ्मयाची जी महत्वाची सेवा केली आहे त्यांत कांहीं सटीप पुस्तकें व भाषांतरें यांचा अंतर्भाव होतो. त्यापैकीं कांहीं मुख्य पुस्तकांसंबंधीं इकडे थोडक्यांत निर्देश करतों. सन १८८४ सालीं त्यांनीं मुंबई सरकाराकरितां विशाख-दत्तकृत "मुद्रा राक्षस" या संस्कृत नाटकाची एक सटीप आवृत्ति तयार करून प्रसिद्ध केली. तें सात अंकी नाटक असून त्याचा राजकारण हा मुख्य विषय आहे. नाटकाच्या संविधानकाचा काल ख्रिस्तपूर्व चवथें शतक असून त्यांत चाणक्य व राक्षस हीं मुख्य दोन पात्रें आहेत. नाटक मनोरंजक करण्याकरितां कर्त्यानें त्यांत अनेक लहान मोठीं पात्रें आणलेलीं आहे-तच. परंतु मुख्य पात्र जो चाणक्य याला चंद्रगुप्ताला नंदवंशीय राजाच्या गादीवर कायम करण्याकरितां अनेक उपायांची योजना करावी लागली आहे. राक्षसाची मुद्रा त्याला न कळतच यदृच्छेनें चाणक्याच्या हातांत आली असतां तिचा त्यानें आपल्या कार्यसिद्धीसाठीं वाटेल तसा उपयोग केला आहे. त्यावरूनच नाटकास "मुद्राराक्षस" हें नांव कर्त्यानें दिलें असें उघडच दिसतें. असो. नंदांचा अमात्य राक्षस हा उदारमनस्क व सरळ बुद्धीचा मनुष्य असल्यामुळें चाणक्याच्या कुटिल नीतीपुढें त्याला अखेर हार खावी लागली !

या नाटकास तेलंग यांनीं एक विस्तृत प्रस्तावना लिहिलेली असून त्यांत नाट-काच्या कालाविषयीं ऊहापोह केला आहे. नाटकाचा कर्ता विशाखदत्त याचा प्रो. विल्सन यांनीं अकरावें शतक हा काल ठरविला आहे. पण तो काल ठरवितांना प्रो. विल्सन यांनीं कांहीं विचित्र विधानें केलीं आहेत. त्या विधानांतील चुका दाखवून तेलंगांनीं नाटककर्त्याचा काल (आठवें शतक) ठरविण्याचा यत्न केला आहे. त्यासंबंधानें इकडे विस्तार न करतां फक्त एक दोन महत्वाच्या मुद्यांविष-यींच लिहितों. मुद्राराक्षस नाटकांत "म्लेच्छ" शब्द अनेक ठिकाणीं आलेला आहे. प्रो. विल्सन यांनीं त्या त्या ठिकाणीं त्या शब्दाचा "मुसलमान" असा अर्थ घेतला आहे. तो चुकीचा आहे. त्याच नाटकांत "म्लेच्छ" शब्द हा सहाव्या अंकांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"अहो विवेकशून्यता म्लेच्छस्य ।"

या वाक्यांत मलय-केतूला लावला आहे ! तेव्हां विल्सन यांनीं केलेला सर्व-साधारण अर्थ बरोबर नाहीं. "म्लेच्छ" म्हणजे अशिक्षित, असभ्य, आडदांड, रानटी असे अनेक अर्थ होतात. तेव्हां प्रकृत नाटकाचा काल ठरविण्याच्या कामीं "म्लेच्छ" शब्दाचा कांहीं उपयोग नाहीं ! तें बौद्ध धर्माचा ऱ्हास होत चालला होता, अशा वेळीं रचिलें गेलें आहे, असें उघड दिसतें.

दुसरी एक प्रो. विल्सन यांची चुकीची समजूत झालेली दिसते. ते "क्षपणक" म्हणजे "बौद्ध" असें समजतात. पण तें बरोबर नाहीं. तो शब्द बऱ्याच वेळां "जैनां"स लाविलेला आढळतो. फक्त "श्रमण" मात्र "बौद्धां"स लावीत असतात. पण तो देखील एकदां जैनांस लावल्याचें तेलंग सांगतात. खरा प्रकार असा आहे कीं बौद्ध व जैन या दोन्ही धर्मांत कांहीं मतांच्या दृष्टीनें—उदाहरणार्थ, वेदप्रामाण्य दोन्ही धर्मांस कबूल नाहीं !—इतकें साम्य आहे कीं एकाद्या प्राचीन ग्रंथांत वरील सारखा एकाददुसरा शब्द आल्यास त्याचा बरोबर अर्थ करतांना दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींचा विचार करावयाचा असतो. नाहीं तर अपुऱ्या माहितीच्या आधारावर बसविलेलीं अनुमानें चुकीचीं ठरण्याचा संभव असतो.

प्रस्तुत नाटकांत राक्षसाच्या मुखांतून सातव्या अंकांत बौद्धांसंबंधानें देखील

बुद्धानामपि चेष्टितं सुचरितैः क्लिष्टं विशुद्धात्मना ॥

असे उदार भावनाप्रेरित उद्गार निघालेले नमूद आहेत. अर्थात् बुद्धासंबंधानें इकडे जो आदर दाखविण्यांत आला आहे तो केवळ धर्मसहिष्णुतेचा द्योतक आहे. वस्तुतः फाहियानच्या वेळीं—पांचव्या शतकाच्या आरंभास—या देशांत बौद्धधर्म अगदीं जोरांत होता. तसा तो हुयेनत्संगच्या वेळीं—सातव्या शतकांत—नव्हता. तरी देखील त्याच्या वेळीं, चालुक्य राजांच्या धर्मसहिष्णुतेमुळें—जशीं हिंदु देवांचीं ठिकठिकाणीं देवळें दृष्टीस पडत असत तसेंच बौद्ध लोकांचे मठही दिसत असत, असें डॉ. भांडारकरांच्या प्राचीन इतिहासांत नमूद आहे. सारांश, हिंदूंच्या अंगीं धर्मसहिष्णुतेचें बीज सामान्यतः उपजतच असतें. तोच प्रकार राक्षसाचा होता. असो. तेलंगांनीं सर्व उपलब्ध साधनांचा विचार करून "मुद्राराक्षस" हें नाटक आठव्या शतकाच्या सुरवातीस लिहिलें गेलें असावें असें मत दिलें आहे. नाटकांत एक दोन ठिकाणीं जी भूगोलविषयक माहिती आली आहे त्याचा व त्याचप्रमाणें शक, यवन, किरात, कांबोज, पारसीक,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाल्हीक, गांधार, चीन, हूण, कौलूट, म्लेच्छ इत्यादि जातींचा जो उल्लेख आला आहे त्याचा विचार करतां तेलंगांनीं ठरविलेल्या कालालाच पुष्टि मिळते !

काशीनाथपंतांनीं आपल्या प्रस्तावनेंत एका गोष्टीसंबंधानें स्पष्ट खुलासा केला आहे. त्याचा इकडे थोडासा उल्लेख करावा असें वाटतें. प्रस्तुत नाटकांत चाणक्यानें चंद्रगुप्ताचें स्थान पक्कें करण्याकरितां योजिलेल्या युक्त्या, काढलेल्या क्लृप्त्या, केलेलीं कृष्णकृत्यें यांचा विचार केल्यास त्या वेळचें हिंदुस्थानचें सबंध वातावरणच नैतिकदृष्ट्या इतकें दूषित झालेलें होतें काय अशी शंका येते ! शंका तरी कशाला ? अशाच कांहीं ग्रंथांच्या आधारावर लॉर्ड कर्झन यांनीं सुमारें पंचवीस वर्षांपूर्वी कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे चॅन्सलर या नात्यानें केलेल्या आपल्या भाषणांत सर्व हिंदुलोकांवर "लबाडी"चा छाप मारण्याचा प्रयत्न केला होता हें सर्वविश्रुत आहे ? त्या धाष्टर्याबद्दल लाटसाहेबांना अशेष हिंदु लोकांकडून जेव्हांचे तेव्हां निषेधरूपानें प्रायश्चित्त मिळालेंच. परंतु या प्रकरणासंबंधाची तेलंगाची विचारसरणी अगदीं निर्दोष आहे असें वाटतें. त्यांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य असें. राजकारण हें कोठेंही झालें तरी कमी अधिक प्रमाणांत संशयात्मक नीतितत्वांच्या मार्गानेंच चालत असतें. युरोपखंडांत देखील अद्यापि एकादा राजकारणी पुरुष दुसऱ्या एकाद्याला "मुत्सद्दी" म्हणतांना आपण ऐकतों. कारण काय ? तर त्या दुसऱ्यानें एकाद्या विवक्षित प्रसंगीं लबाडी इतक्या शिताफीनें केली असावी, कीं ती लोकांच्या लक्षांतही आली नाहीं ! या गोष्टीचा विचार केला तर चाणक्य किंवा राक्षस यांच्या कालापेक्षां हल्लींच्या एकोणिसाव्या—विसाव्या शतकांत किंवा नेपोलियनच्या वेळीं देखील राजकारणविषयक नीतीच्या कल्पना फारशा बदलल्या आहेत किंवा बदलल्या होत्या असें म्हणतां येत नाहीं. शिवाय सार्वजनिक कामासंबंधीं खलित्यांतील—ते प्रसिद्ध करण्यापूर्वीं—महत्वाचा मजकूर गाळणें किंवा अपुऱ्या कारणांकरितां किंवा कारण नसतांही एकादी लढाई सुरू करणें असले प्रकार जर जिकडे तिकडे अद्यापि चालतात, तर राजकारण हें प्रस्तुत सुधारलेल्या काळांतदेखील नीतिदृष्ट्या पूर्वींपेक्षां सुधारलें आहे असें कसें म्हणावयाचें ? याबद्दलचे तेलंगांचे मूळ शब्द असे आहेतः—

"××× it must not be forgotten that the games of diplomacy and politics have always been games of more or less doubtful morality. When we hear of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

one great politician of modern days declaring another to be a great statesman, because, as I believe he expressed it, the latter lied so cleverly, we cannot say that the world has risen to any very perceptibly higher moral plane in the times of Metternich and Napoleon, than in those of Chanakya and Rakshasa. Nor are suppressions of important passages in despatches for the purposes of publication, or wars undertaken on unjustifiable and really selfish pretexts, calculated to convince one that even in Europe in the nineteenth century, the transaction of political affairs has been purged of the taint of immorality, however different, and I may even add, comparatively innocent may be the outward manifestations of that taint."

काशीनाथपंतांनीं सन १८८४ सालीं शंकराचार्य यांच्या कालासंबंधानें अँटिक्वेरीमध्यें एक लेख लिहिल्याचें मागील प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. तोच निबंध प्रस्तुत पुस्तकास लिहिलेल्या प्रस्तावनेस त्यांनीं जोडून दिला आहे.

सन १८७४ मध्यें तेलंगांनीं दुसरें एक पुस्तक मुंबई सरकाराकरितां प्रस्तावना व टीपा त्याला जोडून तयार केलें. भर्तृहरीनें शृंगार, नीति व वैराग्य अशीं तीन शतकें—म्हणजे प्रत्येकीं शंभर शंभर श्लोक—लिहिलीं आहेत हें प्रसिद्ध आहे. पैकीं तेलंगांनीं फक्त नीति व वैराग्य अशीं दोनच शतकें पसंत करून दोहोंची मिळून आपली एक आवृत्ति तयार केली. दोनच शतकें पसंत करण्याचें कारण शृंगारशतकाची चर्चा करणें अगर त्यासंबंधानें कांहीं लिहिणें त्यांना आवडलें नसावें. कै. वे. शा. कृष्णशास्त्री भाटवडेकरकृत सुभाषित रत्नाकराच्या संशोधनाचें काम वे. शा. अप्पाशास्त्री खाडिलकर व नामदार तेलंग हे दोघे करीत असत. परंतु त्या वेळीं देखील तेलंगांच्याच सुचनेवरून शृंगारविषयक श्लोक गाळण्यांत आले होते. असो. सदरील दोन शतकांची आवृत्ति मुंबई सरकाराकरितां काशीनाथपंतांनीं अत्यंत परिश्रमपूर्वक सुमारें ३०-३५ निरनिराळे हस्तलेख तपासून तयार केली होती. याशिवाय तेलंगांनीं त्या पुस्तकास एक विस्तृत प्रस्तावना जोडली आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नीतिशतक व वैराग्यशतक या नांवावरून कल्पना होते त्याप्रमाणें प्रत्येकीं केवळ शंभरच श्लोक नसून कांहीं अधिक आहेत. नीतिशतकाचे ११० श्लोक असून दुसरे २३ miscellaneous (किरकोळ किंवा संकीर्ण) श्लोक त्याला जोडलेले आहेत. श्लोक एखाद्या विषयाला अनुसरून लिहिलेले असे नसून फक्त कांहीं "सुजन प्रशंसा," "दुर्जन प्रशंसा," "विद्वत् प्रशंसा," "मानशौर्य प्रशंसा," "धैर्य प्रशंसा," असे मथळे देऊन त्यांखालीं प्रत्येकीं कांहीं श्लोक दिले आहेत. सगळे श्लोक बहुतेक सुभाषितांसारखे असल्यामुळें त्यांपैकीं महत्वाचे श्लोक लेखक किंवा वक्ते यांनीं तोंडपाठ केल्यास त्यांना लेखांची व भाषणांची गोडी सहज वाढवितां येईल. असो. वैराग्य शतकांतही वरील व्यवस्थाच दृष्टीस पडत असून सगळे श्लोक ११३ असून त्याला आणखी ४३ संकीर्ण श्लोक जोडलेले आहेत.

तेलंगांनीं आपल्या प्रस्तावनेंत भर्तृहरीचा काल ठरवितांना कित्येक युरोपीयन पंडितांनीं जे निरनिराळ्या प्रसंगीं भर्तृहरीविषयीं किंवा त्यांच्या शतकद्वयाविषयीं विचार नमूद केले आहेत, त्यांपैकीं कांहीं कसे चुकीचे आहेत, हें सिद्ध केलें आहे. त्यासंबंधीं इकडे विस्तार न करतां मासल्याकरितां एक दोन उदाहरणें देतों. प्रो. मॅक्स मुल्लर साहेबांनीं एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, भर्तृहरीच्या प्रकृत शतकद्वयावर बौद्ध धर्माची छाया पडलेली दिसते. तेलंगांना तसें वाटत नाहीं. कांहीं कांहीं श्लोकांतील व्यापक नीतितत्वें अगर मतें ही वस्तुतः हिंदु व बौद्ध दोन्ही धर्मांतील म्हणतां येतील. बौद्ध धर्म हा मुळीं हिंदु धर्मापासूनच उत्पन्न झालेला असल्यामुळें इकडचीं कांहीं तत्वें तिकडे गेलीं असल्यास आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. भर्तृहरी हा बौद्ध होता ही कदाचित् चीन देशाकडची प्रचलित दंतकथा असेल. पण तिला मुळांत आधार मुळींच नाहीं. सदर्हू शतकांतून ठिकठिकाणीं त्रिमूर्ति, दशावतार, वेद, स्मृति, पुराणें वगैरेंचा जो उल्लेख दृष्टीस पडतो त्यावरून त्या शतकांचें वेदांतस्वरूप स्पष्ट होतें. दोन्ही शतकांच्या पहिल्या श्लोकांवरून तर त्या वेदांतस्वरूपाविषयी शंकाच राहात नाहीं. तो श्लोक हा—

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानंतचिन्मात्रमूर्तये ।
स्वानुभूत्ये कसाराय नमः शांताय तेजसे ॥ १ ॥

प्रो. विल्सन म्हणतात कीं शतकांत पुराणांचा उल्लेख आहे. त्यावरून तीं शतकें फारशीं प्राचीन नसावींत. यावर तेलंग विचारतात कीं, निरनिराळ्या पुराणांचे तरी काल कोठें ठरले आहेत? कांहीं प्राचीन असतील. कांहीं अर्वाचीन पुराणें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असतील. त्यांचा काल नक्की ठरल्याशिवाय आणि भर्तृहरीच्या मनांत कोणतीं पुराणें होतीं हें समजल्याशिवाय पुराणांच्या सामान्य उल्लेखावरून शतकांचा काल ठरविणें बरोबर नाहीं. शिवाय पुराणांचा–विशेषतः वायु पुराणाचा–उल्लेख बाण भट्टाच्या कादंबरींत आहे. जीं पुराणें शंकराचार्यांच्या नंतरचीं असें प्रो. विल्सन म्हणतात त्यांतलेच कांहीं उतारे आचार्यांनीं आपल्या श्वेताश्वतर उपनिषदावरील भाष्यांत घेतलेले आहेत! तेव्हां काल ठरविण्याचे कामीं विल्सन साहेबांची विचारसरणी उपयोगी नाहीं.

लासन म्हणतो कीं, " भर्तृहरीनें बुद्धाला अवतारांत आणलें आहे. पण बुद्धाला अवतारांत नेऊन बसविलें कधीं? तसा उल्लेख दहाव्या शतकांतील एका शिलालेखांत सांपडतो. तेव्हां शतकें नंतरचीं तरी असलीं पाहिजेत किंवा तो श्लोक—शिलालेखांतला—प्रक्षिप्त असला पाहिजे. " हें लॅसनचें मत. तेलंग म्हणतात, लॅसनच्या दोन्ही कल्पना चुकीच्या! बुद्धाविषयींची अवतारकल्पना बौद्धधर्म जोरांत होता तेव्हांच निघाली असली पाहिजे. तो धर्म दहाव्या शतकांत मुळींच जोरांत नव्हता. डॉ. केर्न (Kern) याच्या मताप्रमाणें बुद्धाविषयींची अवतारकल्पना ही तिसऱ्या किंवा चवथ्या शतकांतली! कदाचित् त्याच्याही पूर्वीची असूं शकेल. तेलंगांनीं भर्तृहरीचा तात्पुरता काल ख्रिस्तोत्तर पहिलें किंवा दुसरें शतक ठरविलें आहे. पण हा काल अद्याप सर्वमान्य झालेला दिसत नाहीं.

प्रो. मॅक्समुल्लर साहेबांनीं प्राच्य–धर्मपुस्तक–माला (Sacred Books of the East) या सदराखालीं अनेक महत्वाच्या विषयांवर विद्वान् लोकांकडून ग्रंथ लिहवून प्रसिद्ध केले आहेत हें सर्व विश्रुत आहे. त्यांतले सर्व लेखक युरोपीयन असून " नेटिव्ह " असे फक्त काशीनाथपंत तेलंग हे एकच आहेत. त्यामुळें तेलंगांच्या कृतीचें महत्व आहेच. परंतु मागें एक दोन वेळां पाश्चात्य पंडितांपैकीं कांहींनीं आपलें संशोधनकार्य अगदीं सदोष पद्धतीनें चालविलें असल्याबद्दल तेलंगांनीं स्पष्ट निषेध नमूद केलेला असल्यामुळें, त्यांनाच—तेलंगांना—मुल्लरसाहेबांनीं आपल्या मालेंतील एक खंड (Vol.) लिहिण्यास विनंति करणें यांत खरोखरीच त्या वयोवृद्ध पंडिताचें चित्तौदार्य दिसून येतें! वेबरसाहेबांनीं देखील तेलंगांविषयीं एकदां आदरोद्गार काढल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. हें चित्तौदार्य अनुकरणीय आहे हें कोण म्हणणार नाहीं?

काशीनाथपंतांनीं लिहिलेलें पुस्तक हें सदरील पुस्तकमालेंतील आठवा खंड (VIII Vol.) या रूपानें सन १८८३ मध्यें प्रसिद्ध झालेलें आहे. त्यांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाभारतांतील भगवद्गीता, सनत्सुजातीय व अनुगीता या तीन भागांचें इंग्रजी भाषांतर आलें असून शिवाय प्रत्येकाला एक एक विस्तृत प्रस्तावना जोडलेली आहे. भगवद्गीतेविषयीं माहिती सर्वांनाच आहे. सनत्सुजातीय हा एक भारताच्या उद्योग पर्वांतील भाग असून त्यांत भगवद्गीतेच्याच वळणावर सनत्कुमार-सनत्सुजात व धृतराष्ट्र यांमधील अध्यात्मविषयावरील षडध्याय-रूपानें संभाषण प्रसंग आलेला आहे. अनुगीता हा अश्वमेध-पर्वांतील एक भाग असून त्याचे ३६ अध्याय आहेत. अनुगीतेंत अर्जुन व श्रीकृष्ण या दोघांमधील संभाषण आलेलें असून अध्यात्मिक उपदेश हाच त्याचा विषय आहे. भारतीय युद्धाच्या समाप्तीनंतर पांडव आपल्या राज्यव्यवस्थेस लागले व श्रीकृष्ण द्वारकेस जाण्यापूर्वी पांडवांचा निरोप घेण्याकरितां आले. ते अर्जुनाच्या मंदिरांत आल्यावरोबर त्याला समरांगणावरील श्रीकृष्णाच्या अमृतोपम उपदेशाचें—भगवद्गीतेचें—स्मरण झालें व तो उपदेश पुनः एक वार ऐकण्याची त्यानें देवाजवळ आपली इच्छा प्रकट केली. श्रीकृष्णांनीं उत्तर दिलें कीं, तो उपदेश त्या वेळेला योग्य होता.; आतां ती वेळ गेली. अर्थात् तो उपदेश आतां देतां येणें शक्य नाहीं ! तथापि अर्जुनाची जिज्ञासा तृप्त करण्याकरितां श्रीकृष्णांनीं इतिहास, पुराणें वगैरेंच्या आधारानें उपदेश केला. तीच अनुगीता !

प्रस्तुत पुस्तकाच्या पहिल्या प्रस्तावनेंत तेलंगांनीं भगवद्गीतेच्या कालासंबंधानें जो ऊहापोह केला आहे, तो बऱ्याच अंशानें त्यांनीं डॉ. लॉरिन्सर यांस दिलेल्या उत्तरासारखाच आहे.पण त्यांत तेलंगांनीं कांहीं कांहीं गोष्टींचा जो उल्लेख केला आहे त्यावरून गीतेच्या प्राचीनत्वाविषयीं शंकाच रहात नाहीं. भगवद्गीतेंत जे तत्वविचार आलेले आहेत त्यांत नंतरच्या कांहीं ग्रंथांतून दिसून येणारे प्रमाणशुद्धता, नियम-बद्धता किंवा सुसंगतपणा, हे गुण आढळत नाहींत. याचें एकच उदाहरणः गीतेच्या नवव्या अध्यायांत " समोऽहं सर्व भूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः । " असें वचन आहे. ह्याच्या अगदीं उलट सोळाव्या अध्यायांत एक श्लोक आहेः तो हा,

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभान् आसुरीष्वेव योनिषु ॥

तसेंच गीतेंत अथर्व-वेदाचा उल्लेख देखील नाहीं. फक्त तीन वेदांचा किंवा त्रयीचा आहे. पण पतंजलीच्या महाभाष्यांत अथर्व-वेद श्रेष्ठ मानलेला आहे. गीतेंत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामवेद श्रेष्ठ मानण्यांत आला आहे. तसा तो ऐतरेय ब्राह्मणांत श्रेष्ठ मानलेला आहे. मनुस्मृतींत "नराणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः" असें आहे. पण गीतेंत "नराणां च नराधिपम्" असें म्हटलें आहे. गीतेच्या द्वितीयाध्यायांत वेदांना कमी मानलेलें आहे. पण तो उल्लेख कर्मकांडासंबंधानें आहे. ज्ञानकांडाला किंवा उपनिषदांना गीतेंत श्रेष्ठच मानलेलें आहे. पण मन्वादि ग्रंथांत असा भेदाभेद मानलेला नसून वेद हे सर्वतोपरी प्रमाणभूत मानले गेले आहेत. या सर्व गोष्टींचा विचार करून भगवद्गीता ही जुन्या उपनिषत्कालांतली दिसते असें तेलंगांनीं आपलें मत दिलें आहे. ते म्हणतात,

"My view is, that in the *Gita* and the *Upanishads*, the philisophical part has not been consistently and fully worked out. We have there the results of free thought, exercised on different subjects of great moment, unfettered by the exigencies of any foregone conclusions or of any fully developed theory."

" And having regard to these various points and to the further point that the sequence of ideas throughout the verses of the *Gita* is not always easily followed, we are safe, I think, in adhering to the opinion, expressed above, that the *Gita* is a non-systematic work and in that respect belongs to the same class as the older *Upanishads*."

सनत्सुजातीय हें प्रकरणदेखील भगवद्गीतेच्याच समकालीन आहे असें तेलंगांचें मत आहे. सनत्सुजातीय याचा पंचतंत्रांत उल्लेख आहे, पतंजलीच्या महाभाष्यांत आहे व शंकराचार्यांनीं श्वेताश्वतर उपनिषदावर जें भाष्य लिहिलें आहे, यांतही त्याचा उल्लेख आहे. यावरून व इतर कांहीं अंतःप्रमाणांवरून पाहतां भगवद्गीता व सनत्सुजातीय हीं दोन्ही एकाच काळीं रचिलीं गेलीं असलीं पाहिजेत, असें उघड दिसतें.

अनुगीता मात्र बरीच नंतरची दिसते. अनुगीतेचा आचार्यांच्या भाष्यांत उल्लेख आहे. विज्ञानभिक्षूंच्या सांख्य-सारांत आहे. सामाजिक बाबतींत अनुगीता ही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगवद्गीतेच्या पुढची मजल आहे. त्यांत राजाचा जुलूम, तुरुंगवास, गरीबांस छळणारे कायदे, लोखंडी ओतीव मूर्ति तयार करणें, ओझीं वाहण्यास हत्तीचा उपयोग करणें, चामड्यांत पेंढा भरलेले (चर्ममय) प्राणी वगैरे गोष्टींचा उल्लेख आहे. नृत्य–गायन या कला व कारागिरी हीं कमी मानणें या गोष्टी अनुगीतेंत आल्या आहेत. मनु, गौतम व आपस्तंब यांच्या ग्रंथांत देखील नृत्य व गायन या कलांचा निषेध आहे. फार काय पण गायकाच्या आवाजाला त्यांत गाढवाच्या ओरडण्याची उपमा दिलेली आहे! भगवद्गीता अगर सनत्सुजातीय यांच्या रचनेंत कर्त्यांच्या मनांत उदार भावनेची प्रेरणा झालेली उघडच दिसते. अनुगीता किंवा मनु, आपस्तंब यांच्या काळीं एकंदरींत सामाजिक अधःपतन झालेलें दिसतें. अनुगीतेंत सौगतांचा उल्लेख आलेला आहे. सौगत म्हणजे बौद्ध. अर्थात् अनुगीता ही बुद्धानंतरची. भगवद्गीता त्याच्या पूर्वीची. म्हणजे ठोकळ मानानें कालदृष्ट्या सदरील ग्रंथांचा असा अनुक्रम लागेल. भगवद्गीतेनंतर बुद्धावतार, बुद्धानंतर आपस्तंब. आपस्तंबानंतर अनुगीता.

काशीनाथपंतांनीं भगवद्गीतेचें एक पद्यात्मक इंग्रजी भाषांतर केलेलें प्रसिद्ध आहे. तें भाषांतर त्यांनीं (blank verse) निर्यमक कवितेंत केलेलें असून तें एम्. ए. च्या परीक्षेच्या वेळीं कविता करण्याचा अभ्यास (exercise) या दृष्टीनें केलेलें होतें. अर्थात् तें प्रसिद्ध करण्याचा त्यांचा प्रथम बेत नव्हता. पुढें जेव्हां तें प्रसिद्ध करावें असें त्यांना वाटलें तेव्हां तें व लॉरिन्सरसाहेबांस उत्तर म्हणून त्यांनीं लिहिलेला भगवद्गीतेवरील निबंध अशीं दोन्ही एकच पुस्तकरूपानें त्यांनीं प्रसिद्ध केलीं. गीतेवरील निबंधाविषयींचें मागील एका प्रकरणांत विवेचन आलेलें असल्यामुळें त्यासंबंधी इकडे कांहीं लिहिण्याचें कारण नाहीं. फक्त सदर्हू भाषांतराविषयीं दोन शब्द लिहितों. तेलंगांचें पद्यात्मक भाषांतर अति उत्तम उतरलें आहे असें अनेक तज्ञ माणसांनीं आपलें मत प्रसिद्ध केलें आहे. तेलंगांच्या भाषांतरांचा मासला या दृष्टीनें कांहीं उतारें इकडे देण्यास हरकत नव्हती, परंतु पुस्तक सामान्य वाचकांकरितां असल्यामुळें तसे उतारे देण्याचें प्रयोजन दिसत नाहीं. परंतु त्या भाषांतरासंबंधानें प्रसिद्ध झालेल्या अभिप्रायांपैकीं मात्र एक दोन इकडे देतों. सर रेमंड वेस्ट यांनीं तर त्याविषयीं "a remarkable effort on the part of a foreigner" असें म्हटलें आहेच. टाइम्स ऑफ इंडिया म्हणतो कीं "हें भाषांतर इतकें उत्तम वठलेलें आहे कीं तें होऊन कितीही काल लोटला तरी त्याचें 'इंग्लिश वाङ्मय' या दृष्टीनें महत्व केव्हांही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कमी होणार नाहीं (will stand the test of ages). त्याचप्रमाणें दुसऱ्या एका इंग्लिश पंडितानें पुढीलप्रमाणें मत दिल्याचें इंदुप्रकाश सांगतोः— "इंग्रजी ग्रंथांतून जी विचारपरिपूर्णता व ज्ञानप्रगल्भता दिसून येते ती या भाषांतरांत जितकी उन्नतपणें दिसून येते तितकी इतर कोठेंही दिसून येत नाहीं. या रचनेंत एक प्रकारचा जोम असून ती सुखकर व मृदु आहे. इतकेंच नव्हे तर ती रचना अत्यंत रसाळ, गोड व अक्लिष्ट असून उत्साहपूर्णही आहे." असो.

प्रकरण तेरावें.

मराठींत ग्रंथरचना.

काशीनाथपंत तेलंग यांना आपल्या मातृभाषेचा अभिमान होताच. त्यामुळें त्या भाषेंत ग्रंथरचना स्वतः करून, विद्वान् लोकांस तसे ग्रंथ लिहिण्यास प्रोत्साहन देऊन, त्या भाषेंत स्वतः व्याख्यानें देऊन, त्या भाषेंतील नवीन पुस्तकांचें परीक्षण करून व वादविवाद करून ते शक्य तितकी वाङ्मय-सेवा करीत असत. त्यांनीं लिहिलेलीं दोन पुस्तकें प्रसिद्ध आहेत. एक "स्थानिक राज्यव्यवस्था" व दुसरें "शहाणा नेथन." याशिवाय तेलंगांनीं हेमंतोत्सव व्याख्यानमालेंत दिलेलीं "शास्त्र व रूढि" व "सामाजिक बाबतींतील तडजोड" या विषयावरील दोन व्याख्यानें प्रसिद्ध आहेत. तसेंच त्या व्याख्यानमालेच्या वेळीं जे वादविवाद होत असत त्यांत भाग घेतांना त्यांनीं वेळोवेळीं केलेलीं लहान मोठीं भाषणें त्या वेळच्या इंदुप्रकाशादि वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालेलीं आहेतच.

तेलंगांनीं जें "स्थानिक स्वराज्य" यावर पुस्तक लिहिलें, त्यासंबंधीं थोडासा इतिहास आहे. सन १८८२ च्या सुमारास लॉर्ड रिपन हे हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय होते तेव्हां त्यांनीं आम्हांस कांहीं स्थानिक स्वराज्यासंबंधीं (Local Self-Government) हक्क देण्याच्या हेतूनें एक महत्वाचा सरकारी ठराव प्रसिद्ध केला. म्हणजे म्युनिसिपालट्या, लोकल बोर्डें वगैरे स्थानिक कारभार पाहण्याकरितां ज्या संस्था सरकारनें निर्माण केल्या होत्या त्यांत लोकांना आपल्यातर्फें निम्मे सभासद निवडण्याचा सदरील ठरावानें हक्क दिला होता. त्या वेळपर्यंत सदहूं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकारच्या संस्थांमधून सरकारनें नेमलेले लोकच कामें करीत असत. पण सामान्य लोकांना सार्वजनिक कामें करण्याची संधि मिळावी व तशीं कामें करण्याची त्यांना दिशा दाखवावी या हेतूनें रिपन साहेबांनीं वरील ठराव प्रसिद्ध केला. म्हणजे वास्तविक ब्रिटिश सत्ता इकडे सुरू झाल्या दिवसापासून जीं सार्वजनिक कामें सरकार नियुक्त लोकच करीत असत तीं यापुढें लोकांनीं निवडून दिलेल्या लोकांनीं अंशतः तरी करावीं हाच त्या ठरावाचा मुख्य हेतु होता. अर्थात् लोकांना दिलेले हे नवीन राजकीय हक्क होते. त्या नवीन हक्कांचें महत्व काय हें लोकांस कळावें, त्या हक्कांप्रमाणें सार्वजनिक दृष्टीनें जी आपल्यावर एक प्रकारची जबाबदारी येईल ती त्यांनीं ओळखावी व तीं जबाबदारीचीं कामें करण्यास त्यांनीं उमेदीनें पुढें यावें याबद्दल लोकांना व्याख्यानें देऊन व लहान लहान पत्रकें वांटून माहिती करून द्यावी म्हणून राव. वहा. रानडे यांच्या सल्ल्यानें पुण्याच्या सार्वजनिक सभेनें त्या वेळीं महाराष्ट्रांत गांवोगांव एजंट पाठविण्याची तजवीज केली होती. न्या. तेलंगांचें सदरील पुस्तक म्हणजे त्याच दिशेनें केलेला एक प्रयत्न होता. इंग्लंडांत (Chalmer's Local Self-Government) "स्थानिक स्वराज्य" या विषयावर एक भरपूर माहितीनें भरलेलें पुस्तक प्रसिद्ध होतें, त्याचेंच तेलंगांनीं हें भाषांतर केलें. वास्तविक रिपन साहेबांचा ठराव प्रसिद्ध झाल्यापासून या सुमारें अर्ध शतकांत स्थानिक स्वराज्याच्या कामांत आमचें पाऊल बरेंच पुढें पडलेलें आहे. तशीच इतर दिशांनीं देखील लोकमतांत क्रांति होऊन सार्वजनिक कामाच्या दृष्टीनें देशाची सारखी प्रगतिच होत आहे. या गोष्टी खऱ्या आहेत, तथापि सार्वजनिक काम म्हणजे प्रत्येक नागरिकाच्या दिनचर्येंतील एक महत्वाची बाब आहे असें जें पाश्चात्य देशांतील लोकांस बाळकडू मिळालेलें असतें तसा अद्यापि आपल्याकडे प्रकार झालेला नाहीं. त्यामुळें हल्लीं जी देशांत थोडीबहुत जागृति झालेली दिसते तिच्या सुरवातीला—पन्नास वर्षांपूर्वीं—रानडे किंवा तेलंग यांच्या सारख्या सर्वतोपरी लायक पुढाऱ्यांनीं सार्वजनिक कामासंबंधानें लोकांस शिक्षण देण्यासाठीं काय परिश्रम केले याची जनतेस माहिती होणें जरूर आहे. आणि याच दृष्टीनें तेलंगांच्या वरील कृतीचें महत्व आहे. तें पुस्तक (सुमारें २०० पृष्ठांचें) सन १८८५ सालीं प्रसिद्ध करण्यांत आलें.

या पुस्तकांत आपल्या देशांतील प्राचीन काळच्या स्थानिक व्यवहाराची काय स्थिति होती याविषयीं कांहीं माहिती देण्याचा तेलंगांचा प्रथम विचार होता; परंतु ती माहिती अनेक ठिकाणांहून मिळविण्याची असल्यामुळें व त्या कामास फार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिनावधि लागण्याचा संभव असल्यामुळें तेलंगांना तो बेत रहित करावा लागला. तेलंगांची इच्छा अशी होती कीं, प्रस्तुतसारख्या पुस्तकाचा आमच्या लोकांनीं जरूर अभ्यास करावा. त्यापासून आपला फायदा झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. इंग्लंडांतील लोकांच्या संबंधानें लक्षांत ठेवण्यासारखा विशेष हा कीं, त्यांच्या मनांत सार्वजनिक कामासंबंधानें कळकळ सदैव जागृत असते. स्थानिक कामांपैकीं आपापली कामगिरी बजावण्यांत ते अगदीं दक्ष असतात. "केवळ आपलें पोट भरलें म्हणजे बस्स ! तितक्यांत आपल्या जन्माचें सार्थक्य झालें" ही त्यांची बिलकुल भावना नसते. आमच्या इकडचा प्रकार मात्र सामान्यतः त्याच्या उलट! पण तें असो. विलायतेंत खरा प्रकार वरीलप्रमाणें असल्यामुळें तिकडील स्थानिक व्यवहाराची स्थिति चांगलीच आहे. इतकेंच नव्हे तर तिच्यांत वरचेवर सुधारणा होत आहे. स्थानिक स्वराज्याचें तिकडे इतकें महत्व समजलें जातें कीं पार्लमेंटच्या निवडणुकींत उभे राहाणारे उमेदवार—त्या वेळीं ग्लॅडस्टनसारखे व हल्लींच्या काळीं ॲस्क्वीथसारखे किंवा राम्सेमॅक्डोनाल्डसारखे—आपल्या जाहीरपत्रकांत—manifestoes मध्यें स्थानिक स्वराज्याच्या सुधारणेचा उल्लेख करीत असतात!

पण इंग्लंडमधील व इकडील परिस्थितींत बरेंच अंतर आहे. आम्ही साधारणतः सार्वजनिक कामाकडे केवळ वर वर पाहात असतों. त्यांत खरी चित्तवृत्ति व आंतर भावना पाहिजे. ती आमच्यांत कमी आहे. ही उणीव आपण काढून टाकली पाहिजे. तेलंगांच्या म्हणण्याप्रमाणें, हें काम मोठेंसें अवघड आहे असें नाहीं. इंग्लंडच्याही पूर्वी आमच्या देशांत स्थानिक स्वराज्य प्रचारांत होतें. पण ती वहिवाट मग कांहीं कारणानें बंद पडली. आतां तीच आम्हांस फिरून सुरू केली पाहिजे, इतकेंच काय तें ! त्या कामांत आम्हीं निरुत्साह होऊन बसण्याचें कांहीं कारण नाहीं. आमच्याकडे पूर्वीची व्यवस्था वंशपरंपरेनें चाले. इंग्लंडांत तसें नाहीं. आतां इकडे व्यवस्था करावयाची ती इंग्लंडांतल्या प्रमाणें (नव्या पद्धतीप्रमाणें) करावयाची कीं आमच्या जुन्या वंशपरंपरेच्या तत्वावर करावयाची याचा जास्त खल करीत बसण्यांत अर्थ नाहीं. हल्लींच्या काळास जी योग्य दिसेल ती पद्धत पतकरावी. मुद्याची गोष्ट ही कीं, जी गोष्ट आपल्याकडे पूर्वीं होती तीच प्रस्तुत आम्हांस पुनः सुरू करावयाची आहे. आम्हांस स्थानिक व्यवस्था कशास हवी ? त्यापासून काय फायदा आहे ? असें आम्हांपैकीं कित्येकांस वाटत असतें हें आम्हांस माहीत आहे. पण ही मनोवृत्ति खऱ्या देशहिताला विघातक आहे. स्थानिक व्यवस्था चालविण्याचें आम्हांमध्यें सामर्थ्य नाहीं ही गोष्टच मुळीं तेलंगांना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कबूल नव्हती ! मार्गांत प्रथम प्रथम अडचणी येतील, संकटें येतील हें खरें, पण आलेल्या अडचणींशीं झुंजण्यांतच सार्वजनिक कामाचें खरें शिक्षण मिळत असतें ! आपल्या देशांत शिवाजी, अकबर, पेशवे यांच्या कामगिरीची आठवण अद्यापि ताजी आहे. मुंबई, कलकत्ता, मद्रास वगैरे मोठमोठ्या शहरांतून असली स्थानिक व्यवस्था आमचे लोकच करीत असतात. मुंबईची म्युनिसिपालिटी तर सबंध हिंदुस्थान देशांत नमुनेदार अशी गणलेली आहे. तेव्हां आम्ही निराश होण्याचें कारण नाहीं.

यांत दुसरी एक बाजू आहे. तिचाही विचार झाला पाहिजे. कित्येकांस वाटतें कीं, हें कचरपट्टीचें राज्य घेऊन काय करावयाचें? पण मोठ्याची इच्छा करणारानें लहान कामाची अवहेलना करावी काय ? सार्वजनिक कामांचें खरें शिक्षण लहान लहान संस्थांतच मिळत असतें. तें घेत असतांना सार्वजनिक कामाची आस्था आस्ते आस्ते देशभर प्रसृत झाल्याशिवाय कशी राहील ? असल्या क्षुल्लक कामांत अंग मोडून श्रम करण्याची संवय झाली म्हणजे मनुष्याची आपलपोटेपणाची वृत्ति हळू हळू बंद पडून परार्थघटक असणें हें कर्तव्य आहे अशी समजूत दृढ होईल. आणि असें झालें म्हणजे देशाचें कल्याण झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. स्थानिक व्यवस्थेसारख्या लहान कामांत देखील श्रीमंतांकडून गरीबांस, सुशिक्षितांकडून अशिक्षितांस, समर्थांकडून निराश्रितांस सहाय्य होण्याचा संभव असतो. तेवढें काम आपल्या हातून झाल्यास मनास किती समाधान वाटेल बरें ! शिवाय, आपल्यास अद्याप परक्यांबरोबर इंग्लिश लोकांबरोबर पुष्कळ दिवसपर्यंत मोठमोठ्या राजकीय हक्कांकरितां--स्वराज्याकरितां—भांडावयाचें आहेच. अशा स्थितींत वरील सारखीं लहान लहान स्थानिक कामें आमचीं आम्ही करूं शकलों तर त्यापासून मोठ्या हक्कांसाठीं आम्ही चालविलेल्या भांडणास जोर येणार नाहीं काय ? पण सर्वांत मोठा फायदा—लहान लहान सार्वजनिक कामें केल्यापासून होणारा तो–हा कीं "याव-ज्जीवं सुखं जीवेत्–ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्" असली नीच मनोवृत्ति लोकांची कमी होऊन त्यांच्या दृष्टीपुढें जरा लांब कां असेना !—"परोपकाराय सतां विभूतयः।" हें ध्येय राहून त्यांची त्या दिशेनें कांहीं तरी प्रवृत्ति होईल ! आणि असें झालें म्हणजे शहराचें, जिल्ह्याचें व देशाचें अर्थात् कल्याण झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

इंग्लंडांत स्थानिक गोष्टींमध्यें अनेक बाबींचा अंतर्भाव होत असतो. त्यांपैकीं कांहीं आमच्या इकडे स्थानिक व्यवस्थेंत येत नाहींत. चांगले रस्ते, दिवाबत्ती, शुद्ध अन्न व पाणी, मुलांचें शिक्षण, शहरचें आरोग्य, देवळांची व्यवस्था, धर्मा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दायाची व्यवस्था, प्रेत संस्कारावद्दलची व्यवस्था, दवाखाने, रोगराईच्या वेळीं उपाययोजना, नगररचना, लहान लहान कामकरी लोकांस मदत, लहान लहान धंद्यांस मदत, वगैरे सर्व महत्वाच्या बाबी तिकडे स्थानिक—देशाच्या किंवा राष्ट्रांच्या नव्हे—व्यवहारांत मोडतात. आमच्या इकडे देखील वरील प्रकारचे प्रश्न उपस्थित होत असतात, पण त्यांचा निकाल मात्र पंचांमार्फत किंवा स्थानिक कमिट्यांकडून बहुधा होत नसतो. परंतु इंग्लंडांत यासंबंधानें आजवर कितीतरी सुधारणा झाली आहे, व आणखी जास्त जास्त सुधारणा होऊन जनतेची सोय व्हावी म्हणून प्रयत्न चालू आहेत. त्याकरितां वरचेवर कमिट्या बसतात, रॉयल कमिशनें नेमण्यांत येतात, असें सारखें गाडें चालू आहे. आपल्याकडे वरीलपैकीं कांहीं गोष्टी नव्या वाटतील. परंतु कोणत्याही गोष्टीचा चारचौघांच्या सल्ल्यानें निकाल लावून घेण्याची आम्ही आपणांस संवय लावून घेतली पाहिजे. सार्वजनिक कामांत चार चौघांचा संबंध आला म्हणजे, " देवाण, घेवाण " हें तत्व कमी अधिक प्रमाणांत फार उपयोगी पडत असतें. कोणत्याही मनुष्यानें किंवा पक्षानें, " माझें तेंच खरें " असें म्हणून चालावयाचें नाहीं; व अशा मनोवृत्तीच्या माणसाची समाजाच्या किंवा देशाच्या कार्याला मदत व्हावयाची आशा नाहीं ! याकरितां मुख्य गोष्ट म्हणजे मनुष्याला उत्साह पाहिजे. देशहिताची खरीखुरी कळकळ पाहिजे. आणि ह्या दृष्टीनें—आपल्याला मोठेपणा मिळावा म्हणून नव्हे !—सार्वजनिक कामें करण्याची इच्छा पाहिजे. इतकी तयारी असल्यावर कांहींही अशक्य नाहीं.

तेलंगांनीं आपल्या पुस्तकांत अकरा प्रकरणें दिलेलीं असून त्यांत इंग्लंडांतील स्थानिक स्वराज्याच्या अनेक शाखांची माहिती दिली आहे. इंग्लंडांत स्थानिक-स्वराज्याची स्थापना सन १२७५ मध्यें झाली असून तेव्हांपासून आजपर्यंत त्या बावतींत तिकडे बरीच सुधारणा झाली आहे व सुधारणेचें काम अद्यापि चालू आहे ! तेलंगांनीं पहिल्या कांहीं प्रकरणांत इंग्लंड व फ्रान्स या दोन देशांतील स्थानिक स्वराज्यांत काय फरक आहेत हें दाखवून विलायतेंत स्थानिक बाबतींत पॅरिश, बरो, काउंटी वगैरे कसे भाग पाडलेले आहेत व त्यांत स्थानिक (सार्वजनिक) कामांची कशी वांटणी केली आहे याचें विवरण केलें आहे. याहीपेक्षां सदरील पुस्तकांत बरीच बारीकसारीक माहिती दिली आहे. पण त्यासंबंधाचा इकडे जास्त विस्तार करण्याचें प्रयोजन दिसत नाहीं. तेलंगांचा वरील पुस्तक लिहिण्यांतला मुख्य हेतु हाच कीं इंग्लंडांतील स्थानिक स्वराज्यासंबंधीं इकडील

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामान्य लोकांस माहिती व्हावी, तिकडील साधारण लोक देखील सार्वजनिक कामें कशीं आवडीनें करतात, किंबहुना सार्वजनिक कामें करणें हें तिकडील नागरिक आपल्या नित्यकर्मांपैकींच कसें एक कर्तव्य आहे असें समजतात, हें इकडील लोकांस समजावें व यांनीं त्यांच्या प्रमाणेंच तशीं सार्वजनिक कामें करण्याची हांव धरावी. अर्थात् लहान लहान सार्वजनिक कामें निःस्वार्थ बुद्धीनें करण्याची लोकांस संवय झाली म्हणजे मोठमोठीं राष्ट्रीय कामें अंगावर घेऊन पार पाडण्यास ते सहज पात्र होतील.

काशीनाथपंत तेलंग यांनीं "शहाणा नेथन" हें दुसरें एक मराठींत पुस्तक लिहिलें आहे. हें लेसिंग नांवाच्या एका जर्मन पंडिताच्या नाटकाचें भाषांतर असून तें प्रसिद्ध करण्यांत कर्त्यांचे दोन हेतु होते. त्या वेळीं रेनॉल्डस, बोकॅशियो वगैरे ग्रंथकारांच्या कादंबऱ्यांचीं भाषांतरें करण्याकडे बऱ्याच महाराष्ट्री लेखकांचें लक्ष लागलेलें होतें. त्या ग्रंथकारांच्या कादंबऱ्या मनोरंजक असल्या तरी त्या अभिजात वाङ्मयांत मोडण्यासारख्या नसतात. तशीं पुस्तकें वाचण्याकडे जनतेची झालेली प्रवृत्ति इंग्रजींतील उत्तमोत्तम ग्रंथ (भाषांतररूपानें मराठींत लिहिलेले) वाचण्याकडे वळविली गेल्यास लोकांच्या उदारभावना जागृत होतील व त्यांच्या एकंदर दृष्टींतच फरक पडेल असें तेलंगांस वाटलें. दुसरी गोष्ट, सुमारें चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वीं महाराष्ट्रांत धर्मसंबंधीं व सामाजिक बाबींसंबंधीं बराच ऊहापोह चालत असे. त्यांत कांहीं लोकांचें आपल्या हिंदुधर्मांत जें एक उदात्त धर्मसहिष्णुतेचें तत्व आहे त्याकडे दुर्लक्ष होत असे. तें उदात्त तत्वच "Nathan the Wise" या नाटकांत अंतर्भूत झालेलें आहे. त्या तत्वाचें कांहीं उदार मनस्क पाश्चात्य ग्रंथकार देखील किती महत्व मानीत असतात हें आमच्या महाराष्ट्रीय लोकांस समजावें व हें तत्व वरील ऊहापोहाच्या वेळीं त्यांनीं आचरणांत आणण्यास प्रवृत्त व्हावें म्हणूनच तेलंगांनीं वरील पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केलें. असो. सदर्हू लेसिंगचें इंग्रजी पुस्तक तेलंगांनीं सन १८७३ सालींच वाचलें होतें व त्याचें त्यांनीं लागलीच मराठींत भाषांतरही केलें होतें. पण काशीनाथपंतांच्या कार्यबाहुल्यामुळें तें प्रसिद्ध करण्याचा बरेच दिवस योग आला नाहीं. तो सन १८८७ मध्यें आला, आणि हें सुमारें दोनशें पानांचें पुस्तक प्रसिद्ध करण्यांत आलें.

मूळ ग्रंथकार लेसिंग याजविषयीं व त्याच्या ग्रंथाविषयीं वाचकांस थोडीशी कल्पना यावी म्हणून पहिल्यानें चार शब्द लिहिले पाहिजेत. ग्रँटहोल्ड इफ्राइन लेसिंग (Granthold Iphrain Lesing) हें त्या ग्रंथकाराचें सबंध

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नांव. त्याच्यासंबंधानें काशीनाथपंत आपल्या प्रस्तावनेंत म्हणतात कीं, "लेसिंगचीं इंग्रजींत दोन चरित्रें हल्लीं प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांवरून दिसून येणारी त्यांची अचाटबुद्धि, त्याच्या मनाचा मोठेपणा, त्याचा खरा देशाभिमान, त्यानें सांसारिक अडचणींत व दुःखांत देखील विद्यासंपादनार्थ व विद्याप्रसारार्थ केलेले परिश्रम, या गोष्टींचा विचार केला म्हणजे वाचकांच्या मनांत त्याच्याबद्दल अत्यंत पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाल्याशिवाय राहात नाहीं. जर्मन भाषेच्या समृद्धीला व जर्मन देशांत जो हल्लीं (म्हणजे पन्नास वर्षांपूर्वीं) चोंहोकडे विद्याप्रसार जारीनें चालला आहे त्याला बऱ्याच अंशीं मूळ कारण लेसिंग हाच झाला असें युरोपीयन पंडितांचें म्हणणें आहे." हा थोर माणूस सन १७२९ मध्यें जन्मला व सन १७८१ मध्यें वारला. तो स्वतंत्र विचाराचा मनुष्य असल्यामुळें जर्मनींतील धर्मोपदेशक मंडळीची त्याच्यावर नेहमीं नजर असे. त्यानें आपलें "Nathan the Wise" हें पुस्तक लोकांस धर्मसहिष्णुतेचा धडा शिकवावा म्हणून लिहिलें. त्याचा धर्मासंबंधानें एक सिद्धांत असे; "कोणताही एक धर्म तुम्ही घ्या, त्याला सर्वांशीं व सर्वत्र अबाधित प्रामाण्य आहे असें म्हणतां येत नाहीं. पण दरएक मोठ्या धर्मांत सत्याचा कांहीं ना कांहीं तरी अंश असतो व त्या धर्मांच्या अनुयायी लोकांच्या बुद्धीस व स्वभावास पटतील असे कांहीं चांगले गुण त्यांत असतात." काशीनाथपंत म्हणतात कीं हेंच प्रमेय आपल्या भगवद्गीतेच्या पुढील श्लोकांत अंतर्भूत झालेलें आहेः—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ १ ॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥ २ ॥
येऽप्यन्य देवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ ३ ॥

तेलंग पुढें म्हणतात कीं, "आपलें प्राचीन मत हेंच या ग्रंथांत सारभूत म्हणून गोंवलें गेलें आहे. इतकेंच नव्हे तर इतर धर्मांमध्यें या सिद्धांताचें (धर्मसहिष्णुतेचें) आपल्यासारखें ग्रहण केलें गेलेलें नाहीं. असें असतां आपल्या लोकांमध्यें अलीकडे अलीकडे व्यवहारांत किंचित् निराळा प्रकार दिसूं लागला आहे. म्हणजे आपल्याकडे हल्लीं व्यवहारांत ख्रिस्ती, मुसलमानी व इतर देवता, यांची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देखील आराधना होऊं लागावी येथपर्यंत या सिद्धांताचें महात्म्य वाजवीपेक्षां फाजील वाढलें आहे. असो. आपल्यामध्यें हल्लीं धर्मासंबंधानें व सामाजिक विषयां-संबंधानें नवा पक्ष व जुना पक्ष असे दोन पक्ष उत्पन्न झाले आहेत. त्यांच्या वर्तनांत कांहीं शोचनीय प्रकार दिसून येतात. तरी एका महापंडितांचें—याच विषयासंबंधानें पण अन्य वेळीं व अन्य स्थळीं प्रकट झालेलें—मत आपल्या लोकांस समजल्यास वरील प्रकारांत कांहीं तरी फरक पडण्याचा संभव आहे." म्हणूनच तेलंगांनीं हें पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केलें.

सदर्हू नाटकाचें कथानक फार मनोरंजक आहे. तें आतां थोडक्यांत सांगतों. बाराव्या शतकांत जेरुसलेम येथील येशू ख्रिस्ताच्या समाधीसंबंधानें ख्रिस्ती आणि मुसलमान या लोकांमध्यें वरींच धर्मयुद्धें झालीं हें इतिहासज्ञांस श्रुतच आहे. त्या वेळीं जेरुसलेम प्रांताचा सुलतान सालादिन नांवाचा एक राजा होता. तो त्या धर्मयुद्धांतील सेनानायक होता. तोच प्रस्तुत नाटकांतील एक पात्र आहे. जेरुस-लेम गांवांत नेथन या नांवाचा एक अत्यंत श्रीमान् यहुदी व्यापारी होता. तो फार धार्मिक वृत्तीचा व नीतिमान् असे. त्याची शहाणपणाबद्दल फार प्रसिद्धि होती. म्हणून लोक त्याला "शहाणा नेथन" म्हणत असत. तो तेथील दुसऱ्या एका गांवीं असतांना ख्रिस्ती लोकांनीं तिकडच्या सर्व यहुदी लोकांची कत्तल केली. त्यांत नेथनची बायको व मुलें मृत झालीं. त्याच सुमारास वुल्फ फिल्ने या नांवाचा वेषानें ख्रिस्ती दिसणारा पण धर्मानें मुसलमान, असा एक नेथनचा मित्र होता. त्याला एक एकुलती एक अशी लहान मुलगी होती. तिची आई मृत झालेली असल्यामुळें तिच्या बापाच्यानें तिला लढाईवर नेववेना. सबब त्यानें तिला आपल्या मोतद्दाराबरोबर नेथनजवळ संभाळण्याकरितां म्हणून पाठविलें. नेथनचीं बायको–मुलें पूर्वीच मृत झाल्याचें वर सांगितलेंच आहे. अर्थात् देवानेंच ही मुलगी आपणांस दिली असें समजून नेथननें त्या मुलीचा स्वीकार केला व तिचें **रेका** असें नांव ठेविलें. पुढें रेकेचा बाप—वुल्फ फिल्ने—हा मरण पावला. तेव्हां नेथननें तिचें पोटच्या मुलीप्रमाणें पालन केलें. तिला त्यानें लहानाची मोठी केली, तिला शिक्षण दिलें. ती मुलगी पुढें चांगली रूपवती, सुस्वभावी व विचारशील अशी निघाली. तिला आपली पूर्वीची माहिती कांहींच नव्हती. नेथनलाच ती आपला बाप समजत असे. तिला धर्मशिक्षण म्हणजे सर्व धर्मांना सामान्य अशीं धर्मतत्वें व नीतितत्वें यांचें शिक्षण देण्यांत आलें होतें. ख्रिस्ती किंवा यहुदी अशा विशिष्ट धर्माचें शिक्षण तिला दिलेलें नव्हतें. नेथनच्या घरीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दाया नांवाची एक ख्रिस्ती स्त्री होती. तिचें रेकेवर फार प्रेम असे. तिनेंच रेकेचें आईप्रमाणें संगोपन केलें होतें. तिला रेकेच्या जन्मापासूनची सर्व हकीकत माहीत होती. स्वतः **दाया**चा धर्म ख्रिस्ती. जन्म युरोपखंडांत; त्यामुळें तिच्या मनाचा ओढा त्या बाजूलाच असणें स्वाभाविक होतें. ती रेकेला वरचेवर बऱ्याच गोष्टी सांगे. परंतु त्यांचा रेकेच्या मनावर कांहींच परिणाम होत नसे. एकदां असें झालें कीं, नेथन हा व्यापाराकरितां बाहेर गांवीं गेला होता. अशा वेळीं इकडे जेरुसलेम गांवांत त्याच्या घराला आग लागली. पण एका "टेंप्लर"नें आगींत उडी घालून रेकेला वांचविली. त्या पुरुषाला पाहून रेकेला कृतज्ञता वाटली, व तिला त्याला भेटण्याची इच्छा झाली. परंतु **टेंप्लर** कांहीं केल्या नेथनच्या घरीं येण्यास कबूल होईना. मुलगी झुरणीस लागली. **दाया**ची इच्छा कीं, **रेकेनें** एखाद्या ख्रिस्ती तरुणाशीं लग्न करावें. **दायानें** पुष्कळ खटपट केली. परंतु **टेंप्लर** हा मनाचा फार थोर मनुष्य होता. तो नेथनच्या गैरहजेरींत त्याच्या घरीं येण्यास मुळींच कबूल होईना! कांहीं दिवसांनीं नेथन घरीं परत आला. त्याला सर्व हकीकत समजली. त्यानें **टेंप्लर**ला आपल्या घरीं बोलाविलें. **टेंप्लर** प्रथम जरा उद्धटपणानें वागला. परंतु नेथनचें शांततेचें व शहाणपणाचें भाषण ऐकून तो जरा नरम झाला, व त्यानें नेथनच्या घरीं येण्याचें कबूल केलें.

इकडे सुलतान सालादिन याचा धर्मादाय फार जबरदस्त असल्यामुळें त्याच्या खजिन्यांत पैशाची तूट पडली. सुलतानच्या मनांत नेथनजवळून युक्तीनें कांहीं द्रव्य काढावयाचें होतें. सबब त्यानें नेथनला खरी स्थिति कळविली नाहीं. परंतु ती त्याला खजिनदाराकडून पूर्वीच समजली होती. नेथन राजास भेटला. राजानें त्याला थोडें अडविण्याच्या हेतूनें "कोणता धर्म चांगला!" म्हणून प्रश्न केला. नेथननें त्याला तीन आंगठ्यांची गोष्ट सांगून—ही गोष्ट थोडक्यांत पुढें येणारच आहे—कळविलें कीं सगळेच धर्म चांगले आहेत! ज्यानें त्यानें श्रद्धेनें आपला धर्म पाळावा हेंच उचित!! हें उत्तर ऐकून सुलतान आश्चर्यचकित झाला, आणि आपला द्रव्य मागण्याचा हेतु लपवूं लागला. परंतु नेथननें मग आपण होऊन त्याला द्रव्य दिलें.

तिकडे **टेंप्लर** नेथनच्या घरीं जाऊन **रेका** व **दाया** यांना भेटला. रेकेला पाहून तो मोहित झाला. त्यानें नेथनजवळ रेकेविषयीं मागणें केलें, पण नेथनला **टेंप्लरची** पुरी माहिती नव्हती, सबब त्यानें त्याच्या म्हणण्याला एकदम रुकार दिला नाहीं. **टेंप्लरला** राग आला. पुढें **दायानें** त्याला सांगितलें कीं, **रेका** ही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धर्मानें ख्रिस्ती आहे. तिला नाकारण्याचा नेथनला अधिकार नाहीं. ती गोष्ट **टेंप्लरनें** मग तेथील धर्माध्यक्षाला कळविली, आणि सांगितलें कीं, एका ख्रिस्ती मुलीला या यहुद्यानें आपल्या धर्मांत वाढविली आहे ! तदनंतर त्या धर्माध्यक्षानें आपला एक मठवासी मनुष्य पाठवून त्याला सर्व प्रकरणाची चौकशी करून येण्यास सांगितलें. तो मठवासी म्हणजे स्वतः संसाराला कंटाळून संन्यास घेतलेला माणूस पण पूर्वीचा मोतद्दार होता ! त्याजबरोबरच रेकेच्या बापानें तिला तिच्या बाळपणांत नेथनजवळ पाठवून दिलें होतें ! त्यानें येऊन नेथनला पूर्वीची सर्व हकीकत सांगितली आणि एक पुस्तक दिलें. त्यावरून **रेका** व **टेंप्लर** हीं बहीण-भाऊ आहेत असें त्याला समजलें. पुढें सुलतान सालादीन याला तें पुस्तक पाहण्याला मिळतांच त्यांतील कांहीं लेख आपल्या भावाच्या—"असाद"च्या—हातचे आहेत असें आढळून आलें. व त्या मजकूरावरून **रेका** व **टेंप्लर** हीं आपल्या भावाचीं मुलें आहेत अशी सुलतानाची खात्री झाली. याप्रमाणें सर्वच गोष्टीचा उलगडा होऊन सगळ्यांना आनंदी आनंद झाला.

वर निर्दिष्ट केलेली तीन आंगठ्यांची गोष्ट थोडक्यांत अशी आहे. प्राचीन काळीं एका गृहस्थाजवळ एक हिऱ्याची आंगठी होती. ती त्यानें आपल्या एका मित्रास दिली आणि सांगितलें कीं, "या आंगठींतल्या खड्यांत एक गुण आहे. ती ज्याच्याजवळ जाईल तोच आपल्या कुटुंबांत कर्ता व शहाणा असा पुरुष होईल. तेव्हां ही तुम्ही आपला जो अगदीं आवडता मुलगा असेल त्यालाच द्या." याप्रमाणें ती आंगठी एका गृहस्थाजवळ आली. त्याला तीन मुलगे होते. तिघांवर त्याची सारखीच प्रीति होती. तो प्रत्येकास सांगे कीं, आंगठी तुला देईन. पुढें त्याचा अंतकाल समीप आला. तेव्हां ती आंगठी कोणास द्यावी याविषयीं त्याला काळजी पडली. मग त्यानें एक युक्ति काढली. त्यानें एका जवाहिऱ्यास आपल्या खोलींत बोलाविलें आणि त्याला एकांतांत सांगितलें कीं, या आंगठीप्रमाणें हुबेहुब दोन दुसऱ्या आंगठ्या तयार करा; खर्च व श्रम कितीही पडोत. आंगठ्या तयार झाल्या. त्या गृहस्थानें त्या मग तिघां मुलांपैकीं प्रत्येकाला एक एक देऊन तो स्वर्गस्थ झाला. पुढें मुलांमध्यें तंटे सुरू झाले. प्रत्येकजण म्हणे कीं, आपली आंगठी खरी व आपणच घरांतला कर्ता पुरुष ! वाद मिटेना. पुष्कळ धुसफुस सुरू झाली. तडजोडीचे प्रयत्न झाले, पण तिघां भावांपैकीं कोणीच पड घेईना. शेवटीं खटला न्यायाधीशापुढें गेला. तिघां भावांपैकीं बापाला कोणींच दोष देईना. फक्त तिघांपैकीं कोणीतरी आपणांस फसविलें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहे असें प्रत्येकजण म्हणे. न्यायाधीशानें सर्व खटला समजून घेतला आणि आपला निकाल देतांना तो म्हणालाः, "तुमच्या बापाला ज्या अर्थी इकडे साक्षीला आणतां येत नाहीं, त्या अर्थी या स्थानावरून मला निकाल देतां येत नाहीं. तुमची काय समजूत आहे ? मी इकडे कोडीं सोडविण्याला बसलों आहें काय ? कीं आंगठी तोंड उघडून बोलेपर्यंत तुम्ही असे वाट पहात बसणार ? खऱ्या आंगठींत असा एक गुण असल्याचें मी ऐकिलें आहे कीं ती ज्याच्या जवळ असेल तो सर्वांनाच–ईश्वराला तसाच मनुष्याला–प्रिय असला पाहिजे. तसा गुण खोट्या आंगठींत नाहीं. वास्तविक या एका गोष्टीवरूनच सगळ्या तंट्याचा निकाल लागतो. तुम्हीं मला सांगा कीं, तुम्हांपैकीं कोण दुसऱ्या दोघांना प्रिय आहे ? या आंगठ्यांतला गुण आंतल्या आंतच आहे. बाहेर कांहींच नाहीं. तुम्हांपैकीं प्रत्येकाचें प्रेम केवळ स्वतःवरच असेल तर तुम्ही तिघेही ठक आहांत, आणि तुम्ही तिघेही ठकविले गेलां आहांत. तुमच्या तिघांच्याही आंगठ्या खोट्याच ! खरी आंगठी बहुधा हरविली असेल आणि तें छपविण्याकरितां अगर तिची जागा चालविण्याकरितां तुमच्या बापानें तीन नव्या आंगठ्या तयार करविल्या असतील. यास्तव तुम्हांस माझा सल्ला पाहिजे नसेल आणि हुकुमनामाच पाहिजे असेल तर तो मला देतां येत नाहीं. तुम्ही जा. माझा सल्ला पाहिजे असेल तर ऐका. तुम्हांपैकीं प्रत्येकास तुमच्या बापानें आंगठी दिली आहे. प्रत्येकाची खात्री कीं, आपलीच आंगठी खरी. मला वाटतें कीं, एका आंगठीचें फाजील महत्व वाढूं नये असेंच तुमच्या बापास वाटलें असावें. एक गोष्ट सत्य आहे. बापाचें तुम्हां तिघांवर सारखेंच प्रेम होतें. तेव्हां एकावर प्रीति करून दुसऱ्या दोघांना दुःखांत पाडावें ही कल्पना त्याला रुचली नसावी, म्हणून त्यानें तीन आंगठ्या करविल्या आणि त्या तुम्हांस देऊन तिघांनाही सुखी करण्याचा त्यानें प्रयत्न केला. तरी तुम्ही अशा शुद्ध आणि सात्विक प्रेमाचें अनुकरण करा. आपापल्या आंगठींतील खऱ्याचा खरा गुण प्रकट करण्याच्या कामीं तुम्हां तिघांमध्यें चढाओढ लागूं द्या, म्हणजे त्या गुणाच्या योगानें तुम्हांपैकीं प्रत्येकाला सौम्यपणा, शांतीची आवड, परोपकारबुद्धि, व ईश्वरावर निष्कपट प्रेम हीं प्राप्त होतील. तुमच्या मुलांमध्यें, मुलांच्या मुलांमध्यें, हे त्या आंगठींतल्या खऱ्याचे गुण प्रकट होत गेल्यास तुम्ही एक हजार वर्षांनीं या धर्मासनापुढें येऊन उभे राहा, असा माझा हुकूम आहे. त्या वेळीं या न्यायासनावर मजपेक्षां अधिक शहाणा न्यायाधीश येणार आहे. तो तुम्हांला फैसला सांगेल, आतां तुम्हीं जा." याप्रमाणें सगळ्या गोष्टीचें तात्पर्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असून ती अत्यंत बोधप्रद आहे. एकाद्या चांगल्या गोष्टीचा दाखला देऊन लोकांस धर्मासारख्या कामांत उदारदृष्टि ठेवण्याबद्दल उपदेश करण्याची तेलंगांची रीत अत्यंत स्तुत्य होती असें कोण म्हणणार नाहीं ?

प्रकरण चवदावें.

व्याख्यानें, परीक्षणें वगैरे.

लोकांची चांगल्या गोष्टींकडे प्रवृत्ति व्हावी व त्यांच्यामध्यें विचारजागृति व्हावी आणि ती चांगल्या मार्गानें व्हावी याकरितां काशीनाथपंतांचे नेहमीं प्रयत्न चाललेले असत. मुंबईस "हिंदु यूनियन क्लब" चे ते अध्यक्ष होते. तेथें मंडळी जमली आणि त्यांत तेलंग असले म्हणजे संभाषणाचे प्रसंग वरचेवर येत असत. परंतु होतकरू मंडळीला ज्ञानसंपादन करण्याची संवय लागावी, त्यांना त्या कामीं उत्तेजन मिळावें म्हणून काशीनाथपंतांनीं सन १८८६ सालापासून हिंदु यूनियन क्लबाच्या आश्रयाखालीं हेमंतोत्सवव्याख्यानमाला सुरू केली. त्या मालेंत दरवर्षी चांगल्या चांगल्या विद्वान् लोकांचीं मराठींत व्याख्यानें होत असत. खुद्द तेलंगांचीं दोन व्याख्यानें झालीं. तीं दोन्ही अत्यंत महत्वाचीं व बोधप्रद अशीं झालीं. त्यांपैकीं एक सन १८८६ मध्यें "शास्त्र व रूढि यांच्या बलाबलाविषयीं विचार" या विषयावर झालें. आजकाल हिंदुलोकांमध्यें सामाजिक बाबतींत बरीच विचारक्रांति झाली आहे, आणि त्यामुळें सुधारणेच्या कामीं आमचें पाऊल पुष्कळ पुढें पडलें आहे व पडत आहे. तेलंगांच्या वेळीं—चाळीस वर्षांपूर्वी—असा प्रकार नव्हता. सामाजिक सुधारणेचा प्रश्न त्या वेळीं अधिक बिकट होता. समाजांत तेव्हां जुना–नवा असे दोन पक्ष झाले होते. हमरी–तुमरी चालत असे. अर्थात् समाज-सुधारकांना त्या वेळीं फारच श्रम पडत असत. नव्या–जुन्या गोष्टींची चांगल्या रीतीनें सांगड घालून समाजास अत्यंत हितकर असा उपदेश करणें हाच उत्तम मार्ग होता. त्या मार्गानें निरनिराळे प्रश्न जनतेपुढें मांडून तिला त्या प्रश्नांविषयीं विचार करावयास लावणें हेंच सुधारकाचें खरें काम होतें. तें काम काशीनाथपंत तेलंग उत्तम रीतीनें करीत असत. जुन्यांतलें चांगलें ठेऊन नवीन परिस्थितींत कसें वागावें हें दाखविणें हेंच त्या वेळीं अत्यंत महत्वाचें काम होतें. तें काम करण्याच्या हेतूनेंच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेलंगांनीं " शास्त्र व रूढि " हा विषय घेऊन त्यावर व्याख्यान दिलें. व्याख्यान बरेंच विस्तृत आहे. व तें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालें आहे. तें सवड असेल त्यांनीं मुळांतच जरूर वाचावें. आम्ही इकडे त्याचा फक्त संक्षिप्त रीतीनें उल्लेख करतों.

त्या वेळीं लोकांत दोन पक्ष होते, हें सांगितलेंच. एकाला शास्त्राविरुद्ध रूढि त्याज्य वाटत असत. दुसऱ्याला "शास्त्राद्रूढीर्बलीयसी" हें मत मान्य असे. खरा प्रकार म्हणजे असा आहे कीं, शास्त्र म्हणून जें आहे त्यांत वेद, स्मृति, पुराणें या सर्वांचा अंतर्भाव होतो. तेव्हां सर्व ग्रंथांचा मथितार्थ काय आहे तें पाहिलें पाहिजे व त्याप्रमाणेंच आपण नेहमीं वागत आलों आहों कीं काय तेंही पाहिलें पाहिजे. आणि मग आपण प्रस्तुत कसें वागलें पाहिजे हें ठरविलें पाहिजे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, स्मृती वगैरे ग्रंथांत जे नियम घालून दिले आहेत ते त्या त्या कालाचे दर्शक आहेत. तो काल किंवा तो समाज आतां राहिला नाहीं. समाजाची नेहमीं उत्क्रांति होत असते. तेव्हां शिष्टजनांच्या मतानें सदरील नियमांत योग्य ते फेरफार करण्यास हरकत नाहीं. उदाहरणार्थ, द्रोणाचार्य, अश्वत्थामा, कृपाचार्य, परशुराम या ब्राम्हणांनीं क्षात्रधर्म स्वीकारल्याचे दाखले आहेत. त्याचप्रमाणें जनक, विश्वामित्र यांनीं ब्राह्मणधर्म स्वीकारला होता. मधुविद्या, पंचाग्निविद्या या ब्राह्मणांनीं क्षत्रियांपासून घेतल्या असें छांदोग्य उपनिषदांत सांगितलें आहे. पेशवाईंत खुद्द रामशास्त्री प्रभुणे यांनीं पेशव्यांना स्नान-संध्या कमी करण्याचा उपदेश केल्याचें प्रसिद्धच आहे. मातुल कन्येशीं विवाह करण्यास हरकत नाहीं हें कृष्णार्जुनांच्या उदाहरणावरून स्पष्टच होत आहे. द्रौपदीच्या विवाहाचें कुमारिल भट्टानें समर्थन केलें आहे, तें असें:—

यौवनस्थैव कृष्णाहि वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
साच स्त्री श्रीश्च भूयोऽभिभुज्यमाना न दुष्यति ॥

तात्पर्य,

"यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः ॥"

हें गीतावचन प्रसिद्धच आहे. तसेंच आयुधजीवी (आयुधांचा उपयोग करून उपजीविका करणारे) आपल्या देशांत ब्राम्हण होते असें पाणिनी म्हणतो. अशी जात आज पंजाबांत आहे असें डॉ. बुल्हर यांनीं एके ठिकाणीं लिहून ठेविलें आहे. सारांश, शास्त्रें म्हणजे कायम ठशांत बसविलेली चौकट आहे, तिच्यांत फेरफार करणें रास्त नाहीं असें म्हणण्यांत अर्थ नाहीं. चार शिष्ट लोक ठरवितील ते फेर-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फार त्यांत करण्यास हरकत नाहीं. तेलंग म्हणतात कीं, "माझ्या मतें मूळशास्त्रकारांचा हेतु असा असावा कीं, देश, काल, वर्तमान यांकडे लक्ष देऊन धर्मशास्त्रनियमांत वेळोवेळीं शिष्टांनीं विचार करून फेरफार करावे. असें केल्यानें स्मृतिकारांचा शहाणपणा व दूरदर्शीपणा दिसून येतो. जे धर्मनियम एका स्थितींत सोईवार असतात, ते स्थित्यंतर झाल्यावर प्रतिबंधक होऊन असुखास कारणीभूत होतात."

व्याख्यानानंतर वराच वादविवाद झाला. आणि शेवटीं तेलंगांचें भाषण झालें. ते म्हणाले, "जुन्याकडे आपला कल असला पाहिजे हें म्हणणें मला मान्य आहे. पण तें जसेंचें तसें आम्ही राखणार हें म्हणणें व्यर्थ आहे. त्यांत कालमानाप्रमाणें फेरफार हा केलाच पाहिजे. आपल्या देशांत पुनर्विवाहाची पद्धत होती याला दाखले मिळतात.

नैकस्यै बहवः सहपतयः ।

असें ऐतरेय ब्राह्मणांत वचन आहे. असे आणखी आधार मिळतील. महाभारतांतील दमयंतीची कथा प्रसिद्धच आहे. तिनें स्वयंवर मांडला होता म्हणूनच ऋतुपर्णराजा त्या हेतूनें आला होता. या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत. परंतु ती पुनर्विवाहाची चाल पुढें कांहीं कारणानें बंद पडली. हुएनसँगच्या वेळीं ती प्रचारांत नव्हती. प्राचीनकाळीं देखील ती एक गौण प्रकार अशीच मानली जात असे. इंग्रज लोकांत देखील तो गौण प्रकारच मानीत असत. डिकन्सच्या एका प्रसिद्ध कादंबरींत सामवेलरला त्याच्या बापानें "Never marry a widow" असाच उपदेश केला आहे. तरी ती चाल हिंदुस्थानांत प्रचारांत होती हें कबूल केलें पाहिजे; आणि हल्लींच्या परिस्थितीमध्यें विवाह करूं इच्छिणाऱ्या विधवांना आडकाठी असतां कामा नये.

" जें चाललें आहे तेंच ठीक आहे. आम्ही त्यांत फेरफार करणार नाहीं व करूं देणार नाहीं असें म्हणून आज चालणार नाहीं. सृष्टिनियमाप्रमाणें आमच्या देशाच्या परिस्थितींत फेरफार होत जाणारच. जशीची तशी स्थिति कधींही राहणें शक्य नाहीं. याकरितां कालमानाप्रमाणें जे योग्य फेरफार व्हावयाचे त्याला कांहीं तरी वाट दाखवून द्या आणि त्या फेरफाराच्या योगानें प्रथम कांहीं दिवस जी गैरसोय होईल ती सोसण्यास तयार व्हा, आणि ही सर्व व्यवस्था आपल्याच हातीं राहील असें करा. कालमानाप्रमाणें पूर्ण विचार करून सत्य स्मरून जी सुधारणा करावयाची ती आमच्या आम्हीच करणें चांगलें. अर्थात् वर जे मी दोन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिद्धांत सांगितले—एक, स्मृति म्हणजे त्या त्या कालचे लिहून ठेवलेले रीति रिवाज होत व दुसरा, त्या स्मृतीप्रमाणें शिष्टजनांना त्यांत फेरफार करण्याचा अधिकार आहे—त्यांबद्दल विचार होऊन त्यांचें लोकांकडून ग्रहण व्हावें अशी सूचना आहे. तिसरा मार्ग मला दिसत नाहीं " अशाप्रकारचें न्या. तेलंगांनीं वरील विषयावर केलेलें अत्यंत सुंदर विवेचन सर्वांनाच–जुन्या व नव्या लोकांस –पटल्याचें इंदुप्रकाशकर्त्यांनीं आपल्या ता. २५ जानेवारी १८८६ च्या अंकांत लिहिल्यावरून स्पष्ट दिसतें.

काशीनाथपंतांनीं सदर्हू व्याख्यान मालेंत दुसरें एक व्याख्यान दिलें. तें त्यांनीं सन १८८९ सालीं, "सामाजिक विषयांसंबंधीं तडजोड" या विषयावर दिलें. तें व्याख्यान त्यांनीं जॉन मॉर्लेच्या एका ग्रंथाच्या आधारानें लिहिलेलें असल्यामुळें त्यांत आधारांची व दाखल्यांची त्यांनीं रेलचेल उठवून दिली आहे. तें व्याख्यान बरेंच विस्तृत असल्यामुळें तें सगळें इकडे देतां येणें शक्य नाहीं. सबब त्याचा अगदीं थोडक्यांत सारांश देतों.

कोणत्याही सामाजिक प्रश्नाविषयीं विचार करतांना तो विचार, उच्चार व आचार (thought, word and deed) या क्रमानें केला पाहिजे. त्यांपैकीं " विचारा " संबंधानें तेलंग सिद्धांत रूपानें असें म्हणतात.—" आपलीं ईश्वरा-, संबंधानें, समाजासंबंधानें व राष्ट्रासंबंधानें काय कर्तव्यकर्मे आहेत याबद्दल प्रत्येक सुशिक्षित मनुष्यानें आपल्या बुद्धीप्रमाणें खोल विचार करून आपलीं मतें, होईल तितक्या अंशानें कायम केलीं पाहिजेत. आणि असें ठरवितांना " न हि सत्यात्परो धर्मः" हेंच महावाक्य प्रमाणभूत मानलें पाहिजे. " दुसरा प्रश्न, वाडवडिलांचीं मतें व त्यांची वर्तनपद्धत यांकडेही लक्ष दिलें पाहिजे. आम्ही वाडवडिलांचेंच सर्व बाबतींत अनुकरण करूं असें म्हणून केव्हांही चालणार नाहीं. तसें करूं म्हटल्यास सुधारणा होऊन समाजाचें पाऊल केव्हांही पुढें पडण्याची आशाच नको. पण मुख्य गोष्ट लक्षांत धरावयाची म्हणजे त्यांची जी वर्तन पद्धत सोडून तिच्या जागीं दुसरी सुरू करणार, तिच्यापेक्षां, ही अधिक हितकर असली पाहिजे, इतकेंच नव्हे तर हिच्या समर्थनार्थ आपल्या जवळ तशीं भरपूर प्रमाणें व युक्तिवाद हीं असलीं पाहिजेत. असें असल्यास ती नवी वर्तनपद्धत सुरू करण्यास मुळींच हरकत नाहीं.

हल्लीं आपण संक्रमण स्थितींत आहों. त्यामुळें आपल्या भोंवतालच्या स्थितींत व आपल्या समाजाच्या स्थितींत आपोआपच कांहीं फेरफार होत आहेत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ते कोणासही थांबवितां येणार नाहींत. अशा स्थितींत आम्ही जुन्यालाच चिकटून बसूं किंवा तसें चिकटून बसण्याच्याच दृष्टीनें त्याचा आम्ही विचार करूं असें कोणीं म्हटल्यास तें म्हणणें कोतेपणाचें होईल—किंबहुना आपलपोटेपणाचेंही होईल. यास्तव तसें कांहीं एक न करतां सर्व परिस्थितीचा विचार करून प्रत्येकानें आपल्या कर्तव्याची दिशा ठरवावी हेंच श्रेयस्कर होय.

याप्रमाणें आपला "विचार" किंवा मत ठरल्यावर त्याचा "उच्चार" कसा व केव्हां करावयाचा हा प्रश्न आलाच. सत्यप्रतिपादन देखील केव्हां केव्हां विवक्षित समाजस्थितींत अति धोक्याचें असतें. म्हणजे तशा स्थितींत सत्यप्रतिपादन केल्यापासून फायद्यापेक्षां तोटाच अधिक होण्याचा संभव असतो. सबब सत्यप्रतिपादन—स्वमतप्रकाशन—हें सर्व परिस्थितीचा विचार करून करावें हेंच चांगलें. चांगलें कृत्य करावें हें खरें, पण तितकेंच केव्हां केव्हां पुरे नसतें. तें चांगल्या रीतीनेंही केलें पाहिजे. याला तेलंगांनीं एका मेस्त्र्याचें उदाहरण दिलें आहे. एकादें घर पाडावयाचें असेल तर शहाणा मेस्त्री तें एकदम पाडूं लागणार नाहीं. तर घराचे निरनिराळे भाग परस्पर कसे जोडले गेले आहेत तें तपासपूर्वक पाहून मग तो तें घर पाडण्यास सुरवात करील. तें अशा रीतीनें कीं, त्यायोगें दुसऱ्या कोणासही इजा पोंहोचणार नाहीं! याच तत्वाच्या समर्थनार्थ तेलंगांनीं दुसरें एक उदाहरण दिलें आहे. त्यांच्या वेळीं १८८९ मध्यें इंग्लंडांत आयर्लंडचा प्रश्न उपस्थित होऊन बरीच जंगी चळवळ चालली होती. त्यामुळें तेथील मुत्सद्दी लोकांस दुसरें कांहीं एक सुचेनासें झालें होतें. अशा वेळीं हिंदुस्थानविषयक प्रश्न—तो कितीही महत्वाचा व निकडीचा असला तरी—तिकडे पुढें न आणणेंच बरें! त्याचप्रमाणें हल्लीं वर्णसंकर न करतां पुनर्विवाहास हळूहळू लोकमत अनुकूल होत चाललें आहे. त्यांतच पुन्हां जातिभेद मोडण्याचें मिश्रण करणें ठीक नव्हे. सारांश, सर्व ठिकाणीं आपल्याच पायाखालीं नुसती दृष्टि ठेवून चालत नाहीं, तर दूरवर दृष्टि फेंकली पाहिजे.

आतां "आचारा"विषयीं थोडेंसें सांगूं. "क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे," हें वचन सत्य आहे. व तदनुसार मतप्रतिपादन करणारा वागला तर उत्तमच. पण व्यवहारांत तें सर्वांनाच नेहमीं शक्य नसतें. म्हणजे तो आपल्या मताप्रमाणें न वागला—कोणत्याही कारणाकरितां असो—तर त्याच्या प्रतिपादनाची किंमत कमी होते असें नाहीं. कोणी एकादा मनुष्य मूर्तिपूजा आपणांस मान्य नाहीं म्हणणारा, एकाद्या वेळीं देवळांत, कोणत्याही कामाकरितां, गेला म्हणजे कांहीं बिघडतें असें नाहीं. तो केवळ साधुच असता तर गोष्ट निराळी. तसेंच स्त्रीशिक्षणासंबंधानें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकाद्यानें पुष्कळ प्रयत्न करूनही घरांतल्या बायका शिकत नाहींत, तर त्यानें स्त्री-शिक्षणाबद्दलचा उपदेश करूं नये असें होत नाहीं. मुख्य मुद्दा हा कीं, "एकादा मनुष्य म्हणाला कीं, अमकी अमकी समजूत अज्ञानमूलक आहे अशी माझी खात्री झाली म्हणून ती मी सोडून देणार आणि त्याविषयीं मी छपवणूक कधीं करणार नाहीं, तर ही तडजोड रास्त व न्याय्य होईल. पण मी जें सत्य समजतों तें तुम्हांला पटलें नाहीं किंवा तें तुम्हांस मी पटवूं शकत नाहीं, म्हणून तुम्ही जें असत्य अंगिकारलें आहे तें मला मान्य आहे असें मी दाखवीन, ही तडजोड बरोबर होणार नाहीं. ती अन्यायाची होईल." उदाहरणार्थ, पुनर्विवाह हा शास्त्र-विरुद्ध नाहीं. पण लोक जर तसा मानतात तर प्रथम अक्षतयोनि विधवा-विवाह सुरू करणें ही रास्त तडजोड होईल. इंग्लंडला जाणें हें शास्त्रविरुद्ध आहे; पण कोणी तसा जाऊन आल्यास त्याला प्रायश्चित्त देऊन जातींत घेणें ही तडजोड न्यायाची होईल. सारांश, समाजसुधारणा करणें ती हळूहळू केली पाहिजे. तिला दिनावधि लागेल हें खरें, पण ती दिनावधि लागूनही लोकांत सुरू झाली तर ती कायम व पक्की होईल. मात्र मध्यंतरीं प्रयत्न किंवा खटपट सोडतां कामा नये.

सदर्हू प्रकारचे विचार तेलंगांनीं एका व्याख्यानांत प्रकट केलेले इकडे थोड-क्यांत दिले आहेत. ते आज सर्वांनाच पटतील असें वाटत नाहीं. कित्येकांस तर ते अगदींच धरसोडीचे वाटतील. परंतु ते विचार काशीनाथपंतांनीं चाळीस वर्षां-पूर्वी महाराष्ट्रीय श्रोतृसमाजापुढें मांडले होते हें आम्ही लक्षांत ठेवलें पाहिजे. या चाळीस वर्षांत सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीनें महाराष्ट्रांत आम्ही पुष्कळ आघाडी मारली आहे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, तेलंग स्वतः जुन्या वळणाच्या कुटुंबांत वाढ-लेले असल्यामुळें त्यांचा नेहमीं कल जुन्या लोकांना घेऊन पुढें जाण्याकडे असे. त्यामुळें त्यांच्यासारख्या माणसाचें काम अत्यंत बिकट झालेलें होतें. याची अल्पशी वाचकांना कल्पना यावी म्हणून तेलंगांच्या सदरील व्याख्यानांत नमूद असलेल्या एक दोन गोष्टींचा इकडे उल्लेख करतों. सन १८८६ सालीं कांहीं जुनी शास्त्री मंडळी त्या वेळचे मुंबईचे गव्हर्नर साहेब लॉर्ड रे यांस भेटण्याकरितां गेली होती. त्यांचा उद्देश हा होता कीं, सरकारनें मद्यपाननिषेधाच्या कामीं सर्वत्र मनाई (Prohibition) करावी. परंतु तेच शास्त्री बालविवाह बंद करण्याचे कामीं सरकारनें हात घालूं नये असें म्हणत होते! दुसरी गोष्ट—तेलंगांचें व एका जुन्या शास्त्रीबुवांचें सामाजिक बाबतींत बोलणें झालें. त्यांत इंग्लंडास जाण्याचा प्रश्न निघाला. त्याविषयीं ते शास्त्रीबुवा म्हणाले, "विलायतेस जाणें आतां बंद होणार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं. तें प्रस्तुत फायदेशीरही आहे. पण तुम्ही आम्हांस विचारूं नका. तुम्ही विचारलें कीं, आम्हीं "शोधितस्याप्यसंग्रहः" (शुद्ध झाला तरी त्याला जातींत घेऊं नये) असेंच सांगणार. तुम्ही विचारलें नाहीं तर आम्ही गप्प बसणार." तात्पर्य, त्या वेळच्या शास्त्रीबुवांना परिस्थिति कशी बदलत चालली आहे हें स्पष्ट दिसत होतें. परंतु धर्ममर्यादा कशी पाळावी व अधर्म कसा टाळावा या संबंधानें मात्र त्यांच्या स्पष्ट कल्पना झाल्या नव्हत्या. अशा स्थितींत समाजसुधारकांना त्या वेळीं काम करावयाचें होतें. त्यामुळें काम किती अवघड होतें व सुधारकांना त्या वेळीं किती जपून वागावें लागे याची कोणासही कल्पना होईल.

सामाजिक सुधारणेचा तो जवळ जवळ आरंभच असल्यामुळें दांभिक लोकांचाही महाराष्ट्रांत तोटा नव्हता. हल्लीं देखील असे लोक नाहींत असें नाहीं, पण ते त्या वेळीं फार होते. याबद्दलचीं कांहीं तेलंगांनीं उदाहरणें दिलीं आहेत. कित्येक सुधारणाद्वेष्टे होते त्यांचें स्वतःचें वर्तन पाहिल्यास सुधारकांच्याही पलीकडचें असे. परंतु तरी सुधारकांच्या मतांना किंवा कृतींना नांवें ठेवण्यास मात्र ते नेहमीं तत्पर असत! मद्यपान करणारे लोक त्यासंबंधानें कांहीं बोलावयाचे नाहींत. परंतु आपल्या घरच्या बायकांना बरोबर घेऊन कोणी फिरावयास गेल्यास त्यांवर ते टीका करीत! दुसरें उदाहरण, "धर्मेच अर्थेच" ही धर्माज्ञा गुंडाळून एका बाजूला ठेवणारे लोक, पुनर्विवाह हा अनाचार आहे असें म्हणत असत व तो करणाऱ्यांना व्यवहारबाह्य मानीत असत! तिसरें उदाहरण, स्वतः विजार घालणारे लोक टोपी किंवा रुमाल वापरणाऱ्या लोकांस दोष देत असत. चवथें उदाहरण, ब्राह्मणांनीं शूद्राबरोबर बसून जेवावें असें प्रतिपादन करणारे स्वतः कमी जातीच्या माणसाबरोबर जेवण्यास मात्र तयार नसत. पांचवें उदाहरण, मुलांची शिक्षणाची सोय होऊन त्यांना मोठमोठे हुद्दे मिळावे म्हणून शाळा कालेजें पाहिजेत असे म्हणणारे लोक स्त्रियांना मात्र "न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति" या महावाक्याच्या आधारावर, कथा पुराणें, स्वयंपाकघर यांच्या पलीकडे कांहीं नको म्हणत असत. तात्पर्य, हें सर्व त्या वेळच्या सुधारणेच्या मार्गांतल्या अडचणी दाखविण्याकरितांच लिहिलें आहे. तेलंग स्वतः सुधारणेच्छु होते, व त्याकरितां ते तनमनधनें करून खटपट करीत असत. व तें सर्व ते स्वतः जुन्या मताच्या कुटुंबांत राहून करीत असत. अशा स्थितींत त्यांनीं दिलेलें वरील व्याख्यान होय. असो.

काशीनाथपंतांनीं आपल्या मातृभाषेची आपल्या बुद्धीप्रमाणें कसकशी सेवा चालविली होती हें दाखविण्याकरितांच त्यांनीं लिहिलेल्या दोन पुस्तकांविषयीं व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांनीं दिलेल्या दोन व्याख्यानांविषयीं एथपर्यंत विवेचन केलें. परंतु मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीकरितां त्यांनीं अन्य रीतीनें देखील खटपट चालविली होती. सन १८८८ मध्यें मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमांत मराठीचा प्रवेश करण्याबाबतची सिनेट पुढें सूचना आली होती. त्या वेळीं जी कमिटी नेमण्यांत आली तिनें " बी. ए. च्या प्रश्नपत्रकांत देशीभाषांत भाषांतर करणें व निबंध लिहिणें या गोष्टींचा अंतर्भाव झाला पाहिजे " असें ठरविलें, व त्याप्रमाणें तेलंगांनीं सिनेटपुढें ठराव मांडण्याचें कबूल केलें. पण अखेर युनिव्हर्सिटीनें ती सर्व योजना त्या वेळीं फेंटाळून लाविली ! असो; पण तेलंगांनीं मराठी भाषेची सेवा करण्याचा अन्य दिशेनें प्रयत्न चालविला. हिंदु युनियन क्लबमध्यें बहुधा विद्वान् व सुशिक्षित लोकांचाच भरणा असे. त्यांपैकीं इच्छा व सवड असेल त्यानें मराठी भाषेची कांहीं तरी सेवा करण्यास प्रवृत्त व्हावें म्हणून क्लबांत बरेच दिवस याविषयीं चर्चा चालली होती, व त्याबद्दलची एक योजना (scheme) तयार करण्याचें तेलंगांनीं कबूल केलें होतें. ती योजना मुक्रर ठरून सन १८९० सालीं क्लबमध्यें न्या. तेलंगांच्या अध्यक्षतेखालीं एक बाराजणांची कमिटी नेमण्यांत आली. तिचें " महाराष्ट्र भाषासंवर्धक मंडळी " असें नांव ठेवण्यांत येऊन तिचा " मराठी भाषेंत विशेषेंकरून ऐतिहासिक, चरित्रात्मक, बोधपर व इतर उपयुक्त विषयांवर सुलभ व मनोरंजक ग्रंथसमूह वाढवावा " असा हेतु आहे असें जाहीर करण्यांत आलें होतें. याबद्दलचा सर्व खुलासा केसरीच्या ता. २५-११-९० च्या अंकांत मिळेल. असो. या मंडळींत ठरल्याप्रमाणें कित्येक गृहस्थांकडे भाषांतर किंवा रूपांतर करण्याकरितां म्हणून कांहीं निवडक इंग्रजी पुस्तकें वांटण्यांत आलीं होतीं. कै. वि. कों. ओक यांनीं " एब्राहाम लिंकन " याचें संक्षिप्त चरित्र लिहिलें आहे. ते त्याच्या प्रस्तावनेंत लिहितातः-" चरित्र लिहिण्याविषयीं आम्हांला प्रथमतः आन. जस्टिस का. त्रिं. तेलंग यांनीं सुचविलें. त्यास आधारभूत म्हणून एक फार उत्तम इंग्लिश पुस्तक पाठवून दिलें. आणि आमच्या विनंतीस मान देऊन; त्यांस इतर मोठमोठीं कामें अनेक होतीं तरी, आमच्या पुस्तकाचा हस्तलेख वाचून पाहिला आणि छापील कच्चे खर्डे तपासून त्यांत जागोजाग पुष्कळ चांगली भर घातली. ती इतकी कीं, ह्या पुस्तकांत रसिकांस मान्य, विद्वानांस प्रिय, सामान्यांस बोधपर आणि मर्मज्ञांस मनोरंजक असें जर कोठें कांहीं असलें तर तें सगळें ह्या सत्पुरुषाच्या हस्तस्पर्शाचें फळ आहे. म्हणून त्याबद्दलचें सगळें यश त्यांचें आहे." त्याचप्रमाणें " Max-Muller's Selected Essays " हें पुस्तक भाषां-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तराकरितां कै. हरि महादेव पंडित (नागपूर) यांजकडे देण्यांत आलें होतें. असो. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं, वरील योजनेपासून फळाच्या दृष्टीनें पूर्वोक्त ओकांच्या पुस्तकापलीकडे कांहीं एक निष्पन्न झालें नाहीं ! तेलंगांच्या मृत्यूनंतर तिकडे हिं० यू० क्लबमधील कोणीच प्रमुख सभासदानें लक्ष दिलेलें दिसत नाहीं.

हेमंतोत्सव व्याख्यान मालेंतील व्याख्यानांनंतर वादविवाद होत असे. त्यांत काशीनाथपंत वरचेवर भाग घेत असत. वादविवादांत भाग घेतेवेळीं ते जीं भाषणें करीत असत त्यांवरून श्रोत्यांना बऱ्याच नवीन गोष्टी समजत असत व कांहीं बाबीं-संबंधानें त्यांचीं मतेंही लोकांस समजत असत. अशा एकदोन प्रसंगांसंबंधानें थोडासा उल्लेख करतों. सन १८८८ च्या जानेवारींत हेमंतोत्सव मालेंत पुण्याचे रा. रा. काशीनाथ त्रिंबक खरे यांनीं मागल्या वर्षाची "मद्रासची राष्ट्रीय सभा" या विषयावर व्याख्यान दिलें. ना. तेलंग हे अध्यक्षस्थानीं विराजमान झाले होते. एकंदरींत व्याख्यान चांगलें झालें. पण त्यांत व्याख्यात्यांनीं मुंबईच्या व पुण्याच्या कांहीं पुढारी मंडळीची पुढील प्रमाणें हजेरी घेतली. रा. खरे म्हणाले, "मद्रासच्या कांग्रेसला मुंबई पुण्याची मोठी मंडळी गेली नाहीं, + + मुंबईंतील प्रेसिडेन्सी असोशिएशन व पुण्यांतील सार्वजनिक सभा ह्या आज मुंबई इलाख्यांत प्रमुख आहेत. राजकीय संबंधानें प्रजेच्या हिताच्या गोष्टी योग्य प्रसंगीं करण्याचा या सभांनीं विडा उचलला असून न्याशनल कांग्रेसच्या प्रसंगास ह्या दोनही सभांचे अनेक सेक्रेटरी असून ते फार हुशार व कामास लायक असतां त्यांपैकीं एकही गेले नाहींत. तेव्हां ह्या इलाख्याचें दुर्दैवच म्हटलें पाहिजे. दुसरें काय ?" मुंब-ईंतील प्रेसीडेन्सी असोशिएशनचे ना. तेलंग हे एक सेक्रेटरी होते. अर्थात् व्याख्यात्यांच्या (खऱ्यांच्या) भाषणाचा खरा रोंख त्यांच्यावरच (तेलंगांवरच) होता हें उघडच आहे. तरी त्या टीकेनें रुष्ट न होतां तेलंगांनीं शांतपणें, "पुढाऱ्यांवर लोकांनीं जरूर टीका करावी" असें सांगितलें. ते म्हणाले, "प्रमुखांनीं आपलें काम वेळच्या वेळीं न बजावलें तर मागील मंडळीनें त्यांस कान धरून उठविलें पाहिजे व त्यांस नेहमीं टोंचणी लाविली पाहिजे. या कामाकरितां मागील मंडळी नेहमीं जागृत असली पाहिजे. ×× पुढाऱ्यांस दोष देऊन स्वतः मात्र पुनः अकरा महिने झोंप घेतां कामा नये. पुढाऱ्यांस टोंचणी लावीत राहिलेंच पाहिजे. तरच कार्यसिद्धि होईल." आपल्या समक्ष आपल्यावर टीका झाल्यास तिचा निकाल लावण्याची ही तेलंगांची रीत किती समंजसपणाची होती बरें ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सन १८९० सालीं दुसऱ्या एका व्याख्यानानंतर झालेल्या वादविवादांत कै. प्रोफेसर जिन्सीवाले यांचें एक भाषण झालें. अध्यक्षस्थानीं न्या. तेलंग हेच होते. त्या व्याख्यानाच्या वेळीं आम्ही स्वतः हजर होतों. वादांत आमच्या फलज्योतिषांचा प्रश्न निघाला. त्याविषयीं प्रोफेसर साहेब यांनीं आपलें मत श्रोतृजनास सांगितलें व तें सांगतांना ते जरा आधुनिक सुशिक्षित लोकांवर घसरले. ते म्हणाले, "फलज्योतिष हें एक शास्त्र आहे. त्या शास्त्राप्रमाणें गणित बिनचूक रीतीनें केलेलें असल्यास अमुक गोष्ट अमुक वेळीं घडावयाची ती तशी घडलीच पाहिजे. त्यांत चूक कधींच व्हावयाची नाहीं. हल्लींचे कांहीं सुशिक्षित लोक या शास्त्राचा अभ्यास न करतां उगीच "तें खोटें आहे" असें म्हणतात. मी ह्या शास्त्राचा अभ्यास केला आहे, आणि तें शास्त्र खरें आहे अशी माझी ख़ात्री झाली आहे. याबद्दल मी वाटेल त्याची—तशी त्याची इच्छा असल्यास—खात्री करून देण्यास तयार आहें." वादविवादाच्या शेवटीं तेलंगांचें भाषण झालें. त्यांत त्यांनीं जिन्सीवाल्यांच्या वरील मुद्यांसंबंधानें असें म्हटलें, "फलज्योतिषासंबंधीं कांहीं ग्रंथ मी वाचले आहेत. माझा अभ्यास जिन्सीवाल्यांच्या इतका नसेल. पण मी जें वाचलें आहे त्यावरून तें शास्त्र खरें आहे अशी माझी खात्री झाली नाहीं. प्रो. जिन्सीवाले तशी खात्री करून देतों असें म्हणतात. मी तशी खात्री करून घेण्यास तयार आहें. पण "प्रथम तुम्ही कांहीं दिवस त्याचा अभ्यास केला पाहिजे" अशी जर त्यांत अट असेल तर ती मात्र मला कबूल नाहीं." यावर प्रोफेसरसाहेब फक्त "ठीक आहे" इतकेंच म्हणाले. पण नंतर जिन्सीवाल्यांनीं तेलंगांना कधीं पुस्तकें दाखविल्याचें अगर त्यांची आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें खात्री केल्याचें आम्ही ऐकलेंही नाहीं व तसें प्रसिद्ध झालेलें पाहिलेंही नाहीं ! असो. हेमंतोत्सव व्याख्यानमालेच्या वेळीं असे नेहमीं वादविवाद होत असत व त्यांत तेलंग वरचेवर भाग घेत असत.

काशीनाथपंत तेलंग होते तोंपर्यंत हिंदु यूनियन क्लबच्या आश्रयाखालीं हेमंतोत्सव व्याख्यानमाला चांगली चालली. नंतर तिच्यांत राम उरला नाहीं. अखेर थोड्या दिवसांनीं ती बंदच पडली. पण हीं तिच्या क्षीणतेचीं चिन्हें सन १८९३ मध्यें तेलंग आजारी पडले तेव्हांपासूनच दिसूं लागलीं होतीं. याचें कारण काय ? याच विषयावर सन १८९३ मधल्या केसरीच्या (१४–३–९३) एका अंकांत मुंबईच्या एका बातमीदाराचें पत्र प्रसिद्ध झालें आहे. त्यावरून त्या वेळच्या वस्तुस्थितीवर बराच प्रकाश पडतो. तो बातमीदार थोडक्यांत म्हणतोः––"हेमंतोत्सव अगदीं मोडकळीस आला. नामदारांची (तेलंगांची) प्रकृति अस्वस्थ आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व रावसाहेब वा. आ. मोडक यांनीं पेनशन घेतल्यामुळें ते बाहेर गांवीं असतात. रा. किर्लोसकर व रा. वैद्य हे आम्हांस सोडून गेले. त्याला इलाज नाहीं. पण बाकीचे सर्व आहेत ना? ते कां येत नाहींत? माझ्या मतें याचें उत्तर एवढेंच कीं, कोणाला असल्या गोष्टींची आस्थाच नाहीं व कोणाला यांत मन घालावयास नको."

काशीनाथपंत यांची मराठी भाषेच्या दृष्टीनें वाङ्मयाची सेवा केवळ दोन पुस्तकें लिहून अगर दोन व्याख्यानें देऊन किंवा फार तर कांहीं व्याख्यानांनंतरच्या वाद विवादांत भाग घेऊनच संपली असें नसून ते आपल्या वेळीं प्रसिद्ध होणाऱ्या मासिक पुस्तकांचीं सहानुभूति-युक्त परीक्षणें करून अगर नवीन पुस्तकांची गुणदोष विवेचनात्मक चर्चा करूनही ती (सेवा) करीत असत. याचीं एक दोन उदाहरणें देतों. सन १८७८ च्या सुमारास कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, कै. काशीनाथ नारायण साने व कै. बाळाजी जनार्दन मोडक या तीन गृहस्थांनीं मिळून "काव्येतिहास संग्रह" मासिक पुस्तक सुरू केलें होतें, व त्यांत त्यांनीं मराठी व संस्कृत कविता, जुन्या बखरी वगैरे प्रसिद्ध करण्याचा स्तुत्य उपक्रम केला होता. काशीनाथपंत तेलंगांनीं सन १८८० सालीं "Indian Antiquary" मध्यें त्या मासिकाचें इंग्रजींत गौरवयुक्त परीक्षण करून तें लोकाश्रयास पात्र आहे अशी त्याची शिफारस केली आहे. त्याचा थोडक्यांत सारांश असाः—" कांहीं सुशिक्षित लोकांस आपल्या मातृभाषेविषयीं कळकळ वाटत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर कित्येक तिजबद्दल तुच्छाताही दाखवीत असतात. पण हा प्रकार आतां मागें पडून आपल्या मातृभाषेची अभिवृद्धि करण्याकडे कांहीं सुशिक्षित लोकांचें लक्ष लागत चाललें आहे हें सुचिन्ह आहे, व याबद्दल " काव्येतिहास-संग्रह " मासिकाच्या संपादकांचें अभिनंदन केलें पाहिजे." याच्या पुढें बराच मजकूर लिहून शेवटीं तेलंग आपला अभिप्राय देतातः—" एकंदरींत मासिक उत्तम चाललें आहे, आणि ज्यांना ज्यांना आपल्या मराठी व संस्कृत वाङ्मयाबद्दल कळकळ वाटत असेल व विशेषतः ज्यांना आपल्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें महत्व वाटत असेल अशा प्रत्येक गृहस्थानें या मासिकास जरूर आश्रय द्यावा."

सन १८९२ मध्यें मराठींत तीन चरित्रात्मक पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं होतीं. रा. राजाराम शास्त्री भागवत यांनीं लिहिलेलें शिवाजीचें चरित्र; रा. निगुडकरांनीं लिहिलेलें परशुराम भाऊ पटवर्धन यांचें चरित्र व मिरजेचे वासुदेव शास्त्री खरे यांनीं लिहिलेलें नानाफडणविसाचें चरित्र हीं तीं पुस्तकें होत. या तिन्ही पुस्तकांसंबंधानें तेलंगांनीं हिंदुयुनियन क्लबमध्यें अत्यंत मार्मिक रीतीनें चर्चा करून त्यांचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुण–दोष–विवेचन केलें. त्याचा इकडे विस्तार करण्याचें कारण नाहीं. विस्तृत रिपोर्ट केसरीच्या (२३–८–९२) अंकांत प्रसिद्ध झालाच आहे. तेलंगांचा मुख्य मुद्दा हा होता कीं, कांहीं विधानें आधाराशिवाय केलीं गेलीं आहेत. सबब त्यांचें पुस्तककर्त्यांना इतकेंच सांगणें कीं, पुरावा गोळा करा व तो प्रसिद्ध करा. आधारावांचून लिहूं नका. ही चर्चा इतकी मनोरंजक व माहितीनें भरलेली अशी झाली कीं, त्यासंबंधानें व काशीनाथपंतांनीं एकंदरींत चालविलेल्या मराठी भाषेच्या सेवेसंबंधानें कै. टिळक यांनीं केसरींत (२३–८–९२) पुढीलप्रमाणें समाधानदर्शक व स्तुतिपर उद्गार काढले आहेतः—“ ना. तेलंगांनीं हिंदु यूनियन क्लबांत दिलेलें व्याख्यान सारांश रूपानें आज दुसरीकडे छापलें आहे, तें प्रत्येक महाराष्ट्र भाषाहितचिंतकानें विचार करण्यासारखें आहे. काशीनाथपंतांसारख्या कार्यव्यापृत्वाविषयीं प्रख्यात असलेल्या गृहस्थांसही मराठी चरित्रांचें व बखरींचें परिशीलन करण्यास वेळ सांपडतो हें नृपक्रीडनकांत व धूम्रपानाच्या झुरक्यावरोबर चकाट्या पिटण्यांत दंग झालेल्या आधुनिक विद्वानांनीं व इतर रिकामटेकड्या लोकांनीं लक्षांत बाळगण्यासारखें आहे. सरकारी नोकरींत शिरल्यावर उरलेला वेळ व्यर्थ न घालवितां तो महाराष्ट्रभाषेच्या सेवेकडे ते लावीत आहेत हें त्यांस भूषणास्पद नाहीं असें कोण म्हणेल ?” महाराष्ट्रभाषेच्या दृष्टीनें तेलंगांनीं चालविलेल्या वाङ्मयसेवेबद्दल टिळकांनीं वर दिलेल्या उदारमनस्कतादर्शक अभिप्रायापेक्षां आणखी दुसरें चांगलें सर्टिफिकिट काय असावयाचें ?

त्याच्याच थोड्या दिवसांपूर्वी मुंबईस दुसरा एक तेलंगांना मराठी वाङ्मयाविषयीं बोलण्याचा प्रसंग आला होता. पण त्या वेळचें त्यांचें भाषण इंग्रजींत झालें. सन १८९१ च्या डिसेंबरमध्यें मुंबईच्या एलफिन्स्टन कालेज यूनियनपुढें त्या वेळचे मुंबईचे म्युन्सिपल कमिशनर मिस्टर ॲकवर्थ यांचें “ मराठी कविता” या विषयावर व्याख्यान झालें. न्या. तेलंग हे अध्यक्षस्थानीं होते. व्याख्यानास मुंबईतील फेराजशहा मेथा, दिनशा वाच्छा, वामनराव मोडक वगैरे मोठमोठी मंडळी हजर होती. त्या संधीचा आम्हालाही लाभ झाला होता. असो. व्याख्यान ठीक झालें. “ मराठी कविता ” हा विषय घेण्याचें कारण सांगतांना ॲक्वर्थ साहेब म्हणाले कीं, मराठींत जुने ग्रंथ म्हणजे विदुरनीति, वेताळ पंचविशी, शुक बहात्तरी व बखरी हेच होत ! त्याविषयीं परकीय मनुष्याला महत्व वाटत नाहीं. नवीन सुशिक्षित लोकांनीं लिहिलेले असे गद्य ग्रंथ अद्यापि चांगलेसे झाले नाहींत. कै. राजाराम शास्त्री भागवतांनीं लिहिलेलीं “ मराठ्यांविषयीं चार उद्गार ” व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" विचार माधुकरी " हीं पुस्तकें मात्र कांहींशीं परकीयांच्या दृष्टीनें, नवीन व मनोरंजक अशीं आहेत (novelty and interest). कै. विष्णु शास्त्री चिपळूणकरांची " निबंधमाला " हें मासिक पुस्तक इतक्या उच्च दर्जाचें होतें असें वाटत नाहीं असें सांगून ॲक्वर्थ साहेबांनीं शास्त्रीबुवांवर टीका केली. व्याख्यान संपल्यावर प्रि. मोडक यांच्या सूचनेवरून व्याख्यात्यांचे आभार मानण्यांत आले व सभेचें काम संपलें असें म्हणून अध्यक्ष आपल्या जागेवरून उठूं लागले व लोकही उठूं लागले. इतक्यांत फेरोजशहा मेथा यांच्या आग्रहामुळें न्या. तेलंग हे थोडा वेळ बोलले. त्यांत त्यांनीं मराठींतील गद्य लेखकांविषयीं बोलतांना कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसंबंधानें आदरोद्गार काढले. परंतु विष्णुशास्त्री यांच्या टीकापद्धतीविषयीं मात्र त्यांनीं आपली नापसंती दर्शवून त्या पद्धतीच्या योगानें शास्त्रीबुवांनीं लोकांची वाष्कळ लिहिण्याकडे प्रवृत्ति केली, असें म्हटलें. हें तेलंगाचें बोलणें कांहीं लोकांस सचलें नाहीं, व केसरीकर्त्यांनीं ता. २२-१२-९१ च्या केसरींत " विष्णु व तेलंग " या मथळ्याखालीं एक अत्यंत कडक लेख लिहून त्यांत काशीनाथपंतांची वरीच हजेरी घेतली. लेखाला सुरवातच "गच्छ शूकर भद्रं ते ब्रूहि सिंहो मया हतः।" या अवतरणानें केली गेली होती. पण आमच्या मतें तेलंगांच्या त्या भाषणाला केसरीनें इतकें महत्व देण्याचें कारण नव्हतें. शास्त्रीबुवांच्या भाषापद्धतीविषयीं अगर टीकापद्धतीविषयीं त्यांच्या हयातींतच खुद्द त्यांच्या गुरुजींनीं—बा. आ. मोडक यांनीं–अनेकदां त्यांची कानउघाडणी केली होती. त्याचप्रमाणें शास्त्रीबुवांचे मित्र अण्णासाहेब महाजनी यांनीं त्यांच्या टीकापद्धतीविषयीं अनेकदां समक्ष निषेध व्यक्त केला होता. ह्या गोष्टी शास्त्रीबुवांच्या चरित्रांत नमूद आहेत. अशा स्थितींत त्याच गोष्टींविषयीं तेलंगांनीं बोलण्याची वेळ आली म्हणून जर नापसंती व्यक्त केली तर त्यांत विशेष तें काय झालें? चिपळूणकरांनीं सुरू केलेल्या " काव्येतिहाससंग्रहा"विषयीं ज्या गृहस्थांनीं (तेलंगांनीं) उदार मनानें स्तुति केली, त्यांनीं निबंधमालेंतील टीकेविषयीं नापसंती दर्शविली तर यांत अयोग्य तें काय झालें? चांगल्याला चांगलें म्हणणें व वाईटाला वाईट म्हणणें हें सरळच आहे. आतां केसरी पत्राचे विष्णुशास्त्री हे एक उत्पादक असल्यामुळें वरील प्रकारचें त्यांच्या भाषापद्धतीविषयीं नापसंतीदर्शक तेलंगांचें भाषण केसरीकर्त्यांस न रुचणें एका दृष्टीनें स्वाभाविक होतें, व तेवढया पुरती त्यांनीं त्या भाषणावर टीका केली असती तरी हरकत नव्हती. पण त्यांत केसरीकर्त्यांनीं अन्य पुष्कळ संबंध नसलेल्या गोष्टींचा उल्लेख करून लेखाला जें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अतिकटु स्वरूप आणलें तें मात्र आणण्याचें कारण नव्हतें असें आम्हांस वाटतें. आतां त्याविषयीं जास्त विस्तार करण्यांत अर्थ नाहीं. पण आमच्या मतें खुद्द टिळकांनींच सर्व गोष्टींचा शांतचित्तानें विचार केला असता तर त्यांना देखील कदाचित् आमच्या प्रमाणेंच वाटलें असतें असें मानण्यास जागा आहे. कारण सदरहू केसरींतील लेखांत इतकीं कांहीं विचित्र विधानें केलेलीं आढळतात कीं, तीं टिळकांच्याच दुसऱ्या वेळच्या लेखांनीं व कृतींनीं खोटीं पडतात ! एक विधान असें आहे कीं, "तेलंगांना मराठी भाषा कितपत अवगत आहे हें त्यांनीं लिहिलेल्या दोन पुस्तकांवरूनच दिसतें," व दुसरें विधान असें आहे कीं, "दहापांच संस्कृत ग्रंथांचें वरवर अवलोकन करून व त्यांतील कांहीं तरी कोटिक्रम गोड इंग्रजी भाषेंत भराभर लिहून विद्वत्तेबद्दल फुकट प्रसिद्धि मिळविण्याची हातोटी तेलंगांत आहे." या दोन विचित्र व हास्यास्पद विधानां-बद्दल इकडे जास्त काय लिहावयाचें ? केसरीकर्त्यांचें वरील तेलंगांच्या मराठी भाषाज्ञानाबद्दलचें विधान वर नुकतेंच दिलेल्या त्यांच्याच (ता. २३–८–९२ च्या केसरींतील) सर्टिफिकिटानें खोटें पडतें ! आणखीही केसरींतले तसेंच हवे तेवढे दाखले देतां येतील. तेलंगांनीं केलेल्या संस्कृत वाङ्मयसेवेसंबंधानें देखील आम्ही जास्त तें काय लिहिणार ? त्यांनीं "रामायण" व "भगवद्गीता" यांच्या काळाविषयीं लिहिलेल्या निबंधांबद्दल त्यांची साऱ्या जगानें स्तुति केली आहे. व त्याचा प्रत्येक महाराष्ट्रीय लेखक अद्यापि अभिमानानें उल्लेख करीत असतो. शिवाय खुद्द टिळकांनींच आपल्या गीतारहस्यांत ठिकठिकाणीं तेलंगांच्या संस्कृतविषयक ग्रंथांचा आधार घेतलेला असल्यामुळें, वरील दुसरें विधान आपोआपच खोटें पडतें व तें केवळ विकारवशतेचें द्योतक आहे असें स्पष्ट ठरतें ! पण वरील सारखीं विचित्र विधानें करण्यांत, किंबहुना सदरहू सबंध लेख लिहिण्यांत आपला खरा हेतु काय होता हेंही केसरीकर्त्यांनींच शेवटीं स्पष्ट शब्दांत सूचित केलें आहे ! ते म्हणतात कीं, "तेलंग हे रावबहादुरांच्या वर्गापैकीं अस-ल्यामुळें त्यांस शास्त्रीबोवांचीं मतें पसंत नसणें हें स्वाभाविकच आहे." म्हणजे रा. ब. रानडे, रा. ब. देशमुख वगैरे जी मंडळी शास्त्रीबोवांना व टिळकांना, कोणत्याही कारणानें असो, नावडती असे, त्यांपैकींच तेलंगही एक असल्यामुळें त्यांची, वरील सारखीं कांहीं तरी हास्यास्पद विधानें करून, केसरीकर्त्यांनीं हजेरी घेतली, हें उघडच झालें ! मग असल्या, विकारवश होऊन लिहिलेल्या, लेखाचें महत्त्व कसलें ? समाधानाची गोष्ट ही कीं, टिळकांचे शिष्य रा. केळकर यांना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देखील सदर्हू लेख पसंत नव्हता असें स्पष्ट दिसतें. कारण त्यांनीं टिळकांच्या पुनर्मुद्रित केलेल्या केसरींतल्या लेखांतून हा गाळला आहे !

हें प्रकरण संपविण्यापूर्वी तेलंगांच्या आणखी एका निबंधासंबंधानें चार शब्द लिहितों. तो निबंध इंग्रजींत लिहिलेला असून तो मराठी वाङ्मय, या दृष्टीनें लिहिलेला नाहीं; तरी तो मराठ्यांच्या इतिहासाचा एक भाग असल्यामुळें त्याचें आम्हां महाराष्ट्रीयांच्या दृष्टीनें महत्त्व विशेष आहे. सन १८९२ मध्यें तेलंगांनीं "Gleanings from Maratha Chronicles" या विषयावर एक फार उपयुक्त निबंध लिहिलेला असून तो त्याच सालीं युरोपखंडांत भरलेल्या प्राच्यभाषाविशारदांच्या परिषदेंत वाचण्यांत आला. तसाच तो "डेक्कन-कॉलेज यूनियन" मध्येंही वाचण्यांत आला. तो विस्तृत निबंध न्या. रानड्यांच्या "Rise of the Maratha power" या पुस्तकाच्या शेवटीं जोडलेला आहे. त्या निबंधाचा थोडासा पूर्वेतिहास आहे. त्याचा विचार केला म्हणजे तेलंगांची कर्तव्यनिष्ठा व त्यांचा विनयशील स्वभाव यांबद्दल कोणासही आदरच वाटेल. "Epochs of Indian History" या मालेंतील "Maratha Period" वर एक पुस्तक लिहिण्याबद्दल तेलंगांना जेव्हां प्रथम विनंति करण्यांत आली तेव्हां त्यांनीं लागलींच पुण्याच्या रा. ब. रानड्यांकडे बोट दाखविलें. आणि हें रानड्यांना समजतांच त्यांनीं "छे छेः, तें काम तेलंगच चांगलें करतील !" असें उत्तर लिहून आपल्या मनाचा थोरपणा व्यक्त केला ! यांत दोघांच्याही—तेलंगांच्या व रानड्यांच्या—स्वभावाचें चित्र किती तरी हृदयंगम रीतीनें प्रतिबिंबित झालेलें दिसतें ! अखेर दोघांनींही मिळून तो "मराठ्यांचा इतिहास" लिहावा असें ठरलें होतें. यासंबंधानें व विशेषतः तेलंगांच्या शुद्ध हेतूसंबंधानें—त्यांच्या देशाभिमानासंबंधानें—न्या. रानडे यांनीं "Rise of the Maratha Power" च्या प्रस्तावनेंत पुढीलप्रमाणें गौरव केला आहेः—

"He (Ranade) would not have undertaken the responsibility connected with it but for the fact that it has been handed over to him as a legacy by a revered friend, since deceased, who (Telang) had, jointly with him undertaken the work from a feeling of true patriotism and who would, if he had been spared, have worthily completed what he no doubt

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

intended to be, the *magnum opus* of his brilliant career."

तेलंग सदरील कामाकरितां जुन्या बखरी वगैरे चाळीत आहेत हें वर्तमान समजतांच, कै. टिळकांनीं (२३–८–९२) केसरींत पुढीलप्रमाणें लिहून काशीनाथपंतांचा गौरव केला आहेः–" लवकरच मराठ्यांचा एक विश्वसनीय इतिहास लिहिण्याचा तेलंग साहेबांचा विचार आहे व त्याकरितां जुने लेख, सरकारी दप्तरें वगैरे चाळण्याचा त्यांनीं उपक्रमही केला आहे असें कळतें. खरें असल्यास त्यांनीं आजपर्यंत केलेल्या श्रमापेक्षां अधिक महत्वाची देशसेवा केली असें आम्ही समजूं." असो. सदहू " Epochs" ही पुस्तकमाला प्रसिद्ध करणारे मिस्टर जॉन ॲडम हेच असून त्यांनीं (" India " for October, 1893) आपल्या लेखांत तेलंगांच्या विनयशीलपणासंबंधानें स्तुति केली आहे. तेलंगांनीं रानड्यांच्या सहकारितेनें सदरील मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याचें कबूल केलें तरी पुस्तकावर आपलें नांव दाखल व्हावें ही गोष्ट काशीनाथपंतांना रुचेना ! त्याप्रमाणें त्यांनीं मि. ॲडमला कळविलें. पण मि. ॲडम यांनीं जेव्हां " आपलें नांव दाखल झाल्यानें सबंध मालेचें महत्व वाटणार आहे. तरी नाकारूं नका." अशी तेलंगांना गळ घातली, तेव्हां ते कबूल झाले ! असो. दुर्दैव महाराष्ट्राचें कीं, अशीं हीं दोन नररत्नें–तेलंग व रानडे–मग लवकरच कालवश व्हावीं आणि प्रत्येकाच्या हांतून मूळ हेतूला अनुसरून एकदोन निबंधांपलीकडे फलाच्या दृष्टीनें कांहीं एक होऊं नये ! त्याच हेतूच्या अन्वयें तेलंगांनीं बखरी वगैरे तपासपूर्वक पाहून आपला " Gleanings " हा निबंध लिहिला. त्यांत त्यांनीं मराठशाहींतील धार्मिक व सामाजिक स्थितीचें वर्णन देऊन खुद्द पेशवे देखील प्रत्यक्ष व परंपरा–या सामाजिक सुधारणा कसे घडवून आणीत असत हें उत्तम रीतीनें दाखविलें आहे. इतकेंच नव्हे, तर मराठशाहीच्या जागीं ब्रिटिश सत्ता आल्यामुळें सदहु बाबतींतील पूर्वीचा एक प्रकारचा लवचीकपणा नष्ट होऊन त्या जागीं कसा कृत्रिमपणा आला आहे आणि त्यामुळें सुधारणेचें काम कसें अवघड झालें आहे हें दाखविलें आहे. यासंबंधानें आतां अधिक विस्तार न करतां—जरूर तर पुढील एखाद्या प्रकरणांत करूं—तेलंगांच्या या निबंधाविषयीं न्या. रानड्यांनीं जें लिहिलें आहे त्याचाच थोडक्यांत उल्लेख करतोंः–"हिंदु मनुष्यानें आपल्या देशाचा इतिहास कोणत्या दृष्टीनें लिहावा, याचा हा निबंध एक उत्तम नमुना आहे."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकरण पंधरावें.

शिक्षणविषयक कामगिरी.

इंग्लिश लोकांनीं हिंदुस्थानांत जी नवीन शिक्षणपद्धत सुरू केली ती सरकारी कचेऱ्यांतून कारकूनांचा पुरवठा करण्याच्या हेतूनें सुरू केली असा लोकांचा सामान्यतः समज आहे; पण तो सर्वांशीं खरा नाहीं. इंग्लिश शिक्षण इकडे ज्या थोर पुरुषांनीं सुरू केलें त्यांचा मुख्य उद्देश हिंदुस्थानांतील लोकांची बौद्धिक व मानसिक उन्नति करावी हाच होता. यासंबंधानें मेकॉलेच्या शिक्षणविषयक मतपत्रकांत स्पष्ट उल्लेख आहे. तसेंच माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन यांनीं आपल्या मतपत्रकांत (सन १८२४ मध्यें) असें निःसंग्धरीतीनें म्हटलें आहे कीं इंग्लिश शिक्षण इकडे सुरु करण्याचा हेतु सरकारी कचेऱ्यांत कारकून पुरवावे, हा नसून सर्व लोकांत ज्ञान प्रसार करून त्यांना युरोपीयन राष्ट्राच्या योग्यतेस पोंचवावें हा आहे. (Not to provide clerks for public offices, but to diffuse knowledge among all orders of the people of the country, and to concur with other causes in raising them in time to level with the European nations.) सन १८५२ सालीं दक्षिणेंतील जुडिशियल कमिशनर मिस्टर वॉर्डन (Mr. Warden) यांच्या हस्तें डेक्कन कालेज (त्या वेळचें Poona College) प्रथमच उघडण्याचा समारंभ झाला. त्या वेळीं त्यांनीं जें भाषण केलें त्यांत त्यांनीं कोर्ट आफ् डायरेक्टर्सचा मद्रास सरकारला जो एक खलिता आला होता त्यांतून कांहीं उतारे वाचून दाखविले. त्यांतला सारांश असा कीं, " सामान्य जनतेची बौद्धिक व नैतिक उन्नति घडवून आणण्याकरितां प्रथम उच्चवर्णीय लोकांना चांगलें शिक्षण दिलें पाहिजे. या वर्गांतील लोकांची बौद्धक उन्नति झाली म्हणजे त्याचा इतर सामान्य जनतेवर सुपरिणाम झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं." असो. याप्रमाणें अत्यंत शुद्ध हेतूनें सरकारनें जी शिक्षणपद्धत सुरू केली व जिची पुढें वाढ होऊन शाळा, कॉलेजें, यूनिव्हर्सिट्या इत्यादि संस्था निर्माण करण्यांत आल्या, त्या पद्धतीपासून पदवीधरांच्या रूपानें जीं कांहीं पहिलीं पहिलीं गोड फळें लोकांच्या दृष्टीस पडलीं त्यांत न्या. तेलंग हे एक होते. मरहूम मलबारी शेटच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" इंडियन स्पेक्टेटर " मधील भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे तेलंग हे इंग्लिश शिक्षणाचें एक उत्तम फळ होते (the best product of English education). इतकेंच नव्हे, तर मलबारी पुढें लागलींच म्हणतात कीं, तेलंग हे एक अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारचे विद्वान् गृहस्थ होते (He was a Scholar *par excellence*). तें इतकें कीं, ते जर उत्तम कायदेपंडित अगर न्यायनिपुण जज्ज झाले नसते तर ते एक अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारचे प्रोफेसर सहज शोभले असते !

पण कोणीही गृहस्थ स्वतः विद्वान् असला तरी तो लोकशिक्षणाच्या बावतींत लक्ष घालीत असतो किंवा त्या विषयाचा सर्व बाजूंनीं पूर्ण विचार करून लोकांत शिक्षणाचा प्रसार व्हावा एतदर्थ झटून हरएक प्रकारें प्रयत्न करीत असतो असाच कांहीं नेम नाहीं; पण तेलंगांची तशी गोष्ट नव्हती. त्यांनीं शिक्षणाच्या बावतींत देशाची मोठी कामगिरी केली आहे. ती इतकी कीं सार्वजनिक कामांत लक्ष घालणाऱ्या लोकांस तिचें केव्हांही विस्मरण होणार नाहीं. कै. रा व. गणेश वेंकटेश जोशी यांनीं आपल्या एका निबंधांत, न्या. तेलंगांच्या इतका शिक्षणाच्या बावतींत अधिकाराचा माणूस त्यांच्या वेळेस दुसरा नव्हता, असें स्पष्ट म्हटलें आहे. त्याच प्रमाणें खुद्द न्या. रानडे यांनीं देखील एका प्रसंगीं, " We cannot cite a better authority in educationol matters than the late Mr. Justice Telang in this presidency " असे उद्गार काढले आहेत. तेलंगांच्या शिक्षणविषयक कामगिरींतला विशेष हा कीं ती त्यांनीं सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वीं बजाविली होती. वस्तुतः हल्लींच्या दिवसांत शिक्षणाचें महत्व जाणणारे बरेच सुशिक्षित लोक पुढें येत आहेत व ते अधिकारी लोकांशीं भांडून देशांतील शिक्षणविषयक गरजा त्यांच्याकडून भागवून घेण्याचा अहर्निश प्रयत्न करीत आहेत. परंतु ज्या वेळीं—अर्धशतकापूर्वीं—एवढी लोकजागृति झाली नव्हती व सरकारचें शिक्षणविषयक—विशेषतः उच्च प्रकारच्या शिक्षणाबावतचें--धोरण ज्या वेळीं धरसोडीचें, किंबहुना पिछेहाटीचे होतें अशा वेळीं खुद्द मुंबई यूनिव्हर्सिटींत व सन १८८२ सालांतल्या " एज्युकेशन कमिशन"चे एक सभासद या नात्यानें वरिष्ठ प्रकारच्या शिक्षणाची बाजू मोठ्या बाणेदारपणानें उचलून धरून तेलंगांनीं जी देशाची कामगिरी केली, ती केवळ बिनमोल होती. अर्थात् त्यांच्या शिक्षणविषयक अधिकाराविषयीं रा. ब. जोशी किंवा न्या. रानडे यांच्या सारख्या सर्वमान्य पुढाऱ्यांनीं सादर उल्लेख करावा यांत आश्चर्य नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेलंगांनीं शिक्षणविषयक जी कामगिरी केली त्यांत त्यांची दोन तत्वांवर मुख्य नजर होती. ते स्वतः उत्तम संस्कृतज्ञ असल्यामुळें त्यांनीं आमच्या प्राचीन वाङ्मयाचें बरेंच परिशीलन केलेलें होतें. त्यामुळें त्या वाङ्मयाविषयीं व एकंदरींत आमच्या प्राचीन आर्यपूर्वजांबद्दल त्यांना अत्यंत आदर व अभिमान वाटत असे. अर्थात् आपल्या लोकांनीं—विशेषतः विद्यार्थीवर्गानें—आमच्या प्राचीन वाङ्मयाचा जरूर अभ्यास केला पाहिजे असें काशीनाथपंतांना वाटणें अगदीं साहजिक होतें. परंतु त्या वाङ्मयांत सर्व ज्ञान भरलें आहे व आपल्या लोकांस बाहेरच्या ज्ञानाची कांहीं जरूरी नाहीं असें मात्र त्यांना कधीं वाटत नसे. तेलंगांनीं आमच्या प्राचीन वाङ्मयाबरोबरच इंग्लिश वाङ्मयाचाही उत्तम परिचय करून घेतलेला असल्यामुळें त्यांत जास्त व महत्वाचें काय आहे याची त्यांना पूर्ण कल्पना आलेली होती. व त्याचा आमच्या लोकांनीं जरूर फायदा घेतला पाहिजे असें त्यांचें ठाम मत झालें होतें. आमच्या जुन्या वाङ्मयांत चांगलीं तत्वें, चांगल्या कल्पना यांचा पुष्कळ भरणा आहे, हें त्यांना कबूल होतें. परंतु आमच्या लोकांच्या विचारसरणीस व आचारक्रमास कैक शतकांच्या अभ्यासानें निराळ्याच प्रकारचें वळण लागल्यामुळें आमच्या वाङ्मयांतील तत्वांची व कल्पनांची पुढें वाढ झाली नाहीं—किंबहुना तीं उदात्त तत्वें पुस्तकांतील पुस्तकांतच राहिलीं—व देशाची प्रगति खुंटली ! अशा स्थितींत जनतेच्या दृष्टींतच—outlook मध्येंच–फरक पडल्याशिवाय देशाचें पाऊल पुढें पडणें शक्य नाहीं हें तेलंगांच्या पुरें लक्षांत आलें होतें. लोकांमध्यें चिकित्साबुद्धि—critical spirit—उत्पन्न करून व त्यांना उदार शिक्षण देऊन त्यांच्यांत कार्यक्षमता आणण्याचें इंग्लिश शिक्षणांत सामर्थ्य आहे हें काशीनाथपंतांनीं पक्कें जाणलें होतें. त्यामुळें आमच्या लोकांनीं शक्य तेवढें तें शिक्षण घेतल्याशिवाय तरणोपाय नाहीं असें त्यांचें ठाम मत झालें होतें. तात्पर्य, जुन्यांपैकीं चांगल्या गोष्टी राखणें व इंग्लिश शिक्षणाच्या योगानें मिळालेल्या संधीचा फायदा घेऊन नवीन चांगल्या गोष्टी शिकणें या दोन तत्वांच्या अनुरोधानेंच तेलंगांचे सर्व शिक्षणविषयक प्रयत्न चालत असत.

तेलंगांनीं शिक्षणाच्या बाबतींत जी महत्वाची कामगिरी केली ती मुंबई युनिव्हर्सिटींत व एजुकेशन कमिशनमध्यें केली हें वर सांगितलेंच. तेलंगांचा मुंबई युनिव्हर्सिटीशीं ते बहुतेक धंद्यास लागल्या दिवसापासूनच संबंध येऊं लागला होता. सन १८७४ सालीं त्यांना बी. ए. परिक्षेंत संस्कृतचे एक परीक्षक नेमलें होतें. त्याचप्रमाणें ते पुढें चार वर्षें संस्कृतमध्यें परीक्षक होते. सन १८७७ मध्यें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांना सरकारनें युनिव्हर्सिटीचे फेलो—सदस्य—नेमलें. पुढें सन १८८२ मध्यें जेव्हां डॉ. भांडारकर यांची एलिफन्स्टन कालेजांतून पुण्यास डेक्कन कालेजांत बदली झाली तेव्हां त्यांनीं सिंडिकेटमधील आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. व त्यांच्या जागीं तेलंगांची निवड झाली. काशीनाथपंत पुढें बरोबर दहा वर्षें सिंडीक होते. मग त्यांची सन १८९२ सालीं व्हाइस चॅन्सेलरच्या जागीं नेमणूक झाली. सन १८८२ ते १८९२ या दहा वर्षांत युनिव्हर्सिटींत अनेक महत्वाच्या घडामोडी झाल्या, व त्यांत तेलंगांचेंच मुख्यतः अंग होतें. त्या मुदतींत बी. ए. च्या अभ्यासक्रमांत महत्वाचे फेरफार करण्यांत आले. एलएल. बी. चा अभ्यासक्रम ठरविण्यांत आला. शेतकी खात्याचा अभ्यासक्रम मुक्रर करण्यांत येऊन शेवटच्या परीक्षेनंतर पास झालेल्या विद्यार्थ्यास डिप्लोमा देण्याचें ठरलें. त्याच मुदतींत युनिव्हर्सिटीची सुधारणा करून तिचे कांहीं अधिकार वाढविण्याबाबतचा विचार घाटत असून त्यासंबंधाचें एक बिलही तयार झालें होतें. त्या बिलाचें त्या वेळीं इतकें महत्व मानण्यांत आलें होतें कीं लॉर्ड रे साहेबांनीं सन १८८९ सालच्या कॉन्होकेशनच्या वेळीं जें भाषण केलें त्यांत त्याचा उल्लेख आला होता, तें बिल नंतर कांहीं कारणानें पुढें आलें नाहीं. परंतु तत्संबंधानें युनिव्हर्सिटींत बरेच दिवसपर्यंत सारखा खल चालला होता यांत शंका नाहीं. असो. सदहू सर्व प्रकारच्या वादविवादांत तेलंगांनीं प्रमुखत्वानें भाग घेतला असून कांहीं प्रसंगीं त्यांनीं केलेलीं भाषणें तर अति उत्तम होतीं असें नमूद आहे. टाइम्सनें म्हटलें आहे कीं, "His speeches in connection with the University bill were weightiest." "Also he delivered weightiest speeches in connection with the LL. B course and the diploma in agriculture." तेलंगांनीं आरंभिलेल्या कांहीं फेरफारांसंबंधानें सीनेटमध्यें विरोध होताच. तरी देखील आपल्या वक्तृत्वाच्या जोरावर तेलंगांनीं आपण सुचविलेल्या फेरफारांच्या कामीं यश संपादन केलें! यासंबंधीं टाइम्स म्हणतो कीं, "As Syndic he (Mr. Telang) carried out certain measures in face of strong opposition."

वरीलपैकीं तेलंगांनीं बी. ए. च्या अभ्यासक्रमांत जे फेरफार घडवून आणले ते फार महत्वाचे असल्यामुळें त्यांसंबंधानें चार शब्द लिहितों. त्या फेरफारांचा पूर्वेतिहास असा. युनिव्हर्सिटीच्या (१८५७) सुरवातीपासून सन १८९० पर्यंतच्या कालांत बी. ए. च्या अभ्यासक्रमांत दोन वेळ फेरफार करण्यांत आलेले होते.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रथम त्या अभ्यासक्रमांत संस्कृत, लॅटिन, ग्रीक वगैरे प्राचीन भाषांचा आवश्यक विषयांत समावेश झालेला नव्हता. तो सन १८७० मध्यें सर ॲलेग्झँडर ग्रँट (हे एकदां युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस चॅन्सेलर होते) यांच्या आग्रहामुळें झाला. पण त्यामुळें युनिव्हर्सिटीचा व लोकांचा एकंदरींत फायदाच झाला. वरील योजनेमुळें आमच्या इलाख्यांत संस्कृत भाषेचा अभ्यास झपाट्यानें सुरू होऊन युनिव्हर्सिटींतून बरेच नवीन प्रकारचे संस्कृतज्ञ पंडित थोड्या दिवसांनीं तयार होऊन बाहेर पडूं लागले व त्यायोगानें हिंदुस्थान देशांत मुंबई युनिव्हर्सिटीला एक प्रकारचें वैशिष्ट्य प्राप्त झालें. असो. तदनंतर सन १८७९ मध्यें बी. ए. च्या अभ्यासक्रमांत आणखी फेरफार करण्यांत आले! त्या सालपर्यंत सबंध कालेजांतला अभ्यासक्रम तीन वर्षांचा असून मॅट्रिक नंतर बी. ए. पर्यंत फक्त दोनच परीक्षा द्याव्या लागत असत. एक दुसऱ्या वर्षी " Little go "ची परीक्षा असे व शेवटीं बी. ए. ची. सन १८७९ पासून पुढें मॅट्रिक नंतरच्या अभ्यासक्रमांत "Science" (विज्ञान) हा एक नवीन विषय समाविष्ट करण्यांत येऊन परीक्षा दोनच्या तीन करण्यांत आल्या, व बी. एस. ची एक नवी डिग्री निर्माण करण्यांत येऊन पी. ई. च्या पुढें तिचा निराळा अभ्यासक्रम (दोन वर्षांचा) ठरविण्यांत आला व शेवटीं परीक्षा होऊन ती डिग्री मिळावी अशी योजना मुक्रर झाली. ही सर्व योजना त्या वेळचे मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल यांच्या आग्रहामुळें युनिव्हर्सिटीनें पास केली असली तरी तिच्यापासून गव्हर्नरसाहेबांच्या मूळ हेतूप्रमाणें इष्ट–सिद्धि मुळींच झाली नाहीं. या इलाख्यांत शास्त्रीय विषयांचा अभ्यास वाढावा हा जरी साहेबांचा हेतु असला तरी त्यायोगें तरुण मंडळीचें शास्त्रीय ज्ञान वाढून त्यापासून जसें इतर देशांत उद्योगधंद्यास उत्तेजन मिळतें तसा प्रकार आमच्या इलख्यांत झाला नाहीं. अर्थात् तो अभ्यासक्रम विद्यार्थी वर्गांत केव्हांच लोकप्रिय झाला नाहीं. म्हणजे त्या अभ्यासक्रमापासून शास्त्रीय ज्ञानाची वाढ तर झालीच नाहीं, पण वाङ्मयात्मक विषय घेऊन बी. ए. ला जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांची मात्र कांहीं अंशीं कुचंबणा झाली! शिवाय दरवर्षी विद्यार्थ्यांच्या मागें युनिव्हर्सिटीची एक परीक्षा असें झाल्यामुळें त्यांना विश्रांतीकरितां म्हणून फुरसत नसल्याकारणानें शारीरिक दृष्टीनेंही त्यांचें फार नुकसान झालें, तें निराळेंच. असो. हा अभ्यासक्रम व तीन वर्षांत तीन परीक्षा या गोष्टी पुष्कळांना पसंत पडल्या नव्हत्याच. तशाच त्या तेलंगांनाही पसंत नव्हत्या. सन १८८८–८९ च्या सुमारास हा विषय पुन्हां सिनेटपुढें आला, व त्यासंबंधानें बरेच दिवस चर्चा चालली होती.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यावेळीं आणखी एक महत्वाची गोष्ट घडली होती. सन १८८५ मध्यें राष्ट्रीयसभेची स्थापना झाल्यामुळें लोकांत जागृति वरीच झाली होती. व वर्तमानपत्रांतून व व्याख्यानांतून मोठमोठ्या राजकीय, सामाजिक वगैरे विषयांसंबंधानें चर्चा चालत असे. अशा वेळीं लोकांस इतिहासाचें ज्ञान असणें जरूर होतें, व तें ज्ञान पायाशुद्ध असलें पाहिजे. त्यामुळें बी. ए. च्या अभ्यासक्रमांत इतिहास व अर्थशास्त्र हे आवश्यक विषयांत घालण्याचें ठरविण्यांत आलें. एकादा मनुष्य बी. ए. झाला म्हणजे त्याचें कोणत्याही एका विषयांत पूर्ण ज्ञान झालें असें समजतां कामा नये, तर तशा एकाद्या विषयाचें विशेष प्रकारचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याला जो सामान्य शिक्षणरूप मजबूत पाया लागतो तो बी. ए. झालेल्या मनुष्यामध्यें जरूर असला पाहिजे. तें सामान्य प्रकारचें शिक्षण तेलंगांच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे हें:—

"He should know English and a classical language, should have the discipline which mathematics gives, should know the elements of logic and of political economy and physical sciences and have a general knowledge of history of England and India."

या अभ्यासक्रमांत इंग्लिश व दुसरी भाषा यांच्या बरोबर इतिहास व अर्थशास्त्र या विषयांना महत्व देण्यांत आलें होतें याचें कारण उघडच आहे. आमच्या तरुण पदवीधरांना आपल्या देशाच्या इतिहासाचें ज्ञान असणें तर जरूर आहेच, परंतु ज्या इंग्लंड देशाशीं आमचा निकट संबंध जडलेला आहे त्या देशाच्या इतिहासाची आम्हांस माहिती असणें अत्यंत आवश्यक आहे. इंग्लंड देशाच्या इतिहासाचें एका गोष्टींत वैशिष्ट्य आहे. एकाद्या मोठ्या देशांत रक्तपाताशिवाय किंवा दंग्याधोप्याशिवाय राज्यक्रांति कशी होऊं शकते हें इंग्लंडांत सन १६८८ सालीं घडलेल्या हकीकतीवरून शिकण्यासारखें आहे. याचकरितां इंग्लंडच्या (constitutional history) चें म्हणजे त्या देशाच्या इतिहासाचें राजकीय दृष्टीनें महत्व फार मोठें आहे. त्यामुळें आमच्या तरुणमंडळींनीं इंग्लंडच्या इतिहासाचा लक्षपूर्वक अभ्यास करणें जरूर आहे.

तोच प्रकार "अर्थशास्त्र" विषयाच्या अध्ययनाविषयीं. आमच्या देशांत ब्रिटिश सत्ता स्थापित झाल्यापासून आमच्या आर्थिक स्थितीवर जो विलक्षण परिणाम झाला आहे तसा पूर्वी कधींही झाला नव्हता. अर्थात् त्या स्थितींत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुधारणा करावयाची असेल—व ती सुधारणा करणें अत्यंत जरूर आहे—तर अर्थशास्त्राचें आमच्या देशहिताच्या दृष्टीनें अध्ययन करणें अगदीं अगत्याचें आहे. असो. अशा अनेक गोष्टींचा विचार करून तेलंगांनीं बी. ए. चा अभ्यासक्रम ठरविला होता. तो अभ्यासक्रम ठरविण्याकरितां सिनेटची १८८९ सालीं जी कमिटी नेमण्यांत आली होती त्यांत या इलाख्यांतील मोठमोठी शिक्षणविषयक तज्ज्ञ मंडळी होती. प्रिन्सिपॉल ऑग्झेनहॅम, नामदार वर्डवुड, डॉ. मॅकिकन, प्रि. मोडक, फादर मेयर्स, डॉ. भांडारकर, प्रि. वर्डस्वर्थ, रा. ब. (नंतरचे न्या.) रानडे, मिस्टर (नंतरचे सर) फेरोजशहा मेथा इत्यादि सर्व मंडळींना तो अभ्यासक्रम पसंत पडला होता. कित्येक आक्षेपकांस अभ्यासक्रम तीन वर्षांच्या ऐवजीं चार वर्षांचा करण्यांत आला हें पसंत नव्हतें. परंतु एक वर्ष वाढविण्यांत तेलंगांचा मुख्य उद्देश हा होता कीं, विद्यार्थ्यांच्या मागचा निदान एक वर्षापुरता तरी परीक्षेचा हुसका चुकून त्यांना अंमळ विश्रांति मिळावी व अधिक माहिती करितां पुष्कळसें वाङ्मय वाचण्यास सवड मिळावी. हा तेलंगांचा हेतु स्तुत्य होता यांत शंका नाहीं. सदर्हू अभ्यासक्रमाच्या योजनेंत बी. ए. च्या परीक्षेंत देशी भाषेंत भाषांतर करणें व निबंध लिहिणें या गोष्टींचाही समावेश करण्यांत आला होता. परंतु तो भाग सिनेटनें पास केला नाहीं. त्यामुळें देशी भाषांसंबंधाचा प्रश्न आणखी कांहीं वर्षेंपर्यंत तेथेंच थबकून राहिला. असो. वर लिहिल्याप्रमाणें बी. ए. चा चार वर्षांचा जो अभ्यासक्रम बहुतेक सर्व मुख्य विद्वान् गृहस्थांच्या पसंतीनें ठरला होता तो तेलंगांच्या सूचनेवरून सन १८९० च्या एप्रिलमध्यें सिनेटनें पास केला. त्या अभ्यासक्रमासंबंधानें जरी कित्येकांचा प्रथम विरोध होता तरी, तो पुढें लोकप्रिय होऊन सुमारें वीस वर्षांच्या सवयीनें विद्यार्थीवर्ग व अध्यापक यांच्या पचनीं पडला होता. परंतु सन १९१० च्या सुमारास तो अभ्यासक्रम कांहीं बड्या लोकांना पसंत न वाटून त्यांत उलथा पालथ करण्याची त्यांना दुर्बुद्धि झाली! सन १९०५ मध्यें लॉर्ड कर्झन साहेबांनीं बंगालची, तिकडील लोकांच्या म्हणण्याकडे अगदीं दुर्लक्ष करून, फाळणी केल्यामुळें बंगाल प्रांतांत व परंपरेनें—या सर्व देशभर चाललेल्या राजकीय चळवळीला अति उग्र स्वरूप प्राप्त झालें होतें. व स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण वगैरे अधिकारी वर्गाला सामान्यतः न रुचणाऱ्या विषयांसंबंधानें सर्व देशभर उघड उघड ऊहापोह चालू राहून लोकांचीं मनें बिथरून गेलीं होतीं. इतकेंच नव्हे, तर हिंदुस्थान देशांत पूर्वीं कधीं माहीतही नसलेल्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाँबचा नवीन प्रकार सुरू होऊन कांहीं माथेफिरु तरुण लोकांनीं खून, मारामाऱ्या वगैरे अत्याचारही केले. अशा परिस्थितींत लोकांचें जीवित रक्षण करणें हें सरकारचें काम होतें, व तत्संबंधानें अधिकारी वर्गानें बंदोबस्ताची तयारी चालविली होती ती ठीकच होती. परंतु कित्येक अधिकाऱ्यांनीं भ्रांतचित्त होऊन लोकांच्या असंतोषाचीं खरीं कारणें शोधून तीं दूर न करतां अविचारानें भलत्याच ठिकाणीं "साप साप" म्हणून जो जमीन बडविण्याचा प्रकार चालविला होता तो मात्र हास्यास्पद होता. अशाच विचारसरणीची छाया आमच्या मुंबई इलाख्यावर पडून तरुण मंडळीचा अनिष्ट कल्पनांपासून बचाव करण्याकरितां युनिव्हर्सिटीच्या कांहीं अभ्यासक्रमांत फेरफार केले पाहिजेत असें आमच्या त्या वेळच्या गव्हर्नरसाहेबांस—लॉर्ड सिडनहॅम यांना—वाटलें! इंग्लंडच्या राजकीय इतिहासाच्या अभ्यासानें हिंदुस्थानांत अनर्थ होत असतात. सबब इतिहास व अर्थशास्त्र हे विषय बी. ए. च्या आवश्यक अभ्यासक्रमांतून काढून ऐच्छिक विषयांत घालावे असें त्यांनीं ठरविलें. व त्याप्रमाणें मिस्टर शार्प—हे त्या वेळीं शिक्षण खात्याचे डायरेक्टर होते—यांना सांगून व सरकार नियुक्त फेलोज़ना—सदस्यांना—भीड घालून साहेब बहादुरांनीं आपला हेतु सिद्धीस नेला! हा जरा इकडे विस्तार करण्याचें कारण एवढेंच कीं, जो बी. ए. चा अभ्यासक्रम तयार करण्यांत सन १८९० मध्यें न्या. तेलंगांसारख्या सर्वमान्य विद्वान् व कर्त्या पुरुषानें मन घातलें होतें, ज्यासंबंधाची चर्चा करण्यांत सिनेटचे कित्येक महिने खर्च झाले होते व ज्यासंबंधानें सर्व युरोपीयन व हिंदी तज्ज्ञ मंडळींमध्यें एकवाक्यता झाली होती; तो अभ्याक्रम वीस वर्षांनंतर लार्ड सिडनहॅम साहेबांच्या कारवाईमुळें सिनेटनें एका चुटकीसरसा बदलून टाकला! असा युनिव्हर्सिटी-परीक्षेच्या अभ्यासक्रमांत फेरबदल केल्यानें लोकांचा असंतोष नष्ट होत असतो काय? प्रजेचीं मनें बिथरून जाण्यास परकीय सत्ता व त्याच्या आनुषंगिक दुसरीं कारणें इतक्याच गोष्टी बस्स आहेत. हीं कारणें निर्मूल करण्यास अधिकारी वर्गांत खरा मुत्सद्दीपणा व वर्तनांत सहानुभूतीचा ओलावा या गुणांचें वास्तव्य असावें लागतें. या गुणांचा प्रभाव कसा असतो हें लॉर्ड रे यांच्या (१८८९) भाषणांतील एकाच वाक्यावरून व्यक्त होईलः—

"But in Mr. Wordsworth we have had a brilliant instance of real academic influence. He did not find it an impossible task to guide the aspirations

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of the educated youth of India to a higher plane." दुर्दैव मुंबई इलाख्याचें कीं असले उदारमनस्क गव्हर्नर त्याला वरचेवर लाभत नाहींत! असो. वर सांगितलेल्या सद्गुणाचे अभावीं अदूरदर्शीपणा व लोकमतास कस्पटाप्रमाणें मानण्याची प्रवृत्ति यांचाच प्रादुर्भाव चालू राहिल्यास लोकांत असंतोष पसरणार नाहीं तर काय होईल? पण याचा विचार करतो कोण? असो. सदर्हू अभ्यासक्रम बदलण्याची जेव्हां सिनेटपुढें सूचना आली तेव्हां (१९१०-११) न्या. तेलंग हयात नव्हते व न्या. रानडेही नव्हते. परंतु सर फेरोजशहा मेथा हजर होते व डॉ. भांडारकर होते. त्यांना व इतर कांहीं मंडळींना सदर्हू फेरफार बिलकूल पसंत नव्हता. वरील सारख्या अरेरावीला सर फेरोजशहा हे केव्हांही नमणारे नव्हते. त्यांनीं सिनेटमधील वादाच्या वेळीं लॉर्ड सिडनहॅम साहेबांवर कडक टीका करून त्यांची बरीच हजेरी घेतली. हा मेथांचा निर्भीडपणा डॉ. भांडाकरांनादेखील पसंत पडला. पण सत्तेपुढें शहाणपण काय उपयोगी? असो. युनिव्हर्सिटींतील अभ्यासक्रमांत व परीक्षांच्या पद्धतींत कांहीं वर्षांनंतर आणखीही कांहीं फेरफार करण्यांत आले. पण त्यांचा विस्तार आतां इकडे नको.

तात्पर्य, न्या. तेलंगांनीं एकंदरींत शिक्षणप्रसाराच्या दृष्टीनें व विद्यार्थीवर्गाच्या हितैक-दृष्टीनें सिंडिकेटमध्यें दहा वर्षें पर्यंत उत्तम रीतीनें काम केलें यांत संशय नाहीं. तेलंगांच्या कामाच्या पद्धतीसंबंधानें प्रत्यक्ष ज्यांना माहिती होती अशा दोन तज्ज्ञ गृहस्थांचे दाखले देण्यासारखे आहेत. त्यांचा इकडे थोडक्यांत उल्लेख करतों. रेव्हरंड डॉ. मॅकिकन हे कांहीं काळपर्यंत युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस चॅन्सेलर होते. ते म्हणतात कीं तेलंग हे सिंडिकेटच्या सभांमधून कधींच गैरहजर राहात नसत तसेंच सिंडिकेटपुढें येणाऱ्या प्रत्येक प्रश्नाविषयीं काळजीपूर्वक बारीक चौकशी करून त्यासंबंधानें पूर्ण माहिती मिळविण्याचा ते प्रयत्न केल्याशिवाय राहात नसत. व अभ्यासक्रमाच्या कामांत त्यांचें विद्यार्थ्यांच्या गरजांकडे नेहमीं लक्ष असे. अशा तयारीनें फार थोडे सिंडिक लोक कामें करीत असतात.

दुसरा दाखला सर रेमंड वेस्ट साहेबांचा. हेही मागें कांहीं दिवस व्हाइस चॅन्सेलर होते. त्यांचा दाखला तेलंगांनीं चालविलेल्या वरिष्ठ प्रकारच्या शिक्षणाच्या तरफदारीच्या दृष्टीनें—तर फारच महत्त्वाचा आहे. ते म्हणतात, "तेलंगांनीं आपल्या सबंध कारकीर्दींतून जो उच्च प्रकारच्या शिक्षणाचा पुरस्कार केला होता तो अत्यंत संस्मरणीय होता. त्यांचीं शिक्षणविषयक व्याख्यानें, त्यांचे निबंध,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांनीं अनेक कमिट्यांमधून केलेलीं कामें, त्यांचें मुंबई मुन्सिपालिटीमधलें स्कूल कमिटींतलें काम, त्यांचें कायदेकौंसिलमधलें काम वगैरे गोष्टी पाहिल्या म्हणजे ते वरिष्ठ प्रकारच्या शिक्षणाचा देशांत प्रसार व्हावा एतदर्थ कसे कसून प्रयत्न करीत असत ह्याची सहज खात्री पटते."

अशा सर्व दृष्टींनीं लायक व शिक्षणविषयक उत्तम कामगिरी केलेल्या गृहस्थांची—न्या. तेलंगांची—व्हाइस-चँन्सेलरच्या जागीं नेमणूक व्हावी हें योग्यच होतें. मोठ्या जाग्यावर बहुधा लायक माणसांचीच नेमणूक होत असते. परंतु सरकाराच्या दृष्टीनें जो मनुष्य लायक असतो तो लौकिक दृष्टीनेंही लायक ठरतो असें फारच थोड्या वेळां घडतें. तो योग काशीनाथपंत तेलंगांच्या वरील नेमणुकीच्या वेळीं जमून आला होता. तेलंगांची व्हाइस-चॅन्सेलरच्या जागीं सन १८९२ मध्यें लॉर्ड हॅरिस यांनीं नेमणूक केली. ती सर्व लोकांना पसंत पडली. ती नेमणूक करण्यांत जसा खुद्द तेलंगांचा सन्मान झाला होता, तसाच त्यांच्यासारखा लायक माणूस व्हाइस-चॅन्सेलर झाले या गोष्टींत युनिव्हर्सिटीचाही सन्मानच झाला होता! सन १८९३ सालच्या पदवीदानसमारंभाच्या वेळीं खुद्द लॉर्ड हॅरिस यांनीं असेच उद्गार काढलेः—

"So far as one is justified in estimating the public appreciation of an appointment from general feeling and from remarks in the press, I Judge that the appointment of Mr. K. T. Telang to the Vice-chancellorship is regarded as a good selection, one Conferring an honour on him in recognition of his distinguished career as a scholar, and honouring the University in the honour it does the recipient."

पुण्याच्या केसरीनेंही (कै. टिळकांनीं) आपल्या ता. २३–८–९२ च्या अंकांत सदरील नेमणूकीविषयीं असेच उद्गार काढले. "नामदार बर्डवुड यांच्या जागीं नामदार काशीनाथ त्रिंबक तेलंग यांची नेमणूक झाली. आमच्या इलाख्यांत नेटिव्हांस हा मान मिळाल्याचा हा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळें व ह्या पहिल्याच प्रसंगीं काशीनाथपंतांसारख्यांची योग्य निवड झाल्याचें हें वर्तमान ऐकून सर्वांस आनंद होईल यांत संदेह नाहीं. फेलो व सिंडिक या नात्यानें युनि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्हर्सिटीच्या कारभारांत त्यांचा आज बरेच वर्षें हात आहे व युनिव्हर्सिटी बिल, नवीन आर्टस् कोर्स वगैरे महत्त्वाच्या प्रकरणांत स्वमतस्थापनार्थ त्यांनीं फार मेहनत घेतली. तेव्हां त्यांच्यासारख्या अनुभवी मनुष्याची युनिव्हर्सिटीच्या मुख्य स्थानीं सरकारानें नेमणूक केली तें ठीक झालें. ....एकंदरींत त्यांच्या नेमणुकीनें त्यांना मान मिळाला इतकेंच नाहीं तर युनिव्हर्सिटीसही फायदा होईल."

काशीनाथपंत हे व्हाइस-चॅन्सेलरच्या जागीं फक्त एक वर्ष राहिले. तितक्या अवधींत युनिव्हर्सिटीचा पदवीदानसमारंभ एकदांच झाला. त्या वेळीं तेलंग आजारी होते. ते समारंभास हजर होते. परंतु व्हाइस-चॅन्सेलर या नात्यानें ते भाषण करूं शकले नाहींत. पुढील वर्षाचा समारंभ व्हावयाच्या पूर्वींच ते दिवंगत झाले ! असो.

प्रकरण सोळावें.

एजुकेशन कमिशन.

सन १८८० ते १८८४ या मुदतींत लॉर्ड रिपन हे हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय होते. ते लिबरल म्हणजे विलायतेंतील उदार मतवादी असून ग्लॅडस्टन साहेबांचे अनुयायी होते. त्यांनीं आपल्या कारकीर्दींत हिंदुस्थान देशाची जी कामगिरी केली आहे ती हिंदवासी जनांच्या चिरंतन हिताची असल्यामुळें ती आम्हांस केव्हांही विसरतां येणें शक्य नाहीं. पन्नास वर्षांपूर्वीं देशांत शिक्षणाचा प्रसार फार झाला नव्हता. सुशिक्षित लोकांची संख्या अगदीं अल्प होती. अशा वेळीं देखील लॉर्ड रिपन साहेबांचे हिंदुस्थानच्या लोकांविषयीं किती थोरपणाचे विचार होते हें त्यांच्या एका भाषणांतील पुढील लहानशा उताऱ्यावरून चांगलें व्यक्त होईलः—

"It seems to me, I must confess, that it is little short of folly that we should throw open to increasing numbers the rich stores of Western learning; that we should inspire them with European ideas and bring them into the closest contact with English thought and that then we should, as it were, pay no heed to the growth of those aspirations which we have ourselves created, and the pride of those ambitions

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

we have ourselves called forth. To my mind, one of the most important, if it be also one of the most difficult, problems of the Indian Government in these days is how to afford such satisfaction to those aspirations and to those ambitions as to render the men who are animated by them the hearty advocates of the loyal supporters of the British Government.

सारांश, इंग्लिश शिक्षणाच्या योगानें हिंदी लोकांच्या मनांत ज्या साहजिकच आकांक्षा उद्भूत झाल्या आहेत त्या पूर्ण न करणें अगर त्यांकडे लक्ष न पुरविणें हें मूर्खपणाचें होईल. असो. अशा उदात्त हेतूनें प्रेरित होऊन जे गृहस्थ—लॉर्ड रिपन—हिंदुस्थानचीं राज्यसूत्रें हातीं धरण्यास सिद्ध झाले होते त्यांचें या देशांत आल्याबरोबर इकडील लोकांच्या कांहीं हिताच्या प्रश्नांकडे लक्ष गेल्यास आश्चर्य नाहीं. असे महत्वाचे प्रश्न त्या वेळीं पुष्कळच होते. परंतु त्यांपैकीं स्थानिक स्वराज्या-बद्दलचा ठराव व देशांतील शिक्षणविषयक झालेल्या प्रगतीविषयीं चौकशी करण्या-करितां नेमलेलें एजुकेशन कमिशन या दोन गोष्टींचा प्रथम उल्लेख केला पाहिजे. त्यांपैकीं एजुकेशन कमिशनची सन १८८२ मध्यें नेमणूक करण्यांत येऊन त्यांत एकवीस सभासद नेमलेले होते. त्यांपैकीं सात सभासद हिंदी असून मुंबई इला-ख्यातर्फे काशीनाथपंत तेलंग यांची नेमणूक झाली होती. अध्यक्षाचे जागीं नाम-दार सर विल्यम हंटर यांची योजना झाली होती. कमिशनचें काम सुमारें दीड वर्षे चालून सन १८८३ च्या अखेरीस त्याचा रिपोर्ट बाहेर पडला.

ह्या कमिशनचा थोडासा पूर्वेतिहास आहे व तो फार मनोरंजक आहे. यासंबं-धाची पुण्याच्या सार्वजनिक सभेच्या १८८२ जुलैमध्यें निघालेल्या त्रैमासिकाच्या अंकांत सविस्तर हकीकत प्रसिद्ध झाली आहे. त्यांतून इकडे अगदीं थोडक्यांत सारांश देतों. सदर्हू कमिशन नेमलें गेलें त्याच्या पूर्वी सुमारें चार वर्षे इंग्लंडांत रेव्हरंड जेम्स जॉन्स्टन, रेव्हरंड मॅकिकन वगैरे मिशनरी लोकांनीं मोठी चळवळ चालविली होती. तिचा मुख्य कटाक्ष "हिंदुस्थान देशांत सरकारी खर्चानें जें वरिष्ठ प्रकारचें शिक्षण देण्यांत येतें त्यांत धर्मशिक्षणाचा मुळींच अंतर्भाव होत नसतो" या गोष्टीवर असून सरकारकडून होतां होईल तों शिकस्तीची खटपट करून वरिष्ठ प्रकारचें शिक्षण खासगी—म्हणजे मिशनरी—संस्थांच्या ताब्यांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घ्यावें असा त्या चळवळीच्या बुडाशीं हेतु होता. या कामीं त्या मिशनरी लोकांना इंग्लंडांतील लॉर्ड हॅलिफॅक्स (१८५४ सालच्या शिक्षणविषयक खलित्याचे जनक), ड्यूक आफ आर्गाइल वगैरे मोठमोठ्या लोकांची पूर्ण सहानुभूति व सहाय्य होतें. असें होतें तरी हिंदुस्थान सरकारनें मिशनरी लोकांनीं वर सांगितल्या-प्रमाणें धर्मशिक्षणविषयक पसरलेल्या जाळ्यांत न सांपडतां, इकडील प्रजेला—धर्म-शिक्षणाच्या भानगडींत न शिरतां—व्यावहारिक (secular) शिक्षणच देण्या-बावतचें आपलें पूर्वीचें धोरण चालू ठेवण्याचें ठरविलें. इतकेंच कीं, सदहू चळ-वळींतील दुसऱ्या मुद्याकडे सरकारनें लक्ष देऊन वरिष्ठशिक्षणाचें ओझें खासगी संस्थांच्या अंगावर टाकून आपण फक्त प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसाराच्या कामीं जास्त खर्च करणार असा आपला उद्देश पर्यायानें जाहीर केला. याला त्यांनीं सन १८५४ सालच्या खलित्याचाच आधार दाखविला. त्या खलित्यांत एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहेः—"The resources of the state ought to be so applied as to assist those who cannot help themselves and the richer classes of the people should gradually be induced to provide for their own education."

याप्रमाणें सरकारच्या मनांतला हेतु व मिशनरी लोकांनीं—आपल्या मनानें मानलेल्या—धर्मविरहित लोकशिक्षणाविरुद्ध केलेली तक्रार या गोष्टी प्रसिद्ध होतांच आमच्या इकडील पुढाऱ्यांनीं व कांहीं संस्थांनीं उलट दिशेनें चळवळ करून निषेध प्रदर्शक अर्ज सरकारकडे पाठविले. या चळवळींत भाग घेणारे मोठमोठे लोक होते. त्रावणकोरचे (त्या वेळचे) महाराज, राजा सर टी. माधवराव, दिवाण रंगाचार्लू, न्यायमूर्ति मुत्तुस्वामी आयर, नामदार क्रिस्टोदास पाल व पुण्याचे त्या वेळचे रा. ब. रानडे यांनीं वरिष्ठ शिक्षणाच्या दृष्टीनें सरकारानें योजिलेलें पिछेहाटीचें धोरण सोडण्याविषयीं आपापल्याकडून शिकस्तीची खटपट चाल-विली होती. यासंबंधाचे रानड्यांच्या नजरेखालून गेलेले व सार्वजनिक सभेच्या (जुलै १८८२) त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झालेले दोन लेख अत्यंत वाचनीय आहेत, ते ज्यांना सवड असेल त्यांनीं जरूर वाचावे. असो.

कमिशन नेमण्याचा सरकारचा मुख्य उद्देश सरकारी ठरावांत असा होताः—

"To ascertain the present state of elementary education throughout the Empire, and the means

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

by which this can everywhere be extended and improved."

याबद्दल चौकशी करून रिपोर्ट करणें. कमिशनचें सुमारें दीड वर्ष काम चालू होतें हें मागें सांगितलेंच. त्या अवधींत अनेक सरकारी, व बिन सरकारी शिक्षणविषयक तज्ज्ञ लोकांच्या साक्षी घेण्यांत आल्या कारणानें कमिशनपुढें बरीच महत्वाची माहिती गोळा झाली. या साक्षी झाल्या त्यांत आपल्या मुंबई इलाख्यांतील भांडारकर, बद्रुद्दीन तय्यबजी, वेडरबर्न, प्रि. वर्डस्वर्थ, चीफ जस्टिस सार्जंट यांच्याही महत्वाच्या साक्षी झाल्या. पण त्यासंबंधाचा इकडे विस्तार करण्याची आवश्यकता नाहीं. असो. सदर्हू माहितीचा पूर्ण विचार करून मग रिपोर्ट तयार करण्यांत आला. कामाच्या सोईसाठीं व सर्व प्रांतांतील स्थानिक गरजा असतील त्यांचीही आपल्या पुढील सामुग्रींत नोंद व्हावी म्हणून मुख्य कमिशन कडून निरनिराळ्या प्रांतांतून पोट कमिट्या नेमण्यांत आल्या होत्या. त्यांपैकीं मुंबई इलाख्याच्या कमिटींत काशीनाथपंत तेलंग हे होतेच. पोट कमिट्यांचे सर्व रिपोर्ट संकलित करून मग कमिशननें आपला रिपोर्ट तयार केला.

रिपोर्टाच्या आरंभीं अगदीं प्राचीन काळापासून ब्रिटिशसत्ता स्थापन होईपर्यंत हिंदुस्थानदेशांत शिक्षणाचा प्रसार कसकसा होत आला होता याचा त्रोटक इतिहास दिला आहे. मेगॅस्थनीसच्या वेळीं (ख्रिस्त पूर्व चवथ्याशतकांत) देशांत शिक्षणाची कशी व्यवस्था होती, पुढें त्याची बौद्ध काळांत कशी वाढ झाली हें थोडक्यांत सांगण्यांत येऊन इसवीसनाच्या सातव्या शतकांत नालंदची प्रसिद्ध युनिव्हर्सिटि—विद्यापीठ—ही कशी मध्ययुगांतील युरोपीय युनिव्हर्सिटींच्या तोडीची होऊन राहिली होती हें दाखविलें आहे. पुढें या देशांत मुसलमान लोक आल्यानंतर त्यांच्या मशिदींतून कसकशा शाळा घालण्यांत येऊन मुलांना शिक्षण देण्यांत येत असे हें निर्दिष्ट केलेलें आहे. तात्पर्य, ईस्ट इंडिया कंपनी आल्यानंतर तिला इकडे शिक्षणप्रसार चार प्रकारांनीं किंवा चार प्रकारच्या संस्थांच्या द्वारें होत असे असें आढळून आलें. ब्राह्मण लोक आपल्या शिष्यवर्गाला खासगी रीतीनें शिक्षण देत असत; तोल किंवा पाठशाळा होत्या त्यांच्या द्वारें संस्कृत शिक्षण देण्यांत येत असे; मुसलमान लोकांच्या मकताब व मद्रेसा या शिक्षणसंस्था असत त्यांतून अरबी व पार्शियन भाषांचें शिक्षण मिळण्याची व्यवस्था होई; व लहान लहान खेड्यांतून खासगी शाळा असत त्यांमधून सुखवस्तु जमीनदार अगर व्यापारधंदा करणारे लोक यांच्या मुलांची शिक्षणाची सोय होत असे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याप्रमाणें देशांत ईस्ट इंडिया कंपनी आली, त्या वेळीं शिक्षणाची व्यवस्था होती. ती तशीच कांहीं वर्षें चालली. पण पुढें कांहीं काळानें शिक्षणकार्याला नवीन दिशा लागण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. याला तीन गोष्टी मुख्यतः कारणीभूत झाल्या. ज्या मुख्य मुख्य ठिकाणीं कंपनी सरकारच्या कचेऱ्या होत्या, तिकडील कांहीं लोकांना एक उदरनिर्वाहाचें साधन या दृष्टीनें इंग्लिश शिक्षणाची फार गरज भासूं लागली. त्यामुळें इंग्लिश शिक्षणाला साहजिकपणें मागणी उत्पन्न झाली. दुसरी गोष्ट, मुसलमानी सत्तेच्या नाशाबरोबरच पर्शियन भाषेचें महत्व मागें पडलें व तिच्या जागीं देशी भाषांच्या शिक्षणाकरितां ठिकठिकाणीं मागणी सुरू झाली आणि तिसरें कारण, लोकशिक्षणाच्या बाबतींत झटून खटपट करण्याकरितां युरोप खंडांत तशीच इकडे देखील सरकारच्या पाठीमागें मिशनरी लोक व इतर धर्मार्थ काम करणाऱ्या संस्था यांची सारखी जोराची टोंचणी सुरू झाली. या कारणत्रयी-मुळें जुनी शिक्षणपद्धत मागें पडून तिची जागा हळू हळू नवीन (इंग्लिश)पद्धत घेऊं लागली. हा जो परिणाम झाला तो कांहीं अगदीं शांतपणें अगर झटापटी-शिवाय झाला, असें नाहीं. जुनें शिक्षण (संस्कृत, पर्शियन वगैरे भाषांतलेंच शिक्षण) व नवें इंग्लिश शिक्षण यासंबंधानें मोठमोठ्या लोकांमध्यें बरेच दिवस वाद चालला होता. फार काय, पण पुष्कळसे सरकारी कामगार "नवें शिक्षण नको, जुनेंच द्या " असें म्हणणारे होते. आणि साहजिकपणें त्यांच्याच बाजूनें सरकारी धोरण झुकूं लागलें होतें. पण पुढें पुढें उलट (अल्पसंख्याक) पक्षाचा जोर वाढून दोन्ही पक्ष तुल्यबल झाले. इतक्यांत मेकॉले साहेब पुढें आले व त्यांच्या तरफदारीनें इंग्लिश शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्यांचा जय झाला व त्याप्रमाणें सरकारी ठराव प्रसिद्ध होऊन नवीन शिक्षणपद्धत सुरू करण्याचें नक्की ठरलें ! तरी देखील दुसऱ्या (विरुद्ध) पक्षाचे लोक स्वस्थ बसले नाहींत. त्यांनीं फिरून कांहीं दिवसांनीं उचल घेतली व मागील सरकारी ठराव रद्द करण्याबद्दलची खटपट चालविली ! पण या कामीं त्यांना यश आलें नाहीं. कारण सन १८३९ मध्यें खुद्द लॉर्ड ऑकलंड यांनीं आपलें मत—मिनिट—इंग्लिश शिक्षणाच्या तर्फेच दिल्यामुळें तो वाद कायमचा मिटला. ऑकलंड साहेबांच्या मिनिटचें तात्पर्य असें:—

" That although English was to be retained as the medium of the higher instruction in Eropean literature, philosophy and science, the existing Oriental

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Institutions were to be kept up in full efficiency, and were to receive the same encouragement as might be given to the students at English institutions. Vernacular instruction was to be combined with English, full choice being allowed to the pupils to attend whichever tution they might individually prefer."

असो. तेव्हांपासून इंग्लिश शिक्षणाचा जोरानें प्रसार होऊं लागला. सन १८५४ सालांतल्या खलित्याच्या योगानें मग नव्या शिक्षणपद्धतीस व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झालें व सन १८५७ मध्यें कलकत्ता, मुंबई व मद्रास या तीन ठिकाणीं मुख्य युनिव्हर्सिट्या स्थापन होऊन त्या पद्धतीची पूर्ण अमलबजावणी सुरू झाली.

याप्रमाणें कमिशनच्या रिपोर्टाच्या आरंभींच संक्षिप्त रीतीनें पूर्वीचा इतिहास देण्यांत येऊन पुढें सन १८५४ पासून १८८२ पर्यंतचे आंकडे देऊन शिक्षणाबाबतची खरी वस्तुस्थिति काय होती हें दाखविण्यांत आलें आहे. व त्याच्या पुढें कमिशननें आपल्या शिफारशी केल्या आहेत. या शिफारशी रिपोर्टाच्या तेराव्या प्रकरणांत सर्व नमूद झाल्या आहेत. शिफारशी पुष्कळच आहेत. पण त्यासंबंधाचा इकडे विस्तार करण्याचें कारण दिसत नाहीं. मुख्य मुख्य शिफारशीचें स्वरूप काय होतें हें पुढें तेलंगांच्या मतांविषयीं जें विवेचन केलें आहे त्यावरून स्पष्ट होईल. असो. रिपोर्टास कांहीं सभासदांनीं मतभेदपत्रिका जोडलेल्या आहेत. या सर्व भिन्नमतपत्रिका पांच असून त्यांत महत्वाची पत्रिका म्हणजे काशीनाथपंत तेलंग यांनीं जोडलेली हीच होय. कमिशननें केलेल्या कांहीं शिफारशी तेलंगांना पूर्ण रीतीनें पसंत नसून कांहींसंबंधानें तर कमिशनशीं त्यांचा तीव्र मतभेद होता. त्यामुळेंच त्यांनीं आपलें भिन्नमतपत्रक रिपोर्टास जोडलें. त्या पत्रकानें रिपोर्टाचीं चवदा पृष्ठें घेतलीं आहेत.

तेलंगांनीं कमिशनमध्यें केलेल्या कामासंबंधानें सर दिनशा वाच्छा असें म्हणतातः—

"The most memorable public service which Mr. Telang rendered during the period was in connection with the Education Commission of 1883-84, of which

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

he was a member. It was there that his remarkable powers, not only of analysis and criticism, but of searching cross-examination were to be seen at his best. ××× As an independent non-official member of the Commission, Mr. Telang has rendered yeoman's service to the cause of education, and his views on that subject as expressed in his "Minute of dissent"×× may be read with the greatest profit and instruction. They are, in a sense, his education evangel which he was not slow to propagate in, and out of his *Alma mater*, of which he was such a prominent and invaluable member and of which also he had the honour to be the first Indian Vice-Chancellor."

तेलंगांनीं प्रथम रिपोर्टांतील कांहीं विधानांसंबंधानें आक्षेप घेतला आहे. नुसत्या त्या विधानांचाच विचार केला तर तीं कांहीं फारशीं महत्वाचीं नव्हतीं. परंतु त्याविषयीं त्यांनीं एक दोन शब्दांत मतभेद दर्शवून मग ते महत्त्वाच्या शिफारशींकडे वळले आहेत. मुंबई इलाख्यांत लोक जी "लोकलफंड पट्टी भरतात, ती मुळीं अगदीं ऐच्छिक (Voluntary) होती" व "या इलाख्यांतील जमीनधाऱ्याची पद्धत फार उदार धोरणानें (liberal) बसविलेली आहे" अशीं रिपोर्टांत एक दोन ठिकाणीं विधानें आहेत. तीं तेलंगांना कबूल नव्हतीं. त्यानीं म्हटलें कीं सदरील विधानें शिक्षणाशिवाय दुसऱ्याच विषयासंबंधानें असल्यामुळें तीं जशींचीं तशीं कबूल करण्यास आपण तयार नाहीं! रिपोर्टांत दुसऱ्या एका ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, "काशीच्या पाठशाळेंतील जुनी संस्कृत शिक्षणाची पद्धत अगदीं क्षुल्लक असून त्यांत चिकित्सक बुद्धीच्या (frivolous and uncritical) विकासाला मुळींच वाव नाहीं." हें म्हणणें तेलंगांना कबूल नव्हतें! रिपोर्टांत तिसऱ्या एका जागीं म्हटलें होतें कीं, मुंबई इलाख्यांतील कॉलेजांत सरकारानें शिष्यवृत्त्यांसंबंधानें पुष्कळच (large) तजवीज केली आहे. हें म्हणणें काशीनाथपंतांना अतिशयोक्तीचें वाटलें! रिपोर्टाच्या सहाव्या प्रकरणांत "उच्च प्रकारच्या शिक्षणापासून (collegiate instruction) हिंदी लोकांच्या मनावर झालेला परिणाम" असा मथळा देऊन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एक प्यारा घातलेला आहे. त्यांत नवीन सुशिक्षित लोक व इंग्लिश लोक (ruling race) यांमधील दळणवळणासंबंधाचा उल्लेख करून इंग्लिश लोकांच्या बाजूचे एक दोन दोष असतील ते जरा हलक्या हातानें हळूच दाखवून हिंदी लोकांचे दोष मात्र बरेच रंगवून चांगले भडक दिसतील अशा प्रकारचें चित्र काढलें आहे. या भागाचा रिपोर्टांतील मुख्य प्रतिपाद्य विषयाशीं अगदीं थोडा संबंध असल्यामुळें तेलंगांनीं त्याविषयीं आपल्या मतपत्रकांत अधिक विस्तारानें न लिहितां चार शब्दांतच आपला मतभेद नमूद केला आहे. रिपोर्टांत एके ठिकाणीं "Unwise enthusiasts flatter him with hopes and prophecies." असें एक वाक्य आहे. म्हणजे कांहीं तरुण व उत्साही—पण शहाणपणा नसलेले—इंग्लिश लोक मोठमोठ्या आशा दाखवून नवीन सुशिक्षित लोकांमध्यें उगीच भलत्याच आकांक्षा उत्पन्न करीत असतात! दुसऱ्या एका ठिकाणीं इंग्लिशलोकांच्या संबंधानें " the chill courtesies of English reserve" (ते सभ्य नसतात असें नव्हे; पण इंग्लिश लोकांना फार बोलावयाला नको असतें!) असें म्हटलें आहे. याविषयीं तेलंगांनीं एवढेंच म्हटलें आहे कीं, इंग्लिश लोकांच्या बाजूचे इतकेच फक्त दोष नसून आणखीही दुसरे पुष्कळ आहेत! त्यांतूनही "Unwise enthusiasts" हा त्यांचा केवळ दोषच आहे असें म्हणतां येत नाहीं. दोषच मानला तर तो अगदींच क्षुल्लक ठरेल! परंतु नवीन सुशिक्षित लोकांच्या बाजूचे म्हणून जे रिपोर्टांत दोष दाखविण्यांत आले आहेत ते मात्र अतिशयोक्तीचे आहेत असें तेलंगांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे. " pretensious self-assertion " (जिकडे तिकडे पुढें पुढें करणें) व " absence of lofty motive " (उच्च किंवा शुद्ध हेतूचा अभाव) हे हिंदीलोकांच्या बाजूचे रिपोर्टांत दोन मोठे दोष दाखविण्यांत आले आहेत. पण ते (considerably overstated) अतिशयोक्तिपूर्ण आहेत असें तेलंगांनीं आपलें मत नमूद केलें आहे. असो. पण हा मतभेद रिपोर्टांतील क्षुल्लक बाबीसंबंधानें झाला. आतां कांहीं महत्वाच्या बाबी संबंधानें तेलंगांचें काय म्हणणें होतें तें पाहूं.

कमिशनची एक अशी शिफारस होती कीं, सरकारी ग्रँट घेणाऱ्या सर्व (खासगी) शाळांतून विद्यार्थ्यांकडून फी किती घ्यावी व किती मुलांपासून ती घेऊं नये हें ठरविण्याचा अधिकार डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन याला असावा! ही शिफारस काशीनाथपंत तेलंगांना बिलकूल कबूल नव्हती! यासंबंधानें तेलंगांनीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

केलेलें विवेचन अत्यंत स्वतंत्र बाण्याचें असून त्यानें अडीच पानें भरलीं आहेत. त्या सर्व भागांचा इकडे अनुवाद देतां येणें शक्य नाहीं. सबब फक्त कांहीं महत्वाच्या मुद्यांचाच तेवढा इकडे उल्लेख करतों. मूळ सन १८५४ सालच्या खलित्यांतील "some fee, however small" असल्या शब्दांचा इतर (कमिशनच्या) सभासदांनीं आधार घेऊन वरील शिफारस केली होती. पण तेलंगांनीं (आपल्या मतपत्रकांत) स्पष्ट सांगितलें कीं, मूळ खलित्याचा वरीलप्रमाणें (strained) ओढून ताणून केलेला अर्थ आपणांस कबूल नाहीं! दुसरें असें कीं, विद्यादान हें मोबदला घेऊन करावें ही मुळीं हिंदु, मुसलमान किंवा पारशी यांपैकीं कोणाचीच परंपरा नसल्यामुळें वरील प्रकारचा नियम करण्याचा डायरेक्टरला दिलेला अधिकार कोणत्याही हिंदी समाजास पसंत पडणार नाहीं. शिवाय प्रस्तुत विषयासंबंधानें युरोपीयन राष्ट्रांत देखील जो अनुभव आल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे, तो अनुभवही वरील नियमाला अनुकूल नाहीं ! सारांश, मूळ १८५४ सालच्या खलित्यानें आम्ही केवळ बांधले गेलों आहों असें समजण्याचें कारण नाहीं. सदर्हू खलिता मुळीं सर्व हिंदी समाजाच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें लिहिलेला होता. व तो लिहितांना त्याच्या जनकांनीं युरोपियन राष्ट्रांतील अनुभव काय आहे हें लक्षांत आणूनच तो (खलिता) तयार केला होता. अशा स्थितींत त्यांतील कांहीं भागाचा ओढाताणीनें अर्थ करून अनुदारपणा पदरीं घेणें व सर्व हिंदी— हिंदु, पारशी, मुसलमान—समाजाच्या आजवर चालत आलेल्या परंपरेकडे दुर्लक्ष करणें हें कोणत्याही दृष्टीनें योग्य नाहीं, असें तेलंगांनीं नमूद केलें आहे.

कित्येकांचें म्हणणें असें होतें कीं डायरेक्टरनें एकदां नियमानें (अमुक) फी किती घ्यावी हें ठरविलें म्हणजे त्यायोगें विनसरकारी शाळांना एक प्रकारची मदत मिळून चालकांच्या प्रयत्नांना बळकटी येईल व एका खासगी शाळेनें दुसरीशीं चढाओढ करण्याला वाव मिळणार नाहीं ! तेलंग म्हणतात कीं, वरील प्रतिपादनाचा स्पष्ट अर्थ इतकाच कीं कांहीं पूर्वीच अस्तित्वांत असलेल्या सरकारी पुढ्यांतील शाळांनाच (favoured institutions)—अर्थात् मिशनरी शाळांना सरकारी ग्रँट मिळण्याची सवड राहावी आणि त्यांच्याशीं चढाओढ करण्याऱ्या दुसऱ्या खासगी शाळा निघूं नयेत ! " वरील नियमाचा असा परिणाम होणें हें मला पसंत वाटत नाहीं, " असें तेलंगांनीं आपलें स्पष्ट मत दिलें आहे.

दुसरे कित्येक लोक असें गृहीत धरून चालले होते कीं, डायरेक्टरनें ठरविलेल्या फीपेक्षां खासगी शाळांतून कमी फी घेण्याची सवड ठेविली तर शिस्तीचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भंग होईल अगर दुसरा असाच कोणता तरी खोडसाळपणा त्यापासून उत्पन्न होईल! तेलंगांनीं असें स्पष्ट सांगितलें कीं, असली भीति बाळगण्याला मुळींच आधार नाहीं! नवीन शाळा काढण्यांत हिंदु लोकांचा आपल्या परंपरेला अनुसरून सामान्यतः कसा—कमी खर्चांत शिक्षण देण्याचा—शुद्ध हेतु असतो हें दाखवून तेलंगांनीं आपल्या मतपत्रकांत त्या वेळीं पुण्यास नुकत्याच (१८८०) निघालेल्या न्यू इंग्लिश स्कूलचा अभिमानानें उल्लेख केला आहे. तेलंगांचें मूळांत म्हणणें असें आहेः—"One great inducement in the past to the opening of schools by my countrymen has been the opportunity thus afforded them for spreading education *cheaply*. I may cite the case of the New English School in Poona as an illustration with which I am most familiar. I hope and believe that the same inducement will continue to be a potent one in future."

अशाच शुद्ध हेतुनें पुढेंदेखील आपले देशबांधव नवीन शाळा काढण्यास प्रवृत्त होतील अशी तेलंगांनीं या वेळीं आशा प्रदर्शित केली होती. ती आशा फलद्रूप होऊन खुद्द मुंबई इलाख्यांतच गेल्या चाळीस वर्षांत हिंदी लोकांनीं काढलेल्या व उत्तम रीतीनें चाललेल्या अशा असंख्य इंग्रजी शाळा आज दृष्टीस पडत आहेत. असो. वरील प्रकारचा खासगी—पण सरकारी ग्रँट घेणाऱ्या—शाळांतून फीचे दर ठरविण्याचा डायरेक्टरला अधिकार देण्याबाबतच्या शिफारशीला इतका कसून विरोध करण्यांतला तेलंगांचा मुख्य हेतु हाच कीं, सरकारनें पुढें नवीन शाळा काढणाऱ्या आपल्या देशबांधवांच्या मार्गांत भलत्याच अडचणी उत्पन्न करून त्यांचा उत्साहभंग करूं नये. त्यांचे शब्द असे आहेतः—"I am concerned for those (Schools) which shall *not* aim at making secondary and higher education as costly as possible, but which shall be started by men who will, within certain limits, act on the traditions to which I have already alluded." खासगी शिक्षणसंस्था काढणाऱ्या देशाभिमानी लोकांना भलत्याच अटी घालण्याच्या सरकारच्या या प्रवृत्तीचा तेलंगांच्याप्रमाणेंच पुढें लॉर्ड कर्झन यांनीं सन १९०४ मध्यें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नेमलेल्या "युनिव्हर्सिटी कमिशन" च्या वेळीं सर गुरुदास बानर्जी यांनींही सभासद या नात्यानें असाच जोराचा निषेध केला होता हें सर्व-विश्रुत आहे. खासगी शिक्षणसंस्था काढणाऱ्या लोकांच्या मार्गांत कांटे पसरण्याची सरकारची ही प्रवृत्ति प्रायः आमच्या देशांत नेहमींच असते. याप्रमाणें भलत्याच अटी घालून खासगी संस्थांच्या मालकांस नाडणाऱ्या सरकारी धोरणाचा सर फेरोजशाह मेथा यांनीं देखील सन १९०५ मध्यें त्यांना एल्फिन्स्टन कालेजांत एकदां पार्टी देण्यांत आली होती त्या वेळीं आपल्या नेहमींच्या निःस्पृह वाण्यानें स्पष्ट शब्दांत निषेध केला होता. रा. ब. रानड्यांच्या एतद्विषयक लेखांचा तर मागें उल्लेख आलाच आहे. तात्पर्य, सरकारनें शिक्षणविषयक धोरण अनिष्ट प्रकारचें स्वीकारल्याबद्दल निषेध व्यक्त करण्याच्या बाबतींत देशांतील—तेलंग, बानर्जी, मेथा, रानडे वगैरे सर्व पुढाऱ्यांमध्यें एकवाक्यता होती. असो.

सदर्हू कमिशनची नेमणूक झाली त्या वेळीं कांहीं मिशनरी लोकांनीं स्वार्थबुद्धीनें चळवळ चालविल्याचा व वरिष्ट शिक्षणावरील खर्चाच्या कामीं हात आंखडता घेऊन प्राथमिक शिक्षणाकडे जास्त खर्च करावा असा हिंदुस्थानसरकारचा कल होऊं लागला होता या गोष्टींचा मागें उल्लेख आलाच आहे. परंतु सदर्हू चळवळीचा सुदैवानें कांहीं उपयोग न होतां आमच्या लोकांनीं (मागें सांगितल्याप्रमाणें) केलेल्या खटपटीमुळें कमिशनवर चांगला परिणाम झाला व त्याप्रमाणें ज्या ज्या प्रांतांत ज्यास्त कॉलेजें (स्थानिक गरजांनुसार) निघण्यासारखीं असतील त्या त्या ठिकाणीं तीं काढण्याच्या कामीं सरकारानें जरूर शक्य ती मदत करावी अशी सर्वानुमतें कमिशननें शिफारस केली. ही शिफारस तेलंगांना पूर्णपणें मान्य होती हें सांगावयाला नकोच. पण ही आपली मान्यता दर्शवितांना त्या वेळीं जो "प्राथमिक शिक्षण विरुद्ध उच्च प्रकारचें शिक्षण" अशा प्रकारचा देशभर वाद चालला होता, त्याविषयीं भिन्नमतपत्रकाची संधि साधून तेलंगांनीं आपलें मत निःसंदिग्ध रीतीनें नमूद केलें आहे. प्राथमिक शिक्षणाचा पुष्कळ प्रसार होऊन जनतेचें साक्षरतेचें प्रमाण वाढल्याशिवाय देशाला ऊर्जितदशा येणार नाहीं हें तेलंगांना पूर्णपणें मान्य होतें. पण त्याबरोबरच वरिष्ट प्रकारच्या शिक्षणाचीही वाढ झाली पाहिजे असेंही त्यांचें स्पष्ट मत होतें. नुसते मनुष्याला हातच असून काम भागत नाहीं. त्याला डोकेंही पण पाहिजे. तद्वत् वरिष्ट प्रकारचें शिक्षण वाढल्याशिवाय देशांत नुसत्या प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार होऊन आपणांस उन्नतावस्था केव्हांही प्राप्त होणार नाहीं. तेलंग म्हणतात कीं "I hold an equally strong

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

opinion that, without the higher education, mass education cannot be of much avail, even if it can be secured."

वरिष्ठ प्रकारच्या शिक्षणासंबंधानें तेलंगांच्या सारखेच विचार फेरोजशाह मेथा यांनींही एका भाषणांत प्रकट केले होतेः—

"Now I make bold to say that there cannot be a greater misappreciation of the problem of Indian education, and one more fraught with disastrous consequences, and more opposed to every consideration of sound policy than to hold that primary education is the question of the day in India. It may be, and it is the question of the day in England and Europe, where centuries have laid up a munificent provision for higher education. But in India, in the peculiar circumstances in which she finds herself, it is not primary, but higher education is the question of the day." असो.

कित्येक म्हणत होते कीं, एका विद्यार्थ्याला वरिष्ठ प्रकारचें शिक्षण देण्यास जो खर्च लागेल तेवढयांत शंभर मुलांना प्राथमिक शिक्षण देतां येईल! तेलंगांनीं म्हटलें कीं असल्या हास्यास्पद कोटीचा विचार करीत बसणें म्हणजे व्यर्थ कालक्षेप करणें होय! युरोपीयन राष्ट्रांविषयीं मॅथ्यू अर्नाल्डनें जें निष्कर्षरूपानें म्हटलें आहे तेंच हिंदुस्थानला लागू करणें हेंच श्रेयस्कर आहे. तो म्हणतो कीं "In all these countries the idea of a sound civil organisation of modern society has been found to involve the idea of an organisation of secondary and superior instruction by public authority or by the State." सुधारलेल्या राष्ट्रांत लोकस्थिति सुखमय करावयाची असेल तर तेथील सरकारानें दुय्यम व उच्च शिक्षणाची जरूर व्यवस्था केली पाहिजे. हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश सरकारचें शिक्षणविषयक धोरण वरील तत्त्वावरहुकूमच सामान्यतः असतें. व तेंच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्या सरकारानें निश्चयपूर्वक पुढेंही चालू ठेवलें तरच या देशाची सर्व दृष्टींनें—राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक वगैरे दृष्टींनीं—प्रगति होईल. तेलंग म्हणतातः—

"(I) will merely say that in my opinion the whole religious, social, political and industrial advance of the country depends on the steady adhesion to that enlightened policy as regards high education, which has probably been the most generally approved portion of British Indian policy in the past."

दुय्यम व वरिष्ठ प्रकारच्या शिक्षणावरील सरकारी खर्च कमी करावा असें जे लोक सुचवीत असत, त्यांच्या सूचनांसंबंधानें तेलंगांचें काय स्पष्ट मत होतें याचा वर उल्लेख आलाच आहे. त्याचप्रमाणें सरकारी शाळांतील व कालेजांतील जें माफी विद्यार्थ्यांचें प्रमाण ठरविण्यांत आलें होतें तेंही तेलंगांना पसंत नव्हतें. तें प्रमाण सामान्यतः शेंकडा पांच असे. तेलंगांना तें अगदींच थोडें वाटलें, व त्या-बद्दल त्यांनीं आपली स्पष्ट नापसंती दर्शविली होती. गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या कामीं उत्तेजन देण्याच्या हेतूनेंच फी माफ करण्याची योजना असते. आणि हिंदुस्थानांतील शिक्षणसंस्थांमधून गरीब विद्यार्थ्यांचाच जास्त भरणा असतो. हे गरीब विद्यार्थी सामान्यतः होतकरू असतात. आणि अशा विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याच्या कामीं सरकारची उदारवृत्ति असणें जरूर आहे. तेलंग म्हणतात कीं,

" The poor boys are the very salt of our colleges and schools, and I would earnestly plead for a fairly ample provision for them." फी माफ करून गरीब विद्यार्थ्यांना उत्तेजन देण्याबाबतचें तत्व विलायतेंत देखील मान्य झालेलें आहे. तेव्हां त्यासंबं-धानें जास्त विवेचन करण्याची गरज नाहीं.

कमिशनची एक अशी शिफारस होती कीं, इकडील शाळांतून व कालेजांतून नैतिक व धार्मिक शिक्षण सुरू करावें. कित्येकांच्या मतें नैतिक विषयांवर कालेजांत व शाळांत व्याख्यानमाला सुरू करून विद्यार्थ्यांना "मनुष्याचीं कर्तव्यें" व "नागरिकांचीं कर्तव्यें" याविषयीं माहिती द्यावी. दुसरे कोणी म्हणत कीं, सदरील विषयांवर कालेजांत एकादें पुस्तक नेमावें. तेलंगांनीं आपल्या मतपत्रकांत सद-रील सूचनांतील तत्त्व आपणांस पूर्ण मान्य आहे असें कबूल केलें आहे. परंतु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्या शिफारशीची अंमलबजावणी केल्यास तेलंगांच्या मतें, त्यापासून कदाचित् कांहीं फायदा होईल, व तोटाही होईल! पण मुद्याचा प्रश्न असा कीं, आमच्या शिक्षणसंस्थांतून ही नवीन योजना सुरू करण्यासारखीं काय कारणें घडलीं आहेत? कित्येकांच्या मतें अशीं महत्वाचीं कोणतींच कारणें घडलीं नाहींत. दुसऱ्या कित्येकांच्या मतें, आजपर्यंतच्या तटस्थ वृत्तीच्या पद्धतीपासून सरकारी कालेजांतील विद्यार्थ्यांच्या नैतिक वर्तनावर अति अनिष्ट प्रकारचा (disastrous) परिणाम झाला आहे. तेलंग म्हणतात कीं या दुसऱ्या लोकांनीं वस्तुस्थितीचें केवळ घाईनें व वरवर अवलोकन करून आपलें अतिशयोक्तीचें व अंशतः चुकीचें मत बनविलें आहे. या विषयावर (" Our Educational Policy in India ") या नांवाचें रे० मिस्टर जॉनस्टन या मिशनरी गृहस्थांनीं एक लहान पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. त्यांत त्यांनीं इंग्लिश शिक्षण पद्धतीच्या योगानें (त्यांनीं नैतिक व धार्मिक शिक्षणाची कांहीं व्यवस्था केलेली नसल्यामुळें) हिंदुस्थानच्या तरुण लोकांवर वाईट परिणाम झाल्याचें अगदीं भेसुर चित्र रेखाटलें आहे! त्याचप्रमाणें त्या साहेबांच्याच दुसऱ्या पांच साथीदारांनीं खुद्द प्रस्तुत कमिशनपुढेंच एक अर्ज सादर करून त्यांत (अर्जदारांनीं) असें एक सरसकट सामान्य विधान केलें होतें कीं, " The result of Government so-called neutrality has been *by common consent* decidedly injurious from a moral and religious point of view. "

म्हणजे सरकारच्या (नैतिक व धार्मिक शिक्षणाच्या दृष्टीनें) तटस्थ वृत्तीनें अतिभयंकर परिणाम झाला आहे, असें सामान्यतः सर्व लोक कबूल करतात. तेलंग यावर विचारतात कीं " सर्व लोक " म्हणजे कोण? कमिशनपुढें जो प्रस्तुत बावीसंबंधानें भरपूर पुरावा गोळा झाला आहे त्याचा विचार करतां वरील विधान तर खोटें ठरतेंच, पण त्याच्या उलट प्रकार मात्र चांगल्या रीतीनें सिद्ध होतो! इतकेंच नव्हे, तर सरकारच्या सुमारें तीस वर्षें चालू असलेल्या शिक्षणपद्धतीवर सदहू गृहस्थांनीं आपल्या अर्जद्वारें निष्कारण हल्ला केल्यामुळें त्यांच्या कृतीचा जितका निषेध करावा तितका थोडाच आहे असें म्हणून तेलंगांनीं त्याचा पूर्ण निषेध केला आहे. ज्या शिक्षणपद्धतीवर तो निराधार हल्ला केला गेला होता त्या पद्धतीप्रमाणेंच आपलें व आपल्या दुसऱ्या पुष्कळ मित्रांचें शिक्षण झालेलें असल्यामुळें तशा हल्ल्याचा (आपल्या) मतपत्रकांत निषेध करणें आपलें कर्तव्य आहे असें म्हणून त्यांनीं तसा स्पष्ट निषेध केला. न्या. रानडे यांनीं देखील मिशनरी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोकांच्या (वरीलप्रमाणें) वरळण्याविरुद्ध जोराचा निषेध केला. तो भाग असाः—

"It is a gross calumny on the part of missionary advocates to say that the Government system of education in India has produced a race of unbelievers and atheists. The Brahma Samaj Church, the Prarthana Samaj Church, the Arya Samaj Church with their numerous branches, founded and supported wholly by natives educated at the Government Colleges, show how false the accusation is, and are plain evidence that the Christian Missionaries are not the only religious people on the face of the earth." असो.

परंतु वर सांगितलेली नैतिक विषयांवर (मनुष्याच्या कर्तव्यावर) व्याख्यानमाला सुरू केली किंवा एखादें पुस्तक नेमलें तरी—ती एक नवीन टूम यापलीकडे—त्यापासून खराखुरा कितीसा फायदा होण्याचा संभव आहे ? असें तेलंगांनीं विचारलें आहे. मनुष्याच्या सर्व आयुष्याची पारख त्याच्या आचरणावर अवलंबून असते हें अगदीं सत्य आहे. पण तें आचरण चांगलें बनविण्याच्या कामीं वरील सारख्या व्याख्यानांचा काय उपयोग होणार आहे ? तसल्या व्याख्यानांचा कदाचित् प्राथमिक शाळांमध्यें कांहीं उपयोग होईल. दुय्यम शाळांतून तीं फार तर निरुपद्रवी (innocuous) म्हणून खपतील. पण कॉलेजांत तसल्या व्याख्यानांचा उपयोगही होणार नाहीं व तीं निरुपद्रवी म्हणून खपणारही नाहींत. शिक्षणक्रम चालू असतां मुलांस प्रथम प्रथम कांहीं गोष्टींचें ज्ञान नसतें. पुढें तें ज्ञान प्राप्त झालें तरी मुलांची विचारशक्ति जागृत झालेली नसते. ती शक्ति प्राप्त झाली म्हणजे मग (कालेजांत) त्यांच्यामध्यें चिकित्साबुद्धि उत्पन्न होते व ते भावनाप्रधान बनूं लागतात. अशा स्थितींत नुसत्या व्याख्यानांचा कांहीं एक उपयोग होत नसतो. तशा उदयोन्मुख काळांत विद्यार्थ्यांच्या भावना जागृत करून त्यांच्यामध्यें सद्वासना उत्पन्न करण्याचीं उत्तम साधनें म्हणजे मोठमोठ्या चळवळींचे इतिहास, थोर लोकांचीं स्फूर्तिदायक चरित्रें व इतर चांगलीं वाङ्मयात्मक पुस्तकें वाचणें आणि सुवृत्त अशा प्रोफेसर लोकांचा व सहाध्यायांचा सहवास हींच होत. अशा साधनांचा विद्यार्थ्यांच्या फायद्याच्या दृष्टीनें शक्य तितका भरपूर पुरवठा करण्याची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यवस्था झाल्यास सबंध कालेजचें वातावरणच निर्मल बनल्याशिवाय राहणार नाहीं. व अशा शिक्षणसंस्थांमधून चांगले सद्वृत्त पदवीधर बाहेर पडण्याच्या कामीं यांची मदत झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं. खरें नीतिशिक्षण हेंच व यालाच आपण अधिक महत्त्व देतों असें तेलंगांनीं सांगितलें. व त्यांनीं आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ स्कॉटलंडमधील त्या वेळचे एक प्रोफेसर मिस्टर काल्डरवुड यांच्या एका ग्रंथांतून उतारा दिला.

त्याचप्रमाणें "नागरिकाचीं कर्तव्यें" या विषयावर व्याख्यानें देण्याच्या बाबतींतही कांहीं अडचणी उत्पन्न होण्यासारख्या आहेत असें तेलंगांचें मत होतें. एरव्हींच्या काळांत तशा व्याख्यानांपासून गैरसमज किंवा तोटा होण्याचा संभव नाहीं, ही गोष्ट खरी, पण धामधुमीच्या दिवसांत (times of excitement) सरस्वतीमंदिरासारख्या शांत स्थळीं तशा व्याख्यानांला राजकीय स्वरूप प्राप्त होऊन त्यापासून त्रास उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. उदाहरणार्थ, व्याख्यात्यांनीं, प्रत्येक मनुष्यानें सरकारी हुकूम "हूं कीं चूं" केल्यावांचून मानला पाहिजे, असें विद्यार्थ्यांस शिकविण्याचा उपक्रम केल्यास एकादा जहाल उदारमतवादी (Liberal) लागलीच उठून "तुम्हीं विद्यार्थ्यांना परप्रत्ययनेय-बुद्धि करीत आहां किंवा तुम्हीं त्यांना गुलाम होऊन राहण्याचा उपदेश करतां" असें म्हणेल. बरें, व्याख्यात्यानें सरकारी हुकूम मानूं नयेत असें विद्यार्थ्यांना शिकविल्यास एकादा जहाल पुराणमतवादी (conservative) म्हणेल कीं, "तुम्ही त्यांना राजद्रोही होण्यास सांगतां." सारांश, व्याख्यानांची योजना सुरू झाल्यास वरील सारख्या भानगडी उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार नाहींत. प्रस्तुत देखील कालेजांतील प्रोफेसर लोकांना विद्यार्थ्यांना आपलीं राजकीय दृष्टीनें खासगी मतें व्यक्त करण्याची मनाई आहे, असें नाहीं. परंतु अशी सामान्यतः अध्यापकांना मुभा ठेवणें निराळें आणि मुद्दाम प्रोफेसरांची नेमणूक करून वरील सारख्या विषयांवर त्यांच्याकडून विद्यार्थ्यांपुढें व्याख्यानें देवविणें निराळें. सबब, अशी नवीन योजना करणें आपणांस पसंत नाहीं असें तेलंगांनीं आपलें मत दिलें.

नीतिशिक्षणासंबंधानें एकादें पुस्तक नेमावें या सूचनेविषयीं देखील काशीनाथ-पंतांनीं आपलें प्रतिकूलच मत दिलें; आणि त्याच्या समर्थनार्थ त्यांनीं आयर्लंण्डच्या उदाहरणाचा दाखला दिला. आयर्लंण्डमध्यें देखील या नीति-शिक्षणाविषयीं बरीच खटपट करण्यांत आली होती. व त्यांत मोठमोठे लोक सामील झाले होते. पण तो प्रयोग अखेर यशस्वी झाला नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्थात् तसा प्रयत्न इकडे करण्यांत अर्थ नाहीं, असें तेलंगांनीं आपल्या मतपत्रकांत सुचविलें.

धार्मिक शिक्षणासंबंधानें देखील तेलंगांनीं असेंच मत दिलें आहे. विद्यार्थ्यांना धर्मशिक्षण असणें जरूर आहे. पण तें प्रस्तुतच्या स्थितींत शिक्षणसंस्थांमधून देण्याची व्यवस्था करतां येणें शक्य नाहीं. मुलांना शिक्षण द्यावयाचें तें एक सर्व धर्मांना साधारणतः मान्य असें शिक्षण तरी दिलें पाहिजे, किंवा ज्या धर्मांत त्यांचे आईबाप वाढले असतील त्या धर्माचें तरी दिलें पाहिजे. पण यांपैकीं कोणतीही व्यवस्था केली तरी त्यांत अडचणी उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार नाहींत. इंग्लंडपेक्षां या देशांत वस्तुतः धर्म किंवा धर्मपंथ किती तरी अधिक आहेत. पण इंग्लंडमध्यें देखील जर अशा प्रकारच्या प्रयोगांत यश आलें नाहीं, तर तसाच प्रयोग इकडे करून पाहण्यांत अर्थ काय? प्रस्तुतच्या स्थितींत सरकारी शाळांतून व कॉलेजांतून सर्व धर्मांना साधारण असेंच विद्यार्थ्यांना शिक्षण देतां येणें शक्य आहे व तसेंच तें देण्यांत यावें, व ज्या विशेष धर्माच्या लोकांना आपल्या मुलांस आपल्या धर्माचेंच शिक्षण मिळावें अशी इच्छा असेल त्यांनीं त्याबद्दलची व्यक्तिशः किंवा सामुदायिक रीतीनें निराळी व्यवस्था करावी. याशिवाय दुसरा उपाय नाहीं. सदर्हू रिपोर्ट प्रसिद्ध होऊन आज चाळीस पेक्षांही अधिक वर्षें झालीं. इतक्या काळांत हिंदु-मुसलमान वगैरे निरनिराळ्या (धर्मांच्या) लोकांनीं आपआपल्यापरी अनेक शाळा, कॉलेजें, युनिव्हर्सिट्या अशा शिक्षणसंस्था काढल्या आहेत. त्यांतून आपल्या विशेष धर्माच्या शिक्षणाच्या सोयी त्यांनीं केलेल्याच आहेत. अर्थात् आतां धर्मशिक्षणाच्या प्रश्नाचें महत्त्व पूर्वीच्या इतकें मुळींच राहिलें नाहीं, हें उघड आहे.

काशीनाथपंत तेलंग यांनीं आपल्या भिन्नमतपत्रकांत आणखी एक दोन किरकोळ बाबींसंबंधानें ऊहापोह केला आहे. त्यासंबंधाचा थोडक्यांत उल्लेख करतों. एका बाबतींत तेलंगांनीं केलेल्या शिफारशीची अलीकडे अंमलबजावणी होत आहे हें कबूल केलें पाहिजे. प्रस्तुत रिपोर्ट लिहिला गेला तेव्हां शाळाखात्यांतील एजुकेशनल इन्स्पेक्टरच्या जागीं हिंदी माणसांच्या नेमणुका होत नसत. त्या कामीं सरकारकडून होत असलेल्या अन्यायाबद्दल तेलंगांनीं आपल्या मतपत्रकांत जोराची तक्रार केली आहे. यासंबंधांत त्यांनीं जॉन ब्राइटच्या एका (हिंदुस्थानविषयक) भाषणांतील मोठ्या गमतीचा दृष्टांत दिला आहे. तो असाः—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"To borrow a figure from John Bright, we have have had a feast with a very small quantity of meat, and a very large quantity of table-cloth." (म्हणजे—नांव मेजवानी ! रांगोळ्या, सोन्याचीं ताटें, वाट्या वगैरे दिखाऊ जिनसांची रेलचेल. पण पक्वानें वाढावयाचीं तीं मात्र चिमुट चिमुट भर !) पण प्रस्तुत काळीं इन्पेक्टरच्या जागीं हिंदी माणसांच्या नेमणुका होत असल्यामुळें वरील तक्रारीला आतां जागा राहिली नाहीं.

दुसरी तेलंगांनीं एक सूचना केली होती, तिची अंमलबजावणी मात्र मुळींच झाली नाहीं. ती सूचना म्हणजे (Consultative Boards of Education) शिक्षणविषयक सल्लागारमंडळें नेमण्यासंबंधाची होय. ही सूचना करण्यांत तेलंगांचा मुख्य हेतु इतकाच होता कीं, शिक्षणासारख्या कामांत त्या खात्यांतील अंमलदार लोकांना इष्ट प्रकारच्या सूचना करण्याची लोकांच्या प्रतिनिधींना सवड मिळावी. पण ही हितकर सूचना शिक्षण कामगारांच्या (कमिशन मधील) पुरस्कर्त्यांना पसंत पडली नाहीं. कमिशनच्या सभासदांमध्यें याविषयीं पूर्वीं बरीच चर्चा झाली होती. त्या वेळीं तेलंगांनीं आपल्या सूचनेच्या समर्थनार्थ समर्पक कारणें पुढें मांडलीं होतीं. पण तीं नोकरशाहीच्या (Bureaucratic) मंडळीच्या गळीं उतरलीं नाहींत ! तेलंगांनीं मि. मॅथ्यू अर्नोल्ड यांच्या आधारानें असें प्रतिपादन केलें कीं, शिक्षण खात्यांतील अधिकारी कितीही हुशार व कर्तबगार असले तरी शिक्षणासारख्या लोकहिताच्या कामांत त्यांनीं खात्याबाहेरील कांहीं समंजस लोकांचा सल्ला घेतल्यास शिक्षणाच्या दृष्टीनें फायदा झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. पण हा सरळ मार्ग नोकरशाहीच्या प्रतिनिधींना कबूल कसा होणार ? त्यांची समजूतच मुळीं अशी कीं खुद्द नोकरशाहींतच वरपासून खालपर्यंत इतकें शहाणपण तुडुंब भरलें आहे कीं, त्यांना बाहेरच्या उपदेशाची जरूरच नाहीं ! त्यामुळें कमिशन मधील कांहीं युरोपीयन सभासदांनीं तेलंगांना उत्तर दिलें कीं, खात्यांतील अधिकारी लोकांकडून जनतेच्या दृष्टीनें कांहीं चूक झाल्यास ती चूक दुरुस्त करण्यास वरिष्ठ सरकारचे अधिकारी जवळ हजर आहेतच. तेलंगांनीं त्यावर चटकन् प्रत्युत्तर दिलें कीं, खात्यांतील कामगारांविरुद्ध सरकारकडे तक्रार केल्यास लोकांना सरकारचें ठरीव उत्तर—we see no cause to interfere—"आम्हांस त्यांत हात घालण्याचें कारण दिसत नाहीं, " असें मिळतें ! मग सरकारच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा असल्या कामीं उपयोग काय ? म्हणूनच सदर्हू सल्लागार मंडळांची सूचना होती.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असो. या गोष्टीचें महत्व एवढेंच कीं, तेलंग हे अधिकारी मंडळीमध्यें लोकहिताच्या दृष्टीनें कसे स्वतंत्र बाण्यानें वागत असत, हें वाचकांस समजावें. वस्तुतः हल्लीं शिक्षणखातें लोकशाहीच्या—मिनिस्टरच्या—ताब्यांत आलेलें असल्यामुळें त्या खात्यांत लोकहिताच्या दृष्टीनें इष्ट त्या सुधारणा घडवून आणण्याचा मार्ग आपणांस मोकळा झालेलाच आहे. अर्थात् आतां त्या बाबतींत काय करावयाचें असेल तें खुद्द कौन्सिलमध्येंच करतां येतें. असो.

तेलंगांनीं आपल्या मतपत्रकांत निराश्रित किंवा अस्पृश्य लोकांच्या शिक्षणाबावतचाही थोडक्यांत विचार केला आहे. या वर्गांतील लोकांच्या शिक्षणाचा प्रश्न हल्लींच्या इतका पन्नास वर्षांपूर्वी निकरानें पुढें आला नव्हता. व त्याबद्दल त्या लोकांची चळवळही नव्हती. अशा वेळींदेखील तेलंगांनीं त्या प्रश्नाचा सहानुभूतिपूर्वकच विचार केला होता. सर्व मागसलेल्या लोकांकरितां सरकारनें शिक्षणाची जरूर सोय केली पाहिजे असेंच त्यांचें म्हणणें होतें. त्या कामीं कांहीं स्पृश्य वर्गाकडून पूर्वग्रहांमुळें अस्पृश्यवर्गाच्या बाबतींत कदाचित् कांहीं अडचणी उत्पन्न होतील. परंतु ते पूर्वग्रह देखील थोड्या दिवसांत आपोआप नष्ट होतील. व मग तर अडचणी मुळींच राहणार नाहींत. तशी वेळ आतां बहुतेक आलीच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्यामुळें सदरील वर्गांतीलच लोक आपल्या उन्नतीकरितां आज झटून प्रयत्न करीत आहेत. अशा वेळीं त्यांना सहानुभूतिपूर्वक शक्य ती मदत करणें हें पुढें गेलेल्या लोकांचें एक महत्वाचें कर्तव्य आहे. व देशहिताच्या दृष्टीनें त्यांनीं तें मनःपूर्वक केलें पाहिजे.

आणखी दुसऱ्या एक दोन गोष्टींविषयीं तेलंगांनीं आपल्या मतपत्रकांत उल्लेख केला आहे. पण त्यांचें हल्लींच्या काळांत फारसें महत्व नसल्यामुळें त्याविषयीं इकडे आम्ही अनुवाद करीत नाहीं. तरी काशीनाथपंतांनीं शिक्षणविषयक बहुतेक सर्व बाबींविषयीं आपल्या भिन्नमतपत्रकांत आपले विचार थोडक्यांत एके ठिकाणीं नमूद केलेले असल्यामुळें तें पत्रक म्हणजे त्यांची शिक्षणविषयक कैफियत अगर manifesto म्हणावयास हरकत नाहीं. पण शिक्षणाच्या कामांत मुख्य प्रश्न—men and money—लायक माणसें व द्रव्यसहाय्य याविषयींच असतो. त्यांतूनही इंग्लिश शिक्षणपद्धत खुद्द इंग्लंडनेंच या देशांत सुरू केलेली असल्यामुळें ती चांगली फलद्रूप होण्याबाबतची जबाबदारी बऱ्याच अंशानें इंग्लिश लोकांवरच आहे. यासंबंधानें सन १८८९ सालीं मुंबईचे त्या वेळचे गव्हर्नर लॉर्ड रे यांनीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदवीदान समारंभाच्या वेळीं आपल्या भाषणांत जे उद्गार काढले आहेत ते चिरसंस्मरणीय आहेत. ते असेः—

" This University should impress on those who in Europe select the men to be sent out, the enormous responsibility which rests on them. Unless the men who undertake a mission, which I do not hesitate to call sacred, are imbued with the magnitude of the work they are undertaking, higher education, instead of being the greatest blessing England has conferred on India, will be its greatest curse."

तात्पर्य, शिक्षण देणारीं माणसें उच्चभावना–प्रेरित होऊन आपलें काम करणारीं नसलीं, तर उच्च प्रकारचें इंग्लिश शिक्षण ही एक मोठी देणगी न ठरतां इंग्लंडनें हिंदुस्थानच्या गळ्यांत एक मोठी धोंड बांधिली असें होईल! अर्थात् शिक्षणाच्या कामीं लायक माणसांची तर जरूर आहेच, पण त्याहीपेक्षां पैशाची जरूर अधिक असते. त्यामुळें तेलंगांनीं लॉर्ड रिपन साहेबांच्या कारकीर्दींतील लोकहिताच्या गोष्टींचा सामान्यतः गौरवयुक्त उल्लेख करून त्यांनीं शिक्षणाच्या बाबतींतही " sinews of war " ची (तंडुलाः प्रस्थमूलाः) सढळ हातानें तजवीज करावी अशी त्यांना विनंती केली आहे. ते तेलंगांचे उद्गार लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. सबब ते इकडे देतोंः—

"I hope that the Government of Lord Ripon, which has already done so much for the country, will add the educational to its many laurels and achieve, directly or indirectly the credit which Mr. M. Arnold gives to the Government of France on the Restoration after the battle of Waterloo. " To the Restoration, " he says, " is due the credit of having first perceived that in order to carry on the war with ignorance, the sinews of war were necessary. Other Governments had decreed systems of education for the people–the Government of the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Restoration decreed funds." The question of popular education is now mainly a question of funds. What is wanted and what we must trust to is not the shortsighted economies in the expenditure on higher education, which have been suggested by some irresponsible reformers of our system, almost without exception *not* natives of the country, but what is wanted is an effort on the part of the British Indian Governments to follow, at however great a distance, the Imperial Government, which has in ten years, increased its grant to education from £ 1,940,000 to £ 4,290,000 sterling, and a like effort on the part of the leaders of the people to help the Government in spreading the benefits of education far and wide in this great country."

ब्रिटिश सरकारनें आपल्या देशांतील शिक्षणाप्रीत्यर्थ दहा वर्षांत जर सालीना २० लक्ष पौंडाच्या ठिकाणीं ४२ लक्ष पौंड खर्च करण्याचें ठरविलें तर हिंदुस्थान सरकारनें त्याच कामाकडे या देशांत खर्च करण्याच्या बावतींत विलायत सरकारचें थोडेंतरी अनुकरण कां करूं नये? तसें आमच्या सरकारनें जरूर अनुकरण करावें अशी लॉर्ड रिपन साहेबांस विनंति करून तेलंगांनीं आमच्या देशांतील लोक-नायकांनींही सरकारला यथाशक्ति साहाय्य करावें असें सुचविलें आहे.

असो. काशीनाथपंत तेलंगांनीं वरीलप्रमाणें भिन्नमतपत्रकाच्या द्वारें नमूद केलेले शिक्षणविषयक विचार इतके मुद्देसूद व समंजसपणाचे होते कीं ते बहुतेक सर्वांनाच पसंत पडले. मिस्तर जॉन ॲडम यांनीं "इंडिया" (October 1893) मध्यें म्हटलें आहे कीं:—

"As a member of the Education Commission, he applied himself so thoroughly to the task that he embodied his views in a separate minute, which the President of the Commission has declared to be most valuable."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेलंगांचे विचार कमिशनच्या अध्यक्षांना (सर वि. हंटर यांना) अत्यंत मूल्यवान् वाटले. त्याचप्रमाणें ते हिंदुस्थान सरकारालाही पसंत पडून त्यांचा सरकारी ठरावांत प्रामुख्यानें उल्लेख व्हावा व त्या सरकारच्या शिफारशीवरून महाराणीसाहेबांकडून तेलंगांना C. I. E. (सी. आय. ई.) हा किताब अर्पण करण्यांत यावा यांत आश्चर्य नाहीं. यासंबंधानें टाइम्स ऑफ इंडियामध्यें असें नमूद झालें आहे.

"He devoted to it unremitting labours for six months and for his work he got C. I. E. His labours are recorded in a G. R. and will be long remembered."

तेलंगांच्या मिनिटाचा व एकंदर आमच्या लोकांनीं त्या वेळीं केलेल्या चळवळीचा असा परिणाम झाला कीं वरिष्ठ शिक्षणावरील खर्च कमी करून प्राथमिक शिक्षणावरचा खर्च वाढवावा, असें जे स्वार्थबुद्धि लोक म्हणत होते त्यांचें तें म्हणणें मागें पडलें व उच्च शिक्षणावरील खर्च तसाच चालू ठेवण्याचें अखेर ठरलें. या अर्थाचे खुद्द लॉर्ड रिपनचेच पुढीलप्रमाणें उद्गार होतेः—

"For my own part, I can truly say that the more I have studied this question in India itself, the more convinced I have become that it would be a very serious mistake to do anything which could interfere with the onward progress of higher culture or which could tend to place it beyond the reach of youths of limited means."

मिशनरी लोकांच्या व इतर कांहीं लोकांच्या चळवळीमुळें हिंदुस्थान सरकारचा वरिष्ठ शिक्षणाची उपासमार करून प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करण्याकडे कल होईल अशी जेव्हां भीति उत्पन्न झाली तेव्हां आमच्या लोकांनीं सभा, अर्ज वगैरे साधनांचा उपयोग करून उलट दिशेनें शिकस्तीची खटपट केली हें मागें सांगितलेंच आहे. त्या खटपटींत पुण्याच्या सार्वजनिक सभेचें—म्हणजे रा. ब. रानड्यांचें प्रमुखत्वानें अंग होतें. अर्थात् सदरील सभेनें जें अर्जांनें किंवा त्रैमासिकाच्याद्वारें काम चालविलें होतें तें काम काशीनाथपंत तेलंगांनीं (एका महाराष्ट्रीय गृहस्थांनीं) खुद्द कमिशनमध्येंच राहून चोख रीतीनें केलें व तें स्वतः सरकारला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पसंत पडलें असें पाहतांच सार्वजनिक सभेला एक प्रकारचा अभिमान वाटावा यांत नवल नाहीं. सन १८८४ च्या जून महिन्यांत सार्वजनिक सभेच्या आश्रयाखालीं पुण्यास नागरिकांची जाहीर सभा भरविण्यांत येऊन काशीनाथपंत तेलंगांना सी. आय. ई. हा किताब मिळाल्याबद्दल त्यांचें लोकांच्या तर्फे अभिनंदन करण्यांत आलें. त्या वेळीं रा. ब. रानडे, रा. माधवराव कुंटे, रा. म्हस्के वगैरे गृहस्थांचीं तेलंगांसंबंधानें गुणवर्णनपर भाषणें झालीं.

पुण्याच्या केसरीनें (ता. ३–६–८४) तेलंगांच्या संबंधानें पुढील प्रमाणें उद्गार काढले आहेतः—" ऑनरेबल मिस्टर काशीनाथपंत तेलंग यांनीं आजपर्यंत जी बुद्धिमत्ता प्रदर्शित केली आहे तीबद्दल त्यांना मिळालेला सी. आय. ई. हा मानाचा किताब योग्य पात्रीं पडला असें कोणीहि कबूल करील. एजुकेशन कमिशनचे मेंबर या नात्यानें मि. तेलंग यांनीं प्रशंसनीय कुशाग्रबुद्धि, विचारशैली, कोटिक्रम व वक्तृत्वशक्ति हीं प्रकट केलीं हें आम्ही मागेंच सांगितलें आहे. तेव्हां त्यांना हा किताब मिळाला हें ऐकून सर्व महाराष्ट्रीयांस संतोष व समाधान होणार आहे यांत बिलकुल संशय नाहीं. "

त्याच महिन्याच्या (जून) तारीख १० रोजीं पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें ना. तेलंग यांना पानसुपारी करण्यांत आली. त्यासंबंधाचा केसरीच्या (१७–६–८४) अंकांत पुढीलप्रमाणें उल्लेख आहेः—"गेल्या मंगळवारीं येथील न्यू इंग्लिश स्कूलच्या लोकांनीं ऑनरेबल मि. काशीनाथ त्रिंबक तेलंग यांस शाळेंत पानसुपारीस बोलावून त्यांना सी. आय. ई. हा किताब मिळाल्याबद्दल मोठा आनंद प्रदर्शित केला व मानपत्र दिलें. मानपत्रांत विशेषेंकरून मि. तेलंग यांनीं विद्याप्रसाराच्या व विद्योत्कर्षाच्या संबंधानें जे परिश्रम केले आहेत त्यांचा उल्लेख केला होता. मानपत्रावर उत्तर देतांना मि. तेलंग यांनीं जें भाषण केलें तें लहान होतें तरी फार गोड असून शाळेच्या उत्पादकांस व विद्यार्थ्यांस उत्तेजन देणारें होतें. "

उच्च प्रकारचें इंग्रजी शिक्षण या देशांत सुरू केलें व त्याचा इकडे झपाट्यानें प्रसार होऊं लागला या गोष्टी कित्येक अदूरदृष्टि युरोपियन अधिकाऱ्यांस पसंत नव्हत्या व अद्यापि कित्येक लोक ती इंग्लंडनें चूक केली म्हणून मेकॉलेला व त्याच्या साथीदारांना दोष देतांना आढळतात. त्यामुळें उच्च शिक्षणाच्या दृष्टीनें सदर्हू हंटर कमिशनचा रिपोर्ट व न्या. तेलंगांचें मतपत्रक, त्याचप्रमाणें लॉर्ड रिपन साहेबांचे उद्गार, या सर्व गोष्टी जरी समाधानकारक वाटल्या तरी तें उच्च शिक्षणाबाब-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तचें ओझें आपल्या डोक्यावरचें काढून कोणत्यानाकोणत्या तरी कारणाकरितां खासगी संस्थांच्या स्वाधीन करावयाचें हें वेड कांहीं सरकारी अंमलदारांच्या डोक्यांतून पूर्ण नष्ट झालें नव्हतें. त्यामुळें त्याचा प्रताप केव्हां केव्हां दृष्टीस पडे. सन १८८६ सालीं काटकसरीच्या सबबीवर पुण्याचें डेक्कन कॉलेज बंद करून तें डेक्कन एजुकेशन सोसायटीच्या स्वाधीन करावें याबद्दलचें सरकारतर्फे सोसायटीच्या लोकांशीं बोलणें सुरू झालें. सदरील गोष्ट मुंबईच्या व पुण्याच्या कोणत्याच पुढाऱ्यांना पसंत नव्हती. याबद्दल तेलंग, रानडे व भांडारकर यांनीं शिकस्तीचे प्रयत्न चालविले होते. रानड्यांनीं तर सार्वजनिक सभेच्या आश्रयाखालीं पुण्याच्या लोकांची सभा बोलावून सदहू बाबतींत सरकारला एक खुलासेवार अर्ज पाठविण्याचीही तयारी केली. डेक्कन कॉलेजचा खर्च मुख्यतः पेशव्यांच्या दक्षणाफंडांतून चालत असल्यामुळें त्याबद्दलचें खर्चाचें ओझें सरकारच्या अंगावर मुळींच पडत नाहीं व त्यामुळें काटकसरीचा प्रश्नही उत्पन्न होत नाहीं, असें त्या अर्जांत दाखविण्यांत आलें होतें. अर्थात् सरकारचा विचार कांहीं वेळ तहकूब राहिला. परंतु तशा प्रकारचा प्रश्न 'येन केन प्रकारेण' पुन्हां केव्हां तरी डोकें वर करीत होताच. त्या त्या वेळीं आमचे पुढारीही स्वस्थ बसत नसत. एकदां तर फेरोजशहा मेथा यांनीं सन १८९२ मध्यें आपल्या एका भाषणांत सदहू प्रकरणीं सरकारची चांगली सणसणीत रीतीनें हजेरी घेतली ! तो भाग असाः—

" It is sought to take advantage of what are called our patriotic feelings, to cover the withdrawal of the State from the control and management of High Schools and Colleges under the pretended guise of anxiety to retire in favour of private enterprise. The recommendations of the Education Commission are thrust in our face in justification of this policy. We know that the devil can cite scripture for his purpose; but of one thing I am sure, that the distinguished Indian member of the Commission, now Vice-Chancellor of our University (Mr. Telang), never dreamed that the recommendations on that score

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

could be turned to such uses as those to which they are now sought to be applied. It is entirely premature to talk of retiring in favour of private enterprise with our present Schools and Colleges incompletely and imperfectly equipped and endowed as they now are."

सद्दहू प्रकरणीं डेक्कन कॉलेज डे. ए. सोसायटीच्या ताब्यांत न देण्याच्या कामीं रानडे व मेथा यांच्याच प्रमाणें तेलंग व भांडारकर यांचाही आग्रह होता. पण या दोघांच्या वर्तनक्रमांत कित्येकांस "जातिद्वेष" दिसला ! यासंबंधाचा ता० ७-१२-८६ च्या केसरींत स्पष्ट उल्लेख आहे. त्यांतून कांहीं उतारे देतों—"युरोपांतील सुधारणा इतकी जोमदार कां व आमच्याकडील इतकी रडकी कां याचीं कारणें सांगतांना डॉ. भांडारकरांनीं हिंदु युनियन क्लबमध्यें जातिद्वेषाबद्दल जो उल्लेख केला तो, आमच्या मतें, योग्य स्थळीं व योग्य काळीं झाला." "भांडारकर व तज्जातीय मि. तेलंग यांचा डेक्कन कॉलेज डे. ए. सोसायटीकडे न देण्याबद्दल जो आग्रह होता त्याचें तरी कारण कांहीं लोकांच्या मतें ज्ञातिद्वेषच." इतकें लिहून पुढें केसरी म्हणतो, "पहिल्या पहिल्यानें हा जात्यभिमान खाणेंपिणें, स्नानसंध्या, वेदपठण, एवढ्यावरच होता; पण त्याची छाया आतां राजकीय विषयांवरही पडूं लागली आहे." "करितां आतां पुढाऱ्यांनीं त्याचा बींमोड करण्याचा प्रयत्न करावा !" केसरीनें जिकडे तिकडे "जातिद्वेष" पाहात बसणाऱ्यांना दोष दिला आहे हें उघडच आहे.

प्रकरण सतरावें.

इतर कामगिरी.

काशीनाथपंत तेलंग यांच्या मनाचा ओढाच प्रथमपासून वाङ्मयाच्या बाजूस असल्यामुळें व त्यांना आपल्या हातून कांहीं तरी लोकहित व्हावें अशी हौस असल्यामुळें शिक्षणाच्या बाबतींत त्यांचें मन रमत असे व त्या बाबतींत ते कोणतेंही होण्यासारखें असेल तें आनंदानें काम करीत असत. सन १८६२ सालच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युनिव्हर्सिटींतील पदवी दान समारंभाच्या वेळीं सर बार्टल फ्रेअर यांनीं चॅन्सेलर या नात्यानें केलेल्या आपल्या भाषणांत नवीन पदवीधरांना उद्देशून असें म्हटलें कीं, "तुम्हांस येथें जें शिक्षण देण्यांत आलें आहे तो तुमच्याजवळ तुमच्या देशबांधवांच्या फायद्याकरितां म्हणून एक ठेवा दिला आहे हें लक्षांत ठेवा!" म्हणजे मनुष्य जितका जास्त सुशिक्षित होईल तितकी त्याची दृष्टि जास्त फांकते व तितकी त्याची जबाबदारी वाढते. ती जबाबदारी संभाळून आपलें कर्तव्य करणें हेंच सुशिक्षित मनुष्याचें खरें लक्षण होय. तें लक्षण तेलंग यांच्यामध्यें पूर्ण रीतीनें भरलें होतें. म्हणूनच ते शिक्षणाच्या बाबतींत देखील अनेक प्रकारचीं कामें करूं शकत असत. त्यांनीं मुंबई युनिव्हर्सिटींत व एजुकेशन कमिशनचे एक सभासद या नात्यानें केलेल्या कामगिरीचा मागील दोन प्रकरणांत उल्लेख आलेलाच आहे. पण प्रसंग येईल तेव्हां शिकविण्याचें काम करण्यास तयार असणें, निबंध, लेख, व्याख्यानें इत्यादि द्वारांनीं लोकशिक्षणाचें काम करणें, शिक्षणाच्या कामीं जे अहर्निश झटत असतील त्यांना सहानुभूतिपूर्वक सहाय करणें वगैरे सर्व गोष्टी शिक्षणाच्या सदरांतच मोडतात. यांपैकीं बहुतेक प्रत्येक दिशेनें तेलंग शिक्षणकार्याला मदत करीत असत.

तेलंग बी. ए. झाल्यावरोबरच त्यांना शिकविण्याचें काम करण्याची संधि मिळाली होती. त्या वेळीं त्यांनीं प्रथमच एल्फिन्स्टन हायस्कुलांत संस्कृत शिक्षकाचें १–२ महिने काम केलें होतें हें मागें सांगितलेंच आहे. तदनंतर ते सन १८६७ ते १८७२ पर्यंत एल्फिन्स्टन कॉलेजांत फेलो या नात्यानें शिकविण्याचें काम करीत होते. पुढें सन १८८१ मध्यें त्यांची मुंबईस लॉ प्रोफेसरच्या जागीं नेमणूक झाली. लॉ स्कूलमध्यें पहिले हिंदी प्रोफेसर तेलंग हेच झाले होते. त्यांच्या पूर्वी त्या जागेवर नेहमीं युरोपियनाचीच नेमणूक होत असे. तेलंगांची प्रथम नेमणूक झाली ती ॲक्टिंग प्रमाणें झाली होती. पुढें सन १८८८ मध्यें मिस्टर टिरेल लीथ हे विलायतेस निघून गेल्यावर त्यांच्या जागीं तेलंगांची कायमप्रमाणें नेमणूक झाली. त्या वेळीं लॉर्ड रे हे मुंबईचे गव्हर्नर होते. सन १८८९ सालच्या कॉनव्होकेशनच्या वेळच्या आपल्या भाषणांत लॉर्ड रे यांनीं तेलंगांसंबंधानें असे उद्गार काढले:—

"The Law Faculty may be congratulated on having received a great accession of strength in the person of Mr. Telang, a born professor himself, a

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

constant student and therefore–what every professor should be—the guide and the friend of the students." तेलंग हे जणूं उपजतच प्रोफेसर व आजन्म विद्यार्थी असल्यामुळें ते सर्वतोपरी लायक असे विद्यार्थ्यांचे मित्र व मार्गदर्शक होते. असो.

तेलंग यांचा मुंबईच्या स्टुडंट्स लिटररी आणि सायंटिफिक सोसायटीशीं सन १८७२ पासून जो सेक्रेटरी या नात्यानें संबंध जुळला तो पुढें अठरा वर्षेपर्यंत टिकला. त्यांच्या कार्यक्षेत्रांत मुलींच्या शाळांची देखरेख करण्याच्या कामाचा अंतर्भाव होत असे. त्यांतच त्यांना कित्येक वेळां शाळेंत शिकवावें लागत असे.

पण तेलंग हे अत्यंत व्यवहारज्ञ असल्यामुळें आपल्या देशाच्या तूर्त गरजा काय आहेत हें त्यांच्या पूर्ण लक्षांत आलें होतें. ब्रिटिश सत्तेचा हिंदुस्थान देशावर एक मुख्य परिणाम झाला आहे, तो लोकांस आपल्या स्थितीचें ज्ञान झालें आहे, हा होय. त्यामुळें वाङ्मय शिक्षणाबरोबरच देशांत औद्योगिक शिक्षणाची सोय झाल्याशिवाय आमच्या लोकांचा निभाव लागणार नाहीं ही गोष्ट तेलंगांच्या लक्षांत आली होती. इतकेंच नव्हे तर औद्योगिक शिक्षणाच्या आवश्यकतेविषयीं त्यांची इतकी ठाम समजूत झाली होती कीं त्यांनीं एजुकेशन कमिशन मधील सर्व सभासदांची व अध्यक्ष सर विल्यम हंटर यांची त्यासंबंधानें खात्री करून दिली. याविषयीं सर दिनशा वाच्छा हे आपल्या एका लेखांत पुढीलप्रमाणें लिहितातः—

" Mr. Telang who held strong convictions on the subject had urged the expediency of imparting such (technical) instruction on his colleagues on the Education Commission including its learned and sympathetic president."

या महत्वाच्या विषयाकडे काशीनाथपंत तेलंग व सर फेरोजशहा मेथा या उभयतां पुढाऱ्यांचें पुष्कळ दिवस लक्ष लागलेलें होतें. त्याप्रमाणें त्यांनीं सन १८८५ मध्यें लॉर्ड रे मुंबईस आल्याबरोबर कांहीं दिवसांनीं ही गोष्ट त्यांच्या नजरेस आणली. लॉर्ड रे हे स्वतः एक अति उत्तम शिक्षणविषयक तज्ज्ञ असल्यामुळें व त्यांनीं खुद्द इंग्लंडमध्यें सर्व प्रकारच्या शिक्षणाच्या बाबतींत कित्येक दिवस काम केलेलें असल्यामुळें सदर्हू कामीं त्यांच्या अनुभवाची चांगलीच मदत झाली व लॉर्ड रेच्या सहानुभूतीनें तेलंग व मेथा यांनीं धंदेशिक्षणाच्या संस्थेची एक

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

योजना तयार केली. त्यासंबंधाची हकीकत अंमळ मनोरंजक असल्यामुळें सर दिनशा वाच्छा यांच्या एका लेखाच्या आधारानें ती इकडे थोडक्यांत देतों.

सन १८७०-७५ च्या सुमारापासूनच मुंबईच्या पुढाऱ्यांच्या ही गोष्ट लक्षांत आली होती कीं, देशाच्या राजकीय व सामाजिक सुधारणेबरोबरच आमची औद्योगिक सुधारणाही झाली पाहिजे. पुढाऱ्यांची अशी खात्री एकदां झाल्याबरोबर त्याबद्दलच्या उपाययोजनेलाही पण आपण लवकर लागलें पाहिजे असें त्यांच्या मनानें घेतलें. यासंबंधानें स्वतः काशीनाथपंत तेलंगांनीं एजुकेशन कमिशनमधील मंडळीची सहानुभूती मिळविली होती हें वर सांगितलेंच आहे. पुढें सन १८८४ च्या अखेरीस लॉर्ड रिपन साहेबांना उत्साहपूर्वक प्रेमाचा निरोप जेव्हां मुंबईकरांकडून देण्यांत आला तेव्हां त्यांचें स्मारक करण्याच्या निमित्तानें बरीच मोठी रक्कम (अडीच लाख) जमा झाली होती. तिचा उपयोग एकादा पुतळा अगर स्कालरशिपा स्थापन करण्याकडे न करतां धंदेशिक्षणाची सोय करण्याकरितां सरकारनें एकादी संस्था निर्माण करण्याचें कबूल केल्यास त्या कामाकडे त्या रकमेचा विनियोग करण्याचें ठरलें. इतकी तयारी होतांच लॉर्ड रे साहेबांनीं मुंबईच्या पुढारी लोकांस सेक्रेटेरियटमध्यें बोलावून धंदेशिक्षणाच्या संस्थेची योजना तयार करण्यास आरंभ केला. इतक्यांत सन १८८७ सालीं महाराणी (व्हिक्टोरिया) साहेबांच्या जुबिलीचा उत्सव नजीक आला. त्याबद्दलचें एकादें स्मारक उभारणें जरूर होतेंच. पुढें सर दिनशा माणकजी पेटिट यांनीं कांहीं अटींवर एल्फिन्स्टन कॉलेज कोटांत आणल्यास त्याच्या योग्य अशी इमारत बांधून देण्याचें कबूल केलें. पण कालेजची जुनी इमारत बांधण्याकरितां (परळ येथें) पहिले कावसजी जहांगीर रेडीमनी यांनीं दोन लाख रुपये दिले होते. तेव्हां तोड अशी निघाली कीं सर दिनशा पेटिट यांनीं कबूल केलेल्या रकमेनें कोटांतलें कॉलेज बांधून इमारतीला रेडीमनी यांचें नांव द्यावें व परळ येथील जुन्या कालेज इमारतीला सर दिनशा पेटिटचें नांव द्यावें. आणि ही (परळ येथील) इमारत धंदेशिक्षणाच्या शाळेकरितां वापरावी. याप्रमाणें सर्व योजनेला इतकें स्वरूप येण्याला तेलंग व मेथा यांचेच केवळ श्रम कारणीभूत झाले. त्यांतूनही लॉर्ड रे साहेबांची पूर्ण सहानुभूति या कामीं नसती तर तें काम इतक्या लवकर हातावेगळें झालें नसतें. पुढें ती धंदेसंस्था कायमप्रमाणें चालावी याकरितां बोर्डाची व्यवस्था करण्यांत आली व त्यांत जितक्या फंडांचा संबंध आला तितक्यांचे प्रतिनिधि व सरकारचे कांहीं प्रतिनिधि यांची बोर्डावर नेमणूक करण्यांत आली. कायम खर्चाची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तजवीज करण्याकरितां रिपन मेमोरियल फंड, सर जमशेटजी जिजीभाई यांचा व नवरोजी फर्दुनजी यांचा असे दोन स्मारक फंड—इतके फंड एकत्र करण्यांत येऊन मुंबई सरकारनें वार्षिक खर्चाकरितां कांहीं सालीना रकम देण्याचें ठरविलें. याप्रमाणें सर्व तयारी होतांच परळ येथें " व्हिक्टोरिया जुबिली टेक्निकल इन-स्टिट्यूट " या नांवानें धंदेशिक्षणाचें कॉलेज उघडण्यांत आलें, व तें आज सुमारें चाळीस वर्षें उत्तम रीतीनें चाललें आहे. ही संस्था स्थापन करण्याच्या कामांत तेलंगांच्या अंगचे अनेक अमोलिक गुण तसेच फेरोजशहा मेथा यांचेही कसे कामास आले हें सर दिनशा वाच्छा यांच्याच शब्दांत सांगतों:—

" Nothing gave so much pleasure to Mr. Telang as the establishment of the Institution on which he had, for years, set his heart and for which he had worked so hard. It was a second best instance of the consummate statesmanship in matters of higher scientific education of himself and of his eminent co-worker, the late Sir Phirozesha Mehta." " The establishment of the V. J. T. Institute may truly be said to be the coping stone of all the public activities of Mr. Telang just before his elvation to the Bench in 1889."

तेलंगांच्या मनाचा ओढा वाङ्मयाकडे असला तरी उद्योगधंद्यांच्या दृष्टीनें देशाची उन्नति व्हावी एतदर्थ ते कसे कसून तनमनधनेंकरून खटपट करीत असत हें वरील हकीकतीवरून स्पष्ट झालेंच आहे. त्यासंबंधानें दुसरें एक उदाहरण देतों. त्यांत तर तेलंगांचा हजारों रुपये तोटा झाला होता. तरी त्यांनीं तो व्यवहार केवळ देशहिताच्या—स्वदेशी धंद्यांच्या—दृष्टीनें केला होता हेंच लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. सन १९०२ सालीं अहमदाबादेस औद्योगिक प्रदर्शन भरविण्यांत आलें होतें. त्याप्रसंगीं सर फेरोजशहा मेथा यांनीं स्वदेशी उद्योगधंद्यांसंबंधानें एक अत्यंत कळकळीचें भाषण केलें. त्या वेळीं मोठमोठे सरकारी अधिकारी हजर होते. त्या भाषणांत मेथा शेटनीं आपण व तेलंग यांनीं स्वदेशीच्या पायीं एकदां कसा अल्पसा स्वार्थत्याग केला होता हें सांगितलें. तो भाग असा:–

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"In the seventies, in conjunction with some of my friends like the late lamented Mr. Justice K. T. Telang, I and others, who were keen in our new-born enthusiasm to promote the industries and arts of India, started a soap-factory. We scrupulously attended every meeting of the Board of Directors, for we were on the board, to see that the concern was successful. Well, it is only as a case of self-sacrifice, that I mention it before Mr. Lely, that we lost every pie of our money."

ही सावणाच्या कारखान्याची गोष्ट झाली. नंतर कांहीं दिवसांनीं दुसऱ्या एका स्वदेशीधंद्याची तेलंगांनीं तयारी चालविल्याचा त्यांच्या सन १८८६ मधल्या एका लेखांत उल्लेख सांपडतो. असो.

हें थोडेंसें विषयांतर झालें. पण त्याचा धंदेशिक्षणाच्या दृष्टीनें व देशाच्या औद्योगिक प्रगतीच्या दृष्टीनें थोडासा संबंध आला म्हणून हें विवरण केलें. असो.

शिक्षणाचा कोणताही प्रकार असो, त्याचा प्रसार करण्याच्या कामीं तें विद्यादान आहे या भावनेनें तेलंग हे शक्य ती मदत करण्यास केव्हांही कसूर करीत नसत. ते विद्यार्थ्यांना कितपत प्रत्यक्ष मदत करीत असत याची बातमी ते ह्यात होते तोंपर्यंत त्यांच्याकडून किंवा त्यांच्या जवळच्या आप्तांकडून कोणास लागणें शक्य नव्हतें. ते दिवंगत झाल्यावर मात्र त्याबद्दलची माहिती हळुहळू बाहेर पडूं लागली. डॉ. मॅकिकन यांनीं आपल्या एका भाषणांत तेलंग हे शेंकडों विद्यार्थ्यांना द्रव्यद्वारा मदत करीत असत असें त्यांना प्रत्यक्ष विद्यार्थ्यांकडून मिळालेल्या माहितीवरून सांगितलें आहे. तेलंगांकडून मदत घेऊन व आपला विद्याभ्यास संपवून उद्योगास लागले—कांहीं नोकरीवर असलेले व कांहीं पेनशनमध्यें गेलेले—लोक अद्यापि ह्यात आहेत. त्यांपैकीं कांहींनीं आपण तेलंगांकडून मदत घेऊन शिकल्याचें हल्लींच आम्हांस सांगितलें. पण इंदुप्रकाशकर्त्यांनें तेलंगांच्या मृत्युलेखांत (सन १८९३) त्यांच्याकडून मदत घेणाऱ्या अशा गरीब विद्यार्थ्यांची संख्या २५० ते ३०० होती असें लिहिलें आहे! ही मदत मुंबईत राहणाऱ्या गरीब विद्यार्थ्यांना फी अगर पुस्तकांचा खर्च किंवा खाणावळीचे पैसे अशा रूपानें तेलं-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गांकडून मिळत असे. ही तेलंगांकडून विद्यादानाचे कामीं प्रत्यक्ष मदत होत असे. त्यांच्याकडून शिक्षणाच्या कामीं प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें आणखी किती मदत होत असे हें नक्की समजण्यास मार्ग नाहीं. आम्हांस जीं कांहीं अशा प्रकारचीं उदाहरणें समजलीं तीं पुढें दिलीं आहेत.

सन १८९०-९१ च्या सुमारास मुंबईस कै. रा. रा. बळवंत भाऊ नगरकर यांनीं "शिवाजी हायस्कूल" नांवाची शाळा कांहीं वर्षें चांगल्या रीतीनें चालविली होती. ह्या शाळेचा एकदां एक बक्षिससमारंभ धोबी तलावावरील फ्रामजी कावसजी हॉलमध्यें होता. त्या वेळीं आम्हीं हजर होतों. अध्यक्षस्थानीं न्या. तेलंग हेच होते. शाळेसंबंधाचा रिपोर्ट वाचून दाखवितांना रा. नगरकरांनीं शाळेस तेलंगसाहेबांची बरीच महत्वाची मदत असल्याचें सभेस कळविलें.

मुंबई नजीक दादर येथें सन १८९२ च्या एप्रिल ता. २४ रोजीं "धी जनरल एजुकेशन इन्स्टिट्यूट" The General Education Institute of Dadar) नांवाची शिक्षणसंस्था स्थापन झाली. तिच्या मूळ प्रस्थापकांपैकीं न्या. तेलंग हे एक होते. त्या संस्थेकडून आज कित्येक शाळा चांगल्या रीतीनें चालविल्या जात आहेत.

मुंबई येथें कोटांत प्रसिद्ध सावकार शेट दामोदरदास गोवर्धनदास यांनीं एक सार्वजनिक वाचनालय (People's Free Reading Room) स्थापन केलें आहे. तें उघडण्याचा समारंभ सन १८९२ त नवंबरमध्यें न्या. तेलंग यांच्या हस्तें झाला.

सन १८८० सालीं कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं पुण्यास न्यु इंग्लिश स्कूल काढल्याचें व आरंभापासूनच कै. आगरकर व कै. टिळक हे उभयतां त्यांना येऊन मिळाल्याचें सर्वांस माहीतच आहे. दुसऱ्याच वर्षीं (१८८१) शाळेस कांहीं सामान, पुस्तकें वगैरे जिनसांची जरूर लागली व त्याबद्दल शाळेस वर्गणीच्या व पुस्तकांच्या रूपानें सुमारें ३५० रुपयांची मदत मिळाली. त्यांत रसायनशास्त्रीय उपकरणें विकत घेण्याकरितां म्हणून (for purchasing Chemical apparatus) तेलंगांकडून आलेले ५० रुपये शाळेच्या दप्तरांत दाखल झालेले आहेत. पुढें सन १८८४ मध्यें शाळेला नियमबद्ध स्वरूप देण्याकरितां डेक्कन एजुकेशन सोसायटी स्थापन करण्यांत आली. तेव्हां काशीनाथपंत तेलंग हे १००० रुपये भरून त्या सोसायटीचे पेट्रन झाले. लागलींच तेलंगांची सोसायटीच्या कौन्सि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लमध्यें निवडणूक झाली. कौन्सिलर या नात्यानें तेलंग पुढें सोसायटी तर्फे होणाऱ्या बहुतेक सर्व महत्वाच्या समारंभाचे वेळीं हजर रहात असत. व कौन्सिलर या नात्यानें त्यांची सोसायटीच्या (१८९० मध्यें तयार झालेल्या) ट्रस्ट डीडवर सही आहे. या सर्व गोष्टी व त्यांनीं शाळेला अनेकदां दिलेल्या भेटी शाळेच्या त्या त्या सालच्या रिपोर्टांत नमूद आहेत. सारांश, सदरील सोसायटीचे तेलंग जे एकदां कौन्सिलर झाले ते अखेरपर्यंत—१८९३ पर्यंत—होते. ते वारल्यावर त्यांच्या जागीं सर फेरोजशहा मेथा यांची निवड झाली. असो. कौन्सिलर झाल्यावर तेलंगांनीं शाळेला अनेक वेळां भेट दिली होती व त्या त्या वेळीं ते अध्यापक वर्गासंबंधानें सहानुभूतिपूर्वक चार गोड शब्द बोलून त्यांना उत्तेजन देत असत. एकदां तर (१८८४ जून १० रोजीं) अध्यापक वर्गानें तेलंगांना मानपत्र देऊन त्यांना सी. आय. ई. हा मानाचा किताब मिळाल्याबद्दल त्याचें अभिनंदन केलें होतें; व त्यावर त्यांनीं ह्या मंडळीच्या स्तुत्य उपक्रमाबद्दल उत्तेजनपर उद्गार काढले होते. याबद्दलचे केसरींतले उतारे मागील प्रकरणांत दिलेच आहेत. सारांश, सदरील शाळा निघाल्या दिवसापासून त्यांच्या अंतकालपर्यंत तिच्याशीं तेलंगांचा अत्यंत सहानुभूतिपूर्ण संबंध असून त्यांनीं एजुकेशन कमिशनच्या रिपोर्टास जोडलेल्या आपल्या भिन्नमतपत्रकांत देखील त्या नमुनेदार शाळेसंबंधानें अंमळ अभिमानाचे उद्गार काढले आहेत.

परंतु रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांनीं आपल्या टिळक चरित्रांत (पृ. १६५) असें लिहिलें आहेः—

" चिपळूणकर वारण्याच्या पूर्वीं (१८८१ मध्यें) काशीनाथपंत तेलंग हे न्यू इंग्लिश स्कूल पाहावयास आले होते व त्यांनीं हें दणदणीत हायस्कूल व त्याचे ते तरतरीत शिक्षक पाहून मोठें कौतुक केलें. आणि त्यांनीं मंडळींत बोलूनही दाखविलें कीं, हायकोर्टांत वकिली करण्यापेक्षां या शाळेंत शिक्षक म्हणून येऊन राहिलों तर मला किती तरी आनंद होईल. पण हें घडून न येण्याला त्यांच्या मार्गांत काय ती एकच नड होती. त्यांनीं मिळविलेल्या रुपयांचा पहिला लक्ष पूर्वींच भरून गेला होता. दुसऱ्याची तेवढी भरती व्हावयाची होती ! "

या कथेला आधार काय तें केळकरांनीं सांगितलें नाहीं. पण त्यांनीं हीच गोष्ट अन्य ठिकाणीं (Vide, " Indian Worthies " vol. I, p. 149, Manoranjan Press, 1906) पूर्वीं एकदां सांगितली होती. पण तेथें त्यांनीं " असें म्हणतात " (it is said) व " असें ऐकतों " (reported)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असें लिहिलें आहे. म्हणजे केळकरांनीं आपण सदरील गोष्ट ऐकींव बातमीच्या आधारावर लिहिली असें पर्यायानें कबूल केलें आहे. पण ती ऐकींव माहिती केळकरांना लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकरकृत वि. कृ. चिपळूणकरांच्या चरित्रांत मिळाली असें उघड दिसतें. या चरित्रांत सदहू तेलंगांच्या भेटीची हकीकत कर्त्यानें आपणांस शास्त्रीबोवांकडून समजली असें पृ. २६६ ते २६८ वर बऱ्याच विस्तारानें लिहिलें आहे. परंतु सन १८८१ सालाचा न्यू इंग्लिश स्कूलचा रिपोर्ट पाहिला तर असें स्पष्ट दिसून येतें कीं तेलंगांनीं त्या सालीं शाळेला मुळीं भेटच दिली नाहीं! फक्त तेलंगांकडून रसायनशास्त्रीय उपकरणांकरितां म्हणून ५० रुपयांची देणगी आल्याचें मात्र त्या रिपोर्टांत (१८८१) दाखल आहे. पण तशा निरनिराळ्या कामांकरितां दुसऱ्या पांच चार गृहस्थांकडून देणग्या आल्याचेंही त्याच रिपोर्टांत नमूद आहे. अर्थात् शास्त्रीबोवांच्या चरित्रलेखकानें तेलंगांच्या भेटीची हकीकत आपल्या पुस्तकांत देण्यापूर्वी शाळेचा रिपोर्ट मुळीं पाहिलाच नव्हता हें उघड झालें! पण हें तरी कशाला? सदरील चरित्र लेखकानें (लक्ष्मणराव चिपळूणकरांनीं) शास्त्रीबोवा स्वर्गस्थ होऊन तब्बल बारा वर्षें होऊन गेल्यावर "**आठवणीनें**" त्यांचें चरित्र आपण लिहिल्याचें प्रस्तावनेंत कबूल केलें आहे. प्रश्न इतकाच कीं, शाळेचा "**रिपोर्ट**" विश्वसनीय कीं लक्ष्मणरावांची बारा वर्षांनीं झालेली **आठवण** विश्वसनीय? तेलंगांनीं सन १८८१ च्या आगष्टांत शाळेस भेट दिल्याचें केळकर ("Indian Worthies" मध्यें) सांगतात. शाळेचा (या सालचा) रिपोर्ट ता. २७ डिसेंबर १८८१ रोजीं म्हणजे फक्त चारच महिन्यांनीं लिहिला गेला होता हें स्पष्ट दिसतें. शास्त्रीबोवा त्या वेळीं हयात होते व रिपोर्टांत सर्व गोष्टी स्वतः त्यांनींच दाखल केल्या होत्या हें उघडच आहे. प्रश्न इतकाच कीं, शास्त्रीबोवांच्या हयातींत त्यांनींच समक्ष रिपोर्टांत दाखल केलेली हकीकत खरी कीं लक्ष्मणरावांना त्यानंतर बारा वर्षांनीं आठवलेली हकीकत खरी? ह्याचें उत्तर सूज्ञ वाचकांनींच द्यावें!

पण शास्त्रीबोवांच्या चरित्रलेखकास दुसऱ्या एक दोन बाबतींत देखील त्याच्या आठवणीनें असेंच फसविलेलें दिसतें. न्या. रानड्यांच्यासंबंधानें त्यानें केलेलें एक महत्वाचें विधान अगदीं चुकीचें होतें असें रानड्यांच्या चरित्रकर्त्यानें कधींच सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. त्याचप्रमाणें प्रि. मोडक हे रत्नागिरीस हेड मास्तर होते त्या मुदतींत त्यांच्या घरीं दर रविवारीं असिस्टंट मास्तर लोक जमून सोंगट्या वगैरे खेळत असत असें विष्णुशास्त्री यांच्या चरित्रांत जें वर्णन आलेलें आहे तें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सगळें खोटें आहे असें मोडकांचे आप्त कै. रामचंद्र भिकाजी जोशी यांनीं (त्यांच्या निधानापूर्वी थोडे दिवस) समक्ष आम्हांस सांगितलें. रामभाऊ जोशी हे त्या वेळीं मोडकांच्या घरींच राहात असत. अशा स्थितींत कोणासही शास्त्रीबोवांच्या चरित्राचा आधार काय उपयोगी ?

त्या चरित्रलेखकाच्या बाबतींत दुसरा एक प्रश्न उत्पन्न होतो. त्यासंबंधानें दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. तेलंगांचा किंवा रानड्यांचा लोभ सुटला नव्हता असें 'येन केन प्रकारेण' निराधार व खोट्या गोष्टी लिहून दाखविणाऱ्या लक्ष्मणराव चिपळूणकरांनीं स्वतः लोभ सोडला होता काय ? त्यांनीं कांहीं स्वार्थत्याग केला होता काय ? विधिवशात् शास्त्रीबोवा मृत झाल्यावर त्यांच्या संस्था त्यांच्या धाकट्या बंधूंनींच—लक्ष्मणरावांनींच—चालवाव्या हेंच अधिक स्वाभाविक व अधिक योग्य नव्हतें काय ? तसें न करतां उमरावतीस आपल्या चांगल्या पगाराच्या नोकरीलाच चिकटून राहण्यांत शास्त्रीबोवांच्या चरित्रलेखकाचा लोभ होता कीं स्वार्थत्याग ?

असो. पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलच्या बाबतींत तेलंगांचें वर्तन प्रथमपासूनच अत्यंत सहानुभूतिपूर्ण व आपलेपणाचें दर्शक असें होतें. त्यामुळें ते शाळेला आरंभापासूनच शक्य ती मदत करीत असत. इतकेंच नव्हे तर शाळेच्या—व पुढें कॉलेजाच्या—महत्वाच्या समारंभाच्या वेळीं ते जातीनें हजर राहात असत. फार काय, पण मागें एकदां सांगितल्याप्रमाणें एजुकेशन कमिशनच्या रिपोर्टास जोडलेल्या आपल्या भिन्नमतपत्रकांत देखील तेलंगांनीं सदरील शाळेचा अभिमानपूर्वक उल्लेख केला आहे ! अशा कर्तव्यदक्ष व थोर गृहस्थांविषयीं समंजस व सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या महाराष्ट्रीय लोकांची मनोवृत्ति कशी असावी बरें ? व लक्ष्मणराव चिपळूणकरांची कशी होती ? आणि नरसोपंत केळकरांची कशी आहे ? या सर्व गोष्टींचा सुज्ञ वाचकांनींच कृपा करून आपल्या मनाशीं विचार करावा.

प्रकरण अठरावें.

सामाजिक सुधारणा.

काशीनाथपंत तेलंग हे सन १८७२ मध्यें आपल्या बॅरिस्टरीच्या धंद्यास लागल्या दिवसापासूनच सार्वजनिक कामांत पडूं लागले. सार्वजनिक कामाच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्थात् अनेक बाबी होत्या; राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, शिक्षणविषयक वगैरे. त्यांपैकीं बहुतेक बाबतींत तेलंगांनीं काम केलें आहे. शिक्षणाच्या बाबतींत त्यांनीं काय काय कामें केलीं याचा मागील तीन प्रकरणांत उल्लेख आलेलाच आहे. त्यांतच धंदेविषयक शिक्षणाकडेही लक्ष पुरवून त्या दिशेनें त्यांनीं काय कामगिरी केली याचाही थोडासा उल्लेख आला आहे. आतां त्यांच्या दुसऱ्या म्हणजे सामाजिक क्षेत्रांतील कामगिरीविषयीं लिहावयाचें आहे.

सामाजिक सुधारणेचा गेल्या सुमारें शंभर वर्षांचा इतिहास अत्यंत बोधप्रद आहे. सामाजिक सुधारणेच्या बऱ्याच बाबी हल्लीं लोकांच्या आचरणांत उतरल्या आहेत. त्यामुळें कित्येकांस मागील इतिहास तेवढा कदाचित् मनोरंजक वाटणार नाहीं. परंतु सामाजिक सुधारणेचें कार्य अद्यापि पुरें झालें नाहीं. तें चालू राहावयाचेंच आहे. त्यामुळें ज्या लोकांनीं तें प्रस्तुत आपल्या अंगावर घेतलें आहे, त्यांना मागचा थोडासा इतिहास समजल्यास त्यापासून बोध झाल्यावांचून राहणार नाहीं. इतकेंच नव्हे तर, त्यायोगें त्यांना आपल्या कामीं उत्तेजनच मिळेल अशी खात्री वाटते. सबब तो इतिहास थोडक्यांत देतों.

सामाजिक सुधारणेची—आधुनिक दृष्टीनें—लोकांस खरी कल्पना गेल्या शतकाच्या पूर्वार्धांत—म्हणजे बरोबर शंभर वर्षांपूर्वी—झाली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मुंबईच्या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन मधून तयार झालेले पहिले सुशिक्षित—महाराष्ट्रीय—गृहस्थ म्हणजे कै. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर हे होत. ते चांगले विद्वान् असून त्यांचें इंग्लिशभाषेवर उत्तम प्रभुत्व असे. त्यांनीं इतिहास-संशोधनाचें बरेंच कार्य केलेलें असून ते त्या वेळच्या मुंबईतील एशियाटिक सोसायटीच्या त्रैमासिकांत वरचेवर विद्वत्त्वपूर्ण असे लेख लिहीत असत. पुढें त्यांची एल्फिन्स्टन कॉलेजांत गणिताचे असिस्टंट प्रोफेसर या हुद्यावर नेमणूक झाली. ते फार थोर मनाचे गृहस्थ असून त्यांची विचारसरणी अत्यंत उदात्त असे. ते सर्व जातीच्या व सर्व धर्मांच्या लोकांबरोबर बंधुभावानें वागत असत. व ही गोष्ट हिंदुसमाजाच्या तत्कालीन स्थितीचा विचार केल्यास लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. त्यांच्या शिष्यवर्गांत पारशी, मुसलमान, ख्रिस्ती, हिंदु असे सर्व जातीचे लोक होते. त्यांत शेट दादाभाई नवरोजी हे एक होते. त्यांपैकीं सर्वजण शास्त्रीबोवांसंबंधानें नेहमीं आदरानें बोलत असत. बाळशास्त्री हे आपल्या हिंदु लोकांपैकीं पहिले समाजसुधारक म्हणण्यास हरकत नाहीं. एकोणि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साव्या शतकाच्या तिशीमध्यें—in the thirties—एक श्रीपत शेषाद्रि नांवाचा ब्राह्मण बाटून ख्रिस्ती झाला होता. पण त्याला पुढें पश्चात्ताप होऊन परत हिंदुधर्मांत येण्याची इच्छा झाली. पण या गोष्टीला हिंदुसमाज कबूल होईना. इतकेंच नव्हे, तर धाकजी दादाजी यांच्या नेतृत्वाखालीं सबंध हिंदु समाजानें त्या प्रकाराला जोराचा विरोध केला. अशा वेळीं बाळशास्त्री यांनीं सदर्हू प्रकरणीं मोठ्या धैर्यानें पुढाकार घेऊन त्या वेळचे मुंबईतील सर्व हिंदु लोकांचे प्रसिद्ध पुढारी नामदार जगन्नाथ शंकर शेट यांचें सहाय्य मिळविलें व श्रीपत शेषाद्रीला प्रायश्चित्त देऊन हिंदुधर्मांत परत घेतलें ! अर्थात् सबंध हिंदुसमाज त्या वेळीं खवळून गेला होता. यासंबंधानें न्या. तेलंग आपल्या एका लेखांत म्हणतातः—

" A similar question (of taking back a Christian convert into the Hindu fold) arose long afterwards in connection with the case of Shripat Sheshadri—a brother of the late Rev. Narayan Sheshadri—in which the late enlightened Prof. Bal Gangadhar Shastri is understood to have taken a prominent part which mortally offended the orthodoxy of his day."

मुंबई इलाख्यांत हिंदु सुशिक्षित गृहस्थानें एक शतकापूर्वी समाजसुधारणेच्या मार्गावर पहिलें पाऊल टाकलें तें हेंच होय. तदनंतर मुलींच्या शाळा स्थापन झाल्या. विधवा पुनर्विवाहाची चळवळ सुरू झाली व त्यांत कै. विष्णुशास्त्री पंडित यांनीं पुढाकार घेतला हें प्रसिद्धच आहे.

पण त्या वेळच्या सर्व समाजसुधारणेच्या कामांत एक महत्वाची गोष्ट घडली होती. तिचा प्रथम उल्लेख पाहिजे. सदरील कामीं आमच्या लोकांस त्या वेळच्या अधिकारी व बिन अधिकारी अशा युरोपियन लोकांची फार सहानुभूति व मदत मिळत असे. पण यासंबंधानें पुढें जरूर तसा योग्य स्थळीं विस्तृत उल्लेख येईल. त्याचा या ठिकाणीं नुसता निर्देश केला. असो. इंग्लिश शिक्षण घेऊन (युनिव्हर्सिटीच्या स्थापनेपूर्वीच) जी पहिली सुशिक्षितांची पिढी तयार झाली तिला आमच्या समाजांतील जी गोष्ट ठळकपणें प्रथम नजरेस पडली ती आमच्या स्त्रीवर्गाची दुःस्थिति होय. त्यामुळें स्त्रियांची स्थिति सुधारण्याबाबतचे प्रयत्न प्रथम झाले पाहिजेत असें त्यांच्या मनानें घेतलें व त्याप्रमाणें त्यांची खटपट सुरू झाली.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांनीं—त्यांत एल्फिन्स्टन इंन्टिट्यूशनमधले कांहीं विद्यार्थी होते--प्रथम सन १८४८ सालीं प्रोफेसर लोकांच्या—त्यांत शेट दादाभाई नवरोजी होते—साहाय्यानें "स्टुडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी" नांवाची संस्था स्थापन केली व तिच्या आश्रयाखालीं एक मुलींची शाळा उघडली. याविषयीं डॉ. भांडारकर यांनीं एके प्रसंगीं असे उद्गार काढले आहेतः—

"In the year 1848 was established the first Girls' School in Bombay by the members of the Students' Literary and Scientific Society. At that time there was no sort of political agitation, ×××× so that social reform is prior to political reform, and the object of the social reformers was to endeavour to elevate the condition and the degraded position of woman."

यांत प्रो. पॅटन, प्रो. रीड, प्रो. दादाभाई यांचेकडून महत्वाचें सहाय झालें. या प्रमाणें सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी मुंबईंत जें स्त्रीशिक्षणाचें बीज—किंबहुना समाजसुधारणेचा "श्रीगणेशा" सुरू करण्यांत आला—त्याची पुढें हळू हळू वाढ होऊन प्रस्तुत काळीं त्याचा मोठा वृक्ष झालेला आहे व त्याचीं कांहीं मधुर फळेंही आपणांस प्रत्यक्ष पहावयास मिळत आहेत.

या गोष्टी जरी सत्य असल्या तरी खऱ्या सामाजिक सुधारणेचा आरंभ देशांत ब्रिटिश सत्तेची स्थापना झाल्या दिवसापासूनच झाला हें विसरतां कामा नये. इंग्लिश लोकांनीं देशाचीं सर्व राज्यसूत्रें आपल्या हातांत घेतल्यामुळें पूर्वींची आपापसांतील यादवी मोडली, जनतेला अधिक सुरक्षितपणा वाटूं लागला, व एकंदरींत देशांत शांतता नांदूं लागली. या गोष्टी खऱ्या आहेत. त्याचप्रमाणें त्यांनीं इकडे नवीन इंग्लिश शिक्षणाची पद्धत सुरू केल्यामुळें लोकांस बऱ्याचशा नवीन गोष्टींचें ज्ञान होऊं लागलें हेंही कांहीं खोटें नाहीं. परंतु याहीपेक्षां महत्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे ब्रिटिश सत्तेबरोवर देशांत—पोस्ट, तारायंत्र, आगगाड्या, आगबोटी वगैरे—ज्या दुसऱ्या कांहीं गोष्टी सुरू झाल्या त्यायोगेंकरून लोकांच्या दृष्टींतच आपोआप हरएक प्रकारें फरक पडूं लागला, ही होय. आगगाड्या, आगबोटी सुरू झाल्यामुळें लोकांच्या प्रवासाची चांगली सोय झाली, हें खरें, परंतु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आगगाडींतून किंवा आगबोटीवरून प्रवास करणाऱ्या लोकांकडून स्पर्शास्पर्शी-संबंधाचे निर्बंध पूर्वीसारखेच कसे पाळले जाणार ? त्याचप्रमाणें लांबच्या प्रवासांत गाड्यांतून किंवा बोटींवरून खाण्यापिण्याचे प्रसंग येणारच. त्या वेळीं सोंवळ्या-ओवळ्याचे नियम पूर्वीप्रमाणेंच कसे पाळतां येणार ? रेल्वेच्या स्टेशनावर किंवा बंदरावर सोडावॉटरचीं दुकानें झालीं. प्रवासी लोकांस उन्हाच्या वेळीं तहानही लागणारच व त्यांना जवळच तयार मिळणारें सोडावॉटर घेण्याची इच्छा होणारच. अशा वेळीं अमक्याच्या हातचें पाणी घ्यावयाचें व तमक्याच्या हातचें घ्यावयाचें नाहीं अशा प्रकारचे नियम पाळतां येणार कसे ? " खरा समाजसुधारक—म्हणजे सुधारणा घडवून आणणारा—सोडा वॉटर विकणारा इराणी हाच होय " असें जें कांहीं वर्षांपूर्वी एका इंग्रजी वर्तमानकर्त्यानें म्हटलें होतें तें जरी थोडेंसें विनोदात्मक असलें तरी अगदीं सत्य होय. सारांश, याप्रमाणें बदललेल्या परिस्थितीमुळें कांहीं कांहीं बाबतींत लोकांच्या आचारविचारांत नकळतच फरक पडूं लागला. म्हणजे ब्रिटिश सत्तेची स्थापना हें एक आमच्या देशांत सामाजिक दृष्टीनें नवीन मन्वंतरच सुरू झालें असें म्हणण्यास मुळींच हरकत नाहीं.

ब्रिटिश सत्ता या देशांत सुरू झाल्यापासून आणखी एका मार्गानें सामाजिक सुधारणेला मदत होऊं लागली. तो मार्ग म्हणजे सरकारच्या हातांतली कायदे करण्याची सत्ता होय. हा अधिकार कोणत्याही देशांतल्या सरकारास असतोच. तसा या देशांत इंग्लिश सरकारचा अंमल सुरू झाल्यापासून त्यालाही तो प्राप्त झाला. या अधिकाराचा उपयोग करून आमच्या सरकारानें इकडील लोकांत प्रचलित असलेल्या अनेक सामाजिक अगर धार्मिक (पण केवळ अन्यायाच्या व अमानुषपणाच्या) चाली बंद केल्या आहेत. सतीची चाल, गुलामगिरी, बालहत्या, ठगी, वगैरे प्रकार ब्रिटिश सरकारानें कायद्यानें बंद केले आहेत. आणखी अशाच कांहीं गोष्टींचा उल्लेख करतां येईल. तात्पर्य, इंग्लिश सरकारनेंच देशांत आल्यापासून सामाजिक सुधारणा पुष्कळ अंशानें घडवून आणली यांत शंका नाहीं.

त्याचप्रमाणें देशांत स्थापित झालेल्या न्याय कोर्टांनीं देखील सामाजिक सुधारणेच्या कामीं महत्वाची मदत केली आहे. आमच्या धर्मशास्त्राप्रमाणें हिंदु कुटुंबांतील मालमिळकतीवर स्त्रियांना फक्त पोटगीपलीकडे स्वतंत्र असे हक्क मुळींच नव्हते. पण तो अन्याय आमच्या न्यायकोर्टांनीं—निदान मुंबई इलाख्यापुरतें बोलावयाचें असल्यास—पुष्कळच अंशानें दूर केला आहे. फार काय, पण मुलीला बापाच्या मिळकतीवर–त्याला मुलगा नसेल तेव्हां—आतां पूर्ण वारसा हक्क प्राप्त झाला आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तशीच इतर बावतींतही कोर्टांनीं न्यायदृष्टीनें बरीच सुधारणा केली आहे. त्याचे कांहीं मासले दिल्यास वाचकांची सहज खात्री होईल. सन १८८०–८१ च्या सुमारास मुंबई हायकोर्टांत न्यायमूर्ति मेलव्हिल यांजसमोर एक खटला आला होता. त्यांत अविभक्त कुटुंबांतील एका मनुष्यानें जर परिश्रमपूर्वक विशेष प्रकारचें शिक्षण घेऊन चांगले पैसे मिळविले तर त्याच्या मिळकतीवर हक्क कोणाचा—त्याच्या विधवा स्त्रीचा कीं त्या कुटुंबांतील इतर बांधवांचा—असा मुख्य प्रश्न होता. हायकोर्टानें ठरविलें कीं, मयत मनुष्यानें तें विशेष प्रकारचें शिक्षण (अविभक्त) कुटुंबाच्या खर्चानें घेतलें नसेल तर त्याच्या सर्व मिळकतीला त्याची विधवा स्त्रीच हक्कानें पात्र होईल; इतर मनुष्यांचा त्यावर हक्क पोंचूं शकत नाहीं. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या एका खटल्यांत कोर्टानें ठरविलें कीं, एकाद्या हिंदु स्त्रीवर तिच्या कर्जा-बावत जर कोर्टाचा हुकूमनामा झाला तर त्याला अनुसरून तिला तुरुंगांत पाठवितां येत नाहीं ! तिसरे वेळीं एकदां न्या. वेस्टसाहेबांपुढें एक खटला होता. त्यांत एका नायकिणीनें आपल्या दत्तक आईवर तिच्या ताब्यांत असलेल्या मिळकतीच्या विभागणीकरितां फिर्याद केली होती. तसली फिर्याद सार्वजनिक हिताच्या व नीतीच्या दृष्टीनें चालूं शकत नाहीं असा कोर्टानें निकाल दिला ! हायकोर्टापुढें सन १८८६ च्या सुमारास आणखी एक खटला आला होता. तो त्याहीपेक्षां अधिक महत्त्वाचा होता. एका हिंदु मुलीचे आईबाप तिच्या बालपणींच मयत झाले होते. त्या वेळीं तिच्या बापाच्या बाजूच्या आप्तांनीं—चुलत्यांनीं—तिची नुसती चौकशी देखील केली नाहीं. पण त्या मुलीच्या मामांनीं तिला आपल्या घरीं नेऊन तिचें सर्व प्रकारें लालनपालन केलें. पुढें ती मोठी झाल्यावर तिच्याकरितां योग्य स्थळ पाहून मामांनीं तिच्या लग्नाची तयारी केली. इतक्यांत त्या मुलीचे चुलते जागे होऊन त्यांनीं त्या कामांत "खो" घालण्याच्या इराद्यानें कोर्टांत फिर्याद मांडली आणि "आम्ही पाहूं त्या वराला मुलगी दिली पाहिजे व हा आमचा हक्क आहे" असें मागणें केलें ! फिर्याद डिस्ट्रिक्ट कोर्टांत प्रथम होऊन सर्व प्रकरण शेवटीं हायकोर्टांत आलें. न्या. वेस्ट आणि न्या. बर्डवुड यांनीं असा निकाल दिला:— "मुलीच्या चुलत्यांनीं वराची निवड करावी; पण तो एखाद्या संस्थानांतील रहिवाशी नसावा. कारण तिकडील रहिवाशी मनुष्यावर मुलीच्या हिताच्या दृष्टीनें या कोर्टाचा अधिकार बजावतां येणार नाहीं. सबब ब्रिटिश हद्दींतील वर निवडावा व ती निवड डिस्ट्रिक्ट जज्जानें कायम करावी. परंतु कोणताही वर मुलीच्या इच्छे-विरुद्ध तिजवर लादतां उपयोगीं नाहीं." ठरावांतले मूळ शब्द असे आहेत:—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" Under no circumstances should the Judge force him (a candidate selected by the girl's paternal relations) or any other man on the girl whose views were to be consulted before the final selection was made."

तात्पर्य, स्त्रियांच्या हक्कांच्या दृष्टीनें सामाजिक सुधारणेला आमच्या न्याय कोर्टांनीं किती महत्वाचें सहाय केलें आहे, हें वरील विस्तारावरून स्पष्ट होतें. त्याच मार्गाचें मग न्या. तेलंग, न्या. रानडे, न्या. सर ना. चंदावरकर व न्या. शहा यांनीं अनुकरण करून मुंबई इलाख्यांत स्त्रीवर्गाचें जीवित कायद्याच्या दृष्टीनें सुखमय करण्याचे कसे प्रयत्न केले आहेत हें सर्वविश्रुतच आहे.

याप्रमाणें ब्रिटिश सत्तेच्या आगमनानें प्रत्यक्ष व परंपर-या सामाजिक सुधारणेला महत्वाची मदत झाली, हें खरें. परंतु समाजसुधारणेसारखें जबाबदारीचें काम सरकारी मदतीच्या पांगुळगाड्यानें केव्हांही पूर्ण होत नसतें. तें समाजाच्या पुढाऱ्यांनीं आपल्या अंगावर घेतलेंच पाहिजे. त्याप्रमाणें कै. बाळशास्त्री जांभेकरांनीं तें काम सुरू केल्याचें वर सांगितलेंच आहे. पुढें त्यांचे शिष्य शेट दादाभाई व इतर मुंबईतील प्रोफेसर मंडळी यांनीं मिळून स्टु. लि. सा. सोसायटी स्थापन केली हेंही आलेंच आहे. त्या सोसायटीसंबंधानें इकडे विशेष कांहीं न लिहितां इतकेंच सांगितल्यास बस्स होईल कीं सदरील सोसायटींत त्या वेळचे व नंतरचे मुंबईतील बहुतेक सर्व सुशिक्षित पुढारी सामील झाले होते व पुढें जनतेंत ज्ञान प्रसार करण्याबाबतचे व सामाजिक सुधारणेसंबंधाचे जे प्रयत्न झाले ते कांहीं वर्षेंपर्यंत त्या संस्थेमार्फतच झाले.

सामाजिक सुधारणेचे जे प्रश्न त्या वेळीं पुढें आले होते त्यांपैकीं बहुतेक सर्व प्रश्नांत स्त्रीवर्गाच्या स्थितीचा संबंध येत असल्यामुळें व स्त्रीवर्गाची त्या वेळची स्थिति—डॉ. भांडारकरांच्या भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे "degraded"—अत्यंत शोचनीय प्रकारची असल्यामुळें, खऱ्या समाजसुधारणेला सुरवात स्त्रियांची स्थिति सुधारण्यापासूनच झाली पाहिजे हें उघड आहे. याच कारणामुळें स्टुडंट्स सोसायटीनें प्रथम मुलींची शाळा सुरू केली. स्त्री-वर्ग जसजसा शिक्षित होत जाईल तसतशी त्याला आपल्या कर्तव्यांची व हक्कांची जाणीव उत्पन्न होईल व बाल विवाह, विधवा पुनर्विवाह वगैरे सामाजिक प्रश्न आपोआप सुटूं लागतील असें त्या वेळच्या सुशिक्षित पुढाऱ्यांना स्पष्ट दिसून आलें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुशिक्षित पुढाऱ्यांच्या आणखी एक गोष्ट पूर्णपणें लक्षांत भरली होती. ती ही कीं, सामाजिक सुधारणेचे जे त्या वेळीं महत्वाचे प्रश्न त्यांचेपुढें होते ते पूर्वींच आमच्या आर्यपूर्वजांनीं सोडविले होते. कारण प्राचीन काळीं हिंदु समाजाची सामाजिक दृष्टीनें स्थिति अत्यंत स्पृहणीय प्रकारची होती. पुढें देशांत एकामागून एक अशीं अनेक कारणें घडून ती स्थिति हळुहळु बदलत गेली व अखेर प्रस्तुतची स्थिति प्राप्त झाली. अर्थात् आतां आपलें काम एवढेंच कीं, हरएक प्रयत्नानें आपल्या हिंदुसमाजास शक्य तितकी पूर्वींची स्थिति प्राप्त होईल असें धोरण ठेवावयाचें. कोणत्याही देशांतील समाजास वस्तुतः हजारों वर्षांपूर्वींची स्थिति जशीची तशी प्राप्त होणें शक्य नसतें. त्यांत परिस्थितीप्रमाणें थोडाबहुत फेरबदल होतोच होतो. तरी पूर्वींची सुस्थिति प्राप्त होईल असें धोरण ठेवणें हें केव्हांही इष्टच आहे.

आमचे समाजसुधारक जी सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याचे आज सुमारें एक शतकभर प्रयत्न करीत आहेत तिची मुख्यतः दोन गोष्टींतच व्याप्ति होऊं शकते. एक स्त्रीवर्गाची स्थिति सुधारणें व दुसरी जातिभेदांतील शल्य कमी करणें. या गोष्टी घडल्या म्हणजे बाकीच्या सर्व सामाजिक सुधारणा त्यांत येऊन जातात. बालविवाह बंद करणें; विधवाविवाह सुरू करणें; जरठ कुमारी विवाह बंद करणें; बहुपत्नीकत्व, बहुभर्तृकत्व, सती, या सर्व चालींना आळा घालणें, या गोष्टी एका स्त्रीशिक्षणाच्या योगानें सुकर होऊं शकतील. यामुळेंच स्त्रीशिक्षणाचें महत्व फार आहे. न्या. तेलंग एके ठिकाणीं म्हणतात कीं,

But I look forward more particularly to female education as our greatest help in the solution of all these Social problems. It is to the spread of education among our girls × × × × that I am inclined to look for the remedies of existing evils."

यांत लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, वरील बहुतेक प्रकार आमच्या लोकांत प्राचीन काळीं चालू होते. आमच्या समाजांत विद्वान् स्त्रिया होत्या; मुलांमुलींचीं लग्नें मोठेपणीं होत असल्यामुळें बालविवाहाचें कारणच नव्हतें; विधवांना विवाह करण्याची मुभा असे; सतीची चाल नव्हती; म्हणजे प्रस्तुत काळीं बायकांच्या मागें जीं अनेक बंधनें उत्पन्न केलीं जाऊन त्यांच्या जीवाची किंमत जवळजवळ शून्य समजली जाते; तसा प्रकार पूर्वीं नव्हता. म्हणूनच आमच्या समाजास

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वकाळची स्थिति प्राप्त होईल अशी खटपट करावयाची हेंच आपल्या समाजसुधारकांनीं प्रथमपासून धोरण ठेवलें आहे. स्टुडंट्स सोसायटीचे एका वेळचे अध्यक्ष व प्रसिद्ध पुराणवस्तुसंशोधक डॉ. भाऊ दाजी यांनीं तर एकदां स्त्रीशिक्षणासंबंधानें असे उद्गार काढले होते:—

"Although indigenous to the country, female education had by long neglect become so nearly extinct as to demand for its restoration the care, the anxiety and the patronage needful for an exotic."

जातिभेदाची स्थिति जवळजवळ अशीच आहे. पूर्वी हिंदुसमाजांत फक्त चारच जाती होत्या व त्यांत अन्नव्यवहार चालत असे. इतकेंच नव्हे तर शरीरसंबंधही भिन्न भिन्न जातींत होत असत. पुढें देशांत अनेक राजकीय व सामाजिक क्रांत्या झाल्या व त्यायोगें समाजाच्या स्थितींत बरीच उलथापालथ होऊन प्रस्तुत काळीं प्रांतावरून, धर्मपंथांवरून, धंद्यावरून, स्थानभेदांवरून अशा हिंदुलोकांच्या चार हजार जाति झाल्या आहेत. त्या पुन्हां अशा कीं बहुतेक सर्व जवळजवळच्या जातींमध्यें—रोटीबेटी व्यवहार तर नाहींतच—प्रायः छत्तीसाचा आंकडा आढळून येतो ! अशा स्थितींत हिंदुलोकांच्या एकीची किंवा एकराष्ट्रीयत्वाची भाषा वापरणें म्हणजे व्यर्थ शब्दच्छल करणें होय. तथापि एकादें राष्ट्रीय संकट अगर सर्व लोकांना भासणारी अडचण उत्पन्न झाली म्हणजे माणसें आपल्यामधील भेदभाव विसरत असतात, असा साधारण सृष्टिनियम आहे. त्या नियमाला अनुसरून हिंदुस्थान देशांतील सर्व जातींच्या व सर्व धर्मांच्या लोकांना एका दावणींत आणून त्यांच्यांत एकराष्ट्रीयत्वाची भावना उत्पन्न करणारी अशी गेल्या दीड दोनशें वर्षांत एक गोष्ट घडली आहे. ती म्हणजे या देशावरील ब्रिटिश सत्ता होय ! तिच्या योगानें इकडे एक नवीन मन्वंतर सुरू होऊन नव्या परिस्थितींचा सर्व लोकांच्या आचारविचारांवर विलक्षण परिणाम झाला आहे व होत आहे. त्यामुळें सुशिक्षित लोकांच्या मनांत नवीन आशा उत्पन्न होऊन भिन्न भिन्न जातींतील भेदांचें खरें स्वरूप ओळखून ते शक्य तितके नष्ट करतां येणें शक्य आहे, हें त्यांच्या लक्षांत पक्कें बाणलें आहे, व तदनुसार त्यांचे यत्न चालले आहेत. या बाबतींत प्रस्तुत पिढीचे विचार बरेच पुढें गेले आहेत व त्याप्रमाणें भिन्न भिन्न समाजांत ऐक्य घडवून आणण्याचे प्रयत्नही होत आहेत. परंतु अर्धशतकापूर्वींच्या स्थितीचा विचार केला तरी समाजसुधारकांच्या लक्षांत जातिभेदाची तीव्रता निःसंशय आलेली असून ती

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कमी करून निरनिराळ्या जातींत प्रेम उत्पन्न करण्याचे त्यांचे प्रयत्न चाललेच होते. तेलंगांचें मत असें होतें कीं, गुणकर्मावरून मनुष्यां–मनुष्यांमध्यें भेद राखावयाचे तर गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें हिंदु लोकांच्या फक्त चार जाति असणेंच रास्त आहे, व ह्याप्रमाणें चार जाति राहिल्या तरी त्यांनीं एकमेकांचा द्वेष करण्याचें कारण नसून सर्वांनीं प्रेमभावानें वागण्यांतच सर्व हिंदुसमाजाचें कल्याण आहे असें त्यांचें म्हणणें होतें. याप्रमाणें त्यांचे सामान्यतः विचार असल्यामुळें तदनुसार हिंदु यूनियन क्लबमध्यें व इतरत्र ते सर्व जातींच्या लोकांशीं स्नेहभावानें वागत असत व सर्वांनींही तसेंच वागावें असे ते प्रयत्न करीत असत.

सन १८४८ सालीं स्टु. लि. सा. सोसायटी स्थापन झाली हें वर सांगितलेंच. त्या संस्थेसंबंधानें विस्तृत रीतीनें विवेचन पुढील प्रकरणांत यावयाचेंच आहे. तेव्हां त्याविषयीं इकडे कांहीं विशेष लिहीत नाहीं. त्या सोसायटीच्या आश्रयाखालीं मुंबईस पहिली मुलींची शाळा निघून समाज सुधारणेचा पाया व्यवस्थितपणें घालण्यांत आला. त्या संस्थेमार्फत ज्ञानप्रसाराचें काम व सामाजिक सुधारणा अशी दुहेरी कामगिरी कांहीं वर्षें चालली होती. सन १८७२–७३ सालीं काशीनाथपंत तेलंग हे त्या संस्थेचे सेक्रेटरी झाले. ते सन १८८९ सालपर्यंत सेक्रेटरीच होते व नंतर ते त्या सोसायटीचे अध्यक्ष झाले. काशीनाथपंतांनीं प्रथमच कोणती नवीन चळवळ सुरू केली असें नाहीं. तशी नवीन चळवळ सुरू करणें त्या वेळीं शक्य नव्हतें व त्याची जरूरही नव्हती. खऱ्या सुधारकाला नवीन काम उत्पन्न करावयाचें नसतें, तर पूर्वीचें अपुरें राहिलेलें पुरें करावयाचें असतें. हेंच तत्व न्या. रानड्यांनीं पुढीलप्रमाणें एकदां आपल्या अर्थपूर्ण भाषेंत सुंदर रीतीनें गोंवलें आहेः—

"The true reformer has not to write upon a clean slate. His work is more often to complete the half-written sentence. We cannot break with the past altogether. For it is a rich inheritance and we have no reason to be ashamed of it. But while respecting the past, we must ever seek to correct the parasitical growths that have encrusted it."

तेलंगांनीं स्टुडंट्स सोसायटीचे सेक्रेटरी या नात्यानें व इतर रीतीनें स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसाराकरितां अत्यंत संस्मरणीय कामगिरी केली आहे. यासंबंधाचा व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामाजिक सुधारणेच्या दुसऱ्या बाबींसंबंधाचा विस्तार पुढील कांहीं प्रकरणांत येईलच. पण थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे सन १८७२ पासून सन १८९३ पर्यंत मुंबईत असा कोणताही सामाजिक सुधारणेचा प्रश्न निघाला नाहीं कीं, ज्यांत तेलंगांचें प्रमुखत्वानें अंग नव्हतें. प्रत्येक वेळची त्यांची कृति लोकांस आवडेल अशीच असे असें मात्र म्हणतां येत नाहीं. परंतु ते उत्तम प्रकारचे सुशिक्षित व सुसंस्कृतमनाचे असल्यामुळें त्यांच्यांत उदार भावना जागृत झाल्या होत्या. त्यामुळें सामाजिक सुधारणेच्या—किंबहुना कोणत्याही सुधारणेच्या—साधनानें हळू हळू असलें तरी निश्चितपणें उन्नतीच्या मार्गावर देशाचें पुढें पाऊल पडेल असा त्यांचा यत्न असे.

काशीनाथपंत तेलंग यांच्या समाजसुधारणाविषयक मतांसंबंधानें व त्यांच्या वर्तनासंबंधानें त्यांच्या हयातींत लोकांचे बरेच गैरसमज होते. त्यांविषयींचा जरूर तो खुलासा पुढील कांहीं प्रकरणांत येईलच. परंतु थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे त्यांचीं सामाजिक बाबींसंबंधानें मतें काय होतीं हें त्यांच्या कांहीं व्याख्यानांवरून व लेखांवरून कोणासही सहज समजण्यासारखीं आहेत. त्यांचीं "शास्त्र व रूढि" व "सामाजिक बाबतींतील तडजोड" या विषयांवरील हेमंत व्याख्यानमालेंतील व्याख्यानें; त्यांनीं मिस्टर मलबारी यांस लिहिलेल्या "बालविवाह" व "असंमत वैधव्य" या दोन विषयांवरील पत्रकांस दिलेलें उत्तर; व त्यांनीं संमतिवयासंबंधाच्या वादांत प्रमुखत्वानें भाग घेऊन जे लेख लिहिले ते, इतक्यांवरून तेलंगांचीं सामाजिक विषयांवरील मतें एकंदरींत काय होतीं याची कल्पना सहज होऊं शकते. चार शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे प्राचीन संस्कृत वाङ्मय व इंग्लिश वाङ्मय यांचें त्यांनीं उत्तम प्रकारें परिशीलन केलेलें असल्यामुळें त्यांचें असें मत झालें होतें कीं, आपल्या प्राचीन संस्कृतीचा आधार न सोडतां नव्या (पाश्चात्य) संस्कृतीच्या दृष्टीनें आपल्या देशाची शक्य तितकी प्रगति व्हावी असे यत्न केले पाहिजेत. व त्याप्रमाणें ते प्रतिपादन करीत असत. प्राचीन संस्कृतीकडे दुर्लक्ष करून पुढें दृष्टि ठेवून वागणें त्यांना पसंत नसे, व केवळ जुन्यालाच धरून बसावें असेंही त्यांना वाटत नसे. या त्यांच्या धोरणामुळें त्यांच्यावर या बाजूनें किंवा त्या बाजूनें बऱ्याच वेळां टीका होत असे. पण ते ती सहन करीत असत. उत्तर देण्याच्या भरीस ते सहसा कधींच पडत नसत, व तसें करीत बसण्याला त्यांच्या प्रसिद्ध कार्यव्यापृत्वामुळें त्यांना वेळही सांपडत नसे.

त्याचप्रमाणें आधीं आपण आपलें राजकीय ध्येय साधून घेऊं या; मग सामाजिक बाबी पाहूं—असल्या कोत्या व एकदेशीय विचारास त्यांनीं केव्हांही थारा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिला नाहीं. राष्ट्राच्या प्रगतीकरितां अनेक दिशांनीं चळवळ करणें हें राष्ट्रदेहाचें पोषण करण्यासारखें आहे, असें त्यांचें ठाम मत होतें. त्या देहाच्या अवयवांपैकीं आपण प्रथम हात आणि पाय यांचेंच पोषण करूं आणि ते लठ्ठ झाल्यावर मग डोकें, छाती वगैरे भागांचें पाहूं असें म्हणून कसें चालेल ? तेलंगांनीं एकदां स्पष्ट म्हटलें आहे कीं,

"I consider religious, moral, social and political reforms and all other reforms whatever to form one integral system."

त्यामुळें देशाच्या हितैक दृष्टीनें सर्व बाजूंनीं राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक वगैरे दिशांनीं—एकाच वेळीं चळवळी चालू राहिल्या पाहिजेत असें त्यांचें स्पष्ट मत असे.

दुसरी एक हीन प्रकारची आकांक्षा असते, तिलाही तेलंगांनीं आपल्या सबंध सार्वजनिक कारकीर्दींत कधींच आसरा दिला नाहीं. आपलीं सामाजिक बाबतींतलीं मतें कशींही असोत, पण "मी तुमच्याच मतांप्रमाणें वागतों" असा नुसता लोकांपुढें बहाणा करून त्यांची प्रीति संपादन करावयाची व त्यांतच क्षणभर कृतकृत्यता मानावयाची ! असली आकांक्षा तेलंगांच्या कधीं गांवींही नसे. देश-हिताकरितां उद्योग करावयाचा हें त्यांचें व्रत होतें. परंतु तो उद्योग करीत अस-तांना आपली प्रतिष्ठा वाढावी असा अंतस्थ हेतु ठेवावयाचा किंवा त्यांत कांहीं आपला स्वार्थ साधून घ्यावयाचा असली क्षुद्र कल्पना त्यांच्या अष्टांगींही शिवली नव्हती ! याबद्दल मोठमोठ्या हिंदु, पारशी, युरोपीयन लोक यांचे दाखले आहेत.

सारांश, वरीलप्रमाणें तेलंगांचे एकंदरींत विचार होते, व त्याला अनुसरूनच त्यांनीं आरंभापासून अखेरपर्यंत सार्वजनिक कामें केलीं. म्हणूनच त्यांची प्रमुख सामाजिक सुधारकांमध्यें गणना असे.

प्रकरण एकोणिसावें.

स्टु. लि. अँड सा. सोसायटी.

"स्टुडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी" या प्रसिद्ध संस्थेचा मागें अनेकदां उल्लेख आलाच आहे. पण ह्या संस्थेशीं काशीनाथपंत तेलंग यांचा सुमारें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वीस वर्षांपेक्षांही अधिक कालपर्यंत संबंध असल्यामुळें व त्या साधनानेंच त्यांनीं महत्वाचें वाङ्मयात्मक व सामाजिक काम केलेलें असल्यामुळें इकडे त्या संस्थेचा थोडासा इतिहास देणें इष्ट वाटतें. प्रसिद्ध सर दिनशा वाच्छा हे यासंबंधानें असें म्हणतातः—

"Tracing his (Mr. Telang) writing from 1869 by which time he had finished his academic career with honours, it would seem that his earliest activities, were in connection with that admirable institution which bears the name of "The Students Literary and Scientific Society" one of the founders or early pioneers of which were Mr. (now Dr. in 1916) Dadabhai Naoroji and the late Messrs. V. N. Mandlik ann Naoroji Fardunji I know as a tatter of fact, how dearly Mr. Telang loved that Society and how his heart was full to render it every service possible with a view to making it a power and an influence for good in matters educational and literary in the city of Bombay."

म्हणजे शिक्षणाच्या दृष्टीनें व वाङ्मयात्मक दृष्टीनें मुंबईंत सार्वजनिक महत्त्वाचें पुष्कळच काम करण्यास सदरील सोसायटी हें एक अत्यंत उपयुक्त साधन आहे अशी तेलंगांची भावना होती व त्या मार्गानें त्या सोसायटीचा उपयोग करण्याच्या कामीं ते आपल्याकडून प्रयत्नांची शिकस्त करीत असत. अर्थात् ज्ञानप्रसाराच्या व स्त्रीशिक्षणाच्या दृष्टीनें सदहू सोसायटीच्या हातून बहुमोल कामगिरी झालेली असल्यामुळें त्यासंबंधानें थोडासा तरी उल्लेख झाल्याशिवाय मुंबईंतील सामाजिक सुधारणेचा इतिहास पुरा व्हावयाचा नाहीं.

स्टुडंट्स सोसायटीच्या स्थापनेच्या संबंधानें कांहीं गोष्टी लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. ती सोसायटी स्थापन करण्याची स्फूर्ति तत्कालीन मुंबईंतील कांहीं विद्यार्थ्यांमध्यें उत्पन्न झाली. त्या कामीं त्यांना त्या वेळच्या कॉलेज-प्रोफेसरां-कडून प्रोत्साहन मिळालें, व पुढें सोसायटीच्या कामाची जसजशी वाढ होऊं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लागली, तसतशी संस्थेच्या प्रवर्तकांस मुंबईंतील मोठमोठ्या युरोपियन, पारशी, हिंदु वगैरे वजनदार मंडळीची सहानुभूति व मदत मिळूं लागली.

पण याच्याहीपेक्षां विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे सदहू सोसायटी स्थापन करणाऱ्या मंडळीला प्रथमतः बऱ्याच अडचणी सोसाव्या लागल्या. मूळ इंग्रजी शिक्षणाचें त्या वेळीं (१८४८ च्या सुमारास) जनतेस महत्व वाटत नव्हतें. लोकांस वाटत असे कीं इंग्लिश शिक्षण घेऊन आम्हांस करावयाचें काय? या अडचणींत फिरून कांहीं मिशनरी मंडळीच्या विलक्षण चळवळीनें भर पडत असे. मिशनरींनीं ओरड चालविली होती कीं सरकारी संस्थांतून दिलें जाणारें शिक्षण हें धर्मरहित असल्यामुळें तें घेऊन बाहेर पडणारे विद्यार्थी नास्तिक होतात! यासंबंधीं एका पारशी तरुण मनुष्यानें लिहिलेलें व त्या वेळच्या "The Oriental *Christian Spectator*" नांवाच्या मासिकांत (जून १८४८) प्रसिद्ध झालेलें पत्र मोठें मासलेवाईक आहे. तें पत्र लांबलचक असल्यामुळें तें सगळें न देतां इकडे त्यांतून कांहीं थोडीं वाक्यरत्नें मात्र देतों. हे पारशी तरुण म्हणतातः

"I allude to the mischief which the Government system of education (unaccompanied as it is by the salutary *panacea* of religion) has been the means of producing × × × How many are there of my own individual acquaintances (Ho! most sadful to relate some of them my bosom friends) who are tainted with the former vice. (The hot spirit of youth prone to repudiate every institution having the sanction of hoary antiquity.) They can spout Shakespeare, expound Bacon and read Milton to the very soul. × × × They can supply you with a code of excellent maxims for the guidance of your conduct in critical junctures. But what after all? What effect has all this trash of education on their individual self? What could it be but that of setting them like *pariah dogs* against all the Institutions—the heirlooms bequeathed them by their ancestors."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हें मिशनरी मंडळींच्या दृष्टीनें सरकारी शिक्षणपद्धतीच्या अनुपयुक्ततेचें चित्र झालें. पण इंग्लिश शिकवून कारकून तयार करण्याच्या पलीकडे नव्या शिक्षण-पद्धतीचा उपयोग काय असें विचारणारे लोक त्या वेळीं खुद्द युरोपीयन मंडळीमध्येंच होते. त्याचा एक मासला पाहा. त्या वेळच्या "बॉंबे टाइम्स"मध्यें—म्हणजे हल्लींचे "टाइम्स ऑफ इंडिया—" या विषयावर एक सारखे वरचेवर लेख प्रसिद्ध होत असत. त्यांत एकदां इंग्लिश शिक्षणपद्धतीला निरुपयोगी म्हणून पुढें असें लिहिलें होतें:

"Useless system of education which by bribing with scholarships youths to continue at College after they had learnt all that they wanted (namely the qualifications necessary for a writing clerk) was giving an artificial stimulus to the formation of a class of men that were not wanted."

हिंदी लोकांना कारकून तयार करण्यापेक्षां अधिक इंग्लिश शिकविण्यापासून हें एक तर नुकसान झालेंच, पण बिचाऱ्या अर्धपोटीं जेवून राहणाऱ्या रयतेचें त्यापासून केवढें नुकसान होतें तें काय सांगावें? त्यावद्दलची "**बॉंबे टाइम्स**"नें एकदां मुंबईच्या प्रोफेसर लोकांनाही आठवण करून देण्याचा यत्न केला आहे. ते प्रोफेसर लोक,

"To be reminded of the half-starved ryots who were made to pay for imparting information to those who have no use for it; and then again to saddle them (ryots) with payment of a servant of Government of a kind not desired by them."

नवीन इंग्लिश शिक्षणाच्या प्रसारासंबंधानेंच जेथें युरोपीयन, एतद्देशीय, मिशनरी लोकांचे असे प्रतिकूल ग्रह झालेले होते, तेथें आशेला किंवा उमेदीला जागा कितीशी असणार? आमच्या देशाची सामाजिक दृष्टीनेंही त्या वेळीं अशी शोचनीय स्थिति झाली होती कीं, तिचा प्रस्तुत काळीं उल्लेख केला तर कित्येकांस हंसूंच येईल व दुसऱ्या कित्येकांस तर तें खरेंही वाटणार नाहीं. सन १८७०–७१ च्या सुमारास त्या वेळचे जस्टिस गिब्स यांनीं सदर्हू सोसायटी तर्फे झालेल्या एका समारंभाचे वेळीं केलेल्या भाषणांत पुढील उद्गार काढले होते:—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"I can well remember the time (1848) when none but females of the lower orders were ever seen in the streets of Bombay, and when even the Parsee ladies never went out except in closed carriages, separated from their husbands, brothers and sons. Such a thing as a native gentleman and his wife driving together, much less walking together, was unheard of, and the Hindu ladies were kept even more secluded than their Parsee sisters."

सुमारें शंभर वर्षांपूर्वीं आमच्या देशांतील पारशी स्त्रिया देखील मुसलमान भगिनींप्रमाणें पडदे लावून बंद केलेल्या गाड्यांमधून बाहेर फिरत असत हें ऐकून प्रस्तुत पिढींतील लोकांस खरोखरीच आश्चर्य वाटेल! हिंदुस्त्रियांची स्थिति त्याही-पेक्षां–स्वतंत्रतेच्या दृष्टीनें अधिक शोचनीय असली पाहिजे, हें न सांगतांही वाचकांच्या लक्षांत येणार आहे. सर दिनशा वाच्छा यांनीं आपल्या एका लेखांत म्हटलें आहे कीं:—

"In the fifties (1850–59) caste and customs among the Hindus and Mahomedans were a great deal sterner in social matters than they are to-day." (Bom. Chron: 24-9-15.)

लग्नसमारंभाचे वेळीं नायकिणींचे नाच वगैरे हे प्रकार चालू होतेच. असो.

हा इतका प्रथमच विस्तार करण्याचें कारण एवढेंच कीं, गेल्या शतकाच्या मध्यास लोकांत ज्ञानप्रसार व सामाजिक सुधारणा करण्यास जे थोडे त्या वेळचे सुशिक्षित लोक तयार झाले त्यांना प्रथम प्रथम कशा अडचणी सोसाव्या लागल्या व तरी त्या पाहून न डगमगतां त्यांनीं आपण हातीं घेतलेलें काम कसें धैर्यानें पुढें रेटीत नेलें हें वाचकांस स्पष्ट समजावें. असो. स्टुडंटस लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी या संस्थेची मुंबईस सन १८४८ सालीं स्थापना झाली. त्यांत मुख्य अंग त्या वेळच्या "एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन" मधील कांहीं विद्यार्थ्यांचें होतें. व त्यांना प्रोफेसर पॅटन व प्रो. रीड यांचें सहाय्य होतें. त्याच्याही पूर्वीं प्रो. हेंडरसन यांनीं एक अशीच विद्यार्थ्यांची–स्वतःची सुधारणा करण्या-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करितां म्हणून—संस्था स्थापन केली होती. तिचें मग प्रो. बाळ गंगाधर शास्त्री यांच्या सहाय्यानें व तदनंतर पुन्हां प्रो. मॅकूडूगल यांच्या सहाय्यानें पुनरुज्जीवनही झालें होतें. परंतु संस्थेंतील मंडळीच्या पुढें—स्वतःच्या सुधारणेबाबतचेंच केवळ नव्हे तर—आपल्या देशबांधवांनाही शक्यतर उपयोगी पडण्याबाबतचें उच्चतर ध्येय प्रो. पॅटन व प्रो. रीड या दोन गृहस्थांनींच ठेविलें व त्यांना देशसेवेचा पहिला धडा शिकविला! सन १८५३ मध्यें प्रो. रीड यांना स्टुडंटस सोसायटी-कडून—ते बॅरिस्टरीच्या धंद्याकरितां जाण्यापूर्वी—एक मानपत्र देण्यांत आलें, त्यांत सदरील गोष्टीचा स्पष्ट उल्लेख केलेला सांपडतो. तो असाः—

"We feel that we have been peculiarly fortunate in having had for the past five years, the disinterested and warm exertions of two such gentlemen as the very much lamented Prof. Patton and yourself in the cause of improvement and enlightenment. Some years ago there was a Society formed by Prof. Henderson, revived under Assistant Prof. Bal Gangadhar Shastri, and again under Prof. Mc. Dougal. Its object, however, was the self-improvement of the members, and it never did more. It was you, together with Prof. Patton, who gave it that impetus which caused the members to aspire, not only to be useful to themselves; but if possible, to their countrymen also."

त्या मानपत्रावर ज्या सह्या केलेल्या आढळतात त्यांत शेट दादाभाई नवरोजी यांचीही आहे. असो. सदरील संस्थेंत जे लोक सामील झाले होते त्यांत फार तो विद्यार्थ्यांचाच भरणा होता व कांहीं शाळेंतील शिक्षक होते. पहिल्या वर्षी (१८४८) सभासदांची संख्य २४ होती. त्यांपैकीं १८ विद्यार्थी होते. पुढें चार वर्षांनीं—१८५२ मध्यें—सभासदांची संख्या १०६ झाली. त्यांत विद्यार्थी २६ होते. परंतु बाकीच्यापैकीं बरेचसे सभासद नुकतेच कॉलेज सोडून गेलेले विद्यार्थी होते. यांपैकीं पुन्हां कांहींचा अभ्यासक्रम पुरा झाला होता व कांहीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभ्यासक्रम पुरा न करतांच दुसऱ्या धंद्यास लागण्याकरितां किंवा नोकरीवर जाण्याकरितां कॉलेज सोडून गेले होते. अशा नव्या व जुन्या विद्यार्थ्यांना हाताशीं धरून त्यांच्यांत प्रो. रीड आदिकरून कांहीं अध्यापकांनीं जें आळस टाकून उद्योग करण्याचें, ज्ञान संपादन करून स्वतःची सुधारणा करून घेण्याचें व देशबांधवांनाही शक्य तितकें उपयोगी पडून देशसेवा करण्याचें बीज पेरलें त्याबद्दल त्यांची स्तुति करावी तेवढी थोडीच होईल ! ईमर्सननें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, कॉलेज सारख्या संस्थांचें शिकविणें हें काम तर आहेच, पण त्यांचें खरें कार्य म्हणजे बुद्धिवान् विद्यार्थ्यांच्या मनांत उच्च प्रकारच्या आकांक्षा उत्पन्न करून त्यांच्या अंगीं स्वभावतःच असलेल्या उत्साहाला चांगलें वळण लावणें हें आहे. यासंबंधानें प्रो. रीड ह्यांनीं त्यांना वर सांगितल्याप्रमाणें मानपत्र दिल्यावर, जें एक लहानसें भाषण केलें, त्यांत चांगला खुलासा केला आहे. ते उद्गार अध्यापकाचा धंदा करणाऱ्या प्रत्येक मनुष्यानें लक्षांत बाळगण्यासारखे आहेत. ते असेः—

"You have kindly alluded to my exertions as an instructor. Had I, from indolence or from neglect, failed in performing the sacred duties of so responsible a charge, I should consider myself morally degraded in the eyes of all. But I have also endeavoured to keep in view another end collateral to that of direct instruction, namely, to keep alive and to supply with fuel that ardent enthusiasm which burns in the breasts of generous youths."

प्रोफेसर लोक इतके उदारमनस्क असल्यावर त्यांच्या शिकविण्याचा व त्यांच्या सहवासाचा विद्यार्थ्यांच्या मनावर सुपरिणाम झाल्याशिवाय कदापि राहणार नाहीं.

याप्रमाणें स्टुडंटस सोसायटीची स्थापना झाल्यावर तिच्या कामाची मग हळूहळू वाढ होऊं लागली. स्वतःची सुधारणा व समाजाची सुधारणा असा त्या संस्थेचा दुहेरी हेतु असल्यामुळें त्या हेतूच्या सिद्ध्यर्थ सभासदांनीं जरूर तशी उपाययोजना आरंभली. प्रथम व्याख्यानें, निबंधवाचन, विविधविषयावर चर्चा इत्यादि प्रकार त्यांनीं सुरू केले. मग कामाच्या सोयीसाठीं त्या संस्थेच्या पोटांतून मराठी व गुजराथी—अशा दोन ज्ञानप्रसारक सभा निर्माण करण्यांत आल्या; व त्यांतून महाराष्ट्रांतील मंडळी व पारशी असे आपआपल्या देशी भाषेंतून व्याख्यानें वगैरे देऊं लागले. पुढें मग

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुजराथी हिंदूंच्या सोयीसाठीं "बुद्धिवर्धक हिंदु सभा" म्हणून एक निराळी संस्था स्थापन करण्यांत आली, व तिजमधून गुजराथी हिंदु लोक कामें करूं लागले. याप्रमाणें आठवड्यांतून निरनिराळ्या मंडळ्यांतर्फे व्याख्यानें, निबंधवाचन, व सामाजिक विषयांवर चर्चा वगैरे कामें नियमितपणें होऊं लागलीं. या वादविवादांतून धार्मिक व राजकीय या दोन बाबी मात्र वगळल्या जात असत. याप्रमाणें व्याख्यानें, निबंधवाचन, वगैरेंचा क्रम चालला असतां सन १८४९ मधील व्याख्यानमालेंत मि. बहिरामजी खरशेटजी या गृहस्थांनीं "Female Education" (स्त्रीशिक्षण) या विषयावर एक उत्कृष्ट निबंध वाचला. त्यांत त्यांनीं आपल्या श्रोत्यांना अशी कळकळीची विनंति केली कीं, प्रत्येकानें आपल्या कुटुंबांमधून निदान एक तरी मुलगी शाळेंत शिकण्याकरितां पाठवावी. त्याप्रमाणें सगळे—त्यांत विद्यार्थीच जास्त होते—कबूल झाले. इतकेंच नव्हे तर मुलींच्या शाळांतून स्वसंतोषानें शिकविण्यास देखील कांहीं तयार झाले! याप्रमाणें पहिल्या वर्षीं ज्यांनीं केवळ हौस म्हणून—Volunteers—मुलींच्या मराठी शाळांतून शिकविण्याचें काम केलें त्यांचीं नांवें: १. भास्कर दामोदर; २. सखाराम दीक्षित; ३. धोंडदेव त्रिंबक; ४. नारायण विष्णु; ५. महादेव गोविंद; ६. शामराव तात्या.

याप्रमाणें स्टुडंटस सोसायटीच्या शाळा सुरू झाल्या व त्या चांगल्या रीतीनें चालल्या. प्रथम कांहीं वर्षें मुलींकडून फी मुळींच घेण्यांत येत नसे. पुढें मुली जास्त येऊं लागून शाळांची स्थिति सुधारली व खर्च वाढूं लागला. तेव्हांपासून थोडथोडी फी घेण्यांत येऊं लागली.

सोसायटीच्या सभासदांच्या फायद्याकरितां मराठी व गुजराथी भाषांतून मासिकें चालविण्यांत येत असत व त्यांत चांगले चांगले लेख प्रसिद्ध होत असत. असो. सोसायटीच्या कामाचा यापेक्षां जास्त विस्तार करीत नाहीं. झाला तेवढा बस्स झाला.

सन १८५५ मध्यें मुंबईचे गव्हर्नर साहेब बक्षिससमारंभास आले होते. तेव्हां अध्यक्ष या नात्यानें मि. रीड, बॅरिस्टर, यांनीं शाळेची व सोसायटीची रिपोर्टद्वारा सगळी हकीकत वाचून शेवटीं म्हटलें:—

"All the results of leisure-hour labour, cheerfully devoted to their country by a voluntary association of educated young men; a result, I will venture to

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

assert unprecedented in the history of education in this or in any other country.

म्हणजे हें सगळें काम विद्यार्थ्यांनीं आपल्या खुषीनें स्वार्थत्यागपूर्वक देशाकरितां केलें. असा प्रकार लोकशिक्षणाच्या इतिहासांत—या देशांत असो किंवा इतरत्र असो—अश्रुतपूर्व आहे !

सोसायटीच्या ताब्यांत मुलींच्या आठ शाळा होत्या. त्यांपैकीं गुजराथी चार शाळा पारशी लोकांनीं एक नवीन संस्था काढून, आपल्या ताब्यांत घेतल्या. ही व्यवस्था सन १८५७ सालीं करण्यांत आली. नंतर कांहीं वर्षांनीं म्हणजे सन १८६६ मध्यें—सर मंगळदास नथुभाई यांनीं गुजराथी हिंदु मुलींची एक शाळा आपल्या ताब्यांत घेऊन ती चालविण्याची निराळी व्यवस्था केली. बाकी तीन मराठी मुलींच्या शाळा राहिल्या त्या सोसायटीनें चालविल्या. त्यांपैकीं "भाऊदाजी गर्ल स्कूल" ही लोहारचाळींत असे; "जगन्नाथ शंकरशेट गर्ल स्कूल" ही पालवाच्या रस्त्यावर असे; व "भगवानदास पुरुषोत्तमदास गर्ल स्कूल" ही शाळा काळबादेवी रस्त्यावर असे. पहिली शाळा ही प्रसिद्ध डॉ. भाऊ दाजी हे कांहीं वर्षें पदरच्या खर्चानें चालवीत असत. दुसऱ्या शाळेला त्या वेळचे मुंबईतील एक प्रख्यात पुढारी नामदार जगन्नाथ शंकरशेट यांनीं भाडें न घेतां कांहीं वर्षेंपर्यंत जागा दिली, इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं त्या शाळेचा कांहीं खर्चही दिला. तिसरी शाळा भगवानदास हे बरेच दिवस चालवीत असत. असो. ह्या तिन्ही शाळांचें काम अत्यंत समाधानकारक रीतीनें चाले. त्यांत एरव्हींचे विषय तर चांगले शिकविले जात असतच, परंतु पुढें मुलींना शिवण काम व गाणें शिकविण्याचीही तजवीज करण्यांत आली.

सोसायटीचें काम उत्तम रीतीनें चाललेलें पाहून युरोपीयन—अधिकारी व बिन अधिकारी—लोक तिजविषयीं सहानुभूति दाखवूं लागले. त्यामुळें त्यांच्यापैकीं कांहीं वजनदार मंडळींच्या खटपटीमुळें बाहेरगांवीं देखील मुलींच्या शाळा निघूं लागल्या. सन १८५१ सालीं प्रो. ग्रीन यांच्या प्रयत्नांनीं पुण्यास पहिली मुलींची शाळा निघाली व सन १८५२ मध्यें तेथें आणखी दोन मुलींच्या शाळा व एक अस्पृश्य जातीच्या मुलांकरितां, अशा तीन शाळा उघडण्यांत आल्या. त्याच सालीं ठाण्यास देखील तीन शाळा निघाल्या. पण त्या कांहीं दिवस चालून पुढें आश्रयाच्या अभावीं बंद पडल्या. तात्पर्य, सदर्हूप्रमाणें युरोपीयन व कांहीं सधन पारशी लोक वगैरे यांची मदत मिळून सोसायटीच्या शाळा व तिनें चाल-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विलेलें ज्ञानप्रसाराचें काम उत्तम रीतीनें चालूं लागलें. मधून मधून मग शाळेचे बक्षिससमारंभ व इतर समारंभ होऊं लागले व त्यांत गव्हर्नर, कौन्सिलर, हायकोर्टचे जज्ज असे मोठमोठे अधिकारी लोक भाग घेऊं लागले. एकदां तर बक्षिससमारंभाचे वेळीं खुद्द व्हॉइसरायसाहेब—व्हायकौंट कॅनिंग—सहकुटुंब हजर राहिले असून त्या वेळचीं बक्षिसें व्हाइकौंटेस कॅनिंग यांच्या हातून मुलींना वांटण्यांत आलीं ! दुसऱ्या एका समारंभाच्या प्रसंगीं (सन १८६२ मध्यें) मुंबईचे त्या वेळचे गव्हर्नरसाहेब सर बार्टल फ्रेअर यांनीं सोसायटींतल्या मंडळींनीं चालविलेल्या कामाची योग्य स्तुति करून त्यांचा अत्यंत गौरव केला. इतकेंच नव्हे तर, ज्या मंडळींनीं, लोकांचा त्यांच्या कामाला प्रथम विरोध असतांना व त्याविषयीं सरकारचीही उघड रीतीची मदत नसतांना नेटानें व धैर्यानें आपलें देशहिताचें कार्य चालविलें होतें त्यांनाच खरे शूर व लोकहितकर्ते म्हटलें पाहिजे असे गव्हर्नरसाहेबांनीं उद्गार काढले ! त्यांतून इकडे फक्त कांहीं वाक्यें देतों:—

"But the chief value of the successful exertions of the Society was to be found in the high and pure motives, which had actuated those who took the leading part in this important work. They had been moved by no desire to secure the approval of Government, for Government was necessarily passive in the matter: they had been actuated by no desire for popular applause, for they had too often met with apathy, misrepresentation and even active 'opposition.' He believed they had been successful mainly owing to the purity of their motive, a single-hearted desire to extend to the daughters of their race, the same advantages of education which they themselves had enjoyed and so highly valued. Whether we look to the difficulties they have overcome or the progress they have achieved, His Excellency felt assured that Dr. Bhau Daji and his associates had established their title to be enrolled among the real heroes and benefactors of their race."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्या वेळीं सोसायटीचे अध्यक्ष डॉ. भाऊ दाजी होते, व सेक्रेटरीच्या जागीं रावसाहेब वि. ना. मंडलीक हे होते.

सोसायटीच्या सभासदांना उत्तेजन देण्याच्या हेतूनें गव्हर्नरसाहेब म्हणाले कीं, स्त्रीशिक्षण पूर्वीच्या हिंदु लोकांत होतेंच; इतकेंच नव्हे तर हल्लींच्या काळांत देखील, राणी अहल्याबाई होळकर व भोपाळच्या बेगम यांच्यासारख्या कर्तृत्ववान् स्त्रियाही या देशांत झाल्या आहेत. त्यांचे ते उद्गार असेः—

"Sir Bartle appealed to Dr. Bhau Daji's antiquarian researches to confirm his assertion, that the non-education of females was a modern innovation, totally repugnant to the ancient tradition of the Hindus; and he instanced Ahalyabai Holkar and the present Begum of Bhopal as proving that the native ladies of modern days are in no respect inferior to those of ancient days in capacity filling with distinction the highest and most difficult positions in life."

स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत मुंबईतील सुशिक्षित मंडळीनीं चालविलेली स्तुत्य कामगिरी पाहून मोठमोठ्या युरोपीयन लोकांस कौतुक वाटे व आश्चर्यही वाटे. कारण तसा प्रकार त्यांना देशाच्या इतर भागांत दिसत नसे. एकदां वरील प्रकारच्या एका बक्षिससमारंभाच्या वेळीं कलकत्त्याचे लॉर्ड बिशप हजर होते. त्यांनीं तो मुंबईतील सर्व प्रकार पाहून असे उद्गार काढलेः—

"His Lordship was of opinion that female education has reached a higher level in Bombay than any other part of India. There are more girls thoroughly well educated in Bombay, certainly more than in Calcutta and his Lordship trusted that the Society would go on and prosper."

नंतर कांहीं दिवसांनीं विलायतेंतील प्रसिद्ध मिस मेरी कार्पेंटर यांना सोसायटीकडून मानपत्र देण्याचा समारंभ झाला. त्या वेळीं त्या बाईनीं असे उद्गार काढलेः—

"She was very glad to perceive that the educated natives of Bombay intended not to rest in this

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

matter; and in this respect, Bombay would be in advance of other places." असो.

याप्रमाणें एल्फिन्स्टन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं कांहीं प्रोफेसर लोकांच्या सहानुभूतीनें व प्रोत्साहनानें जी संस्था प्रथम स्थापन केली व जिच्या कामाची व्याप्ति मग पुष्कळच वाढली, त्या संस्थेंत मुंबईतील त्या वेळचे—व नंतरचे देखील बहुतेक सर्व सुशिक्षित पुढारी सामील झाले होते. त्यामुळें सोसायटीची उत्तरोत्तर भरभराट होऊन त्यांचें हल्लीं (मुलींचें) हायस्कूल उत्तम रीतीनें चाललें आहे. सोसायटीच्या कामांत लक्ष घालून काम करणाऱ्या मंडळींत मुख्यत्वें करून ज्यांचीं नांवें सांगितलीं पाहिजेत त्यांपैकीं थोड्यांचा इकडे उल्लेख करतों:—दादाभाई नवरोजी, नवरोजी फर्दुनजी, डॉ. भाऊ दाजी, जव्हेरिलाल उमिया शंकर, रा. सा. मंडलीक, नारायणभाई दांडेकर, भास्कर दामोदर, त्रिंबकराव मायदेव, मामा परमानंद, बाळ मंगेश वागळे, डॉ. भांडारकर, महादेव, गोविंद रानडे, वा. आ. मोडक, खं. चि. बेदरकर, वगैरे वगैरे. यांपैकीं बहुतेक सर्व निरनिराळ्या वेळीं विविध विषयांवर व्याख्यानें देत असत, निबंध वाचीत असत व नंतरच्या वाद-विवादांत भाग घेत असत. त्याबद्दलचा तपशील येथें देत नाहीं.

सदरील सोसायटीचे काशीनाथपंत तेलंग हे सन १८७२–७३ मध्यें सेक्रेटरी झाले. त्या वेळीं डॉ. भाऊ दाजी हे अध्यक्ष होते व रा. सा. मंडलीक हे सेक्रेटरी असून त्यांना दुसरे जोडीदार म्हणून का. त्रिं. तेलंग यांची निवड झाली. पुढें सन १८७४ सालीं डॉ. भाऊ हे स्वर्गस्थ झाल्यावर मंडलीक हे अध्यक्ष झाले व तेलंग हे सेक्रेटरीच होते. दुसरे जोडीदार सेक्रेटरी कै. यशवंत वासुदेव आठल्ये हे होते. असो. सन. १८८९ सालीं मंडलीक वारले तेव्हां तेलंग अध्यक्ष झाले. ते त्या जागेवर अखेरपर्यंत होते. म्हणजे सदहू संस्थेशीं तेलंगांचा जो प्रथम संबंध सेक्रेटरी या नात्यानें १८७२ मध्यें आला तो पुढें बावीस वर्षेपर्यंत—सन १८९३ पर्यंत—होता. पैकीं पहिलीं १८ वर्षें ते सेक्रेटरी होते व नंतरचीं ४ वर्षें ते अध्यक्ष होते. त्या बावीस वर्षांत स्टुडंटस सोसायटीतर्फे तेलंगांनीं केलेली देश-सेवा चिरसंस्मरणीय होती. ती इतकी कीं, सर दिनशा वाच्छा यांच्या भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे:—

"For that period Mr. Telang seems to have surpassed many of his colleagues in public life by the good literary and social work he achieved."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर वाच्छा यांचें असें स्पष्ट मत आहे कीं स्टुडंटस सोसायटीतर्फे तेलंगांनीं अनेक दृष्टींनीं जी अत्यंत मूल्यवान् कामगिरी केली आहे तशी आमच्या मुंबई यूनिव्हर्सिटींमधून बाहेर पडलेल्या पहिल्या पदवीधरांपैकीं फारच थोड्यांनीं केली असेल. त्यांनीं वाचलेल्या अनेक निबंधांपैकीं कांहीं उत्तमोत्तम निबंध त्यांनीं सदर्हू सोसायटी पुढेंच वाचले होते. त्यांनीं वाचलेला रामायणावरचा निबंध; भगवद्गीतेवरील निबंध; शंकराचार्यांचें चरित्र हीं सर्व तेलंगांनीं स्टुडंटस सोसायटीपुढेंच वाचलीं होतीं. पहिलीं दोन तर डॉ. वेबर व डॉ. लॉरिन्सर या दोन जर्मन पंडितांनीं लिहिलेल्या लेखांस उत्तरें असल्यामुळें त्यायोगें तेलंगांची संस्कृतज्ञ पंडित म्हणून कीर्ति युरोप–अमेरिकाखंडापर्यंत पोंचून त्यांची विश्वपंडितांत गणना होऊं लागली. या तिन्ही निबंधांसंबंधाची सारांश रूपानें माहिती मागें एक दोन प्रकरणांतून दिलेली असल्यामुळें, त्याची येथें पुनरुक्ति करीत नाहीं. फक्त सर दिनशा वाच्छा—ह्यांना तेलंगांसंबंधानें पूर्ण माहिती आहे—यांच्या मताचा अनुवाद करतों; डॉ. वेबरला दिलेल्या तेलंगांच्या उत्तराविषयीं वाच्छा म्हणतातः—

"The paper which Mr. Telang read in 1873 in reply to some fantastic theories of Professor Weber, was a marked evidence of the analytical cast of mind and the historical spirit of the young scholar. The principal point which he so successfully controverted was the ridiculous assertion of the German Scholar that the *Ramayana* was copied from Homer. The paper should be read by modern students with the greatest interest, if not for the subject of the controversy itself so much as for the logic and the reasoning apart from the laborious research brought to bear upon it by the analytical and critical mind of Mr. Telang."

तेलंगांनीं रामायणावरील निबंधांत जे गुण व्यक्त केले आहेत त्यांचें वाच्छांनीं वर केलेलें वर्णन अगदीं बरोबर आहे. शंकराचार्यांचें जें तेलंगांनीं आपल्या वयाच्या विसावे वर्षीं चरित्र लिहून वाचलें त्याविषयीं वाच्छा म्हणतातः—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"To write at the young age of twenty a life of Shri Shankaracharya is in itself no mean a literary effort. It shows the ardour and the scholastic instinct of the genuine student of history at that early age."

तेलंगांनीं लिहिलेले सर्वच लेख अत्यंत महत्वाचे व उपयुक्त असून हल्लींच्या कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनीं तर ते जरूर वाचावे. या दृष्टीनें वाच्छा म्हणतात:—

"Other essays also bear a similar stamp of resuscitation which ought to be a model of the most instructive character to such of the rising generation of our University-men as would prefer to follow in the literary wake of the distinguished Elphinstonian."

याशिवाय तेलंगांनीं स्टुडंटस सोसायटीपुढें दुसरीं पुष्कळ व्याख्यानें दिलीं. पण त्यांसंबंधाची माहिती उपलब्ध नाहीं याचें वाईट वाटतें. व्याख्यानांपैकीं एक व्याख्यान काशीनाथपंत यांनीं सन १८८६ मध्यें "Must social reform precede political reform in India?" या विषयावर दिलें होतें. त्या वेळीं शेट दादाभाई नवरोजी हे अध्यक्षस्थानीं विराजमान झाले होते व व्याख्यानाच्या विषयावर वरेच दिवस वादविवाद चालला होता; त्या व्याख्यानाचा सारांश पुढील एका प्रकरणांत—राजकीय सदराखालीं—द्यावयाचा असल्यामुळें, त्यासंबंधानें इकडे कांहीं लिहीत नाहीं. परंतु तेलंगांनीं सोसायटीपुढें तें व्याख्यान देण्याचें कारण व प्रसंग काय होता हें सांगितलें पाहिजे. तेलंग सोसायटीचे सेक्रेटरी असल्यामुळें सन १८८५–८६ सालांतल्या व्याख्यानमालेची व्यवस्था करण्याचें काम त्यांचें होतें. परंतु पांच सहा महिनेपर्यंत वाट पाहून व खटपट करूनही त्यांना कोणी एकादा व्याख्याता किंवा निबंध वाचणारा मिळाला नाहीं! अर्थात् सोसायटीचें तें वर्ष व्याख्यानावांचून व्यर्थ चाललें ही गोष्ट सेक्रेटरी या नात्यानें तेलंगांना श्रेयस्कर वाटली नाहीं. सबब त्या वेळीं वर्तमानपत्रांतून सर्वांच्या नजरेपुढें असलेला विषय घेऊन त्यांनीं घाईघाईनें व्याख्यानाची तयारी केली व सदहू व्याख्यान दिलें. त्यांपैकीं इकडे फक्त त्यांचे प्रास्ताविक चार शब्द देतों. त्यांवरून त्यांची कर्तव्यनिष्ठा, सार्वजनिक कामाविषयीं सुशिक्षित लोकांमध्यें सामान्यतः दिसून येणारी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनास्था व खुद्द तेलंगांना आपल्यावरील जबाबदारीची वाटत असलेली जाणीव या गोष्टी स्पष्ट नजरेपुढें येऊन उभ्या राहतात. ते प्रास्ताविक शब्द हेः—

"In opening the address which I have undertaken to deliver this evening, I am afraid I must begin with a word of apology for the imperfections which I am certain must be found in it. And as I am not in a position to plead the excuse of having been asked to deliver the address by any one other than myself, I must say a few words in explanation of my appearance before you this evening. Well, as one of the Secretaries of the S. L. & S. Society, it is part of my duty to see that the Society's session does not remain quite barren of essays and lectures. But in consequence of circumstances, which need not now be dwelt on, although this session of the Society began as far back as October last, no essays have in fact been read or lectures delivered as yet before the Society. And when, I endeavoured to make arrangements to avert any reflection upon us in consequence of this circumstance and began to ask friends to prepare lectures and addresses, it occurred to me that the fairest course would be for me to begin by putting my own shoulders to the wheel. And accordingly it was only at the beginning of last week, that I determined to prepare myself for the address which I am now about to deliver."

सोसायटीच्या सेक्रेटरीला व्याख्यानाकरितां इतरांना देखील विनंति करावी लागत असे. त्याप्रमाणें मि. ली. वॉर्नर यांचें "Public Criticism" या विषयावर; रेव्हरंड गोल्ड वायर लुई यांचें "Education" या विषयावर, व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुंबईचे लॉर्ड बिशप डॉ. मिलने यांचें "Temperance" या विषयावर, अशीं सदहू सोसायटीतर्फे फामजी कावसजी हॉलमध्यें त्याच सुमारास व्याख्यानें झालीं होतीं.

प्रकरण विसावें.

हिंदु यूनियन क्लब.

काशीनाथपंत तेलंग यांचा दुसऱ्या एका ज्या संस्थेशीं दिर्घ कालपर्यंत संबंध होता व जिच्या योगानें त्यांनीं मुंबईंत महत्वाची सामाजिक आणि वाङ्मयात्मक दृष्टीनें कामगिरी केली ती संस्था म्हणजे हिंदु यूनियन क्लब होय. त्यांची स्वतःची वागणूक, कै. चंदावरकरांच्या भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे "a life of culture and rectitude" सन्मार्ग व उदात्त विचारसरणी याला अनुरूप अशी असेच. परंतु त्यांत महत्वाची गोष्ट ही कीं, लोकांनीं देखील तसेंच वागावें असा त्यांचा उपदेश व प्रयत्न असे. तेलंग नेहमीं म्हणत असत कीं, विद्या, पुस्तकें किंवा शिक्षण यांचा मनुष्याच्या मनावर सुसंस्कार घडून त्याच्यांत विचारशीलता जर जागृत झाली नाहीं, तर त्या विद्येचा किंवा पुस्तकांचा कांहीं उपयोग नाहीं. त्यामुळें तेलंग हे आपल्या परिचित मंडळीमध्यें अगर क्लबमध्यें असले म्हणजे जमलेल्या मंडळींपैकीं कोणीतरी असा एकादा चांगला विषय काढीत असे व त्यासंबंधीं चर्चा चालली म्हणजे तेलंगांच्या सहवासाची खरी किंमत काय हें प्रत्येक मनुष्यास सहज कळून येत असे व तसा आपणांस लाभ मिळत आहे याबद्दल त्यांस अत्यंत समाधान वाटत असे. तेलंगांची बुद्धि तर विशाल व उदार अशी असेच, पण त्यांचा व्यासंग दांडगा व विविध विषयक असल्यामुळें व त्यांची माहिती भरपूर असल्यामुळें त्यांचें संभाषण हें नेहमींच उदात्त विचारांनीं भरलेलें व बोधप्रद असे. चंदावरकर म्हणतात कीं,

His talk with his friends was always of this edifying kind. There was not a topic of even the most trifling character, which he did not illuminate as it were, with the light of his varied reading and the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

“ हिंदु युनिअन क्लब, ” मुंबई (१८८८).

खुर्चीवर बसलेले—डावीकडून—(६) मि. विष्णुपंत भाटवडेकर. (७) मि. कृष्णराव तेलंग. (८) नामदार का. त्रिं. तेलंग. (९) डॉ. जी. बी. प्रभाकर.

[पृ. १९४.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

enunciation of some clear and defined moral principle."

कोणताही विषय असो, त्यासंबंधीं तेलंगांनीं कांहीं तरी नवीन माहिती सांगितली नाहीं अगर त्यांविषयीं सुंदर रीतीनें तत्वबोध करून जमलेल्या मंडळींत थोडीशी तरी विचारजागृति उत्पन्न केली नाहीं, असें सहसा घडत नसे. असे संभाषणाचे प्रसंग हिंदु यूनियन क्लबमध्यें वरचेवर येत असत, व अशा प्रसंगीं चाललेल्या वाद-विवादांत जमलेल्या मंडळींपैकीं पुष्कळ लोक भाग घेत असत. तेलंगांच्या वेळच्या "हिंदु यूनियन क्लब"चें एका लेखकानें असें वर्णन केलें आहे:—

"या ठिकाणीं संध्याकाळच्या वेळीं, ऑफिस सुटल्यावर, पुष्कळ विद्वान् व विद्वानांच्या सहवासाचे शोकी लोक जमत. जमणाऱ्या मंडळींत सर्व जातींच्या लोकांचा समावेश असे. तेलंग हे सर्वांस केंद्रस्थानीं असत. ते नेमानें संध्याकाळीं क्लबांत येत, आणि त्यांच्या गोड व हितकर भाषणाचा लाभ घडावा म्हणूनच पुष्कळसे मेंबर हजर असत. तेथें राजकीय, धार्मिक, सामाजिक वगैरे विषयांची चर्चा चाले. संध्याकाळीं थकून भागून आलेली कांहीं मंडळी चणे कुरमुऱ्यांवर आणि स्वच्छ पाण्यावर आपली तहान भूक भागवीत. तात्पर्य, 'plain living and high thinking' या साधुवचनाचें तेलंगांच्या वेळीं हा क्लब उत्कृष्ट उदाहरण असे." सारांश, या उताऱ्यांत म्हटल्याप्रमाणें तेलंग हयात होते त्या वेळीं हिंदु यूनियन क्लब म्हणजे मुंबईतील सुशिक्षित मंडळी—विशेषेंकरून महाराष्ट्रीय मंडळी—एके ठिकाणीं जमण्याचें, एकमेकांशीं अनेक विषयांवर विचारविनिमय करून व स्नेहानें वागून खरेंखुरें प्रेमसंवर्धन करण्याचें व या मार्गानें सर्व जातींच्या सुजाण हिंदुलोकांमध्यें ऐक्यभाव उत्पन्न करण्याचें एक उत्तम साधन होऊन राहिलें होतें याविषयीं शंका नाहीं.

हिंदु यूनियन क्लबसंबंधानें "टाइम्स आफ इंडिया" च्या कॅलेंडरमध्यें जी माहिती दिली आहे तिजवरून पाहिल्यास असें दिसतें कीं, सदर्हू क्लबाची सन १८७५ च्या आक्टोबरमध्यें स्थापना झाली. त्याचा मूळ हेतु असा होता—

"Promotion of social union by interchange of ideas and sympathies by meeting at gatherings for intellectual and social improvement."

म्हणजे सर्वांनीं एके ठिकाणीं जमून विचारविनिमय करणें व एकमेकांशीं स्नेहभावानें वागून ऐक्य वाढविणें, हा क्लबाचा मूळ हेतु होता. कै. रा. ब. शिवरामभाऊ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाडकर्णी हे कांहीं दिवस मुंबईस डेपुटी एजुकेशनल इनस्पेक्टर होते. त्यांनीं हिं. यू. क्लबाविषयीं आम्हांस जी कांहीं वर्षांपूर्वी माहिती सांगितली त्यावरून असें दिसतें कीं, सुमारें पन्नास साठ वर्षांपूर्वी मुंबईतील गिरगांवच्या बाजूचे कांहीं विद्यार्थी लोक यांनीं दररोज शाळेंतील मधल्या सुटींत एके ठिकाणीं जमून चणेकुरमुरे खावयाचे व एकमेकांमध्यें प्रेमसंवर्धन करावयाचें, या हेतूनें क्लबाची प्रथम कल्पना काढली होती, व मग त्याला " हिंदु यूनियन क्लब"चें स्वरूप प्राप्त झालें. असें सांगतात कीं, आरंभाला काशीनाथपंत क्लबांत नव्हते. त्यांत कै. रामभाऊ गुंजीकर वगैरे मंडळी होती. तेलंग हे पुढें सभासद झाले असावे. असो. सन १८८४ सालच्या फेब्रुवारीमध्यें मुंबईचे गव्हर्नर सर जेम्स फर्ग्युसन यांनीं काशीनाथपंत तेलंग यांची जेव्हां प्रथमच लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलमध्यें नेमणूक केली तेव्हां त्यांच्या सन्मानार्थ क्लबनें मोठा उत्सव केला व त्याबद्दलची केसरीच्या ता. २५ मार्च सन १८८४ च्या अंकांत " मुंबईच्या हिंदु यूनियन क्लबनें अहोरात्र मित्रोत्सव केला" अशी हकीकत प्रसिद्ध झाली आहे. पुढच्याच वर्षी मग तेलंगांच्याच पुरस्कर्तृत्वामुळें क्लबच्या आश्रयाखालीं मोठ्या प्रमाणावर कांहीं तरी वाङ्मयसेवा करावी या उद्देशानें " हेमंतोत्सव व्याख्यानमालेची " योजना ठरली व त्यासाठीं कै. गणेश रामचंद्र किर्लोसकर, रा. वासुदेव गोपाळ भांडारकर वगैरे सात आठ सभासदांची एक कमिटी नेमण्यांत आली. याप्रमाणें सर्व व्यवस्था झाल्यावर सन १८८६ सालच्या नोव्हेंबर महिन्यापासूनच व्याख्यानमालेस आरंभ झाला. व्याख्यानमालेंत दरवर्षी निदान दहापंधरा तरी व्याख्यानें होत असत; व तीं सर्व विद्वान् सुशिक्षित लोकांचीं असत. त्यांत जुन्या पद्धतीच्या विद्वान् शास्त्री लोकांचींही व्याख्यानें मधून मधून होत असत. उदाहरणार्थ, महामहोपाध्याय भीमाचार्य झळकीकर व महामहोपाध्याय राजारामशास्त्री बोडस यांचीं देखील व्याख्यानें झालीं आहेत. आधुनिक विद्वान् मंडळींचीं तर होतच असत. कै. गणपतराव किर्लोसकर, डॉ. भालचंद्र व त्यांचे विद्वान् बंधु विष्णुपंत भाटवडेकर, रा. वासुदेवराव भांडारकर, रा. सा. नारायण विष्णु बापट, प्रि. वामन आबाजी मोडक इत्यादि अनेक विद्वान् माणसांचीं व्याख्यानें झालीं आहेत. ही व्याख्यानमाला दरवर्षी आक्टोबरपासून मार्चपर्यंत चालू असे. हें ज्ञानसत्र तेलंग हयात होते तोंपर्यंत उत्तम चाललें. पुढें त्याला उतरती कळा लागली. याचें कारण, एका मुंबईच्या वातमीदारानें ता. १४ मार्च १८९३ च्या केसरींत लिहिल्याप्रमाणें, "कोणाला असल्या गोष्टींची आस्थाच नाहीं व कोणाला यांत मन घालावयास

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नको." पुढें न्या. रानडे मुंबईस आल्यावर सदर्हू व्याख्यानमालेचें पुनरुज्जीवन झालें, पण तें नंतर फार दिवस टिकलें नाहीं. असो.

हेमंतोत्सव व्याख्यानमालेंत स्वतः काशीनाथपंत तेलंग हे व्याख्यानें देऊन व नंतर होणाऱ्या वादविवादांत भाग घेऊन त्या ज्ञानसत्रांत महत्वाचें सहाय्य करीत असत. त्या ज्ञानसत्रांतले तेलंग हे कसे खरे सूत्रधार असत व ते तरुण व होतकरु मंडळींच्या कृतीचें कौतुक करून कसे त्यांना उत्तेजन देत असत याविषयींचा नाशिकचे रा. ब. पाध्ये यांनीं थोड्या दिवसांपूर्वी आम्हांस थोडासा आपला अनुभव सांगितला. तो आम्हांस फार मनोरंजक वाटला. सन १८८६ मध्यें पाध्ये यांची नुकतीच परिक्षा झालेली होती व विद्यार्थी म्हणूनच ते टोपी घालून हिं. यू. क्लबांत व्याख्यानमाला चालू होती तेथें एके दिवशीं गेले. रा. रा. ना. वि. बापट हे अध्यक्ष होते. पण शेजारच्याच खुर्चीवर न्या. तेलंग बसले होते व व्याख्यानावर चाललेल्या वादविवादावर देखरेख त्यांचीच असे. वादांत भाग घेण्याची पाध्ये यांची फार इच्छा होती व एक दोन वेळां उठण्याचा त्यांनीं प्रयत्नही केला. पण इतर मोठ्या वक्त्यांच्या गर्दीमुळें पाध्यांना अवसर मिळेना. पण या गोष्टीकडे तेलंगांचें लक्ष होतें. एकदोन वक्त्यांचीं भाषणें झाल्यावर तिसरे गृहस्थ येऊं लागले तों त्यांना "जरा थांबा" असें सांगून तेलंगांनीं पाध्ये यांस येण्यास खूण केली. पाध्ये पुढें जाऊन पांचच मिनिटें बोलले व त्यांनीं एकच प्रश्न केला. सर्वांचीं भाषणें झाल्यावर शेवटीं तेलंगांनींच समारोप करून प्रश्नांचीं उत्तरें दिलीं. पाध्ये म्हणाले कीं आपण विद्यार्थी व जें आपण बोललों तें कांहीं इतक्या महत्वाचें नव्हतें. तरी आपला प्रश्न घेऊन तेलंगांनीं त्याचें उत्तर दिलेलें पाहून आपणांस आश्चर्य वाटलें व आभारही वाटले. असो.

सन १८८६ सालीं तेलंगांचें "शास्त्र व रूढि" या विषयावर एक व सन १८८९ मध्यें "सामाजिक बाबतींतील तडजोड" या विषयावर एक अशीं दोन व्याख्यानें झालीं. पण त्या व्याख्यानांसंबंधाचें व त्यांनीं वेळोवेळ वादविवादांत भाग घेतल्याचें विवेचन मागें एका प्रकरणांत आलेलें असल्यामुळें त्याची इकडे पुनरुक्ति करीत नाहीं. एकंदरींत तेलंगांच्या नेतृत्वाखालीं त्यांच्या हयातींत हिंदु यूनियन क्लबचा सारखा उत्कर्ष होत चाललेला पाहून कांहीं देशहितैकदृष्टि लोकांना समाधान वाटावें व त्यांच्या तोंडून तसे उद्गार निघावे यांत आश्चर्य नाहीं. ता. ४ जून सन १८८९ च्या केसरीनें "हिंदु यूनियन क्लबची हकीकत" या लेखांत पुढीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेतः—"आज आमच्या समाजास असल्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्थांची फार जरूर आहे. आमच्यांत अजून ऐक्यभाव चांगला जोरावला नाहीं. किंबहुना असलेला ऐक्यभाव जातो कीं काय अशी भीति उत्पन्न झाली आहे. सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या व सुधारणेवर अत्यंत आसक्ति दाखविणाऱ्या आणि देशहिताची चिंता वाहणाऱ्या लोकांत देखील एकमेकांविषयीं उदारता व निरभिमानता दिसून येत नाहींत. जिकडे तिकडे फाजील स्वमताभिमान व एकलकोंडेपणा हे वाढत चाललेले दिसतात. ऐक्य राहिलें एकीकडे; नुसती मैत्री व शत्रुत्वाचा अभाव इतके जरी असते तरी पतकरतें. पण तसेंदेखील आमच्यानें होत नाहीं. ज्याला त्याला वाटतें कीं आपल्याहून अन्यतर मत प्रतिपादणाऱ्या मनुष्यास चीत करावें ! अशा या अभिमानामुळें आज कित्येक चांगल्या हितकारक संस्था शून्यवत् होऊन बसल्या आहेत. अशा स्थितींत हिंदु यूनियन क्लबाची भरभराट चाललेली पाहून त्यांतील प्रमुख लोकांच्या अंगीं कांहीं चांगले गुण असावेत असें स्पष्ट दिसतें ! आमच्या पुण्यांत मात्र पोकळ बडबडीखेरीज कशाचेंच वीं रुजत नाहीं ! ”

तेलंगांची क्लबमध्यें दररोज संध्याकाळीं येऊन चारघटका मंडळीशीं बोलत बसण्याची वहिवाट असे. रविवारीं एक तासभर ते लवकर येत असत. अशा दिवशीं संध्याकाळीं चार–पांचच्या सुमारास तेलंगांना घरून क्लबकडे घाई घाईनें जातांना आम्ही पुष्कळ वेळां पाहिलें आहे. क्लबमधलें काम संपल्यावर ते आठ साडे आठला घरीं जात असत. असो. असल्या सामाजिक स्वरूपाच्या निरुपद्रवी कार्यांत वास्तविक मतभेदाला फारसें कारण नसावें; परंतु आमच्या हिंदुसमाजांत कांहीं तरी कल्पना निघून दोनच्या तीन जाति किंवा तीनच्या चार संस्था व्हावयाला वेळच लागत नाहीं, व त्याला कारणही पण अगदीं अल्प पुरतें ! अशी आमची परंपरा चालत आली आहे. दृष्टि संकुचित ठेवावयाची, आपल्यापेक्षां भिन्न-मतप्रतिपादन खपावयाचें नाहीं व सार्वजनिक कामाकरितां आपलें मत किंवा दुराग्रह सोडण्यास अगर जरा सैल करण्यास तर बिलकूल तयार व्हावयाचें नाहीं ! ह्याचा केसरीनेंच एकदां (ता. ११–३–८९) उल्लेख केला आहे. त्यांतला एक लहानसा उतारा देतोंः—“ जोंपर्यंत आमच्या लोकांत फुकाचा जात्यभिमान जागरूक आहे, तोंपर्यंत आमच्या हातून कोणत्याही प्रकारचें महत्कृत्य व्हावयाचें नाहीं. ” “ ब्राम्हणांनीं प्रभूंचा, प्रभूंनीं ब्राह्मणांचा, कुणब्यांनीं अगर मराठ्यांनीं त्यांहून उच्च मानलेल्या वर्णांचा द्वेष करून एकानें दुसऱ्यास खालीं पाडण्यास पाहावें हेंच जोंपर्यंत जात्यभिमानाचें स्वरूप आहे, तोंपर्यंत आमची खरी मानसिक उन्नति झाली असें बिलकुल म्हणतां येत नाहीं. ” असो. सांगावयाचा मुद्दा हा कीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"हिंदु यूनियन क्लबमधील" कांहीं मंडळींनीं मग (१८८६ च्या सुमारास) "ब्राम्हण सभा" नांवाची निराळी संस्था काढली. तिच्यामध्येंही पुढें कांहीं मतभेद उत्पन्न झाले. परंतु तिचेही दोन तुकडे पडले नाहींत, हें नशीब! हल्लीं कांहीं तरुण मंडळीच्या खटपटीनें ब्राम्हण सभा नीट चालली आहे असें ऐकतों. आनंदाची गोष्ट आहे. हिंदु यूनियन क्लबचें स्वरूप मात्र पार बदलून गेलें आहे!

काशीनाथपंत तेलंग यांच्यासारख्या माणसाचा सहवासच—मग तो अल्प कां असेना—नेहमीं उन्नतिकारक असतो. सर नारायण चंदावरकरांनीं यासंबंधाच्या ज्या आठवणी तेलंगांच्या मृत्यूनंतर चारच दिवसांनीं प्रसिद्ध केल्या, त्या अत्यंत वाचनीय आहेत. चंदावरकरांची उत्तम लेखनशैली तर प्रसिद्धच होती, पण त्यांत वाङ्मय किंवा आध्यात्म विषय असला म्हणजे त्यांच्या अगदीं सोप्या इंग्लिश भाषेंत वर्णन करण्याच्या करामतीची इतकी बहार उडून जात असे कीं, कांहीं पुसूं नका! तशा सदरांत चंदावरकरांच्या तेलंगांविषयींच्या आठवणी व न्या. रानड्यांच्या मृत्यूनंतर चारच दिवसांनीं त्यांनीं प्रार्थनासमाजांत चालविलेल्या उपासनेच्या वेळीं केलेलें भाषण, हीं येतात. हीं दोन प्रकरणें व त्यांतून व्यक्त झालेली चंदावरकरांची अत्यंत उदात्त व निर्मळ विचारसरणी, हीं इतकीं हृदयस्पर्शी आहेत कीं, तीं आम्ही कितीही वेळां वाचलीं तरी आमच्या मनाची तृप्तिच होत नाहीं! चंदावरकरांच्या त्या आठवणींचा या चरित्रांत ठिकठिकाणीं उल्लेख यावयाचाच आहे. असो. तेलंग, रानडे वगैरे सज्जनांच्या सहवासाचा आपणांस अनेकदां लाभ झाला असल्याची परवां दुसऱ्या एका गृहस्थांनीं जी हकीकत सांगितली ती आम्हांस अत्यंत मनोरंजक व श्रवणीय वाटली. पुण्याचे प्रसिद्ध सर महादेव चौबळ यांनीं कांहीं दिवसांपूर्वी आपली व न्या. रानडे यांची ओळख कशी झाली हें एका सार्वजनिक प्रसंगीं सांगितलें. रानडे हे हायकोर्टांत जज्ज असल्यामुळें त्यांचे पुढें वकील या नात्यानें त्यांना नेहमीं कामाला जावें लागत असेच, पण ते व तेलंग, भांडारकर, मोडक वगैरे मंडळी मे–अक्टोबरच्या सुटींत लोणावळ्यास जमत असत व त्या वेळीं सगळी मंडळी संध्याकाळीं एके ठिकाणीं जमून त्यांत त्यांचीं संभाषणें होत असत. तशा संधीचा आपणांस अनेकदां लाभ झाल्याचें चौबळ यांनीं सांगितलें. वरीलपैकीं सर्व मंडळी विद्वान्, थोर आणि सारख्या विचाराची असल्यामुळें जिज्ञासु मनुष्याला त्यांचा सहवास हितकारक वाटल्यावांचून राहात नसे. संभाषणांत राजकीय, सामाजिक, वाङ्मयात्मक वगैरे अनेक विषय निघत असत व त्यांवर सदरील विद्वान् मंडळीचे संभाषणप्रसंगानें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुविचार व्यक्त होऊन त्यापासून हजर राहणाऱ्या मनुष्याला सहज त्यांचा लाभ होत असे. सदरील मंडळीला सुटीच्या दिवसांत लोणावळयास एके ठिकाणीं जमविण्याचें एक साधन उत्पन्न करण्याचें श्रेय मुख्यतः काशीनाथपंत तेलंगांचें होतें, असें चौबळांनीं सांगितलें. तेलंगांनीं लोणवळयास कांहीं एकर जमीन विकत घेऊन तेथें प्रथम आपला एक बंगला बांधला. मग रानडे, वागळे, भांडारकर, मोडक वगैरे मंडळींनीं शेजारीं शेजारीं आपले बंगले बांधले. याप्रमाणें सर्व मंडळीनीं मेच्या सुटींत व आक्टोबरच्या सुटींत एके ठिकाणीं जमण्याचें आपापल्यापरी साधन केल्यामुळें सगळयांचेंच वर्षांतून दोन तीन महिने लोणावळयास राहाणें होत असे व एकमेकांमध्यें अनेक विषयांवर त्या अवधींत विचारविनिमय व संभाषणें होत असल्यामुळें त्या ठिकाणचें सबंध वातावरणच उन्नतिकारक व्हावें व तशा वातावरणाचा आपणांस अनेकदां लाभ झाल्याबद्दल चौबळ यांना आनंद व समाधान वाटावें व तसे त्यांनीं उद्गार काढावे यांत आश्चर्य नाहीं. असो. चंदावरकर व चौबळ यांच्याचप्रमाणें इतर कांहीं गृहस्थांना देखील तेलंगांच्या सहवासाचा बऱ्याच वेळां लाभ झाला असला पाहिजे; पण त्यासंबंधाचा आतां विस्तार नको. मुद्याची गोष्ट ही कीं, काशीनाथपंत तेलंग हे अंशतः त्यांच्या स्वभावगुणांमुळें व अंशतः नव्याजुन्या पद्धतीच्या शिक्षणाचा त्यांच्या मनावर सुसंस्कार झाल्यामुळें सर्व लोकांना आपल्या सरळ वर्तनानें कसे आकर्षित असत व त्यांच्यांत विचारजागृति करून त्यांना कसें चांगलें वळण लावीत असत हेंच इकडे लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. हें एक प्रकारचें सामाजिक दृष्टीनें कर्तव्य असतें व तें तेलंग उत्तम रीतीनें करीत असत. हिंदु यूनियन क्लबमध्यें संमेलनें, संभाषणाचे प्रसंग वगैरे वरचेवर येत असत. त्या मार्गानें सर्व मंडळींशीं स्नेहभावानें वागून सर्व जातींमध्यें प्रेमसंवर्धन करण्याचें आपलें व्रत तेलंग अखेरपर्यंत चालवीत असत.

प्रकरण एकविसावें.

मिस्टर मलबारी यांची चळवळ.

सन १८८४ सालपर्यंत समाजसुधारकांचें लक्ष मुख्यत्वेंकरून स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसाराकडेच होतें; इतर सुधारणा त्यांना हव्या होत्या, पण त्यासंबंधानें जोराची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खटपट करण्यासारखी परिस्थिति उत्पन्न झाली नव्हती. स्त्रीशिक्षणाला देखील लोकमत प्रथम प्रथम फारसें अनुकूल नव्हतें. परंतु मुंबईमध्यें त्या सुधारणेच्या पुरस्कर्त्यांमध्यें रा. सा. मंडलीकांसारखे पुराणमताचे अभिमानी लोक असल्यामुळें स्त्रीशिक्षणाला करण्यांत येत असलेल्या विरोधाचा जोर फार दिवस टिकणें शक्य नव्हतें. अर्थात् १८८४ सालपर्यंत स्त्रीशिक्षणाची सुधारणा लोकांच्या बरीच पचनीं पडली होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

त्या सालीं मुंबईचे प्रसिद्ध मिस्टर मलबारी यांनीं आपलीं "बालविवाह" व "असंमत वैधव्य" यासंबंधाचीं दोन पत्रकें (notes) प्रसिद्ध केलीं. या विषयांसंबंधीं लोकांत वादविवाद सुरु करण्याचें मलबारी शेटजींना सुचण्याचें एक कारण म्हणजे त्या वेळची परिस्थिति ! त्या वेळीं लॉर्ड रिपन आमचे व्हाइसराय होते. ते अत्यंत उदारमनस्क अधिकारी असून हिंदी लोकांचें कल्याण व्हावें, त्यांचें प्रगतीच्या मार्गांत सारखें पुढेंच पाऊल पडावें अशी त्यांची सदिच्छा होती, व त्याच्या अनुरोधानें त्यांची कारकीर्द मुख्यतः चालली होती. त्यांनीं काढलेल्या स्थानिक स्वराज्याच्या ठरावासंबंधानें व नेमलेल्या एज्युकेशन कमिशन-संबंधानें मागें उल्लेख आलाच आहे. त्यांच्या उदारमनस्कतेचें दर्शक असें तिसरें कृत्य म्हणजे त्यांच्या कायदेकौन्सिलमध्यें सन १८८३ सालीं पुढें आलेलें "इल्बर्ट बिल" होय. त्यासंबंधानें आमच्या देशांतील युरोपियन लोकांनीं बरीच जोराची चळवळ केली व त्या बिलाचें स्वरूप जरी अखेर बरेंच सौम्य करण्यांत आलें तरी त्यांतील मुख्य तत्व जें—नेटिव्ह मॅजिस्ट्रेट किंवा सेशन जज्ज यांजपुढें युरोपियन मनुष्याच्या गुन्ह्याची चौकशी होण्यास हरकत नाहीं—तें अंशतः राखण्यांत आलें आहे. हें तत्व म्हणजे युरोपियन व नेटिव्ह यांच्या समान (राजकीय) हक्का-संबंधानें होतें हें उघडच आहे. या तत्वाकरितांच सदरील इल्बर्ट बिलाची मूळ उभारणी होती, व तें तत्व सरकारनें कायद्याच्या रूपानें कबूल करणें म्हणजेच आम्हांला युरोपियन मनुष्याच्या बरोबरीचे हक्क देणें होय. त्या हक्काकरितांच आमची चळवळ होती व तो हक्क आम्हांला तत्वतः मिळालाही. राजकीय दृष्टीनें समान हक्काविषयीं जर आम्ही इतके आकाशपाताळ एक करण्यास प्रवृत्त होतों तर सामाजिक दृष्टीनें आमच्या स्त्रीवर्गाला देखील कांहीं समान हक्क देण्यास आम्ही कां तयार होऊं नये ! हा विचार मनांत आणून मलबारी शेटजींनीं आपलीं पत्रकें अथवा टिपणें प्रसिद्ध केलीं असावीं. "बालविवाह" व "असंमत वैधव्य" या दुष्ट चाली हिंदुलोकांत रूढ आहेत व त्या बंद केल्या पाहिजेत—निदान त्यांतील अन्यायाचा भाग तरी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काढून टाकला पाहिजे, या गोष्टी सर्व समंजस सुशिक्षित लोकांस मान्य होत्या; परंतु त्या कामीं सरकारकडे एकदम कायद्याची मागणी करावी असें मात्र सर्वांनाच वाटणें संभवनीय नव्हतें. त्यामुळें तशी मागणी करण्यांत मलबारी शेटजींनीं जरा घाई केली असें म्हणणें प्राप्त आहे. लोकमताला आपल्या बाजूला वळविण्याची हातोटी जी मलबारी शेटजींच्या नंतरच्या लिखाणांतून दृष्टीस पडते ती सदरील दोन टिपणांत दिसून आली नाहीं. हेंच मत त्यांच्या एका मित्रांनीं एके ठिकाणीं व्यक्त केलें आहे. तें असें:—

"Mr. Malabari denounced the customs with his usual vigour and earnestness but not with that winning tact which characterises his later writings."

त्यापेक्षां आपण पारशी आहों, हिंदु नाहीं आहों, ही गोष्ट लक्षांत आणून मलबारी शेटजींनीं, टिपणें प्रसिद्ध करण्यापूर्वीं, कांहीं प्रमुख हिंदु पुढारी लोकांना भेटून प्रस्तुत विषयाची त्यांच्याशीं चर्चा करून मग काय तें ठरविलें असतें किंवा पत्रकें प्रसिद्ध केलीं असतीं तर तें अधिक रीतसर झालें असतें. आमच्या मतें प. वा. सर फेरोजशहा मेथा यांनीं एकदां अशाच विषयावर बोलतांना जें एक तत्व प्रतिपादन केलें आहे तें अत्यंत समंजसपणाचें आहे. ते म्हणतात:—

"I am not one of those who believe in the utility of meddling with so peculiar and complex a system of social life and religion as Hinduism, especially from outside, and I should go with those who hold that whatever reforms may be desirable and necessary should be left to be developed by the action of time and education."

मलबारी शेटजींनीं सदहु आपल्या दोन टिपणांत वर सांगितलेल्या दोन्ही चालींचें व त्यांपासून होणाऱ्या परिणामांचें चांगलें वर्णन करून ह्या चाली कोणत्या उपायांनीं बंद करतां येतील हें दर्शविलें होतें. जरूर तर सरकारानें कायदा करूनही त्या चालींतील अन्याय दूर करावा असें शेटजींनीं सुचविलें होतें. सदरील दोन्ही चालींमध्यें सामाजिक व धार्मिक तत्वांचा संबंध येत असल्यामुळें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

टिपणें प्रसिद्ध होतांच सर्व हिंदुसमाजांत जबरदस्त चळवळ सुरू झाली. प्रस्तुत पिढीचे सामाजिक बाबतींतले विचार बरेच पुढें गेलेले असल्यामुळें पूर्वोक्त दोन चालींसंबंधानें केलेलें विवेचन कित्येकांस चर्वितचर्वणासारखें वाटेल. परंतु सुमारें अर्धशतकापूर्वी वरील बाबतींत साधारण लोकमत काय होतें, सुशिक्षित पुढाऱ्यांचे विचार काय होते व तेलंगांनीं त्यांत कोणती बाजू घेतली होती हें वाचकांस समजलें पाहिजे. त्यामुळें तत्संबंधाच्या विवेचनास ऐतिहासिक दृष्टीनें महत्व आहे. म्हणूनच त्याचा तेलंगांच्या चरित्रांत थोडक्यांत उल्लेख करणें जरूर आहे.

सदर्हू दोन टिपणें मलबारींनीं इतरांबरोबर तेलंगांनाही पाठविलीं होतीं; व त्याला काशीनाथपंतांनीं सन १८८४ सप्टेंबर १६ चें उत्तर पाठविलें आहे. मलबारींनीं आपल्या टिपणांत सरकारनें ताबडतोब कायदा करावा असें जरी स्पष्ट म्हटलें नव्हतें, तरी त्यांच्या लिहिण्याचा लोकांनीं तसाच अर्थ केला होता, व त्यांच्या दृष्टीनें तो बरोबर होता. अखेर सरकारनें–लॉर्ड डफरीन हे त्या वेळीं व्हाइसरॉय होते—सन १८८६ मध्यें आपला ठराव प्रसिद्ध करून सदरील प्रकरणीं कायदा करण्याचें नाकारलें. त्या ठरावांत गोंवण्यांत आलेलें तत्व फार महत्वाचें होतें. सबब त्यांतील मुद्याचा भाग तेवढा इकडे देतोंः—

"When caste or custom lays down a rule which is by its nature enforceable in the Civil Courts, but is clearly opposed to morality or public policy the state will decline to enforce it. When caste or custom lays down a rule which deals with such matters as are usually left to the option of citizens, and which does not need the aid of civil or criminal courts for its enforcement, state interference is not considered either desirable or expedient." "In the competition of influence between legislation on the one hand, and caste or custom on the other, the condition of success on the part of the former is that the legislature should keep within its natural bound-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

aries, and should not, by overstepping those boundaries, place itself in direct antagonism to social opinion."

कायदा करण्याचा अधिकार ही सरकारच्या हातांत एक शक्ति आहे. सबब तो अधिकार रास्त मर्यादेच्या आंत वापरला पाहिजे; आणि तो अधिकार, मर्यादेबाहेर जाऊन वजावण्यानें जर लोकमत क्षुब्ध होत असेल तर तो अधिकार वजावूं नये. असो. याप्रमाणें सरकारनें कायदा करण्याचें जरी नाकारलें, तरी मलबारी शेटजींच्या टिपणांच्या योगानें अशेष हिंदुस्थान देशांतील पुराणमतवादी व समाजसुधारक यांजमध्यें प्रकृत विषयासंबंधानें बरीच खडाजंगी माजून दोन्ही बाजूंचें म्हणणें काय होतें तें स्पष्टपणें बाहेर पडलें हें तरी चांगलेंच झालें. असो.

मलबारींनीं ज्यांच्याकडे आपलीं टिपणें पाठविलीं, त्यांपैकीं कांहींनीं अनुकूल उत्तरें दिलीं. दुसऱ्या कित्येकांनीं प्रतिकूल उत्तरें पाठविलीं. अनुकूल उत्तरें देणाऱ्यांमध्यें रा. ब. रानडे हे एक होते. पण त्यांनीं लिहिलेलें उत्तर मात्र त्या वेळीं प्रसिद्ध झालें नाहीं. तेलंगांनीं प्रस्तुत प्रकरणीं सरकारनें कायदा करावा या म्हणण्यास कबुली दिली नाहीं. मलबारींच्या म्हणण्याप्रमाणें "बाल विवाह" व "असंमत वैधव्य" या दोन अनिष्ट प्रकारच्या चाली हिंदुलोकांमध्यें प्रचलित आहेत व त्या बंद केल्या पाहिजेत या गोष्टी तेलंगांस कबूल होत्या; परंतु त्याकरितां सरकारकडे एकदम कायदा मागण्याची तूर्त घाई करूं नका इतकेंच त्यांचें म्हणणें होतें, आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं मलबारींना कळविलेंही.

तेलंगांच्या विचारसरणीसंबंधानें मुख्य सांगण्याची गोष्ट अशी होती कीं, ते एक अगदीं जुन्या मताच्या कुटुंबांत वाढलेले होते. त्यांच्या कुटुंबांत नवीन पद्धतीनें शिकलेले असे फक्त त्यांच्या बंधूशिवाय कोणी नव्हते. खरेखुरे सुशिक्षित असे स्वतः तेच होते. शिवाय ते स्वभावाचे फार शांत व मनानें कोमल होते. त्यामुळें वडील माणसांच्या ज्या भावना असतील त्यांच्याविरुद्ध उघड रीतीनें प्रतिपादन करणें अगर वर्तन ठेवणें हें त्यांना अगदीं अवघड वाटत असे. नवीन विद्येचा त्यांच्या मनावर सुसंस्कार झालेला असल्यामुळें व ते फार विचारी असल्यामुळें आमच्या समाजव्यवस्थेंत काय दोष आहेत हें त्यांना स्पष्ट समजत असे; व ते घालविल्याशिवाय समाजाला सुस्थिति प्राप्त होणार नाहीं असेंही त्यांचें मत असे. परंतु उलटपक्षीं अशी स्थिति होती कीं, समाजव्यवस्थेंत जे अनेक दोष

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अगर अनिष्ट चाली आहेत असें नवीन सुशिक्षित लोकांना वाटत असे, ते **दोष** आहेत—**अनिष्ट दोष** आहेत—असें जुन्या मंडळीस मुळींच वाटत नसे. हें त्यांचें अज्ञान, किंवा अज्ञानमूलक समजूत असें हवें तर म्हणा, पण वस्तुस्थिति तशी होती, यांत मात्र शंका नाहीं. तेव्हां ज्या चाली किंवा ज्या कल्पना शेंकडों वर्षांच्या संवयीनें लोकांच्या अगदीं अंगवळणीं पडल्या होत्या व ज्यांत कांहीं एक वाईट नाहीं अशी त्यांची भावना होती, त्या कल्पना किंवा त्या चाली, एकदम कायद्याच्या योगानें नष्ट करूं पाहण्याच्या भरीस पडण्यापेक्षां, त्या अनिष्ट आहेत, वाईट आहेत, घातक आहेत अशी लोकांची प्रथम समजूत केली पाहिजे. आणि त्याला अगदीं रामबाण उपाय म्हणजे लोकांत शिक्षणप्रसार करणें व त्यांतही स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार करणें हाच होय असें तेलंगांचें म्हणणें होतें. आमच्या बहुतेक सामाजिक सुधारणांच्या बाबतींत स्त्रियांचाच संबंध येत असल्यामुळें रूढ चालींच्या अनिष्टत्वाविषयीं अगर सुधारणेच्या आवश्यकतेविषयीं त्यांचीच प्रथम खात्री होईल अशी योजना करणें हेंच अत्यंत जरूर आहे. त्यामुळें न्या. तेलंग हे प्रथमपासूनच स्त्रीशिक्षणावर जोर देत असत, व त्या कार्याला ते तन मन धनेंकरून शक्य ती मदत करीत असत, असें म्हणण्यास मुळींच हरकत नाहीं. जे कोणी अत्यंत उत्साही सुधारक होते, त्यांना कांहीं कांहीं सुधारणा तावडतोब अमलांत याव्या असें वाटणें साहजिक होतें. परंतु अज्ञ समाजाशीं—व तोही प्रामाणिक अज्ञ-समाज त्याच्याशीं—संबंध असल्यामुळें सुधारणेचें काम आमच्याच इच्छेप्रमाणें—आणि तेंही कायद्याच्या साहाय्यानें करून घेणें इष्ट नव्हतें. सबब वर सांगितलेल्या चालींच्या अनिष्टत्वाविषयीं प्रथम जनतेची मनोभूमिका तयार करणें हाच उत्तम उपाय होय. असो. याप्रमाणें तेलंगांची विचारसरणी असल्यामुळें त्यांनीं मलबारींना तसें कळवून आपण तूर्त सरकारी मदतीच्या विरुद्ध आहों असें स्पष्ट सांगितलें.

मलबारी शेटजींनीं आपल्या पहिल्या टिपणांत बालविवाहाच्या चालीपासून होणाऱ्या दुष्परिणामांचें वर्णन करून ती चाल बंद करण्याबाबतचे कांहीं उपाय सुचविले होते. मलबारींनीं लिहिलेल्या टिपणांसंबंधानें व त्याला तेलंगांनीं दिलेल्या उत्तरासंबंधानें प्रथम एका गोष्टीचा उल्लेख केला पाहिजे असें वाटतें. लहान मुलां-मुलींचे म्हणजे आठ वर्षांच्या किंवा त्याहीपेक्षां कमी वयाच्या मुलांचेच विवाह सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वी झाले तरी ते महाराष्ट्रांतील उच्च वर्णीय व विशेषेंकरून शहरांत राहाणाऱ्या हिंदु लोकांत मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित होते असें वाटत नाहीं. कांहीं खालच्या, अशिक्षित जातींत किंवा खेड्यापाड्यांत राहणाऱ्या लोकांत ते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रचलित असतील; परंतु गुजराथेंत मात्र असल्या अल्पवयांत मुलांमुलींचे विवाह फार मोठ्या प्रमाणांत होत असतात असें समजतें; आणि मलबारी शेटजींना महाराष्ट्रांतील हिंदु लोकांच्या चालीरीतींच्या माहितीपेक्षां गुजराथेंतील रीतिरिवाजांची साहजिकच अधिक माहिती असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या टिपणांतील वर्णन करतांना गुजराथेंतील वस्तुस्थितीच बहुधा आपल्या दृष्टीपुढें ठेविली असावी. महाराष्ट्रांतील वर्तमानपत्रकारांनीं मलबारींवर त्या वेळीं जी कडक टीका केली, ती सदरील गोष्ट त्या लेखकांच्या लक्षांत आली असती तर, तितकी कडक कदाचित् झाली नसती. असो. तेलंगांनीं जें मलबारींना उत्तर लिहिलें तें मात्र महाराष्ट्रांतील —विशेषतः उच्च वर्णीय किंवा पांढरपेशा जातींतील—वस्तुस्थितीच्या दृष्टीनें लिहिलें असलें पाहिजे हें उघडच आहे.

वालविवाहाची चाल ही कोणत्याही दृष्टीनें पाहिलें तरी अगदीं अनिष्ट आहे हें कोणीही समंजस माणूस कबूल करील. ती आमच्या देशांत कां व केव्हां सुरू झाली याचा इकडे विचार करीत वसण्याचें कारण नाहीं. परंतु ती एकंदर देशाच्या हिताच्या दृष्टीनें—व विशेषेंकरून भावी पिढ्यांच्या हितैक दृष्टीनें—अगदीं वाईट आहे यावद्दल शंकाच नाहीं. वैवाहिक स्थिति ही एक फार जवाबदारीची गोष्ट आहे, व ती जवाबदारी केवळ वधूवरांची गांठ घालून देणाऱ्या वडिलांनाच पार पाडावयाची नसते. ती जवाबदारी खुद्द त्या वधूवरांवरच येऊन पडणारी असते व ती त्यांनाच चांगल्या रीतीनें पार पाडावयाची असते. अर्थात् ती जवाबदारी समजण्याइतकें तरी त्यांचें—निदान पंधरा ते पंचवीस वर्षांचें—वय असलें पाहिजे हें उघडच आहे. यासंबंधानें तेलंग म्हणतात,

"It is theoretically absurd no doubt that a boy and girl should be tied up in wedlock at a time of life, when they are probably unable to understand, certainly unable to appreciate to the full, the responsibilities of the status on which they are about to enter."

दुसरी गोष्ट, विवाहविधि हा एक आमच्या हिंदुधर्माप्रमाणें धार्मिक विधि मानलेला आहे. कालिदासानें सुद्धां रघुवंशीय राजे हे आपला वंश पुढें चालविण्याक-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रितां पुत्रसंतान व्हावें, म्हणूनच गृहस्थाश्रमी होत असत असें स्पष्ट म्हटलें आहेः— " प्रजायै गृहमेधिनाम्। " त्या विधीचा हेतु, त्यानें जोडले जाणाऱ्या पतिपत्नींचा जीवनक्रम त्यांना पुत्रसंतान होऊन सुखाचा व्हावा व त्यांचें इहामुत्र कल्याण व्हावें, असा असतो. ही धर्मदृष्टि सोडून दिली तरी, विवाहानें बद्ध झालेल्या जोडप्याचा संसार सुखाचा होऊन त्यांच्यापासून सुदृढ व कर्तृत्वशील प्रजा उत्पन्न व्हावी व तिच्या हातून परिस्थितीप्रमाणें आपल्या देशाची कांहीं तरी सेवा व्हावी, हा हेतु विवाहाचा तर असतोच असतो. मग अशा प्रकारची प्रजा उत्पन्न व्हावयाला स्वतः आईबाप चांगले सशक्त, ज्यांच्या शरीराची चांगली वाढ झाली आहे, असे असले पाहिजेत हें ओघानेंच प्राप्त झालें. हा उद्दिष्ट हेतु, बालविवाहाची—म्हणजे लहान लहान मुलांमुलींचीं लग्नें लावण्याची चाल चालू राहिल्यास साध्य कसा होणार ?

मलबारी शेटजींचें म्हणणें असें होतें कीं, बारा वर्षांच्या पूर्वी मुलीचें लग्न झालेंच पाहिजे अशी शास्त्र सक्ति करीत नाहीं. तेलंग म्हणतात कीं, तशी सक्ति शास्त्रही करीत नाहीं व जातही करीत नाहीं. मग चूक होते कोठें ? तेलंगांच्या मतें ती चूक मुलीला ऋतु प्राप्त झाल्याबरोबर गर्भाधान करून तिची व तिच्या नवऱ्याची लवकर गांठ घालून देण्याबाबतच्या घाईत होत असते. तेलंगांनीं लग्नाच्या बाबतींतले दोन भेद दाखविले आहेत. ते भेद प्रस्तुत पिढींतील लोकांस कितीसे पसंत पडतील किंवा तसे भेद आचरणांत पाळण्याचे प्रसंग किती जणांवर हल्लींच्या काळांत येत असतील तें सांगतां येत नाहीं. परंतु मलबारी-तेलंग यांजमधील वादाचा आम्ही प्रस्तुत चालू वस्तुस्थितीच्या दृष्टीनें विचार करीत नसून तो पन्नास वर्षांपूर्वीच्या सामाजिक परिस्थितीच्या दृष्टीनें करीत आहों, हें आम्ही एकवार सांगितलेंच आहे. तेव्हां तेलंगांनीं दाखविलेल्या दोन भेदांना हल्लीं फारसें महत्व नसलें तरी तें पूर्वी होतें. म्हणूनच तेलंगांनीं त्यांचा आपल्या उत्तरांत उल्लेख केला. तेलंग म्हणतात कीं, खरें लग्न म्हणजे लोकसमजुतीप्रमाणें " शुभ मंगल सावधान " करणें हें नसून पुढें " गर्भाधान " विधि करून पतिपत्नींचा समागम घडवून आणणें, हें होय ! पहिल्या विधीला फार तर " first marriage " म्हणतां येईल व दुसऱ्याला " second marriage" किंवा " consummation of marriage " म्हणतां येईल. हे बारीकसारीक भेद कदाचित् मलबारींच्या लक्षांत येणें शक्य नसेल. तेलंगांनीं म्हटलें कीं, गर्भाधानविधि पुढें लोटण्याची सुधारणा प्रथम करा. मुलीला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋतु प्राप्त झाल्याबरोबर तावडतोब पंधरा दिवसांत हा विधि झालाच पाहिजे हें ठरूनच गेलें आहे. तसें न करितां, जरी ऋतु प्राप्त झाला तरी, मुलाचें किंवा मुलीचें शिक्षण पुरें होण्याकरितां अगर दुसऱ्या कांहीं कारणांकरितां, गर्भाधानविधि पुढें ढकलला तर मलबारींच्या इच्छेप्रमाणें सुधारणा सहज होणार आहे. याला शास्त्र आड येत नाहीं व जातही आड येत नाहीं. अर्थात् ही सुधारणा फार आयासाशिवाय घडून येणार आहे. ही गोष्ट मलबारींच्या लक्षांत आली नसावी. तेलंग स्पष्ट म्हणतात कीं,

"Now I cannot help thinking that this true centre (of mischief) is missed, if we keep hammering away as is some times done, at the custom of celebrating what is called the 'first marriage,' when the bride and bridegroom are of very tender years."

बालविवाहाची चाल वाईट आहे हें तेलंगांना कबूल होतें हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यांत सुधारणा झाली पाहिजे हेंही त्यांना कबूल होतें. सुधारणा सुरू करावयाची कुठें व कशी इतकाच काय तो प्रश्न होता. त्याचा नीट विचार न करतां, नुसतें "बालविवाह वाईट आहे तर तो कायद्यानें बंद करा" असें जोरानें प्रतिपादन करून जनतेंत प्रक्षुब्धता उत्पन्न केल्यापासून फायदा काय ? लोकांत खळबळ उत्पन्न न करतां जर तुमचा कार्यभाग अन्य मार्गानें होण्यासारखा आहे तर त्या मार्गाचें अवलंबन कां करूं नये ? असें तेलंगांनीं मलबारींनाच पर्यायानें विचारलें ? अर्थात् तेलंगांनीं कायद्याबद्दल घाई करूं नका असें मलबारींस उत्तर दिलें, आणि इष्ट सुधारणा कोठून व कशी करतां येईल याबद्दलची त्यांनीं दिशा दाखविली.

लोकांच्या समजुतीप्रमाणें शास्त्र इतकेंच सांगतें कीं मुलगी ऋतुप्राप्तीनंतर अविवाहित राहूं नये. गर्भाधान विधीसंबंधानें तें कांहींच म्हणत नाहीं. तेव्हां खरी सुधारणा लग्नाच्या—लाजाहोम, सप्तपदी वगैरेच्या—बाबतींत करूं पाहण्यापेक्षां ती गर्भाधानाच्या बाबतींत करण्यास मुळींच हरकत नाहीं; आणि अशीं गर्भाधान पुढें लोटल्याचीं बरींच उदाहरणें त्या वेळीं घडलीं होतीं. त्याला शास्त्र आड आलें नाहीं कीं जात आड आली नाहीं. अशा कामाला फक्त कुटुंबांतील माणसें व जवळची नातलग मंडळी हींच आड येत असतात. याचीं कारणेंही शोधण्याकरितां फार लांब जावयाला नको.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

LIBRARY, GURUKULA KANGRI

या जवळच्या मंडळींना ही सुधारणा म्हणजे एक नवीन ट्रम वाटते; म्हणूनच ती नको असें ते म्हणतात. दुसरें, ती सुधारणा केल्यानें पुत्रप्राप्तीपासून होणारा जो आनंद तो पुढें ढकलल्याप्रमाणें होतो. याकरितां ती सुधारणा त्यांना नको असते. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे, या अगदीं अनुपद्रवी सुधारणेला देखील जवळची मंडळी आड येते. त्या मंडळीवर, मलबारींच्या म्हणण्याप्रमाणें कायदा झाला तरी, त्याचा परिणाम काय होणार?

आतां बालविवाहापासून अनिष्ट परिणाम होतात ते बंद करण्याकरितां अगर टाळण्याकरितां मलबारी शेटजींनीं काय उपाय सुचविले होते त्यांचा विचार करूं. त्यांनीं पहिला उपाय असा सुचविला कीं, अमकी तारीख ठरविल्यावर नंतर जे विवाहित विद्यार्थी युनिव्हर्सिटीच्या कोणत्याही परीक्षेस येतील त्या परीक्षेस त्यांना बसूं देतां कामा नये! तेलंगांनीं म्हटलें कीं, उपाय ठीक आहे. पण तो योजल्यापासून परिणाम काय होईल, किंवा तो परिणाम किती दूरवर पोंचेल याचा मात्र आतांच अंदाज करतां येत नाहीं! सदहू उपाय योजिल्यापासून आमच्या कॉलेजांत किंवा युनिव्हर्सिटीच्या निरनिराळ्या परीक्षांकरितां येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या कमी होईल, ही पहिली गोष्ट. म्हणजे त्या उपायाची अंमलबजावणी केल्यानें "मूले कुठारः" असाच प्रकार होत नाहीं काय? आमच्या समाजांतील दुष्ट चाली बंद करण्याच्या कामीं अत्यंत उपयुक्त साधन म्हणजे देशांत शिक्षणाचा शक्य तितका जास्त प्रसार करणें हें होय. याबद्दल कोणाचाच मतभेद नाहीं. अशा स्थितींत सदरील उपाययोजनेच्या योगानें लोकांत शिक्षणाची प्रगति व्हावयाच्या ऐवजीं पिछेहाट होणार नाहीं काय? अर्थात् असें करणें म्हणजे इसापनीतींतल्या एका गोष्टींत सांगितल्याप्रमाणें सोनेरी अंडीं प्रसवणाऱ्या हंसीसच ठार करण्यासारखें आहे, यांत शंकाच नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं, हिंदु लोकांत मुलांचीं लग्नें बहुधा त्यांचे आईबापच ठरवीत असतात. त्यांत खुद्द त्या मुलांचा संबंध अगदींच थोडा असतो. किंबहुना मुळींच नसतो, असें म्हणण्यासही हरकत नाहीं. निदान चाळीस-पन्नास वर्षांपूर्वी तरी अशी स्थिति खास होती. तेलंग विचारतात कीं, अशा स्थितींत वरील उपाययोजनेनें आईबापांच्या पापाबद्दल मुलांना शिक्षा केल्याप्रमाणें होणार नाहीं काय? बरें, असें समजा कीं, आईबापांनीं रीतीप्रमाणें मुलांचें बालपणांत लग्न केलें आणि त्यांना त्या मुलाच्या शिक्षणाचें—तें पुढें चालू ठेवण्याइतकें—महत्त्व वाटत नाहीं; तर मग सदहू उपाययोजनेपासून त्या मुलाचें, शिक्षणाचें द्वार बंद केलें गेल्यामुळें, केवढें नुकसान होईल? व अशीं बरींचशीं उदाहरणें होऊं लागल्यास देशाचें पाऊल,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिक्षणाच्या बाबतींत पुढें पडेल कीं मागें? वरील सूचनेचा उगम वास्तविक बंगालकडचे प्रसिद्ध पुढारी मिस्टर मनमोहन घोस यांजपासून झाला होता व तिला आपले रा. ब. रानडे यांचें मत अनुकूल होतें, ही गोष्ट खरी. तरी आपलें मन त्या बाजूला वळत नाहीं असें तेलंगांनीं स्पष्ट कळविलें. ते मलबारींना लिहिलेल्या उत्तरांत म्हणतात:—

With the most unfeigned respect for my excellent friend, Mr. M. Ghose, who, I believe, originally made the suggestion, and for my revered friend and teacher, Mr. Madhavrao Ranade, who seems to be inclined to adopt it at once, I own that I cannot persuade myself to give my voice in favour of it."

वरील सूचनेपेक्षां तेलंग म्हणणात, आपली एक सूचना आहे ती कदाचित् अधिक सयुक्तिक ठरेल. युनिव्हर्सिटी किंवा सरकारचें शिक्षणखातें या संस्था विद्यार्थ्यांना एकादी पदवी मिळेपर्यंत कांहीं स्कालरशिपा व बक्षिसें देत असतात. त्या शिष्यवृत्त्या व बक्षिसें हीं फक्त अविवाहित विद्यार्थ्यांनाच मिळतील असा नियम करण्यास हरकत नाहीं. या ठिकाणीं लग्नाचा पहिला विधि कीं पुढचा यासंबंधीं उल्लेख करण्याचें अर्थात् कारण नाहीं. येथपर्यंत येण्याची आपली तयारी आहे असें तेलंगांनीं मलबारींना कळविलें.

मलबारीशेटजींची दुसरी सूचना अशी होती कीं, सरकारनें आपल्या निरनिराळ्या खात्यांत विवाहित मनुष्याला जागा मिळणार नाहीं असा नियम करावा. तेलंगांच्या मतें ही सूचनाही न्याय्य नव्हती व तिच्यापासून एकंदरींत देशाचा फायदा होईल असेंही त्यांना वाटत नव्हतें. सरकारी खात्याच्या दृष्टीनें पाहिल्यास तेलंगांच्या मतें अविवाहित राहून दुर्वृत्त असणाऱ्या नोकरांपेक्षां बायकामुलांत राहणारा इसम अधिक स्थिर, अधिक उद्योगी व अधिक प्रामाणिक नोकर ठरेल. शिवाय सामाजिक सुधारणेचा आणि सरकारी नोकरीचा संबंध कितीसा? एकाद्या सरकारी खात्याच्या वरिष्ठ अंमलदाराला कचेरींत कारकून ठेवावयाचा तो जरूर तेवढें शिक्षण घेतलेला व चांगल्या चालचालणुकीचा असा मनुष्य तो ठेवील. तो अविवाहित कीं विवाहित हें पाहण्याचें त्याला तादृश कारण काय? शिष्यवृत्त्या व बक्षिसें यांच्या बाबतींतली गोष्ट निराळी. कौटुंबिक जबाबदारी ही विद्यार्थ्यांना चांगल्या संवयी लागून त्यांच्यांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कार्यक्षमता उत्पन्न करण्याच्या कामीं आड येत असते. तशा संवयी लागणें किंवा तशी कार्यक्षमता अंगीं येणें या शिक्षणाच्याच अंगभूत गोष्टी आहेत. त्यामुळें बक्षिसें किंवा शिष्यवृत्त्या यांच्या बाबतींत वरील प्रकारचा—विद्यार्थी अविवाहित असावा असा—नियम सुसंबद्ध तरी होईल. परंतु कलेक्टरच्या किंवा अकौंउंटट-जनरलच्या कचेरींत काम करूं पाहणाऱ्या उमेदवाराला हा नियम लावूं पाहणें समंजसपणाचें कसें होईल ?

मलबारी शेटचें मत कीं मुख्य अंमलदारानें विवाहित मनुष्यापेक्षां अविवाहिताची निवड करावी. कारण तो काम अधिक चांगलें करील. तेलंगांचें मत त्याच्या अगदीं उलट होतें. विवाहित मनुष्यच त्यांच्या मतें अधिक चांगलें काम करूं शकेल. शिवाय, आणखी एक याच्या समर्थनार्थ कारण आहे. अविवाहित मनुष्याला काम दिल्यापासून त्याचा एकाचाच फायदा होईल. विवाहिताला नेमल्यापासून एका-पेक्षां अधिक माणसांचें संरक्षण केल्यासारखें होईल. पण याहीपेक्षां एक महत्वाची गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. कोणत्याही गोष्टीची किंवा संस्थेची नैसर्गिक व सरळ रीतीनें वाढ होऊं देणेंच हितकर असतें. त्या वाढीला कृत्रिम बांध घालून थोपवूं पाहणें अगर तिचा ओघ बदलण्याचा प्रयत्न करणें हें केव्हांही हितकर नव्हे. केव्हां केव्हां तर ते कृत्रिम नियम घालणाऱ्यांचे सद्धेतु देखील निष्फळ होतात. इतकेंच नव्हे तर पुढें कांहीं अनपेक्षित अडचणी उपस्थित होऊन अखेर नैतिक अधःपतन मात्र त्यांच्या पदरांत पडतें. शिवाय या सगळ्या कृत्रिम नियमांचा अखेर शिक्षण-प्रसारावर काय परिणाम होईल याचा अंदाज करतां येणेंही शक्य नाहीं. सामाजिक सुधारणेच्या कामीं शिक्षणाचाच पुष्कळ उपयोग होणार आहे. अर्थात् त्या शिक्ष-णाच्या प्रसाराला विघातक होतील अशा कोणत्याही सूचना करणें देशहिताच्या दृष्टीनें इष्ट नव्हे, असेंच तेलंगांचें एकंदरींत मत होतें.

मलबारीशेटजींची तिसरी सूचना अशी होती कीं, एक नवीन संस्था " Association " स्थापन करावी व तिच्या सभासदांनीं " अमकें वय झाल्या-शिवाय मी लग्न करणार नाहीं " असें प्रथमच लेखी वचन " Pledge " द्यावें किंवा शपथ घ्यावी. तेलंगांच्या मतें ही सूचना अगदीं अव्यवहार्य होती. आधीं ज्यांच्या असल्या लेखी वचनाला किंमत देतां येईल असे संस्थेंत फार सभासद येण्याचा संभवच कमी. कारण जे सभासद होतील त्यांपैकीं बरेचसे पूर्वीच विवाहित झालेले असतील ! शिवाय अशी प्रथमच लेखी शपथ घेतली पाहिजे ही अट ठेवि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यास सभासद होऊं इच्छिणाऱ्या लोकांचीं मनें संस्थेकडे आकर्षित होण्यापेक्षां तिजपासून परावृत्तच होण्याचा अधिक संभव ! असली अव्यवहार्य अट ठेवण्यापेक्षां लोकांची चालू रूढीपासून काय दुष्परिणाम होतात याबद्दल हर प्रयत्नानें समजूत करणें व जे त्या रूढी विरुद्ध वागण्यास तयार होतील त्यांना उत्तेजन व सहाय्य करणें असे त्या संस्थेचे उद्देश जाहीर केल्यास त्यापासून अधिक फायदा होईल असें तेलंगांचें म्हणणें होतें. शिवाय असल्या शपथांवर व लेखी वचनांवर आपला फारसा विश्वास नाहीं असें तेलंगांनीं स्पष्ट सांगितलें.

चवथी सूचना अशी होती कीं, कोणीही सुशिक्षित मनुष्यानें आपल्यापेक्षां वयानें फारच लहान मुलीशीं—A girl too much under his age—लग्न करूं नये. तेलंगांनीं म्हटलें कीं, सूचना ठीक आहे. पण ती त्यावेळच्या परिस्थितींत अमलांत आणणें कितीसें शक्य कोटींतलें होतें ? आधीं उच्चवर्णीय लोकांत अद्यापि विधवा विवाह मान्य झाला नव्हता. मुलीचें लग्न—तिचें तेरा वर्षांचें वय होण्यापूर्वी—उरकून टाकण्याची चाल अगदीं सार्वत्रिक होती. अशा स्थितींत वरील शिफारशीप्रमाणें सुशिक्षित मनुष्याचें लग्न जमणार कसें व तें जमविणार कोण ? ही गोष्ट जर शक्य नाहीं, तर त्या मनुष्यानें सक्तीचें ब्रह्मचर्यच पतकरलें पाहिजे असें होत नाहीं काय ? या असल्या सक्तीचे दुष्परिणाम काय होतील हें कोण सांगू शकेल ? तेलंग म्हणतात कीं, ही शिफारस आणि मागील शिफारस—मी अमकें वय होईपर्यंत लग्न करणार नाहीं असें वचन देणें—या मांजराच्या गळ्यांत घांट बांधावी ह्या शिफारशीच्याच तोडीच्या दिसतात !

प्रस्तुत सामाजिक विषयांवर लिहिलेले धडे ज्यांत आहेत अशीं पुस्तकें शाळांतून सुरू करावींत ही मलबारींची सूचना तेलंगांना मान्य होती. सामाजिक विषयासंबंधीं असा ऊहापोह करण्याच्या हेतूनें ठिकठिकाणीं संस्था स्थापन करणें; तसल्या विषयांवर वरचेवर व्याख्यानें देण्याची व लहान लहान पुस्तकें प्रसिद्ध करून लोकांत वांटण्याची तजवीज करणें या मलबारींच्या सूचना तेलंगांना अगदीं मान्य होत्या. मोठमोठ्या सरकारी अधिकारी लोकांनीं या विषयांत मुद्दाम लक्ष घालून या समाजकार्याला जरूर मदत करावी ही मलबारींनीं केलेली सूचना देखील तेलंगांना पसंत होती. त्याला पुन्हा त्यांनीं अशी एक पुस्ती जोडली कीं अशा अधिकारी लोकांनीं लहान लहान बालकांच्या लग्नसमारंभाच्या निमित्तानें होणाऱ्या तमाशांमध्यें हजर राहाण्याचें साफ नाकारावें ! बालविवाहाच्या चालीला विरोध

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दाखविण्याचा हा एक साधा, पण खात्रीचा मार्ग आहे. त्या मार्गाचें अधिकारी लोकांनीं अवलंबन केल्यास त्याचा चांगला परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

प्रस्तुत बालविवाहाच्या एकंदर प्रकरणावर तेलंगांनीं मलबारी शेटजींना स्पष्ट कळविलें कीं, तुम्ही या कामांत घाई करूं नका. आणखी कांहीं दिवसपर्यंत आहे हीच स्थिति राहूं द्यावी असें आपणांस वाटतें. मी "Let-alonist" म्हणजे कांहीं एक करूं नये अशा मताचा आहें असें तुम्हांस वाटेल. पण तशी गोष्ट नाहीं. शिक्षणप्रसार व त्यायोगें लोकमत जागृत करणें या उपायावर माझा पूर्ण विश्वास आहे. या उपायांपासून होणारे परिणाम तुम्ही सुचविलेल्या उपायांपासून होणाऱ्या परिणामांपेक्षां अधिक हितकर व अधिक टिकाऊ होतील. तुम्ही म्हणतां जनतेंत अद्यापि प्राथमिक शिक्षणाचा व्हावा तितका प्रसार झाला नाहीं. ही गोष्ट खरी आहे. परंतु त्यालादेखील तुम्ही देतां तितकें महत्व मी देत नाहीं. शिक्षणाचें काम चालू आहे व तें चालूच राहणार. त्याचा इष्ट परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. उच्चवर्गीय लोकांमध्यें शिक्षणाचा बराच प्रसार झाला आहे, व त्याचा त्यांच्या आचारविचारांवर सुपरिणाम झाला आहे—होत आहे. त्यांच्याच सामाजिक बाबतींतल्या कल्पना खालच्या वर्गांत उतरत आहेत. पण मी स्त्रीशिक्षणाला सर्वांपेक्षां जास्त महत्व देतों. युनिव्हर्सिटीच्या शिष्यवृत्त्या किंवा बक्षिसें जें काम करूं शकणार नाहींत, किंवा जें काम सरकारी नोकरीच्या लालुचीनेंही होणार नाहीं तें स्त्रीशिक्षणानें खात्रीनें होईल असें मला वाटतें. प्रस्तुत प्रचलित असलेली बालविवाहाची चाल शेकडों वर्षांच्या संवयीनें हिंदुसमाजांत अगदीं दृढमूल होऊन गेली आहे व त्या चालींत कांहीं वाईट आहे ही कल्पनादेखील लोकांच्या गांवीं नाहीं. ही लोकांची मनोवृत्ति बदलणें हेंच आपलें मुख्य काम आहे; आणि तें काम करावयास शिक्षणप्रसार हाच खरा मार्ग आहे. या उपायानें सुधारणा मंद गतीनें होईल हें खरें, पण दुसऱ्या सुचविलेल्या उपायांनीं तरी ती अगदीं जलद होणार आहे अशी हमी कोणाला थोडीच घेतां येणार आहे ! तरी तो शिक्षणप्रसार जारीनें करणें व त्याच्या जोरावर समाजांतील दुष्ट चालीसंबंधानें लोकांच्या मनोभावना बदलणें हें काम सारखें करीत राहिलें पाहिजे. त्यांत कसूर होतां कामा नये. तेलंग म्हणतातः—

"We must work as ardently as if our efforts were to be crowned with success at once. But on the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

other hand we must be content to take the fruits as they come in the fulness of time, and not be impatient or despondent if the customs which have stood for several centuries do not at once fall of a heap at the blast of our trumpets."

हें काशीनाथपंत तेलंगांनीं सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वी केलेलें भविष्य आज अक्षरशः खरें ठरलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. गेल्या अर्ध शतकाच्या अवधींत जनतेंत शिक्षणाचा प्रसार बराच झाला आहे. स्त्रीशिक्षणाचेंही पाऊल एकसारखें पुढेंच पडत चाललें आहे. आणि त्यायोगानें महाराष्ट्रांत सामाजिक दृष्टीनें मोठी क्रांति झाली आहे असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईल असें वाटत नाहीं. बालविवाहाची चाल स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसाराबरोबर आपोआपच बंद पडत चालली आहे. शिकलेल्या मुलींचीं लग्नें निदान उच्चवर्णीय लोकांत हल्लीं पंधरा वर्षांच्या वयापूर्वी बहुधा होतच नाहींत. कांहीं मुली त्याहीपेक्षां मोठ्या वाढलेल्या व कांहीं तर शिकत असलेल्या सहज दृष्टीस पडतात. तरुण विधवा मुलींची पूर्वीच्या सारखी कष्टमय स्थिति—मुंबई पुण्यासारख्या शहरांतून तरी—आतां फारशी राहिली नाहीं. कित्येक विधवा मुली मास्तरणी, डॉक्टरणी व नर्सेस होऊन आपला अब्रूनें व मानानें चरितार्थ चालवीत आहेत. विधवाविवाहाची संख्याही हळू हळू वाढतच आहे. तात्पर्य, समाजसुधारकांनीं ज्या ज्या सुधारणांना प्रथम हात घातला होता त्यांपैकीं बहुतेक सगळ्या आज अमलांत आल्या आहेत. बाकी राहिलेल्या थोड्या सुधारणा अमलांत यावयाच्या मार्गांत आहेत. या सगळ्या क्रांतीला कारण बदललेली परिस्थिति, जनतेंत शिक्षणाचा प्रसार—विशेषेंकरून स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार याशिवाय दुसरें काय असूं शकणार ?

येथपर्यंत तेलंगांनीं बालविवाहावरील मलबारींच्या टिपणासंबंधानें विचार करून त्यांत सुचविलेल्या उपाययोजनेविषयीं आपला मतभेद व्यक्त केला. पुढें त्यांनीं "असंमत वैधव्य यासंबंधानें मलबारींनीं लिहिलेल्या टिपणांविषयीं आपले विचार थोडक्यांत प्रदर्शित केले आहेत. त्यांचा तात्पर्यार्थ थोडक्यांत इतकाच कीं, मलबारींनीं केलेल्या कोणत्याच सूचना तेलंगांना पसंत नव्हत्या. मलबारींनीं प्रस्तुत विषयक आपल्या संबंध विवेचनांत मुख्य एक चूक केली होती. ती मात्र तेलंगांनीं स्पष्ट दाखविली आहे. त्यामुळें शेटजींनीं सुचविलेले उपाय बऱ्याच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अंशानें गैरसमजुतीनें दूषित ठरतात. उच्चवर्णीय हिंदुजातींतल्या विधवा ज्या संन्यस्त वृत्तीनें राहातात त्या तशा स्वखुषीनें नसून नातलगांच्या जुलमामुळें राहतात असें मलबारींनीं गृहीत धरलें होतें; तो त्यांचा भ्रम होता, असें तेलंगांनीं स्पष्ट सांगितलें.

मलबारींची एक सूचना अशी होती कीं, एकादी संस्था काढून तिच्या मार्फत सन १८५६ चा ॲक्ट १५ (पुनर्विवाह केलेल्या विधवांच्या मार्गांतील कायद्याच्या दृष्टीनें वाटणाऱ्या अडचणी दूर करण्याबाबतचा) हा विधवा बायकांच्या फायद्याचा आहे हें त्यांना समजून देण्याची व त्या कायद्याची त्या बायांच्या तर्फे सक्तीनें अंमलबजावणी करण्याची तजवीज करावी. तेलंगांचें म्हणणें असें होतें कीं अशी संस्था फारशी यशस्वी होणार नाहीं. हिंदुलोकांत विधवा बायका पुनर्विवाह करण्यास अगदीं उत्सुक असतात व त्यांना त्यांच्या आप्तमंडळीच्या आग्रहामुळें किंवा वजनामुळेंच तसें आपल्या इच्छे-प्रमाणें वागण्यास धैर्य होत नाहीं अशी जी मलबारी शेटजींची समजूत होती ती चुकीची होती. ज्या समाजांत किंवा ज्या लोकांत त्या दुर्दैवी स्त्रिया राहतात त्या समाजाच्या व स्वतः त्या विधवा स्त्रियांच्या अशा ठाम समजुती झाल्या आहेत कीं, विधवांनीं पुनर्विवाह करणें हें एक धर्मविरुद्ध व अपवित्र कृत्य आहे. त्यामुळें वर सांगितल्याप्रमाणें एकादी संस्था काढून जे कोणी अगदीं सद्धेतूनें प्रेरित होऊन पूर्वोक्त रीतीनें त्या दुर्दैवी प्राण्यांच्या तर्फे म्हणून झटण्याकरितां पुढें येतील त्यांना स्वतः त्या बाया आपले मित्र न समजतां खात्रीनें शत्रु समजतील !

मलबारीची अशी एक सूचना होती कीं, पुनर्विवाहांत सामील झालेल्या माण-सांना भट किंवा जात जें बहिष्कृत समजतात तें बंद झालें पाहिजे. ही सूचना करतांना देखील मलबारींना कांहीं गोष्टींची बरोबर माहिती नसावी असें स्पष्ट दिसत होतें. वास्तविक कोणाला बहिष्कार घालण्याचा भटाला—(priest)—अधिकार मुळींच नाहीं. तो अधिकार जातीला आहे. पण तो काढून घेतल्यानें न्याय होत नाहीं. कारण तो एक जातीचा जुलूम आहे असें जर म्हणणें असेल आणि तो जुलूम कायद्यानें बंद करावा असा हेतु असेल तर, एक जुलूम—जातीचा—जाऊन दुसरा—कायद्याचा—आला असें मात्र होईल. तसें होणें इष्ट नाहीं. तेलं-गांनीं प्रसिद्ध आगाखानच्या खटल्याच्या निकालांत जें एक जातिविषयक तत्व गोंवलें गेलें आहे त्याचा उल्लेख करून तेंच प्रस्तुत काळच्या परिस्थितींत न्याय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृष्टीनें बरोबर आहे असें आपलें मत दिलें. कोणतीही जात किंवा समाज म्हटला कीं त्याचे कांहीं तरी नियम म्हणून असतात; किंवा त्यासंबंधाची समाजांतील प्रत्येक इसमाचीं कांहीं कर्तव्यें म्हणून असतातच. तीं कर्तव्यें त्यानें बजावलींच पाहिजेत. त्यांत तो चुकला तर त्याला योग्य शिक्षा करण्याचा अधिकार त्या जातीला किंवा समाजाला असला पाहिजे. तेलंगांनीं सदहू खटल्याच्या ठरावांतील तत्व सांगितलें तें असें:—

"In every community ××× there must, as requisite for the preservation of a community, necessarily exist a power ××× of depriving of the privileges of membership those who persistently refuse, after due notice and warning, to comply with those ascertained conditions of membership to which by the very fact of being members of the community, they must be held to have given an implied, if not an express, consent."

तथापि जात या संस्थेचा, प्रस्तुत बदललेल्या परिस्थितींत प्रगतीला असलेला विरोध दिवसेंदिवस कमी कमीच होत जाणार आहे. अशा स्थितींत मलबारींनीं सुचविलेले उपाय तूर्त व्यवहार्य दिसत नाहींत असें तेलंगांनीं आपलें एकंदरींत मत दिलें.

मलबारींच्या दोन टिपणांना—पत्रकांना—ज्यांनीं उत्तरें पाठविलीं त्यांत त्या वेळीं हिंदुस्थान सरकारच्या कार्यकारी कौन्सिलामधले एक अधिकारी सर ऑकलंड कॉल्व्हिन हे होते. त्यांनीं राजकीय बाबतींत लक्ष घालणाऱ्या सुशिक्षित लोकांना अशी इशारत देऊन सांगितलें कीं "तुम्ही राज्यकर्त्यांना राज्य कसें करावें हें शिकविण्यापूर्वीं तुम्ही प्रथम आपलें घर सुधारा; अर्थात् सामाजिक सुधारणा करा." तेलंग म्हणतात कीं, "आमचे पुराणमतवादी लोक उलट दिशेनें आम्हांस अशीच इशारत देत असतात कीं 'तुम्ही आपलें राजकारण पहा, समाज किंवा धर्म यासंबंधांत तुम्ही ढवळाढवळ करूं नका.'" कॉल्व्हिन साहेब किंवा त्यांचे जातबंधु म्हणतात कीं, "राजकारण हें आमचें काम, तुम्हांस त्यांतलें कांहीं कळत नाहीं." पुराणमतवादी म्हणतात कीं "समाज किंवा धर्म यांपैकीं तुम्हांला कांहीं समजत नाहीं. तें आमचें काम आणि आम्हीं पाहून घेऊं." तेलंग विचारतात कीं यांपैकीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोणाचा उपदेश ऐकावयाचा ? आणि कोणाचा नाहीं ? त्यापेक्षां दोन्ही पक्षांचें न ऐकतां देशाच्या हितैक दृष्टीनें राजकीय तसेंच सामाजिक दोन्ही क्षेत्रांत आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें काम करणें हेंच अधिक हितावह होणार नाहीं काय ? सुशिक्षित लोकांत एकदां जागृति उत्पन्न झाल्यावर तिचा प्रभाव जसा राजकीय क्षेत्रांत दृष्टीस पडेल तसाच सामाजिक क्षेत्रांतही दृग्गोचर झाल्याशिवाय कसा राहील ? आणि तसें झालें तर एका बाजूनें सर ऑकलंड कॉल्विन—राजकीय बाबतींतील चळवळ पाहून—रागावले किंवा दुसऱ्या बाजूनें सामाजिक क्षेत्रांतील चळवळ पाहून आमचे पुराणमतवादी चरफडले तर त्याचा उपयोग काय ? लोकसमाज जागा झाल्यावर त्याला " एकाच क्षेत्रांत तुमची जळवळ चालूं द्या; दुसरीकडे पाहूं देखील नका " असें म्हणणें व्यर्थ आहे. दोन्ही बाजूच्या इशारतीचा उल्लेख करून तेलंग म्हणतात,

" Which of these guides shall we follow ? or shall we not, in all humility, decline to follow either exclusively, and say that both politics and social reform are proper fields for us to work in ? Shall we not hold that the same spirit, the outgoings of which in politics rouse the ire of Sir Aucland Colvin, must manifest itself and is manifesting itself, in social and religious matters, to the utter disgust of our orthodox friends ? And shall we not hold, further, that it is vain to say to it, ' Thus far shall thou go, and no further—' whether at the one point or at the other ? "

असो. वास्तविक पाहिल्यास ज्या सुधारणांसंबंधानें मलबारी शेटजींनीं सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वी इतकी खटपट चालविली होती व ज्यांच्या उपाययोजनेसंबंधानें काशीनाथपंत तेलंग यांनीं आपला मतभेद व्यक्त केला होता, त्या सुधारणा महाराष्ट्रांत पुष्कळ अंशानें आज लोकांच्या अंमलांत आल्या आहेत. अर्थात् त्यांसंबंधाचें विवेचन कित्येकांस चर्वितचर्वणच वाटेल. पण तो त्या वेळचा अल्पसा इतिहास आहे, म्हणून त्याचें महत्त्व आहे व इतक्याच करितां या प्रकरणांतलें विवेचन केलें आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकरण बाविसावें.

लघुतम प्रतिकार.

काशीनाथपंत तेलंग यांनीं शेट मलबारींनीं सामाजिक बाबतींत चळवळ करून सरकारची मदत मागण्याबाबत जी खटपट चालविली होती तिच्या विरुद्ध आपलें स्पष्ट मत दिलें हें मागील प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. त्याच सुमारास मुंबईच्या एल्फिनस्टन कालेजचे प्रिन्सिपाल प्रो. वर्डस्वर्थ यांनींही एक लहान पुस्तक प्रसिद्ध करून मलबारींना जास्त गाजावाजा न करण्याबद्दल उपदेश केला होता. तें वर्डस्वर्थ साहेबांचें पुस्तक व तेलंगांनीं दिलेलें विरुद्धमत अशीं दोन चांगलीं हत्यारें मिळतांच सुधारणाद्वेष्ट्यांनीं त्यांचा मनमुराद उपयोग करून जास्त जोराची चळवळ चालविली. मागें एकदां सांगितलेंच आहे कीं, तेलंगांना हिंदुसमाजांतील कांहीं अनिष्ट चाली चालू राहाव्यात अगर त्यांत सुधारणा होऊं नयेत असें वाटत होतें, असें नव्हे; पण त्या चाली बंद करण्याबाबतचे प्रयत्न समाजाकडूनच झाले पाहिजेत असें त्यांचें म्हणणें होतें. सरकारची त्यांत कायद्यानें किंवा हुकुमानें सक्ती नसावी इतकेंच त्यांचें मत होतें; आणि त्याच दृष्टीनें वर्डस्वर्थ साहेबांनीं मलबारींना जास्त गाजावाजा न करण्याविषयीं उपदेश केला होता.

पण सर्व हिंदुसमाज बिथरून जाण्याला कारण एवढेंच झालें कीं मलबारी शेटनीं आपलीं दोन पत्रकें प्रसिद्ध करून एकदम सरकारची मदत मागण्याचा उपक्रम केला. हिंदु समाजांत कांहीं वाईट चाली आहेत व त्या बंद केल्या पाहिजेत, या गोष्टी कोणालाच नाकबूल नव्हत्या. परंतु त्या कामीं सरकारची मदत मागण्यापूर्वी मलबारींनीं कांहीं हिंदु पुढाऱ्यांबरोबर प्रथम त्यासंबंधीं वाटघाट केली असती व मग आपल्या सूचना प्रसिद्ध केल्या असत्या तर बरें झालें असतें. एखाद्या कायदेपंडिताला अगर राजकारणी पुरुषाला कदाचित् आपली बाजू बळकट करण्याबाबतची ही कल्पना प्रथम सुचली असती. पण मलबारी शेट हे कायदेपंडित म्हणूनही प्रसिद्ध नव्हते व राजकारणी पुरुष म्हणूनही प्रसिद्ध नव्हते. ते फक्त एक समाजसुधारक म्हणून प्रसिद्ध असून ते " इंडियन स्पेक्टेटर " नांवाचें वर्तमानपत्र चांगलें चालवीत असत. असो. अशाच एका प्रकरणांत सन १८९५ सालीं प. वा. सर फेरोजशहा मेथा हे किती जपून व पूर्ण विचार करून—इतकेंच नव्हे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर आपल्यावरची जबाबदारी पूर्णपणें ओळखून—वागले तें पहा. याचा थोडासा ओझरता उल्लेख मागील एकदोन प्रकरणांत आलाच आहे. पण तोही हिंदुलोकांच्या सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत पारशी गृहस्थालाच पडावें लागल्याचा प्रकार असल्यामुळें, त्याचा इकडे जरा अधिक विस्तार करावा हें इष्ट वाटतें. वस्तुतः आमच्या सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत पारशी अगर युरोपियन लोकांची सहानुभूति किंवा सहाय मिळालें तर तें आम्हांस हवेंच असतें. पण त्याबद्दलचा—Initiative—उपक्रम किंवा आरंभ हिंदूंकडूनच झाला तर बरें. तशी स्थिति नसल्यामुळें वर सांगितल्याप्रमाणें एकदां सर फेरोजशाह मेथा यांना जेव्हां अशा कामीं पडावें लागलें, तेव्हां त्यांनीं कसें अत्यंत समंजसपणानें आपल्या बाजूचें समर्थन केलें हें खरोखरीच विचार करण्यासारखें आहे. म्हणूनच त्याचा येथें उल्लेख करतों.

सन १८९५ सालीं वरिष्ठ कायदे कौन्सिलमध्यें सिव्हिल प्रोसीजर कोडमधील कांहीं कलमांच्या दुरुस्तीचें बिल सरकारकडून पुढें मांडण्यांत आलें. कलम २६० याची शब्दयोजना अशी होती कीं, त्याचा कायद्याच्या दृष्टीनें अर्थ केल्यास असा होई कीं एकाद्या हिंदूची बायको त्याच्या जवळ राहाण्यास कबूल नसतां त्यानें आपल्या वैवाहिक हक्काची अंमलबजावणी करण्याकरितां (Suit for restitution of conjugal rights) जर कोर्टांत फिर्याद मांडली व कोर्टानें त्याच्या तर्फे हुकूम दिला तर बायकोनें नवऱ्याकडे राहाण्यास गेलें पाहिजे; न गेल्यास तिला तुरुंगांत पाठविलें जाईल. हा कायदा हिंदुलोकांच्या धर्मशास्त्राच्या दृष्टीनें बरोबर नव्हता. म्हणून कौन्सिलांत सदरहू बिल येतांच फेरोजशहा मेथा यांनीं कलम २६० यास एक पोटकलम जोडावें अशी उपसूचना पुढें आणून असें सांगितलें कीं, हिंदु स्त्रीला तुरुंगांत पाठविण्याची शिक्षा जी कायद्यानें ठरविली आहे ती कोर्टाच्या मर्जीवर राहावी. कोर्टाला वाटलें तर त्यानें त्या स्त्रीला तुरुंगांत पाठवूं नये. मेथा शेट यांनीं आपल्या उपसूचनेच्या समर्थनार्थ इतकें मुद्देसूद भाषण केलें कीं, त्याला खुद्द हिंदुस्थान सरकारचे त्या वेळचे कायदेपंडित व कौन्सिलर सर ॲलेग्झँडर मिलर यांनींच दुजारा दिला! सदर्हू बिल कौंसिलांत आलें तेव्हां तेथें मुंबईचा किंवा मद्रासचा हिंदु किंवा मुसलमान प्रतिनिधि कोणीच हजर नव्हता. अशा स्थितींत अन्यायाचा कायदा होऊं नये म्हणून आपण—पारशी असून हिंदूंच्या तर्फे—उपसूचना आणीत आहों असें मेथा शेट यांनीं सांगितलें. त्या वेळीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांनीं जें भाषण केलें तें प्रस्तुत (सामाजिक सुधारणेच्या) प्रकरणांत महत्वाचें वाटत असल्यामुळें त्यांतून आरंभींचीं कांहीं वाक्यें इकडे देतों:—

"But I find that, while, the subject affects all India alike, the Select Committee whose report we are considering × × × comprises within it representatives only of the provinces of Bengal and the Panjab, while Bombay and Madras had no voice in it. I should probably have even then remained silent, if this Council contained a Hindu or Muhammadan member from Bombay or Madras, who would have voiced the best Hindu view of either of these Presidencies. In the absence of any such member, I think it a duty to represent what, I believe, would have been the views put forward if, for instance, there was sitting at this Council a Hindu like my late friend Mr. Justice K. T. Telang, a true and sincere Hindu of Hindus, from whom I, as well as many others, have learned to respect and appreciate many valuable aspects of Hindu social and religious life, and many valuable lessons of Hindu social and religious philosophy."

असो. त्या वेळचें सर फेरोजशहा यांचें वर्तन सुधारणाप्रियतेचें दर्शक होतें; इतकेंच नव्हे तर तें अत्यंत समंजसपणाचें होतें. कारण कौन्सिलमध्यें त्या वेळीं मुंबईचा किंवा मद्रासचा हिंदु प्रतिनिधि नव्हता, म्हणूनच आपण आपली उपसूचना पुढें आणली हें त्यांनीं स्पष्ट केलेंच आहे. मलबारी शेट यांनीं याच मार्गाचें अवलंबन करून प्रथम कांहीं हिंदु पुढाऱ्यांशीं चर्चा केली असती तर फार चांगलें होतें. असो.

काशीनाथपंत तेलंग व प्रो. वर्डस्वर्थ या दोन गृहस्थांनीं मलबारींच्या चळवळीविरुद्ध मतें दिलीं हें वर सांगितलेंच. मलबारींच्या दोन पत्रकांमुळें मुंबई व पुणें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येथील हिंदु लोकांत फारच चळवळ सुरू झाली. त्यामुळें मुंबईस माधवबागेंत सन १८८६ सालीं कै. रा. सा. मंडलीक यांच्या अध्यक्षतेखालीं हिंदु लोकांची जंगी जाहीरसभा होऊन मलबारींच्या खटपटीचा निषेध करण्याबाबतचा एक अर्ज सरकारकडे पाठविण्यांत आला. या सभेस तेलंग हजर राहिले होते. मुख्य ठरावास त्यांच्या मनांतून एक उपसूचना—बालविवाह व असंमत वैधव्य या चाली अनिष्ट प्रकारच्या आहेत, याबद्दलची हिंदु समाजास पूर्ण जाणीव आहे व त्या चाली बंद करण्याबाबतच्या उपाययोजनेस स्वतः तो समाज लागेल, सरकारनें त्या कामीं कायदा करूं नये—अशा अर्थाची आणावयाची होती. पण ती आणावयास त्यांना परवानगी मिळाली नाहीं. मंडलीक पक्ष एका टोंकास तर मलबारी शेट दुसऱ्या टोंकास, अशांमधून सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याच्या हेतूनें तेलंगांनीं अत्यंत समंजसपणाचा मधला मार्ग सुचविला होता, पण तो सभेस पसंत वाटला नाहीं. असो.

त्याच सालीं (१८८६ मध्यें) काशीनाथपंत तेलंग यांचें मुंबईस एक "Must Social Reform precede Political Reform in India." या विषयावर फ्रामजी कावसजी हॉलमध्यें व्याख्यान झालें. तें त्यांनीं सर ऑकलंड कॉलव्हिन यांना उत्तर म्हणून दिलेलें असल्यामुळें त्या व्याख्यानाचें राजकीय दृष्टीनेंच महत्व विशेष होतें. त्यांतील सामाजिक बाबींचा उल्लेख केवळ गौण प्रकारचा होता. अर्थात् त्यांतील शब्दयोजना होती तिचा तें व्याख्यान राजकीय स्वरूपाचें होतें या दृष्टीनें अर्थ केला पाहिजे, हें उघडच आहे. पण जी मंडळी सामाजिक सुधारणेच्याच विरुद्ध होती, तिचें हेंच धोरण कसें राहणार? त्यांनीं समाजसुधारणेविरुद्ध आपली लेखणी व वाणी चालवितांना तेलंगांच्या व्याख्यानांतील कांहीं शब्दांचा व वाक्यरचनेचा व्याख्यात्यांच्या मूळ हेतूकडे लक्ष न देतां, आपल्याला वाटेल त्या रीतीनें उपयोग केला व आपली बाजू सजविली! तेलंगांच्या सदरील व्याख्यानांत "Reform ought to go along the line of least resistance" असे एके ठिकाणीं शब्द आले होते. ते वापरण्यांत तेलंगांचा हेतु एवढाच होता कीं, सर ऑकलंड कॉल्व्हिन साहेब म्हणतात त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत राजकीय सुधारणेस हात घालण्यापूर्वी आम्ही सामाजिक सुधारणाच हातीं घेतल्या पाहिजेत, असा खरा प्रकार नसून आम्ही दोन्ही प्रकारच्या सुधारणांना हात घातला पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर सामाजिक सुधारणेच्या मार्गांत ज्या अडचणी भासण्याचा संभव अधिक असतो, त्या राजकीय सुधारणेच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाबतींत मुळींच येणाऱ्या नसल्यामुळें तेवढ्यापुरतें राजकीय सुधारणेकडे आम्ही जास्त लक्ष देण्यासही हरकत नाहीं. खरा प्रकार म्हणजे आम्ही दोन्ही सुधारणा एकदमच हातीं घेतल्या पाहिजेत. तेलंग स्पष्ट म्हणतात कीं,

"I venture to reiterate the opinion which I stated many months ago, that it is not possible to sever political from social reforms altogether: that the two must go hand in hand, although the march may not in the case of both be with absolutely equal celerity."

सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीनें सदर्हू व्याख्यानाचा इतकाच उल्लेख इकडे बस्स आहे. त्या व्याख्यानाचा अधिक विस्तार पुढें एका प्रकरणांत यावयाचाच आहे. असो.

महाराष्ट्रांत सार्वजनिक कामांत पडणारा असा त्या वेळीं एक वर्ग होता कीं, त्यांना राजकीय चळवळीशिवाय सामान्यतः दुसरें कांहीं गोड वाटत नसे. सामाजिक सुधारणेस या वर्गाचा नेहमीं विरोध असे. अमक्या सामाजिक सुधारणेसंबंधानें या वर्गांतील पुढाऱ्यांनीं कांहीं अनुकूल लिहिलें अगर सहानुभूति दाखविली असें क्वचितच घडलें असेल. स्वतः त्यांचें वर्तन खुद्द सुधारकांपेक्षांही पलीकडे गेलेलें असें असे. केव्हां केव्हां वेळ येईल तसें आपण समाजसुधारणेला अनुकूलच आहों असें ते प्रतिपादन करण्यासही कमी करीत नसत. आतां तर त्यांचे शिष्य किंवा अनुयायी राजरोसपणें लोकांस सांगत असतात कीं, आपले गुरुजी सामाजिक सुधारणेला पूर्वीपासूनच अनुकूल होते ! त्यांनीं आपल्या मुलींना फीमेल हायस्कूलमध्यें—नाइलाज म्हणून कां असेना—पाठविलें होतें; त्यांनीं आपल्या मुलींचीं लग्नें मोठ्या झाल्यावर केलीं वगैरे गोष्टींचें सदर्हू अनुयायी मंडळी केव्हां केव्हां रसभरीत वर्णनही करीत असतांना आढळतात. तें सर्व ठीक आहे. प्रस्तुत काळीं सामाजिक सुधारणा या राजकीय सुधारणांइतक्याच आवश्यक आहेत व दोन्ही प्रकार बरोबरच चालू ठेवले पाहिजेत हें तत्व सर्वमान्य झालेलें आहे. तें इतकें कीं राजकीय सुधारणा आधीं व सामाजिक सुधारणा मग असें म्हणणारा किंवा ही आधीं आणि ती मग असें म्हणणारा बहुधा वेड्यांत गणला जाईल ! अशा स्थितींत आमचे गुरुजी पूर्वीपासूनच सामाजिक सुधारणेला अनुकूल होते असें—खरें खोटें पाहण्याला जातो कोण ?—लोकांस सांगावयाला हरकत कोणती? असा प्रकार कित्येक लेखकांकडून चालला आहे कीं नाहीं हें वाचकांनीं बारीक

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नजरेनें पाहून घ्यावें. असो. खरा प्रकार म्हणजे वर जो एक सार्वजनिक कामें करणारा विशिष्ट प्रकारचा वर्ग सांगितला, त्या वर्गांतील पुढाऱ्यांनीं—त्यांचीं खरीं मतें किंवा वर्तन कसेंही असेल तरी गेल्या चाळीस पन्नास वर्षांत ज्या कांहीं समाज-सुधारकांनीं लोकहिताच्या दृष्टीनें चळवळी चालविल्या होत्या त्यांना बहुधा न चुकतां नेहमीं विरोध केलेला आहे. याच वर्गांतील लेखकांनीं—सुधारणाविरोधकांनीं—तेलंगांनीं मागें सांगितल्याप्रमाणें दिलेलें मलबारी शेटच्या पत्रकांस उत्तर व त्यांनीं वर निर्दिष्ट केलेल्या आपल्या व्याख्यानांत योजलेले—along the line of least resistance—हे शब्द यांचा आपल्या सोयीप्रमाणें उपयोग करून सुधारक मंडळीमध्यें थोडीशी गडबड उडवून दिली. महाराष्ट्रांतील सुधारणाद्वेष्ट्यांचा न्या. रानड्यांना चांगला अनुभव होता. त्यांना तेलंगांची—least resistance शब्दयोजना बरोबर वाटली नाहीं. तेलंगांचें वर सांगितलेलें व्याख्यान व त्यांतील त्या शब्दयोजनेचा संदर्भ या गोष्टी रानड्यांच्या लक्षांत आल्या होत्या; परंतु त्या शब्दांचा अर्थ भलताच करून सुधारणाद्वेष्टे आपलें काम केल्याशिवाय कधींही राहणार नाहींत, हें रानड्यांना पक्कें माहीत होतें; आणि अखेर त्यांचाच तर्क खरा ठरला ! पुण्याच्या विरोधकांना सुधारणाविषयक चळवळच नको होती. सबब ती टाळण्याकरितां किंवा दृष्टीआड सारण्याकरितां ते वाटेल तो कोटिक्रम पुढें करीत असत. आपोआप सुधारणा होतील त्या होतील, त्याबद्दल चळवळ कशास ? अशी एक त्या वर्गाची कोटि असे. त्याला न्या. रानड्यांनीं एकदां उत्तर दिलें आहे, तें असेंः—

"काळ हें स्वतंत्र साधन नाहीं. ज्याला आपण कालप्रभाव किंवा कालमहिमा म्हणतों तो वस्तुतः व्यक्तीच्याच प्रयत्नांचा एक परिणाम आहे. मनुष्य हा कालाचा प्रतिनिधि आहे. त्याच्या उद्योगामध्यें कालाचें प्रतिबिंब दिसतें. मागल्या पिढ्या म्हणजे गतकाल, सध्याच्या पिढ्या म्हणजे वर्तमानकाळ आणि पुढल्या पिढ्या म्हणजे भविष्यकाळ. अशा काळाच्या तिन्ही अवस्था माणसांच्या योगानेंच ठरविल्या जातात. म्हणून माणसांनीं सतत इष्ट दिशेनें उद्योग चालू ठेविला पाहिजे. काळावर विसंबून स्वस्थ राहाण्यानें मनाचा दुबळेपणा व कर्तव्याचें खेदावह अज्ञान, हे दोन दोष उघडकीस येतात."

सदरहू वर्गांतील लोकांना फक्त राजकीय बाबींकडे लक्ष द्यावयाचें होतें. कारण तें काम फार श्रमाचें नसतें, व सरकारी अधिकाऱ्यांवर टीका केली कीं लोक अनायासेंच यांना देशाभिमानी म्हणून यांची स्तुति करतात व यांना शाबासकी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देतात. सामाजिक सुधारणा घेतली कीं थोडाबहुत लोकांशीं विरोध करावा लागतो. तो करून लोकप्रियता कशी साधणार ? अशा माणसांना तेलंगांसारख्या वजनदार पुढाऱ्यांच्या " least resistance " (लघुतम प्रतिकारा) चा आधार मिळाल्यावर आणखी काय पाहिजे ? त्रासाशिवाय—कोणत्याही प्रकारची गैरसोय सोसल्याशिवाय सुधारणा होईल ती करावी असें खुद्द तेलंगच जर म्हणतात तर ही सगळी सामाजिक चळवळ हवी कशास ? असें उघड उघड प्रतिपादन करून वरील मंडळींनीं उलट दिशेनें जोराची चळवळ चालविली. यासंबंधानें न्या. रानड्यांनीं एकदां (१८८७ मध्यें) केलेलें वर्णन अगदीं समर्पक होतें. " लघुतम प्रतिकाराचा सोइस्कर मुद्दा सांप्रत सर्वांना मोठा प्रिय होऊन बसला आहे. लोकांना राजकारणांत भाग घेण्याची मोठी हौस वाटत असते. जबाबदार राज्यपद्धतीबद्दल सारखी वाचाळता सुरू आहे; पण सामाजिक सुधारणेचा प्रश्न निघाला कीं, सगळें गाडें फिरतें. राजकारणाविषयींचा दिसणारा ताव मावळून सामाजिक सुधारणेचें नांव निघालें कीं, अगदीं थंडगार मामला अनुभवास येतो. राजकारणांतल्या वाचाळांची सामाजिकसुधारणेच्या दर्शनानें दांतखीळ बसते. ते या विषयाला नाकें मुरडतात, आणि फार पाठीस लागलें तर नानाप्रकारचे बहाणे लढवून " हा प्रश्न जाऊं द्या, आपोआप जें होईल तें होईल, " असें म्हणतात. ही झाली राजकारणाच्या आवडीची सामान्य स्थिति. लोकांच्या प्रवृत्तींतही असाच विचित्र विसंगतपणा पसरला आहे. राजकारणांत कोणाला यश मिळालें कीं––मग तें लवमात्र अगर कितीही क्षुद्र असो—तावडतोब अशा यशस्वी माणसाला लोक डोक्यावर घेऊन नाचतात, त्याचे देव्हारे माजवायाला उशीर लागत नाहीं. राजकारणांतल्या माणसाला वाटेल त्या सवलती द्यावयाला आणि त्याच्या लहानमोठ्या सर्व दोषांकडे शक्य तितकी डोळेझांक करावयाला लोकांची तयारी आहे. सुधारकाला मात्र अगदीं क्षुल्लक बाबतींतसुद्धां गय करावयाला त्यांची तयारी नाहीं. त्यांच्या तोंडांतून निघणाऱ्या व हातून घडणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीची कसून परीक्षा केली जाते. ढोंगी, स्वार्थी, धर्मबुडव्या अशा नानाविध कुशब्दांची त्याच्यावर वृष्टि करण्याला लोक तत्पर आहेत. कोठेंही जा, " मेहेरबानी करून सामाजिक प्रश्न उपस्थित करूं नका, जी स्थिति आहे ती सर्वथैव योग्य आहे " असेंच बहुतेक सर्वजण तुम्हांला कळवळ्यानें सांगतील. "

तेलंगांच्या कांहीं उद्गारांचा व कृतीचा भलताच अर्थ करून आपल्यासारखेच ते होते असें लोकांस भासविण्याचा जो सुधारणाद्वेष्ट्यांनीं प्रकार मांडला होता तो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुचित असून अन्यायमूलक होता. काशीनाथपंत तेलंग हे सुधारक मंडळीपैकींच एक असून सर्व सुधारणांचें मूळ जें स्त्रीशिक्षण त्याच्या प्रसारासाठीं तर ते परिश्रमपूर्वक झटत असत. सर नारायण चंदावरकर यांच्या म्हणण्याप्रमाणें सुधारकांमध्यें तीन प्रकार होते.

"Many of us avoid the conflict by stifling the 'still small voice within' that raises it; some few there are who lead the conflict and come out triumphant; but others there are who feel it, let it rage, but cannot summon courage to command it. Telang was of this class."

कांहीं लोक असे असतात कीं त्यांना मनांतून सुधारणा हवी असते. पण ते ती कल्पना—कोणत्याही कारणास्तव असो—मनांतल्या मनांत दाबून टाकतात. दुसरे असे असतात कीं ते धैर्यानें पुढें सरसावून सुधारणेचें काम यशस्वी करून दाखवितात; आणि तिसरे कांहीं असे असतात कीं ते सुधारणेला लागतात, तें काम पुढें चालवितात, गर्दींत शिरतात, त्यांत सामील होतात, पण कांहीं वावटळ उपस्थित झाली कीं तिला तोंड देण्याचें त्यांच्या ठिकाणीं धैर्य नसतें. तेलंग हे या तिसऱ्या वर्गांत मोडत असत. त्यांचें मन सुधारणेच्या बाजूला असे. त्यांचे हेतु व वर्तन हीं अगदीं शुद्ध असत. ते सुधारणापक्षास शक्य तेवढें सहाय करीत असत; व ते अत्यंत प्रामाणिक व सरळ मनाचे असल्यामुळें, कौटुंबिक परिस्थितीनें आपल्यांत आलेला कमकुवतपणा त्यांना स्पष्ट दिसत असे, व तो ते कबूल करीत असत. त्यावर सफेती चढविण्याचा प्रयत्न ते कधींच करीत नसत. अशा स्थितींत तेलंग हे लघुतम प्रतिकाराच्या मार्गानें सुधारणा करणारे असून आपणही त्यांचेंच अनुकरण करतों असें जे लोक म्हणत असत ते खऱ्या वस्तुस्थितीचा विपर्यास करीत असत. चंदावरकर म्हणतात,

"His (Telang's) instincts were sound; his life was of the purest pure; there was a desire to support reform; he was honest and frank. He never justified his weakness, but plainly condemned it. When men put it to his account that he preached and

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

practised "the principle of reform along the line of least resistance," and that, therefore, they must go and do likewise, let them bear in mind that they are misrepresenting him."

काशीनाथपंत तेलंग हे खरेखुरे सुधारकच होते हें सांगितलें आणि जे लोक त्यांचे कांहीं उद्गार किंवा कृति घेऊन, सुधारणेच्या विरुद्ध तेलंग होते असें भासवीत असत, त्यांचे डोळे लवकरच उघडले. सन १८८७ सालीं मुंबईस प्रसिद्ध "रखमाबाई कमिटी" जेव्हां नेमण्यांत आली तेव्हां तिचे प्रो. वर्डस्वर्थ हे अध्यक्ष झाले व तेलंग हे एक सभासद झाले! त्याचप्रमाणें पुढें सन १८९१ मध्यें संमतिवयाचा वाद उत्पन्न झाला तेव्हां तेलंगांनीं त्यांत प्रमुखत्वानें भाग घेतल्यामुळें कायदेवाल्यांना त्यांचें महत्वाचें सहाय झालें. त्याच सालीं डॉ. भांडारकरांच्या कुटुंबांत त्यांच्या एका मुलीचा पुनर्विवाह झाला त्या वेळीं तेलंग हजर असून जेवावयास राहिले नाहींत म्हणून कित्येक वर्तमानपत्रकर्त्यांनीं टीका सुरू केली. परंतु पुढें थोड्याच दिवसांनीं तेलंगांनीं पुनर्विवाहित मंडळीस आपल्या घरीं मेजवानीस बोलावून त्यांच्या पंक्तीचा लाभ घेतला! तात्पर्य, तेलंग हे जरी धीट व कर्त्ते सुधारक होते असें म्हणतां येत नाहीं, तरी सामाजिकसुधारणा झाली पाहिजे असेंच त्यांचें प्रामाणिक मत होतें व त्या कामीं ते अंतःकरणपूर्वक सहाय करीत असत. त्यामुळेंच सुधारक मंडळी त्यांना आपले एक पुढारी मानीत असत व तेलंगही त्यांच्या सहवासापासून आपणांस जास्त उत्तेजन व स्फूर्ति मिळावी, म्हणून सुधारक मंडळीच्या सर्व कार्यांत सामील होत असत. यासंबंधानें चंदावरकर म्हणतात,

"Mr. Telang was a scholar—one of those men of whom it was rightly said by Emerson that they take unto themselves 'all the ability of the time, the contributions of the past, and the hopes of the future." Hence social reformers loved him and looked upon him as their leader, and he, weak as he felt he was, hoped to gather strength and courage from their inspiration and example."

वर सांगितल्याप्रमाणें कांहीं सुधारणाविरोधक जसे तेलंगांच्या एका व्याख्यानांतील कांहीं शब्दांचा—along the line of least resistance—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपयोग करून खऱ्या वस्तुस्थितीचा विपर्यास करीत होते तसेच ते कै. रावसाहेब मंडलिकांच्या पक्षांतील कांहीं लोकांच्या भाषेचा उदाहरणार्थ " reform from within " (म्हणजे बाहेरची (सरकारची) मदत न घेतां आपली आपणच करावयाची सुधारणा) याचा भलताच अर्थ करून आपला कार्यभाग उरकीत असत. स्वतः मंडलिकांमध्यें एक गुण असे कीं, एकाद्या गोष्टीविषयीं त्यांची खात्री झाली कीं त्याप्रमाणें वागण्यास ते कधीं कमी करीत नसत. वस्तुतः ते अगदीं जुन्या मताचे होते. ते घरीं देवपूजा करीत असत. पण ती ते श्रद्धेनें करीत असत. त्यांत दंभाचा भाग नसे, आणि लोकांनीं आपणास जुन्याचे पुरस्कर्ते म्हणावें अशी त्यांची इच्छा तर मुळींच नसे. पण त्यांच्या अनुयायी मंडळींत कांहीं लोक असे होते कीं त्यांचा देवधर्मावर विश्वास मुळींच नव्हता; पण आपण जुन्यांचे पुढारी म्हणून मिरविण्याकरितां देवतार्चन, भस्म पुंड्र, सोंवळें ओंवळें वगैरे सर्व प्रकार ते राजरोसपणें चालवीत असत. कांहीं लोक तर इकडे एकाद्या संमेलना-सारख्या सार्वजनिक प्रसंगीं वडिलांसमान शोभणाऱ्या माणसांसमोर अज्ञेयवादाचें विवेचन करून भांडावयाचे व तिकडे लागलीच दुसरे दिवशीं त्यांची जुन्याचे कैवारी आणि देशाभिमानी म्हणून वर्तमानपत्रांतून व जाहीर सभांतून मिरविण्याचीही तयारी ! मंडलीक जात-पात पाळीत असत व ती श्रद्धापूर्वक पाळीत असत. पण त्यांचे कांहीं अनुयायी खुशाल इराण्याच्या हाटेलांत वाटेल तें खावयाला-प्यावयाला जात असत व इकडे वर्णाश्रमधर्मावर व्याख्यानें देऊन आपण श्रेष्ठ जातीचे म्हणून मिरवीतही असत. तात्पर्य, रा. सा. मंडलिकांच्या वर्तनामध्यें दांभिकपणाचा लेशही नसल्यामुळें त्यांच्या विरोधाबद्दल तो प्रामाणिकपणाचा असल्यामुळें सुधारणाप्रिय लोकांना कांहीं वाटत नसे. उलट त्यांच्या विरोधापासून हे आपल्यामधील दोष काढून टाकून अधिक जोमानें आपलें कार्य मात्र चालवीत असत. म्हणजे मंडलिकांसारख्यांच्या टीकेपासून प्रगमनशील मंडळींचा फायदाच होत असे. असो. ही झाली मंडलिकांच्या जुन्या मताविषयींची गोष्ट. पण कांहीं कांहीं गोष्टींविषयीं त्यांच्या मनाची खात्री झाली म्हणजे त्याप्रमाणें ते धैर्यानें वागण्यासही कमी करीत नसत. सबब पुढील भाग मंडलिकांचें नांव घेऊन कोणत्याही सुधारणेला येन केन प्रकारेण विरोध करणाऱ्या लोकांनीं जरूर वाचून त्याचें मनन करावें. सर चंदावरकर एके ठिकाणीं म्हणतात,

"In the sixties he (R. S. Mandlik) championed the side of the great social reformer, Karsandas

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Mulji, when the latter was sued for defamation for boldly and fearlessly writing against the Vallabhacharya Maharajas in the columns of the *Rast Goftar* and *Satya-Prakash;* and he was also one of the foremost Hindus of his time, who sowed the seeds of female education in this part of the country."

म्हणजे गेल्या शतकाच्या साठीमध्यें कर्सनदास मुलजी व गुजराथी महाराज यांचा हायकोर्टांत खटला चालला असतां डॉ. भाऊ दाजींबरोबर मंडलिकांनींदेखील त्या वेळचे प्रमुख सुधारक कर्सनदास मुलजी यांस मनापासून मदत केली. इतकेंच नव्हे, तर मुंबईस स्टु. लि. सा. सोसायटीच्या मुलींच्या शाळा स्थापन झाल्या, तेव्हां मुख्य व्यवस्थापकांमध्यें मंडलिक होते ! सन १८८३-८४ च्या सुमारास पुणें येथील फीमेल हायस्कूल स्थापन झालें व त्यावर मुख्य सुपरिंटेंडेंट म्हणून एक युरोपीयन बाई नेमिली गेली म्हणून पुण्यांतील सनातनवाद्यांचा पक्ष धरून कांहीं सुशिक्षित लोकांनीं वर्तमानपत्रांतून व अन्य रीतीनें कसें काहूर उठविलें होतें ह्याचें कित्येकांस कदाचित् अद्याप स्मरणही असेल. पण तेच जुन्या मताचे खरोखर प्रामाणिक पुढारी रा. सा. मंडलिक यांनीं एका प्रसंगीं काढलेले (१८६३) स्त्रीशिक्षणाच्या आवश्यकतेविषयींचे व इंग्लिश शिक्षणाच्या इष्टतेविषयींचे उद्गार पाहा—

"A hothouse education would not catch firm root, and the lessons of history seem to be forgotten by those who advocate an almost entire exclusion of the Vernaculars from their scheme of female education. At the same time I should be delighted to see properly conducted English schools for such girls as were well-grounded in their own vernaculars, and whose parents could afford the luxury, as it at present is, and must continue to be for years to come."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुंबईस पहिली मुलींची शाळा स्थापन करणारांमध्यें रा. सा. मंडलीक होते व इंग्लिश शिक्षण मुलींना देणें इष्ट आहे असें त्यांना वाटत असे. इतकेंच नव्हे, तर पुढें (१८६७) विलायतेंतील प्रसिद्ध मिस मेरी कार्पेंटर (Miss Mary Carpenter) यांना जेव्हां स्टू. सोसायटीतर्फे मुंबईस मानपत्र देण्यांत आलें, तेव्हां त्यांत लायक शिक्षकिणींबद्दलची व्यवस्था करण्याच्या बाबतींत त्यांची मदत व सल्ला मिळावा अशी विनंती करण्यांत आली होती. त्या सर्व कामांत सेक्रेटरी या नात्यानें रा. सा. मंडलीक यांचेंच मुख्य अंग होतें. असो. याप्रमाणें मंडलिकांचीं मतें व वर्तनक्रम असे. त्यांच्या पक्षाचें मुख्य तत्व "reform from within" हें होतें हें वर सांगितलेंच, परंतु तें सुधारणेच्या कामीं निरुपयोगी होतें व अनुभवांतीं तें तसें ठरलेंही. रा. सा. मंडलिक यांस सामाजिक सुधारणा हवी होती; पण ती आपले जुने शास्त्री, भिक्षुक, धर्मगुरु यांना बरोबर घेऊन करावी असें त्यांचें म्हणणें होतें. पण ही मंडळी कोणत्याही सुधारणेला कधीं कबूल होणार नाहीं हें ठरलेलेंच होतें व आहे. अर्थात् त्यांचा नाद सोडावा हेंच बरें. असो. सुमारें चाळीस वर्षांपूर्वी एकदां एक गृहस्थ विलायतेहून परत आले. तेव्हां मंडलिकांच्या मतें त्या गृहस्थांना प्रायश्चित्त देऊन जातींत घ्यावें. याकरितां कांहीं जुने शास्त्री, वैदिक वगैरे यांना बोलावून त्यांना मंडलिकांनीं विचारिलें. पण त्यांपैकीं एकही मनुष्य कबूल होईना. त्यांतून महामहोपाध्याय भीमाचार्य झळकीकर यांची व चंदावरकर यांची एकदां भाषा झाली. तेव्हां शास्त्रीबोवा म्हणाले, "कालाचा ओघ हा आमच्या विरुद्ध आहे हें आम्ही जाणून आहों. आम्ही त्याच्या विरुद्ध जाऊन कांहीं एक उपयोग होणार नाहीं. तेव्हां तुम्ही आम्हांस विचारूं नका. तुम्ही आपल्या मार्गानें जा व जें योग्य दिसेल तें करा. आम्ही तुमच्या आड येत नाहीं. तुम्ही आम्हांला विचारिलें आणि तुमच्या सोईप्रमाणें शास्त्राचा अर्थ करण्यास सांगितलें तर आम्ही स्पष्ट बोलणार व तुम्हांला विरोध करणार." असो. अखेर त्या विलायतेस जाऊन आलेल्या गृहस्थांना प्रायश्चित्त देण्याची सर्व तयारी झाली. पण शास्त्री कोणीच आले नाहींत. रा. सा. मंडलीक मात्र आले आणि त्यांनीं फक्त पानसुपारी घेतली. ते जेवणाला मुळींच राहिले नाहींत. समारंभांतला "जेवण" हाच महत्वाचा भाग होता. असो. सारांश, मंडलीकांनीं चालविलेला यत्न फसला आणि तेव्हांपासून "reform from within" ही भाषा पुढें कधीं ऐकूंच आली नाहीं. असो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हा एक सुधारणा घडवून आणण्याचा मार्ग आहे. पण तो—त्यांत जुन्या मंडळीच्या हाडीं मासीं खिळून गेलेल्या कांहीं समजुतींचा व चालींचा संबंध येत असल्यामुळें—निरुपयोगीच ठरण्याचा केव्हांही संभव असतो, व तो मंडलिकांच्या वेळींही तसाच ठरला ? सामाजिक सुधारणेचे दुसरे कांहीं मार्ग होते, व त्यांचा डॉ. भांडारकरांच्या व न्या. रानड्यांच्या अनेक लेखांतून व भाषणांतून उल्लेख आलेला आहे. बिन अडचणीच्या मार्गानें जाणें; कायद्याच्या सहाय्यानें सुधारणा करणें; सुधारकांची एक निराळी जात करून सुधारणा करणें; सह्या देऊन "सुधारणा करूं" म्हणून स्वतःस बांधून घेणें; व जुने शास्त्री पंडित किंवा धर्मगुरु यांची समजूत करून त्यांना बरोबर घेऊन समाजसुधारणा करणें; वगैरे वगैरे. यांपैकीं प्रत्येक मार्गांत कांहीं ना कांहीं अडचणी असतातच. त्या सर्वांचा विचार केल्यास असें आढळून येईल कीं, एकच मार्ग सर्व ठिकाणीं व सर्व प्रकारच्या सुधारणांमध्यें उपयोगी पडणार नाहीं. ज्या ठिकाणीं जो मार्ग पसंत पडेल किंवा सोयीचा वाटेल त्या ठिकाणीं त्या मार्गाचें अवलंबन करावें, व सुधारणा करावी. फक्त एक मार्ग मात्र सर्व ठिकाणीं व सर्व लोकांनीं—त्यांची तशी तयारी असल्यास—उपयोगी पडण्यासारखा आहे. जी सुधारणा आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीस पटली व जी हितकारक आहे अशी आपल्या मनाची खात्री झाली ती आपल्या कुटुंबांत धैर्यानें व निश्चयानें एकदम अमलांत आणावी ! त्यांत लोकांची वाट पाहात बसण्याची जरूर नाहीं. या बाबतींत तुकोबांच्या एका अभंगांत गोंवलेलें तत्व नेहमीं लक्षांत ठेवावें. तो अभंग असाः—

आपुलें स्वहित करावें तें आधीं । विचारूनि बुद्धि समाधान ।
नये मागें पाहों वाट फिरोनियां । दुसरा संगिया साहाकारी ॥
आपुलिया बळें घालावी हे कास । न येणेंची आस आणिकांची ॥

याप्रमाणें, कोणी कसे कोणी कसे, पण निश्चितपणें सुधारणेच्या दिशेनेंच वागल्यामुळें गेल्या पन्नास वर्षांत समाजसुधारणेचें पाऊल महाराष्ट्रांत पुष्कळच पुढें पडलें आहे. व आद्य सुधारकांच्या—रानडे, तेलंग, भांडारकर, मोडक वगैरे यांच्या—आकांक्षा मुंबई पुण्यासारख्या शहरांपुरत्या पाहिल्यास—बऱ्याच अंशानें पूर्ण झाल्या आहेत. त्यांत तेलंगांची महत्वाची मदत होतीच. आतां तें काम प्रस्तुत पिढीला पुढें चालवावयाचें आहे. देश विस्तीर्ण, हिंदुसमाज प्रचंड, त्या मानानें काम करणारे जितके जास्त पुढें येतील तेवढे हवेच आहेत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकरण तेविसावें.

सामाजिक परिषद्.

मलबारी शेटजींच्या दोन पत्रकांच्या योगानें एक महत्वाचें कार्य झालें हें कबूल केलें पाहिजे. त्याच्या पूर्वी हिंदु लोकांत सामाजिक सुधारणेविषयीं जी एक प्रकारची अनास्था माजली होती ती बंद होऊन त्यांच्या मध्यें तत्संबंधानें बरीच जाणीव उत्पन्न होऊन ते समाजसुधारणेसंबंधानें आतां चर्चा करूं लागले. स्त्रीशिक्षणाची घडी आतां मुंबईंत चांगली बसल्यामुळें त्याविषयीं काळजीचें कारण नव्हतें. परंतु समाजसुधारणेच्या इतर अंगांकडे जनतेचें जावें तितकें लक्ष गेलें नव्हतें. तें आतां मलबारींच्या पत्रकांमुळें सहजच तिकडे वेधलें गेलें. विशेषेंकरून सुशिक्षित लोकांमध्यें त्यासंबंधानें बराच ऊहापोह होऊं लागून सामान्य जनताही—तिची इच्छा कदाचित् नसली तरी—जागी झाली. या सामाजिक जागृतीचें श्रेय खरोखर मलबारींच्या प्रयत्नांसच दिलें पाहिजे.

सुशिक्षित लोकांमध्यें देखील दोन वर्ग होते. एकाचें म्हणणें असें होतें कीं, आपण राजकीय बाबींचाच प्रथम ऊहापोह करून, त्यासंबंधानें चळवळ करून सरकाराकडे दाद मागावी, व तें काम पुरें झालें म्हणजे मग सामाजिक बाबी—त्या आमच्या घरांतल्याच असल्यामुळें आपण पाहून घेऊं. सामाजिक बाबी आतांच हातांत घेतल्या म्हणजे सामान्य जनता बिथरेल आणि आम्ही उगीच त्यांच्या कामांत ढवळाढवळ करतों असें त्यांना वाटून राजकीय कामांत आम्हांस त्यांच्याकडून सहानुभूति किंवा मदत मिळणार नाहीं आणि त्यायोगें राजकीय कामाचा बिघाड होईल! ही विचारसरणी कित्येकांस अगदीं सोपी व सोयीची वाटली तरी ती अत्यंत कोतेपणाची होती व तिला आधार कोणत्याच देशाच्या इतिहासांत मिळणार नाहीं. मूळ आधीं इकडे ही जी थोडी बहुत लोकजागृति झाली होती तिला मुख्य कारण म्हणजे इंग्लिश शिक्षणाची या देशांत केलेली सुरवात व इंग्लंडच्या इतिहासाचा आमच्या लोकांनीं केलेला अभ्यास! बरें, लोक जागे झाले म्हणजे त्यांच्या नजरेस प्रथम घरांतले दोष पडतील कीं घराबाहेरचे? डॉ. भांडारकरांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, पहिल्या पिढींतल्या सुशिक्षित लोकांना जी गोष्ट प्रथम दिसली ती आमच्या स्त्रीवर्गाची दुःस्थिति होय! त्यामुळें ती स्थिति सुधारण्याचे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्या मंडळींनीं प्रथम प्रयत्न केले व त्याप्रमाणें मुंबईस पहिली मुलींची शाळा स्थापन करण्यांत आली. भांडारकर म्हणतात कीं, त्या वेळीं राजकीय चळवळ मुळीं जन्मलीही नव्हती ! राजकीय दृष्टीनें लोकांत खरी जागृति सन १८८३ सालां-तल्या इल्बर्ट बिलाच्या वादानें उत्पन्न केली. तत्पूर्वी कांहीं राजकीय स्वरूपाचे प्रश्न उत्पन्न झाले होते. त्यांसंबंधानें सभा, अर्ज, डेप्युटेशनें वगैरे कित्येक वेळां प्रकार घडले होते; पण त्याला राष्ट्रीय चळवळीचें स्वरूप आलें नव्हतें. तें इल्बर्ट बिलाविरुद्ध युरोपियन लोकांनीं केलेल्या जंगी चळवळीनें आलें. राष्ट्रीय चळवळीला मग लॉर्ड रिपन, लॉर्ड डफरिन यांच्याकडून उत्तेजन मिळालें व ती फोंफावत गेली, हें सर्वविश्रुतच आहे. असो. तात्पर्य याप्रमाणें या देशांतील—विशेषतः मुंबई इलाख्यांतील—लोकांच्या चळवळींचा इतिहास आहे. अशा स्थितींत प्रथम-पासून आरंभिलेलें सामाजिक कार्य तसेंच अर्धवट स्थितींत सोडून द्या आणि राजकीय चळवळीच्या—कित्येकांस गोड व सोयीचें वाटतें म्हणून—मागें लागा यांत न्याय किंवा समंजसपणा तो काय राहिला ? तो जवळ जवळ हातचें सोडून पळत्याच्या पाठीस लागण्याचाच प्रकार नव्हे काय ? सारांश, वरील प्रकारची विचारसरणी ही अत्यंत कोतेपणाची व एकदेशीय असल्यामुळें ती त्याज्यच होती. आतां तर पन्नास वर्षांच्या अनुभवानंतर लोकमताचा ओघ कोणत्या दिशेनें वाहात आहे हें आपण प्रत्यक्ष पाहातच आहों. असो. ही एका वर्गाची स्थिति झाली.

दुसरा वर्ग होता त्याचें प्रथमपासून हें एक मुख्य तत्वच होतें कीं, आम्ही सर्व प्रकारच्या राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, औद्योगिक वगैरे—सुधारणांकडे सारखेंच लक्ष दिलें पाहिजे. आतां ज्यांना ज्या क्षेत्रांत काम करण्याची सवड व आवड असेल, त्यांनीं त्या क्षेत्रांत हवें तर काम करावें व इतर क्षेत्रांत खपणाऱ्या मनुष्यांना शक्य ती मदत करावी. पण अमकी सुधारणा आधीं आणि दुसरी सुधा-रणा मग, हें म्हणणें बरोबर नाहीं व तसें करण्यापासून देशाचा खरा फायदा होणार नाहीं. तेलंगांनीं एके ठिकाणीं स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, देशाची प्रगति म्हणजे—one whole integral system—सामुदायिक दृष्टीनें एकच काम अगर व्यवहार आहे, किंवा तें एकाच देहाचें पोषण करण्यासारखें आहे. त्या व्यवहाराच्या एका भागावरच जोर दिला किंवा त्या देहाच्या एकादा अवयवाचें पोषण केलें आणि दुसऱ्यांकडे दुर्लक्ष केलें तर दुसरे भाग किंवा दुसरे अवयव कमकुवत राहातील; म्हणजे तो व्यवहार यशस्वी होणार नाहीं व त्या सबंध देहाचें पोषण होणार नाहीं. तेलंगांनीं व्यवहारांतलें विविध कामें करण्या-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाबतचें नित्याचें आपल्या अनुभवाचें एक उदाहरण देऊन प्रतिपक्षाला विचारलें कीं यांपैकीं कोणतीं कामें आधीं करावीं व कोणतीं नंतर करावीं हें तुम्हींच ठरवा. वास्तविक तीं सगळींच जरूरीचीं व सगळींच निकडीचीं. त्यांत निवड करणार कशी ? त्यांनीं आपणांस एकदां सुमारें चार सहा दिवसांत सार्वजनिक कामासंबंधानें अजमासें पंचवीस बोलावणीं अगर सूचना आल्याचें सांगितलें. त्यांत राजकीय कामें होतीं, सामाजिक होतीं, शिक्षणविषक होतीं, औद्योगिक होतीं, वाङ्मयात्मक होतीं व इतर स्वरूपाचींही होतीं. तेलंगांनीं स्पष्ट विचारलें कीं यांपैकीं फक्त राजकीय कामांकडेच प्रथम लक्ष द्या, बाकीचीं मग पाहूं असें म्हणून चालेल काय ? अशा रीतीनें देशाची खरी प्रगति मुळीं होणारच नाहीं. तात्पर्य, राजकीय कामें चालू ठेवून सामाजिक बाजूस सारणें हें बरें नव्हे. तसेंच केवळ सामाजिक बाबी हातीं घेऊन राजकीय मागें ठेवणें हेंही बरोबर नाहीं. देशाची सर्व बाजूंनीं राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, औद्योगिक प्रगति झाली पाहिजे; व त्यांपैकीं अमुक कामें आधीं हातीं घेऊन बाकीचीं मागाहून पाहूं असें म्हणून चालावयाचें नाहीं. सामाजिक दृष्टीनें पाहिल्यास, उदाहरणार्थ स्त्रियांच्या बाबतींत पुरुषवर्गाकडून हरघडी अन्याय होत आहे, त्याचा बंदोबस्त झाला पाहिजे. अस्पृश्यवर्गांना आम्ही नीट वागवीत नसतों हें बंद झालें पाहिजे. असल्या महत्वाच्या बाबी मागें ठेवून राजकीय कामें सुरळीतपणें पार पडणें शक्य नाहीं. या सर्व गोष्टींचा विचार करून वर सांगितलेल्या या दुसऱ्या वर्गानें मोठ्या दूरदर्शीपणानें सर्व प्रकारच्या सुधारणा हातीं घेऊन चळवळ केल्यामुळेंच देशांतील जनता या पन्नास वर्षांत चांगली जागी झाली आहे; व याबद्दलचें सर्व श्रेय या दुसऱ्या वर्गालाच दिलें पाहिजे.

ही जी सर्व बाजूंनीं सुधारणा करण्याचे प्रयत्न करणारी पुढारी मंडळी हिलाच न्या. रानडे यांनीं " तेलंगपंथ " हें नांव दिलें आहे. या संप्रदायाचें पहिलें लक्षण म्हणजे आपल्या हिंदुस्थान देशाच्या भावी कालविषयीं पूर्ण आशावादी राहून त्याच्या उन्नतीकरितां पराकाष्टेची मेहनत करणें, व दुसरें लक्षण म्हणजे त्या प्रयत्नांची शिकस्त करणें ती एकाच बाबतीपुरती न करतां सर्व दिशांनीं ते प्रयत्न चालू ठेवावयाचे. या पंथासंबंधानें इकडे इतकाच उल्लेख तूर्त पुरे आहे. जरूर तर पुढील एकाद्या प्रकरणांत अधिक विस्तार करतां येईल.

सन १८८४ सालापर्यंत समाजसुधारकांना आपल्या कामासंबंधानें कांहीं संघटित योजना करतां आली नाहीं. परंतु मलबारींच्या चळवळीच्या योगानें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जनता बरीच जागी झाल्यामुळें सुधारणेच्छु मंडळीला आपली चळवळ सुसंघटित रीतीनें करण्याची इच्छा झाली व त्यांनीं त्या दिशेनें खटपट चालविली. सन १८८५ सालच्या डिसेंबर महिन्यांत मुंबईमुक्कामीं राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली हें सर्वविश्रुत आहे. परंतु पहिल्याच वर्षी सामाजिक बाबतींत काय करावयाचें हें नक्की ठरलें नाहीं. मुंबईस सर्व प्रांतांतून जमलेल्या मंडळीमध्यें सामाजिक विषयांसंबंधीं थोडीशी चर्चा झाली. रा. ब. रानडे, दिवाणबहादुर रघुनाथराव, नामदार तेलंग यांचीं सामाजिक सुधारणेवर भाषणें झालीं, व वर्षांतून एकदां परिषद भरवून सामाजिक चर्चा व्हावी असें सर्वांनाच वाटूं लागलें. सन १८८६ मध्यें कलकत्त्यास मंडळी जमली तेव्हां सामाजिक विषय निघून त्यासंबंधानें पुन्हां बराच खल झाला. परंतु नक्की असें कांहींच ठरलें नाहीं. सन १८८७ सालची राष्ट्रीय सभा मद्रासेस भरली. त्या वेळीं सुधारणेच्छु मंडळींची एक सभा होऊन त्यांत दरसाल राष्ट्रीय सभेनंतर सामाजिक परिषद भरविण्याचें नक्की ठरलें व त्याप्रमाणें त्याच सालीं मद्रासेस राजा सर टी. माधवराव यांच्या अध्यक्षतेखालीं पहिली सामाजिक परिषद झाली. सन १८८६ मध्यें कलकत्त्यास व सन १८८७ सालीं मद्रासेस प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें ना. तेलंग यांस हजर राहतां आलें नाहीं. असो. मग मद्रासच्या सामाजिक परिषदेंत बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह, परदेशगमन वगैरे विषयांसंबंधीं ठराव पास करण्यांत आले. सन १८८८ मध्यें अलाहाबाद येथें डिसेंबर ता. ३० रोजीं दि. ब. सभापति मुदलियार यांच्या अध्यक्षतेखालीं दुसरी सामाजिक परिषद भरली. त्या वेळीं ना. तेलंग हजर होते.

सामाजिक परिषदेची स्थापना व तिची पुढें सुमारें पंधरा वर्षें करण्यांत आलेली जोपासना याबद्दलचें सर्व श्रेय न्या. रानड्यांनाच दिलें पाहिजे. परिषदेचे सेक्रेटरी प्रथम कांहीं वर्षें मद्रासकडचे दिवाणबहादुर रघुनाथराव हे होते, ही गोष्ट खरी. पण त्याचें देखील खरें कारण आमच्या मतें, रानड्यांचे अंगीं सदैव वसत असणारा मनाचा थोरपणा हेंच होय! कोणतेंही काम असो, तें सगळें आपण खपून करावयाचें, पण नांवाला म्हणून कोणी तरी एकादा मोठा माणूस पुढें आणून उभा करावयाचा, अशी रानड्यांची रीत असे. त्यांतलाच हा—दि. ब. रघुनाथरावांना सेक्रेटरी नेमण्याचा एक प्रकार होता! रानड्यांना सामाजिक परिषद किती प्रिय वाटत असे व तिला त्यांनीं लहानाची मोठी करून देशाची केवढी महत्वाची कामगिरी केली हें सर ना. चंदावरकरांनीं एकदां सुंदर रीतीनें दाखविलें आहे. ते म्हणाले,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" The National Social Conference was conceived and created by him (Mr. J. Ranade) as a visible embodiment of the unity of social reform. * * * It was the child of his love, the child of his soul; it was to its interests that he gave the best part of his time and thought; it was on its platform that he delivered those weighty and eloquent annual addresses, wise with the wisdom of the heart, powerful with all the power of his great intellect, majestic with the majesty of his lofty and commanding personality. "

रानड्यांचीं सामाजिक परिषदेंतील प्रसिद्ध झालेलीं भाषणें म्हणजे सामाजिक सुधारणा व तिचे मार्ग यासंबंधीं आधारभूत ग्रंथ आहेत. किंबहुना तो हिंदुस्थानांतील सामाजिक सुधारणेचा—पंधरा वर्षांचा—इतिहास आहे असें म्हणण्यासही हरकत नाहीं. त्या भाषणांतील विशेष हा कीं, भाषण ज्या ठिकाणीं व्हावयाचें असेल त्या ठिकाणच्या सुधारणेच्छु लोकांना उत्तेजक होणारी अशी त्याच ठिकाणची मागील माहिती परिश्रमपूर्वक मिळवून ती सुंदर रीतीनें त्यांच्यापुढें मांडावयाची व त्यांच्यांत स्वाभिमानाची जागृति करून त्यांच्याकडून देशाचें काम करून घ्यावयाचें ! ही हातोटी इतर पुढाऱ्यांपैकीं फारच थोड्यांना साधली असेल. वाचकांपैकीं कोणास याचा थोडासा अनुभव घ्यावयाचा असेल तर त्यांनीं सन १८९८ सालीं मद्रास येथें केलेलें " Southern India a hundred years ago " हें व १८९९ मध्यें लखनौ येथें केलेलें " India a thousand years ago " हें, अशीं दोन भाषणें जरूर वाचावीं. या वार्षिक भाषणासंबंधानें चंदावरकर एकदां म्हणालेः—

" His (Mr. Ranade's) annual addresses delivered at the meeting of the Social Conference are full of instruction to those who seek for it. They almost were always conceived in some happy allusion or reference to the special history, needs or activities

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of the places where they were delivered .... and they cannot but be of valuable use to the workers in those vicinities."

सामाजिक परिषदेपासून देशाचा अनेक दृष्टींनीं फायदा झाला आहे. रानड्यांच्या निधनकालापर्यंतच्या काळांत जेवढ्या सामाजिक दृष्टीनें देशांत महत्वाच्या गोष्टी घडल्या, त्यांना परिषदेपासून तर मदत झालीच. परंतु राष्ट्रीय सभेच्या बाल्यावस्थेंत हिंदुस्थानच्या सर्व प्रांतांतील लोकांत आपलेपणा उत्पन्न करण्याच्या कामीं ज्या ज्या साधनांचा उपयोग झाला, त्यांत खुद्द सामाजिक परिषदेला निःसंशय बरेंच महत्वाचें स्थान द्यावें लागेल. परिषदेचें कामच मुळीं असें होतें कीं त्याबद्दल कोणत्याही प्रांतांतील समंजस माणसांत मतभेद होण्याचा संभवच नव्हता. भिन्न भिन्न प्रांतांत कांहीं भिन्न भिन्न प्रकारच्या चाली प्रचारांत होत्या ही गोष्ट खरी. पण त्यांत सुधारणा केली पाहिजे ही एक गोष्ट सर्व प्रांतांतील समंजस लोकांस मान्य होती. याच एका गोष्टीचा फायदा घेऊन रानड्यांनीं सामाजिक परिषदेची उभारणी केली! शिवाय परिषदेपासून त्यांना काडीचाही स्वार्थ साधावयाचा नसल्यामुळें किंवा फुकाची लोकमान्यता संपादन करावी अशी आकांक्षा त्यांच्या अष्टांगींही शिवली नसल्यामुळें, त्या सर्व उद्योगांत रानड्यांचा निःस्वार्थपणा व लोकहिताची खरीखुरी कळकळ हे अमोलिक गुण स्पष्टपणें लोकांच्या निदर्शनास आले, व त्यांच्याबद्दल सर्व प्रांतांतील सुशिक्षित लोकांमध्यें साहजिकच अत्यंत आदरभाव उत्पन्न झाला. याचा परिणाम असा झाला कीं न्या. रानडे व सामाजिक परिषद यांना कोणत्याच प्रांतांतील जबाबदार पुढारी विरुद्ध झाले नाहींत. बंगालमधले उमेशचंद्र बानर्जी, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, लाहोरचे लाला लजपतराय, लाला मुनशीराम, संयुक्त प्रांतांतील मि. ब. रामकाली चौधरी, मुनशी हरगोविंद दयाळ; मद्रासकडचे त्या वेळचे जी. सुब्रह्मणी अय्यर, सर टी. माधवराव, दि. ब. रघुनाथराव, हे सर्व प्रसिद्ध राजकीय पुढारी, त्यांच्या त्यांच्या प्रांतांत सामाजिक परिषद आली म्हणजे तिला आनंदानें हजर राहून व अन्य रीतीनें मदत करीत असत. याला सर्व हिंदुस्थानांत अपवाद म्हणजे फक्त आमचा महाराष्ट्र! महाराष्ट्रांतील कांहीं लोकांकडून सन १८९५ सालीं जो सामाजिक परिषदेला पुण्यास विरोध झाला त्यांत लक्षांत ठेवण्यासारख्या एक दोन गोष्टी आहेत. तेवढ्यांचाच फक्त इकडे उल्लेख करतों. त्यावरून निघणारीं अनुमानें वाचकांनींच आपलीं आपण काढावींत. सन १८८७ सालापासून सामाजिक-परिषद दर वर्षी राष्ट्रीय सभेच्याच मंडपांत—सभेचें काम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संपल्यावर—भरत असे व तिचें काम एक दिवस चाले. यांत बहुतकरून कधींच सहसा अडचण उत्पन्न झाली नाहीं. फक्त सन १८९५ मध्यें पुण्यास राष्ट्रीय सभा आली तेव्हां त्या सभेचा मंडप सामाजिक परिषदेला द्यावयाचा नाहीं असा क्षुल्लक कारणावरून वाद उपस्थित होऊन शेवटीं परिषद दुसऱ्या ठिकाणीं भरवावी लागली. राष्ट्रीय सभा स्थापन होऊन आज पंचेचाळीसापेक्षां अधिक वर्षें झालीं. परंतु या इतक्या अवधींत सामाजिक परिषदेसारख्या अनुपद्रवी बाबीकरतां वरील सारखा—क्षुल्लक कारणाकरितां—रिकामा वाद कोणीच उपस्थित केला नाहीं! १८९५ पूर्वी सामाजिक परिषद राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांतच भरत असे, व त्या सालानंतरही ती तशीच तिकडे भरत असते. त्याबद्दल विशेष कांहीं कोणालाच कधीं वाटलें नाहीं. दुसरी महत्वाची गोष्ट ही कीं, पुण्यास (१८९५) मध्यें सामाजिक परिषदेस विरोध करणारे गृहस्थ पूर्वीच्या परिषदांना हजर राहिले होते; इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं कित्येक ठरावांच्या सूचना पुढें आणल्या होत्या व दुसऱ्या कित्येकांना अनुमोदनें दिलीं होतीं! अशा गृहस्थांनीं परिषदेस विरोध कां करावा व तो पुण्यासच कां करावा याचा वाचकांनींच विचार करावा. याचा यापेक्षां जास्त इकडे उल्लेख करण्यांत अर्थ दिसत नाहीं.

राष्ट्रीय सभा आणि सामाजिक परिषद या दोन संस्थांत वस्तुतः हेतूच्या किंवा कार्याच्या दृष्टीनें फरक होता. तो रानड्यांनींच आपल्या एका भाषणांत (१८८८) सुंदर रीतीनें दाखविला आहे. त्याचा सारांश असाः—“ राष्ट्रीय सभेंत सामान्यतः सर्व जातीच्या व सर्व धर्मांच्या लोकांचा संबंध येत असतो. कारण हिंदु, मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती—कोणीही झाले तरी—सर्व एकाच राजाची प्रजा, सारखेच कर देणारे, सारखेच हक्क उपभोगणारे व सारख्याच गाऱ्हाण्यांची दाद मागणारे असे लोक त्या सभेंत जमूं शकतात व विचारविनिमय सहज करूं शकतात. परंतु सामाजिक परिषदेसंबंधानें तशी स्थिति नाहीं. नुसते हिंदु लोकच घेतले तरी त्यांच्या निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळ्या प्रकारच्या चाली आहेत. जातिभेदाचीं स्वरूपें निराळ्या प्रकारचीं आहेत. अशा स्थितींत इतक्या सर्व प्रकारच्या गोष्टींचा पूर्ण रीतीनें एकाच संस्थेंत विचार करतां येणें शक्य नाहीं. एका प्रांतांत बहुपत्नीकत्वाची चाल जोरांत आहे, ती दुसऱ्या प्रांतांतून माहीतही नाहीं! विधवा स्त्रियांच्या बाबतींत भासणाऱ्या अडचणी सर्वच ठिकाणीं सारख्याच स्वरूपाच्या आहेत असें नाहीं. बालविवाहाची चाल कित्येक जातींत माहीतही नाहीं. पण दुसऱ्या पुष्कळ जातींच्या सामान्य प्रगतीला तीच चाल आड येते. कांहीं प्रांतांत परदेशगमनाविरुद्ध

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निर्बंध आहेत ते अगदीं कडकरीतीनें पाळण्यांत येतात, तर दुसऱ्या कित्येक प्रांतांत त्यांचें महत्वही वाटत नाहीं ! पण या सर्व प्रकारांत सुधारणा झाली पाहिजे, त्याशिवाय प्रस्तुतच्या स्थितींत गत्यंतर नाहीं असें मात्र सर्व प्रांतांतील लोकांस वाटत होतें. त्याप्रमाणें निरनिराळ्या प्रांतांत कांहीं स्थानिक संस्था निघून सुधारणेचीं कामें चाललीं होतीं. त्या सर्व प्रांतांतील प्रमुख लोकांना एके ठिकाणीं जमविणें, त्यांनीं आपापल्या प्रांतांत साऱ्या वर्षांत सामाजिक कामें काय केलीं असतील त्यांची चौकशी करणें, त्याबद्दलचे रिपोर्ट मागविणें, असल्या निरुत्साहजनक कामांत त्यांना चार शब्दांनीं त्यांचें गौरव करून उत्तेजन देणें, त्यांना योग्य सल्ला देणें हीं कामें सामाजिक परिषदेंत करावयाचीं असतात. हीं कित्येकांस कदाचित् अगदीं क्षुल्लक वाटून त्यांत व्यर्थ कालक्षेप करून फायदा काय, असेंही ते म्हणतील. पण राष्ट्रीय सभेच्या निमित्तानें एके ठिकाणीं जमलेल्या भिन्न भिन्न प्रांतीय लोकांशीं त्यांच्या त्यांच्या बाजूंच्या सामाजिक बाबीसंबंधानें सहानुभूतिपूर्वक विचारविनिमय केल्यानें राष्ट्रीय भावना दृढतर होत नाहींत काय ? शिवाय सर्व प्रांतांतील हिंदुलोकांमध्यें बंधुत्वाची भावना व खरा देशाभिमान प्रदीप्त करणारा असा आमचा गतकाल हा नेहमींचाच विषय आहे. त्याचें वर्णन न्या. रानड्यांच्याच अर्थपूर्ण भाषेंत द्यावें हेंच इष्ट वाटतें. ते आपल्या भाषणांत (१८८८) म्हणतातः—

I do not wish to be understood as if there are no common features in our social organization. If that had been the case, we would never have come together. We are in a sense as strictly national socially, as we are politically. Though the differences are great for purposes of immediate and practical reform, yet there is a back-ground of common traditions, common religion, common laws and institutions and customs and perversions of such customs, which make it possible for us to deliberate together in spite of our differences. In dealing with these differences, it would not do to forget the common background any more than by reason of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the common background it would be wisdom to forget the differences. We have to eliminate the differences, and correct the perversions, which have sprung up, and obscured the nobility of our common stock and ancient origin. It is a fortunate thing that most of the social evils complained of in these days, were unkown in the days of our highest glory, and in seeking their reform, we are not initiating any foreign models, but restoring its ancient freedom and dignity in place of subsequent corruptions. "

उतारा जरा लांब झाला. पण त्यांतील उद्गारांवरून अनेक गोष्टींचा उलगडा होतो. त्यावरून न्या. रानड्यांचा खराखुरा देशाभिमान व आपल्या प्राचीन पूर्वजांबद्दलचा आदर हे तर व्यक्त होतातच, पण निरनिराळ्या ठिकाणचे रहिवासी असलों तरी आम्ही सर्व हिंदु परंपरेनें, धर्मानें व मन्वादि स्मृतिप्रणीत नियमांना अनुसरणारे असे एकच असल्यामुळें खरे खुरे बंधुच आहोंत, ही संबंध उतारा व्यापून राहणारी एक कल्पनाच सर्व श्रोत्यांचीं व वाचकांचीं अंतःकरणें हालवून सोडणारी आहे ! असें असलें तरी, प्रस्तुतचा हिंदु समाज कसा मध्यंतरींच्या अनेक क्रांत्यांमुळें अनिष्ट चालींच्या मगरमिठींत सांपडला आहे हें रानड्यांनीं स्पष्टपणें निर्दिष्ट करून ती मगरमिठी सोडवून आम्ही पूर्वींचे आचारविचार—जरूर ते फेरबदल करून—पुन्हां सुरू केल्याशिवाय आमचा तरणोपाय नाहीं असें चक्क सांगितलें आहे ! असा खरा प्रकार असतांना रानडे किंवा भांडारकर व त्यांचे साथीदार हे युरोपीयन लोकांचें सामाजिक बाबतींत अनुकरण करीत असत असें कोणत्या आधारावर म्हणावयाचें ? तात्पर्य; सामाजिक परिषदेनें सर्व देशभर जागृति उत्पन्न करून सामाजिक सुधारणेचें कार्य तरसुकर केलेंच. पण सर्व प्रांतांतील हिंदूंना बद्ध करणारे अनेक पाश उत्पन्न करून तिनें एकराष्ट्रीयत्वालाही मदत केली आहे. आणि हें सगळें राष्ट्रीय कार्य एका महाराष्ट्रीय थोर पुरुषानें—न्या. रानडे यांनीं—सतत पंधरा वर्षें, घरगुती किंवा इतर अडचणी असल्या तरी त्या बाजूला सारून एकही वर्ष न चुकवितां, लोकांच्या टीका व छळ सोसून, लोकमान्यतेची किंवा सर्वमान्यतेची—कसलीही—बिलकुल इच्छा न करतां केलें. रानड्यांची—राष्ट्रीय दृष्टीनें—ही बिनमोल कामगिरी आहे असें कोण म्हणणार नाहीं ? असो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामाजिक परिषदेंत न्या. तेलंगांनीं महत्वाचें काम केलें आहे. त्याचा उल्लेख करण्यापूर्वीं त्या परिषदेचा थोडासा पूर्वेतिहास देणें इष्ट वाटल्यामुळें हें इतकें आतांपर्यंतचें विवेचन केलें आहे.

सामाजिक परिषदेची सन १८८७ सालीं स्थापना होऊन पुढच्याच वर्षी अलाहाबादेस दुसऱ्या परिषदेचें अधिवेशन झालें, हें मागें सांगितलेंच आहे. त्या परिषदेस न्या. तेलंग हे हजर होते व दि. ब. सभापति मुदलियार हे अध्यक्ष होते. तेलंगांनीं मुख्य ठरावास अनुमोदन देण्याचें काम केलें. अनुमोदन देतांना त्यांनीं जें भाषण केलें, त्याचा थोडक्यांत सारांश पुढें दिला आहे. ठरावांत मुख्य सहा गोष्टींचा अंतर्भाव केलेला होता व त्यांपैकीं प्रत्येकासंबंधानें तेलंगांनीं थोडक्यांत विवेचन करून कोणत्या दिशेनें त्यांत सुधारणा करतां येईल, हें सुचविलें होतें. ते सहा विषय हे—१. लग्नाचे वेळीं विनाकारण होणारा खर्च. २. लग्नाचें वय पुढें ढकलणें; ३. विधवा पुनर्विवाह; ४. केशवपन; ५. परदेशगमन; ६. पोटजातींतील विवाह. या सहा विषयांसंबंधीं तेलंगांनीं आपल्या भाषणांत सयुक्तिक रीतीनें विवरण केलें. पहिल्या बाबीसंबंधानें ते म्हणाले कीं लग्नाच्या वेळीं साधारणतः हिंदु लोकांत होत असलेल्या निष्कारण खर्चाच्या बाबतींत सुधारणा झाली पाहिजे याविषयीं वादच नाहीं. मुलांमुलींच्या लग्नाकरितां होणाऱ्या खर्चासाठीं कांहीं लोक आपल्या मित्रमंडळीमध्यें किंवा इतरांकडे कर्ज मागण्याकरितां गेलेले आपणांस माहीत आहेत ! ही लाजिरवाणी स्थिति अशीच चालू राहावी असें कोण म्हणेल ? बरें, या कामीं इष्ट ती सुधारणा केल्यास त्यांत कांहीं शास्त्राज्ञा उल्लंघिल्यासारखें तरी होईल काय ? मुळींच नाहीं. फक्त या बाबतींत समाजांतील चार समंजस पुढाऱ्यांनीं एके ठिकाणीं जमून याविषयीं खल केला पाहिजे. लग्नांत व्यर्थ असा पुष्कळ खर्च झाल्यानें कांहीं कुटुंबांस कसें दारिद्र्य आलें आहे याचा विचार केला पाहिजे; व त्यासंबंधानें जनतेचीं मनें वळवून सदर्हू घातुक चालीस कांहीं तरी आळा बसेल–शक्य तर ती समूळ नष्ट होईल–अशी खटपट झाली पाहिजे. या चालीच्या मुळाशीं फक्त डामडौल किंवा थाटमाट याची हौस याशिवाय दुसरा कोणता हेतु असणार ? प्रत्येक समाजास किंवा जातीस साधारणतः आपल्यांत चांगली सुधारणा होऊन भरभराट व्हावी असें वाटत असतें व त्याकरितां जो तो समाज झटत असतो. तर तसा झटून प्रयत्न करण्याला प्रस्तुत बाबीसारखें उत्तम क्षेत्र दुसरें कोणतें असणार ? या दिशेनें सुधारणा करण्याच्या मार्गांत मुख्य अडचण बायकांची असते. डामडौलाची किंवा आपण श्रीमंत आहों असें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दाखविण्याची पुरुषांमध्यें देखील हौस कमी असते असें नाहीं. अर्थात् पुरुषांमधील देखील असली हौस दाबण्याचा प्रयत्न करणें हें कठीणच काम आहे. पण बायकांच्या बाबतींत तें काम तर त्याहीपेक्षां अधिक कठीण आहे हें सांगावयालाच नको ! याला मुख्य उपाय म्हणजे स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांच्या बुद्धीचा विकास होऊं देणें हाच होय. त्यायोगानें प्रस्तुत सुधारणेचें त्यांना महत्व समजेल व आमच्या प्रयत्नांत त्यांचें साहाय्य होईल. निदान त्या कामांत त्या आड तरी येणार नाहींत. असो. हें तेलंगांनीं आपल्या वेळच्या सामाजिक परिस्थितीच्या दृष्टीनें भाषण केलें होतें, हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें. हल्लींच्या काळीं स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार—विशेषेंकरुन उच्च वर्णीय जातींत—बराच झाला आहे. त्यामुळें पूर्वींच्या डामडौलाच्या हौसेस प्रस्तुत उतरती कळा लागली आहे असेंही म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण परिस्थिति बदलत आहे तशा दुसऱ्या नव्या अडचणीही वाढत आहेत. चाळीस–पन्नास वर्षांपूर्वींच्या मानानें हल्लींच्या सुशिक्षित सामान्य लोकांची आर्थिक स्थिति विकट होत चालली आहे. पूर्वींच्या लग्नासंबंधाच्या खर्चांत हुंड्याचा अंतर्भाव होतच असे; पण त्या वेळीं त्या बाबीला कदाचित् हौसेचें स्वरूप होतें असें म्हणतां येईल. पण हल्लींच्या परिस्थितींत हुंड्याचें पूर्वींचें हौसेचें स्वरूप जाऊन त्याला आर्थिक स्वरूप येत चाललें आहे. म्हणजे स्वरूपांत बदल झाला तरी हुंड्याची चाल बहुतेक कायमच आहे ! त्यांत कांहीं तरी सुधारणा होणें जरूर आहे. पण ही मांजराच्या गळ्यांत घांट बांधावयाची कशी आणि कोणी ? असो; हें विषयांतर इतकेंच पुरे.

तेलंगांच्या भाषणांत दुसरा विषय—लग्नाचें वय पुढें ढकलण्या बाबतचा—आला. त्यासंबंधानें त्यांनीं मुद्देसूदपणें विवेचन केलें. मुलींच्या लग्नाचें वय पुढें ढकललें पाहिजे याबद्दल वादच नाहीं. अर्थात् त्यासंबंधानें जास्त बोलण्याचें कारणच नाहीं. या विषयाची चर्चा करतांना आमची केव्हां केव्हां चक्रव्यूहांत सांपडलेल्या माणसाच्या स्थितीसारखी स्थिति होते ! मुलींच्या लग्नाचें वय वाढविण्याच्या कामीं स्त्रीवर्गामध्यें शिक्षणाचा बराच प्रसार झाल्याशिवाय आम्हांस यश येणार नाहीं. उलट पक्षीं, लग्नाचें वय पुढें ढकलल्याशिवाय स्त्रीवर्गांत शिक्षणाचा जास्त प्रमाणावर प्रसार होणें संभवनीय नाहीं ! अशा स्थितींत आम्हांस हळूहळू पण निश्चयानें दोन्ही सुधारणा हातीं घेतल्या पाहिजेत. एका बाजूनें आहे त्या स्थितींत आम्हांला स्त्रीशिक्षणाचा झपाट्यानें प्रसारही केला पाहिजे, आणि दुसऱ्या बाजूनें मुलींच्या लग्नाची वयोमर्यादाही हळूहळू पुढें लोटीत राहिलें पाहिजे. अशी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दोन्ही बाजूंनीं सुधारणा करीत राहिल्यास प्रथम पाऊल पुढें पडण्यास जरी थोडासा उशीर लागला तरी त्यापासून पुढील पाऊल जास्त अंतरावर पडण्यास सहाय्य झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं; आणि असें झालें म्हणजे वर सांगितलेल्या चक्रव्यूहाची भीतीही पण राहाणार नाहीं !

वर सांगितलेल्या सुधारणा—स्त्रीशिक्षण व लग्नाच्या वयोमर्यादेची वाढ—बऱ्याचशा अंमलांत आल्यावर विधवाविवाहाच्या—हा तेलंगांच्या भाषणांतील तिसरा मुद्दा होता—अर्थात् बालविधवांच्या विवाहसंबंधांत प्रस्तुत ज्या अडचणी भासतात त्यांचें महत्व दिवसें दिवस कमी कमी होत जाईल. विधवांच्या बाबतींत सुधारणेचें कांहीं कारण नाहीं असें म्हणणारे बरेच सुशिक्षित लोक तेलंगांच्या वेळीं होते; हल्लींही तसे कांहीं लोक मिळतील. पण त्यांची संख्या आतां निःसंशय कमी झाली आहे व ती कमीच होत जाणार आहे. असो. पण अशा लोकांच्या विचारसरणीचाच आपणांस बोध होत नाहीं असें तेलंग आपल्या भाषणांत म्हणाले. तेलंगांच्या मतें चालू स्थितींतील दोषांकडेच डोळेझांक करण्याची आम्हांस दुष्ट संवय लागली आहे. हिंदुस्थानच्या इतर प्रांतांतील वस्तुस्थिति काय असेल ती असो, पण महाराष्ट्रांतील कांहीं लोकांची जी—आमच्या चाली कशाही बऱ्या वाईट असोत असें म्हणून त्यांतील दोषांवर पांघरूण घालण्यांतच खरा देशाभिमान आहे असें मानण्याची—प्रवृत्ति स्पष्ट दृष्टोत्पत्तीस येते ती पाहून मात्र तेलंगांना अत्यंत वाईट वाटत असे. या दुष्ट प्रवृत्तीची जर लोकांत जास्त जास्त वाढ होत गेली, तर खऱ्या राष्ट्रसुधारणेला किंवा प्रगतीला कायमचा रामराम ठोकावा लागेल ! इतकेंच नव्हे तर आपल्यामधील दोषांकडेच डोळेझांक करण्यांत जर खरा देशाभिमान आहे असें मानलें तर देशाभिमान हा एक सुधारणेचा किंवा प्रगतीचा शत्रु असून तो एक खोडसाळपणाचें साधन आहे असें म्हणावें लागेल ! प्रचलित रूढीप्रमाणें विधवा बायका वैधव्यस्थितींत राहिल्यापासून स्त्रीवर्गाला भूषणभूत जो पातिव्रत्यगुण त्याचें रक्षण होतें म्हणून त्या रूढीचे गोडवे गात बसणारे कांहीं लोक आपल्यामध्यें आहेत व ते तेलंगांच्या वेळींही होते. तेलंगांच्या मतें, एकादी बालविधवा जर पुनर्विवाहाच्या कल्पनेचा अनादर करून आपल्या खुषीनेंच संन्यस्तवृत्तीनें राहाण्याचें पत्करत असेल तर तिच्यासंबंधानें वरील पातिव्रत्याचें वर्णन बरोबर ठरेल. कारण जी विधवा बाई, पुनर्विवाहाची मोकळीक असतांही तिचा अनादर करून, केवळ आपल्या पतीच्या ठिकाणीं एकनिष्ट होत्साती आमरण पातिव्रत्यानें राहण्यास—असलें असिधाराव्रत आचरण्यास—कबूल होईल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिजबद्दल कोणालाही—मग तो सुधारक असो वा नसो—आदरच वाटेल! परंतु केवळ लोकलज्जेच्या दाबामुळें किंवा ज्या समाजांत आपणांस राहावयाचें आहे, किंबहुना सारा जन्म घालवावयाचा आहे, तो समाज पुनर्विवाहाच्या विरुद्ध आहे तर त्याच्या मताविरुद्ध कशास जा असें वाटून जी विधवा वैधव्यदशेंत राहात असेल तिला पातिव्रत्याचा नियम कसा लावतां येईल? हेंही क्षणभर असो. पण जे लोक, आपलें वय कितीही झालें असलें तरी, एकामागून एक अशा—किंवा लहर लागली तर एकाच वेळीं—अनेक बायका करून चैनीखातर संसारसुखाचा उजळ माथ्यानें उपभोग घेतात त्यांनींच बिनदिक्कतपणें बालविधवांनीं—त्यांचें वय कितीही लहान असलें तरी—पातिव्रत्याच्या सबबीवर सारा जन्म वैधव्यदशेंतच घालविला पाहिजे असा अट्टाहास करावा हा कालिदासाच्या, "गंडस्योपरि पिटिका संवृत्ता!" या उक्तीप्रमाणें, ह्या अबलांच्या बाबतींत दुःखावर डागण्या देण्याचाच प्रकार नव्हे काय? या अत्यंत निर्दयतेच्या प्रकाराला तेलंगांनीं आपल्या भाषणांत सन १८७७-७८ सालांतल्या मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल यांनीं विलायतेंतील सेक्रेटरी आफ स्टेटला पाठविलेल्या सरकारी खलित्याची उपमा दिली आहे! एखाद्या अगदीं उपासमाराच्या वेळीं देखील आमचें दयाळु सरकार केव्हां केव्हां कसें निर्घृण बनत असतें हेंही यावरून स्पष्ट रीतीनें सिद्ध होतें. सबब तेलंगांच्या त्या भाषणांतून तेवढा उताराच देतों:—

"It reminds me of a Despatch sent to the Secretary of State by Sir Richard Temple, when Governor of Bombay, at the time of the famine. In that Despatch, the Bombay ryot, who had his land assessment wrung from him by the paternal Government of Sir Richard Temple, without any remission, was complimented by His Excellency on the spirit of self-reliance he had shown when subjected to that operation."

याचें शब्दशः भाषांतर करतां न इतकेंच सांगतों कीं सन १८७७-७८ सालीं दक्षिणेंत भयंकर दुष्काळ पडून मुंबईइलाख्यांतील गरीब रयतेची केवळ उपासमार चालू असतां तिच्यापासून—मायबाप म्हणविणाऱ्या सरकारकडून एक पैची सूट न

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देतां तिला पिळून—साऱ्याची वसुली करण्यांत आली होती व तत्संबंधाच्या रिपोर्टांत वसुलीच्या वेळीं त्याच रयतेमध्यें दिसून आलेल्या आत्मविश्वासाबद्दल तिची भरपूर स्तुति करण्यांत आली होती! ही वस्तुतः गरीब रयतेची खरीखुरी स्तुति नसून तिच्या दुःखावर त्या डागण्या होत्या! हिंदुसमाजांतील विधवा बायकांच्या संबंधांत पुरुषवर्गाकडून असाच अहर्निश निर्दयपणा होत असल्यामुळें त्याला तेलंगांनीं वरील सरकारी खलित्यांची अगदीं समर्पक उपमा दिली आहे. असो. दुसरी सहज जातां जातां गोष्ट सांगावयाची म्हणजे वरील उताऱ्यांत स्पष्ट दिसून येणारी तेलंगांनीं मुंबईसरकारासंबंधीं—गव्हर्नरचें नांव घेऊन—वापरलेली कडक भाषा! त्यापेक्षां स्वतःचा भारदस्तपणा राखून अधिक कडक भाषा सरकारविरुद्ध कोणाला वापरतां येईल असें वाटत नाहीं. तरी कै. टिळकांनीं—एका क्षुल्लक बाबतींत तेलंगांशीं त्यांचा एकदां मतभेद झाल्यामुळें—" तेलंगांमध्यें निर्भीडपणें स्वमतप्रतिपादन करण्याचें धैर्य नव्हतें " असें (केसरी १०-१-९३) लिहिलेंच आहे! असो.

तेलंगांच्या भाषणांत मग विधवांच्या केशवपनाचा मुद्दा आला आहे. त्यावर त्यांनीं आपली एकही शब्द बोलण्याची इच्छा नाहीं असें सांगितलें. कारण त्या चालींतला निर्घृणपणा व किळसवाणा प्रकार हे इतके स्पष्ट आहेत कीं ते स्पष्टतर करण्याकरितां जास्त शब्द खर्चण्याचें कारणच नाहीं. त्यांतल्यात्यांत समाधानाची गोष्ट एवढीच कीं ती रानटीपणाची (barbarous) चाल आतां हळू हळू बंद पडत चालली आहे.

पुढें तेलंगांनीं परदेशगमनाच्या मुद्यासंबंधानें थोडेंसें विवेचन केलें. त्यांनीं आरंभींच स्पष्ट सांगितलें कीं, ज्या शास्त्रवचनांत परदेशगमनाचा निषेध सांगितला आहे असें लोक म्हणतात, त्या वचनांचा तसा केलेला अर्थ आपणांस कबूल नाहीं. इतकेंच नव्हे तर त्याच्याही पुढें जाऊन तेलंगांनीं म्हटलें कीं, आपल्याला परिस्थितीप्रमाणें वागलें पाहिजे; तेव्हां शास्त्रनिषेध त्याला आड येत असेल तर तो बाजूस सारला पाहिजे. हा निषेध जेव्हां घालण्यांत आला तेव्हां त्याला कदाचित् तशीं कारणें असतील, व हल्लींच्या प्रवासाच्या सोयीही त्या वेळीं अस्तित्वांत नसतील. अर्थात् तीं कारणें जर हल्लीं उरलीं नाहींत व प्रवासाच्या सर्व सोयी होत आहेत, तर तो निषेध किंवा निर्बंध पाळण्यांत समंजसपणा तो काय राहिला? तेलंगांच्या वेळीं सदर्हू बाबतींत जुन्या शास्त्रीपंडितांचीं मनें वळविण्याचेही कित्ये-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांनीं—उदाहरणार्थ रा. सा. मंडलिकांनीं प्रयत्न करून पाहिले, परंतु त्यांत त्यांना यश आलें नाहीं ! तेलंगांनीं म्हटलें कीं तसे प्रयत्न करण्यांतच अर्थ नाहीं. परिस्थितीप्रमाणें वागण्याची आवश्यकता व सामाजिक बाबींचा व्यवहाराच्या दृष्टीनें विचार करणें या दोन गोष्टी जुन्या शास्त्रीपंडितांच्या मुळीं गळीं उतरण्याचाच संभव नाहीं. अशा स्थितींत एकादा सयुक्तिक सुधारणाविषयक प्रश्न त्यांचे पुढें एकदां ठेविला व त्यांनीं आपला त्याच्या विरुद्ध निकाल दिला तर मग आपण त्यांचा नाद सोडून आपल्या प्रगतीच्या मार्गानेंच जाऊं लागणें हेंच बरें.

शेवटीं तेलंगांनीं आपल्या भाषणांत एकाद्या मुख्य जातीच्या ज्यांत अन्नव्यवहाराची रूढि पूर्वीच सुरू आहे अशा—पोट जातींतील विवाहसंबंधांविषयीं थोडेंसें विवेचन केलें. ते म्हणाले कीं, या बाबतींत देखील आम्ही आपल्या पूर्वजांनीं घालून दिलेल्या नियमापासून च्युत झालों आहों. त्यांनीं हिंदूंच्या फक्त चारच जाति मानल्या होत्या. हल्लीं चार हजारांपेक्षां अधिक जाति झाल्या आहेत. याबाबतींत देखील सुधारणेची तीच दिशा ठेविली पाहिजे. आम्हांला आपल्या प्राचीन—फार प्राचीन समाजस्थितीबद्दल, निदान बोलण्यांत तरी, अत्यंत आदर व अभिमान वाटत असतो. तेव्हां त्याच स्थितीचें—शक्य तेवढें—पुनरुज्जीवन करण्याला हरकत कोणती ? आपल्यामध्यें ज्या कांहीं अनिष्ट चाली शिरून आमच्या प्रस्तुत अवनतीला कारण झाल्या, त्या बऱ्याच—प्राचीन कालाहून—नंतरच्या आहेत. त्याच चालींचा आम्हांस वस्तुतः प्रस्तुत त्याग करावयाचा आहे. फार प्राचीन काळची वस्तुस्थिति—हल्लींच्या काळीं फिरून प्राप्त झाली तर—ती निःसंशय प्रगतीला पोषक होईल, आणि असें झालें तर निदान माझें तरी अत्यंत समाधान होईल असें तेलंग म्हणाले. त्यांचे शब्द असे होतेः—

"I, for one, shall be thoroughly statisfied, if on many of the matters now practically important, we can securely occupy the position of advantage, which was occupied by our ancestors of the :genuine old times."

सन १८८९ मध्यें सामाजिक परिषदेचें तिसरें अधिवेशन मुंबईस झालें. त्या वेळीं न्या. तेलंग यांचीच अध्यक्षपदावर योजना झाली होती. तेलंगांनीं त्या प्रसंगीं अध्यक्ष या नात्यानें जें भाषण केलें तें नेहमींप्रमाणें चांगलेंच झालें. त्याचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सारांश असा होता. " या वर्षी परिषदेंत कांहीं स्त्रिया हजर आहेत, ही आनंदाची गोष्ट आहे. स्त्रियांनीं राजकीय बाबतींत पडावें कीं नाहीं याबद्दल इंग्लंडांत तूर्त वाद चालला आहे. त्याचा निकाल काय लागेल तो लागो, परंतु आम्ही आरंभिलेल्या सामाजिक बाबतींत तरी स्त्रीवर्गाच्या सहकारितेची अत्यंत जरूर आहे. आमच्या समाजस्थितींत कोणत्या सुधारणा आवश्यक आहेत, व त्या कोणत्या उपायांनीं करावयाच्या यासंबंधानें चर्चा करतांना आमच्या भगिनींचें सहाय्य व सहकारिता यांची आम्हांस अगदीं जरूर आहे. त्यामुळें यावर्षी सुदैवानें आम्ही एक पाऊल पुढें टाकलें आहे असें म्हणण्यासही हरकत नाहीं. हें पाऊल म्हणजे फार पुढें पडलें आहे असें मी म्हणत नाहीं. तरी परिषदेच्या या तिसऱ्या वर्षी आम्ही जरा एक पाऊल पुढें गेलों व त्यामुळें भावी काळाविषयीं सामाजिक दृष्टीनें कांहीं तरी आशा वाटते, इतकेंच ! असो. जे लोक—बहुधा युरोपीयन लोक–राष्ट्रीय सभेवर केव्हां केव्हां टीका करीत असतात, त्यांचा मुख्य आक्षेप असा असतो कीं, आम्ही आपलें सगळें लक्ष देशाच्या राजकीय सुधारणेकडे लावीत असतों व सामाजिक सुधारणेकडे आम्ही पाहातसुद्धां नाहीं. असा आक्षेप घेणाऱ्या टीकाकारांस आजच्यासारख्या सभांनीं चोख उत्तर मिळेल! असें जरी आहे तरी त्यांच्या टीकेंत सत्याचा जो थोडासा अंश असतो त्याचाही आपण जरूर विचार केला पाहिजे. आपल्यापैकीं कांहीं लोक असे आहेत कीं, त्यांच्या भाषणांचा किंवा लेखांचा विचार केल्यास राजकीय बाबतींकडे तेवढें लक्ष देण्याबद्दलची त्यांची दृढ प्रवृत्ति दिसून येते; व त्याचा परिणाम असा होतो कीं सामाजिक सुधारणेचा प्रश्न ते अजिबात विसरतात. अर्थात् वरील (युरोपीयन) टीकाकारांच्या टीकेंत त्यामुळें थोडेंसें सत्य आहे असें म्हणावें लागतें. सबब तशा प्रकारच्या टीकेनें जागें होऊन आम्ही सामाजिक सुधारणेकडे—आमच्या घरगुती बाबीकडेही आपलें लक्ष जरूर पुरविलें पाहिजे. आणि असें झालें म्हणजे त्या बाबतींत कोणाच्या टीकेला कारण उरणार नाहीं. येथें दुसऱ्या एका गोष्टीचा उल्लेख केला पाहिजे. आमच्यापैकीं कित्येक लोक जो केव्हां केव्हां सार्वजनिक कामासंबंधीं वादविवाद करीत असतात त्यावरून असें स्पष्ट दिसून येतें कीं राजकीय बाबी व सामाजिक बाबी या एकमेकांपासून अगदीं भिन्न असून त्यांचा एकमेकांशीं कांहीं एक संबंध नाहीं असेंच त्या लोकांना वाटत असावें. पण ती समजूत चुकीची आहे. कारण दोन्ही बाबतींत आपणांस आपल्या देशाची सुधारणाच करावयाची असल्यामुळें दोन्हीच्या मुळाशीं असलेलीं तत्वें एकच आहेत हें विस-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रून चालावयाचें नाहीं. पण कित्येकांची मनःस्थिति वस्तुतः अशी विलक्षण असते कीं सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत ते ज्या विचारसरणीचें अवलंबन करतात, ती ते राजकीय सुधारणेविषयीं बोलतांना पार झुगारून देण्यासही प्रवृत्त होतात ! सामाजिक सुधारणा मात्र घाईनें करतां उपयोगी नाहीं असें ही मंडळी म्हणत असते; पण तेंच तत्व राजकीय सुधारणेला लावण्यास मात्र ते कबूल होत नाहींत. वास्तविक तेलंग युरोपीयन लोकांचेंच प्रत्येक बाबतींत अनुकरण करणारे होते असें कोणीच म्हणणार नाहीं. कारण हिंदु लोकांची समाजस्थिति केवळ साहेबलोकांच्या समाजस्थितीच्या वळणावर न्यावी अगर ती म्हणजे हिचीच एक नक्कल बनवावी असें त्यांना कधीं वाटलें नाहीं किंवा तसें त्यांनीं कधीं प्रतिपादन केलें नाहीं. पण असें त्यांचें ठाम मत होतें कीं, जसा आपण इंग्लिश लोकांच्या चालीरीतींचा किंवा संस्थांचा राजकीय दृष्टीनें लक्षपूर्वक अभ्यास करीत असतों, तशीच त्यांच्या मधील कांहीं सामाजिक बाबीसंबंधानें देखील आम्ही काळजीपूर्वक माहिती करून घेतली पाहिजे. ती माहिती मिळाली म्हणजे आमच्या परिस्थितीप्रमाणें तिच्यासंबंधी विचार करण्यास व त्यांच्यापैकीं कोणत्या गोष्टी आम्हाला घेतां घेण्यासारख्या आहेत हें ठरविण्यास बरें पडेल. ”

इंग्लिश लोकांशीं आमचा ज्या अर्थी संबंध आला आहे, त्या अर्थी कांहीं बाबतींत त्यांचें आम्ही अनुकरण करावें असें कित्येकांस वाटल्यास आश्चर्य नाहीं. फार काय, पण चांगल्या गोष्टींत आम्ही त्यांचें अवश्य अनुकरण केलें पाहिजे. त्याशिवाय आमची प्रगति होणार नाहीं. त्यांच्या इतिहासापासून जशा आम्हांस राजकीय दृष्टीनें पुष्कळ गोष्टी शिकण्यासारख्या आहेत, तशाच सामाजिक दृष्टीनेंही त्यांच्यापासून आम्हांस अनेक गोष्टी शिकण्यासारख्या आहेत. तेव्हां आमच्या देशाची प्रगति व्हावी, त्याला ऊर्जितदशा प्राप्त व्हावी, त्याची सर्व सुधारलेल्या देशांत गणना व्हावी, अशी आमची खरी खुरी इच्छा असेल तर आम्ही इंग्लिश लोकांपासून फक्त राजकीय चळवळ कशी चालवावी एवढ्याच गोष्टीचें ज्ञान करून घेऊन बाकीच्या–उदाहरणार्थ, सामाजिक–शिकण्यासारख्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करूं असें म्हणून चालणार नाहीं. आमची राजकीय दृष्टीनें सुधारणा झाली पाहिजे ही गोष्ट अगदीं खरी आहे. तशीच आमची सामाजिक दृष्टीनेंही बरीच सुधारणा झाली पाहिजे हेंही नाकबूल करून चालावयाचें नाहीं. राजकीय व सामाजिक असे, स्थूल दृष्टीनें, आमचे दोन डोळे आहेत अशी कल्पना केली तर त्यांपैकीं एक—राजकीय—डोळा उघडा ठेवून आम्ही आपला फायदा करून घेणार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आणि दुसरा—सामाजिक—डोळा मिटून आम्ही नवीन ज्ञान मिळविण्याचें साधनच बंद करणार असें जर कोणी म्हटलें तर तें समंजसपणाचें असें कसें म्हणतां येईल? पण तशी आमच्यामधील कांहीं लोकांची स्थिति झाली आहे. त्यांच्या मनाचा नेहमीं राजकीय चळवळ, राजकीय हक्क वगैरे गोष्टींकडेच कल असतो व सामाजिक गोष्टींकडे त्यांचें तेवढें लक्ष नसतें. किंबहुना ते त्याविषयीं अगदीं अनास्थ असतात. अशी एकदेशीय, कोती दृष्टि ठेवून व्यक्तिविषयक कोणाचा कांहीं फायदा झाला तरी देशाचा फायदा होणार नाहीं व त्याचें पाऊल कधीं पुढें पडणार नाहीं. म्हणूनच तेलंगांनीं शेवटीं स्पष्ट सांगितलें कीं, " इंग्लिश लोक हे आमच्यापेक्षां हरएक बाबतींत पुढें गेलेले असल्यामुळें त्यांच्यापासून जसें पुष्कळ राजकीय बाबींचें ज्ञान करून घेऊन आम्ही आपला फायदा करून घेतला पाहिजे तसेंच त्यांच्यापासून कांहीं सामाजिक नवीन गोष्टींचेंही ज्ञान करून घेऊन आम्ही आपलें व आपल्या देशाचें कल्याण करून घेतलें पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर हें आमचें कर्तव्य आहे. "

असो. यानंतर सामाजिक परिषदेस तेलंग हजर राहूं शकले नाहींत. इतर सामाजिक चळवळींत भाग घेणें, लेख लिहिणें, भाषणें करणें—हे प्रकार तेलंगांच्या बाबतींत चाललेच होते. पण त्यासंबंधीं विवेचन पुढील भागांतून योग्य स्थळीं येईलच.

प्रकरण चोविसावें.

संमतिवयाच्या बिलाचा वाद.

मलबारी शेटनीं " बालविवाह व असंमत वैधव्य " यांवरील आपलीं दोन पत्रकें प्रसिद्ध केल्याचें व त्यांत विनंति केल्याप्रमाणें कायदा करण्याचें सरकारानें नाकारल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. तदनंतर सन १८८९ सालीं प्रसिद्ध दयाराम गिडुमल यांनीं एक पत्रक प्रसिद्ध करून पीनलकोडमध्यें संमतिवयाची मर्यादा जी दहा ठेविली होती ती बारा करावी अशी सरकारास शिफारस केली होती. दयाराम गिडुमल हे न्यायखात्यांतील एक बडे अधिकारी असल्यामुळें कायद्यांत कांहीं फेरफार करावयाचे असल्यास तसें सुचविण्याचें त्यांचें एका दृष्टीनें कामच होतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दयारामजींचें पत्रक प्रसिद्ध झाल्यावर त्यासंबंधानें वर्तमानपत्रांतून चर्चा सुरू झाली. परंतु सरकारच्या मनाचा निश्चय होईना. इतक्यांत बंगाल प्रांतांत "फुलमानी" नांवानें प्रसिद्ध असलेलें एक प्रकरण उपस्थित झालें. त्यांत दहा वर्षांच्या एका बालिकेवर तिच्या नवऱ्यानें बलात्कार केल्याबद्दल त्याजवर खटला करण्यांत आला होता. त्या मुलीचें नांव "फुलमानी" असल्यामुळें तें प्रकरणच त्या नांवानें मग प्रसिद्ध झालें होतें. त्या खटल्यानें बंगाल प्रांतांत त्या वेळीं खूप खळबळ उडविली व अखेरीस कायद्यांतील संमतिवय बारा वाढविण्याबद्दल हिंदुस्थान सरकारचा निश्चय झाला. ही बातमी प्रसिद्ध होतांच मुंबईस कांहीं पुढारी मंडळीची न्या. तेलंगांच्या अध्यक्षतेखालीं सभा होऊन संमतीचें वय बारा करण्याबद्दल सरकाराला एक विनंति अर्ज करण्यांत आला. त्याचप्रमाणें मुंबईच्या कांहीं डॉक्टर लोकांनींही तशीच सरकारास अर्जरूपानें विनंति केली. परंतु पुण्यास तशा सूचनेविरुद्ध लोकांची सभा होऊन सरकारास संमतिवय न वाढविण्याबद्दल विनंति करण्याचें ठरलें व तसें सरकारला कळविण्यांतही आलें. तथापि सन १८९१ च्या जानेवारी महिन्यांत कलकत्त्यास हिंदुस्थान सरकारचे कायदेपंडित व मंत्रि सर अँड्रु स्कोबल यांनीं संमतिवय वाढविण्याबाबतचें बिल वरिष्ठ कौन्सिलमध्यें आणलेंच. त्या वेळीं त्या कौन्सिलमध्यें पुण्याचे रा. ब. कृष्णाजी लक्ष्मण नूलकर व कलकत्त्याचे सर रमेश्चंद्र मित्र हे दोघे सभासद होते. सदर्हू बिलास नूलकर यांनीं दुजोरा दिला व सर रमेश्चंद्र यांनीं त्याला विरोध केला. त्याबरोबर देशभर चळवळ सुरू झाली व बिलासंबंधानें अनुकूल—प्रतिकूल अशा दोन्ही बाजूंनीं कडाक्याचा वादविवाद चालू झाला. एकंदरींत पाहिल्यास सर्व प्रांतांतील सुशिक्षित व सुजाण लोक बिलास अनुकूल होते. पुराणमतवादी व कांहीं सुशिक्षित लोक विरुद्ध होते. पण वादाला थोडेंसें कटु स्वरूप यावयास असें कारण झालें कीं, बिलास विरोध करतांना सर रमेशचंद्र मित्र यांनीं "सरकार बिलाच्या रूपानें लोकांच्या धर्मांत हात घालीत आहे व त्यामुळें राणीच्या जाहीरनाम्यांत दिलेल्या वचनाचा भंग होत आहे" असें प्रतिपादन केलें; व कलकत्त्याच्या दुसऱ्या कांहीं—तर्कचूडामणि वगैरे—लेखकांनींही तेंच प्रतिपादन पुढें चालविल्यामुळें लोकांचीं मनें बिथरून गेलीं व त्यांनीं चळवळ जास्त जोरानें केली. खरें पाहिल्यास हा धर्मासंबंधाचा मुद्दा वादांत पुढें आणला गेला नसता तर बरें झालें असतें. कारण, एक तर धर्माचा ओढून ताणून एवढा व्यापक अर्थ करीत बसल्यास व्यवहारच चालणार नाहीं. प्रगति तर मुळींच होणार नाहीं. दुसरी गोष्ट सती, बालहत्या वगैरे सारख्या धर्माच्या नांवावर देशांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रचलित असलेल्या कांहीं अमानुषपणाच्या चाली जर सरकारानें कायद्यानें पूर्वींच बंद केल्या होत्या व ते कायदे जर आम्ही बिनतक्रार पाळीत होतों, तर आतांच धर्माचा मुद्दा पुढें आणणें सुसंगतपणाचें कसें म्हणतां येईल ? तिसरी गोष्ट, पीनल कोडांत संमतिवयाची मर्यादा दहा ही पूर्वींच दाखल होती. दहाची बारा करणें सरळ नव्हे काय ? असो. पण धर्माचा व शास्त्राचा मुद्दा पुढें आणून बंगालमधले व मग महाराष्ट्रांतीलही लोक जेव्हां सदहू बिलावार वाद करूं लागले तेव्हां सर्व परिस्थितीचा विचार करून डॉ. भांडारकरांनीं प्रस्तुतविषयक धर्मशास्त्रग्रंथांचें आलोडन केलें व जरूर ते आधार देऊन एक लहान पुस्तक प्रसिद्ध केलें. न्या. तेलंग यांनींही बिलांत अंतर्भूत झालेल्या तत्वाचा कायद्याच्या व धर्मशास्त्राच्या दृष्टीनें नीट विचार करून एक पत्रक ता. २७–१–९१ च्या इंदुप्रकाशांत प्रसिद्ध केलें. सदरील दोन्ही लेखांतील आधार किंवा उतारे इकडे देऊन जागा अडविण्याचें कारण दिसत नाहीं. पण ते दोन लेख प्रसिद्ध होतांच पुण्याचे कै. लो. टिळक हे पुढें येऊन भांडारकरांनीं व तेलंगांनीं शास्त्रवचनांचे केलेले अर्थ बरोबर नाहींत असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें.

टिळकांच्या बाजूस—भांडारकर व तेलंग यांच्या मानानें—कांहीं गोष्टींचा फायदा मिळाला हें कबूल केलें पाहिजे. त्या उभयतांना आपलें म्हणणें लोकांपुढें मांडण्याकरितां इंदुप्रकाश किंवा टाइम्स अशा वर्तमानपत्रांकडे जावें लागे किंवा स्वतंत्र रीतीनें पुस्तकें छापून प्रसिद्ध करावीं लागत. दुसरें, त्यांना आपलीं नेहमींचीं—भांडारकरांना कालेजांतलें व तेलंगांना हायकोर्टांतलें—कामें असल्यामुळें तीं संभाळून वादविवाद करावा लागत असे. तिसरी गोष्ट, त्यांना आपलें म्हणणें सरकारी जबाबदार अधिकाऱ्यांपुढें किंवा सुशिक्षित लोकांच्यापुढें मांडावयाचें असल्यामुळें त्यांना सर्व लिहिणें इंग्रजींतून करावें लागे. टिळकांच्या बाजूस यांपैकीं कोणतीच अडचण नव्हती. केसरीपत्र त्यांच्या घरचेंच होतें. त्या पत्रांत लिहिणें हाच त्यांचा धंदा होता. व त्यांनीं सर्व वादविवाद केसरींतून मराठी भाषेंत—क्वचित् मराठामधून—केला. त्यामुळें टिळकांची बाजू सर्व लोकांपुढें—सामान्य जनतेपुढें—यावी व भांडारकर व तेलंग यांची बाजू तेवढी प्रमुखत्वानें येऊं नये यांत आश्चर्य नाहीं. अर्थात् या गोष्टीचा टिळकांस चांगलाच फायदा मिळाला व त्यांचीच बाजू बरोबर होती अशी सामान्य लोकांची साहजिकच समजूत झाली. असो. वर सांगितल्याप्रमाणें टिळकांचें मत केसरीच्या द्वारें प्रसिद्ध झाल्यावर महाराष्ट्रांतील विरोधी पक्षास जोर आला व त्यानें सभा, अर्ज वगैरे या रूपानें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मोठी चळवळ केली. याप्रमाणें हा वाद सुमारें दोन महिने चालला. पण अखेर सन १८९१ च्या मार्चमध्यें बिल पास झालें.

रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांनीं लिहिलेल्या टिळक चरित्राच्या बाराव्या प्रकरणांत संमतिवयाच्या वादासंबंधानें जी हकीकत दिलेली आहे ती एकतर्फी असून कांहीं बाबतींत लोकांचा गैरसमज करणारी अशी आहे. सबब त्या वादांतील दुसरी बाजू लोकांपुढें ठेवणें जरूर आहे. संमतिवयाच्या बिलाला अनुकूल पक्षाचे महाराष्ट्रांतील मुख्य पुढारी म्हणजे रा. ब. रानडे, रा. ब. नूलकर, डॉ. भांडारकर व न्या. तेलंग हे होते. तरी शास्त्राधार वगैरे दाखविण्याचें काम भांडारकर व तेलंग हेच मुख्यतः करीत होते. अर्थात् प्रतिपक्ष्यांचा—विशेषतः टिळकांचा-- हल्ला त्यांजवरच व्हावा यांत आश्चर्य नाहीं. सदर्हू वादांत जोरानें शिरण्यामध्यें टिळकांचा कोणता हेतु होता व त्यांनीं अवलंबिलेली वादविवादाची पद्धत कोणत्या प्रकारची होती ह्याची नरसोपंत केळकरांनींच (टि. च. पृ. २५१) पुढीलप्रमाणें केलेल्या वर्णनावरून वाचकांस सहज कल्पना होईल.

" याच चळवळींत **टिळक** हे वादमतंगज किंवा " **पटाईत भांडखोर** " **म्हणून प्रथम** प्रसिद्धीस आले. + + + पण संमतिवयाच्या बिलाचे वेळीं त्यांनीं वादांत डॉ. भांडारकरांसारख्या बड्या बड्या धेंडांशीं एकदम युद्धाची गांठ घातली, यामुळें **या इलाख्यांतच काय पण इतर प्रांतांतही टिळकांचें नांव एकदम प्रसिद्धीस आलें.** "

याप्रमाणें जाड्या टाइपांत घातलेल्या शब्दांवरून टिळकांचा हेतु व रीत स्पष्ट झाल्यामुळें त्यांच्या लेखांतले उतारे देऊन इकडची जागा अडविण्याचें कारण नाहीं. याबद्दलची सविस्तर हकीकत आमचें डॉ. भांडारकरांचें चरित्र, प्रकरण पंधरावें यांत आली आहे. ती वाचकांनीं जरूर तर वाचावी. असो. इकडे फक्त केळकरांनीं आपल्या हकीकतींत न सांगितलेल्या कांहीं टिळकांसंबंधाच्या महत्वाच्या गोष्टींचा उल्लेख करणें इष्ट वाटल्यावरून तेवढें करतों. भांडारकरांच्या बाजूच्या गोष्टी थोडक्यांत सांगतां येतील. सदर्हू वादाच्या वेळीं टिळकांनीं जीं स्मृतिवचनें पुढें आणलीं होतीं त्यांचा अर्थ लावण्यांत त्यांनीं खुद्द डॉ. भांडरकरांचीच मदत घेतली होती. इतकेंच नव्हे, तर वादविषयक टिळकांचे लेख वाचून त्यांना कांहीं पारिभाषिक शब्द ऐकूनही माहीत नव्हते, व टिळकांनीं कांहीं वचनांचा आपणांस हवा तसा अर्थ करण्याकरितां त्यांतील शब्दांची फिरवा फिरव केली होती या गोष्टी भांडारकरांनींच उघडकीस आणल्या आहेत. याशिवाय सबंध वादांत टिळक

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपल्याशीं मुद्दाम असभ्यपणानें वागत होते असें भांडारकरांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे. याहीपेक्षां महत्वाची गोष्ट म्हणजे ज्या गृहस्थांचें—कै. रा. ब. यशवंत वासुदेव ऊर्फ बापूसाहेब आठल्ये यांचें—वादविषयक बाबतींतील मत टिळकांस मान्य होऊन त्याबद्दल यांनीं त्यांची सढळ हातानें स्तुति करून त्यांना डॉ. भांडारकरांच्या बरोबरीचे—किंबहुना कांकणभर जास्त विद्वान् ठरविलें होतें, त्यांनींच मग पत्र लिहून केसरीच्य द्वारें सदर्हू सर्व प्रकाराचा निषेध करून भांडारकरांनीं दिलेला अभिप्रायच बरोबर आहे असें आपलें स्पष्ट मत कळविलें. हें बापूसाहेबांचें पत्र ता. १७ मार्च १८९१ च्या केसरींतच प्रसिद्ध झालेलें असून केळकरांनीं आपल्या बाराव्या प्रकरणांत दिलेल्या हकीकतींत त्याचा पत्ता नाहीं ! ही भांडारकरांच्या दृष्टीनें दुसरी बाजू झाली.

तेलंगांच्या दृष्टीनें दुसरी बाजू काय होती हें त्याहीपेक्षां थोड्या शब्दांत सांगतां येण्यासारखें आहे. इकडे देखील टिळकांच्या किंवा केळकरांच्या लेखांतले लांब लांब उतारे देऊन जागा अडवीत नाहीं. पण एकाच शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे केळकरांचें लिहिणें—भांडारकरांच्या बाबतींतल्यासारखेंच—इकडे देखील एकतर्फीच झालेलें असल्यामुळें त्यांची हकीकत वाचून वाचकांचा "टिळकांनीं तेलंगांच्या म्हणण्याचें खंडन करून ते विजयी झाले" असा जो समज होतो, त्याला अगदीं आधार नाहीं. यापेक्षां याविषयीं इकडे जास्त लिहिण्याची इच्छा नाहीं. तेलंगांच्या लिहिण्याचा रोख काय होता हें पुढील विवेचनावरून स्पष्ट होईल. तेलंगांचा मुख्य कटाक्ष सर रमेश्चंद्र मित्र यांनीं आपल्या भाषणांत पुढें आणलेल्या आधारावर होता, व त्यासंबंधानें त्यांनीं एक टिपण किंवा पत्रक (note) लिहून इंदुप्रकाशच्या (ता. २७-१-९१) एका अंकांत प्रसिद्ध केलें होतें. सर रमेश यांचा मुख्य भर "रघुनंदन" यावर होता. रघुनंदन याचे ग्रंथ धर्मशास्त्राच्या बाबतींत बंगाल प्रांतांत आधारभूत मानले जातात. अर्थात् त्यानें केलेल्या धर्मशास्त्रवचनांच्या अर्थासंबंधानें कायदे कौन्सिलमध्यें चर्चा करण्याचें कारण नाहीं असें सर रमेश यांचें म्हणणें होतें; पण तें तेलंगांना कबूल नव्हतें. तेलंग म्हणाले कीं मुंबई इलाख्यांत जो मान निर्णयसिंधु किंवा धर्मसिंधु यांना देण्यांत येतो तोच बंगालप्रांतांत रघुनंदनला. सबब त्यानें केलेला शास्त्रवचनांचा अर्थ बरोबर आहे कीं नाहीं याचा कौन्सिलनें विचार केल्यास त्यांत आक्षेपार्ह कांहीं नाहीं. शिवाय धर्मसिंधूनें भागवत पुराणांतला एक दाखला दिला आहे, त्याचाही विचार झाला पाहिजे. याविषयीं तेलंग आपल्या पत्रकांत असें म्हणतातः—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" The *Dharma Sindhu* further relies on a passage in the *Bhagwat* (Skandha XI, verse II), in which it is distinctly stated that the meeting of husband and wife, eating, meat, drinking liquor are not matters for scriptural command, for man resort to them without any command, but they are matters for regulation by scripture and restriction to special times and occasions."

भागवत पुराणांतील वचनाचा अर्थ एवढाच कीं, पतिपत्नींचा समागम, मांसाशन किंवा मद्यपान हे शास्त्राज्ञेचे विषय होऊं शकत नाहींत. कारण, शास्त्राज्ञेशिवायही मनुष्याला त्याचे मनोविकारच त्या विषयाकडे प्रवृत्त करीत असतात. फक्त त्या गोष्टी अमक्या वेळीं कराव्यात किंवा अमक्या वेळीं करूं नयेत इतकाच शास्त्राला नियम घालतां येईल ! भागवत पुराण हा ग्रंथ केवळ मुंबई इलाख्यांतच प्रमाणभूत मानला जात नसून तो सर्व हिंदुसमाजाला पूज्य आहे. असो. प्रथम रजोदर्शनानंतर गर्भाधान न केल्यास भार्याभिगमन न केल्याचें पाप लागेल असें कित्येकांचें म्हणणें होतें. परंतु तेलंगांचें त्यावर असें उत्तर होतें कीं, भार्याभिगमन न करणें हें कांहीं पाप होऊं शकत नाहीं. कारण तसें वर्तन अप्रीतीमुळें होतें असें म्हणतां येणार नाहीं. त्यांतला हेतु आरोग्याच्या दृष्टीनें भार्येच्या बऱ्याचाच असतो, व त्यांत सरकाराची इच्छा किंवा आज्ञा (law) आहे असें झाल्यास त्या सदिच्छेला जोर येईल. उलट पक्षीं, भार्याभिगमन न करणें हें पाप आहे असें धरलें तरी त्याला धर्मशास्त्राप्रमाणें परिहार किंवा प्रायश्चित्त आहे. तेंही फार अवघड नाहीं. प्रायश्चित्त म्हणजे कांहीं वेळ प्राणायाम करणें किंवा कृच्छ्रदान करणें ! पहिल्यांत थोडेसे शरीराला श्रम पडतील, दुसऱ्यांत थोडे पैसे खर्च होतील ! यापेक्षां अधिक तें काय ?

पण सर रमेशचंद्र मित्र यांची बाजू प्रथमपासूनच फारशी बळकट नव्हती असें दर्शविणारीं एक दोन प्रमाणें होतीं. त्या वेळीं कलकत्त्याच्या " इंडियन मिरर " वर्तमानपत्रामध्यें एका लेखकानें पत्र लिहून असें प्रसिद्ध केलें कीं, खुद्द बंगालमध्यें देखील कांहीं कुलीन ब्राह्मणांपैकीं लोक आपल्या मुलींचीं ऋतुप्राप्तीनंतर लग्नें करून देत असतात ! मग संमतिवयाच्या बिलाला विरोध करण्यांत अर्थ काय ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिवाय खुद्द रघुनंदनाला देखील—ज्याचा आधार सर रमेशचंद्र यांनीं संमतिवयाच्या बिलाला विरोध करतांना घेतला होता त्याला—सन १८८० मध्यें बंगालमध्यें कोणी इतकें महत्वही देत नसत ! ही गोष्ट तेलंगांना समजतांच त्यांनीं ती ता. २९-१-९१ च्या टाइम्समध्यें पत्र लिहून प्रसिद्ध केली.

आतां राणीच्या जाहीरनाम्याचा मुख्य मुद्दा राहिला. कौन्सिलमधील आपल्या भाषणांत सर रमेशचंद्र मित्र यांनीं सदरील जाहीरनाम्यांत नमूद असलेल्या "आम्ही धर्माच्या बाबतींत हात घालणार नाहीं" या वचनावर जोर देऊन प्रस्तुत बिलाच्या योगें सरकार प्रजेच्या धर्मांत हात घालीत आहे असें प्रतिपादन केलें. सर रमेशचंद्र यांनीं जाहीरनाम्याचा केलेला अर्थ तेलंगांना कबूल नव्हता. राजानें आपली अनियंत्रित सत्ता चालवून कोणाचा धर्मछळ करूं नये व होऊं देऊं नये इतकाच त्या जाहीरनाम्यांतील वचनाचा अर्थ घ्यावयाचा असतो. त्याचा ओढाताणीनें अर्थ करून प्रस्तुतसारख्या बाबीला तें वचन लागू करतां येत नाहीं. तेलंगांनीं सर्व गोष्टींचा जरा उच्चतर दृष्टीनें विचार करून असें स्पष्ट सांगितलें कीं, आपल्या प्रजेपैकीं कोणाच्या अंगास जर अन्यायानें मोठी इजा होत असेल तर त्याचें त्यापासून संरक्षण करणें हें राणीचें किंवा राजाचें आद्य कर्तव्य आहे. प्रस्तुत वादांतील मुलीला जर, तिच्या शरीराची चांगली वाढ होण्यापूर्वी तिच्या पतीपासून इजा होण्याचा संभव असेल तर त्याबद्दलचा बंदोबस्त करणें हें सरकारचें कर्तव्य नव्हे काय ? अवेळीं पतिसमागम झाल्यास स्त्रीच्या प्रकृतीवर दुष्ट परिणाम होतो असा पुरावा आहे. अशा स्थितींत—राणीनें वचन दिलें असें मानलें तरी—तिकडे दुर्लक्ष करून स्त्रीचें म्हणजे आपल्या प्रजेचें राजाला संरक्षण करणें प्राप्त आहे. यासंबंधांत तेलंग म्हणतातः—

"There was ample evidence to show that unjust harm, eye, fatal harm was occasionally done to the child wives by the husbands' prematurely claiming to exercise the socalled marital rights upon their person. And therefore, the pledge even if given, cannot be obligatory in such cases."

राजा हा सर्व लोकांचें समदृष्टीनें संरक्षण करीत असतो. पण प्रस्तुतच्या बाबतींतील मुलीला त्याचा फायदा मिळतो असें म्हणतां येईल काय ? तेलंगांनीं हाच प्रतिपक्ष्यांना प्रश्न विचारला ? ते म्हणाले,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"Can it be said that the equal and impartial protection of the law is enjoyed by all when a girl can be ravished by her husband with impunity even before she becomes *apta viri*?"

सर रमेशचंद्र मित्र किंवा त्यांचे मित्र यांनीं राणीच्या जाहीरनाम्याचा केलेला अर्थ गृहीत धरला तर कशी अनर्थावह स्थिति उत्पन्न होईल, हें तेलंगांनीं उत्तम रीतीनें दाखविलें आहे. तेलंग म्हणतातः—

"We may well ask Sir R. C. Mitter and those who argue like him whether they think that good government and progress of the people may be ever expected to come if the British Government accepts as authoritative their construction of the Queen's Proclamation. That construction must logically involve, for instance, the shutting up of the schools and colleges where a system of astronomy is taught that must knock on the head the absurdities of the Hindu Jyotish which forms an integral part of their ritual of marriage. It must also involve a condemnation of all police regulation of Hindu and Musulman processions, for is not that clearly an interference with religious worship?"

तेलंग म्हणाले कीं, सर रमेश यांनीं जाहीरनाम्याचा केलेला अर्थ ग्राह्य मानला तर आमची शाळा—कालेजें बंद करावीं लागतील, व पोलिसांकरितां केलेले नियम व कायदे रद्द करावे लागतील ! कारण शाळांतून मुलांना दररोज शिकविण्यांत येत असलेले धडे कोठून तरी आमच्या नेहमींच्या धर्मविधींच्या आड येणारच ! व पोलिसांचे कायदे आमच्या धर्मसंबंधीं मिरवणुकींवर कांहीं तरी नियंत्रण घालणारच ! मग शाळा कॉलेजें बंद करावीं काय ? व पोलीसखातें बंद करावें काय ? अशी अनर्थावह स्थिति उत्पन्न करण्यास कारण होण्यापेक्षां ना. नूलकरांच्याच प्रयत्नांस मदत करून हें (संमतिवयाचें) बिल पास करून घ्यावें हेंच आपणांस पसंत आहे असें सांगून सरकारालाही तें बिल पास करण्याबद्दल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेलंगांनीं विनंति केली आहे ! ज्या ठिकाणीं लहान लहान अर्भकांच्या जीवांचा व भूतदयेचा प्रश्न आला तेथें सरकारानें स्वस्थ बसणें अगर उदासीन राहाणें हें त्याच्या इभ्रतीस शोभणार नाहीं. तेलंग म्हणतातः—

" For our own part we are bound to add that we hold with the Hon'ble Mr. Nulkar. If in such a case, where the claims of humanity are implicated, the British Government is to hold its hand and put forward a plea of *non possumus*, it will write itself down as unworthy of its best traditions, and will lay down a principle of action, that, if logically carried out, will destroy the possibility of any solid good resulting from its presence in India."

संमतिवयाच्या बिलाला मुंबईचे पुढारी फक्त न्या. तेलंगच अनुकूल होते, व इतर सर्व गुजराथी—दक्षिणी सुशिक्षित लोक विरुद्ध होते असा सामान्य लोकांचा समज होता व आहे. पण तो निराधार आहे. वादविवाद दोन महिने चालला होता. त्या मुदतींत बऱ्याच प्रमुख लोकांचीं पत्रें त्या वेळच्या टाइम्स व बॉंबे गॅझेट या वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांत चंदावरकर, भांडारकर, डॉ. भालचंद्र, दाजी आबाजी खरे यांचीं बिलाला अनुकूलता दर्शविणारीं पत्रें आहेत. संमतिवयाचें बिल हें सर्व जातींना लागू असल्यामुळें इतर मुख्य धर्मांतील लोकांच्या मतांचाही विचार केला पाहिजे. मुंबईतील पार्शी समाज व युरोपियन (तसाच नेटिव्ह ख्रिस्ती यांचें) समाज बिलास अनुकूलच होते. मुसलमान समाज हा साधारणतः मागसलेला असा समजला जातो, पण त्या समाजांतील त्या वेळचे मुख्य पुढारी बद्रुद्दीन तय्यबजी, रहिमतुल्ला सयानी, अबदुल्ला धरमसी हे सर्व बिलाला अनुकूल असून त्यांनीं मुसलमान लोकांची सभा भरवून बिलाच्या समर्थनार्थ ठराव पास केले होते. ही इतर जातींच्या व धर्मांच्या लोकांची गोष्ट झाली.

मुंबईतील मुख्य मुख्य हिंदु पुढाऱ्यांचीं मतें पाहिल्यास तीं याप्रमाणें होतीं:—

अनुकूल.	प्रतिकूल.
१. डॉ. मोरेश्वर गोपाळ देशमुख.	१. रा. महादेव चिमणाजी आपटे.
२. दि. ब. लक्ष्मण जगन्नाथ वैद्य, माजी बडोद्याचे दिवाण.	२. प्रो. जिन्सीवाले.
	३. डॉ. कीर्तिकर.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुकूल.	प्रतिकूल.
३. मिस्तर भाईशंकर नानाभाई.	४. हरदेवराम नानाभाई हरिदास.
४. ,, चंदावरकर.	
५. ,, मो. मु. मुनशी.	
६. डॉ. स. वा. काणे.	
७. मिस्टर दाजी आवाजी खरे.	
८. ,, ग. रा. किर्लोस्कर.	
९. डॉ. भालचंद्र कृष्ण.	
१०. मिस्टर एकनाथ खोटे.	
११. ,, विष्णुपंत भाटवडेकर.	
१२. ,, वा. आ. मोडक.	
१३. ,, गो. क. पारेख.	

याशिवाय लक्ष्मीदास खिमजी, परभुराम वैद्य, वसनजी खिमजी, जव्हेरीलाल याज्ञिक, माणिकशहा तालयारखान वगैरे पुष्कळच प्रमुख लोक बिलाला अनुकूल होते. त्याप्रमाणें या अनुकूल असलेल्या लोकांची मुंबईस जव्हेरबागेंत मोठी सभा झाली. त्या सभेचें महत्त्व कमी करण्याच्या हेतूनें रा. केळकरांनीं जो आपल्या पुस्तकांत मजकूर लिहिला आहे तो एकतर्फी असून त्यालाही थोडीशी दुसरी बाजू आहे. जव्हेर बागेंतील सभेस आम्ही स्वतः हजर होतों; व ती केळकर समजतात तितकी लहान किंवा क्षुल्लक नव्हती. माधवबागेंतल्या सारखाच तो जव्हेरबागेचा भव्य दिवाणखाना होता. व तो सभेच्या वेळीं अगदीं चिकार भरून गेला होता, ता. २३-२-९१ च्या इंदुप्रकाशांत त्या सभेचें पुढीलप्रमाणें इंग्रजींत वर्णन आहेः—

"The enthusiasm found a particularly happy expression when the Hon. Mr. Justice Telang entered the Hall. The audience has been estimated to number about 4,000 but whatever the actual number, it is certain that not a nook or corner of the capacious hall and grounds of the Javer Bag was left unoccupied, and there was literally no standing

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

room for many late comers, who had to leave the place in disappointment."

अध्यक्षस्थानीं श्री. जव्हेरिलाल उमियाशंकर याज्ञिक हे होते. जव्हेरिलाल भाईसंबंधानें सांगण्यासारखी महत्वाची गोष्ट म्हणजे ही कीं ते अगदीं जुन्या चालीचे व मताचे असूनही बिलांत सुचविलेली सुधारणा समाजांत जरूर झाली पाहिजे असें त्यांना वाटत असे. ते डॉ. भांडारकरांच्या वेळचे त्यांचे सहाध्यायी असल्या-मुळें व ते मनाचे भारी सज्जन व सरळ असल्यामुळें त्यांचा भांडारकर, रानडे, तेलंग यांचे ठिकाणीं पूर्ण विश्वास असे व हे देशहिताला विघातक असें कधीं कांहीं करणार नाहींत अशी त्यांची खात्री होती. शिवाय या चळवळीपासून याज्ञिक यांना कांहीं स्वार्थ साधून घेण्याची किंवा प्रसिद्धि व सवंग लोकप्रीति मिळविण्याची महत्वाकांक्षा बिलकूल नसल्यामुळें त्यांना तेलंग व भांडारकर यांनीं प्रतिपादन केलेलें मत बरोबर होतें असें वाटलें व ते अनुकूल पक्षांत सामील झाले. जव्हेरिलाल भाईविषयीं—त्यांच्या अगदीं सरळ व प्रामाणिक मताबद्दल—कै. चंदावरकर हे नेहमीं आपल्या भाषणांत व लेखांत फार आदर व्यक्त करीत असत. असो. असे हे गृहस्थ जव्हेर बागेंतील सभेच्या वेळीं अध्यक्ष होते. सभेचें काम सुरळीतपणें शेवटास गेलें. त्यांत गोंधळ झाला वगैरे जें केळकरांनीं लिहिलें आहे तें अगदीं असत्य आहे. सभेंत सूचना—उपसूचना आल्या—त्यांचा रीतीप्रमाणें विचार झाला, व अखेर बिलाला अनुकूल असा ठराव पास झाला. सभेला मुंबईचे बहुतेक सर्व पुढारी हजर होते. सभेचें काम चालू असतांनाच न्या. तेलंग आले. ते आल्याबरोबर जमलेल्या त्या प्रचंड सभेनें उभें राहून व हातरुमाल हातांनीं उडवून जो त्यांचा सत्कार केला तो पाहून कोणालाही धन्यताच वाटली असती ! पण तेलंगांना जमलेल्या मंडळींतून प्लॅट फॉर्मवर जाण्याकरितां वाट मिळेना. तेव्हां जमलेल्या मंडळींपैकींच कित्येकांनीं तेलंगांना—ते नको नको म्हणत होते तरी—एका आराम खुर्चीवर बसवून ती खुर्चीची खुर्चीच उचलून प्लॅटफॉर्मवर अध्यक्षां-जवळ ठेविली ! त्या वेळीं त्यांची प्रकृति जरा नीट नव्हती. घरून निघतांना घरची मंडळी—जाऊं नका म्हणून आग्रह करीत होती. पण " आज मला सभेस हजर राहिलें पाहिजे " असें म्हणून ते निघालेच व सभेस आले. तात्पर्य, मुंबईचे बहु-तेक सर्व सुशिक्षित व समंजस पुढारी बिलास अनुकूल होते. त्यांत महत्वाची गोष्ट ही कीं, टिळकांचे अगदीं निकट स्नेही दाजी आबाजी खरे व डॉ. नानासाहेब देशमुख हे अनुकूल पक्षांत होते. डॉ. भालचंद्र, डॉ. काणे ही मंडळी तर होतीच.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वास्तविक बिलाच्या बाबतींत मुद्दा धर्माचा नसून पीनल कोडाच्या दुरुस्तीचा होता. पण धर्मशास्त्राचा मुद्दा मध्येंच कांहीं विरोध मंडळीकडून निघाल्यामुळें कित्येक लोकाराधना करण्यास उत्सुक झालेल्या मंडळीस आयतीच संधि मिळाली व त्यांनीं त्या संधीचा पुरा फायदा घेतल्यामुळें वादास जरा कटु स्वरूप आलें. अखेर बिल पास व्हावयाचें तें झालेंच. त्या कायद्याप्रमाणें तेव्हांपासून आतांपर्यंत, एकही महत्वाचा खटला कोर्टांत आल्याचें आम्हांस माहीत नाहीं ! फक्त त्या वेळीं पक्षाभिमानानें कित्येकांचीं मनें कांहीं दिवस विकारवश झालेलीं स्पष्ट दिसलीं ! इतकीच गोष्ट देशाच्या पदरांत पडली.

सदर्हू वादांत जे पडले होते त्यांपैकीं बहुतेकांचा, मग ते अनुकूल पक्षाचे असोत कीं प्रतिकूल पक्षाचे असोत—प्रस्तुत विषयासंबंधीं आपलें जें प्रामाणिक मत होतें तें सरकारला कळवून आपलें एक सार्वजनिक कर्तव्य करावें इतकाच हेतु होता. पण टिळकांचा, केळकरांच्या लिहिण्याप्रमाणें, याहून निराळ्या प्रकारचा हेतु असल्यामुळें, बिल पास होतांच त्यांची निराशा व्हावी व त्यांनीं ती हातांत असलेल्या साधनाचा–केसरीचा उपयोग करून वाटेल त्या प्रकारच्या भाषेंत व्यक्त करावी यांत अस्वाभाविक असें कांहीं नाहीं. बाकीच्या लोकांजवळ असलीं स्वाधीनचीं साधनें होतीं कोठें ? आणि संमतिवयाचें बिल पास झालें म्हणून आनंद किंवा दुःख करीत बसण्याला फुरसत किती जणांना मिळाली असती ? तेव्हां टिळकांनीं आठवड्यांचे आठवडे केसरींत लेख लिहून आपली झालेली निराशा व्यक्त करावी यांत आश्चर्य नाहीं. पण आश्चर्य हें कीं, नरसोपंत केळकरांसारख्या समंजस व सुशिक्षित गृहस्थांनीं केसरींतून टिळकांनीं कैक दिवसपर्यंत रानडे–भांडारकर–नूलकर–तेलंग यांच्यासारख्या पूज्य मंडळीवर वाटेल तसल्या भाषेंत पुष्पवृष्टि करून चालविलेल्या निंदासत्राचा संबंध बाराव्या प्रकरणांत एका शब्दानेंही उल्लेख करूं नये व मुंबईतल्या ठाकुरद्वारच्या सारस्वत ब्राह्मणांच्या सभेसारख्या अप्रस्तुत विषयाचा काथ्याकूट करीत बसण्यांत भूषण मानावें ! सज्जनांचा छळ करण्यांत कोणास किती व कसें सुख वाटत असतें याचे दाखले प्राचीन साधुसंत एकनाथ—नामदेव वगैरे यांच्या ग्रंथांतून तर भरपूर मिळतातच, पण एकाद्या बाबतींत मतभेद झाला म्हणून थोर व्यक्तींवर एकादा आधुनिक सुशिक्षित मनुष्यदेखील कसा तुटून पडतो व मनःपूत लिहीत सुटतो हें ज्याला पाहावयाचें असेल त्यानें ता. २४–३–९१ व ता. ७–४–९१ चे केसरीचे अंक जरूर वाचावे. आम्हीं इकडे फक्त त्यांतून कांहीं वाक्यें मासल्याकरितां देतों.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" ज्या लोकांनीं या मह हिंदु समाजाचें न ऐकतां सरकारनें बेलाशक कायदा करावा असे सरकारचे कान फुंकून सरकारास आमच्यावर जुलूम करावयास लाविलें इतकेंच नव्हे तर लोकमताचा पाडाव करून त्याबरोबर आपले व लोकांचे पाय मोडून टाकले, असल्या **"घरभेदी मंडळीं"ची** अगोदर अपणांस नीट व्यवस्था लाविली पाहिजे. ही मंडळी शहाणी सुरती असेल. पण यांचा आपणांस कांहींएक उपयोग नाहीं. + + + करितां यांचा विश्वास धरूं नका. इतकेंच नव्हे तर, त्यांचा व आपला इतउत्तर जितका संबंध तुटेल तितका संबंध तोडला पाहिजे. **ही मंडळी आमची पुढारी नव्हत,** व त्यांजकडून आमचें कांहीं एक कार्य व्हावयाचें नाहीं. + + + शरीराचा एकादा भाग सडल्यास तो कापून काढावा लगतो, तद्वतच या मंडळीसंबंधानें आपणांस वर्तन केलें पाहिजे. "

(केसरीचा २४-३-९१ चा अंक पाहा.)

ता. ७-४-९१ च्या केसरींत **"संबंध कां तोडला पाहिजे ?"** या लेखांत आरंभीं, रानडे, भांडारकर, तेलंग हे विद्यालंकृत दुर्जन आहेत असें,

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपिसन् ।

या अवतरणानें दाखवून व या रीतीनें वाचकांना त्यांची ओळख करून देऊन जो मजकूर लिहिला आहे त्यांतून एक दोन वाक्येंच देतों:—

" हे सरकारचे बंदे दास आम्हांस केव्हां फसवतील याचा नेम नाहीं; व जोंपर्यंत आम्हांस यांचा विश्वास नाहीं तोंपर्यंत अर्थात्च आम्हांस यांचा संबंध तोडला पाहिजे. " "आमची हल्लीं जी पायमल्ली होत आहे तीस कारण आमचेच लोक आहेत. त्यांस खड्याप्रमाणें निवडून काढून आपलीं समाजबंधनें पूर्ववत् दृढ करा, एवढीच लोकांस विनंति आहे."

हीं जीं कांहीं केसरीच्या लेखांतून वाक्यें इकडे दिलीं आहेत, त्यांविषयीं जास्त लिहिण्याचें कारणच नाहीं. त्यांतील कांहीं वाक्यरचना व वाक्यें टिळकांच्या अनुयायांपैकीं कांहींनीं इतकीं तोंडपाठ करून टाकलीं होतीं कीं वरीलपैकीं कोणत्याही पूज्य पुढाऱ्यांविषयीं लिहावयाचा प्रसंग आल्यास " घरभेदी, " "देश-बुडवे " वगैरे शेलक्या विशेषणांनीं त्यांना संबोधावयाची जी वहिवाट सुरू झाली ती परवां परवांपर्यंत चालू होती ! आतां मात्र तीं विशेषणें फारशीं ऐकूं येत नाहींत. याचें मुख्य कारण हें कीं, ज्या समाजसुधारणेच्या बाबींविषयीं वरील सारखे कडाक्याचे वादविवाद पन्नास वर्षांपूर्वीं महाराष्ट्रांत झाले त्या सर्व बाबी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आज लोकांनीं अमलांत आणून भांडारकर-रानडे-तेलंग यांच्या सामाजिक धोरणावर आपल्या पसंतीचा छाप कधींच मारला आहे! त्यामुळें संमतिवयाचा कायदा तर आतां निर्माल्यवत् झाला आहे! स्त्रीशिक्षणाचा अश्रुतपूर्व प्रसार झाला आहे, व होत आहे. मुला मुलींचीं लग्नें आतां मोठेपणींच होत आहेत. विधवाविवाहाचें पाऊल पुढें पडत आहे. जातिबंधनें पूर्वींच्या मानानें शिथिल होत चाललीं आहेत. मागसलेल्या जातींत व अस्पृश्य जातींत आतां बरीच जागृति होऊन त्या त्या जातींतले लोक आपली सुधारणा करून घेण्याकरितां झटत आहेत. तात्पर्य, चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वींची परिस्थिति आतां राहिली नाहीं. तथापि मधून मधून केव्हांतरी रानडे, भांडारकर किंवा तेलंग यांविषयीं लिहिण्याचा प्रसंग आल्यास टिळक संप्रदायांतील एकाद्या लेखकाला आपल्या मामूलवहिवाटीचें स्मरण होतें; पण त्याला बहुधा लेखणी आवरावी लागते. तथापि सरळ मनाच्या माणसांना सदरील पूज्य पुढाऱ्यांचें स्मरण झाल्याशिवाय राहात नाहीं. परवां पुण्याच्या कन्याशाळेंतील एका समारंभाचे वेळीं सांगलीच्या सौ. राणीसाहेबांनीं जो आपल्या भाषणांत तेलंग, रानडे, भांडारकर यांच्या नांवाचा गौरवयुक्त उल्लेख केला तो अगदीं योग्य होता.

प्रकरण पंचविसावें.

पेशवाईंतील सामाजिक धोरण.

संमतिवयाच्या बिलासंबंधानें जो कांहीं दिवस वाद चालला होता त्यांत कित्येकांकडून अनेक अवांतर मुद्दे निघाले होते. कित्येकांची—किंबहुना बऱ्याच लोकांची—अशी समजूत होती कीं सुधारणेची कल्पना किंवा प्राचीन काळापासून आमच्यामध्यें प्रचलित असलेल्या आचारांत शिथिलता राहूं देण्याची प्रवृत्ति इंग्लिश लोकांचें देशांत राज्य आल्या दिवसापासून सुरू झाली. त्याच्या पूर्वी ती नव्हती. पण ही समजूत चुकीची आहे. आमच्या बऱ्याचशा आचारांत धर्माचा अगर शास्त्राचा प्रत्यक्ष असा संबंध फार थोडा असतो. " शास्त्राद्रूढिर्बलीयसी " हाच केव्हां केव्हां नियम होऊन बसतो. पण पुढें काय होतें ? परिस्थिति अंमळ बदलली कीं कित्येकांस त्या रूढीपासून गैरसोय उत्पन्न होते. मग ती त्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोकांच्या बाबतींत सैलावत जाते. दुसऱ्या कांहीं चाली अशा असतात कीं, त्या कांहीं कांहीं राजकीय कारणांनीं बदलतात. तिसरी एकादी रूढि अशी असते कीं, ती दुसऱ्याच कांहीं कारणांनीं बदलते. याप्रमाणें एकदां एक कारण घडलें व रूढि बदलली म्हणजे " यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः " या न्यायानें इतर लोक देखील तसेच वागूं लागतात व कांहीं दिवसांनीं हीच मग रूढि होते. व पहिली मागें पडते. असा आमच्या देशांत प्राचीनकाळापासून प्रकार चालत आला आहे.

दुसरा एक मुद्दा असा होता कीं, आमच्या धार्मिक किंवा सामाजिक चालीरीतींत हात घालण्याची बुद्धि सरकारास,—तें सरकार परकीय आहे म्हणून—झाली. आमच्या लोकांचीच सत्ता असती तर तसा प्रकार झाला नसता. या मुद्याच्या बुडाशीं देखील बरेंच अज्ञान आहे. तें घालवून खरा प्रकार काय होता हें लोकांस समजावें म्हणूनच न्या. तेलंगांनीं आपल्या " Gleanings from Maratha Chronicles " या निबंधांत हा विषय घेऊन त्याचें विवेचन केलें आहे. आम्हां महाराष्ट्रीय लोकांना पेशवाई अगर मराठेशाही ही कालदृष्ट्या जवळची असल्यामुळें त्या वेळची आमची सामाजिक अगर धर्मदृष्टीनें स्थिति हल्लींच्या स्थितीहून फार भिन्न होती असें नाहीं. त्या वेळीं आमच्यामध्यें बालविवाह होता. विधवा पुनर्विवाह-प्रतिषेध होता. स्त्रीशिक्षण नव्हतें. सतीची चाल होती. व दुसऱ्या अशाच कांहीं—हल्लीं अगदीं जुन्या मताच्या मंडळींत ऐकूं येणाऱ्या—समजुती व कल्पना होत्या. पण त्यांत प्रसंगानुसार कसा ढिलेपणा येत होता व कांहीं गोष्टींना त्या वेळचे जबाबदार अधिकारी देखील लोक कसें इष्ट दिशेनें वळण लावीत होते हें तेलंगांनीं आपल्या वर सांगितलेल्या निबंधांत अति सुंदर रीतीनें दाखविलें आहे. त्या निबंधाचा मागें एकदां उल्लेख आलेलाच आहे. परंतु प्रस्तुत तेलंगांच्या सामाजिक कामगिरीचें विवेचन चालू असल्यामुळें त्यांत त्यांनीं पेशवाईमधल्या खऱ्या प्रकारा लोकांस ज्ञान करून देऊन त्यांची सामाजिक सुधारणेच्या बाजूस कशी प्रवृत्ति उत्पन्न करण्याचा किंवा असलेली प्रवृत्ति दृढ करण्याचा प्रयत्न केला हें सांगणें जरूर आहे. म्हणूनच त्या त्यांच्या निबंधाचा अगदीं थोडक्यांत इकडे सारांश देतों.

आपल्या हिंदुस्थानच्या इतिहासांत शिवाजी हा एक अगदीं लोकोत्तर पुरुष होऊन गेला. परंतु त्याच्या वेळच्या लष्करी पेशाचा अगर लष्करी दृष्टीनें देशांत चालू असलेल्या धामधुमीचा विचार केला म्हणजे त्याला राज्यव्यवस्थेच्या निर-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निराळ्या अंगांकडे लक्ष पुरवून त्याची पायाशुद्ध कशी मांडणी करतां आली याचें खरोखर आश्चर्य वाटतें व त्याबद्दल अभिमान वाटतो ! यावरून त्याच्यामध्यें केवळ शूरत्व व धाडस इतकेंच गुण होते असें नाहीं, तर त्याचे ठिकाणीं मुत्सद्दी-पणा व बुद्धिमत्ता हींही होतीं. अष्ट प्रधानांची—म्हणजे Cabinet ची—कल्पना तर त्याच्या बुद्धिवैभवाचीच द्योतक होती. त्यांत पुनः आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, बाकी सर्व खात्यांबरोबर धार्मिक दृष्टीनें आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त—या प्रकरणांची व्यवस्था लावण्याकरितां त्यानें अष्ट प्रधानांमध्यें एक "पंडितरावां"ची योजना केलेली होती, व त्याच्याकडे निरनिराळ्या प्रकारच्या शांति, अगर सरकार तर्फे इतर धर्मकृत्यें करणें, राज्यांतील धर्मादायाची व्यवस्था करणें वगैरे कामें सोंपविण्यांत आलीं होतीं. आणि त्यांत मुख्य मुद्याची गोष्ट सांगावयाची म्हणजे ही कीं, शिवाजीनें आपली सर्व राज्यव्यवस्थेची योजना परंपरागत वहिवाटीला अनु-सरून केली होती. सारांश, शिवाजीच्या वेळेपासून मराठ्यांच्या सर्व राज्य-व्यवस्थेंत धर्माला व आचाराला—Church and State—महत्वाचें स्थान होतें. व त्याप्रमाणें सन १७१६ सालच्या एका आज्ञापत्रकांत कोल्हापूरच्या छत्र-पति शंभु महाराजांचा देशपांडे, कुळकर्णी यांना असा हुकूम होता कीं, राज्यांत धर्माला विरुद्ध अशा पाखंड मतांचा प्रसार होऊं देतां कामा नये. जर कदाचित् कोणाच्या हातून असा प्रकार घडलाच तर त्याबद्दलची पंडितरावांकडून चौकशी केली जाऊन अपराधी मनुष्यास दंड किंवा शिक्षा झाली पाहिजे व दुसरे लोक त्याचें अनुकरण करणार नाहींत असा बंदोबस्त झाला पाहिजे.

शाहू महाराजांच्या वेळीं व बाळाजी बाजीराव पेशवा असतांना ब्राह्मण-प्रभु प्रकरण उपस्थित झालें होतें. हा वाद फार जुना होता. तो शिवाजीच्या वेळींही त्याच्या कारकीर्दीच्या सुरवातीसच निघाला होता. पण त्या वेळीं जो निकाल देण्यांत आला तो शिवाजीच्या, संभाजीच्या व राजारामाच्या कारकीर्दींत इतकेंच नव्हे तर खुद्द शाहूच्या कारकीर्दींत देखील प्रथम प्रथम पाळला गेला होता. पण शाहूच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस तो वाद पुनश्च उपस्थित झाला. याचें मुख्य कारण म्हणजे शाहूच्या दरबारांत प्रभु लोकांचें जास्त वजन होतें. पण तसें तें शिवाजीच्या वेळींही होतें ! प्रभु लोकांचें म्हणणें असें होतें कीं, त्यांच्या जातीला कमीपणा आणण्याकरितां ब्राह्मणांनीं कांहीं धर्मग्रंथांत—विशेषेंकरून सह्याद्रि खंडांत—नवीन प्रक्षिप्त श्लोक करून मुद्दाम घुसडून दिले आहेत ! प्रकरण नानासाहेबांपुढें येतांच त्यांनीं आपलें असें मत दिलें कीं, पूर्वीच्या वहिवाटीप्रमाणें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वागण्याचा स्पष्ट हुकूम द्यावा आणि ब्राह्मणांनीं चालविलेल्या भांडणाला उत्तेजन मुळींच देऊं नये. शाहू महाराजांनीं त्याप्रमाणें कृष्णेच्या तीरावरील खंडे व माहुली परगण्यांतील ब्राह्मणांना असे हुकूम सोडले कीं, सर्व वैदिक विधि जसे विजापूर बादशहांच्या अमदानींत, त्याचप्रमाणें, शिवाजी महाराज, संभाजी, राजाराम व ताराबाई यांच्या कारकीर्दींत व चालू—शाहूच्या कारकीर्दींत देखील प्रथम प्रथम चालविण्याची वहिवाट होती तीच पुढें चालवावी. हुकुमांत असें स्पष्ट म्हटलेलें होतें कीं "नवीन पद्धत पाडूं नये व जुनी पद्धत सोडूं नये." परंतु हा हुकूम शाहूच्या तर्फे साताऱ्यास सर्व व्यवस्था पाहणारे प्रतिनिधि जगजीवनराव पंडित व त्यांचा गुमास्ता यमाजी यांना कबूल नव्हता. याचें कारण एवढेंच कीं, शाहूचा अंत काळ जवळ आला होता ! मग शाहूच्या पाठीमागून त्या हुकुमाला कोण विचारतो? परंतु शाहूचा अंत झाल्याबरोबर नानासाहेब पेशवे यांनीं प्रतिनिधि व त्यांचा गुमास्ता यमाजी या दोघांनाही तावडतोब तुरुंगांत टाकलें व प्रभु लोकांच्या घरीं सर्व धर्मकृत्यें पूर्वीप्रमाणेंच वेदमंत्रांनीं चालवावीं असे सक्तीचे हुकूम सोडले. तीच वहिवाट थोरल्या माधवरावांच्या कारकीर्दीच्या शेवटपर्यंत—म्हणजे नारायणरावांच्या कारकीर्दीच्या सुरवातीपर्यंत चालू होती.

सवाई माधवरावांच्या वेळीं एक "नरहरि रनळेकर" नांवाचा ब्राह्मण "यवनमय आणि भ्रष्ट" झाला होता. म्हणजे त्यानें हिंदुधर्म टाकून मुसलमानी धर्माचा स्वीकार केला होता. त्याला पैठणच्या कांहीं ब्राह्मणांनीं प्रायश्चित्त देऊन परत हिंदुधर्मांत घेतला होता. परंतु पेशव्यांच्या मतें हें करणें बरोबर नव्हतें. या प्रकारानें पैठणच्या ब्राह्मणांत दुफळी झाली. परंतु पुढें कांहीं दिवसांनीं एका सरकारी कामगारानें सर्व—बहिष्कृत झालेले व इतर—ब्राह्मणांना जेवावयास बोलावून सक्तीनें सगळ्यांची एकच पंगत केली. म्हणजे ह्याचा सर्थ असा कीं, पैठणची सगळी ब्राह्मण जातच बहिष्कृत झाली ! मग पेशव्यांनीं दोन कारकून मुद्दाम पैठणास पाठवून पैठण गांवांतील ब्राह्मणांना प्रायश्चित्त देवविलें. इतकेंच नव्हे तर सबंध जालनापूर परगण्यांतील—जसा ज्यांचा पैठणच्या ब्राह्मणांशीं संबंध आला असेल तसें—सर्व ब्राह्मणांना त्याच दोन कारकूनांच्या रुजवातीनें प्रायश्चित्त देवविलें ! या सर्व प्रकारांत सबंध परगण्यांतील ब्राह्मणांना—एकासही न सोडतां—प्रायश्चित्त देवविण्यामध्यें जो एक प्रकारचा कांटेतोलपणा दिसून येतो तो खरोखरच विचार करण्यासारखा आहे ! असाच—बरोबर सबंध गांवचा गांव बहिष्कृत समजून सर्व ब्राह्मणांना प्रायश्चित्त देण्याचा—प्रकार नंतर कांहीं वर्षांनीं (सन १८००

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च्या आक्टोबरमध्यें) खुद्द पुण्यास घडून आला. त्या वेळीं नानाफडणवीस व परशुरामभाऊ पटवर्धन हे दोघेही स्वर्गस्थ झाले होते. तेव्हां एकदां असें आढळून आलें कीं, पेशव्यांच्या वाड्यांतील नोकर माणसांत जो एक ब्राह्मण जातीचा म्हणून समजून नोकर ठेवण्यांत आला होता, तो जातीनें जिनगर होता ! पुढें ही गोष्ट उघडकीस आली तेव्हां त्या मनुष्याला शिक्षा करण्यांत आली व मग सबंध पुणें शहरांतील ब्राह्मणांना संसर्ग दोषास्तव प्रायश्चित्त देवविण्यांत आलें !

बाळाजी बाजीराव पेशव्याच्या वेळीं एक मोठ्या गमतीचें प्रकरण उपस्थित झालें होतें. त्यांतील खरी गंमत त्या प्रकरणाचा निकाल लावण्यांत होती. त्रिंबकेश्वर येथील गोसाव्यामध्यें गिरी व पुरी अशा दोन जाती होत्या. एकदां सिंहस्थ पर्वणी आली. त्या वेळीं नदींत प्रथम स्नान करण्याचा मान कोणाचा याविषयीं त्या दोन जातींत वाद उपस्थित झाला. गिरी गोसावी म्हणत कीं, तो मान आपला ! व पुरी गोसावी म्हणत तो मान आपला ! तंटा कांहीं केल्या मिटेना. दोन्ही पक्षांच्या लोकांची मारामारी जुंपली व प्रकरण पुण्यास पेशव्यांपुढें आलें. सदाशिवरावभाऊंनीं सांगितलें कीं त्रिंबकला येऊन तंटा मीं मिटवितों ! त्रिंबकेश्वरचे दोन्ही पक्ष त्याला कबूल झाले. सदाशिवराव भाऊ त्रिंबकला गेले व त्यांनीं दोन्ही पक्षांच्या महंतांना बोलावून त्यांपैकीं एका महंताचे दोन्ही हात आपल्या एका हातांत धरून दुसऱ्या महंताचे हात दुसऱ्या हातांत धरले व " चला माझ्याबरोबर " असें म्हणून त्या दोघांना बरोबर घेऊन सदाशिवराव भाऊ कुशावर्त नदींत शिरले ! दोघेही महंत बरोबरच नदींत शिरतांच त्यांच्या मधील पहिल्या मानासंबंधाचा वाद आपोआप मिटला !!

पेशव्याला लोकांच्या विरोधामुळें आपल्या मनाप्रमाणें केव्हां केव्हां वागतां येत नसे. त्याचें तेलंगांनीं एक उदाहरण दिलें आहे. तें पहिल्या बाजीरावाच्या वेळचें आहे. त्याची मस्तानी नांवाची एक रखेली होती हें सर्वांस माहीत आहे. तिच्यापासून त्याला एक मुलगा झाला होता. बाजीरावाच्या मनांतून त्या मुलाची मुंज करून त्याला ब्राह्मण बनविण्याची इच्छा होती. पण ती ब्राह्मणांच्या विरोधामुळें पूर्ण झाली नाहीं. तेलंगांनीं एक आधार दिला आहे त्यावरून असें दिसतें कीं, बाजीराव व मस्तानी यांच्यामध्यें—खरें खुरें लग्न नसलें तरी—कांहीं विधि केला जाऊन लग्नाची बतावणी तरी करण्यांत आली होती, इतकें खरें. त्याची पूर्वीची थोडीशी हकीकत अशी आहे कीं, मस्तानी ही हैदराबादच्या निजामाची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुलगी होती. तिच्या आईनें निजामास सुचविलें होतें कीं, मस्तानीचें बाजीरावाशीं लग्न करून दोघांचा स्नेहसंबंध दृढ करावा ! त्याप्रमाणें लग्न झालें, पण तें कट्या-रीशीं झालें ! बाजीरावानें मग मस्तानीला पुण्यास आणली व तिच्याकरितां शनवारवाड्याच्याच आवारांत एक स्वतंत्र वाडा बांधून त्यांत तिला ठेविलें !

तेलंगांच्या वेळीं सामाजिक सुधारणेची पुष्कळ दिवस चर्चा चालली होती. त्यांत कन्याविक्रयाच्या चालीचा उल्लेख वरचेवर येत असे. त्याला अनुलक्षून तेलंगांनीं एक पेशवाईतला दाखला दिला आहे व त्यांत तशा गर्हणीय व्यवहारांत संबंध असलेल्या सर्वांनाच शिक्षा करण्याबद्दल पेशव्यांनीं एकदां हुकूम सोडल्याचें सांगितलें आहे. त्या हुकुमांत वाई प्रांतांतील ब्राह्मणांचाच मुख्यतः उल्लेख आहे. त्या अर्थी ही कन्याविक्रयाची चाल त्या प्रांतांतच त्या वेळीं जास्त प्रचलित होती असें स्पष्ट होतें. पेशव्यांचा हुकूम सर्व पाटील, कुळकर्णी, देशपांडे वगैरे गांव-कामगार यांना उद्देशून असून त्यांत असें स्पष्ट सांगितलें होतें कीं, मुलगी विकून जो पैसे घेतो त्यानें घेतलेल्या रकमेच्या दुप्पट रक्कम सरकारला दंड भरला पाहिजे; मुलगी विकत घेणारानें जेवढे तिचे पैसे दिले असतील तितका दंड भरला पाहिजे; व जो एजंट असेल त्यानें मिळालेल्या कमिशनच्या इतका दंड भरला पाहिजे. तेलंग म्हणतातः—

"It is unnecessary to say anything more with reference to this order, than that its all embracing character deserves notice. All parties to the nefarious transaction are hit at, the man who sells his girl, the man who buys her, and the man who arranges the bargain and sale."

एकंदरींत मराठेशाहीमध्यें राजे लोक धर्माच्या कामांत सरकार या नात्यानें हात घालीत असत, इतकेंच नव्हे तर आपण त्या बाबतींत सोडलेले हुकूम अंम-लांत आणले जातील असा पक्का बंदोबस्तही करीत असत. व हा प्रकार मराठे राजांच्याच अमदानींत चाले एवढेंच नव्हे तर तो ब्राह्मण पेशव्यांच्या वेळींही चालत असे. इतकेंच कीं, पेशवे असल्या प्रकरणांत हुकूम देत असत तेव्हां त्यांवर मराठे राजांचा शिक्का घेत असत, आणि तें एका अर्थी बरोबरच होतें. राजानें किंवा सरकारनें कोणत्याही धर्मसंबंधीं बाबी आपल्या अधिकाराबाहेर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहेत असें मानावें ही कल्पना अद्यापि सर्वमान्य झाली नाहीं. शिवाय, दुसरी गोष्ट अशी कीं शिवाजीनें स्वराज्य स्थापन करण्याकरितां म्हणून जो एवढा उद्योग आरंभला होता त्याचा मूळ हेतुच जर हिंदुपदपादशाहीची म्हणजे मुसलमान लोकांपासून हिंदु धर्माचें संरक्षण करण्याकरितां हिंदु राज्याची स्थापना करावी असा होता, तर ब्राम्हण पेशव्यांनीं देखील वरीलसारख्या धर्मसंबंधी बाबतींत सोडलेल्या हुकूमावर मराठे राजांचा शिक्का घेण्याची खबरदारी घ्यावी हें योग्यच होतें. तिसरी गोष्ट अशी कीं, शिवाजी राजाचा आपणास क्षत्रिय मानण्याचा हक्क बराच लोकमान्य होऊं लागला होता, त्या अर्थी राजाचे हक्क किंवा सर्व राजचिन्हें हीं मराठे राजांना लागू करण्यास हरकतच नव्हती. वस्तुतः कलियुगांत ब्राह्मण व शूद्र या दोन जातींशिवाय दुसरे वर्ण राहिलेच नाहींत असें ब्राह्मण लोक नेहमीं सांगत असतात आणि " नंदवंशीय राजांबरोबरच क्षत्रिय वर्ग नष्ट झाला " अशा भागवत पुराणांतील वचनाचा त्याला ते आधार देत असतात, ही गोष्ट खरी आहे; पण शिवाजीच्या बाबतींत त्या भागवतपुराणांतील वचनाचा ब्राह्मण लोक विचार करीत असतील असें वाटत नाहीं. शिवाय शिवाजीचा—आपणांस क्षत्रिय म्हणविण्याचा—हक्क खुद्द समर्थ रामदास स्वामींनींच कबूल केला होता; तेव्हां त्या बाबतींत कोणता आक्षेपच राहात नव्हता. याहीपेक्षां एक चवथें कारण सांगतां येईल कीं, राजा म्हटला कीं त्याच्यांत ईश्वरी अंश असतोच असतो. प्रत्यक्ष मनुस्मृतिच म्हणतेः—

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ १ ॥
इंद्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
चंद्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ २ ॥
तस्मादेष सुरेंद्राण मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ३ ॥
बालोऽपि नावमंतव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥

आणि या तत्वाचा फायदा एका बखरकारानें जर खुद्द दिल्लीच्या मोंगल बादशहाला देखील दिला आहे, तर शिवाजी किंवा संभाजी यांना तर तो—राजांमध्यें ईश्वरी अंश असल्याचा—फायदा हक्कानेंच प्राप्त होतो. असो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येथें एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. शिवाजीनें स्वराज्याची स्थापना जरी हिंदु धर्मांच्या संरक्षणाकरितां केली होती, तरी त्याच्यांत इतर धर्मांविषयींही जी सहिष्णुता दिसून येत असे ती पाहून–त्या धामधुमीच्या कालाचा विचार केल्यास–खरोखर आश्चर्य वाटतें! यासंबंधानें तेलंगांनीं कृष्णाजी अनंत सभासद यानें लिहिलेल्या शिवाजीच्या चरित्रांतून एक दाखला दिला आहे. आपल्या राज्य-व्यवस्थेंत हिंदुलोकांचीं देवळें किंवा इतर धर्मसंस्था यांची व्यवस्था नीट चाल-विण्याकरितां देणग्या देतांना शिवाजी महाराज मुसलमान लोकांच्या मशिदी, पीर, वगैरे धर्मसंस्था चालविण्याची तजवीज करण्यास विसरले नाहींत! मुसलमान लोकांच्याही धर्मसंस्थांमधून—मशिदींतून दिवाबत्ती, नमाज वगैरे चालू राहावेत म्हणून शिवाजी महाराजांनीं त्यांना देणग्या दिल्या आहेत! सभासद यांनीं शिवाजीचें चरित्र हें सन १६९४ मध्यें राजारामाच्याच आज्ञेवरून लिहिल्यामुळें सदरील प्रकार विश्वसनीय आधारानेंच दिलेला आहे याबद्दल शंकाच राहात नाहीं.

पण असल्या हिंदु लोकांच्या धर्मसंबंधीं प्रकरणांचा निकाल करण्याचे प्रसंग मुसलमान राजांनाही येत असत. एकदां कोंकणांतील ब्राह्मण व प्रभु यांच्यामध्यें वेदोक्तासंबंधानें वाद उपस्थित झाला. तेव्हां त्यांनीं तो तिकडेच असलेल्या विजा-पूर सरकारच्या अधिकाऱ्यापुढें नेला. तो अधिकारी बिचारा अर्थात् मुसलमान होता. त्याला आमच्या हिंदु धर्मशास्त्रांतल्या भानगडी समजणार कशा? त्यानें दोन्ही पक्षांतल्या लोकांस सांगितलें कीं, मला तुमचें शास्त्र समजत नाहीं; तुम्ही काशीला जाऊन तिकडील पंडितांकडून तुमच्या वादाचा निकाल लावून घ्या व तो मला कळवा. मग मी त्याची बरोबर अंमलबजावणी करीन. लागलीच ब्राह्मण व प्रभु अशा दोन्ही पक्षाचे लोक काशीस गेले व तिकडे पंडितांची सभा भरून तिच्यांत कडाक्याचा वादविवाद झाला, आणि अखेर प्रभु हे क्षत्रिय असून त्यांना गायत्रीमंत्राचा व सर्व धर्मकृत्यें वैदिक मंत्रांनीं करण्याचा अधिकार आहे असें ठरलें. ब्राह्मणांचें समाधान झालें व त्या निकालाप्रमाणें प्रभूंच्या घरीं वेदोक्त कर्म करण्याचें त्यांनीं कबूल केलें आणि याप्रमाणेंच पुढें वहिवाट चालली.

खुद्द शिवाजीचा बाप शहाजी याच्या लग्नाची जी हकीकत नमूद आहे, तिच्या-योगानें वरील प्रकाराचेंच—मुसलमानराजानें हिंदुलोकांच्या धर्मसंबंधीं व्यवहारांत हात घालण्याची वहिवाट होती याचें—समर्थन होतें. लखजी जाधवराव हा एक निजामशाहींतला मनसबदार होता. त्याच्या हाताखालीं मालोजी व विठोजी असे दोघेही भाऊ नोकरीस होते. एकदां शिमग्याचा सण आला असतां सन १५९८ मध्यें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रंगपंचमीच्या दिवशीं जाधवरावांच्या घरीं बरीच मंडळी जमली होती. त्यांत मालोजी आपला पांच वर्षांचा मुलगा शहाजी याला घेऊन हजर राहिला होता. शहाजी जरा अंगापिंडानें देखणा मुलगा होता. त्याला जाधवरावानें घेऊन आपल्या तीन वर्षांच्या जवळच असलेल्या मुलीच्या शेजारीं बसविलें आणि सहज विनोदानें म्हटलें "पाहा हो जोडा कसा सुरेख दिसतो!" इतकेंच नव्हे तर, त्यानें त्या मुलीलाही पण "तुला हा नवरा आवडतो का?" असें विचारलें. त्याबरोबर मालोजी व विठोजी या दोघांही भावांनीं उठून जमलेल्या मंडळीकडे वळून मोठ्यानें म्हटलें कीं," पाहा हो, या मुलामुलीच्या लग्नाबद्दलचें जाधवराव वचन देत आहेत. त्याला तुम्हीच साक्षी आहांत." पण ही गोष्ट जाधवरावाच्या बायकोला आवडली नाहीं व तिच्या सांगण्यावरून जाधवरावानें त्या दोघांही—मालोजी व विठोजी—भावांना नोकरीवरून दूर केलें. ते दोघे निघून गेले. परंतु पुढें त्यांचा चांगला उत्कर्ष झाला आणि ते दोन तीन हजार शिपायांचे पुढारी झाले. व आणखी त्यांना दुसऱ्या कित्येकांची मदत मिळली. याप्रमाणें तयारी होतांच ते दोघेही भाऊ दौलताबादेस आले आणि त्यांनीं कांहीं डुकरें मारून एका मशिदींत फेंकून दिलीं. इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं त्याबरोबरच कांहीं पत्रेंही लिहून मशिदींत टाकून दिलीं आणि त्यांत निजामाला स्पष्ट बजावून सांगितलें कीं, "पूर्वीच करार केल्याप्रमाणें जाधवरावानें जर आपली मुलगी शहाजीला देऊन त्यांचें लग्न केलें नाहीं, तर राज्यांतील इतर मशिदीही आम्ही अशाच रीतीनें बाटवून टाकूं!" त्याबरोबर निजामानें जाधवरावाला बोलावून आपल्या समोर आणविलें व त्याला सांगितलें कीं, ठरल्याप्रमाणें लग्न झालें पाहिजे! अखेर शहाजीचें जाधवरावांच्या मुलीशीं मोठ्या थाटानें खुद्द निजामाच्याच देखरेखीखालीं लग्न झालें आणि मग निजामानें मालोजी व विठोजी अशा दोघांही भावांना आपल्या राज्यांत मोठ्या नोकऱ्या दिल्या. या सगळ्या प्रकारांत लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट हीच कीं, त्या काळांत हिंदु प्रजाजन लग्नासारख्या नाजूक कामांत देखील आपल्या मुसलमान-राजांचें सहाय्य मिळवीत असत व आपला कार्यभाग करून घेत असत.

खर्ड्याच्या लढाईची जी बखर आहे त्यांत धर्मसंबंधीं खटल्यांत एक न्याय करण्याचा जो प्रकार सांगितला आहे तो खरोखरीच विचार करण्यासारखा आहे. सवाई माधवरावाची कारकीर्द चालू होती, तेव्हां तळेगांव येथील एक ब्राह्मण स्त्री एका मुसलमानाबरोबर व्यभिचार कर्म करून राहात होती. तेथील ब्राह्मणांनीं पुण्यास जाऊन सर्व हकीकत नाना फडणवीस यांस सांगितली व म्हटलें कीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" आतां ब्राह्मण धर्माचे दिवस गेले!" नानांनीं ब्राह्मणांस उत्तर दिलें कीं, " तुम्ही म्हणतां तसें नाहीं." पण त्यांनीं त्यासंबंधीं चौकशी करण्याकरितां पंच नेमले. पंचांची त्या मुसलमान मनुष्यानें द्रव्य देऊन समजूत केल्याचें स्पष्टच दिसत होतें. कारण अखेरचा निकाल सांगण्याची वेळ यावयाच्या पूर्वींच पंचांचा कल त्या मुसलमानाच्या बाजूस झुकलेला दिसत होता व ब्राह्मणांनीं केलेल्या आरोपांत कांहीं अर्थ नाहीं असें त्यांचें मत झालें होतें. मग सुमारें शें दोनशें ब्राह्मण गोळा झाले व पुण्यास गेले. पेशव्यांची खर्ड्यांच्या लढाईवर सैन्य घेऊन जाण्याची जंगी तयार चालली होती. ब्राह्मण हातांत मशाली घेऊन भर दोन प्रहराच्या वेळीं थेट पेशव्यांच्या तंबूसमोर आले व तिकडे ते सर्व ठाणें देऊन बसले. पेशवे तंबूच्या बाहेर पडतांच ब्राह्मणांनीं एकदम " हर हर महादेव " असें मोठ्यानें म्हटलें! तें ऐकतांच पेशव्यांनीं " हें काय प्रकरण आहे? " म्हणून विचारलें. ब्राह्मणांनीं मग सर्व अथपासून हकीकत सांगितली आणि म्हटलें कीं, "या राज्यांत इतका अंधेर आहे कीं, भर दिवसादेखील मशाली लावाव्या लागतात!" पेशव्यांनीं लागलींच नानांना बोलावून आणविलें, पंचांना आणविलें आणि शेवटीं त्या बाईलाही आपल्या समोर आणविलें! पेशव्यांनीं त्या बाईला—तिच्या विरुद्ध आलेल्या आरोपासंबंधीं—प्रथम विचारतांच ती कांहीं एक बोलली नाहीं! त्या बरोबर पेशव्यांनीं " वेताच्या छड्या आणवा, हो! " असा एकदम हुकूम केला. हें ऐकतांच ती बाई कबूल झाली व " मी अपराधी आहें खरी " असें तिनें सांगितलें. पेशव्यांनीं निकाल दिला कीं दोघेंही गुन्हेगार आहेत व हा निकाल यज्ञेश्वर शास्त्री यांना मान्य होता. त्या मुसलमान मनुष्याला अशी शिक्षा फर्मावण्यांत आली कीं, त्याची सर्व पुणें शहरांतून गाढवावरून धिंड काढावी व मग त्याला हत्तीच्या पायाला बांधून ठार मारवावें. ह्या बाईला, ती स्त्री असल्यामुळें तिला देहांत शिक्षा देतां येत नाहीं, सबब हद्दपार करावी!

आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून स्पष्ट झालेंच आहे कीं, मराठेशाहींत राजे हे केवळ धर्माच्या बाबतींत कायदेच करीत असत असें नव्हे, तर ते त्या कायद्याप्रमाणें पुढें आलेल्या प्रकरणाचा निकाल लावीत असत व कारकून वगैरे पाठवून त्या निकालाची अंमलबजावणी करीत असत. म्हणजे ते–हल्लींच्या भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे—legislative, judicial and executive powers—सर्व प्रकारचे अधिकार चालवीत असत, आणि ही पद्धत शिवाजीच्या वेळेपासून सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीपर्यंत सारखी चालू होती, असें तेलंग आपल्या पुढील इतिहासाच्या साधनांवरून म्हणतात.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मराठेशाहींत वर्णाश्रमधर्माकडे राजकारणाच्या हेतूनें दुर्लक्ष केलें गेल्याचेही तेलंगांनीं कांहीं दाखले दिले आहेत. मराठे राजे राज्यकारभारांत धर्माची बाब आल्यास देखील त्यांत हात घालीत असत. याचें एक कारण ते आपल्यास क्षत्रिय म्हणवीत असत हें मागें सांगितलेंच. या गोष्टीचा शिवाजीच्या चरित्रांत व अन्य कागदपत्रांत अनेकदां उल्लेख आलेला आढळतो. त्याचा लक्षपूर्वक बारीक नजरेनें विचार केल्यास असें दिसतें कीं शिवाजीच्या क्षत्रियत्वासंबंधानें जो हक्क पुढें मांडण्यांत आला होता तो वस्तुतः समर्थनीय नव्हता ! पण तो राजकारणाच्या दृष्टीनें सर्वांनीं कबूल केला होता, इतकेंच. कारण शिवाजीचा उदेपूरच्या सिसोदे राजघराण्याशीं संबंध जोडण्याची कल्पना शिवाजीला राज्याभिषेक करण्याची कल्पना निघण्याच्या पूर्वीं मुळीं निघालीच नव्हती ! पुढें राज्याभिषेक करण्याचें नक्की ठरल्यावर जेव्हां काशीहून गागाभट्ट याला बोलावण्यांत आलें, तेव्हां त्याच्या पुढें शिवाजीसंबंधाच्या सर्व गोष्टी ठेवण्यांत येऊन "अशा स्थितींत राजकारणाच्या दृष्टीनें काय करणें योग्य वाटतें तें सांगा" असें त्याला विचारण्यांत आलें. तेव्हां सर्व गोष्टींचा शांत चित्तानें विचार करून अभिषेकाच्या कामांत सामील होण्याचें त्यानें कबूल केलें. पण पुढें दुसरीच अडचण उत्पन्न झाली. राज्याभिषेक करावयाच्या पूर्वीं क्षत्रियांची प्रथम मुंज झाली पाहिजे असें शास्त्र असल्यामुळें शिवाजीच्या बाबतींत तोही विधि उरकण्याचें ठरलें. यांत लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे ज्या शिवाजी राजाची मुंज करावयाचें ठरलें त्याचें पंचेचाळीस किंवा पन्नास वर्षांचें वय झालेलें असून त्याला दोन मुलगे झाले होते. मुंज झाली व त्यांत सगळे पंडित व ब्राह्मण सामील झाले होते ह्या गोष्टी खऱ्या आहेत; पण त्यांनीं वरील अडचणींतून आपला मार्ग कसा काढला, याचा कोठेंच उल्लेख नाहीं असें तेलंग म्हणतात. त्याच प्रमाणें शिवाजीच्या कुटुंबांतील, फक्त जे राज्याच्या गादीवर बसले असतील त्यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाच्याच मुंजी झाल्याचा कोठेंच दाखला मिळत नाहीं, व ज्यांच्या झाल्या त्यांच्या मुंजीदेखील त्यांच्या राज्याभिषेकाच्या वेळीं झाल्या. या सर्व गोष्टींचा विचार केला तर शिवाजीचा उदेपूरच्या राजघराण्याशीं संबंध असल्याच्या व इतर अशाच हकीकती ज्या कांहीं कागदपत्रांत आढळून येतात त्या विश्वसनीय दिसत नाहींत, असें तेलंग म्हणतात. शिवाजीचें उदाहरण पाहून मग साताऱ्याचे राजे, शिंदे, नागपूरचे भोसले, घोरपडे वगैरे या मंडळींनींही आपण क्षत्रिय असल्याचें सांगितल्यास त्यांत आश्चर्य नाहीं. खरा प्रकार काय होता याविषयीं कृ. अ. सभासद यानें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लिहिलेल्या शिवाजीच्या चरित्राच्या आधारानें तेलंग असें म्हणतात कीं, गागाभट्ट हा काशीहून आल्यावर त्याचे शिवाजीनें जें थाटाचें आदरातिथ्य केलें तें पाहून तो फार संतुष्ट झाला व त्यानें असे उद्गार काढले कीं " खुद्द मुसलमान बादशहा जर गादीवर बसल्यामुळें छत्र व इतर राजचिन्हें यांचा उपभोग घेत आहे, तर ज्या शिवाजीनें इतका पराक्रम करून राज्य स्थापना केली त्यानें राजचिन्हें धारण न करणें हें योग्य नाहीं. " ही सूचना शिवाजीला ग्राह्य वाटली व मग जेव्हां त्याला राज्याभिषेक करण्याचें ठरलें, तेव्हां मग त्याच्या वंशाच्या पूर्वसंबंधाची चौकशी करणें व शिवाजी मूळीं जन्मतःच क्षत्रिय होता असें जाहीर करणें या गोष्टी ओघानेंच प्राप्त झाल्या. मुद्याची गोष्ट ही कीं, शिवाजीला राज्याभिषेक करणें जरूर होतें व ती गोष्ट वर्णाश्रमधर्म व इतर गोष्टी यांकडे—राजकीय परिस्थितीचा विचार करून—दुर्लक्ष करून उरकून टाकण्यांत आली. तेलंग या गोष्टींतला पुरावा पाहून म्हणतातः—

" Taking the whole evidence together, it looks like a case of a more or less deliberate manipulation of facts and religious rules, in aid of a foregone conclusion adopted for a purely political purpose."

धर्मबंधनें अगर जातिबंधनें न पाळल्याचीं आणखी किती तरी उदाहरणें मिळतील. एक मराठेशाहींतील अगदीं आरंभींचें आहे. शिवाजी व संभाजी असे दोघेही एकदां दिल्लीस औरंगझेबाच्या कैदेंत होते, हें इतिहासज्ञांस श्रुतच आहे. पण शिवाजीनें मोठ्या युक्तीनें आपली दोघांची मुक्तता करून घेतल्यावर शिवाजी दक्षिणेंत येण्यास निघाला, तेव्हां वाटेंत जास्त अडचणी उत्पन्न होऊं नयेत म्हणून त्यानें संभाजीला काशीपंत नांवाच्या ब्राह्मणाजवळ दिल्लीस ठेविलें. मुलगा जातीनें ब्राह्मण नसावा अशी बादशहाच्या कांहीं नोकरांस शंका आली. पण काशीपंतानें तो ब्राह्मणच म्हणून सांगून वेळ मारून नेली. परंतु त्या लोकांस पुनः पुनः शंका येऊं लागतांच त्यांनीं काशीपंतांस " मुलगा व तुम्ही एकाच ताटांत आमच्या समक्ष बसून जेवून दाखवा " असें सांगितलें. तरी " ठीक आहे " असें बोलून काशीपंतानें खरोखरीच तसें करून दाखविलें. मात्र त्यांत त्यानें थोडासा पर्याय केला. म्हणजे एक केळीचें पान घेऊन काशीपंतानें बादशहाच्या नोकरांसमक्ष त्यावर संभाजीस घेऊन दहीपोहे खाल्ले ! तेवढ्यावरून त्या लोकांची खात्री झाली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व त्यांनीं तसा बादशहास रिपोर्ट केला ! शिवाजीच्या एका चरित्रकारानें लिहिलें आहे कीं, काशीपंतानें मग हळूच गुप्त रीतीनें प्रायश्चित्त घेतलें. त्याचें कांहीं विशेष नाहीं. पण आपल्याजवळ असलेल्या मुदतींत काशीपंतानें संभाजीस ब्राह्मणाच्या मुलाप्रमाणें धोतर नेसवावें, यज्ञोपवीत घालावें व त्याला आपल्याबरोबर ब्राह्मणाचा मुलगा म्हणून फिरवावें हें तरी आश्चर्यच ! संभाजीला हक्कानें जानवें घालावयास मिळालें तें सन १६७९ मध्यें—म्हणजे ज्या वेळीं त्याला युवराज्याभिषेक करण्याचें ठरतांच त्याची प्रथम मुंज करण्यांत आली त्या वेळीं !

अशाच प्रकारची दुसरी एक गोष्ट शिवाजीच्या कुटुंबांत घडली होती. शहाजी वारल्यानंतर जिजाबाईनें सती जाण्याचा निश्चय केला. शिवाजीनें तिला तसें करूं न देण्याबद्दल खटपटीची, विनवणीची शिकस्त केली. पण ती ऐकेना ! तेव्हां शिवाजीनें तिला निर्वाणीचें अस्त्र सोडून सांगितलें कीं, " तूं गेलीस तर माझ्या जीवाची मला पर्वा नाहीं. आणि मीं गेल्यावर इतकें राज्य स्थापन केलें आहे तेंही गेलेंच असें समज ! " या निर्वाणीच्या अस्त्राचा उपयोग झाला व जिजाबाईनें आपला बेत रहित केला !

ब्राह्मण पेशव्यांनीं क्षात्रधर्म स्वीकारल्यानें वर्णाश्रमधर्म मोडला गेला हें तर उघडच आहे, पण ती गोष्ट महाराष्ट्रांत इतकी परिचयाची झाली होती कीं, त्यांत शास्त्रनियमांचा भंग झाला होता ही गोष्टदेखील सामान्यतः लोकांच्या स्मृतींतून गेली होती. एकदां रामशास्त्र्यांनीं थोरले माधवरावांस स्नानसंध्येकडे जास्त लक्ष दिल्याबद्दल दोष दिला होता, यावरूनही तेंच सिद्ध होतें. शास्त्रीबोवांनीं पेशव्यांस स्पष्ट सांगितलें कीं, " आपण क्षात्रधर्म स्वीकारला आहे, त्याअर्थीं आपण स्नानसंध्येकडे अधिक वेळ घालविणें योग्य नव्हे ! "

एकदां खुद्द थोरल्या माधवरावानें एका मनुष्यास आपण " ब्राह्मण वगैरे कांहीं पाहात नाहीं " असें स्पष्ट सांगितलें होतें. माधवराव हैदरावर स्वारी करण्यास निघाला होता व त्यानें नेहमींच्या वहिवाटीप्रमाणें नागपूरचे राजे भोंसले यांस सैन्यांत येऊन मिळण्याबद्दल बोलावणें केलें. भोंसल्यांचा पुणें येथील वकील सखाराम बापूला त्याविषयीं सल्ला विचारण्याकरितां गेला; तो तिकडे पेशव्यांचा कारकून होता. त्याच्या समक्ष बापूच्यानें भोंसल्यांच्या वकिलास आपला सल्ला उघड रीतीनें देतां येईना ! सुदैवेंकरून तिकडे दुसरे दोघे बुद्धिबळें खेळत बसले होते. त्यांपैकीं एकाला उद्देशून बापू म्हणाले कीं, " त्याचीं प्यादीं जर पुढें आलीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहेत तर तूं आपल्या राजाला दोन घरें मागें घे." त्यावरून भोंसल्यांचा वकील बापूचा मतलब समजला व त्याबरोबर त्यानें भोंसल्यास पत्र लिहून कळविलें कीं, "आपण पुण्यास न येतां दोन मुक्काम मागें जावें !" भोंसले त्याप्रमाणें खरोखरीच वागल्यामुळें त्यांचें पेशव्यांच्या अपेक्षेप्रमाणें पुण्यास येणें झालें नाहीं ! राज्यांत कोठें काय होत आहे याची बातमी काढण्यांत माधवरावाचा हातखंडा होता अशी त्याची प्रसिद्धि होती. कारकुनानें येऊन बापूच्या घरीं घडलेली हकीकत पेशव्यांस सांगितलीच होती. पेशव्यांनीं कारकुनास जरा उलट सुलट चार प्रश्न विचारल्यावर खरा प्रकार काय होता हें त्यांच्या चटकन् लक्षांत आलें. माधवराव हा दृढनिश्चयाचा पुरुष होता. त्यानें तावडतोब भोंसल्याच्या वकिलास बोलावणें पाठवून आपणांसमोर आणविलें आणि त्यास सखाराम बापूच्या सल्ल्यावरून भोंसले नागपुरास परत गेल्याचें सांगितलें; आणि म्हटलें कीं, "भोंसले पंधरा दिवसांच्या आंत पुण्यांत हजर झाले तर ठीक आहे, तसें न झाल्यास या तंबूच्या खुंटीनें तुमचें डोकें फोडीन ! 'तुम्ही ब्राह्मण' हें मी मुळींच पाहणार नाहीं." तेलंगांचे शब्द असे आहेत.

"If your master is in Poona within fifteen days, well and good; if not, I will pay no heed to the fact of your being a Brahman, but will smash your head with a tent peg."

पण त्या वेळीं ब्राह्मण जातीचे लोक इतर—वेदाध्ययन वगैरे सोडून—व्यवहार खुशाल करीत असत व त्याबद्दल कोणालाच कांहीं वाटत नसे. एका ब्राह्मण लेखकानें ब्राह्मण परशुरामभाऊ पटवर्धन यांचा अंत झाला तेव्हां त्यांजविषयीं लिहितांना असें लिहिलें होतें: "भाऊसाहेबांचा शेवट एकंदरींत चांगलाच झाला. कारण त्यांनीं क्षत्रिय या नात्यानें पेशव्यांची शेवटपर्यंत सेवा केली !" इतकेंच नव्हे, तर कयगांवचे भिक्षुक व खुद्द धावडशीचे स्वामी हेदेखील व्यावहारिक—राजकीय—गोष्टींकडे फार लक्ष देत असत. सदरील स्वामीला पहिला बाजीराव व इतर लोक आपले गुरूच मानीत असत; व कयगांवचे भिक्षुक तर पेशव्यांना वगैरे व्याजानें पैसे देत असत व हे त्यांचा पुष्कळच राजकीय बाबतींत सल्ला घेत असत.

परंतु सरकारी दप्तरांत तेलंगांना जें एक गोपिकाबाईचें पत्र मिळालें त्याचें फार मोठें महत्व आहे. ती सवाई माधवरावाची आजी. तिला त्यानें "राज्यकारभारांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मी कसें वागूं " असें विचारतांच गोपिकाबाईनें त्याला एक पत्र लिहिलें. त्यांत तिनें असें लिहिलें, " तूं आतां स्नानसंध्या कमी कर. घरचा ब्राह्मण देवाची पूजा करीतच असतो. तूं फक्त देवास एक तुलसीपत्र वाहा, म्हणजे झालें." असा उपदेश गोपिकाबाईसारख्या वृद्ध बाईनें सवाई माधवरावास—राज्यकारभारांत शिरणाऱ्या तरुण मुलास—करावा हें खरोखरीच आश्चर्य आहे. म्हणजे राजकारणामुळें खुद्द पेशव्यांच्याच कुटुंबांत वर्णाश्रमधर्म कसा गुंडाळून ठेविला जात होता हें यावरून स्पष्ट रीतीनें सिद्ध होतें. गोपिकाबाई ही फार व्यवहारज्ञ स्त्री असून ती अत्यंत हुशार व दृढनिश्चयी होती. अर्थात् पेशवाईंत कसकसे मोठमोठे पुरुषदेखील आपला पूर्वीचा वर्णाश्रमधर्म टाकून राजकारण करीत असत हें तिनें प्रत्यक्ष पाहिलेलें होतें व त्याप्रमाणें तिनें आपल्या नातवास वरील प्रकारचा उपदेश केला, तें ठीकच होतें.

पेशवाईंत खाण्यापिण्याच्या बाबतींत देखील केव्हां केव्हां जातिबंधनें कशीं बाजूस सारलीं जात असत याचीं तेलंगांनीं कांहीं उदाहरणें दिलीं आहेत. एकदां शाहूची प्रतिनिधि परशुराम त्रिंबक यांजवरची त्यांचा मुलगा कोल्हापुरकरांच्या पक्षास जाऊन मिळाल्यामुळें मर्जी उडाली आणि त्याला ठार मारण्याचा हुकूम झाला. शिक्षेची अंमलबजावणी होणार इतक्यांत खंडोबल्लाळ चिटणीस यानें मध्यें पडून प्रतिनिधींचा प्राण वांचविला ! तेव्हांपासून पुढें कैक दिवसपर्यंत प्रतिनिधींच्या कुटुंबांत दरवर्षी श्राद्धाचे दिवशीं ब्राह्मणांबरोबर चिटणीसाच्या कुटुंबांतील एकाद्या मुख्य पुरुषाला भोजनास बोलावण्यांत येत असे ! त्याचप्रमाणें आणखी एकदोन प्रसंगीं घडलें होतें. खर्ड्याची लढाई जिंकल्यावर मराठे सरदारांत जिकडे तिकडे आनंदी आनंद व्हावा यांत आश्चर्य नाहीं. जय मिळविल्यावर शेवटच्या दिवशीं संध्याकाळीं पेशव्यांनीं नाना फडणवीस यांस बरोबर घेऊन मुख्य सरदारांच्या छावण्यांतून जाऊन त्यांना भेटी दिल्या. त्याप्रमाणें पेशवे शिंद्यांचे दोन मुख्य सरदार जिवबा दादा व लखोबा नाना यांच्या तंबूंत त्यांच्या भेटीस गेले. भेटीस आलेल्या मंडळीस रात्रींच्या फराळास राहण्याविषयीं विनंति करण्यांत आली ! जिवबादादा व लखोबा नाना हे सारस्वत ब्राह्मण—शेणवी—होते व त्यांचा व कोंकणस्थांचा उघड अन्नव्यवहार होत नसे. वरीलप्रमाणें विनंति केलेली ऐकतांच पेशव्यांनीं लागलींच नाना फडणविसांकडे वळून म्हटलें, "असें कसें करतां येईल ? हे शेणवी आहेत." नानानें तावडतोब उत्तर दिलें, " कांहीं हरकत नाहीं. ते शेणवी असले म्हणून काय झालें ? स्वयंपाक आमच्याच ब्राह्मणांनीं तयार केला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहे. आज जिवबांच्या इच्छेकडे आपणांस दुर्लक्ष करतां येत नाहीं. त्यांनीं आपली तरवार चांगली गाजविली आहे. तेव्हां सरदारांच्या बाबतींत असल्या अडचणी दूर सारल्या पाहिजेत." नंतर पेशवे व बरोबर गेलेले दुसरे ब्राह्मण यांनीं एकत्र बसून सर्वांनीं फराळ केला. पेशव्यांनीं औपचारिक रीतीनें थोडेंसें कांहीं घेतलें व बाकीच्यांनीं नेहमींप्रमाणें बसून फराळ केला! वरील प्रकार चालू वहिवाटीविरुद्ध होता असें सर्वांस वाटलें खरें, पण त्याला राजकारणाच्या दृष्टीनें कांहीं हरकत नाहीं अशीच सगळ्यांची समजूत झालेली दिसली.

पेशवे मग जिवबांच्या तंबूतून परशुरामभाऊ यांच्या तंबूंत गेले. तिकडेही सर्व मंडळीस भोजनास राहण्याविषयीं विनंति करण्यांत आली. तिकडे जातीची आडकाठी नव्हती, पण दुसरी होती. भाऊंचा पुतण्या लढाईंत पडल्यामुळें ते सुतकांत होते. सुतक्याच्या घरांत भोजन कसें करावयाचें? विनंति ऐकतांच पेशव्यांनीं पुनः नानांकडे वळून म्हटलें, "परशुरामभाऊ सुतकांत आहेत. तेव्हां करावयाचें कसें?" नानाचें उत्तर तयार होतेंच. त्यानें म्हटलें, "कांहीं हरकत नाहीं. भाऊंच्या इच्छेविरुद्ध आज आपणांस जातां येत नाहीं. सुतकासंबंधाच्या अडचणीचा मग विचार करतां येईल!" नंतर पेशवे व इतर बरोबरची मंडळी यांनीं बसून भोजन केलें. फक्त भाऊ तेवढे सुतकामुळें जरा बाजूस बसले. बाकीच्या सर्वांनीं एकाच पंक्तीला बसून भोजन केलें. बखरकार म्हणतो कीं, वरील प्रकारांत पेशव्यांनीं दाखविलेलें सौजन्य पाहून भाऊ पुतण्या गेल्यापासून झालेलें सर्व दुःख विसरले व त्यांनीं पेशव्यांकडे स्पष्ट उद्गार काढले कीं, "आपल्या आजच्या कृतीनें माझ्या समरांगणांतील सर्व श्रमांचा पूर्ण परिहार झाला!"

याहीपेक्षां जेवण्या खाण्याच्या बाबतींत पेशवाईंतल्या मंडळींनीं बरेंच पुढें पाऊल टाकल्याचा सवाई माधवरावाच्या लग्नासंबंधाच्या हकीकतींत दाखला मिळतो. तेलंग म्हणतात कीं या बाबतींतला उपलब्ध असलेला पुरावा जितका सबळ व स्पष्ट असावा तसा नाहीं. परंतु जो मिळतो त्यावरून सुद्धां त्या वेळीं खरा प्रकार काय घडला असेल याची सहज कल्पना होऊं शकते. सदर्हू लग्नाच्या तयारीचा तपशिलवार खुलासा ज्यांत केलेला आढळतो असें सन १७८२ सालचें एक टिपण—memorandum—मिळालें आहे. त्यावरून पाहतां माधवरावाचा लग्नसमारंभ फारच थाटाचा झाला. एका ठिकाणीं असा दाखला मिळतो कीं त्या लग्नाच्या कामांत जो नुसता कपडा लागला त्यांतच मुळीं पन्नास हजार रुपये खर्च झाले

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होते. पण बाकीच्या गोष्टी राहोत. मुख्य महत्वाची गोष्ट ही कीं, लग्नाकरितां बोलावण्यांत आलेल्या पाहुणेमंडळींत सर्व जातींचे व सर्व धर्मांचे लोक होते. त्यांत सरदार, शिलेदार, मराठे तर होतेच, पण त्यांत मुसलमान, अली बहादुर वगैरे सर्व लोक होते. आणि त्या सर्वांना नवरी मुलीच्या बापाच्या घरीं फराळा-करितां व भोजनाकरितां न्यावें व तसेंच त्यांना पेशव्यांच्या वाड्यांत योग्य प्रसंगीं फराळास व भोजनास आणावें असें (टिपणांत) स्पष्ट म्हटलेलें होतें. या सर्व व्यव-स्थेंत मराठे व मुसलमान यांची जेवणास बसतांना निराळी कांहीं तजवीज केली होती कीं काय, किंवा सर्वांना (त्याच) एकाच भांड्यांतून पदार्थ वाढण्यांत येत होते किंवा कसें, याबद्दलचा त्या टिपणांत कांहींच खुलासा नाहीं. त्याच प्रमाणें ब्राह्मणांची जेवणाखाणाची ज्या इमारतींत व्यवस्था करण्यांत आली होती, त्यांतच मराठे किंवा मुसलमान यांची व्यवस्था करण्यांत आली होती कीं काय याचाही टिपणांत कांहींच खुलासा नाहीं. यावरून कल्पना काय करावयाची ?

येथपर्यंत पेशवाईंत अन्नव्यवहाराच्या कामांत, कोणत्याही कारणानें असो, कसकसा फेरबदल केला जात असे हें दाखविण्यांत आलें. आतां लग्नव्यवहाराच्या कामांत पाहा. या कामीं कांहीं सुधारणा करावी या हेतूनें खुद्द पेशव्यांनींच पुढें पाऊल टाकलें होतें; पण ती सुधारणा सर्वमान्य होऊन कधींच रूढ झाली नाहीं. पहिल्या बाजीरावानें मस्तानीशीं केलेल्या संबंधाची गोष्ट सोडून द्या. परंतु बाळाजी बाजीरावानें स्वतः कोकणस्थ असूनही राधाबाई नांवाच्या देशस्थ ब्राह्मण स्त्रीशीं विवाह केला होता. त्याचप्रमाणें त्यानें कऱ्हाडे ब्राह्मणांमधूनही आपली एक बायको केली होती असें म्हणतात. पण त्याला लेखी पुरावा कांहीं मिळत नाहीं. असें करण्यांत बाळाजीचा हेतु—देशस्थकोकणस्थ–कऱ्हाडे या तीन जाती एक करण्याचा–चांगला होता. पण तो अखेर सिद्धीस गेला नाहीं. ही दोन अडीचशें वर्षांपूर्वीची गोष्ट. अद्यापि या विसाव्या शतकांत देखील असा एकादा–सदर्हू तीन जातींमध्यें–संबंध घडून आल्यास कित्येक लोक नाकें मुरडीत असतात ! फार काय, पण त्या तीन जातींत पूर्वी अन्नव्यवहार देखील होत नसे असें ज्ञानप्रकाशाच्या आधारानें तेलंग म्हणतात.

"*The Dnyana Prakash* newspaper says that even dining together was extremely unusual among these three divisions before the times of Bajirao."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पण भर पेशवाईमध्यें देखील कांहीं ठिकाणीं नित्याचीं धर्मकृत्यें करणारे चांगलेसे भिक्षुक मिळूं नयेत ही आश्चर्याची गोष्ट आहे ! परशुरामभाऊ पटवर्धन यांच्या एका अल्पचरित्रांत असें सांगितलें आहे कीं भाऊंचा अंत होतांच स्मशान-भूमीवर त्यांच्या प्रेतदहनाची—सर्पण वगैरेची—सर्व तयारी झाली व जवळच्या एका खेड्यांतून कांहीं भिक्षुक बोलावण्यांत आले. हजर असलेल्या—नारो हरि करंदीकर—कारकुनाची इच्छा कीं भाऊंच्या शवास मंत्राग्नि द्यावा; पण त्या कामाकरितां चांगलासा ब्राह्मण मिळाला नाहीं ! त्या खेड्यांतले जोशी अगदीं मूर्ख होते. अखेर प्रेतास भडाग्नि देऊन कसें तरी काम चालवावें लागलें !

अशीच शोचनीय—पण कदाचित् जरा कमी प्रमाणांत—स्थिति धावडशीच्या स्वामीचा अंत झाल्यावरही दिसून आली. ब्रम्हेंद्र स्वामीच्या बखरीवरून—ह्या स्वामीला पहिला बाजीराव महापुरुष म्हणत असे !—असें दिसतें कीं, त्यांचा अंत झाल्यावर पुढील सर्व क्रिया हजर असलेल्या ब्राह्मणांनीं केली. ब्राह्मणांच्या हातांत त्या धर्मविधीसंबंधाची पोथी होती. तरी अखेर चूक—घोड चूक—व्हावयाची ती झालीच ! त्या वेळीं शाहूराजा तिकडे हजर होता. त्यानें ब्राह्मणांस विचारलें, “ काम संपलें का ? ” त्यांनीं म्हटलें, “ हो ! सर्व काम झालें. ” राजानें मग विचारलें, “ पण संन्याशाचा प्रेतविधि करतांना त्याच्या डोक्यावर शंख मारून कपाळमोक्ष करावयाचा असतो असें म्हणतात. तसें तुमच्या पोथींत सांगितलेलें नाहीं काय ? ” ब्राह्मणांनीं उत्तर दिलें, “ पोथींत तसें आहे खरें. पण तिकडे आमचें दुर्लक्ष झालें ! ” राजानें मग त्या सर्व ब्राम्हणांची त्यांच्या अज्ञानाबद्दल व अनवधानतेबद्दल चांगलीच निर्भत्सना केली ! हें संन्याशाच्या उत्तरक्रियेसंबंधाचें भिक्षुकांमध्यें दिसून आलेलें अज्ञान क्षणभर क्षम्य तरी म्हणतां येईल. कारण असले प्रसंग केव्हां तरी यावयाचे. परंतु परशुराम भाऊंच्या बाबतींत दिसून आलेलें ब्राह्मणांचें अज्ञान अगदीं अक्षम्य होतें. असल्या धर्मविधीकडे दुर्लक्ष व तत्संबंधाचें ब्राह्मणवर्गांत व्यक्त होणारें अज्ञान या गोष्टीचा अनुभव प्रस्तुत काळीं कमी अधिक प्रमाणांत येतच असतो. परंतु तशी स्थिति पेशव्यांच्या अमदानींत असावी हें आश्चर्य आहे.

उत्तरक्रियेसंबंधानें शास्त्रनियमाच्या बाहेर ज्यांत वर्तन घडलें होतें असें आणखी एक पेशवाईतील उदाहरण देण्यासारखें आहे. प्रसिद्ध बापू गोखले व त्याचा चुलता धोंडोपंत गोखले यांची व धोंडी वाघ नांवाचा एक लुटारु होता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्याची एकदां झटापट झाली. त्यांत धोंडोपंत पडला व बापू गोखले याला जखम झाल्यामुळें त्याला चुलत्याच्या सहायास जातां आलें नाहीं. बापूनें सदर्हू प्रसंग घडला त्या ठिकाणीं धोंडोपंताच्या प्रेताचें दहन केलें व बाकीची क्रिया करण्याकरितां तो पुण्यास निघून आला. पण धोंडोपंताची बायको लक्ष्मीबाई बापूला क्रिया करूं देईना ! ती त्याला नवऱ्याच्या मृत्यूबद्दल जरा टोंचून बोलली आणि म्हणाली कीं, "(धोंडोपंताला) मारल्याबद्दल धोंडीवर तूं पुरा सूड घेऊन आल्याशिवाय तुला पुढली क्रिया करूं देणार नाहीं." अर्थात् सर्व उत्तरक्रिया ठेवून देण्यांत आली व मग जेव्हां बापूनें संधि साधून धोंडीला ठार मारून त्याचें शीर भाल्याच्या टोंकाला लावून लक्ष्मीबाईला आणून दाखविलें, तेव्हां तिच्या मनाचें समाधान झालें आणि नंतर तहकूब ठेवलेल्या क्रिया पुऱ्या करण्यांत आल्या !

परशुरामभाऊ पटवर्धनांच्या चरित्रांतील एका महत्वाच्या गोष्टीचा तेलंगांनीं आपल्या निबंधांत प्रामुख्यानें उल्लेख केला आहे. भाऊंची वडील मुलगी बयाबाई ही सात वर्षांची असतांना तिचें लग्न करून त्यांनीं तिला बारामतीच्या जोश्यांचे घरीं दिली होती. तिचा नवरा लग्न झाल्यावर पंधराच दिवसांनीं वारला व नेहमींच्या रिवाजाप्रमाणें ती बालविधवा झाली. कांहीं दिवस गेल्यावर भाऊंनीं आपल्या त्या दुर्दैवी मुलीची सगळी हकीकत रामशास्त्री यांना सांगितली ! शास्त्रीबोवांचें अंतःकरण द्रवलें व त्यांनीं म्हटलें कीं या मुलीचा पुनः विवाह करावयास हरकत नाहीं ! भाऊंनीं नंतर मुलीची सगळी हकीकत काशीच्या पंडितांपुढें ठेवली आणि त्या पंडितांनीं मुलीच्या पुनर्विवाहास अनुकूल मत दिलें. परंतु भाऊंना आपल्या मुलीच्या पुनर्विवाहाचा बेत मग रहित करावा लागला. कारण त्यांना जवळच्या मंडळीकडून असें दर्शविण्यांत आलें कीं, विधवा स्त्रियांनीं आपल्या पतीच्या मागें अगदीं संन्यस्त वृत्तीनें राहावें ही रूढि आपल्यामध्यें फार प्राचीन काळापासून चालत आली आहे व तिच्याविरुद्ध वागून आपल्या सर्व लोकांना दुखविणें बरोबर नाहीं. अखेर भाऊंनीं आपला नाद सोडून दिला. तथापि एकंदर प्रकाराचा विचार केला म्हणजे त्यापासून अनेक महत्वाच्या गोष्टी सिद्ध होतात. परशुराम भाऊ हा एक पेशव्याच्या दरबारांत प्रमुख पुरुष होता. त्यांची आपल्या जुन्या परंपरागत धर्मावर पूर्ण श्रद्धा होती असें त्यांचा चरित्रकार म्हणतो. याप्रमाणें चोहोंकडून वर्णाश्रमधर्माच्या परंपरागत कल्पनांनीं बद्ध असलेल्या लोकांपैकींच पेशवाईतल्या भाऊंसारख्या एका प्रमुख पुरुषानें आजपर्यंत चालत आलेल्या धर्माच्या विरुद्ध वागण्याची नुसती कल्पना मनांत आणावी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हेंच मोठें आश्चर्य आहे ! याहीपेक्षां अधिक महत्वाची गोष्ट ही कीं, याप्रमाणें भाऊंनीं मनांत आणलेल्या गोष्टीला पेशवाईंतल्या रामशास्त्री प्रभुणे यांच्यासारख्या सर्वमान्य पंडितानें संमति द्यावी ! परंतु सर्वांत महत्वाची गोष्ट ही कीं, भाऊंच्या म्हणण्यास काशीसारख्या क्षेत्रांतील पंडितांनीं रुकार द्यावा ! ! आणि इतका भक्कम आधार मिळूनही केवळ कन्यावात्सल्यानें प्रेरित होऊन जी गोष्ट करण्यास भाऊ प्रवृत्त झाले होते ती केवळ लोकमताविरुद्ध आहे, एवढयाच करितां त्यांनीं ती करण्याचें रहित करावें, यावरून परंपरागत रूढीनें एकादा समाज कसा कायमचा दृढ बद्ध होऊन जातो, व त्या समाजांतच वाढलेला एकादा मोठा पुरुष उदार भावना-प्रेरित असूनही व सर्व प्रकारें तज्ज्ञ माणसांचें पाठबळ मिळालें असतांही त्या परि-स्थितीचा कसा गुलाम होऊन राहातो हेंच वरील सर्व प्रकारावरून पाहण्यासारखें आहे !

आणखी एका गोष्टीचा तेलंगांनीं आपल्या निबंधांत उल्लेख केला आहे. पेश-वाईंतील दुसऱ्या एका प्रसिद्ध पुरुषानें (राघोबा दादानें) राजकारणाकरितां दोन ब्राह्मणांना इंग्लंडाला पाठविलें होतें व त्या ब्राह्मणांना परत आल्यावर प्रायश्चित्त देऊन जातींत परत घेण्यांत आलें होतें ! या गोष्टीचें आज विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत कदाचित् कित्येकांस महत्व वाटणार नाहीं. परंतु तेलंगांच्या वेळीं या प्रश्नानें मुंबईंतील सर्व हिंदुसमाजांत मोठी खळबळ उडवून दिली होती. इतकेंच नव्हे, तर या परदेशगमनाबद्दल कोणी जुन्या शास्त्री पंडितांकडे चौकशी करून “ कांहीं तोड काढा ” असें म्हटल्यास जुनी शास्त्री मंडळी “ शोधितस्याप्य-संग्रहः “ हें शास्त्रवचन चक्क त्याच्या तोंडावर टाकीत असत ! ती गोष्ट लक्षांत आणूनच तेलंगांनीं वरील पेशवाईंतला दाखला देऊन त्याचें महत्व दृष्टोत्पत्तीस आणलें आहे.

तेलंग म्हणतात कीं, येथपर्यंत आपण पेशवाईंत धर्मबंधनें अगर जातिबंधनें, कसकशीं शिथिल होत चाललीं होतीं याचीं बरींच उदाहरणें दाखविलीं. आतां उलट बाजूचीं—कांहीं कांहीं हल्लीं आक्षेपार्ह वाटणाऱ्या वहिवाटी त्यावेळीं कशा जोरांत होत्या यांचीं—थोडीं उदाहरणें दाखविणें योग्य दिसतें. पेशवाईंत बालविवाहाची चाल अगदीं जोरांत होती. खुद्द पेशव्यांच्याच कुटुंबांत पाहाः बाळाजी बाजी-रावाचें लग्न त्याच्या नवव्या वर्षीं झालें होतें; विश्वासरावाचें आठव्या वर्षीं झालें होतें; थोरल्या माधवरावाचें नवव्या वर्षीं झालें होतें; नारायणरावाचें दहाव्या वर्षीं,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सवाई माधवरावाचें आठव्या वर्षी झालें होतें ! खुद्द नानाफडणविसाचें लग्न त्याच्या दहाव्या वर्षी झालें होतें असें त्याच्या आत्मचरित्रावरून दिसतें. पहिली बायको मेल्यावर पुरुषानें लागलीच पुनर्विवाह—दुसरी बायको—केल्याचीं उदाहरणें अनेक होतीं. असो. शके १७२९ (सन १८०७) श्रावण शुद्ध द्वादशी दिवशीं पुण्याच्या नागझरीवर किती तरी विधवा स्त्रियांचें केशवपन करविण्यांत आलें होतें ! तेलंगांनीं याला—hideous—किळसवाणा प्रकार म्हटला आहे ! लग्नसमारंभांत पेशवाईत वारांगनांचें नृत्य, गायन वगैरे करविण्याची तर वहिवाट होतीच ! पण पुरुषांच्या लग्नाच्या बायकाच केवळ नव्हेत, तर त्यांच्या रखेल्या देखील त्या वेळीं सती जात असत !

आतांपर्यंत जें विवेचन केलें गेलें आहे तेवढयावरून जुन्या काळीं—पेशवाईमध्यें—महाराष्ट्रांतील हिंदुसमाजाची सामाजिक दृष्टीनें काय स्थिति होती याची वाचकांस स्पष्ट कल्पना यावयास हरकत नाहीं. बऱ्याचशा गोष्टी हल्लीं आहेत तशाच पेशवाईत होत्या हें उघड झालेंच आहे. इतकेंच नव्हे तर ब्राह्मणीधर्माची स्थिति हल्लींपेक्षांही त्या वेळीं कांहीं बाबतींत अधिक कडक असावी यांतही आश्चर्य नाहीं. पण तरी तशाही स्थितींत परंपरागत धर्मबंधनांकडे किंवा जातिबंधनांकडे दुर्लक्ष करून तद्विरुद्ध वागण्याकडे समाजाची प्रसंगविशेषीं तयारी व्हावी यावरून एक गोष्ट मात्र स्पष्ट रीतीनें दिसून येते. ती ही कीं, वर निर्दिष्ट केलेल्या प्रकारचें धर्मशैथिल्य किंवा समाजशैथिल्य हें देशांत इंग्लिश सत्तेचें आगमन झाल्यापासून—किंबहुना पाश्चात्य कल्पनांचा इकडे प्रसार झाल्यापासून—सुरू झालें व तें पूर्वी नव्हतें अशी जी कित्येकांची समजूत आहे ती निराधार आहे. तसें शैथिल्य मराठेशाही चालू असतांनाच दृग्गोचर होऊं लागलें होतें. खरा प्रकार असा असावा असें दिसतें. पेशवाईत हिंदुसमाजाचीं जीं बंधनें किंवा हरएक प्रकारचे नियम अस्तित्वांत होते ते पूर्वी भिन्न परिस्थितींत व कांहीं विशिष्ट कारणांकरितां घालून देण्यांत आले होते. ती परिस्थिति व तीं कारणें चालू होतीं तोंपर्यंत ते नियम ठीक होते. पण पुढें ती परिस्थितिही राहिली नाहीं व तीं पूर्वीचीं कारणेंही राहिलीं नाहींत. मग तेच नियम अगर तीं बंधनें टिकतील कशीं ? कांहीं विशिष्ट बाबतींत प्रथम अडचण उत्पन्न झाली असेल. अडचण आली म्हणजे " शास्त्र सुचतें " असें म्हणतात. त्याप्रमाणें अडचण भासतांच ती दूर करण्याचा मार्ग सुचला. त्या मार्गानें एकदां एका प्रकारची अडचण दूर झाली, म्हणजे त्यापासून दुसऱ्या विशिष्ट बाबतींत दुसऱ्या प्रकारची अडचण आल्यास मनुष्यास त्याबद्दलचाही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मार्ग सुचण्यास मदत होते, व याप्रमाणें त्या नियमांतला विसंगतपणा दूर होतो आणि अखेर त्या नियमाचा व नवीन परिस्थितीचा मेळ बसूं लागतो व गाडें पुढें सुसूत्र रीतीनें चालूं लागतें ! तेलंगांनीं म्हटलें आहे कीं,—

"Originally, I suppose, the incompatibility manifested itself only in certain special instances. But once the solvent, so to say, is applied in that way at one point similar results sometimes, follow even at other points, though the conditions are not equally directly favourable."

वर जीं समाजबंधनें तोडल्याचीं उदाहरणें दिलीं आहेत, त्यांपैकीं कांहींत तीं तोडण्याची क्रिया परिस्थितीमुळें जाणून बुजून करण्यांत आली होती व कांहींत ती आपोआप समाजाच्या प्रवृत्तीमुळेंच घडली होती. आणि पेशवाई आणखी कांहीं दिवस राहाती, तर त्याच प्रवृत्तीची वाढ होऊन कदाचित् हिंदु समाजाचें पाऊल बरेंच पुढें पडलें असतें.

कायद्याच्या दृष्टीनें एकदां सर हेनरी मेन यांनीं म्हटलें आहे कीं, हिंदु लॉची जी स्वाभाविक हळूहळू वाढ होत चालली असती ती ब्रिटिश सरकारच्या न्यायकोर्टांनीं—Courts of Justice—बंद पाडली आहे. तेलंग म्हणतात कीं, हिंदु लोकांच्या सामाजिक स्थितीवरही ब्रिटिश सत्तेचा कमी अधिक प्रमाणावर असाच परिणाम झाला आहे. ज्या कांहीं गोष्टी सामाजिक दृष्टीनें पेशवाईंत सहज झाल्या असत्या, त्या हल्लींच्या दिवसांत तशा घडत नाहींत. याचें कारण हिंदुसमाजांत जो पूर्वीं जोर होता तो आतां राहिला नाहीं. आतां व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना लोकांत जोरावत चालली आहे. प्रत्यक्ष नानाफडणवीस अमकी एक गोष्ट परंपरागत चालत आलेल्या वहिवाटी विरुद्ध असतांही करावयास सांगतो व पेशवे ती गोष्ट बिनतक्रार करतात. इतकेंच नव्हे, तर इतर लोकही तसे वागतात, व त्याचा गवगवा कोणीच करीत नाहीं! याचा अर्थ असा कीं, समाजांत त्या वेळीं स्वाभाविकच एक प्रकारचा लवचिकपणा होता तो आतां राहिला नाहीं. त्या वेळीं जी गोष्ट सहज समाजांत खपून गेली असती तशी ती हल्लीं घडत नाहीं. तेलंगांनीं प्रत्यक्ष कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचें उदाहरण दिलें आहे. प्रत्यक्ष माधवराव पेशवे नाना फडणविसाच्या सल्ल्यानें सुतक्याच्या घरांत भोजन करतात व नाना "मग त्याचा शास्त्रार्थ पाहूं" असें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म्हणतो. नानानें खरें पाहिल्यास शास्त्रार्थाची चौकशी केलीच नाहीं. केलीच असती तर कदाचित् शास्त्रार्थही मिळाला असता. असो, आणि हल्लींच्या काळांत—म्हणजे ब्रिटिशसत्ता सुरू झाल्यावर—कृष्णशास्त्री यांनीं एका युरोपीयन मित्राच्या घरीं फक्त थोडींशीं फळें खाल्याबद्दल पुण्याच्या ब्राम्हणानीं मोठें काहूर उठविलें! तथापि तेलंगांच्या वेळीं हिंदु समाजांत कांहीं अशी मंडळी होती कीं त्यांना पेशवाईंत घडलेल्या गोष्टी माहीत तरी नसल्या पाहिजेत किंवा त्यांना त्या ग्राह्य तरी वाटत नसल्या पाहिजेत.

असो. सुमारें चाळीस वर्षांच्या पूर्वी देशांत संमतिवयाच्या बिलासंबंधानें जो वाद झाला, त्या वेळीं महाराष्ट्रांतील कांहीं मंडळीनीं ब्रिटिश सरकारावर किंवा त्यांच्या सत्तेनें उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीवर जे आक्षेप घेतले होते त्याचें खरें स्वरूप उघड करण्याकरितांच तेलंगांनीं पेशवाईंत खरा प्रकार काय होता हें आधार व उदाहरणें देऊन सदर्हू निबंधाच्या योगानें दाखविलें. त्या दृष्टीनेंच तेलंगांच्या निबंधाचें महत्व आहे. शिवाय एकादी गोष्ट प्रतिपक्ष्याच्या बिनतोड रीतीनें पदरांत घालण्याचें तेलंगांनीं मनावर घेतलें म्हणजे ते प्रमाणें, दाखले, उदाहरणें यांची रेलचेल उडवून आपलें काम कसें चोख करीत असत हेंही या निबंधावरून समजण्यासारखें आहे. म्हणूनच त्याचा इकडे जरा विस्तारानें उल्लेख केला आहे.

प्रकरण सत्त्विसावें.

स्वतःचें वागणें.

मनुष्याचा सामान्यतः लोकांचे दोष काढण्याकडे कल असतो. त्यांत ज्याचे दोष काढावयाचे तो पुरुष मोठा किंवा विद्वान असला तर तो कल जास्तच दृढावतो, असा सामान्य नियम आहे. दुसरें असें कीं, मनुष्य म्हटला कीं त्याच्यांत एकाद दुसरा दोष हा बहुधा असतोच. कोणतेही दोष ज्याच्यांत मुळींच नाहींत असा मनुष्य कोण मिळणार आहे? मनुष्याची खरी परीक्षा ही त्याच्यांत जो गुण-समुच्चय असेल त्याचा लोकांस, समाजास अगर देशास किती उपयोग झाला यावर अवलंबून असते; व ती परीक्षा जे थोर व समंजस लोक असतील त्यांनीं करावयाची असते. केवळ विकारवश होऊन अगर कांहीं तरी हेतु मनांत ठेवून जो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकाद्या मोठ्या माणसाची—त्याच्यासंबंधीं सर्व परिस्थितीचा विचार न करतां—परीक्षा करण्यास प्रवृत्त होतो त्याच्या कृतीस मग परीक्षा न म्हणतां फार तर टीका म्हणतां येईल. अशी टीका सार्वजनिक कामांत पडणाऱ्या बहुतेक प्रत्येक मनुष्यावर होत असते. पण त्या टीकेचा स्वतः त्या मनुष्यानें—ज्याच्यावर ही टीका असते त्यानें—किती विचार करावा हें त्याच्या मनःस्थितीवर सामान्यतः अवलंबून असतें. आणि लोकांनीं त्या टीकेला किती महत्व द्यावें हें दुसऱ्या कांहीं अवांतर गोष्टींवर अवलंबून असतें. त्या सर्व गोष्टींचा विचार केला म्हणजे त्या टीकेची बऱ्याच वेळां समंजस लोकांच्या दृष्टीनें किंमत कमी होते व टीकेला विषय झालेल्या मनुष्यांमधील गुणांचें तेज जास्त पडतें. असा मनुष्याचा साधारण नियम आहे.

काशिनाथपंत तेलंग हे समाजसुधारकांपैकींच एक असत. त्यामुळें हिंदुसमाजाची सामाजिक दृष्टीनें कांहीं बाबतींत दुःस्थिति झाली आहे ती दूर करून त्या समाजाला सुस्थिति—शक्य तर प्राचीन आर्य लोकांच्या समाजस्थितीसारखी—प्राप्त होईल अशी खटपट करणाऱ्यांपैकीं ते होते. डॉ. भांडारकरांच्या भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे "तेलंगांना आपल्या जुन्या गोष्टींचा अभिमान वाटत असे. पण तेंच घेऊन बसावें, त्यांत सुधारणा करूं नये असें मात्र त्यांस वाटत नसे." असो. या कामास सामान्यतः तीन प्रकारच्या माणसांची जरूर असते. सामाजिक सुधारणेच्या मूलतत्वांचा शांत चित्तानें विचार करून तीं तत्वें समाजाच्या प्रस्तुत स्थितींत कशीं लागू करतां येतील याची दिशा दाखविणारे लोक असतील त्यांचा एक वर्ग. तत्वें व दिशा ठरल्यावर त्यांसंबंधीं योग्य रीतीनें प्रतिपादन करून जनतेचीं मनें वळविणें हें काम करणारे जे त्यांचा दुसरा वर्ग. तिसरा वर्ग अशा लोकांचा कीं, सुधारणेचीं तत्वें व दिशा यासंबंधीं विचार करून मनाची खात्री झाल्यावर संधि येतांच जे ती सुधारणा स्वतः अमलांत आणण्यास तयार होतात त्यांचा. यांपैकीं पहिल्या दोन वर्गांचीं कामें तर तेलंग हे स्वतः करीतच असत. मात्र ते सुधारणेच्या कामांत जास्त उत्सुकतेनें अगर घाईघाईनें न जातां लोकांची परंपरेवरील श्रद्धा, त्यांच्या दृढ झालेल्या समजुती यांकडे लक्ष देऊन आपलीं कामें करीत असत. या विषयींचें विवेचन मागील कांहीं प्रकरणांत आलेलेंच आहे, त्याची पुनरुक्ति इकडे करीत नाहीं.

पण सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत तेलंग हे स्वतः प्रतिपादन केलेलीं मतें संधि आल्यास आचरणांत आणीत नसत हा त्यांच्यावर कित्येकांचा मोठा आरोप

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असे. तो वस्तुतः कांहीं अंशीं बरोबर होता. पण त्यावरून कांहीं लोक जीं कांहीं अनुमानें काढीत असत त्यांना मात्र आधार नव्हता. कोणी म्हणत तेलंगांत समाजसुधारणेस जरूर तेवढें धैर्य नव्हतें. दुसरे कोणी म्हणत कीं, अहो, त्यांना लोकांच्या विरुद्ध जाऊन त्यांना दुखवावयाचें नव्हतें. तिसरे कित्येक म्हणत कीं, अहो! सामाजिक सुधारणा ही लोकांस सांगण्याकरितां असते. ती स्वतःच्या आचरणांत आणण्याकरितां नसते! असे कित्येकांचे अनेक तर्क चाललेले असत. पण यांपैकीं एकालाही आधार नसे. तेलंगांचे अंगीं धैर्य नव्हतें असें म्हणणारांना एकच उत्तर आहे. जे गृहस्थ सार्वजनिक कामांत सर फिलिप वुड हाउस किंवा सर रिचर्ड टेंपल यांजवर व लॉर्ड लिटन अगर लॉर्ड डफरिन यांजवर—म्हणजे गव्हर्नर किंवा व्हाईसरॉय यांसारख्या जबाबदार व श्रेष्ठ अधिकाऱ्यांवर—उघड रीतीनें प्लॅटफार्मवरून आपल्या जाहीर भाषणांत कडक टीका करण्यास मागें घेत नसत त्यांच्यामध्यें—तेलंगांमध्यें—धैर्य नव्हतें असें कोण म्हणेल? या बाबतींत प्रत्यक्ष सरकाराविरुद्ध जावयाचें असतें व सामाजिक बाबतींत फार तर लोकमताविरुद्ध जावयाचें असतें. मग सरकारविरुद्ध जाण्यास अधिक धैर्य लागतें कीं लोकांच्या विरुद्ध जाण्यास अधिक लागतें हें कोणीही एकादा अजाण मनुष्यदेखील सांगूं शकेल. अर्थात् सामाजिक दृष्टीनें तेलंगांमध्यें धैर्य नव्हतें या म्हणण्याला—फक्त एकाद्या मनुष्याला कोठून तरी वाईट म्हणावयाचें या असदिच्छेशिवाय—जागाच नव्हती.

आतां तेलंगांना लोकांस दुखवावयाचें नव्हतें, या आक्षेपाचें पाहूं. या आक्षेपाचेंही उत्तर वरील विवेचनांत आलेंच आहे. तथापि आणखी एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. तेलंगांनीं जाहीर सभांतून अगर आपल्या लेखांतून सामाजिक सुधारणेविषयीं आपल्या प्रामाणिक बुद्धीप्रमाणें जें मत प्रतिपादन केलें आहे त्यांत लोकमताविरुद्ध बऱ्याच वेळां लिहिलेलें आहे; व सौम्य—किंबहुना गोड—भाषेंत आपला मतलब त्यांनीं लोकांस समजावून सांगितला, तर तेवढयावरून—तेलंगांमध्यें धैर्य नव्हतें अगर त्यांना लोकांस दुखवावयाचें नव्हतें असें कसें म्हणावयाचें? तेलंगांचें सार्वजनिक कामांतलें एक तत्त्व असे. आपलें मत कोणत्याही बाबतींत प्रथमच पूर्ण विचार करून ठरवावयाचें आणि तें एकदां ठरलें म्हणजे तें उघड रीतीनें बोलून दाखविण्यास—भाषेंत कदाचित् प्रसंगानुसार फरक पडला तरी—कधींच कचरावयाचें नाहीं. तात्पर्य लोकांस दुखवावयाचें नाहीं या तेलंगांवरील आक्षेपांत अर्थ नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिसरा आक्षेप तेलंग हे आपलीं सुधारणाविषयक मतें लोकांस दाखविण्यापुरतीं प्रतिपादन करीत असत. तीं मतें आचरणांत थोडींच आणावयाचीं असतात! म्हणजे तेलंगांच्या मतांमध्यें व वागण्यामध्यें मुळींच मेळ नसल्यामुळें, ते नुसते दांभिक होते, अशी कित्येक टीका करीत असत. तेलंगांसंबंधीं दांभिकपणांच्या आक्षेपांत मुळीं अर्थच नाहीं. एक दोन प्रसंगीं त्यांच्या हातून त्यांच्या तत्वांविरुद्ध वर्तन घडलें ही गोष्ट खरी. परंतु त्याचीं तशीं कारणें होतीं. त्या कारणांचें कित्येकांस महत्व वाटेल, कित्येकांस वाटणार नाहीं, ती गोष्ट निराळी. पण कारणें होतीं, व घडलेल्या वर्तनाबद्दल त्यांना फार वाईट वाटलें या गोष्टी सत्य आहेत. यासंबंधीं अधिक खुलासा पुढें येणारच आहे. परंतु तत्वाशीं विसंगत असें हातून वर्तन घडलें म्हणून त्यांच्या ठिकाणीं तत्वनिष्ठा मुळींच नव्हती अगर त्यांच्या हातून थोडीशी देखील गैरसोय सहन करणें होत नसे, असें कदापि म्हणतां येणार नाहीं.

सामाजिक सुधारणेच्या कामांत जो केव्हां केव्हां अंगीं एक प्रकारचा धाडशीपणा असावा लागतो तो तेलंगांचे ठिकाणीं नव्हता हें कबूल केलें पाहिजे. आपल्यामधील या कमीपणाच्या बाजूबद्दल त्यांनीं स्वतःच एकदां कबुलीजबाब दिला आहे. "शास्त्र व रूढि" या विषयावरील आपल्या व्याख्यानाचे वेळीं तेलंगांनीं असे उद्गार काढलेः—

"जुनी रूढि सोडून नव्या मार्गांत जाणें असेल तर तेथें क्रियाशूर मनुष्य पाहिजे. साधक बाधक प्रमाणांची व परिणामांची फार बारकाईनें चिकित्सा करीत बसणारा मनुष्य या कामास फारसा लायक नाहीं हें मीं स्वानुभवावरून सांगतों."

इतक्या प्रांजलपणें आपल्यामधील दोष जाहीर रीतीनें कबूल करणारे लोक आपणांमध्यें किती निघतील? उलट, आमच्या मतें आपला दोष असला तरी तो झांकण्याकरितां आपल्या सदोष वर्तनाचें येन केन प्रकारेण समर्थन करणारे लोकच जास्त निघतील! गेल्या पांचपंचवीस वर्षांत घडलेलीं अशीं महाराष्ट्रांतीलच उदाहरणें किती तरी दाखवितां येतील. अर्थात् तेलंगांमधील मनाच्या सरळपणाची खरी किंमत त्यांच्या या कबुलीजबावांतच आहे. त्यामुळें तेलंगांच्या या प्रामाणिकपणाबद्दल कै. सर नारायण चंदावरकर यांनीं जें एकदां लिहिलें आहे तें अगदीं यथार्थ आहे. तें असेंः—

"But if Telang had not the courage to do what he thought he ought to do, he never put a gloss on

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

his conduct–rather he was conscious and said so to those who knew him most intimately that 'cold and calculating natures' such as his—I am quoting his own expresssion—could not be trusted to lead any great cause or forlorn hope."

तेलंग यांना कर्ते सुधारक म्हणतां येणार नाहीं हें खरें, पण त्यांच्या स्थिती-मध्यें व इतर त्यांच्या वेळचे जे मुख्य समाजसुधारक होते त्यांच्या स्थितीमध्यें बरेंच अंतर होतें. त्यांच्या वेळचे प्रमुख सुधारक म्हणजे न्या. रानडे, डॉ. भांडार-कर, प्रि. मोडक वगैरे हीच मंडळी असत. या मंडळीचीं वडील माणसें सामाजिक सुधारणेस जोर येण्यापूर्वीं—सन १८८४ सालापूर्वीं—स्वर्गस्थ झालीं होतीं. तेलं-गांचे वडील अखेरपर्यंत हयात होते. म्हणजे तेलंगांना स्वतंत्रपणें—अर्थात् आपल्या मनाप्रमाणें—वागण्यास जी घरचीच अडचण असे, ती भांडारकर-रानडे यांना नव्हती. भांडारकरांचे वडील सन १८७० पूर्वींच वारले होते. रानडे यांचे वडील सन १८७७ सालीं वारले. त्यामुळें उभयतांना किंवा मोडकांनाही—त्यांचे वडील लहानपणींच स्वर्गस्थ झालेले असल्यामुळें—आपलीं सुधारणाविषयक मतें आचरणांत आणण्याच्या कामीं घरची आडकाठी राहिली नव्हती. तेलंगांच्या पाठीमागें ही अडचण शेवटपर्यंत कायमची होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

आतां या अडचणीला महत्व किती द्यावयाचें याबद्दल कदाचित् मतभेद होऊं शकेल. कित्येकांस वाटेल कीं, तेलंग हे आपला भित्रेपणा झांकण्याकरितां नुसतें आईबापांकडे बोट दाखवीत असत, व दुसरे कित्येक म्हणतील कीं तेलंग आपल्या वडिलांना मान देत असत तेंच बरोबर होतें. खरा प्रकार असा होता कीं, तेलंग हे स्वभावाचे फार गोड व मनाचे कोमल होते. त्यामुळें ते कधीं कोणावर—मग घरीं असो, क्लबांत असो किंवा इतरत्र असो—रागावले किंवा कोणाला तोडून बोलले असे प्रसंग त्यांच्या आयुष्यांत फार थोडे घडले असतील. विद्यार्थिदशेंतील त्यांच्या स्वभावाचें वर्णन त्यांच्या (दलाल व देसाई) दोन सहाध्यायांच्या आधारानें मागील एका प्रकरणांत दिलेलेंच आहे. त्याचेंच प्रतिबिंब त्यांच्या घरांतल्या वर्तनांत उमटलेलें दिसत असे. घरची सर्व व्यवस्था त्यांचे वडील त्रिंबकराव हे पाहात असत. तिकडे काशीनाथपंतांना कांहींच पाहावें लागत नसे. त्रिंबकराव यांची घरांत शिस्त जबरदस्त असे, व काशीनाथपंत हे सहसा त्यांच्या विरुद्ध केव्हांही जात नसत. खुद्द डॉ. भांडारकरांच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"तेलंग हे आपल्या वडिलांस फार मान देत असत व ते त्यांच्या मर्जीच्या विरुद्ध सहसा जात नसत." तेलंग हे इतक्या योग्यतेस चढलेले, विद्वान् बॅरिस्टर व पुढें हायकोर्टाचे जज्ज झालेले असे होते. पण ते घरीं वडिलांच्या विरुद्ध अगदीं जात नसत. त्याबद्दल इकडे एकच गोष्ट सांगतों. मुंबईत सारस्वत ब्राह्मणांत अनेक पोटभेद आहेत. हे भेद हल्लीं बहुतेक बुजून गेले आहेत. पण ते तेलंगांच्या वेळीं मानले जात असत. खुद्द मुंबईचे सारस्वत—बारघरे—त्या पोटभेदांना सामान्यतः "नरवणे" म्हणत असत, व ते त्यांच्यांशीं उघड रीतीनें अन्नव्यवहार करीत नसत. काशीनाथपंत हे स्वतः असले भेद किंवा जाति कडक रीतीनें पाळीत नसत. पण घरांत मात्र ते वडिलांच्या विरुद्ध वागत नसत, ही एक त्यांची अट असे. एके दिवशीं काशीनाथपंतांनीं एका पोटभेदांतील मित्राचे घरीं फराळ केला. ही बातमी कोठूनतरी त्यांच्या वडिलांस समजली! ते मग काशीनाथपंतांवर फार रागावले व त्यांना बरेंच बोलले; पण काशीनाथपंतांनीं वडिलांस एका शब्दानें उत्तर दिलें नाहीं! ही कित्येकांस अत्युक्ति वाटेल. पण ती गोष्ट कै. पंढरीनाथपंत तेलंग यांजकडून थोड्या दिवसांपूर्वी आम्हांस समजली. असो. याबद्दल निरनिराळे लोक निरनिराळीं मतें देतील. एका वृद्धगृहस्थाचें आम्हांस कांहीं दिवसांपूर्वी यासंबंधांत पत्र आलें आहे. त्यांत त्यांनीं काशीनाथपंतांना वरील सारख्या प्रकारासंबंधानें फारच कडक शब्दांत टपका दिला आहे! दुसरे कित्येक तेलंगांची स्तुति करतील. ही सर्व हकीकत इकडे देण्यांत आमचा हेतु इतकाच कीं, तेलंगांची घरची परिस्थिति वाचकांस समजावी, म्हणजे त्या दृष्टीनें त्यांच्या कृतीचें निरीक्षण करण्यास सोईचें होईल.

अशा प्रकारचें दुसरें एक उदाहरण इकडे देणें इष्ट दिसतें. काशीनाथपंत तेलंग हे ज्या अर्शो रोगाच्या योगानें वारले ती विकृति त्यांना दहा बारा वर्षें पूर्वी जडली होती. त्याचें मुख्य लक्षण हेंच कीं त्यापासून मनस्वी रक्तस्राव व्हावयाचा व अशक्तता वाटावयाची! त्यापासून त्यांना वरचेवर कमी अधिक प्रमाणांत त्रास होत असे. ते जेव्हां अखेरीस आजारी पडले तेव्हां ते सुमारें एक वर्षभर त्याच स्थितींत होते. त्या वेळीं त्यांना पुष्कळ मित्रमंडळी भेटावयास येत असत. त्यांत मद्रासचे मिस्टर जॉन ॲडम हे एक होते. ते व तेलंग यांमध्यें त्या वेळीं झालेलें संभाषण मि. ॲडम यांनीं "इंडिया"मध्यें मग थोड्या दिवसांनीं प्रसिद्ध केलें. तें वाचून अकोल्याचे प्रसिद्ध कै. अण्णासाहेब महाजनी यांनीं असे उद्गार काढले: "तो संवाद पाषाणालाही रडविणारा आहे. त्यावरून दिसतें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कीं, राज्यपद व राज्यवैभव सोडून जाणाऱ्या पितृभक्त **रामाची** निष्ठा कै. काशीनाथपंतांत होती!" तो प्रसंग असा. तेलंगांना जो रोग झाला होता त्यांवर थोडीशी साधी शस्त्रक्रिया करून घेतल्यास ते बरे झाले असते. परंतु त्यांच्या शरीरांतून एक रक्ताचा थेंबही बाहेर पडणें त्यांच्या मातापितरांस पाहावत नसे! सबब त्यांच्या समजुतीकरितां तेलंगांनीं शस्त्रक्रिया करून घेण्याचें नाकारून आपल्यावर मरण ओढवून घेतलें! तो सर्व प्रकार अत्यंत हृदयद्रावक होता यांत संशयच नाहीं. तेलंगांचे शब्द असे होते. ॲडम यांनीं जेव्हां "मग थोडीशी शस्त्रक्रिया कां करून घेत नाहीं?" असें विचारलें तेव्हां तेलंगांनीं म्हटलें,

"Ah, if it were only myself, the doctors could do what they like with me tomorrow. But my old father—adopted father too, remember, and mother have the most inveterate objection to the slightest use of the knife, to the shedding of a drop of blood. While they live, if I do not go first, I shall never act against their wishes."

आईबापांच्या इच्छेविरुद्ध कधीं न जाणें हेंच त्यांच्या आमरण वर्तनांतील मुख्य तत्व होतें. त्यामुळें त्यांच्या हातून एक दोन वेळां सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत चुका झाल्या. ते अत्यंत समंजस होते. त्यांना लोक पुढारी मानीत असत हें त्यांना माहीत होतें. त्यामुळें ते आपल्यावरील जबाबदारी पूर्ण ओळखून होते. सबब ते अत्यंत सरळ मनानें आपली चूक कबूल करीत असत, किंवा ती सांवरतां येण्यासारखी असेल तेथें ती ते सांवरीत असत. पण हा प्रकार लोकांस कसा समजावा? ते आपलें टीका करण्याचें काम चालवीतच असत व कांहीं तर अद्यापि तें काम चालवीत असतात.

रा. नरसोपंत केळकर यांनीं टिळक चरित्रांत (पृ. २७७) असें लिहिलें आहे. "तेलंगांनीं भांडारकरांच्या पंक्तीला बसून पुनर्विवाहांत जेवण केलें नाहीं ही गोष्ट तर झालीच, पण प्रौढ विवाहाचें मंडन करणारे तेलंग यांनीं आपल्या आठ किंवा दहा वर्षांच्या मुलीचें लग्न वडिलांच्या आग्रहाची सबब सांगून केलें." केळकरांच्या व त्यांच्या वाचकांच्या माहितीकरितां इकडे एक दोन गोष्टींचा उल्लेख करतों. त्यांवरून त्यांनीं आपलें वाटेल तर समाधान करून घ्यावें. सन १८९९ सालीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेलंगांच्या पुण्यतिथीच्या दिवशीं मुंबईस न्या. रानड्यांच्या अध्यक्षतेखालीं डॉ० भांडारकरांचें मुख्य भाषण झालें. त्यांत त्यांनीं असें सांगितलें. " तेलंग हे पुनर्विवाह मान्य अशा मंडळीपैकींच होते. ते तशा ठिकाणीं जेवणास गेले नाहींत हें खरें, पण त्यांनीं पुनर्विवाहितांस आपल्या घरीं जेवण्यास बोलाविलें होतें." भांडारकरांचें समग्र भाषण ता. ५–६–९९ च्या केसरींत प्रसिद्ध झालें आहे.

तेलंगांनीं आपल्या अंतकालाच्या थोड्याच दिवसांपूर्वी आजारी असतांनाच आपल्या दोन मुलींचीं लग्नें केलीं होतीं. त्यांपैकीं एकीचें आठ वर्षांचें वय होतें. त्यांनीं तीं लग्नें घरच्या मंडळींच्या आग्रहामुळेंच केलीं ही गोष्ट उघड आहे. पण त्यामुळें तशा स्थितींत तेलंगांच्या हातून आपल्या तत्वाप्रमाणें वर्तन न घडल्याबद्दल कोणत्याही हिंदु मनुष्यानें किती दोष द्यावयाचा ? खुद्द कै. टिळकांनीं तेलंगांवर त्या वेळीं ता. ७–२–९३ च्या केसरींत आपल्या नेहमींच्या वहिवाटीप्रमाणें कडक टीका केली खरी. पण पुढच्याच अंकांत—ता. १४–२–९३—टिळकांनीं जरा नमतें घेऊन पूर्वीच्या टीकेंतला कडकपणा कमी करण्याचा प्रयत्न केला ! त्यांत केसरीकर्ते असें म्हणतातः—" मिस्टर तेलंग यांस आम्ही सर्वांशींच नांवें ठेवितों असें समजूं नये. त्यांच्या हातून जी चूक घडली, तसलीच इतरांच्या हातूनही घडण्याचा संभव आहे. " ही तेलंगांसंबंधानें लौकिकदृष्टीची बाजू झाली. स्वत: तेलंग आपल्यावरची जबाबदारी किती ओळखून असत व त्यांचें मन किती कोमल व थोर होतें हें पुढील त्यांच्या अंतकालाच्या पूर्वींच त्यांच्यामध्यें आणि कै. चंदावरकरांमध्यें झालेल्या संभाषणावरून दिसून येईल ! मुलींचीं लग्नें झाल्यावर तेलंगांनीं ते बिछान्यावरच पडून होते अशा स्थितींत चंदावरकरांना मुद्दाम बोलावून आणून त्यांच्याजवळ पुढील कोणत्याही मनुष्याच्या अंतःकरणास पाझर फोडणारे उद्गार काढलेः—

" I know what I have done will pain my friends, Nulkar, Bhandarkar and Ranade. You know under what circumstances I have had to act as I have done. I do not feel strong enough to write to these friends. You must explain it all to them when you next go to Poona. But tell them this, that no one feels more than I do that I have not done the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

right thing. I plead guilty to the charge—I have no defence."

या प्रकारावरून चंदावरकरांनीं तेलंगांस "how honest and magnanimous he was" असें म्हटलें आहे. टिळकांनीं देखील प्रथम तेलंगांवर कडक टीका करून नंतर कसें आपलें पाऊल मागें घेतलें हेंही वर सांगितलेंच आहे. इतरांनीं आपल्या बुद्धीप्रमाणें वाटेल तें त्याविषयीं लिहावें. कित्येक लोकांस आपली चूक कबूल न करण्यांतच मोठेपणा—कां देशाभिमान आहे असें वाटत असतें. अशा लोकांच्या टीकेचें महत्व कसलें ? आणि त्याबद्दल वाटावयाचें काय ?

खरा प्रकार म्हणजे अण्णासाहेब महाजनींनीं एकदां म्हटल्याप्रमाणें तेलंगांचे हातून जी चूक झाली तशा त्या वेळच्या बहुतेक सर्व पुढाऱ्यांच्या हातून—चुकांचें स्वरूप सारखेंच नसलें तरी—चुका होत असत. सामाजिक सुधारणेला त्या वेळीं नुकताच आरंभ झाला होता. अशा स्थितींत जुनी घडी मोडून नवी बसवितांना कित्येक जरा घसरले तर त्याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. राजाराम मोहनराय, केशव चंद्रसेन, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, किंवा आमच्या इकडचे विष्णुशास्त्री पंडित अथवा डॉ. भांडारकर यांची कर्ते सुधारक या नात्यानें योग्यता फार मोठी होती. ती योग्यता वर्तनाच्या बाबतींत तेलंगांना अगर रानड्यांना येणार नाहीं, हें कबूल केलें पाहिजे. त्यामुळें त्यांच्यावर केव्हां केव्हां झालेली टीका क्षम्य होती. परंतु या थोर पुरुषांनीं प्रथम जमीन तयार केली हें विसरून चालावयाचें नाहीं. पहिले श्रम, अडचणी व घस सोसणें वगैरे खरे कष्ट वरील थोर मंडळींनीं केले आहेत. त्याचा फायदा आम्ही हल्लींच्या पिढींतले लोक घेत आहोंत.

तेलंग किंवा रानडे यांच्या मतांत व वर्तनांत केव्हां केव्हां मेळ घालतां येत नसे याचीं कारणें न्या. रानडे यांनींच एका प्रसंगीं सांगितलीं आहेत, तीं अगदीं यथार्थ आहेत. त्यासंबंधाचा इकडे अधिक विस्तार करीत नाहीं. पण त्याचा तात्पर्यार्थ असा होता. ता. ६–१०–९३ रोजीं मुंबईस जी तेलंगांच्या स्मारकासंबंधाची सभा झाली त्यांत अनेक गृहस्थांचीं भाषणें झालीं. त्यांत न्या. रानडे यांनीं केलेलें भाषण फार महत्वाचें होतें. सामाजिक सुधारणेच्या सुरवातीस प्रथम कांहीं लोकांचें लौकिक दृष्टीनें कसें दुटप्पी वर्तन—divided life—असे हें सांगून त्याबद्दलची रानड्यांनीं कारणमीमांसा केलेली आहे. सुधारणेच्या दृष्टीनें मंडळींचे तीन वर्ग होते. एकाला आपली पूर्वीची जी स्थिति होती तीच चांगली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होती असें वाटत असे व त्यांतच राहण्यांत त्याला संतोष असे. त्यांत कोणताही फरक करणें त्याला पसंत नव्हतें व " इतरांशीं आपल्यास काय करावयाचें आहे ?" अशीच त्या वर्गाची साधारणतः वृत्ति असे. दुसरा वर्ग होता त्याला वाटे कीं जुन्या गोष्टींतच खितपत पडून राहून समाजाची केव्हांही प्रगति होणार नाहीं. तो समाज सोडून—निदान जुन्या चाली, जुन्या कल्पना, जुन्या समजुती—ज्यांनीं देशास हल्लींची अवनत स्थिति आणली आहे—त्या कायमच्या सोडल्याशिवाय आपल्यास आतां तरणोपाय उरला नाहीं अशी या दुसऱ्या वर्गाची पक्की खात्री झाली होती. याबद्दल रानडे म्हणालेः—

"Between these extreme views, there are a small number among us who while they revere their past, would see it gradually adapt itself to the new circumstances with which it has pleased Providence to surround us, as we believe, for our own ultimate good. We cling to the past and yet would keep our hold on the future. We are thus often liable to be misunderstood by friends and foes alike."

म्हणजे तिसरा एक वर्ग होता. त्याला वाटे कीं जुन्याशीं असा कायमचा संबंध तोडून उपयोगी नाहीं. त्याची अशी समजूत कीं, पूर्वीच्या चांगल्या गोष्टी राखल्याच पाहिजेत व पुढें पाऊल टाकण्याकरितां नवीन उद्योगही केला पाहिजे. याच वर्गातले तेलंग हे एक होते. पहिल्या वर्गातील माणसांस दुसऱ्या लोकांशीं संबंध ठेवावयाचाच नसतो. अर्थात् दोहोंमध्यें खडा जंगी माजण्याचा संभव कमी. दुसऱ्या वर्गातील लोकांनीं जुन्यांशीं संबंधच तोडल्यामुळें, जो सोक्षमोक्ष व्हावयाचा तो नवीन मार्गानेंच होवो असें म्हणून तो वर्ग निर्धास्तच असतो. तिसऱ्या वर्गातील लोकांना मात्र बराच त्रास सोसावा लागतो. त्याला जुन्या लोकांनाही सोडावयाचें नसतें व नवीनांचाही शक्य तेवढा स्वीकार करावयाचा असतो. अशा स्थितींत गैरसमजुतीचे प्रकार, टीकेचे प्रसंग हे यावयाचेच. त्यामुळें कांहीं लोकांचें वर्तन, अल्प काल कां असेना, दुटप्पीपणाचें आहे असें लोकांस साहजिकच वाटतें. हा प्रकार थोडासा अपरिहार्य आहे. निदान तेलंग-रानड्यांच्या वेळीं तरी तो अपरिहार्य होता. तो तसा आतां राहिला आहे असें वाटत नाहीं. प्रस्तुत काळीं सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत लोकांचे विचार पुढें गेलेले आहेत. अर्थात् तसे प्रसंग या दिवसांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येण्याचा संभव नाहीं. असो. तेलंग-रानड्यांच्या हातून एक दोन वेळां त्यांच्या तत्वाप्रमाणें वर्तन घडलें नाहीं, म्हणून त्या तत्वाविषयीं त्यांच्या मनाची खात्री झालेली नव्हती अगर ते लोकांना भीत असत असा त्याचा अर्थ करावयाचा नाहीं. त्याच भाषणांत रानडे म्हणाले:—

"It was not strictly correct to say that men like Mr. Telang paused and halted from want of earnestness or from fear of offending people. Those who live in the past secure popularity. Those who bury their past obtain ease. Men like Telang and others obtain neither ease nor popularity by the very fact that they can neither hold by the past nor forget it altogether. This is the difference in our points of view."

त्यामुळें त्यांना त्या वेळेपुरती घरच्या परिस्थितीपुढें मान वांकवावी लागते. न्या. रानड्यांना वडिलांच्या हट्टामुळें पुनर्विवाह न करतां एका लहान मुलीशीं लग्न कसें करावें लागलें व विष्णुशास्त्री पंडितांना घरीं मेजवानीस बोलाविलें म्हणून रानड्यांचा व त्यांच्या वडिलांचा संबंध अगदीं कसा तुटून जाण्याच्या बेतांत आला होता हें कै. श्री. रमाबाई रानडे यांनीं आपल्या "आठवणींत" अति सुंदर रीतीनें दाखविलें आहे. तें जरूर तर वाचकांनीं अवश्यमेव वाचावें. तोच प्रकार तेलंगांच्या बावतींतला. घरच्या मंडळींनीं मुलींचें लग्न करून टाकण्याविषयीं आग्रह चालविला असतां त्यांना साफ "नाहीं" असें मरणोन्मुख झालेला कोणता मनुष्य म्हणूं शकेल? बरें, मुलीचें लग्न झालें तरी आपल्या हातून चूक होत आहे अशी तेलंगांना केवढी तीव्र जाणीव होती? आमच्या मतें तेलंगांच्या किंवा रानड्यांच्या आयुष्यांतले हे प्रसंग अत्यंत हृदयद्रावक असून त्यावरून ते आत्यंतिक तत्वनिष्ठेमुळें परिस्थितीशीं कसे धैर्यानें झुंजत होते हें स्पष्ट रीतीनें दिसून येतें. वडील माणसांकरितां जड मनानें तत्वनिष्ठेला मुकणें यांत एक प्रकारचा स्वार्थत्यागच आहे असें कोण म्हणणार नाहीं? असो. त्या त्या प्रसंगीं त्यांच्यावर कित्येकांनीं कडक टीका केली ती त्यांच्या दृष्टीनें क्षम्यच होती, व त्याबद्दल टीकाकारांना मुळींच दोष देतां येत नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्या. रानड्यांनीं वरीलप्रमाणें न्या. तेलंगांच्या स्मारक सभेच्या संधीचा उपयोग करून जी कारणमीमांसा केली ती अगदीं यथार्थ होती हें वर सांगितलेंच. पण त्यायोगें त्यांनीं आपल्यावरील एक दोन प्रसंगांसंबंधानें जाहीर रीतीनें खुलासा केला असेंही म्हणण्यास हरकत नाहीं. तात्पर्य, तेलंगांनीं किंवा रानड्यांनीं सामाजिक बाबतींत आपल्या हातून कधीं दांभिकपणा होऊं दिला नाहीं कीं, त्यांनीं लोकांची दिशाभूल केली नाहीं हेंच विशेष आहे. त्यांनीं आपण पतकरलेली कामगिरी एकनिष्ठेनें करण्याचा प्रयत्न केला, व आपाततः आपल्या हातून चूक झाल्यास ती त्यांनीं प्रांजल मनानें कबूल केली, यामध्येंच त्यांच्या वर्तनाचें खरें रहस्य आहे.

तेलंगांनीं सामाजिक सुधारणाविषयक तत्वांचा लेख, व्याख्यानें व पुस्तकें यांच्या द्वारें प्रसार केला, हें तर झालेंच, परंतु दुसरा एक सुधारणाविषयक सत्कल्पनांचा प्रसार करण्याचा मार्ग असतो. त्याचाही तेलंगांनीं उपयोग केला होता. सुधारणा तत्वांविषयीं किंवा तीं प्रतिपादन करणाऱ्याविषयीं लोकांत गैरसमजुती उत्पन्न करण्याची कित्येकांची—जाणून किंवा न जाणून—रीत असते. अशा लोकांच्या कृतींतील दोषाविष्करण करून जनतेस खरा मार्ग दाखविणें हा एक सुधारणा करण्याचाच मार्ग आहे. त्या मार्गाचाही तेलंग केव्हां केव्हां अवलंब करीत असत.: सन १८९१ सालीं मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कुलांत नव्या व जुन्या विद्यार्थ्यांचें संमेलन "Elphinstonians' Gathering" झालें. त्यावेळीं मुख्य भाषण प. वा. डॉ. आर. के. कीर्तिकर यांचें झालें. विषय "विचार स्वातंत्र्य" (Freedom of Thought) हा होता. अध्यक्षस्थानीं न्या. तेलंग होते. डॉ. कीर्तिकर हे स्वतः विलायतेस जाऊन आले होते. त्यांचें वर्तन शुद्ध सुधारकांच्या सारखेंच होतें. म्हणजे सामाजिक सुधारणा झाली पाहिजे हें ते वस्तुतः वर्तनानेंच दाखवीत होते. तरी ते जुन्याचीच नेहमीं तरफदारी करीत असत. मनास वाटलें तर एकादे दिवशीं ते देवळांत बसून देवापुढें पुराणही सांगत असत. असा त्यांचा एकंदरींत प्रकार असे. त्याचेंच प्रतिबिंब त्यांच्यावरील भाषणांत उमटलें होतें. कीर्तिकरांनीं आपलें भाषण लिहून आणलें होतें. डॉ. कीर्तिकरांच्या मतें समाजसुधारक ज्या मार्गानें सुधारणेचें काम चालवीत होते तो चुकीचा होता. ते म्हणाले,

"There were some men who wished to borrow everything from the new civilization and engraft it on the old, forgetting that the religions of this

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

country were ingrained in their constitutions and bound up with all important social surroundings. The new civilization would make light of such factors."

म्हणजे नवीन सुधारणा वरी नव्हे. जुनीच चांगली आहे. स्त्रियांना समत्वाच्या तत्वावर वागविण्याची कल्पनाही डॉक्टरांना पसंत नव्हती. आमच्या देशांत मोठमोठ्या सुधारणा—civilizations—होऊन गेल्या आहेत. त्या टाकून नवीन सुधारणेचें ग्रहण करण्यापूर्वी विचार करा असें व्याख्याते श्रोत्यांस म्हणाले. सर्व जातींच्या व धर्मांच्या लोकांनीं वर्षांतून एक वेळ एकाच पंक्तींत जेवण्यास हरकत नाहीं. परदेशगमनास उत्तेजन देऊं नये. कारण त्यायोगें देशाभिमान व धर्माभिमान नष्ट होतात. वगैरे वगैरे. अशा अर्थाचें कीर्तिकरांचें भाषण झालें. शेवटीं अध्यक्षाचें—न्या. तेलंगांचें भाषण झालें. त्यांनीं प्रथमच सांगितलें कीं, डॉ. कीर्तिकारांच्या भाषणांतील कांहीं भागांविषयीं आपला मतभेद आहे व त्यांची एकंदरींत विचारसरणी आपणांस पसंत नाहीं. कारण ती प्रगतीला पोषक नसून पिच्छेहाटीची दर्शक होती. स्त्रियांना समत्वाच्या तत्वावर कां वागवूं नये? देवानें सर्वांनाच बुद्धि दिली आहे. त्या बुद्धीचा विकास होऊं देण्याची संधि पुरुषास असावी व स्त्रियांस मिळूं नये हा पुरुषांचा आप्पलपोटेपणा नव्हे काय? तसेंच पुरुषास—त्याचें वय कितीही असलें तरी—वाटेल तितक्या बायका, एकाच वेळीं किंवा एक मेल्यावर दुसरी याप्रमाणें—करण्याची मुभा असावी आणि बायकांना मात्र—त्यांचें वय कितीही लहान असलें तरी—एक पति मेल्यावरसुद्धां दुसरा करण्याची सवड नसावी याला न्याय म्हणावयाचा कीं आप्पलपोटेपणा? कीर्तिकरांचें म्हणणें कीं, सुधारणा म्हणजे क्रांति होय. तेलंग त्यावर म्हणाले, नवीन परिस्थिति आणि जुन्यांत तदनुसार जरूर ते फेरफार हें गाडें सृष्टिक्रमाप्रमाणें चालावयाचेंच आहे. त्यांत क्रांति ती काय झाली? सृष्टिक्रमाच्या विरुद्ध जाणारे मात्र क्रांति उत्पन्न करतील. तेलंगांचे शब्द असेः—

"If any revolution took place in India, it would not be the work of those who wanted to go ahead in matters social and religious, but of those who blindly tried to nip in its very bud every movement

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

for reform." "Modern civilization did not bring with it peace, but a sword to fight for justice."

कोणी म्हणेल कीं, मग न्यायाच्या नांवाखालीं अन्याय होतील? तेलंगांनीं विचारलें कीं, धर्माच्या नांवाखालीं आमच्या देशांत अन्याय झाले नाहींत काय? अद्यापि होत नाहींत काय? असो. तेलंगांनीं म्हटलें कीं, कीर्तिकरांनीं फक्त एका बाजूनें विचार केला होता. दुसरी बाजू पाहिली नव्हती. परदेशगमनाविषयीं तेलंगांनीं आपला कलकत्त्यास आलेला अनुभव सांगितला. तेलंग—एजुकेशन कमिशनच्या निमित्तानें—कांहीं दिवस कलकत्त्यास होते. त्या मुदतींत एका मोठ्या बंगाली गृहस्थाशीं आपलें संभाषण झालेलें त्यांनीं सांगितलें. त्या गृहस्थांस इंग्लंडास जाणें, तेथें राहाणें, इंग्लिश लोकांसारखा पोषाख करणें वगैरे सर्व गोष्टींत धर्म गेला, देशाभिमान बुडाला असें वाटत होतें. तेलंगांनीं उमेश्चंद्र बानर्जी, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, मनमोहन घोस वगैरे लोक इंग्लंडांत कांहीं दिवस राहिल्याचें सांगितलें. त्यावर त्या बंगाली गृहस्थांनीं वरील सर्व लोकांना देशाभिमान नाहीं, ते देशाचे शत्रु होते असें चक्क सांगितलें! त्या दृष्टीनें खुद्द डॉ. कीर्तिकर व स्वतः तेलंग हे देश-द्रोहीच ठरत होते असें तेलंगांनीं सांगितलें. कारण कीर्तिकरांनीं सर्वच साहेबी पोषाख केला होता! व तेलंगांनीं बूट, पाटलोण वगैरे कपडे घातलेले होते! एका शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे ज्यांना मुळीं प्रगतिच नको असते, अशा लोकांच्या ह्या वर सांगितलेल्या कोट्या होत असें तेलंगांनीं सांगितलें व आपलें भाषण संपविलें.

तेलंगांचें तें भाषण चांगलेंच झालें. त्या वेळीं सुदैवानें आम्ही स्वतः हजर होतों. तेलंगांची वक्तृत्वशक्ति व त्यांचें इंग्लिशभाषाप्रभुत्व हीं प्रसिद्धच होतीं. पण ज्या तत्वांसंबंधीं एकदां मनाची खात्री झाली व ज्याला अनुसरून आपण व आपले मित्र उक्तीच्या व कृतीच्या योगानें यथाशक्ति वागत आहों अशा तत्वांविषयीं बोलण्याचा प्रसंग आला म्हणजे तेलंगांचें वक्तृत्व जास्तच खुलत असे. असाच प्रसंग सदरील संमेलनाच्या वेळचा होता. तेलंगांच्या वक्तृत्वाचा ओघ सारखा सुमारें एक तासभर चालला होता. हायस्कूलचा खालचा दिवाणखाना नव्या जुन्या विद्यार्थ्यांनीं गच्च भरून गेला होता. श्रोते मंडळींत चंदावरकर, डॉ० भालचंद्र, विष्णुपंत भाटवडेकर वगैरे लोक हजर होते व अध्यक्षांचें भाषण चाललें असतां मधून मधून श्रोतृगणांतून पसंतीदर्शक टाळ्या झडत होत्या. कांहीं श्रोत्यांचा तेलंगांचें वक्तृत्व पाहून उत्साह इतका वाढला होता कीं त्यांपैकीं कित्येकजण आपल्या खुर्च्यांवरून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उठून नुसते अध्यक्षांचें भाषण ऐकत उभेच राहिले होते व कांहीं तर एकमेकांच्या हातावर टाळ्या देऊं लागले होते. फक्त डॉ. कीर्तीकरांची मनःस्थिति मात्र त्यांच्या भाषणांतील अध्यक्षांनीं दोषाविष्करण चालविलेलें असल्यामुळें चमत्कारिक झाली होती असें त्यांच्या चेहऱ्यावरून दिसत होतें. असो. त्या प्रसंगीं मुख्य वक्त्याचें भाषण सामाजिक सुधारणेला विरोधक व अध्यक्षांचें भाषण सुधारणेला पोषक झाल्यामुळें दुसऱ्या दिवशीं "टाइम्स" मध्यें एक उग्र लेख येऊन त्यांत तेलंगांची स्तुति व डॉ. कीर्तीकरांवर टीका करण्यांत आली होती. असो. तात्पर्य, स्वतः सुधारक असून अगर सुधारणातत्वाप्रमाणें वागणारे असूनही कोणी मनुष्य बाहेरून—कोणत्याही कारणास्तव असो—वेळीं अवेळीं जुन्याची अवास्तव तरफदारी केल्यास त्यायोगें दांभिकपणाची तर वृद्धि होतेच, पण जनतेचीही दिशाभूल होण्याचा संभव असतो. अर्थात् अशा प्रयत्नाचा जिकडचा तिकडे व जेव्हांचा तेव्हां निषेध झाला पाहिजे, व तशा प्रकारें तेलंग हे वेळ आल्यास निषेध करून सुधारणेचें काम सुकर करीत असत.

तेलंगांच्या घरची परिस्थिती सामाजिक सुधारणेला अनुकूल नव्हती व त्यामुळें तो एक आपल्या बाजूला कमीपणा होता ही गोष्ट ते पूर्ण जाणून असत. त्यामुळें ते फार जपून वागत असत व आपण होऊन पुढें येऊन ते कोणतीही सुधारणाविषयक जबाबदारी आपल्यावर घेत नसत. या कामीं न्या. रानडे हे त्यांच्यापेक्षां चार पावलें पुढें गेलेले होते. सन १८७० सालापासून पुढें—किंबहुना त्याच्या पूर्वींही—महाराष्ट्रांत निघालेल्या बहुतेक सर्व चळवळींशीं रानड्यांचा प्रत्यक्ष व निकट संबंध असे. सन १८८७ पासून पुढें सुमारें पंधरा वर्षेपर्यंत तर सामाजिक परिषदेचे ते केवळ अंतरात्मा होते व त्यामुळें देशांतील बहुतेक सर्व प्रांतांतून त्यांच्या दोन दोन, तीन तीन वेळां खेपा झाल्या होत्या. अर्थात् सुधारणाद्वेष्ट्यांना त्या दीर्घ कालांत "सामाजिक परिषद व न्या. रानडे" हा कायमचा टीकाविषय होऊन राहिला होता.

तेलंगांवर लोकांची अतिकडक टीका झाली ती फक्त दोन प्रसंगीं. सन १८९१ सालीं ते डॉ. भांडारकरांच्या येथें पुनर्विवाहाला हजर राहून जेवणास बसले नाहींत त्या वेळीं एकदां लोकांनीं टीका केली व सन १८९३ मध्यें त्यांच्या अंतकाळाच्या थोडे दिवस पूर्वी त्यांनीं आपल्या अल्पवयी मुलीचें लग्न केलें त्यावेळीं एकदां लोकांनीं त्यांचेवर टीका केली. पण या दोन्ही प्रसंगांविषयींचा जरूर तो खुलासा वर आलाच आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामाजिक सुधारणेबद्दल तेलंगांना कळकळ ही होतीच, व तिच्या आवश्यकतेबद्दल मनाची खात्री झाल्यावर ती आचरणांत—आपल्या कुटुंबांत—आणण्याइतका ते मनाचा निग्रहही करूं शकत. त्यांनीं मिस्टर मलबारींना दिलेल्या उत्तरांत बालविवाहाच्या बाबतींत जी सुधारणेची—विवाहविधीपेक्षां प्रथम गर्भाधानविधीचा कालच पुढें ढकलण्याबाबतची—दिशा दाखविली होती ती सुधारणा त्यांनीं स्वतःच्या बाबतींतच अंमलांत आणली होती ! त्यांच्या बाबतींत गर्भाधानविधीची वेळ आली तेव्हां त्यांचा अभ्यासक्रम पुरा व्हावयाचाच होता. तो पुरा होईपर्यंत तो विधि पुढें ढकलण्याबद्दल तेलंगांनीं आपल्या आईला निक्षून सांगितलें, व अखेर ते अभ्यासक्रम पुरा होईपर्यंत कडकडीत ब्रह्मचर्यव्रत पाळून राहिले ! असे हल्लींच्या तरुण मंडळींपैकीं किती जण राहूं शकतील ? तथापि सामाजिक बाबतींत ते आपल्या वडीलमाणसांच्या इच्छेविरुद्ध सहसा जात नसत, हें खरें.

वर सांगिल्याप्रमाणें जरी तेलंगांच्या हातून आचरणाच्या बाबतींत चूक झाली तरी सुधारणेच्या आवश्यकतेविषयीं झालेली त्यांच्या मनाची खात्री व त्या कामीं शक्य तें सहाय करण्याची त्यांची असलेली तयारी या गोष्टीविषयीं सुधारक मंडळींना कधींच शंका वाटली नसल्यामुळें ते तेलंगांना आपले एक पुढारी मानीत असत व तेलंगही त्यांचीं उदाहरणें पाहून आपल्या अंगीं जास्त धैर्य येईल असा यत्न करीत असत. या बाबतींतले कै. चंदावरकरांचे उद्गार अत्यंत अर्थसूचक होते व ते मागें बावीस प्रकरणांत दिलेले असल्यामुळें त्यांची इकडे पुनरुक्ति करीत नाहीं.

तेलंग हे आपल्या काळीं मुंबईंत सर्वतोपरी एक पुढारी होते. ते सन १८९१ मध्यें जी "विधवा विवाह संस्था" (Widow-Remarriage Association) निघाली तिचे अध्यक्ष होते. इतर कांहीं संस्थांशीं त्यांचा संबंध होता. तसेंच ते हिंदु, मुसलमान, पारशी, युरोपीयन वगैरे सर्व धर्मांच्या व जातींच्या लोकांशीं स्नेहानें वागत असत. पण ते कधींही अशा अन्य धर्मीय लोकांच्या घरीं चहा, कॉफी अगर मेजवान्या याकरितां गेले नाहींत व अशा मंडळींना आपल्या घरींही त्यांनीं कधीं बोलाविलें नाहीं ! लॉर्ड रे, सर रेमंड वेस्ट, सर विल्यम वेडरबर्न ही तेलंगांची स्नेही मंडळी असे. पण त्यांच्यांशीं खाण्यापिण्याचे प्रसंग तेलंगांना कधींच आले नाहींत. तेलंगांचा नेहमींचाच अगदीं सात्विक आहार असे. व मद्याला तर त्यांनीं अखेरपर्यंत स्पर्शही केला नाहीं. अशा माणसाचा वरील सारख्या मंड-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ळींशीं खाण्या-पिण्याचा प्रसंग येणें संभवनीयच नव्हतें. पण हिंदूंपैकीं कोणत्याही जातीच्या लोकांशीं वागतांना त्यांनीं आपला सोंवळेपणा मात्र कधीं मिरविला नाहीं हें विशेष. ते सगळ्यांशींच बंधुभावानें वागत असत.

लॉर्ड रे हे तेलंगांचे मित्र असल्यामुळें युरोपीयन मंडळींत काशीनाथपंतांचें फार वजन व चहा असे. त्या वेळचे युरोपीयन लोकांपैकीं मुंबईंतले वजनदार पुढारी म्हणजे गव्हर्नर लॉर्ड रे, कमांडर इन चीफ ड्यूक आफ कनॉट व युरोपीयन चेंबर आफ कॉमर्सचे अध्यक्ष सर फ्रँक फॉर्ब्स ॲडम हेच असत. यांच्यांशीं तेलंगांचा वरचेवर निकट संबंध येत असे. एकदां कोटांत टाउन हॉलमध्यें मोठी सभा भरली होती. प्लॅट फॉर्मवर मुंबईंतील पुढारी मंडळी बसली होती. व गव्हर्नर साहेब येतांच लेडी रे पुढें व लॉर्ड रे मागें अशी मंडळी मुख्य आसनावर जात असतां प्लॅटफॉर्मवरील पुढारी लोक उभे राहिले. त्यांत ना. तेलंग होते. लेडी रे तेलंगांजवळ येतांच जरा चार मिनिटें त्यांच्याबरोबर बोलण्याकरितां थांबल्या, व भाषण संपतांच त्या आपल्या खुर्चीवर जाऊन बसल्या. त्या तेलंगांशीं बोलत होत्या तोंपर्यंत लॉर्ड रे हे तसेच मागें उभे होते ! ही गोष्ट त्या सभेस हजर असलेल्या एका गृहस्थांकडून आम्हांस समजली. सारांश, इतका तेलंगांचा युरोपीयन लोकांशीं निकट संबंध होता तरी जेवण्याखाण्याकरितां त्यांचे येथें यांनीं किंवा यांच्या घरीं त्यांनीं येण्याजाण्याचे मात्र प्रसंग आले नाहींत हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. असो. पारशी मंडळीमध्येंसुद्धां तेलंग फार लोकप्रिय असत. ते इतके कीं, कोटांत अलेग्झांड्रा इन्स्टिटयूशनच्या आजूबाजूस संध्याकाळच्या वेळीं कांहीं पारशी मित्रांशीं त्यांच्या खांद्यावर हात टाकून गप्पागोष्टी करीत फिरत असतांना तेलंगांना आम्हीं किती तरी वेळां पाहिलेलें आहे ! तरीदेखील त्यांच्याशीं यांचे खाण्याजेवण्याचे किंवा चहा-काफीचे प्रसंग आलेले कोणीच ऐकले नाहींत !

तेलंगांच्या सामाजिक किंवा राजकीय दृष्टीनें उदार भावना असल्यामुळें हिंदु लोकांपैकीं कोणत्याही पोट जातींच्या किंवा पोटांतल्याही पोट जातींच्या संस्थांना त्यांनीं उक्तीनें किंवा कृतीनें कधीं सहसा सहानुभूतिही दाखविली नाहीं व मदतही केली नाहीं. मात्र त्यांना एक दोन वेळां कांहीं मित्रांच्या भिडेखातर अशा संस्थांतून पानसुपारीकरितां जावें लागलें होतें ! त्यांची हायकोर्ट जज्जाचे जागीं सन १८८९ सालीं जेव्हां नेमणूक झाली तेव्हां मुंबईंतील दक्षिणी ब्राह्मणसभेनें काशीनाथपंतांना पानसुपारीकरितां बोलावून त्यांचें गौरवपूर्ण अभिनंदन केलें होतें. त्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पानसुपारीला ते कांहीं स्नेह्यांच्या भिडेमुळें गेले होते. पण पुढें कांहीं दिवसांनीं मुंबईच्या "सारस्वत समूहा" कडून त्यांना पानसुपारी झाली. तेव्हां त्या संस्थेच्या आमंत्रणाचा स्वीकार करण्याचें त्यांच्या मनांत प्रथम नव्हतें. कारण इतकेंच कीं, ती जातिविशिष्ट संस्था ! परंतु मग "समूहा"च्या मंडळींनीं काशीनाथपंतांच्या वडिलांच्या मार्फत भीड घालतांच तेलंगांनीं त्या आमंत्रणाचा स्वीकार केला व ते पानसुपारीला आले. समूहाचे अध्यक्ष कै. रा. सा. नागेश विश्वनाथ पै यांनीं काशीनाथपंतांना संस्थेतर्फे देण्याचें मानपत्र वाचून दाखविलें व तेलंगांनीं त्याला समयोचित उत्तर दिलें. उत्तर देतांना तेलंगांनीं समूहाच्या मंडळीला चार उपदेशाचे शब्द सांगून आपली सुधारणा करून घ्या असें सांगितलें. मोठे लोक असतात ते कोठल्याही संस्थेंत गेले तरी तिकडील परिस्थितीचें निरीक्षण करून चालकांच्या श्रमांविषयीं उत्तेजनपर उद्गार काढतात व त्यांना चार उपदेशपर गोष्टी सांगून त्यांच्या व संस्थेच्या उत्कर्षासाठीं झटण्याची दिशा दाखवीत असतात. ह्या आपल्या कर्तव्यांत न्या. तेलंग कधीं चुकत नसत. न्या. रानडेही असेच वागत असत, व सर फरोजशहा हेही असेंच करीत असत. पण त्यासंबंधाचा विस्तार आतां नको.

प्रकरण सत्ताविसावें.

तत्कालीन राजकीय परिस्थिति.

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या सुमारें तीस वर्षांत मुंबई इलाख्यांत ज्यांनीं अनेक प्रकारच्या सार्वजनिक चळवळी केल्या त्यांत काशीनाथपंत तेलंग यांची प्रमुखत्वानें गणना होते. त्या वेळचे मुंबईतील मुख्य पुढारी म्हणजे डॉ. भाऊ दाजी, दादाभाई नवरोजी, नवरोजी फर्दुनजी, रा. सा. मंडलीक, फरोजशहा मेथा, तेलंग, बद्रुद्दीन तय्यबजी हेच होत. तेलंगांच्या कामाचें स्वरूप वाचकांच्या पुरें लक्षांत यावें म्हणून पूर्वीचा थोडासा इतिहास देऊन त्या वेळीं खरी काय स्थिति होती याचें वर्णन देणें जरूर आहे.

सन १७६५ सालापूर्वी ईस्ट इंडिया कंपनीला आपणांस हिंदुस्थान देशांत कांहीं सत्ता मिळेल याची चांगलीशी कल्पनाही नव्हती. त्या सालीं कंपनीला जेव्हां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिल्लीच्या बादशहाकडून दिवाणीचा अधिकार देण्यांत आला, तेव्हां मग सत्तेचा प्रश्न उत्पन्न झाला. पुढें मग सन १७७३ व १७८४ च्या कायद्यांच्या योगानें कंपनीच्या गव्हर्नर जनरलास कायदे करण्याचा अधिकार देण्यांत आला. त्यामुळें त्यानें केलेल्या नियमांसच कायद्याचें स्वरूप येऊं लागलें. त्यानंतर सन १८३३ च्या कायद्यानें गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारी कौन्सिलमध्यें एक "कायदे पंडित" नेमण्यांत येऊन हिंदी लोकांना देखील सरकारी हुद्याच्या जागांवर नेमण्याचा मार्ग खुला करण्यांत आला. ही स्वराज्याच्या मार्गावरील पहिली मजल होय. पुढें १८५७ च्या बंडानंतर महाराणी सरकारानें या देशाची सर्व सत्ता कंपनीच्या हातांतून काढून आपल्या हातांत घेतली, व त्याप्रमाणें सन १८५८ सालीं जाहीरनामा काढण्यांत येऊन लोकांस जाहीर करण्यांत आलें. इतकेंच नव्हे, तर त्या जाहीरनाम्याच्या द्वारें महाराणी सरकारानें मागील सन १८३३ च्या कायद्याच्या अन्वयें हिंदी लोकांस युरोपीयन लोकांच्या बरोबरीनें वागवूं असें वचन दिलें आहे. त्यामुळें तो जाहीरनामा म्हणजे हिंदुस्थानांतील लोकांच्या हक्कांची एक सनद आहे असें मानण्यांत येत असतें. तथापि कायदे मंडळ म्हणून त्या वेळीं निराळी संस्था नव्हती. ती पुढें सन १८६१ मध्यें निर्माण करण्यांत आली, व त्यांत युरोपीयन व हिंदी लोकांचे प्रतिनिधि नेमण्यांत येऊं लागले. सिव्हिल सर्व्हिसचे लोक निवडण्याकरितां मग विलायतेंत परीक्षा घेण्यांत येऊन त्यांत हिंदी लोकांचा प्रवेश होऊं लागला. त्याच्यापुढें मग सुमारें तीस वर्षेपर्यंत देशांत राजकीय दृष्टीनें लोकांत खळबळ उत्पन्न करण्यासारखी महत्वाची गोष्ट घडली नाहीं. लोकांत शिक्षणप्रसार हळूहळू होऊं लागला होता. अर्थात् जनतेंत आपल्या राजकीय हक्कांची अद्याप तितकी जाणीव उत्पन्न झाली नव्हती. त्यामुळें लोकांची चळवळ म्हणजे स्थानिक स्वराज्य, मीठाचा कायदा वगैरे केवळ किरकोळ स्वरूपाची असे. लोकमत खवळून जाण्यास तशीं कांहीं कारणें लागतात. तीं सन १८७६ सालीं हिंदुस्थानांत लॉर्ड लिटन हे व्हाइसरॉय म्हणून आल्यानंतर घडूं लागलीं व लोक खडबडून जागे होऊं लागले. त्या वेळीं विलायतेंत डिझरायली हे मुख्य प्रधान असून लॉर्ड सॅलिसबरी हे हिंदुस्थानचे सेक्रेटरी ऑफ् स्टेट होते. अशा वेळीं लॉर्ड लिटन हे इकडे व्हाईसरॉय म्हणून आल्यामुळें देशांत एकामागून एक लोकांस जाणवतील अशीं अन्यायाचीं व जुलमी कृत्यें सरकारकडून घडूं लागलीं. देशी वर्तमानपत्रांवर त्यांचीं तोंडें बंद-करण्याकरितां मुस्कटदाबीचा कायदा लादण्यांत आला. आयात मालावरील जकात

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उठविण्यांत आली. मीठावरील कर वाढविण्यांत आला. "लायसन्स टॅक्स" म्हणून एक नवीन कर बसविण्यांत आला. अफगाणिस्थानची लढाई सुरू करण्यांत आली. इकडे जनतेच्या दुर्दैवानें सन १८७७-७८ सालीं देशांत भयंकर दुष्काळ पडून मनस्वी लोकहानि झाली. तरी हीं संकटें निवारण्याची सरकारकडून चांगली उपाययोजना झाली नाहीं. अशा कारणपरंपरेमुळें हिंदुस्थानचे लोक एकदम खडबडून जागे झाले व त्यांनीं जंगी चळवळ केली. देशांत वस्तुतः शिक्षणप्रसार मोठ्या प्रमाणावर अद्यापि झाला नव्हता व सार्वजनिक चळवळींत लोक अद्याप तरबेज झाले नव्हते. तरी अशा स्थितींत आमच्या तत्कालीन पुढाऱ्यांनीं सार्वजनिक चळवळ केली व त्या कामामध्यें त्या वेळच्या बऱ्याच युरोपीयन लोकांची मदत झाली, हें कबूल केलें पाहिजे. पुढें सन १८८० सालीं विलायतेंतील कॉन्झर्व्हेटिव्ह प्रधान मंडळ बदलून ग्लॅडस्टन साहेब मुख्य प्रधान झाले, व त्यांनीं त्याच सालीं लॉर्ड रिपन यांस इकडे व्हाईसराय म्हणून पाठवून दिलें, हे उदारधी गृहस्थ इकडे आल्यापासूनच लौकिक दृष्टीनें राज्यकारभाराचें स्वरूप बदलूं लागलें. रिपन साहेब देशांत आल्याबरोबर त्यांनीं प्रथम मुस्कटदाबीचा-Gagging Act-रद्द केला. स्थानिक स्वराज्यासंबंधाचा आपला ठराव प्रसिद्ध केला. अफगाणिस्थानाशीं चालू असलेली भानगड मिटवून तिकडील ब्रिटिश सैन्य परत बोलाविलें. मीठावरील कर कमी केला. शिक्षणप्रसाराविषयीं चौकशी करण्याकरितां एक कमिशन नेमलें व राणीच्या जाहीरनाम्यांतील तत्वावरहुकूम युरोपियन व हिंदु यांचे समान हक्क स्थापन करण्याच्या इराद्यानें इल्बर्ट बिल पुढें आणलें. यासंबंधाचा विस्तार पुढील प्रकरणांत येईलच. पण इकडे मुख्य सांगण्यासारखी गोष्ट हीच कीं रिपनसाहेबांची कारकीर्द सुरू झाल्यापासूनच "आपण जरा उदार वातावरणांत आहों" असें हिंदी लोकांस वाटूं लागलें व त्यांच्या राजकीय आकांक्षांना अंकुर फुटूं लागले. याचा परिणाम पुढें सन १८८५ सालीं राष्ट्रीयसभेच्या स्थापनेंत झाला, व देशांतील राजकीय चळवळ व्यवस्थितपणें सुरू झाली. राष्ट्रीयसभेनें प्रथम कायदेकौन्सिलें सुधारण्याचाच प्रश्न हातीं घेतला आणि त्या दिशेनेंच खटपट चालविली. त्या कामीं आमच्या लोकांस पुढें खुद्द इंग्लंडांतल्याच कांहीं उदारधी मंडळीची मदत झाली हें प्रथम सांगितलें पाहिजे. त्यांपैकीं हेनरी फॉसेट, जॉन ब्राइट व चार्लस ब्रॅडला यांचीं नांवें आधीं सांगितलीं पाहिजेत. ब्रॅडलॉ साहेब तर सन १८८९ सालीं मुंबईस भरलेल्या पांचव्या राष्ट्रीय सभेंत हजर होते व त्यांच्या समक्षच कायदेकौन्सिलाच्या सुधारणेबाबतच्या ठरावावर सभेंत वादविवाद झाला. त्यासंबंधाचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मग एक कच्चें बिल तयार करण्यांत येऊन तें ब्रॅडला साहेबांच्या स्वाधीन करण्यांत आलें. ते त्या वेळीं पार्लमेंटचे सभासद होते व त्यांनीं आपण विलायतेंत परत गेल्याबरोबर तें बिल पार्लमेंटमध्यें सादर करतों असें सांगितलें. इकडे लोकांची इतकी तयारी झाल्याबरोबर त्या वेळच्या नोकरशाहीचें धाबें दणाणलें, व तिकडे सेक्रेटरी ऑफ स्टेट लॉर्ड क्रॉस यांनींच एक कायदेमंडळाच्या सुधारणेचें बिल तयार करून पार्लमेंटपुढें आणलें. पुढें मुंबईच्या राष्ट्रीयसभेंत ठरल्याप्रमाणें आमचें एक प्रतिनिधिमंडळ विलायतेंत गेलें व त्यांनीं तिकडे व्याख्यानांची व भाषणांची झोड चालविली. त्यांत उमरावतीचे मोरोपंत जोशी व मुधोळकर होते, मुंबईचे दादाभाई होते, कलकत्त्याचे सुरेंद्रनाथ बानर्जी होते, मद्रासचे नॉर्टन होते. खुद्द ह्यूम व वेडरबर्न हे तर होतेच होते. इंग्लंडमध्यें या मंडळींनीं खुद्द ग्लॅडस्टन साहेबांची गांठ घेऊन त्यांना आपल्या आगमनाचा हेतु कळविला. ग्लॅडस्टन साहेबांस सर्व हकीकत ऐकून फार समाधान वाटलें व त्यांनीं पार्लमेंटमध्यें बिलाच्या द्वितीय वाचनाचे वेळीं होणाऱ्या वादविवादांत आपण भाग घेऊं असें वचन दिलें. त्याप्रमाणें ग्लॅडस्टन व ब्रॅडलॉ या दोन गृहस्थांच्या सहाय्यामुळें बिलांत निवडणुकीचें तत्व समाविष्ट करण्यांत आलें व त्या सन १८९२ च्या कायद्याच्या अन्वयें इकडील कांहीं विशिष्ट संस्थांना कायदेमंडळांत प्रतिनिधि निवडून पाठविण्याचा हक्क देण्यांत आला. ही स्वराज्याच्या वाटेंतील दुसरी मजल होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या संबंधांत पुढें सतरा वर्षेंपर्यंत कांहीं एक फेरफार झाला नाहीं. फक्त राष्ट्रीय सभेचीं अधिवेशनें चालू होतीं, सामाजिक परिषदा चालू होत्या व दुसऱ्या कांहीं किरकोळ चळवळी झाल्या. पण पुढें सन १९०५ मध्यें जेव्हां लॉर्ड कर्झन साहेबांनीं बंगाल प्रांताची, तिकडील लोकांच्या म्हणण्याकडे बिलकुल लक्ष न देतां फाळणी केली, तेव्हां सबंध बंगालचे लोक खडबडून जागे झाले व त्यांनीं अश्रुतपूर्व अशी जंगी चळवळ केली. त्याचा परंपरया इतर सर्व प्रांतांवर कमी अधिक प्रमाणांत परिणाम झाला व इंग्लंडमधील मुत्सद्दी मंडळीला बंगालच्या फाळणीचा पुन्हां विचार करावा लागला. सन १९०५ च्या अखेरीस झालेल्या निवडणुकींत विलायतेंतील कॉन्झर्व्हेटिव्ह पक्षाची नुसती दाणादाण उडाली व उदारमतवादी—लिबरल—पक्ष अधिकारारूढ झाला. तेव्हां जें प्रधानमंडळ निर्माण करण्यांत आलें, त्यांत प्रसिद्ध लॉर्ड मॉर्ले यांची हिंदुस्थानच्या सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या जागीं नेमणूक झाली. जॉन मॉर्ले यांची, ते एक विद्वान् ग्रंथकार, बर्क व मिल्ल यांचे चेले व आपल्या उत्तमोत्तम लेखांनीं इंग्लंडांतील निदान एक दोन पिढ्यांतील लोकांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जागृति उत्पन्न करणारे, म्हणून तर प्रसिद्धि होतीच, पण ते प्रसिद्ध ग्लॅडस्टन साहेबांचे केवळ उजवे हात या नात्यानें त्यांची प्रख्याति असल्यामुळें त्यांच्या नेमणुकीनें या देशांतील लोकांत साहजिकच कांहीं आकांक्षा उत्पन्न झाल्या. त्यांनीं मग त्या वेळचे व्हाइसरॉय लॉर्ड मिंटो यांना वळवून इकडील कायदेकौन्सिलच्या सुधारणेची एक योजना तयार करून ती पार्लमेंटमधून पास करून घेतली. त्या कामीं त्यांना ना. गोखले यांनीं बरीच मदत केली, हें प्रसिद्ध आहे. तोच सन १९०९ चा मॉर्ले-मिंटो यांच्या नांवानें प्रसिद्ध असलेला सुधारणा-कायदा होय. ह्या सुधारणांच्या योगानें राजकीय बाबतींत देशाचें पाऊल बरेंच पुढें पडलें. ही स्वराज्याच्या मार्गावरील तिसरी मजल होय. त्यायोगानें कायदेमंडळांत लोकनियुक्त सभासदांची संख्या वाढली, बजेटावर ठराव पास करण्याचा अधिकार मिळाला, हें तर झालेंच, पण प्रत्यक्ष व्हाइसरायच्या कार्यकारी कौन्सिलमध्यें एका हिंदी माणसाचा प्रवेश झाला ही बाब फार महत्वाची होती. ही सुधारणा घडवून आणण्याच्या कामीं मॉर्लेसाहेबांच्या मार्गांत जबरदस्त अडचणी होत्या. खुद्द सप्तम एडवर्ड बादशहा हेच त्या सुधारणेला विरुद्ध होते असें म्हणतात. पण लॉर्ड मॉर्ले हे खंबीर हृदयाचे असल्यामुळें व त्यांना मुख्य प्रधान लॉर्ड ॲस्क्विथ यांचें पाठबळ असल्यामुळें ती सुधारणा अखेर अंमलांत आली व लॉर्ड सिंह यांची व्हाइसरायच्या कौन्सिलांत—पहिले हिंदी कार्यकारी सभासद म्हणून—नेमणूक झाली. त्याच वेळीं मग बंगाल, मुंबई व मद्रास येथील गव्हर्नरांच्या कार्यकारी मंडळांत देखील एकेक हिंदी सभासद नेमला जावा हें ओघानेंच प्राप्त झालें. इतकेंच नाहीं तर खुद्द सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या कौंसिलमध्यें देखील दोन हिंदी सभासदांच्या नेमणुका झाल्या. तदनंतर पुढें सन १९१४ मध्यें युरोपांतील महायुद्ध सुरू झालें व त्यांत इंग्लंड पडल्यामुळें त्या कामीं त्याला हिंदुस्थानच्या लोकांनीं अपेक्षेबाहेर मदत केली. त्याचा परिणाम असा झाला कीं पार्लमेंटनें हिंदुस्थानाला (ता. १७ मे १९१७ रोजीं) अखेर स्वराज्य देण्याबाबतचा आपला संकल्प जाहीर केल्यामुळें त्याबरहुकूम सेक्रेटरी ऑफ स्टेट मिस्टर मॉंटेगु यांनीं हिंदुस्थानांत जातीनें येऊन निरनिराळ्या पुढाऱ्यांच्या भेटी घेतल्या व त्याप्रमाणें सुधारणांचा एक मसुदा तयार करून पार्लमेंटमध्यें सादर केला. तोच सन १९१९ चा कायदा होय. तो हिंदी लोकांच्या पदरांत पडलेला स्वराज्याचा पहिला हप्ता आहे. आतां दुसरा हप्ता काय द्यावयाचा याविषयीं सरकारांत तपास चालू आहे. त्याचें फळ काय मिळावयाचें तें थोड्या दिवसांनीं दिसेलच.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हा जो वर गेल्या सुमारें दीडशें वर्षांतील आमच्या देशाच्या राजकीय दृष्टीनें झालेल्या प्रगतीचा त्रोटक इतिहास सांगितला, त्यांतून एक दोन अत्यंत महत्वाच्या गोष्टी बाहेर पडतात. पहिली गोष्ट ही कीं, हिंदुस्थानाला कोणताही राजकीय हक्क मिळावयाचा असेल, तर तो बहुतेक करून विलायतेंतील लिबरल पक्षाकडून मिळत असतो. राष्ट्रीय सभेच्या पूर्वीच्या गोष्टी सोडून दिल्या तरी, सन १८९२ चा कायदा ग्लडस्टन-ब्रॅडलॉ यांच्या सहाय्यानेंच मिळाला. सन १९०९ चा कायदा लॉर्ड मॉर्ले यांच्यामुळें मिळाला, व सन १९१९ चा कायदा मि. मॉंटेगु यांच्यामुळें मिळाला. या गोष्टी स्पष्ट आहेत. सदहू कामीं दुसऱ्या कांहीं गोष्टी सहाय्यभूत झाल्या असतील, पण स्थूलदृष्टीनें त्यांचें तेवढें महत्व नाहीं. दुसरी गोष्ट ही कीं, प्रत्येक खेपेला लोकांस जागें करून त्यांना उद्योग करावयास प्रवृत्त करणारें एकादें दुसरें—मग तें नोकरशाहीकडून असो, किंवा नसो—असें कारण घडत असतें; व लोक त्याप्रमाणें शिकस्तीची खटपट करतात व त्याचें बहुधा फळ त्यांच्या पदरांत पडतें. सन १८९२ चा कायदा होण्यास राष्ट्रीय सभेचे श्रम कारणीभूत झाले होते. पण तिचा जन्म होण्यास ह्याच्या पूर्वीं होऊन गेलेली लिटनशाही व इल्बर्ट बिलासंबंधीं युरोपियन लोकांनीं केलेली चळवळ ह्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या होत्या, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. सन १९०९ सालच्या कायद्याला मुख्य कारणें म्हणजे बंगालची फाळणी व तदनंतरची चळवळ हींच होत; व सन १९१९ च्या कायद्याला कारणें महायुद्ध व त्यांत मदत करून हिंदुस्थानाला कांहीं तरी हक्क मिळावे म्हणून लोकांनीं केलेली चलवळ हींच होत. तिसरी महत्वाची गोष्ट ही कीं, इंग्लंडमधील लोकांची हिंदुस्थानाला कांहीं हक्क देण्याची तयारी असली तरी त्या कामीं नोकरशाही किंवा तिचे पुरस्कर्ते नेहमीं कांहीं तरी अडचणी उपस्थित करण्यास तयार असतात. सन १८९२ मध्यें मुळीं लॉर्ड क्रॉस यांनीं ब्रॅडलॉ यांच्या बिलाच्या परिणामाला भिऊन आपण होऊनच कौन्सिलच्या सुधारणेचें बिल पुढें आणल्यामुळें नोकरशाहीकडून कांहीं अडचण उपस्थित होण्याचा संभवच नव्हता. पण सन १९०९ सालच्या कायद्याला हरकत घेण्यास पार्लमेंटमध्यें स्वतः लॉर्ड कर्झन हेच तयार होते. पण खुद्द लॉर्ड मॉर्ले यांच्या वजनापुढें कर्झन यांचें तेज पडलें नाहीं. शिवाय मॉर्लेसाहेबांनीं लॉर्ड मिंटो यांस आपल्या योजनेस पूर्वींच अनुकूल करून घेतलें होतें. त्यामुळें नोकरशाहीचें किंवा कर्झनसाहेबांचें कांहींच चालण्यासारखें नव्हतें. सन १९१९ सालच्या कायद्याविषयींची हकीकत अगदीं ताजी आहे. मॉंटेगु साहेब तिकडे नवीन सुधार-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णेच्या उपाययोजनेंत गुंतले होते तर आमची नोकरशाही इकडे घाई घाईनें " रॉउलेट ॲक्ट " सारखा जुलुमी कायदा, अस्तंगत होऊं घातलेल्या कौन्सिलमधून पास करून घेण्याच्या उद्योगांत होती ! तो कायदा अखेर सर विल्यम व्हिन्सेंट यांनीं लोकमताला धाब्यावर बसवून पास करून घेतलाच; पण तिकडे मॉंटेगुसाहेब पडले खंबीर, म्हणून तो कायदा अंमलांत आणण्याचा पोरखेळ नोकरशाहीला चालवितां आला नाहीं ! अखेर एक दोन वर्षांनंतर तो कायदाही इतर कांहीं अशाच कायद्यांबरोबर रद्द करण्यांत आला ! म्हणजे तो कायदा, लौकिक दृष्टीनें गर्भावस्थेंतच मृत झाला असें म्हणण्यासही हरकत नाहीं ! त्यांत गंमत ही कीं, ज्या व्हिन्सेंट साहेबांनीं कौन्सिलमध्यें आकाशपाताळ एक करून तो कायदा मोठ्या शिकस्तीनें पास करून घेतला, त्यांनींच त्याला शेवटीं मूठमाती दिली ! आणखी एक गोष्ट इकडे लक्षांत ठेवली पाहिजे. आमच्यापैकीं कांहीं लोक जरा कोठें आपणांस थोडें अपयश आलें कीं निराश होतात. असे निरुत्साह होऊन आम्ही हात जोडून बसण्याचें कारण नाहीं. आमचा पक्ष सत्पक्ष आहे, व त्याला ब्रिटिश पार्लमेंट व मुत्सद्दी लोक ह्यांचा पाठिंबा आहे. शिवाय असल्या मोठ्या गोष्टी झटपट होत नसतात. त्याला दिनावधि लागणारच; यासंबंधांत बरोबर चाळीस वर्षांपूर्वीं ब्रॅडलॉसाहेबांनीं पांचव्या राष्ट्रीय सभेस केलेला उपदेश आम्ही नेहमीं लक्षांत ठेविला पाहिजे. ते म्हणाले :—

"I would remind you as an encouragement to you to be patient, that in England great reforms have always been slowly won. Those who first enterprised them were called seditious, and sometimes sent to jail as criminals; but the speech and thought live on. No imprisonment can crush a truth; it may hinder it for the moment, it may delay it for an hour; but it gets an electric elasticity inside the dungeon walls, and it grows and moves the whole world when it comes out."

नोकरशाहीशीं चालू असलेल्या झगड्यांत या गोष्टी आम्ही विसरून चालावयाचें नाहीं. त्या लक्षांत ठेवूनच आपणांस आपला उद्योग चालू ठेविला पाहिजे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर दिलेल्या हकीकतींतल्या सन १८७२ ते १८९३ च्या मुदतींत काशीनाथपंत तेलंगांनीं आपल्या देशाची कामगिरी केली आहे. त्या मुदतींत लॉर्ड नॉर्थब्रुक, लॉर्ड लिटन, लॉर्ड रिपन, लॉर्ड डफरीन व लॉर्ड लॅन्सडाऊन हे पांच गृहस्थ व्हाइसरायांचे जागीं एका मागून एक असे येऊन गेले असून मुंबईच्या गव्हर्नराच्या जागीं सर फिलिप वुडहौस, सर रिचर्ड टेंपल, सर जेम्स फर्ग्युसन, लॉर्ड रे व लॉर्ड हॅरिस हे पांच आपआपल्या मुदतीपर्यंत अधिकारावर होते. त्या वीस बावीस वर्षांच्या काळांत देशांत अनेक प्रश्न निघाले; अनेक चळवळी झाल्या; अनेक जुन्या संस्थांचें पुनरुज्जीवन झालें; अनेक नव्या संस्था निर्माण झाल्या. पण यांपैकीं बहुतेक सर्वांत तेलंगांचें प्रमुखत्वानें अंग होतें. त्यासंबंधांत यांनीं इतकीं भाषणें केलीं कीं तीं सर्व एके ठिकाणीं केल्यास तो एक मुंबईतील सार्वजनिक कामांचा कित्येक वर्षांचा इतिहासच होईल! सर रेमंड वेस्ट हे म्हणतातः—

"To record his speeches and to describe the occasions of them, would be in a manner to epitomize the political life of Bombay for many years."

त्यांत लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे तेलंगांना प्रथमपासूनच सार्वजनिक कामें करण्याची हौस असल्यामुळें त्याकरितां त्यांनीं कॉलेजांत ते होते तेव्हांपासूनच तयारी केली होती. पण यासंबंधाचें मागील एका प्रकरणांत विवेचन झालेलें असल्यामुळें त्याची इकडे द्विरुक्ति करीत नाहीं. त्यांचें मुख्य धोरण हें होतें कीं, देशांत इंग्रेजांची सत्ता झाल्यापासूनच आमचे लोक आपल्या दीर्घ निद्रेंतून जागे झाले आहेत, व आमची आम्हांस आतांच कोठें थोडीशी ओळख पटत चालली आहे. ती ओळख अद्यापि पुरी पटली नाहीं. ती पटेपर्यंत आम्हांस इंग्लिश लोकांचा सहवास हवाच आहे. अर्थात् इंग्लिश लोकांची सत्ता इकडे आणखी कांहीं काळपर्यंत असणें जरूर आहे. आम्हांस या राज्यांत कांहीं हक्क आहेत. तशींच आमचीं कांहीं कर्तव्येंही पण आहेत. हक्कांकडेच केवळ लक्ष ठेऊन कर्तव्यांकडे दुर्लक्ष करणें बरोबर नाहीं. आम्हीं आपलीं कर्तव्यें जसजशीं बजावूं तसतसे आम्हांस अधिकाधिक हक्क मिळत जातील, अशीं आम्हांस राजाकडून, पार्लमेंटकडून, व इतर अधिकारी लोकांकडून वचनें मिळालीं आहेत. अर्थात् ते हक्क मिळविण्याचे सनदशीर मार्ग आम्हांस खुलेच आहेत; व त्या हक्कांकरितां भांडण्यास किंवा चळवळ करण्यास या राज्यांत मुबलक वाव आहे. याप्रमाणें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपल्या हक्कांची व आपल्या कर्तव्यांची जाणीव त्या वेळच्या सर्व पुढाऱ्यांत होती व त्याप्रमाणें ते आपल्या सर्व चळवळी चालवीत असत. त्या वेळचे मागें सांगितल्याप्रमाणें मुंबईतले पुढारी म्हणजे डॉ. भाऊ दाजी, दादाभाई नवरोजी, नवरोजी फर्दुनजी, रा. सा. मंडलिक, हेच होते; व त्यांच्याच धोरणानें—त्यांनींच मळलेल्या पायवाटेनें—जाण्याचा तेलंगांनीं निश्चय केला.

आमचें हिंदीराष्ट्र फार मोठें व अति प्राचीन. देशांत सर्व प्रकारच्या सोयी. परंतु इंग्लिश लोक यावयाच्या पूर्वी आमची दुःस्थिति झाली होती. ते स्वतः इकडे कोणत्याही हेतूनें आलेले असोत. पण आमच्या दुःस्थितीच्या वेळीं त्यांचा आम्हांस उपयोग झाला. त्यांच्यापासून आम्ही पुष्कळ नवीन गोष्टी शिकलों-अद्यापि शिकत आहों. पाश्चात्य देशांतील सुधारणा, राजकीय चळवळी, वगैरे गोष्टींचें ज्ञान आम्हांस इंग्लिश लोकांपासूनच होत आहे, व अशा गोष्टींचें आम्हांस पुरें ज्ञान होईपर्यंत आम्हांस त्यांच्या सहवासाची जरूरी आहे. ही भावना आमच्या पहिल्या पिढींतल्या पुढाऱ्यांमध्यें जागृत होती, व तिलाच अनुसरून तेलंग, मेथा वगैरे पुढाऱ्यांनीं आपल्या चळवळी चालविल्या. खुद्द विष्णु शास्त्री चिपळूणकर यांनीं देखील (केसरी, ता. १४-३-८२) "देशोन्नति" या विषयासंबंधानें लिहितांना असेच उद्गार काढले आहेतः—"देशोन्नतीचें मुख्य लक्षण देशाभिमान होय. तो जसा ग्रीस, रोम, इंग्लंड, व अमेरिका या पाश्चात्य देशांत आढळून येत असे, तसा इकडील आशियाखंडांतील राष्ट्रांत येत नाहीं; इकडे धर्माभिमान व जातिभेद मात्र आहे. यास तोड इतकीच कीं इंग्लिश लोकांपासूनच आम्हांस गुरुकिल्ली घेतली पाहिजे. त्यांचा इतिहास, त्यांचा सहवास, त्यांच्या उलाढाली पाहून आम्ही किती गचाळ आहों याची प्रतीति येईल व काल योगें करून देशाभिमानवृत्ति आम्हांमध्यें संचरूं लागेल."

त्या पुढाऱ्यांनीं सरकारावर व सरकारी अधिकाऱ्यांवर प्रसंग विशेषीं टीका केली, त्यांचे दोष दाखविले या गोष्टी खऱ्या आहेत. पण तसें करण्यास त्यांना भरभक्कम आधार होता. सन १८३३ चा कायदा, सन १८५८ चा राणीचा जाहीरनामा, सन १८७७ च्या दरबारच्या वेळीं लॉर्ड लिटन यांनीं दिलेलीं वचनें, त्याचप्रमाणें बेंटिक, एल्फिस्टन, मनरो, मालकम यांनीं वेळोवेळीं जाहीर रीतीनें काढलेले उद्गार, यांच्या आधारावर त्या पुढाऱ्यांनीं चळवळी चालविल्या व कांहीं बाबतींत त्यांना यशही आलें. त्या पुढाऱ्यांमध्यें आणखी एक विशेष होता. ते जसे सरकाराशीं लोकांच्या हक्कांकरितां भांडत असत तसेच ते लोकांकडे वळून त्यांनीं आपलीं सरकाराशीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्तव्यें कशीं करावीं हेंही स्पष्टपणें दाखवीत असत. लोकांस दिशा दाखविण्याचें काम पुढाऱ्यांचें आहे. पण हक्कांकरितां भांडून कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करणें हें ठीक नाहीं. यासंबंधानें खुद्द तेलंगांनींच एकदां असे उद्गार काढले आहेतः-

"I do not object for an instant to their telling the Government, if they so believe, that the people will be discontented with the Government measure. But in so doing they must remember that they are doing only one half of their duty. Their whole duty requires that they should tell their brethren how they mis-appreciate the principles and the actions of Government in the matter."

त्या वेळेच्या पूर्वींपासून—किंबहुना कंपनी सरकारच्या वेळेपासून अनियंत्रित सत्ता गाजविण्याची जी कांहीं अधिकारी लोकांस संवय लागली होती तिला आळा घालून राज्यकारभार केवळ लोकहिताच्या दृष्टीनें हांकला जाईल असें करणें हाच त्या वेळच्या पुढाऱ्यांच्या चळवळीचा मुख्य हेतु होता. सिव्हिल सर्व्हिसमध्यें हिंदी लोकांस जास्त जास्त प्रविष्ट होऊं देणें; कायदेमंडळांत आमच्या लोकांस जास्त प्रमाणांत निवडून येण्याला सवड ठेवणें; म्युनिसिपालिट्या वगैरे पूर्णपणें लोकांच्या ताब्यांत देणें वगैरे सर्व कामांचा वरील हेतूंत समावेश होतो. असो. या पद्धतीनेंच डॉ. भाऊ दाजी, दादाभाई, नवरोजी फर्दुनजी, मंडलिक, मंगळदास नथूभाई वगैरे पुढाऱ्यांनीं सार्वजनिक कामें केलीं, व त्याच मार्गानें तेलंग, मेथा, बद्रुद्दीन व वाच्छा हेही जाऊं लागले.

सांप्रत काळीं राजकीय बाबतींत आमचे विचार फार पुढें गेले आहेत, व सरकारच्या व लोकांच्या दृष्टीपुढें आज स्वराज्य हें ध्येय आहे, फक्त तें ध्येय गांठावयाचें केव्हां याबद्दलच काय तो मतभेद आहे. लोक म्हणतात, स्वराज्य आजच पाहिजे. सरकार म्हणतें, तें उद्यां देऊं. अशा स्थितींत तेलंगांच्या वेळचें राजकारण किंवा त्यांनीं त्या कामीं केलेली देशसेवा याचें वर्णन कित्येकांस नीरस वाटेल. किंबहुना तें चर्वित-चर्वणही वाटेल. पण तो इतिहास आहे हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें. पूर्वीच्या पुढाऱ्यांनीं परिश्रमपूर्वक मोठमोठीं कामें करून जमीन तयार केली व त्यावरच पुढच्या पिढींतल्या लोकांनीं कामें केलीं—व कांहीं हल्लीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करीत आहेत. म्हणजे पूर्वीच्या पुढाऱ्यांच्या श्रमांचा आम्हांस फायदा मिळत आहे. अर्थात् मागच्या गोष्टींना ऐतिहासिक महत्व आहेच व त्यापासूनही आम्हांस बोध झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

दुसरीही एक गोष्ट आहे तिचा उल्लेख केला पाहिजे. गेल्या चाळीस पन्नास वर्षांत आमचें पाऊल पुष्कळ बाबतींत पुढें पडलें आहे व पडत आहे यांत शंकाच नाहीं. परंतु त्याबरोबरच परिस्थिति अधिक बिकट होत चालली आहे हें डोळयांआड करून चालावयाचें नाहीं. शिक्षणप्रसार बराच झाला आहे, पदवीधर शेंकड्यांनीं बाहेर पडत आहेत ह्या गोष्टी सत्य आहेत. पण देशाचें पाऊल हरएक बाबतींत पुढें पडावें, व तें पडलें म्हणजे आपलेंही पाऊल व्यक्तिशः पुढें पडणारच ही भावना किती सुशिक्षित लोकांचे ठिकाणीं उदित झाली आहे ? व त्याकरितां आपल्या हातूनही कांहीं तरी—अति स्वल्प प्रमाणांत कां असेना—घडलें पाहिजे ही जाणीव कितीकांमध्यें उत्पन्न झाली आहे ? खरें पाहिल्यास अशी जाणीव फार फार थोड्या लोकांमध्यें झाली असेल. बहुतेक कोणामध्यें नाहींच असें म्हणण्यासही क्षणभर हरकत नाहीं. वर्तमानपत्रांत व कित्येकांच्या भाषणांत देशकार्याच्या गोष्टी आपण नेहमीं वाचीत असतों व ऐकतही असतों. पण तें देशहित म्हणजे खरोखरी देशाचें हित कीं स्वतःचें—किंबहुना स्वजनांचें हित—हें ओळखणार कसें ? थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे देशांत शिक्षणाचा प्रसार झाला व आम्ही विद्वान् झालों तरी आमच्यांत अद्यापि राष्ट्रीय दृष्टिच उत्पन्न झाली नाहीं, असें दुःखानें म्हणावें लागतें. मुसलमान मनुष्याला—बहुतेकांला—देशाचें हित मुळींच दिसत नसून मुसलमानांचें हित तेंच देशहित असें म्हणण्यापर्यंत कित्येकांची मजल गेली आहे ! इतर जातिही मुसलमानांच्याच वळणावर जात आहेत. मागसलेल्या किंवा अस्पृश्य जाति सोडून द्या. पण वरिष्ठ जातींमध्यें तरी उदार दृष्टि उत्पन्न झाली आहे काय ? किंवा त्या दिशेनें कोणी प्रयत्न करीत असतात काय ? ब्राह्मणांपैकीं देशस्थ, कोंकणस्थ, सारस्वत किंवा कऱ्हाडे या जाति महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहेत. पण कित्येकांस इतकेच भेद पुरेसे वाटत नाहींत ! फिरून माध्यंदिन, काण्व, कऱ्हाडे यांचे निरनिराळे समाज किंवा क्लब आहेतच. सारस्वतांपासून कित्येक कुडाळदेशकरांस विभक्त होणें गोड वाटत असतें ! प्रश्न इतकाच कीं, आतां हे भेद जाणार तरी कोठवर ? अशी या निरनिराळ्या भेदांची वाढ होऊं देणें म्हणजे राष्ट्रीय दृष्टीचा संकोच करणें नव्हे काय ? या गोष्टींचा विचार केला म्हणजे चाळीस वर्षांपूर्वींची स्थिति किती बरी वाटते ! त्या वेळीं शिक्षणप्रसार इतका नव्हता हें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खरें, पण हल्लींच्या जाति, हल्लींचे धर्म, हल्लींचे समाज बहुतेक सर्व जशाचे तसे होते. तशा स्थितींतही तेलंग, रानडे, मेथा, दादाभाई, बद्रुद्दीन वगैरे थोर पुरुष कसे शुद्ध हेतूनें वागत होते, त्यांचा देशाभिमान—हल्लींसारखा वाचाळतापूर्ण नसला तरी—किती कडकडीत असे व तत्प्रीत्यर्थ ते कसे निरलसपणें श्रम करीत असत हें पाहिलें म्हणजे राष्ट्रीय दृष्टीनें हल्लींच्या पिढीचें लघुत्व नजरेंत भरतें व मन विषण्ण होतें ! असो. या दृष्टीनें पाहिल्यास तेलंगांच्या वेळच्या कांहीं गोष्टी समजल्यापासून प्रस्तुत पिढींतील लोकांस अत्यंत बोध झाल्याशिवाय राहणार नाहीं असें वाटतें. म्हणूनच तत्कालीन कांहीं कांहीं गोष्टींचें वर्णन इकडे थोडक्यांत देणें जरूर आहे.

प्रकरण अठ्ठाविसावें.

वक्तृत्व.

—:०:—

काशीनाथपंत तेलंग हे सार्वजनिक कामांत पडूं लागल्यापासून त्यांच्यामधील आणखी एका गुणाचें—वक्तृत्वाचें—अस्तित्व लोकांच्या निदर्शनास येऊं लागलें. इंग्लिश वाङ्मयाच्या वाचनानें त्यांच्यामध्यें भाषाप्रभुत्व तर आलेंच होतें, पण वक्तृत्व वाढविण्याचाही त्यांनीं प्रयत्न केलेला होता. ते कॉलेजांत होते त्यावेळींच फुरसतीच्या वेळीं लायब्ररींत ग्लॅडस्टन व ब्राइट यांचीं भाषणें लक्षपूर्वक वाचीत असत हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याचप्रमाणें ते सभांमधून भाषणें करण्याची संधि मिळाल्यास ती व्यर्थ दवडीत नसत. या त्यांच्या अभ्यासामुळें ते एक उत्तम वक्ते आहेत अशी ते कॉलेजांत होते तेव्हांपासूनच त्यांची कीर्ति झाली होती. इंग्लिश ही परकीय भाषा. त्या भाषेंत बोलतांना तेलंगांचें जें वक्तृत्व दिसून येई तें पाहून सर्वांनांच आश्चर्य वाटे. इंग्लंडमध्यें मोठमोठ्या वक्त्यांचीं ज्यांनीं भाषणें ऐकलीं होतीं अशा दोन इंग्लिश गृहस्थांचे तेलंगांच्या वक्तृत्वाविषयीं अभिप्राय इकडे देणें योग्य दिसतें. सर रेमंड वेस्ट हे म्हणतातः—

"His command of pure and idiomatic English showed both his natural good taste and the soundness of his academical training. His style was framed on

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the classic writers and expressed his meaning with admirable force and clearness. It may, indeed, be doubted if any native orator has equalled him in lucidity and restraint which is so much more effective than exaggeration and over embellishment. ××× A sweet persuasive reasonableness, illumined by a diffused radiance of feeling, characterised his public utterances from first to last ××× But this may be said with confidence, that Telang showed remarkable sagacity and judgment in taking up his positions, that he maintained them with great dialectic skill, and in language of a limpid purity that would have done credit to an English-born orator. He was in fact, an assiduous student of Bright's speeches, and, without rising to majesty, he could infuse into his own addresses on great occasions an earnestness and patriotic fervour clothed in unaffected language not unworthy of the great tribune. ××× He could address a surging crowd on a proposed Salt Tax, or License Tax, without being carried away by his own eloquence from the region of loyalty and moderation. ××× He could rise with the popular feeling but he could not sink with it below the level of his own magnanimity."

वेस्ट साहेबांनीं इकडे तेलंगांची प्रसिद्ध वक्ते जॉनब्राइट यांच्याशीं तुलना केली असून, त्यांच्याशीं त्या वेळीं कोणीच हिंदी—native—बरोबरी करूं शकला नाहीं असें म्हटलें आहे.

दुसऱ्या एका इंग्लिश गृहस्थांचा तेलंगांच्या वक्तृत्वाविषयीं अभिप्राय येथें देणें अवश्य दिसतें. कदाचित् तेलंग आपलीं भाषणें पूर्वी लिहून काढीत असत अगर ते तशी पूर्वीच तयारी करीत असत असें कित्येकांस वाटण्याचा संभव आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पण खरा प्रकार तसा नव्हता हें मिस्टर जॉन ॲडम यांच्या पुढील अभिप्राया-वरून दिसून येईल :—

"With his matter thoroughly digested and his line of argument carefully arranged, he, like John Bright, left the appropriate words to come at the time. Taken all round, in manner, matter and effect, his speeches may perhaps, be compared with those of Lord Roseberry than with the public utterances of any other English speaker of the present day."

यांत तेलंगांची जॉन ब्राइट व लॉर्ड रोजबरी यांच्याशीं वक्तृत्वामध्यें तुलना केलेली असून ते पूर्वी कधींच तयारी करीत नसत असें म्हटलें आहे. आपल्याला काय बोलावयाचें अगर कोणत्या मुद्यावर बोलावयाचें याचा ते मनाशीं विचार करून ठेवीत असत. पण भाषेच्या रचनेकडे ते मुळींच लक्ष देत नसत. बोलाव-याचें काय याचा मनाशीं विचार ठरल्यावर ते बोलावयास उभे राहत असत व ते उभे राहिल्यावर योग्य शब्दरचना त्यांना सहज आपोआप सुचत असे. यावरून त्यांच्या भाषाप्रभुत्वाची सहज कल्पना होते.

इल्बर्ट बिलावर तेलंगांनीं केलेल्या भाषणावरून मुंबईच्या **टाइम्सनें** त्यांची प्रसिद्ध रोमन वक्ता सिसिरो याच्याशीं तुलना केलेली असून त्यानें

"Best speaker in India; even more eloquent and graceful than Mr. Lal Mohan Ghose." असे उद्गार काढले.

या सगळ्यांत मुख्य सांगावयाची गोष्ट ही कीं, तेलंग हे आपल्या सर्व हयातींत इंग्लंडला मुळींच गेले नव्हते ! तरीदेखील इंग्रजीचें भाषासौष्ठव व शब्दोच्चार या दृष्टीनें तेलंगांच्या भाषणांत खोड काढण्यास मुळींच जागा नसे. इतकेंच नव्हे तर, वाङ्मयपरिशीलनानें पाश्चात्य संस्कृतीशीं झालेला पूर्ण परिचय व हिंदु संस्कृतीमध्येंच वाढल्यामुळें स्वभावतःच अंगीं खिळलेली शांत वृत्ति व साधी राहाणी यांचें तेलंगांचें ठिकाणीं अत्यंत हृदयंगम संमिश्रण झालेलें असल्यामुळें त्यांचेकडे सर्वांचींच मनें सहज आकर्षिलीं जात असत, असे त्या वेळचे चीफ जस्टिस सर चार्लस सार्जंट यांनीं तेलंगांच्या स्मारक सभेंत उद्गार काढले ! सार्जंट

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साहेबांच्या भाषणाचा सारांश पुढील एका प्रकरणांत यावयाचाच असल्यामुळें त्या-संबंधानें इकडे विस्तार करीत नाहीं.

तेलंगांनीं अशा प्रकारचीं जाहीरसभांतून भाषणें अनेक प्रसंगीं आपल्या सबंध सार्वजनिक कारकीर्दींत केलीं आहेत. त्या सर्वांचा इकडे सारांशही देतां येणें शक्य नाहीं. कांहीं थोडीं भाषणें पुस्तक रूपानें पूर्वींच प्रसिद्ध झालीं आहेत. तेलंगांच्या भाषणांचा व लेखांचा दुसरा खंड थोड्या दिवसांत प्रसिद्ध होणार आहे असें समजतें. येथें फक्त त्यांनीं वेळोवेळीं केलेल्या भाषणांचा व लिहिलेल्या लेखांचा थोडक्यांत उल्लेख करून कांहींतून मधून मधून थोडे उतारे देऊं. तेवढ्यांवरून तेलंगांच्या कामगिरीची वाचकांस सहज कल्पना होईल.

प्रकरण एकोणतिसावें.

" सन १८७२—७३. "

सन १८७२ सालीं काशीनाथपंत तेलंग यांनीं आपल्या " ॲडव्होकेट"च्या धंद्यास सुरवात केली हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याच सालीं त्यांनीं आपलें सार्व-जनिक रीतीनें पहिलें भाषण—maiden speech—केलें. मुंबईंत त्या वेळीं म्युनिसिपालिटीची व्यवस्था बरोबर नव्हती, आणि त्यांत लोकांनीं निवडलेले लोक नसत. त्यासंबंधीं सरकारचा एका बिलाविषयीं विचार चालला होता. अशा वेळीं सन १८७२ मध्यें ता. २१ मे, रोजीं "फ्रामजी कावसजी" हॉलमध्यें शेट दादा-भाई नवरोजी यांच्या अध्यक्षतेखालीं म्युनिसिपालिटीची सुधारणा सुचविण्याकरितां म्हणून " रेटपेयर्स असोशिएशन"च्या तर्फें एक जाहीर सभा भरविण्यांत आली होती. सभेस युरोपीयन, हिंदी वगैरे सर्व जातींचे लोक हजर होते. त्यांत म्युनि-सिपल बिलाची चर्चा करून सरकारास एक अर्ज करावयाचा होता व त्यांत निवड-णुकीचा हक्क मागावयाचा होता. यासंबंधी अर्जाचा एक नमुना पूर्वींच तयार कर-ण्यांत आला असून तो रा. रा. शांताराम नारायण, हायकोर्ट वकील, यांनीं सभेंत वाचून दाखविला व थोडेंसें भाषण करून तो अर्ज पास करण्याबद्दलची सूचना त्यांनीं सभेपुढें मांडली. त्याला रा. तेलंग यांनीं अनुमोदन दिलें. त्याबद्दलचा ता. २३ च्या " टाइम्स"मध्यें खालील रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला आहेः—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"Mr. Kashinath Telang had great pleasure in seconding the resolution and in the course of a short speech spoke in favour of the memorial and of the agitation for the representative principle."

याच सभेसंबंधानें व तेलंगांनीं तींत केलेल्या भाषणासंबंधानें पुढील एका प्रसंगीं "टाईम्स"नें असें गौरवयुक्त लिहिलें आहे :—

"Mr. Telang, who was then only twenty-two, delivered his speech in English with such force and ability that he carried the audience with him, and it is no exaggeration to say that it went far to lay the foundation of municipal reform which has led to the introduction of Local Self-Government in India."

म्हणजे तेलंगांचें त्या वेळीं जरी फक्त बावीस वर्षांचें वय होतें तरी त्यांच्या भाषणांत जें तत्व प्रतिपादन करण्यांत आलें होतें, त्याच पायावर पुढें हिंदुस्थानांतील स्थानिक स्वराज्याची उभारणी झाली असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

याच मताचा अनुवाद सर रेमंड वेस्ट यांनींही केला आहे तो असा :—

"Thus his maiden speech delivered in 1872, was one in support of the movement for municipal reform in Bombay, to which effect has been given by the great Acts of 1872 and of 1889. This first appearance at once gained him at twenty-two the position of a leading public speaker."

म्हणजे "जाहीर सभेंत बोलणारे एक मुख्य वक्ते" अशी तेलंगांची त्यांच्या बाविसाव्या वर्षापासूनच प्रसिद्धि झाली होती.

दुसरें महत्वाचें भाषण करण्याची तेलंगांना पुढच्याच वर्षी संधि मिळाली. ता. ८ नवंबर सन १८७३ रोजीं "सॉल्ट ॲक्ट" (मिठाचा कायदा) व दुसरे कांहीं कायदे सरकारनें घाईघाईनें पास करून घेतल्याबद्दल लोकांचा निषेध व्यक्त

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करण्याकरितां " टाउन हॉल " मध्यें मुंबईच्या नागरिकांची एक जाहीर सभा भरविण्यांत आली होती. मिस्टर जे. ए. फॉर्ब्स हे अध्यक्षस्थानीं होते. सभेस बरेच युरोपीयन गृहस्थही हजर होते. सभेंत "Hurried legislation" म्हणजे घाईघाईनें—लोकांस विचार करण्यासही फुरसत न देतां—कायदे पास करून घेण्याबाबतच्या सरकारी धोरणाचा निषेध व्यक्त करणारा ठराव सभेपुढें मांडण्यांत आला होता. त्यास तेलंगांनीं अनुमोदन दिलें. अनुमोदन देतांना त्यांनीं पुढील आशयाचें भाषण केलें:—

" कांहीं बिलांचीं पहिलें, दुसरें व तिसरें अशीं वाचनें कौन्सिलच्या एका बैठकींत उरकून घेण्यांत आलीं असून तीं बिलें सरकारी गॅझेटमध्यें प्रसिद्धही झालीं आहेत. राजकीय संस्थांना व इतर लोकांना त्याविषयीं विचार करण्यास वेळच मिळाला नाहीं. आतांशा बिलें प्रथम कौन्सिलपुढें येतात. परंतु लोकांच्या तत्संबंधाच्या सूचना, अर्ज वगैरे येतात न येतात तों बिलें पासही होतात ! लोकांचे श्रम अर्थात् फुकट जातात. सॉल्ट बिल, टोल्स बिल, मोफ्युजल म्युनिसिपल बिल, बॉयलर्स इन्स्पेक्शन बिल व स्टीमशिप सर्व्हे बिल, हीं पांच बिलें आगस्ट ता. ११ रोजीं कौन्सिलपुढें प्रथम वाचण्यांत आलीं. परंतु याबद्दलचा—गॅझेटमधून—रिपोर्ट लोकांच्या हातांत पडण्यापूर्वींच सिलेक्ट कमिटीचा रिपोर्ट तयारही झाला ! मिठाच्या कायद्याचें दुसरें वाचन ता. ६ आक्टोबर रोजीं झालें. परंतु पहिल्या वाचनासंबंधाचा रिपोर्ट सप्टेंबर ता. २६ रोजीं प्रसिद्ध झाला. म्हणजे मधलें अंतर सगळें दहा दिवसांचें ! त्या वेळीं चालू असलेल्या (कौन्सिलच्या) बैठकींत कौन्सिलपुढें एकदम दहा बिलें मांडण्यांत आलीं होतीं, व त्यांपैकीं आठ तर फार महत्वाचीं होतीं.

"The speaker (Mr. Telang) then referred at length to the Tolls Bill, Salt Bill, Mofussil Municipalities Bill, and the Watandars Bill, showing their great importance and the shortness of time accorded to the public for their consideration, and yet, he said, it was expected that within so brief a period the public should be prepared with elaborate protests, otherwise they (Government) would not wait for them. If such was the manner of conducting

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

legislation, he thought the best course would be to go back to those times when there was no Legislative Council, the only authority being that of the executive Government. He was much struck with the Hon'ble Mr. Gibbs' remark that it was unreasonable to expect that the Council should stop until the public understood what the Council was doing. That appeared to him to be the *reductio ad absurdum* of the whole theory on which Government was proceeding. If it was not necessary for the public to know, why permit the show and the delusion of publishing the Council's proceedings? Let the Bills be read a first, second and third time without having been published at all, and let them become Law without the public knowing anything about them. It was perfectly useless according to the logic which underlies the Hon'ble Mr. Gibbs' statement to perpetuate the system of publishing the debates."

म्हणजे लोकांना कळूं न देतां जर सरकारला कायदे पास करावयाचे असतील तर कौन्सिलें तरी कशाला हवींत ? आणि वादविवादाचे रिपोर्ट प्रसिद्ध करण्याचें सोंग तरी कशास हवें ? वरीलपैकीं एकाही बिलास पास होण्यास तीन महिन्यापेक्षां अधिक दिवस लागले नाहींत. एकाला तर दोन महिन्यांपेक्षांही कमी दिवस लागले. हें घाईनें कायदे करणें नव्हे काय ? इंग्लंडांत प्रत्येक बिलास बहुधा साडेचार महिने—कित्येकदां तर सहा महिनेही लागतात. इकडे वास्तविक त्याहीपेक्षां अधिक दिवस दिले पाहिजेत. इंग्लंडांत पास करणारे लोक जनतेनें निवडलेले असतात. इकडे सगळे सरकारनें नेमलेले—केव्हां केव्हां तर खुद्द सरकारचेच अंमलदार—असतात. इंग्लंडांतील कायदे पास करणारे लोक आमचेपेक्षां अधिक सुशिक्षित आहेत व त्यांचे पाठीशीं सर्वसमर्थ लोकमत असतें. तेव्हां तिकडचे कायदे पास करणारे लोक लोकमतास धाब्यावर बसविण्यास प्रवृत्त होतील हें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शक्यच नाहीं. याच्यापुढें तेलंगांनीं त्या वेळचे मुंबईचे गव्हर्नर सर फिलिप वुडहौउस यांनीं केलेल्या भाषणांतील कांहीं मुद्यांवर आक्षेप घेतला. तें भाषण तेलंगांनीं सभेपुढें वाचून दाखविलें व त्यांतील प्रत्येक मुद्दा त्यांनीं घेऊन तो खोडून काढला! गव्हर्नरसाहेबांनीं म्हटलें होतें कीं एका विशिष्ट कायद्याचा सरकार तीन वर्षें विचार करीत होतें व तो सरकारास तीन महिन्यांत पास करावयाचा होता. लोक इतके दिवस निजले होते काय? तेलंगांनीं विचारलें कीं, हें म्हणणें न्याय्य होईल काय? कांहीं बिलें पाहून जर खुद्द कौन्सिलचे सभासदच—त्यांना त्याची पूर्वी माहिती न मिळाल्यामुळें—आश्चर्यचकित झाले, तर लोकांस तरी कसें समजावें? गव्हर्नरसाहेबांनीं म्हटलें कीं, ही भरविलेली सभा जनतेची नसून विशिष्ट वर्गांतील लोकांची आहे. तेलंगांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, तसा प्रकार मुळींच नाहीं. सभेचा हेतु सरळ आहे आणि गव्हर्नरसाहेबांनीं भलतींच विधानें करून जनतेचीं मनें कलुषित करूं नयेत.

सदर्हू भाषणांतून वर जरासा लांब असा इंग्रजी उतारा देण्याचा हेतु इतकाच कीं तेलंग हे अगदीं तरुणपणीं—वयाच्या तेविसाव्यावर्षी—देखील कसे निर्भीडपणें लोकांच्या वतीनें बोलत असत व मुद्देसूद कोटिक्रमानें खुद्द गव्हर्नराच्या व कार्यकारी सभासदांच्या भाषणांतील मुद्धां कसें दोषाविष्करण करीत असत हें वाचकांस समजावें. हें तेलंगांचें स्पष्टवक्तेपणाचें दर्शक असें भाषण सर्वांनाच पसंत पडलें. मुंबईच्या "टाइम्स"नें त्या भाषणाविषयीं आपल्या ता. १०-११-७३ च्या अंकांत पुढीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेतः—

"The exceedingly able × × × speech of Mr. Kashinath Telang, in which he so closely grappled with the Official apologies put forward in Council, left little to be desired in justification of the larger political object of the meeting."

त्याच सालीं तेलंगांनीं म्युनिसिपालटीच्या—(building houses) Bye laws—पोटनियमांचा विचार करण्याकरितां भरविण्यांत आलेल्या दुसऱ्या एका सभेंत भाषण करून त्या नियमांतील कांहीं दोष दाखविले.

त्याचप्रमाणें सिव्हिल सर्व्हिसमध्यें आमचे जास्त लोक घ्यावे अशा अर्थाची सरकारास विनंति करण्याकरितां जी मुंबईस एक सभा ह्याच सालीं—१८७३

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मध्यें—भरली होती त्यांतही तेलंगांनीं एक उत्तम भाषण केलें. त्यासंबंधानें वेस्ट साहेब म्हणतातः—

"Telang spared the general feeling of his countrymen as to the wider opening of the Indian Civil Services to natives, and he set forth his views very effectively at a public meeting in 1873."

वेस्ट साहेबांनीं आपल्या—तेलंगांच्या—अल्पचरित्रांत इंग्लिश लोकांनाच त्या "सर्विस" मध्यें अधिक प्रमाणांत कां घेतलें पाहिजे यासंबंधानें बरेंच विस्तृत विवेचन केलें आहे. पण त्याचा इकडे अनुवाद करण्याचें कारण नाहीं. त्यावरून एक गोष्ट मात्र स्पष्ट दिसून येते. ती हीच कीं, तेलंग हे मोठमोठ्या युरोपीयन लोकांबरोबर वरीलसारख्या विषयावर बरीच चर्चा करीत असत व "आम्हांस ह्या कामीं मिळावा तसा न्याय मिळत नाहीं" असें ते त्यांना स्पष्ट सांगत असत. यासंबंधानें त्यांनीं एका प्रसंगीं आपलें मत स्पष्टपणें नमूद करून ठेविलें आहे. तें असेंः—

"I am no fanatical advocate of the claims of my countrymen to appointments in the public service, but I must say, we have not received quite fair measure in this matter. To borrow a figure from John Bright, we have had a feast with a very small quantity of meat, and a very large quantity of table-cloth."

प्रकरण तिसावें.

"सन १८७६ ते १८७८."

तेलंगांच्या सार्वजनिक कारकीर्दीच्या मुदतींत हिंदुस्थानचे पांच व्हाइसरॉय झाले होते हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यापैकीं लॉर्ड लिटन, लॉर्ड रिपन व लॉर्ड डफरीन या तीन बड्या अधिकाऱ्यांसंबंधानें तर जाहीर सभांतून बोलण्याचे त्यांना अनेकदां प्रसंग आले होते. त्यांतूनही लॉर्ड लिटन साहेबांच्या अनेक जुलमी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृत्यांसंबंधानें तेलंगांनीं आपलीं कांहीं—उत्तम म्हणून गणलीं गेलेलीं—भाषणें केलीं होतीं.

सन १८७६ सालीं लॉर्ड लिटन साहेबांच्या कारकीर्दींत "रेव्हिन्यु जुरिस्डिक्शन बिल" पास झालें. त्या बिलाला कोणतीच जबाबदार संस्था अगर लोक अनुकूल नव्हते. सगळेच त्याच्या विरुद्ध होते. हायकोर्ट विरुद्ध होतें. मुंबई सरकार विरुद्ध होतें. लोक तर विरुद्ध होतेच होते. इतका सार्वत्रिक विरोध असूनही लॉर्ड लिटन अधिष्ठित सरकारानें तिकडे दुर्लक्ष करून तें बिल पास केलें ! मिस्टर जेम्स मॅक्लीन हे मोठे खंदे लेखक असून ते त्या वेळीं "बॉंबे गॅझेट"चे संपादक होते. त्यांनीं सदर्हू बिलासंबंधानें पुढीलप्रमाणें मोठ्या अलंकारिक—पण अत्यंत कडक—भाषेंत आपला निषेध व्यक्त केला आहे:—

"The Bill has withdrawn the ordinary privileges of British subjects and has involved them in a common degradation as the hewers of wood and drawers of water for the Officials charged with the administration of the Empire. It is not enough that every avenue should be closed to the ambition of men born in India, but recently the great desire of the legislature apparently has been to undo the work of the English conquerors who tried to give the people the same securities that Englishmen enjoy at home and to transform a civil government into a mere Oriental tyranny. Trial by jury to these superior persons is a mere relic of a barbarous age in favour of which the stupid British people cherish an absurd prejudice. Liberty of the press is the next British institution marked for destruction and soon the English traveller visiting these shores will have the satisfaction of seeing among other curious Indian antiquities the ruins of the English Constitution."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यामध्यें मॅकलीन साहेबांनीं लॉर्ड लिटन यांच्या कारकीर्दीसंबंधानें त्यांचे डोळे उघडावे म्हणून जितकें लिहावयाचें तितकें सर्व लिहून घेतलें आहे. त्यांत कांहीं कमी केलें नाहीं. यापेक्षां त्यासंबंधानें इकडे जास्त लिहिण्याच्या किंवा त्या उताऱ्याचें मराठींत भाषांतर करण्याच्या भरीस आम्ही पडत नाहीं. इतकें लिहून मॅकलीन साहेबांनीं, लोकमताचें खरें प्रतिबिंब कायदेकौन्सिलमध्यें पडेल अशी त्याची सुधारणा करण्याबद्दलची सूचना केली आहे.

सदरील बिल पास झालें तरी विलायतेंतील सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांनीं त्याला मंजुरी देऊं नये असा अर्ज (petition) करण्याकरितां म्हणून मुंबईस "फ्रामजी कावसजी" इन्स्टिट्यूटमध्यें सर्व नागरिकांची ता. १८-४-७६ रोजीं जाहीर सभा भरली होती. मिस्टर डी. ग्रॅहम हे युरोपीयन गृहस्थ अध्यक्षस्थानीं होते. त्यांत मुख्य ठरावाच्या समर्थनार्थ तेलंगांनीं महत्वाचें भाषण केलें. त्या वेळपर्यंत देशांतील सर्व जमाबंदीसंबंधाचे प्रश्न न्यायकोर्टांकडे निकालाकरितां जात असत. प्रस्तुत बिलाच्या द्वारें तो अधिकार कोर्टांपासून काढून घेऊन मुलकी कामगारांकडे सोंपविण्यांत आला. हें वास्तविक बरोबर झालें नाहीं. हें करणें अत्यंत पिछेहाटीचें निदर्शक होतें, इतकेंच नव्हे तर तें वॉरन हेस्टिंग्स यांच्या वेळेपासून चालत आलेल्या उदार धोरणाच्या विरुद्ध होतें. अशा कायद्याचा निषेध करण्याकरितां म्हणून तेलंगांनीं वरील सभेंत जें अत्यंत कडक भाषण केलें तें अगदीं रास्त होतें. यासंबंधानें सर रेमंड वेस्ट यांनीं असे उद्गार काढले आहेतः—

"A favourable opportunity for the display of Telang's powers as a political speaker was offered by the introduction, in 1876, of a Bill for transferring the cognizance of disputes in which the fisc was concerned from the civil courts to the revenue officers. This was from the political point of view a distinctly retrograde measure, a falling away from English principles and from the generous faith in the judiciary which statesmen like Warren Hastings and Mount Stuart Elphinstone had proclaimed and practised at an earlier time. Public feeling was a

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

good deal roused, and Telang delivered a powerful address to a sympathizing audience against the threatened decline towards a " Droit Administratif " in place of common subjection of all persons, official and non-official, to the ordinary tribunals."

अर्थात् वरील कायदा कांहीं युरोपियन कामगारांना देखील पसंत पडला नाहीं; व ही गोष्ट वर लिहिल्याप्रमाणें ग्रॅहॅम, मॅकलीन व वेस्ट यांच्या कृतींवरून व उद्गारांवरून स्पष्टच होत आहे.

तेलंगांनीं आपल्या भाषणांत स्पष्ट सांगितलें कीं, ब्रिटिश लोकांची राजनीति न्यायतत्वावर उभारलेली आहे. ती वरील बिलाच्या योगानें त्या उच्च स्थानावरून खालीं ओढली जाऊन एका व्यक्तीच्या खुषीवर टाकली जात आहे. तेलंगांचे यासंबंधाचे उद्गार अगदीं निर्भीडपणाचे आहेत. ते असेः—

" The Bill marks a tendency to bring people back to the days of personal Government. It is objectionable on the ground that it vests in the revenue officers authority which they ought not to have, and takes away from the civil courts a power which they ought to have against arbitrary action by revenue officers. It is not enough to be just, the officers must seem just."

तेलंग म्हणाले कीं, जमीनधाऱ्याच्या संबंधांत पक्षकारांना दिवाणी कोर्टाकडेच जाऊं देणें बरें. ती जबाबदारी मुलकी अधिकाऱ्यावर सोंपविणें बरोबर नाहीं. यासंबंधानें आपण चौकशी केल्याचें सभेपुढें स्पष्ट सांगून तेलंग म्हणालेः—

" He was not a mofussilite himself, but he had taken pains to make inquiries into this matter, and believed from very good authority and reliable information that the Revenue officers and the ryots are not often on the very best terms. In conclusion, there could be no doubt that the rights of the ryots

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

were deemed by them to be secure only in the hands of the judges, and not at all safe in those of the Revenue officers; that, therefore, they (ryots) would never regard themselves, as treated fairly in cases tried by Revenue officers, and that was one great reason why this Bill should be abandoned."

सदर्हू सभेंत "बॉंबे गॅझेट" चे संपादक मिस्टर मॅकलिन हे स्वतः हजर होते. त्यांनीं दुसऱ्याच दिवशीं आपल्या पत्रांत तेलंगांच्या–तरुण बॅरिस्टराच्या– इंग्लिश भाषेवरील प्रभुत्वाबद्दल व त्यांच्या गोड आवाजाबद्दल योग्य शब्दांत स्तुति करून असे उद्गार काढले आहेतः—

"No Englishman can appreciate the flexibility of the English language till he had heard it spoken by an educated and naturally clever native of India."

सन १८७७ मध्यें महाराणी सरकार यांनीं "हिंदुस्थानची बादशाहीण" हा किताब धारण केला हें सर्वविश्रुत आहे. त्यासंबंधानें लॉर्ड लिटन यांनीं दिल्लीस मोठा दरबार भरविला होता. त्या प्रसंगीं महाराणी सरकारचें अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करून व त्यांचें आयुरारोग्य चिंतून आम्ही—हिंदुस्तानचे राजनिष्ठ प्रजाजन या नात्यानें—त्यांच्याजवळ अर्ज करून कांहीं राजकीय देणग्या अगर हक्क मागण्यास हरकत नव्हती. याप्रमाणें कल्पना निघतांच पुण्यास रा. ब. रानडे यांच्या खटपटीनें "सार्वजनिक सभेच्या" तर्फे जानेवारी सन १८७७ मध्यें नागरिकांची पुण्यास मोठी सभा भरवून त्यांत अर्ज पाठविण्याचें ठरलें. त्या वेळीं मुंबईचे रा. रा. बाळ मंगेश वागळे व का. त्रिं. तेलंग यांना मुद्दाम पाचारण करण्यांत आलें होतें. तेलंगांनीं सभेंत थोडक्यांत एक भाषण करून अर्जाचें समर्थन केलें व सभेंत पसंत ठरलेला अर्ज मग महाराणी सरकारकडे पाठविण्यांत आला.

त्याच सालीं जून ता. ३० रोजीं मुंबईस "टाउन हॉल" मध्यें नागरिकांची एक जाहीर सभा भरविण्यांत आली होती. त्यांत मुंबईमध्यें "व्हालंटिअर कोर" म्हणजे व्हालंटीअरची एक पलटण स्थापन करण्याबाबतचा ठराव पास करावयाचा होता. अध्यक्षस्थानीं त्या वेळचे मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल हे होते. सभेंत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फक्त युरोपियन लोकांची " व्हालंटीअर " पलटण तयार करण्याबाबतचा ठराव मांडण्यांत आला. सभा सर्व मुंबईच्या रहिवाशी लोकांची होती, आणि त्यांत फक्त युरोपियन लोकांच्याच पलटणीबाबतचा ठराव पास व्हावा हें बरोबर नव्हतें. वर सांगितल्याप्रमाणें ठराव सभेपुढें मांडण्यांत आल्यावर रीतीप्रमाणें सूचना करणारा व अनुमोदन देणारा यांचीं भाषणें झालीं, व ठरावावर मतें घ्यावयाच्या पूर्वी नेहमींच्या वहिवाटीप्रमाणें " कोणास कांहीं बोलावयाचें आहे काय? " असें अध्यक्षांनीं जमलेल्या मंडळीस विचारलें. त्याबरोबर लागलेच सर फेरोजशहा मेथा हे प्लॅटफार्मवर आले व त्यांनीं पुढील उपसूचना सभेपुढें मांडली:—

" That it is not advisable to resolve on the formation of a volunteer corps composed exclusively of Europeans in a public meeting of the inhabitants of Bombay."

आणि ती मांडतांना, " Sir P. M. Mehta did not say a word against the object of the meeting, but they could not be a party to their own exclusion."

तेलंगांनीं या उपसूचनेला अनुमोदन दिलें व तें देतांना त्यांनीं जें लहानच भाषण केलें त्याचा रिपोर्ट असा आहे:—

Mr. Telang seconded it observing with much force that he expected that, after the compliment which had been paid by His Excellency to the loyal and peace-loving character of the inhabitants, some reason would have been assigned for excluding natives from the corps."

तेलंगांनीं काढलेला मुद्दा बरोबर होता. गव्हर्नरसाहेबांनीं आपल्या सुरवातीच्या भाषणांत मुंबईच्या नागरिकांची त्यांच्या शांतताप्रियतेबद्दल खूप स्तुति केली होती. तेलंगांनीं उपसूचनेवर बोलतांना विचारलें कीं, " ही स्तुति जर खरी आहे, तर हिंदी लोकांस कां वगळतां ? याचें कांहीं तरी कारण सांगितलें पाहिजे ! " उपसूचना व त्यावरील मेथा व तेलंग यांचीं भाषणें ऐकल्याबरोबर सभेच्या मूळ चालकांच्या मनाची जरा तारांबळ उडाली. त्यांचा अंदाज असा होता कीं,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"मुंबईच्या लोकांची सभा म्हणावयाची व आपल्याला वाटेल तें करावयाचें !" या मामूल वहिवाटीप्रमाणें ही सभा पचून जाईल. पण तो त्यांचा अंदाज चुकला ! आणि याला कारण मेथा व तेलंग या उभयतांनीं वेळींच दाखविलेली समयसूचकता व तदनुसार केलेलें निर्भीडपणाचें वर्तन ! याच प्रसंगाला उद्देशून पुढें तेलंगांच्या—१८९३ मध्यें—स्मारक सभेंत मेथांनीं एकदां अत्यंत कळवळ्याचे (with a very full heart) उद्गार काढले होते. ते असेः—

"The speaker recalled the occasion on which his deceased friend and he had made their first appearance, as 'raw and humble recruits in the public cause' in that very hall at a meeting held under the presidentship of the then Governor of Bombay for the purpose of forming a volunteer corps; since then they had fought together many a battle, and their close association in public life had ceased only with the elevation of Mr. Telang to the Bench. * * * It was with a very full heart that Pherozsha spoke of his departed friend and fellow-worker."

सन १८७७–७८ सालीं हिंदुस्थानांत भयंकर दुष्काळ पडला होता. पण त्या वेळीं दुष्काळपीडितांस सहाय करण्याबाबतची चांगलीशी व्यवस्था नव्हती. यामुळें व इतर कांहीं कारणांमुळें हिंदुस्थान सरकारच्या तिजोरीची स्थिति अगदीं असमाधानकारक झाली होती. बरें, एवढयावरच थांबतें तरी बरें होतें. पण आमच्या सरकारच्या—किंबहुना डिझरायली अधिष्ठित ब्रिटिश सरकारच्या—डोळ्यांपुढें फक्त राज्यतृष्णा आणि इंग्लंडचें हित याच मुख्य गोष्टी उभ्या असल्यामुळें त्यांच्याकडून हिंदी लोकांच्या हिताकडे दुर्लक्ष होई व त्यांना "अफगाणिस्थानच्या लढाई" सारखीं विकत श्राद्धें घेण्याची दुर्बुद्धि होत असे. याप्रमाणें तिजोरीची हलाखीची स्थिति व खर्चाचीं तोंडें "आ" करून बसलेलीं, अशी वस्तुस्थिति असल्यावर बजेटांत तूट येणार नाहीं तर काय होईल ? त्या सुमारास कांहीं वर्षेपर्यंत दरसाल बजेटांत तूट ही बहुतेक ठरलेलीच बाब असे ! खुद्द सर दिनशा वाच्छा यासंबंधीं एके ठिकाणीं म्हणतात कीं,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"It should be remembered that the revenues of India in the seventies were far from flourishing. Deficits, more or less, were common. Moreover, the sources of revenue themselves were hardly elastic."

अशा स्थितींतच आमचें सरकार विलायतेहून आयात होणाऱ्या मालावरील जकात उठविण्याच्या विचारांत होतें! अफगाणिस्थानांत चंचु प्रवेश व लँकॅशायरच्या लोकांस संतुष्ट करण्याकरितां त्यांच्या मालाला जकातीची माफी या दोन खर्चाच्या किंवा नुकसानीच्या बाबींमुळें आमच्या फडणीसांना जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करणें अशक्य झालें असल्यास आश्चर्य नाहीं. मग कर वाढविण्याशिवाय दुसरा उपाय काय? त्याप्रमाणें मिठावरील कर वाढविला. "लायसन्स टॅक्स" नांवाचा नवीन कर बसविला. असो. ही जरा येथें त्रोटक हकीकत देण्याचें कारण इतकेंच कीं त्या वेळीं—लॉर्ड लिटनच्या कारकीर्दीत—लोक किती असंतुष्ट झाले असतील याची वाचकांस कल्पना यावी.

लॉर्ड लिटन साहेबांनीं "लायसन्स टॅक्स" हा नवीन कर—सन १८७८ मध्यें बसविला. त्याचा हेतु असा जाहीर करण्यांत आला कीं, दुष्काळ निवारण्याची कांहीं तरी तजवीज केली पाहिजे असें सरकारास वाटत असल्यामुळें एक "Famine Insurance Fund" (फॅमिन इन्शुरन्स फंड) स्थापन करण्याच्या हेतूनें तो कर बसविण्यांत येत आहे, व त्या करापासून उत्पन्न होणाऱ्या रकमेचा त्याच कामीं उपयोग व्हावयाचा आहे! तें ठीक होतें. पण त्यांत पंक्तिप्रपंच कशाला? तो कर मोठमोठ्या सरकारी कामगारांपासून वसूल करावयाचा नाहीं, व वकील आणि बॅरिस्टर किंवा इतर धंदेवाले यांजपासूनही वसूल करावयाचा नाहीं! तर तो फक्त व्यापारी लोक व शेतकरी यांजपासून वसूल करावयाचा!

या सर्व अन्यायाच्या प्रकारानें लोक अत्यंत असंतुष्ट झाले व सरकारच्या कृत्याचा निषेध करण्याकरितां जिकडे तिकडे सभा झाल्या तर त्यांत आश्चर्य नाहीं. अशा प्रकारची निषेधप्रदर्शक सभा मुंबईस नेहमींप्रमाणें "टाउन हॉल" मध्यें भरविण्याचें नक्की ठरलें. पण त्या कामाला—त्या हॉलमध्यें सभा भरविण्याला—सर रिचर्ड टेंपल साहेबांनीं परवानगी दिली नाहीं! सबब ता. १९-२-७८ रोजीं ही सभा कापाच्या मैदानांत विल्सन सर्कसकरितां मारलेल्या भव्य तंबूंत भरली.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अध्यक्षस्थानीं मिस्तर डी. ग्रॅहॅम हे युरोपीयन गृहस्थ होते. सभेंत त्या कराविरुद्ध पार्लमेंटकडे अर्ज करण्याचें ठरलें. त्याच्या समर्थनार्थ तेलंगांनीं जें भाषण केलें तें त्यांच्या उत्तम भाषणांपैकीं एक होतें. त्या भाषणांत त्यांनीं सरकारच्या विचारसरणींत अथपासून इतीपर्यंत कसा अन्याय भरला होता हें पायाशुद्ध तर्कपद्धतीनें व सुंदर रीतीनें दाखविलें. ते म्हणालेः—

"The grounds on which the proposal to levy this tax is based are :—

1. That those who have taken such great pains in meeting the famine are not the proper persons to be taxed in order to defray the expenditure that has been incurred.

2. That in as much as these officers of Government are not to be taxed, therefore, all other Government officers shall not be taxed and people who may in some sense be supposed to stand in the same position ought not to be taxed. Because these ought not to be taxed, therefore, the professional classes should not be taxed. Naturally enough the only persons fit to bear the burden of taxation were the traders and the agriculturists."

वस्तुतः बहुतेक सर्व अप्रत्यक्ष कर व्यापारी लोकच भरत असतात. शेतकरी लोक जमीनधारा तर भरतातच, पण त्यांच्यावर पुन्हां मीठाचा करही पडतोच. अशा स्थितींत त्याच वर्गांवर "लायसन्स टॅक्स" हा नवीन कर बसविणें हा केवळ अन्याय आहे. या करापासून उत्पन्न झालेली रक्कम जर दुष्काळ निवारण्याच्या फंडाकडे जावयाची आहे तर तो फंड जमविण्याकरितां सरकारी बड्या कामगारांनीं किंवा वकील बॅरिस्टर लोकांनीं कराच्या रूपानें कां सहाय करूं नये ?

याच भाषणांत तेलंगांनीं कायदे कौन्सिलाची खरीखुरी स्थिति कशी होती हें उत्तम रीतीनें दाखविलें. ते म्हणाले कीं कोणतेंही बिल सरकारनें कौन्सिल पुढें आणलें कीं सर्वांनीं त्याला अनुकूल मत दिलेंच पाहिजे अशी त्यांची अपेक्षा असे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खरा प्रकार असा होता असें स्पष्ट दिसतच होतें कीं सरकारी कौन्सिलमध्यें—Cabinet मध्यें—कांहीं अंमलदारांची जूट असे. मग ते आपला मनोदय पूर्ण करून घेत असत व कायदे कौन्सिलांना धाब्यावर बसवीत असत.

"The present was only one of very numerous instances in which it had appeared quite plain that the Legislative Councils, as at present constituted, were of no value whatever. When the independent members happened to agree with a Government measure their opinion was spoken of as representing the general opinion of the public; but when they opposed any measure which the Government thought fit to introduce, their opinions were spoken of contemptuously as a mere individual opinion not representing the general views of the public, with which the Government officers were much better acquainted themselves."

ह्या भाषणाबद्दल तेलंगांची सर्वांनींच स्तुति केली. दुसऱ्याच दिवशीं मिस्टर मॅक्लीन यांनीं "बॉंबे गॅझेट" मध्यें त्या भाषणाचा असा गौरवयुक्त उल्लेख केलाः—

"No one could realise what a wonderful organ the English language is until he has heard an intelligent and eloquent Hindu play upon it."

"टाइम्स ऑफ इंडिया "नें तर त्या तेलंगांच्या भाषणासंबंधानें असा अभिप्राय दिलाः—

"It was remarked by some one that the young Hindu orator's mind was saturated with Bright and he seldom speaks without oozing Bright at every pore."

म्हणजे तेलंगांचें मनच—डोकेंच—जॉन ब्राइटच्या वक्तृत्वानें इतकें भरून गेलें होतें कीं त्यांच्या बहुतेक प्रत्येक वाक्यावरून किंवा शब्दावरून ब्राइटच्याच वक्तृत्वाची आठवण होत असे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लॉर्ड लिटनसाहेबांची कारकीर्द त्यांच्या अनेक अरेरावीच्या कृत्यांमुळें लोकांस इतकी असह्य झाली होती कीं त्यांतून देशाची केव्हां एकदां सुटका होईल अशी लोक उत्कंठेनें वाट पहात बसले होते! त्यांच्या प्रत्येक महत्वाच्या जुलमी कृत्याची तेलंगांनीं हजेरी घेतली होती, व अत्यंत मुद्देसूदपणानें कडक भाषेंत त्या कृत्यांतील दोषाविष्करण करण्यांत तेलंगांनीं मुळींच कसूर केली नाहीं. त्यांपैकीं "लायसन्स टॅक्स" संबंधानें तेलंगांनीं जाहीर सभेंत केलेल्या भाषणाचा नमुना वर आलाच आहे. आतां त्यांनीं मुस्कटदाबीच्या (Gagging Act) कायद्या-संबंधानें केलेली टीका पुढील प्रकरणांत पाहा.

प्रकरण एकतिसावें.

मुस्कटदाबीचा कायदा

लॉर्ड लिटन यांच्या कारर्दीची त्यांत मुस्कटदाबीचा कायदा पास झाल्यामुळें तर फारच प्रसिद्धि झाली होती. त्या कायद्याचा सर्वच प्रकार इतका विचित्र होता कीं हें सुधारलेल्या इंग्रज लोकांचें राज्य नसून मोंगलाईच आहे असेंही क्षणभर लोकांस वाटलें असेल! त्या कायद्याची योजना अगदीं गुप्तपणें झालेली होती. लोकांस त्याचा पत्ताही नव्हता. बिल अगदीं अनपेक्षित रीतीनें—पुरीशी नोटीस न देतां—कायदेकौन्सिलपुढें ठेवण्यांत आलें, व एकाच बैठकींत घाईघाईनें तें पास करून घेण्यांत आलें! त्या कायद्याचा मुख्य हेतु चालू असलेली सरकारावरील टीका बंद करण्याचा नसून पुढें होणारी टीका टाळण्याचा होता. त्या कायद्याविषयीं सर दिनशा वाच्छा यांनीं एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे:—

"The Famine policy and the Forward policy of that Tory Viceroy were greatly criticized by the independent Press—Indian and Anglo-Indian. Lord Lytton and his Government were so obsessed by that criticism, candid and out-spoken as it was, that it was thought fit that for a time such a gag should be put on publicists of the day." "The country pacific

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

as it was and untrammelled by any political agitation, was exceedingly outraged by the introduction of that universally condemned piece of legislation to gag the Press." "Mr. Maclean, the then editor of the *Bombay Gazette*, had denounced the Act in no measured terms, and hesitated not to call it the 'Black Act."

काशीनाथपंत तेलंग यांनीं त्या कायद्यावर अत्यंत मुद्देसूद व निर्भीड अशी लेखमाला लिहून " इंदुप्रकाश " पत्रांत प्रसिद्ध केली होती. पहिल्या दोन लेखांत त्यांनीं त्या सबंध कायद्याचें कलमवारीनें परीक्षण करून त्यांत कसकसे दोष राहिलेले आहेत हें स्पष्ट करून सांगितलें. त्या कायद्याखालचे खटले न्यायकोर्टांपुढें पाठविण्याची कायद्यांत सवड ठेविली नाहीं, याबद्दल तेलंगांनीं तक्रार केलेली असून कांहीं कलमांची शब्दरचना तर त्यांच्या मतें इतकी अनिश्चित व संदिग्ध होती कीं, त्यांच्या कचाटींत अधिकारी लोकांस गैरसोयीचें वाटत असलेलें कोणतेंही पत्र किंवा पुस्तक सहज आणतां येईल ! शिवाय सुशिक्षित लोक हे राजनिष्ठ आहेत असें सरकार नेहमीं म्हणत होतें—म्हणत असतें, पण त्या म्हणण्यांत व त्या कायद्यांत सुसंगतपणा तो काय राहिला असें तेलंगांनीं स्पष्ट विचारलें. त्यांनीं सांगितलें कीं, सर हेनरी मेन यांनीं कांहींही म्हटलें तरी, सर्व परिस्थितीचा विचार करून पाहिल्यास खरें कायद्याचें राज्य मागें पडून एकसत्तात्मक राज्याकडे—किंबहुना मोंगलाईकडे—सरकारच्या धोरणाचा कल स्पष्ट दिसत होता. तेलंगांच्या लिहिण्याचा स्पष्ट आशय असा होता कीं, या कायद्याप्रमाणें कोणीही अधिकारी आपणांला " सरकार "च समजणार व आपल्या प्रत्येक कृतीला तो " सरकार "ची कृति असें म्हणणार. मग सरकाराविषयीं लोकांच्या मनांत अप्रीति उत्पन्न केल्याचा आरोप करण्यास उशीर किती ? तेलंगांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, अशी या कायद्याच्या द्वारें मतस्वातंत्र्यावर गदा आणणें हें केवळ अन्यायाचें व अप्रयोजक कृत्य असून त्यायोगें योजिलेला हेतु तर मुळींच सिद्धीस जाणार नाहीं. फार काय, पण जे परिणाम या कायद्याच्या योगानें टळतील असें सरकारास वाटतें तेच परिणाम अखेर हटकून घडून येतील !

पत्रांत लेख छापण्यापूर्वी तो एका सरकारी अधिकारी माणसाकडे अवलोकनासाठीं पाठवावा असें त्या कायद्यांत एक कलम होतें. तेलंग म्हणाले कीं त्या अधिकारी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माणसाच्याही--इतर मनुष्यांप्रमाणें--कांहीं आवडी-नावडी असतील, व त्या दृष्टीनेंच तो त्या लेखाचा विचार करील. म्हणजे तो त्या लेखाचा निर्मल मनानेंच विचार करील याची खात्री काय ?

याच्या पुढचे तेलंगांचे उद्गार तर फारच महत्वाचे व बहारीचे आहेत. ते असेः—

"It appears to us to be descent from the higher level of political status which under the wiser British Government, we had already reached, into the slough of the patriarchal rule and personal Government. If there was one thing, more than another, to which an advocate of the British Government could point as marking unmistakably the superiority of it to by-gone Governments, it was this reign of law—the liberty of speech and thought, which is now become to a considerable extent a thing of the past under the provisions of the Gagging Act. The Reign of Law is passed, ceasing under the hands of these sapient legislators who have been ruling during the past few years."

तेलंगांनीं म्हटलें कीं, आम्ही ब्रिटिश अंमलाखालीं प्रस्तुत काळीं असल्यामुळें तदनुषंगिक मतस्वातंत्र्य, भाषणस्वातंत्र्य, मुद्रणस्वातंत्र्य वगैरे अशा ज्या गोष्टीं-मुळें आम्ही कांहीं बाबतींत उच्चस्थानावर आहों असें वाटत होतें तो भ्रम ठरून त्या स्थानावरून या कायद्यानें आम्हांस खालीं ओढून आणून एकसत्तात्मक राज्यांत व अनुदारकल्पनासूचक गर्तेत सोडलें आहे असें वाटूं लागलें आहे. म्हणजे पूर्वींच्या देशी राज्याच्या मानानें ब्रिटिश राज्याचें श्रेष्ठत्व दर्शविण्याऱ्या ज्या कांहीं विशेष प्रकारच्या गोष्टी होत्या त्या या कायद्यानें मागें पडून पुन्हां आम्ही पूर्वींच्या एकसत्तात्मक राज्यांतच येऊन पडलों असें आम्हांस वाटूं लागलें आहे !

सरकारनें सदहू "Gagging Act" हा आयर्लंडकरितां पार्लमेंटनें पास केलेला, जो "Irish Act of 1890" त्याच्या वळणावर तयार केला आहे, असा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खुलासा केला होता. पण त्यांतील फोलपणा तेलंगांनीं आपल्या तिसऱ्या व चवथ्या लेखांत चांगल्या रीतीनें व्यक्त केला. त्यांनीं प्रथम सांगितलें कीं प्रस्तुत कायदा व आयरिश ॲक्ट यांत मुळीं साम्यच नाहीं. आयरिश कायद्याच्या पूर्वी आयर्लंडांत दंगे, मारामाऱ्या वगैरे मनस्वी अत्याचार झाले होते, तसे हिंदुस्थानांत मुळींच झाले नाहींत. बंड करणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें आयर्लंडमधील लोक म्हणत असत. तसें हिंदुस्थानांतील एकाही पत्रकारानें म्हटलें नाहीं. उलट पवना, सुरत या शहरांत किंवा महाराष्ट्रांत जे थोडे दंगे झाले त्यांचा देशी पत्रकारांनीं निषेधच केला आहे. ते दंगे स्थानिक कारणांमुळें झाले. त्यांना चिथावणी किंवा उत्तेजन देशी पत्रकारांकडून मुळींच मिळालें नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं, आयर्लंडांतील लोकांच्या समजुती करण्याचे प्रथम प्रयत्न तरी करण्यांत आले होते. पण त्यांत सरकारास यश आलें नाहीं ती गोष्ट निराळी. तशा प्रकारचे प्रयत्न सरकारनें या देशांत काय केले आहेत असें तेलंगांनीं विचारलें. तिकडे आयरिश चर्च बिल किंवा आयरिश लँड ॲक्टस् पास करण्यांत आले होते. तशा प्रकारचे यत्न सरकारनें इकडे कोणते केले? देशांत दुष्काळ पडला असतां व लोकांचें दारिद्र्य वाढत चाललें असतां सरकार त्यांच्या डोक्यावर कराचें ओझें वाढवीत आहे. यामुळें लोकांत असंतोष पसरत आहे. त्याचा उपशम करण्याकरितां सरकारनें काय केलें आहे? इतकें सांगून सरकाराजवळ सुशिक्षित लोकांच्या काय मागण्या आहेत—पण त्या सरकारानें पुऱ्या करण्याचा कांहीं एक प्रयत्न केला नाहीं—त्यांची तेलंगांनीं एक यादी दिली आहे. त्यांवरून सुशिक्षित लोकांच्या त्या वेळीं आकांक्षा काय होत्या याचें सहज दिग्दर्शन होतें. त्या मागण्या येणेंप्रमाणें:—

"Have Natives yet been allowed the same opportunities to be admitted to the Civil Service as the members of the ruling race? Has the drain on Indian resources for the home-charges been reduced? Have not the Import Duties been abolished at the same time that a new tax has been imposed and this in the teeth of the solemn declarations of Lord Lytton and Lord Salisbury and in the teeth of the Resolution of the House of Commons itself? Has the dividing wall of bitter

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

memories between Europeans and Natives been yet broken down? Have not attempts been made to legislate away the old rights of private individuals by Acts like the Abkari Act and the Forest Act? Has not the personal Government been increased under the Criminal Procedure Code and like Acts? Has any attempt been made to stop by the Indian Penal Code the mischief alleged to grow from the press being free? Intensely desiring as we do, the continuance of British rule in India, we are extremely sorry to find our Government holding an inexpugnable belief in its own perfection and lulled, so to speak, in the optimistic sleep from which the attempt to rouse it, only entails its supreme displeasure."

यांत सिव्हिल सर्विसमध्यें युरोपीयनाच्या बरोबरीनें हिंदी मनुष्यास शिरूं देणें; "होम चार्जेस" च्या रूपानें दरसाल इंग्लंडांत जाणारा द्रव्यप्रवाह बंद करणें; आयात मालावरील—वचनभंग करूनही—जकात उठविणें; नवीन कर बसविणें; युरोपीयन व हिंदी लोक यांजमधील अविश्वासाचीं कारणें दूर करणें; वगैरे सर्व हिंदी मागण्यांचा उल्लेख करून तेलंग आपण एक राजनिष्ठ प्रजाजन या नात्यानें स्पष्ट म्हणतात कीं, "ब्रिटिश लोकांचेंच हिंदुस्थानांत राज्य चालू राहावें अशी आमची मनापासून इच्छा आहे, पण आमचें सरकार आपण सर्वज्ञ आहों असें मानून " सर्व ठीक चालेल " अशा भरंवशावर जें झोंपीं जातें त्या झोपेंतून त्याला कोणी जागें करण्याचा प्रयत्न केल्यास तें त्याच्यावरच पुन्हां रुष्ट होतें याचेंच आम्हांस अत्यंत वाईट वाटतें."

याप्रमाणें सरकाराकडून कोणत्या गोष्टी व्हावयाला हव्या आहेत—पण त्या लवकर त्याच्या हातून घडतील अशीं लक्षणें दिसत नाहींत!—हें सुचवून तेलंगांनीं सरकारास खालील चार कळकळीचे शब्द लिहून आपली " मुस्कटदावीच्या कायद्या "वरील लेखमाला पुरी केली:—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" We believe, we cannot yet rule ourselves, and we believe that we cannot get any foreign rulers as good as the English. Wishing then, as we do, from whatever motives for the continuance of the British rule, we are extremely anxious that our rulers should do every thing which they reasonably and properly can and may do, to keep the people at large contented; for in the last resort as eminent British Statesmen have always maintained, it is on the contentment and good will of the people that the British Empire can rest most securely. Therefore, it must keep itself fully informed of the wants and feelings and thoughts of their subjets. And by the necessity of the case, they being foreigners in the land, they can have few better sources of information than the newspapers and journals written by persons who, as being themselves of the people, necessarily know a great deal about the people. We venture to say, inspite of the boast, that the ruling race has not yet succeeded in understanding us."

अर्धशतकापूर्वी तेलंगांनीं जे एका जुलमी कायद्यासंबंधानें लिहितांना हे शब्द उच्चारले, त्यांचें आजच्या तारखेलाही बऱ्याच अंशानें महत्त्व कायम आहे. सन १९१७ मध्यें ब्रिटिश पार्लमेंटनें दिलेल्या वचनाप्रमाणें माँटेगु साहेबांनीं सन १९१९ सालच्या आम्हांस सुधारणा दिल्या व दहा वर्षांनीं (१९२९ मध्यें) आणखी जास्त सुधारणा देऊन चार पाउलें पुढें जाऊं असें सांगितलें. पण मध्यंतरीं हिंदुस्थानच्या दुर्दैवानें माँटेगुसाहेब स्थानभ्रष्ट झाले व दुसऱ्या कांहीं गोष्टी घडल्या. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, माँटेगुच्या जागीं दुसरे लोक आले व त्यांनीं आपल्या कृतींनीं माँटेगु साहेबांनीं आपल्या वर्तनानें दहा वर्षांपूर्वी लोकाच्या मनांत उत्पन्न केलेल्या विश्वासाला अंमळ धक्का दिला व सर्वांस साशंक केलें ! अर्थात् त्यामुळें हिंदुस्थानानें ब्रिटिश साम्राज्यांतून फुटून मोकळें व्हावें अशी कल्पना निघून तदनुसार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जाहीर करणारी कांहीं मंडळी देशांत आज उत्पन्न झाली आहे! या सगळ्याचा स्वाभाविकपणें काय परिणाम व्हावयाचा असेल तो होईल. पण अशा बिकट प्रसंगीं पन्नास वर्षांपूर्वी तेलंगांसारख्या एका दूरदर्शी मुत्सद्दी गृहस्थानें जे सरकारला उद्देशून चार इशारतीचे शब्द उच्चारले त्यांचा प्रस्तुत काळीं सरकारानें व आपल्या कांही फाजील उत्साही मंडळींनीं जरूर विचार करावा असें वाटतें. परिस्थिति बदलली असली तरी तत्वें तींच आहेत, सरकार तेंच आहे व जनताही तीच आहे. सबब तेलंगांच्या भाषेंत थोडासा फरक करून असें म्हणतां येईल कीं, ब्रिटिश लोकांशीं आमचा असलेला संबंध तोडण्याची अद्यापि वेळ आलेली नाहीं. अर्थात् त्यांचा संबंध आणखी कांहीं काळपर्यंत राहिला पाहिजे; व त्या मुदतींत मिळालेल्या संधीचा उपयोग करून आम्ही आपल्या अंगीं जास्त कार्यक्षमता आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ती कार्यक्षमता अंगीं आल्यावर आम्ही आपला कारभार पाहाण्यास पात्र होऊं याबद्दल शंकाच नको.

पण तेलंगांनीं त्या वेळीं सरकारास दिलेल्या इशारतीचें महत्व आजही आहेच. ब्रिटिश सरकारानें आम्हांस कांहीं जास्त हक्क दिले आहेत ही गोष्ट खरी. पण त्यांच्या मनांतील आमच्याविषयींचा अविश्वास अद्यापि नष्ट झाला आहे असें वाटत नाहीं. सगळेच अविश्वास धरीत असतील असें आम्ही म्हणत नाहीं. तथापि ज्यांच्या मनांत अद्यापि—कोणत्याही कारणानें असो—आमच्याविषयीं अढी आहे त्यांचेंच म्हणणें तूर्त चालत आहे यांत मात्र शंका नाहीं. अशा बड्या लोकांनाच उद्देशून तेलंगांचे शब्द आहेत असें मानण्यास हरकत नाहीं. तेलंग म्हणतात कीं, हिंदुस्थानांत ब्रिटिश राज्यच चालू राहावें असेंच आम्हांस वाटतें; व म्हणूनच ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनीं लोकांस संतुष्ट राखण्याकरितां जें कांहीं करतां येण्यासारखें असेल तेवढें सर्व जरूर करावें असें आम्हांस मनापासून वाटतें. कारण इकडील प्रजेच्या संतोषावरच व सदिच्छेवरच ब्रिटिश राज्य टिकणार आहे हें मोठमोठ्या ब्रिटिश मुत्सद्यांनींही कबूल केलें आहे. त्यामुळें लोकांच्या इच्छा काय आहेत, त्यांच्या गरजा काय आहेत व त्यांचे विचार काय आहेत याबद्दलची माहिती अधिकाऱ्यांनीं करून घेतली पाहिजे. अद्यापि बरेचसे अधिकारी—तेलंगांच्या वेळीं असे फारच होते—युरोपीयन म्हणजे परकीय आहेत. अर्थात् लोकांच्या अंतरंगांतील आकांक्षा काय आहेत हें अधिकाऱ्यांना समजणें संभवनीय नाहीं. ती माहिती पुरविणारीं उत्तम साधनें म्हणजे देशी वर्तमानपत्रें. तीं चालविणारे लोक नेहमीं जनतेंत राहाणारे, त्यांच्याशीं हरएक बाबतींत बोलणारे चालणारे असतात;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांना लोकांसंबंधींची सर्व माहिती असते. अशांचीं तोंडें बंद करून अगर हात बांधून कसें चालेल ? तेलंग अखेर म्हणतात कीं, अधिकारी लोकांनीं कांहींही म्हटलें तरी त्यांनीं आम्हांस अद्यापि पुरें ओळखिलें आहे असें निदान आम्हांस तरी वाटत नाहीं.

वरच्याच विचारसरणीचा अनुवाद करून असें म्हणतां येईल कीं आमच्या हल्लींच्या अधिकारी लोकांनींसुद्धां वृथा अभिमानाच्या किंवा इज्जतीच्या (prestige) भरीस न पडतां लोकांच्या इच्छा काय आहेत, त्यांच्या आकांक्षा काय आहेत याची पुरी माहिती करून घ्यावी व त्या आकांक्षा पूर्ण करण्याच्या कामास लागावें. यांत केवळ हिंदुस्थान देशाचाच फायदा आहे असें नव्हे, तर त्यांत इंग्लंडचाही फायदा आहे व तसें केल्यानें इंग्लंडच्या कीर्तीत निःसंशय भर पडेल.

असो. या मुस्कटदाबीच्या—Gagging Act च्या—चळवळीचा अखेर परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. लोकांचें जीवित असह्य झालें. पुढें सन १८८० मध्यें विलायतेंतील प्रधान मंडळ बदलून ग्लॅडस्टन साहेब मुख्य प्रधान होतांच लॉर्ड लिटन यांनीं आपल्या जागेचा राजीनामा दिला व ते इंग्लंडला निघून गेले. त्यांच्या पाठीमागून व्हॉइसरायच्या जागेवर लॉर्ड रिपन येतांच त्यांनीं सदर्हू कायदा रद्द केला ! यासंबंधानें सर दिनशा वाच्छा यांनीं असें म्हटलें आहेः—

"Such was the feeling of antagonism to that Act that the agitation was kept fanning in till a change of ministry occurred in 1880 and the Liberal minded ministry of Mr. Gladstone, the Premier, abolished it to the great joy and contentment of the vast Indian population."

प्रकरण बत्तिसावें.

खुला व्यापार व संरक्षण.

हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराच्या गेल्या सुमारें साठ वर्षांच्या इतिहासाचें जो बारकाईनें निरीक्षण करील त्याच्या सहज लक्षांत येईल कीं सन १८७६—७७ च्या सुमारास लॉर्ड लिटन अधिष्ठित हिंदुस्थान सरकारानें अर्थशास्त्रीय दृष्टीनें आपल्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करवसुलीच्या बाबतींत मोठी क्रांति घडवून आणली होती. त्या वेळीं विलायतेंत कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्ष अधिकारावर होता. डिजरायली हे मुख्य प्रधान होते व लॉर्ड सॅलिसबरी हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी होते. विलायतेंतून या देशांत येणाऱ्या कापशी मालावर शेंकडा ७½ टक्के जकात कैक वर्षेंपर्यंत घेण्यांत येत होती; तो बहुतेक सर्व माल मँचेस्टर येथील गिरण्यांत तयार होत असे. त्या गिरणीवाल्यांनीं सन १८७४ सालापासून—म्हणजे कॉन्सर्व्हेटिव पक्ष अधिकारारूढ झाल्या सालापासून—आपल्या मालावर बसविलेली ७½ टक्के जकात उठविण्याबद्दल तिकडील अधिकाऱ्यांच्या मागें सारखी टोंचणी लाविली होती. त्याच सुमारास मुंबईंतील गिरण्यांची चाललेली भरभराट पाहून मँचेस्टरवाल्यांच्या पोटांत दुखूं लागलें होतें व ह्या पुढें मागें आपल्या उरावर एक शत्रु उभा राहाणार ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांत आली होती.' इकडे हिंदुस्थान सरकाराच्या तिजोरीची स्थिति त्या वेळीं समाधानकारक नव्हती. बजेटांत दरसाल बहुतेक तूट ठेवलेली असे. बरें, देशांत कर वाढविल्यास तो सहन करण्यासारखी लोकांची स्थिति नव्हती. अशा स्थितींत तिजोरींतील जमाखर्चाची तोंड मिळवणी करण्याकरितां हिंदुस्थान सरकारानें सर्व परदेशांहून आयात होणाऱ्या मालावर शेंकडा ७½ टक्के जकात बसविली होती. व ती कित्येक वर्षें चालू होती. परंतु सन १८७४–७५ च्या सुमारास मँचेस्टरच्या गिरणीवाल्यांनीं उगीच ओरड आरंभली कीं सदरील ७½ टक्के जी जकात घेण्यांत येत असे ती संरक्षक स्वरूपाची आहे! झालें. विलायतेंतील पत्रांनीं व लँकेशायरतर्फें पार्लमेंटमध्यें काम करणाऱ्या सभासदांनीं मिळून जंगी चळवळ चालविली. विलायतेंतील डिझरायली आदि मंडळीला पक्कें ठाऊक होतें कीं आपला पक्ष अधिकारावर आहे तो बहुतेक या लँकेशायरच्या मताधिक्याच्याच जोरावर आहे. तशा स्थितींत त्या सभासदांच्या म्हणण्याकडे सरकार दुर्लक्ष कसें करणार? मँचेस्टरचे गिरणीवाले हे मोठे धूर्त लोक होते. त्यांची अधिकारावर कोणताही पक्ष कॉन्सर्व्हेटिव्ह वा लिबरल–असो, त्याच्या मागें सारखी टोंचणी चालू राहिलेली असे कीं, ही हिंदुस्थानांतली जकात उठवा! लिबरल पक्ष अधिकारारूढ असला तर मँचेस्टरवाल्यांना तेवढी अडचण भासत नसे. कारण लिबरल पक्ष हा खुल्या व्यापाराचा कैवारी होता. पण कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्ष अधिकारावर असला म्हणजे तो खुल्या व्यापाराच्या बाबतींत आपल्या प्रतिपक्षाला––opposition ला—(लिबरल) जरा भिऊन असे. सबब मँचेस्टरवाले चळवळ करून खुल्या व्यापाराची वाढ करण्याकरितां कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षावर वजन खर्च करीत असत. सन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१८७४–७५ सालांत मुंबईतील गिरण्यांची स्थिति चांगलीच होती. त्या गिरण्यांत तयार होणाऱ्या मालानें लँकॅशायरहून इकडे आलेल्या जाड्या मालाची हकालपट्टी आरंभली होती. ही हिंदुस्थानांतील बाजाराची स्थिति झाली. पण पुढें मागें मुंबईचा माल चीन देशांत जाऊन त्या देशांतीलही आपला—मँचेस्टरचा—व्यापार बसवील ही विलायती गिरणीवाल्यांना धास्ती होतीच ! अर्थात् मुंबईच्या मालानें जर चीन देशांतील बाजार व इकडचा घरचाच बाजार असे दोन्ही बाजार बळकावले तर मग काय करावयाचें ? अशी मँचेस्टरवाल्यांच्या छातींत धडकी बसली होती ! ती केवळ अगदींच निराधार होती असें नाहीं. परंतु इकडील आयात मालावरील जकात उठविण्याकरितां मँचेस्टरवाल्यांनीं जो कोटिक्रम अवलंबिला होता तो मात्र चुकीचा होता. त्यांचें म्हणणें असें होतें कीं, इंग्लंडचा माल चीन देशांत जात असे. मुंबईच्या गिरण्यांतील मालही जर तिकडे जाऊं लागला तर विलायती मालावर इकडे बसविलेल्या जकातीनें तितक्या प्रमाणांत मुंबईच्या मालाचें संरक्षण केल्यासारखें होतें. सबब ती संरक्षक जकात झाली. इंग्लंडांत खुल्या व्यापाराच्या तत्वावर सर्व राज्यकारभार चालला आहे. अर्थात् तिकडील मालावर हिंदुस्थानांत संरक्षक जकात बसवूं देणें बरोबर नाहीं ! हा सर्व कोटिक्रम केवळ आप्पलपोटेपणाचा होता. व्यापार करावयाचा तो चीनच्या बाजारांत. चिनी लोकांना वास्तविक जिकडचा माल पसंत पडेल तिकडचा ते घेतील. तिकडच्या व्यापाराचा व इकडील जकातीचा संबंध काय ? इकडे जकात स्थानिक कारणांमुळें—जमाखर्चाची तोंड मिळवणी करण्याकरितां—बसविण्यांत आलेली होती. चीन देशाशीं असलेला व्यापार चालू राहो किंवा न राहो इकडचा खर्च भागलाच पाहिजे व त्याकरितां जकात वसूल झालीच पाहिजे. पण वरीलप्रमाणें कोणत्या तरी गोष्टीचा इकडच्या जकातीशीं बादरायण संबंध जोडून तेवढी जकात उठविण्याचा मँचेस्टरवाल्यांनीं उपक्रम मांडला होता. खरा प्रकार म्हणजे हिंदुस्थान देश इंग्लंडच्या ताब्यांत. त्याला वाटेल तसा वळवून आपला कार्यभाग उरकून घ्यावयाचा, यापेक्षां मँचेस्टरवाल्यांचा दुसरा कोणता हेतु असणार ? डिझरायली किंवा लॉर्ड सॅलिसबरी यांच्या हातांत हिंदुस्थानचीं सगळीं सूत्रें. त्यांना पार्लमेंटमध्यें लँकॅशायर परगण्यांतले सभासद डोईजड झालेले. हिंदुस्थानचा वाली तिकडे कोणीही नव्हता. इकडचें आमचें सरकार लॉर्ड सॅलिसबरी यांचें बंदें गुलाम. मग "अजापुत्रं बलिं दद्यात् ।" हा न्याय सरकारला सुचावा यांत आश्चर्य काय ? अशा स्थितींत झाला तरी तो अजापुत्र कांहीं तरी धडपड केल्याशिवाय कसा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राहील ? वरील प्रकारांत दिसत असलेला उघड उघड अन्याय पाहून कोणता न्यायप्रिय मनुष्य स्वस्थ बसेल ? इकडे मुंबईच्या गिरणीवाल्यांनीं व इतर सार्वजनिक कामांत मन घालणाऱ्या लोकांनींही मँचेस्टरवाल्यांच्या अन्यायमूलक ओरडीविरुद्ध चळवळ चालविली. सन १८७२–७६ या मुदतींत लॉर्ड नॉर्थब्रुक हे आमचे व्हाइसराय होते. ते खुल्या व्यापाराचे पुरे कैवारी ! पण त्यांना देखील वरील मँचेस्टरवाल्यांच्या कोटिक्रमांतील फोलपणा पटला, आणि त्यांनीं कायदे कौन्सिलांतील आपल्या जागेवरून असें जाहीर केलें कीं:—

"He (Lord Northbrook) declared from his place in the Legislative Council that no statesman having a regard to the true interests of India should submit to the abolition of that duty."

हिंदुस्थानच्या खऱ्या हिताचा विचार करणारा कोणीही जबाबदार अधिकारी ती आयात जकात उठविण्यास कबूल होणार नाहीं ! अशा आणीबाणीच्या वेळीं काशीनाथपंत तेलंग यांनीं एक अत्यंत उपयुक्त निबंध लिहिला व तो मार्च सन १८७७ मध्यें "सॅसून मेक्यानिक्स इन्स्टिटयूट" पुढें वाचला. त्यांत "खुला व्यापार व संरक्षक जकात" (Free Trade and Protection from an Indian Point of View) या प्रश्नाचा तेलंगांनीं मोठ्या मुद्देसूदपणानें व जरूर ते आधार व आंकडे देऊन विचार केला आहे. सर दिनशा वाच्छा यासंबंधीं एके ठिकाणीं म्हणतात कीं,

"Mr. Telang was a Free Trader with some qualifications just as the late Mr. Ranade and Sir Phirojshah Mehta were and as I am. As far as India is concerned, we all share the view that young industries bearing all the germs of future prosperity should, for a time, be protected by the Indian Government. Mr. Telang then undertook the task of proving how far the duty was in no sense protective."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेलंग, रानडे, मेथा व वाच्छा हे सगळेच खुल्या व्यापाराचे पुरस्कर्ते होते. पण गिरण्यांसारख्या बाल्यावस्थेंत असलेल्या व उदयोन्मुख धंद्यांची हिंदुस्थान सरकारनें काळजी घेतली पाहिजे व त्यांचें जरूर तें संरक्षण केलें पाहिजे असें त्यांचें मत असे. त्यामुळें वर सांगितल्याप्रमाणें मँचेस्टरवाल्यांच्या संतोषाकरितां भलत्याच सबबीवर सरकारनें आयात जकात उठविण्याचा विचार चालविला असतां ती जकात संरक्षक स्वरूपाची मुळींच नाहीं असें दाखविण्याचें तेलंगांनीं काम पतकरलें व तें त्यांनीं उत्तम प्रकारें केलें असें वाच्छा शेटजी वरील वाक्यांत म्हणतात.

तेलंगांचा सदहू निबंध इतका विस्तृत आहे कीं, त्यानें छापील पानेंच सुमारें नव्वद भरलीं आहेत. अर्थात् त्याचा इकडे सारांश—जसेचें तसें भाषांतर तर राहोच—देखील विस्तारभयास्तव देतां येणार नाही. आम्ही फक्त येथें त्या निबंधांतील कांहीं महत्वाच्या मुद्यांचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करून तेलंगांनीं अखेर आपले काय सिद्धांत स्थापित केले आहेत तेवढेच निर्दिष्ट करण्याचें मनांतून योजिलें आहे.

तेलंग आपल्या निबंधाच्या आरंभींच मिल्ल व प्रो. केर्नस यांच्या आधारांवर असें सांगतात कीं, अर्थशास्त्राचे सारेच सिद्धांत पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या किंवा रसायनशास्त्राच्या सिद्धांतांप्रमाणें सार्वत्रिक स्वरूपाचे नसतात. त्या सिद्धांतांत स्थल, काल किंवा दुसरीं कारणें असतील त्याप्रमाणें फेरफार केलेच पाहिजेत. मिल्ल आपल्या आत्मचरित्रांत अर्थशास्त्राचा (Political Economy) असा उल्लेख करतोः—

"As a branch of Social Philosophy so interlinked with all the other branches that its conclusions even in its own peculiar province, are only true conditionally, subject to interference and counteraction from causes not directly within its scope."

म्हणजे अर्थशास्त्र ही एक समाजशास्त्राचीच शाखा असल्यामुळें त्याचे कोणतेही सिद्धांत झाले तरी—दुसऱ्या महत्वाच्या कारणांचा विचार होईपर्यंत—तात्पुरतेच समजावयाचे असतात. ते यावश्चंद्रदिवाकरौ जसेचे तसे सत्यच राहातात असें धरून चालतां येत नाहीं. प्रो. केर्नस एके ठिकाणीं म्हणतोः—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"The data thus furnished (by Political Economy) may, indeed, go far to determine our judgment, but they do not necessarily, and *should not in practice always*, do so. For, there are few practical problems which do not present other aspects than the purely economical—political, moral, educational, artistic aspects—and these may involve consequences so weighty as to turn the scale against purely economic solutions."

म्हणजे अर्थशास्त्राच्या प्रश्नांचा विचार करतांना त्यांचा राजकीय, नैतिक वगैरे दृष्टीनेंही विचार करावयाचा असतो, व तसा विचार केल्याशिवाय जे सिद्धांत ठरतील ते एकदेशीय ठरण्याचा संभव असतो. पण चमत्काराची गोष्ट ही कीं आमच्या देशांतील जकातीच्या—Customs Tariff—प्रश्नांचा विचार करीत असतांना इंग्लंडमधील किंवा इकडील कोणीच लेखक या मुख्य मूलभूत मुद्याकडे लक्ष देत नव्हता. सर्वच लोक अर्थशास्त्राचे सिद्धांत सर्वच देशांत, सर्व कालीं व सारखेच लागू असतात असें गृहीत धरून चालत होते. सबब तेलंग म्हणतात कीं, आपणांस ही इशारत प्रथमच द्यावी हें इष्ट वाटलें.

अर्थशास्त्राचे सिद्धांत सदैव सत्य व कायम नसतात अशा अर्थाचे प्रो. टी. ई. क्लिफ लेस्ली यानें काढलेले उद्गार तर मिल्ल व केर्नस यांच्या पेक्षांही अधिक स्पष्ट व निश्चित स्वरूपाचे आहेत. ते असेः—

"I venture to maintain, to the contrary, that Political Economy is not a body of natural law in the true sense, or of universal or immutable truths, but an assemblage of speculations and doctrines which are the result of a particular history, coloured even by the history and character of its chief writers; that, so far from being of no country, and unchangeable from age to age, it has varied much in different ages

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

and countries and even with different expositors in the same age and country."

याचा स्पष्ट अर्थ असा कीं एका देशाला किंवा एका काळीं जे अर्थशास्त्राचे सिद्धांत लागू पडतील तेच सिद्धांत दुसऱ्या देशाला त्याच काळीं अगर भिन्न काळीं लागू पडत नाहींत. हा सामान्य दृष्टीनें एक मूलभूत मुद्दा झाला.

पुढें तेलंगांनीं संरक्षण जकातीला सामान्यतः जे आक्षेप घेण्यांत येतात त्यांचा विस्तारानें ऊहापोह केला आहे. पण त्या सर्वांचा आम्ही इकडे अनुवाद करीत नाहीं. फक्त एक दोन महत्वाच्या आक्षेपांचें तेलंगांनीं जें निराकरण केलें आहे त्यासंबंधानेंच थोडक्यांत विवेचन करतों. पहिला आक्षेप हा कीं, संरक्षक जकात एकाद्या मालावर बसविल्यास बाजारांत त्या मालाची किंमत वाढते व तो गिऱ्हाइकांना महाग पडतो. म्हणजे गोरगरीबांचा तोटा होतो. उलट ती जकात उठविली तर तो माल स्वस्त मिळतो व गिऱ्हाइकाचा फायदा होतो. या आक्षेपाचा हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें विचार केल्यास असें आढळून येईल कीं, विलायती कापडावर आयात जकात बसविल्यास तें कापड बाजारांत महाग विकेल व गोरगरिबांचें नुकसान होईल, व ती जकात उठविल्यास माल तितका स्वस्त विकेल व गिऱ्हाइकांचा फायदा होईल. ह्या गोष्टी खऱ्या आहेत, व हाच कोटिक्रम सन १८७७च्या सुमारास आयात मालावरील जकात उठविण्याचें घाटत होतें त्या वेळीं मँचेस्टरवाल्यांकडून व त्यांच्या साथीदारांकडून लढविण्यांत आला होता. तो त्यांच्या दृष्टीनें बरोबर असेल. तेलंग म्हणतात कीं, वरील कोटिक्रम बरोबर होता असें जरी क्षणभर मानलें तरी त्यापासून परिणाम काय होण्याचा संभव होता तें पहावयास नको काय? इकडे सरकारी तिजोरीची त्या वेळीं स्थिति चांगली नव्हती हें मागें सांगितलेंच आहे. अशा स्थितींत आयात मालावरील जकात उठविली तर तेवढा वसूल कमी होऊन जमेंत तूट पडेल. ती कशी भरून काढावयाची? याला फक्त दोनच मार्ग होते. दुसरा एकादा नवीन कर बसवावयाचा किंवा खर्चांत काटकसर करावयाची! याशिवाय तिसरा मार्ग नव्हता. नवा कर बसवावयाचा तर तो कोणावर बसवावयाचा? जे लोक आयात जकात भरीत असत त्यांच्यावरच नवीन कर बसविला तर त्यापासून फायदा तो काय? आणि कोणाचा? आयात जकात मँचेस्टरवाले भरीत असत. त्यांच्यावरच जर नवीन कर बसविला तर एका हातानें केलेलें दान दुसऱ्या हातानें परत घेतलें असें होत नाहीं काय? बरें, नवीन कर जे आयात जकात भरीत असत त्यांच्यावर न बसवितां दुसऱ्या लोकांवर बस-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विला तर तो निव्वळ अन्याय होत नाहीं काय ? एका वर्गांतील लोकांचा फायदा व्हावा म्हणून दुसऱ्या वर्गांवर नवीन करांचें ओझें लादणें हा केवळ जुलूम होय ! बरें, नवीन कर बसविण्याचा मार्ग सोडला तर जमेंतील तूट भरून निघण्याकरितां खर्च कमी करणें एवढाच मार्ग उरला. त्याचा आतां विचार करूं. आयात जकात जी त्या वेळीं बसविली होती ती जमाखर्चांची तोंडमिळवणी करण्याकरितां बसविली होती हें मागें सांगितलेंच आहे. ती जकात उठवावयाची म्हणजे तेवढी कराची—taxation—सूट दिल्यासारखें होतें हें उघडच आहे. मग कराची सूट द्यावयाची तर कोणता कर सूट देण्यालायक आहे याचा विचार व्हावयास नको काय ? या गोष्टीचा विचार करूं लागल्यास त्या वेळीं दुसरे पुष्कळच कर सूट देण्याच्या लायकीचे होते, असें स्पष्ट दिसत होतें. मुंबई इलाख्यांतील जमीन-धाऱ्याची पद्धत बरी असो किंवा वाईट असो, पण त्या वेळीं महाराष्ट्राच्या कांहीं भागांतील रयत लोकांनीं केलेल्या दंग्यांवरून व सन १८७७-७८ सालीं पडलेल्या भयंकर दुष्काळावरून पाहिल्यास जमीनधाऱ्याच्या बाबतींत कांहींतरी सूट देणें अत्यंत जरूरीचें होतें, हें कोणाच्याही लक्षांत येईल. त्याचप्रमाणें गोरगरिबांना जड वाटणारा दुसरा कर म्हणजे मिठावरील कर होता. त्यांत कांहीं सूट देणें अत्यंत जरूर होतें. तात्पर्य, एकाद्या कराची सूट द्यावयाची सरकारनें मनांत आणल्यास आयात मालावरील जकातीपेक्षां दुसरे पुष्कळ कर सुटीला अधिक लायक होते असें सहज दाखवितां येईल.

पण आयात मालावर जकात बसविल्यास तो माल बाजारांत महाग विकेल व गिऱ्हाइकाचा तेवढा तोटा होईल; आणि ती जकात उठविली तर माल स्वस्त विकेल व गिऱ्हाइकांचा फायदा होईल, या गोष्टी सत्य आहेत; व विशेषेंकरून ज्या देशांत त्या प्रकारचा माल उत्पन्न होण्याचा संभव नाहीं त्या देशाच्या बाबतींत वरील आक्षेपास महत्वही आहे. पण ज्या देशांत तसला माल उत्पन्न होण्यासारखा आहे त्या देशाच्या बाबतींत त्या आक्षेपाचें महत्व उरत नाहीं. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानच घ्या. इकडे मँचेस्टरच्या मालावर आयात जकात बसविल्यानें—ती नसलेल्या वेळेपेक्षां—तो माल गिऱ्हाइकास महाग विकतो ही गोष्ट खरी. म्हणजे तितका त्या गिऱ्हाइकाचा तोटा होतो यांत शंका नाहीं. पण तो तोटा फार वेळ टिकावयाचा नाहीं, व अखेर तो माल या देशांत स्वस्तच होणार ! तें कसें तें पहा. कापसाचें कापड हिंदुस्थानांत तयार होण्यासारखें आहे. कच्चा माल इकडे मुबलक आहे. इंग्लंडपेक्षां इकडे मजुरी कमी पडते, आणि कोळसाही कांहीं लांब

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं. फक्त तुम्ही भांडवल घातलें व धंद्याला चांगली सुरवात केली, म्हणजे थोड्याच दिवसांनीं कापड तयार होईल व मालाचा पुरवठा झाला कीं अखेर किंमत उतरली पाहिजे हें उघडच आहे. पण इतक्याच केवळ तात्विक कोटिक्रमावरच तुम्हांस थांबण्याचें कारण नाहीं. सन १८७३ मध्यें मिस्टर डेव्हिड साइम नांवाच्या गृहस्थांनीं एक लेख लिहून अमिरिकेंत व फ्रान्स देशांत काय अनुभव आला हें स्पष्ट सांगितलें आहे. त्या दोन देशांत संरक्षक जकात बसविल्यावर प्रथम जरी मालाची किंमत कांहीं दिवस वाढली तरी अखेर थोड्या दिवसांनीं किंमत उतरून माल स्वस्त पडूं लागला. इतकेंच नव्हे तर देशांतल्या देशांत मालाची जास्त पैदास होऊन लोकांच्या गरजा भागल्या, एवढेंच नाहीं तर तो माल व्यापाराकरितां बाहेरही जाऊं लागला. फार काय पण अमेरिकन व्यापारी लोक इंग्लंडपेक्षांही माल अधिक स्वस्त विकूं लागले! अर्थात् कोणत्याही दृष्टीनें पाहिलें तरी—तात्विक दृष्टीनें विचार केला तरी व इतर देशांत मिळालेला अनुभव पाहिला तरी—हिंदुस्थान देशाच्या बाबतींत वरील आक्षेपांत जीव राहात नाहीं. तेलंग म्हणतातः—

"Both *a priori* reasoning, and the experience already gained in other countries, lead concurrently to the conclusion that in a country adapted to any manufacture, or protective duty, although it may in the first instance, raise the cost of the manufactured article, must, in the long run, reduce the cost. And if this is so, can the objection we are discussing be maintained? Can it be said that protection under such circumstances means injustice to the consumer? It is one of the characteristics of civilised life, contrasted with the primitive condition of mankind to forego a small present good, or even to suffer a present privation in the hope and with the intention of thereby securing some larger advantage in the future. Is it not clear, then, that in such a case as that we have put, the true interests even of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the consumer dictate a policy of Protectionism instead of Free trade ?"

अशा ठिकाणीं खुल्या व्यापाराच्या तत्वापेक्षां संरक्षणपद्धतीच अधिक हितकर होत नाहीं काय ?

आतां दुसऱ्या एक आक्षेपाचा विचार करूं. रिकार्डो हा अर्थशास्त्रावर एक अधिकारानें लिहिणारा व बोलणारा असा गृहस्थ होता. त्यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं,

"The sole effect of high duties on the importation, either of manufacture or corn, or of a bounty on their exportation, is to divert a portion of Capital to an employment which it would not directly seek. × × It bribes a manufacturer to commence or continue in a comparatively less profitable employment."

याचा अर्थ इतकाच कीं आयात मालावर जकात—संरक्षक जकात—बसविल्यास संरक्षित धंदेवाल्या लोकांस आपला धंदा सुरक्षित आहे असें वाटतें, व त्यांचें भांडवल अधिक किफायतशीर धंद्यांत पडावयाचें तें बाजूला राहून त्याच धंद्यांत—संरक्षित म्हणजे कमी किफायतशीर धंद्यांत—पडून रहातें किंवा दुसऱ्या अशाच कमी किफायतशीर धंद्याकडे वळतें; म्हणजे एकंदरींत तोटाच होतो. तेलंगांनीं स्पष्टपणें दाखविलें कीं हें म्हणणें—इतर कोणत्याही देशास लागू पडलें तरी—हिंदुस्थान देशांतील परिस्थितीस मुळींच लागू पडत नाहीं. इकडे थोडासा उलट प्रकार मात्र घडून आला होता; म्हणजे जें भांडवल लोकांच्या पेटींत पडून राहात असे. त्याला हल्लीं अधिक किफायतशीर मार्ग मिळून तें मुंबईंतील गिरण्या उभारण्यांत पडलें आहे. ही इष्टापत्तिच नव्हे काय ? तेलंग म्हणतातः—

"It appears that in former times before banking had reached its present development, the great merchants in Bombay used always to keep large balances in hand for the purposes of their trade, so that money might be forthcoming at any time when

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

it was required. The methods of business having now altered so as to dispense with the necessity of keeping in hand such large balances, a great portion of the Capital which used formerly to remain in that form has now gone to make up the Capitals of our Mills. Is this, or is it not a desirable state of things? It appears to me * * * * that result is by no means to be deprecated. So much wealth, which before was not productively employed, is now employed for purposes of production. The aggregate production of the country, therefore, must have increased to the extent of the outturn of this additional Capital."

हल्लींच्या बँका निघण्यापूर्वीं मुंबईतील मोठमोठे व्यापारी लोक, गरज पडेल तेव्हां उपयोगीं पडाव्यात म्हणून, बऱ्याच मोठ्या रकमा हातांत ठेवीत असत. आतां व्यापाराचें स्वरूप बदलल्यामुळें व्यापाऱ्यांना पूर्वींसारख्या मोठमोठ्या रकमा हातांत बाळगण्याचें कारण पडत नाहीं. त्या रकमा मुंबईतील गिरण्या उभारण्यास जें भांडवल लागलें त्यांत पडल्या. हें भांडवल त्या वेळीं झालें तरी कांहीं थोडें थोडकें नव्हतें. सन १८७५ मध्यें मुंबईतील कापसाच्या कारखान्यांत सुमारें चार कोट रुपयांचें भांडवल पडलें होतें. तेलंग विचारतात कीं ही गोष्ट चांगली झाली कीं वाईट? मग मागें सांगितलेल्या रिकार्डोचें म्हणणें कोठें राहिलें? तेलंगांनीं दुसरी एक गोष्ट सांगितली आहे. त्या वेळीं मुंबईतील कांहीं व्यापाऱ्यां-जवळ असलेल्या सरकारी नोटांपैकीं बऱ्याचशा नोटा जवळपासच्या संस्थानांत गेल्या होत्या. म्हणजे त्यायोगानें आमच्या राजेरजवाड्यांच्या तिजोरींत रिकामा पडून राहिलेला पैसा बाहेर पडून जर गिरण्यांना भांडवल पुरवूं लागला तर ही स्थिति बरी कीं वाईट? व ही स्थिति मँचेस्टरच्या मालावरील आयात जकात चालू होती अशा वेळीं प्राप्त झाली होती. रिकार्डोनें किंवा दुसऱ्या कोणी अशाच अर्थशास्त्रज्ञानें लढविलेला कोटिक्रम कदाचित् इंग्लंडाला लागू पडत असेल. किंबहुना तो कोटिक्रम इंग्लंडला फायदेशीरही असेल; पण तो हिंदुस्थानांतील परिस्थितीला बिलकूल लागू नव्हता. वर सांगितल्याप्रमाणें रिकामें पडून राहिलेलें भांडवल धनोत्पादक धंदे उत्पन्न करण्याचे कामीं लागल्यामुळें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिंदुस्थानचा फायदा झाला व कांहीं अर्थशास्त्रज्ञांनीं केलेलीं दुराग्रहमूलक विधानें (dogmatic views) खोटीं पडलीं. तेलंग म्हणतातः—

"So much wealth which had remained idle in the hands of its possessors × × × has now been turned into Capital employed in production and going to the support of the labouring classes. These facts × × × seem rather to point to a state of things not entirely squaring with a *priori* views of the dogmatic Free Traders, if I may venture so to call them."

खुल्या व्यापाराचे पुरस्कर्ते म्हणत असतात कीं, संरक्षक जकात बसविल्यास त्या देशांतील व्यापार मंदावतो. या म्हणण्याचा अर्थ एवढाच कीं हिंदुस्थानांत आयात जकात बसविण्यांत आली होती—ती संरक्षक स्वरूपाची होती असें या पुरस्कर्त्यांचें म्हणणें होतें; पण खरोखर ती संरक्षक जकात नव्हती—ती चालू ठेवल्यास मुंबईचा आयात-निर्यात व्यापार बसेल. पण हें म्हणणें निराधार होतें हें तेलंगांनीं आंकडे देऊन सिद्ध करून दाखविलें. सन १८५७–६० व १८६८–७१ या सुमारें दहा वर्षांतले बंगाल, मद्रास व मुंबई या मोठ्या शहरांत झालेल्या व्यापाराचे आंकडे—त्या वर्षांत आयात जकात चालू होती—घेऊन तेलंगांनीं तुलना केली व दाखविलें कीं, त्या मुदतींत मुंबईचा आयात व्यापार साठ लक्ष पौंडांनीं वाढला व निर्गत व्यापार सुमारें एक कोटि सव्वीस लक्ष पौंड किंमतीचा वाढला ! म्हणजे संरक्षक जकातीनें व्यापार मंदावला तर नाहींच; पण पुष्कळ वाढला. यासंबंधानें तेलंग शेवटीं म्हणतातः—

"Upon the whole, therefore, the general figures of our import and export trade do not afford the slightest support to the dogmatic Free Trade views. They show that Bombay with her Protectionist system has not gone to rack and rain, but has been exhibiting, on the contrary, a striking development, so striking, indeed, as to throw into the shade, the development of at least one of her sister Presidencies.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(Madras), who are breathing "the free and bracing air of Free Trade."

याचा तात्पर्यार्थ वर आलाच आहे.

खुल्या व्यापाराच्या पुरस्कर्त्यांचें मुख्य म्हणणें हें कीं हिंदुस्थानांत शेतकीचा धंदा उत्तम चालतो. तेव्हां तुम्ही इकडे कापूस चांगला पिकवा आणि तो इंग्लंडला पाठवा. तिकडे कापड चांगलें तयार होतें. तें तुम्हांस आम्ही पुरवूं. तेलंगांचें म्हणणें असें होतें कीं, अशी वस्तुस्थिति कायमची राहूं देणें हें हिंदुस्थानाच्या हितैक दृष्टीनें बरोबर नाहीं. ते म्हणतात कीं,

"Whatever the benefits of trade × × between England and India, I apprehend that it will not be contended by such writers as Professor Cairns or Mr. Mac Donell, that trade should, in the interests of the whole world, for ever continue to be exactly on the existing lines—in other words, that India should continue to export the raw material to England and import the manufactured goods from England."

याला तेलंगांनीं एक उदाहरण (काल्पनिक) दिलें आहे. खुल्या व्यापाराचें तत्व अक्षरशः लागू केल्यास कशी वस्तुस्थिती उत्पन्न होते तें पहा. समजा एकाद्या लहानशा देशांत एकच वस्तु उत्पन्न होऊं शकते व तिचीच सर्वत्र मागणी आहे. त्या देशांतील लोक फक्त तेवढ्याच वस्तूची पैदास करतात, पण आपल्या स्वतःच्या इतर आवश्यक वस्तूंसंबंधाच्या गरजा भागवीत नाहींत.

"According to the broad principle of Free Trade, that country ought not to waste its labour and capital on any other article of production at all, but ought to be content to receive all it wants from other countries in exchange for the article in question. And yet," तेलंग म्हणतात, "it seems to me to be quite clear that it would be extremely bad statesmanship, even if it were good Political Economy,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

to confine the production in such a case to that article."

ती वस्तु बाहेर पुष्कळ खपते म्हणून सर्व भांडवल तेवढी एकच वस्तु उत्पन्न करण्यांत घालून बाकीच्या वस्तूंसाठीं दुसऱ्या देशाच्या तोंडाकडे पाहात बसणें शहाणपणाचें होईल काय ? समजा त्या वस्तूला कांहीं काळानें मागणी कमी झाली मग त्या देशानें काय करावें ? उपाशीं मरावें काय ? असो. त्या वेळीं जे अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून पुढें आले होते त्यांचें लक्ष फक्त इंग्लंडांतील गिरण्यांची स्थिति कशी चांगली राहील या एका गोष्टीकडे होतें व वाटेल तो कोटिक्रम लढवून व वाटेल ते आंकडे इकडचे तिकडे करून, तेवढी एक गोष्ट त्यांना साध्य करावयाची होती. त्यांत दुसऱ्या देशाचा संबंध आल्यास त्याच्या स्थितीकडे त्यांचें तेवढें लक्ष जाणें संभवनीय नव्हतें.

याच्यापुढें तेलंगांनीं हिंदुस्थान सरकारनें या देशांतील उद्योगधंद्याला प्रथम कांहीं दिवस उत्तेजन देणें अगर त्याचें संरक्षण करणें कसें जरूर आहे हें मिल्लच्या आधारानें दाखविलें आहे. कांहीं लोक नेहमीं आम्हांस इंग्लंडचें उदाहरण दाखवीत असतात. तेलंग म्हणतात कीं, इंग्लंडचें उदाहरण आम्हांस काय उपयोगी ? इंग्लंडनें उद्योगधंद्याच्या बाबतींत इतकी आघाडी मारली आहे कीं त्याला सरकारच्या किंवा दुसऱ्या कोणाच्या मदतीची जरूरच नाहीं. हिंदुस्थानांत जिकडे नवीन प्रकारच्या उद्योगधंद्यांस अजून नुकती सुरवात आहे, तिकडे इंग्लंडांतील *Laissez Faire* (सरकारनें प्रत्यक्ष असें कांहीं एक न करण्याची) पद्धत काय कामाची ? आमच्या देशांत तूर्त उद्योगधंद्यांची आणि शिक्षणाची स्थिति सारखीच आहे असें तेलंग म्हणतात. शिक्षणाच्या बाबतींतील मिल्लाचें म्हणणें उद्योगधंद्याच्या संरक्षणास लागू करून, तेलंग म्हणतात कीं,

"When, unless introduced by Government help, manufactures would not be introduced at all, such help has the opposite tendency to that which in so many other cases makes it objectionable; it is help towards doing without help."

या तत्वाप्रमाणें पाहिल्यास आमच्या देशांतील उद्योगधंद्यांस सरकारानें सहाय्य करणें किंवा त्यांचें संरक्षण करणें अगदीं जरूर आहे. दुसरें उदाहरण, अज्ञान

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनुष्याचें. सुधारलेल्या देशांत अज्ञान मनुष्याची सर्व व्यवस्था—तो सज्ञान होई-पर्यंत—सरकार पहात असतें. अज्ञान मनुष्याप्रमाणें एकादें राष्ट्रही अज्ञान असतें. तसा प्रस्तुत उद्योगधंद्यांच्या बाबतींत हिंदुस्थान देश आहे. तेलंग म्हणतातः—

" With an entirely different civilization from our own such as we now stand face to face with; with entirely different modes of work, with the need for kinds of knowlege rarely, if ever, cultivated amongst us, our nation is, to all intents and purposes, of immature judgment in the matters we are considering. Without State Protection, without State guidance and aid, we should know but little of the resources of our country, knowing those resources we should have no knowledge of the modes of developing them, or having a knowledge both of the resources and of their modes of development, we should still be at a loss for the means of developing them, without Government encouragement."

अशा स्थितींत इकडील उद्योगधंद्यांना हरएक प्रकारें उत्तेजन देणें, त्यांचें संरक्षण करणें, त्यांना आसरा देणें हें हिंदुस्थान सरकाराचें कर्तव्य आहे असें तेलंगांचें स्पष्ट मत होतें. याला तेलंगांनीं आणखी एका "स्पेन्सर" च्या अनुयायाच्या Westminster Reviews for April, 1877, p. 325—मताचा आधार दिला आहे. तो लेखक म्हणतोः—

" There is an early stage of existence in which nations like infants or children cannot be set free from authority; they cannot judge wisely enough or act with sufficient self-control to avoid fatal or irretrievable mistakes."

पण उद्योगधंद्यांना सरकारानें उत्तेजन द्यावयाचें अगर त्यांचें संरक्षण करा-वयाचें असतें हें तत्व क्षणभर कबूल केलें तर तें संरक्षण कोणत्या उद्योगधंद्यांचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करावयाचें ? व तें तसें करावयाचें तर संरक्षण किती दिवस टिकावयाचें ? असा मिस्टर रॉजर्स यानें आपल्या " Politicl Economy " नामक पुस्तकांत प्रश्न विचारला आहे. काशीनाथपंत तेलंग यांनीं त्याला हिंदुस्थानदेशाच्या दृष्टीनें समर्पक उत्तर दिलें आहे. ते म्हणतात,

" Where a Government is asked to interfere and does at times interfere between debtor and creditor; where it decides what sort of education shall be given to its subjects; where it determines what roads shall be made, and what lines of railway laid down; where, I say, Government does all these and a legion of other things, surely it may also determine what Industry shall be protected, and how long the Protection shall last."

ज्या सरकारास आपल्या प्रजेस कोणतें शिक्षण द्यावयाचें हें ठरवितां येतें, रस्ते कोणते करावयाचे, रेल्वे लाइन कोणती घालावयाची वगैरे गोष्टी ठरवितां येतात, त्याला कोणत्या धंद्याला उत्तेजन द्यावयाचें व तें किती दिवसपर्यंत द्यावयाचें हें सहज ठरवितां येईल, हें उघड आहे.

मोठमोठे लोक इंग्लंडमध्यें म्हणत असतात कीं, पार्लमेंटनें जर खुद्द इंग्लंडांतून संरक्षणपद्धतीचें उच्चाटन केलें आहे तर तें हिंदुस्थानांत—ताब्यांतल्या देशांत—तीच पद्धत चालू ठेवील काय ?

" It has been said and said by very high authorities that the British Parliament which has signed the death-warrant of Protection in England, could not permit it to exist in its great Dependency."

पण पार्लमेंट सभा असेंच वागेल किंवा तिनें असेंच वागावें असें कोठें आहे ? तेलंगांनीं या कोटीला अगदीं समर्पक उत्तर दिलें आहे. ते म्हणतात,

" There is nothing illogical in its holding Free Trade to be good for England, and not yet good for India. It is a principle of the British Constitution

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

that the people shall not be taxed except by the vote of their representatives in the House of Commons. Of that fundamental principle, we are not allowed the benefit, although we have frequently asked for it, and although the benefit is indisputable. Why should we have another principle of the British Constitution—certainly not so fundamental as this—extended to us, when we ask that it should not be extended to us, and when the benefits to be derived therefrom are, to say the least of it, problematical? The logical inconsistency does not seem to me to be greater in the one case than in the other and for this very good reason—in neither case is there a logical inconsistency at all."

लोकांवर कर बसवायाचा तो त्यांच्या प्रतिनिधींच्या संमतीशिवाय बसवावयाचा नाहीं असें ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेंतील एक मुख्य तत्व आहे. तें तत्व आमच्या देशास लागू करा अशी वरचेवर आम्ही मागणी केली तरी त्याचा आम्हांस फायदा मिळत नाहीं—(हल्लीं लोकप्रतिनिधि आमच्या कौन्सिलमधून निवडून जातात व बजेटवर ते ठराव पास करूं शकतात.) व खुल्या व्यापाराचें तत्व–जें आम्हांस नको व जें आम्ही मागत नाहीं—तें आम्हांवर लादावयाचें यांत सुसंगतपणा किंवा न्याय तो काय राहिला ? अर्थात् इंग्लंडचें खुल्या व्यापाराचें तत्व हिंदुस्थानास लागू करीत नाहीं असें पार्लमेंट सभेनें ठरविल्यास त्यांत न्याय दृष्टीनें विसंगतपणा मुळींच होणार नाहीं.

तेलंगांनीं अर्थशास्त्रीय दृष्टीनें संरक्षणपद्धत हिंदुस्थान देशास लागू करण्यास कां हरकत नाहीं यासंबंधानें जें विवेचन केलें आहे, त्याचाच येथें फक्त अति संक्षिप्त रीतीनें येथवर उल्लेख केला. आतां संरक्षक पद्धत हिंदुस्थान देशांत सुरू करणें कां जरूर आहे व देशाच्या हितैक-दृष्टीनेंही कां अगत्याचें आहे याचें जें त्यांनीं विवरण केलें त्याचा थोडक्यांत उल्लेख करतों.

पहिलें कारण तेलंगांनीं असें दिलें आहे कीं, हिंदुस्थानांत तयार झालेला हरएक प्रकारचा माल पूर्वी सर्व जगांत खपत असे व त्यायोगें इकडचे धंदेवाले

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोक आपलीं पोटें भरत असत; आतां युरोपांतील यंत्रसामर्थ्यानें तयार झालेला माल जिकडे तिकडे झाल्यामुळें आमच्या देशांतील कांहीं धंदे साफ बुडाले व कांहीं त्याच पंथास लागले आहेत. अशा स्थितींत नवीन पद्धतीचे दुसरे धंदे सरकारच्या मदतीशिवाय इकडे निघणें शक्य नाहीं. या ठिकाणीं इंग्लंडांतलें *Laissez Faire*—धंद्यांची वाढ आपोआपच होऊं देणें—हें तत्व लागू केल्यास परिणाम काय होईल हें उघड दिसतेंच आहे! यासंबंधाचे तेलंगांचे शब्दच येथें देणें बरें दिसतें:—

"Now every body × × is aware of the one universal wail for departed industries which may be heard in various parts of the country. It is well-known that several articles, which in days gone by were exported from India for the use of the rest of the world are not now produced in India at all, having been supplanted by the products of machinary turned out in Europe and elsewhere × × × Now this being so, the experience of the past few years has shown that no advantage in the way of the opening of new industries can be gained, unless some guidance and aid are forthcoming for the instruction and support of our capitalists. If then, we are to follow what may be called the *Laissez faire* policy in this matter × × × the conclusion as regards our future prospects seems to me to be obvious. Our general want of enterprise, our ignorance of the resources of our own country, our ignorance of the modes by which those resources are to be developed —all these will reduce us to the condition of a nation of pure agriculturists, with no manufactures worth the name to afford—to employ the language of Professor Cairnes—'scope for wider and more

In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

diversified cultivation, such as is furnished by an industry branching in numerous directions and offering to enterprise a varied field.' Is this a desirable state of things? Is it a state of things which we can contemplate calmly and without alarm?"

पूर्वीचे धंदे मरून गेलेच आहेत. नवीन धंदे त्यांच्या जागीं उभे करण्यास जर सरकारनें मदत करावयाची नाहीं तर मग हिंदुस्थान म्हणजे एक शेतकऱ्यांचें राष्ट्र होऊन बसेल! ही गोष्ट इष्ट आहे काय? शेतकीचा धंदा म्हणजे शेतकऱ्यांनीं आकाशाकडे डोळे लावून पावसाची वाट पाहात बसण्याचा धंदा नव्हे काय? एखाद्या वर्षीं पाऊस पडला नाहीं तर हजारों—किंबहुना लाखों—लोक खाण्यास न मिळाल्यामुळें मृत्युमुखीं पडतात. याबद्दल तेलंगांनीं त्या वेळीं—सन १८७७ मध्यें घडलेलें—दुष्काळाचें उदाहरण दिलेलें आहे. हजारों लोक अशा दुष्काळाचे वेळीं सरकारानें किंवा मातबर लोकांनीं चालू केलेल्या धर्मावर आपलीं पोटें भरून आपले प्राण कसे तरी जतन करून राहातात! ही इष्टापत्ति आहे काय? कांहीं अर्थशास्त्रज्ञ लोक इकडे संरक्षणपद्धत सुरू करणें—demoralizing–आचारभ्रष्टतेचें व अनीतिकारक आहे असें म्हणत असतात. तेलंग विचारतात कीं वरीलसारख्या दुष्काळाच्या वेळीं शेतकऱ्यांनीं सरकारानें किंवा सधन लोकांनीं केलेल्या धर्मावर दिवसाचे दिवस राहावें ह्यांत नीतिदृष्टीनें कमीपणा नाहीं काय? एका बाजूनें उद्योगधंद्याला—संरक्षणपद्धत ही नीतिदृष्टीनें कमीपणाची आहे म्हणून—मदत करावयाची नाहीं आणि दुसऱ्या बाजूनें—दुष्काळासारख्या आपत्तीच्या वेळीं शेतकऱ्यांना लोकांवर अवलंबून रहाण्यासारखी—नीतिदृष्टीनें कमीपणाची गोष्ट करूं द्यावयाची, याचा अर्थ तरी काय?

पण तेलंग म्हणतात कीं गोष्ट इतक्यावरच थांबत नाहीं. दुष्काळाची गोष्ट सोडून दिली तरी एकादें राष्ट्र केवळ शेतकीवरच राहूं देणें म्हणजे देखील अनिष्टच आहे. मिल्ल आपल्या " Political Economy " नामक पुस्तकांत म्हणतो:—

"The American Protectionists believe that a nation all engaged in the same or nearly the same pursuit–a nation all agricultural–cannot attain a high state of civilization, and culture."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म्हणजे केवळ शेतकीवर अगर एकाच धंद्यावर राहणारें राष्ट्र सुधारलेलें म्हणतां येत नाहीं. त्याची सुधारणेच्या मार्गानें प्रगति होऊं शकत नाहीं. दुसरे एक किट्रेज नांवाचे (Mr. Kittredge) मोठे गृहस्थ होते. त्यांनीं "चेंबर्स आफ कॉमर्स" संस्थेपुढें असे उद्गार काढले,

"Agricultural countries are proverbially poor countries, and India is no exception to the rule. While she has to depend, as has been the case until very lately, wholly upon agriculture, she will remain poor."

म्हणजे हिंदुस्थान देशाला जोंपर्यंत केवळ शेतकीवरच अवलंबून राहावें लागेल तोंपर्यंत तो दरिद्रीच राहील. मिस्टर आर. एच्. इलियट व लेफ्टनंट कर्नल टिरेल यांचींही मतें अशींच आहेत. इतकेंच नव्हे, तर मिल्ल व प्रो. केर्नस यांचेंही मत असें आहे कीं

"A purely agricultural people cannot be a highly civilized people."

याच्या पुढें तेलंगांनीं शेतकी सुधारण्यासंबंधानें बरेंच विस्तृत विवेचन केलें आहे. तें आम्ही सोडून देऊं. पण त्यांनीं मुंबई इलाख्यांतील शेतकरी लोकांच्या स्थितीचें जें सामान्य वर्णन केलें आहे, त्याचा अल्पसा उल्लेख येथें केला पाहिजे. ते म्हणतातः—

"It is not an unfamiliar fact, that at least three months of the year, the agricultural population of the mofussil of this Presidency is to a great extent unemployed."

शेतांत खपणारे कांहीं लोक हंगामाचे दिवस निघून गेल्यावर शहराचे ठिकाणीं जाऊन गाड्या हांकूं लागतात किंवा असलींच कामें करूं लागतात. डॉक्टर ह्युलेट (Dr. Hewlett) यांनीं आपल्या खानेसुमारीच्या रिपोर्टांत सांगितल्याप्रमाणें महाराष्ट्रांतले, कच्छ—काठेवाडमधले, कुलाबा, रत्नागिरी, मालवण, गोवें इत्यादि ठिकाणचे असंख्य लोक मुंबईंत मजुरी करण्याकरितां येत असतात. याचा अर्थ तेलंगांच्या शब्दांत सांगावयाचा म्हणजे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" It is easy to see that remaining merely agricultural people, we should be economically not so well-off as our capacities would fairly entitle one to expect." हिंदुस्थान देशांतील एकंदर स्थितीचा विचार केल्यास आम्ही केवळ शेतकऱ्यांचें राष्ट्रच म्हणून राहून आमची आर्थिक दृष्टीनें केव्हांही स्थिति चांगली होणार नाहीं. आमच्या लोकांत अगदींच कर्तबगारी नाहीं असें नाहीं; पण त्यांना दिशा दाखविली पाहिजे. त्यांना मदत केली पाहिजे. साइमसाहेबांच्या—अमेरिका व फ्रान्स या देशांतील उद्योगधंद्यांसंबंधानें लिहिलेल्या—लेखाचा मागें एकदां उल्लेख केलाच आहे. त्यांत त्यांनीं लिहिलें आहे कीं,

" The whole population of a country can never be fully employed unless there be a diversity of occupations suitable to the young, the old, the weak and infirm of both sexes."

तेव्हां जितके धनोत्पादक धंदे असतील व जितके अधिक लोक त्यांत गुंतून राहतील तितकी देशाची भरभराट अधिक होईल; आणि हाच सिद्धांत तेलंगांनीं काढला आहे. ते म्हणतातः—

" It is, therefore, quite plain that even from the purely economical point of view, even confining our attention to the means of increasing the aggregate production of the country, it is not desirable to permit our industry to be confined to agriculture."

नुसतें शेतकऱ्यांचें राष्ट्र राहून कोणत्याही देशास सुस्थिति येणार नाहीं व त्याची सुधारलेल्या देशांत तर गणना केव्हांच करतां येणार नाहीं.

कांहीं कांहीं इंग्रज अर्थशास्त्रज्ञांचे सिद्धांत सर्व एकदेशीय असून, ते फक्त इंग्लंडच्या फायद्याच्या दृष्टीनें काढलेले होते. खुद्द इंग्लंडानेंच आपले कांहीं धंदे संरक्षणपद्धतीचेंच प्रथम अवलंबन करून उभारलेले होते. पण ही गोष्ट खुल्या व्यापाराचें तत्व इतरांस उपदेशितांना सदहूं अर्थशास्त्रज्ञ "अपवादां"त ढकलीत असतात. तेलंगांनीं इंग्लंडाच्या इतिहासांतील एक उदाहरण दाखवून सांगितलें कीं, हिंदुस्थान देशांतील धंदेदेखील वर सांगितलेल्या अपवादांतच येतात; ॲडम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्मिथ यानें इंग्लंडनें सतराव्या शतकांत तिकडील गलबतें बांधण्याच्या धंद्यास (Ship-building) उत्तेजन मिळावें म्हणून जे नौकानयनासंबंधीं कायदे (Navigation laws) पास केले होते ते "अपवादांत" ढकलले होते. सतराव्या शतकांत युरोपखंडांतील सर्व व्यापार हॉलंडमध्यें तयार झालेल्या जहाजांतून चालत असे. हॉलंडशीं इंग्लंडचें पुढें कांहीं कारणानें पटेनासें झालें. मग इंग्लंडनें असा सक्त कायदा केला कीं इंग्लंडाच्या बंदरांत इंग्लंडाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही देशांत तयार झालेल्या गलबतांतून आलेला माल उतरूं द्यावयाचा नाहीं. फक्त ज्या देशांतला माल असेल त्याच देशांतलें गलबत असल्यास चालेल ! खरा प्रकार असा होता कीं, तोंपर्यंत हॉलंडचेंच समुद्रावर वर्चस्व असे. इतर कोणच्याच देशाचें नसे. व्यापाराची ने-आण वगैरे हॉलंडच्याच जहाजांतून होत असे. परंतु वरील प्रकारचा इंग्लंडच्या पार्लमेंटनें कायदा केल्यामुळें इंग्लंडांतील गलबतें बांधण्याच्या (Ship-building Industry) धंद्याला उत्तेजन मिळालें व तेव्हांपासून इंग्लंडचें समुद्रावर जें वर्चस्व स्थापित झालें तें अद्यापि कायम आहे असें म्हणण्यास चिंता नाहीं. एकोणिसाव्या शतकांत फ्रान्स, इताली, जपान, अमेरिका, हीं दर्यावर्दी राष्ट्रें ऊर्जितदशेस आल्यामुळें इंग्लंडच्या पूर्वीच्या "एकमेवाद्वितीयम्" स्थितीला जरा धक्का बसला आहे ही गोष्ट खरी. परंतु जगांतील प्रस्तुत काळीं जीं थोडीं प्रबल राष्ट्रें आहेत त्यांत इंग्लंडचें बरेंच वरचें स्थान आहे यांत शंकाच नाहीं. असो. इकडे मुद्याची गोष्ट म्हणजे हीच कीं इंग्लंडांतील गलबतें बांधण्याच्या धंद्याला ऊर्जितावस्था यावयाला मुख्य कारण म्हणजे सन १६५१ मध्यें पास झालेला Navigation Act होय. पुढें दोनशें वर्षांत सदर्हू धंदा उत्तम स्थितीप्रत पोंचल्यावर किंबहुना समुद्रावर हरएक दृष्टीनें इंग्लंडचें वर्चस्व स्थापित झाल्यावर—एकोणिसाव्या शतकांत वर सांगितलेला कायदा रद्द करण्यांत आला. तेलंगांचें म्हणणें असें स्पष्ट होतें कीं त्याच अपवादाचा फायदा हिंदुस्थानच्या—सन १८७७ च्या सुमारास चालू असलेल्या—गिरण्यांच्या धंद्यास द्या व त्या धंद्यांचें संरक्षण करा. ते म्हणतात कीं,

"We have shown that, with agriculture alone, even our economical condition must needs be less prosperous and satisfactory than it is in our power to make. It, therefore, follows that Protection to manufactures in India stands on at least as sound a

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

footing in theory as the 'Navigation Laws' did in England."

तेलंग म्हणतात कीं हिंदुस्थानांत (शेतकीशिवाय) कांहीं तरी किफायतशीर धंदे सुरू केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं आणि तसे धंदे सुरू करण्यास जर संरक्षक पद्धतीचेंच अवलंबन करणें जरूर असेल तरी ती पद्धत अवश्यमेव ग्रहण केली पाहिजे. याही शिवाय दुसरें एक बलवत्तर कारण आहे. त्याच्याकडे डोळेझांक करून चालावयाचें नाहीं. सन १८७७ च्या सुमारास लंडन येथील "ईस्ट-इंडियन असोशिएशन" पुढें मिस्टर ईलियट (Mr. Elliot) यांनीं "Our Indian Difficulties" या विषयावर एक निबंध वाचला. त्यावर मग बराच वादविवाद झाला. त्या वादविवादाचे वेळीं मिस्टर डिकिन्सन (Mr. Dickinson) यांनीं स्पष्ट रीतीनें दाखविलें कीं, इंग्लंडनें हिंदुस्थानचा कांहीं बाबतींतला व्यापार अगदीं ठार बुडविलेला आहे. त्या साहेबांचे शब्द असे आहेतः—

"Such things as Madras sheetings and Dacca muslins were well-known articles of commerce, and the way in which those industries were destroyed was by a most cruel system of protective duties in the English manufacturer's interest. By means of duties at the ports, and duties in transit, the native manufactures were utterly crushed out."

मद्रासच्या "चादरी" व डाक्काची "मजलीन" यांचा इंग्लंडांत मनस्वी खप असे. परंतु स्वदेशांतील धंद्यांना उत्तेजन देण्याकरितां इंग्लंडनें सदहू जिनसांवर इंग्लिश बंदरांत व खुष्कीवरून वाहतुकीच्या निमित्तानें जब्बर संरक्षक जकाती बसवून ते धंदे ठार बुडविले !

मिस्टर मॉन्टगॉमरी मार्टिन (Mr. Mont-Gomery Martin) ह्याचा "ईस्ट इंडिया कंपनी" शीं निकट संबंध असावा असें वाटतें. ते गृहस्थ याच विषयावर लिहितांना असे उद्गार काढतातः—

"For many years great commercial injustice was done by England to British India. High, indeed, prohibitory duties were laid on its sugar, rum, coffee

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

to favour similar products grown in the West Indies; still worse, we compelled the Hindus to receive cotton and other manufactures from England at nearly nominal duties (two and a half per cent) while, at the very same time, fifty per cent were demanded here on any attempt to introduce the goods of India. The same principle was adopted in silk and other articles; the result was the destruction of finer class of cotton, silk and other manufactures, without adopting the plan of Strafford in Ireland during the reign of Charles I, namely, the founding of the linen trade as a substitute for that of woollen, which was extinguished in order to appease the English handloom weavers."

या लांब उताऱ्याचें भाषांतर करण्याचें कारण दिसत नाहीं. इतकेंच सांगतों कीं, इंग्लंडनें केवळ आपल्या राजकीय सत्तेच्या जोरावर स्वार्थबुद्धीनें प्रेरित होऊन व्यापारदृष्टीनें हिंदुस्थानदेशास कसें ठार बुडविलें हें वरील उताऱ्यांत स्पष्ट रीतीनें दाखविलें आहे. यासंबंधानें मार्टिनसाहेबानें खटपट करून "ईस्ट इंडिया" कंपनीच्या लंडन येथील मुख्य डायरेक्टर लोकांची आपण कशी खात्री केली व त्या डायरेक्टरांनीं ह्या अर्थाचे कसे ठराव पास केले हें सांगितलें आहे. अखेर सर रॉबर्ट पील यानें इंग्लंडच्या हातून झालेला अन्याय कबूल केलेला असून त्याचें परिमार्जन करण्याची त्यानें तजविजही केली होती असें मार्टिनसाहेब म्हणतो. त्याचे शब्द असे आहेतः—

"The late Sir R. Peel admitted the injustice and adopted measures for its redress" इतकें सांगून तेलंग आपल्या निबंधांत म्हणतात कीं, "We see, therefore, that the agency employed to destroy our indigenous manufactures was this very Protectionism. And when we ask that the same instrument, which was used as a sword against us should now be used as a shield for us, we

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

are met with the reply—oh, it belongs to an antiquated arsenal, the English Government has long thrown it aside, and it cannot be used now. I deny, that in extending Protection to any native manufactures, the British Government would be doing any injustice to the manufactures of England. But even if × × × it would be an injustice, I venture to submit, that the injustice would only operate by way of compensation, as it were, to those to whom injustice had been done before, in the interests of the very persons who are now complaining."

आम्हांस वाटतें कीं, यांत तेलंगांनीं इंग्लिश लोकांचेच आधार देऊन ब्रिटिश सरकाराच्या—व त्याचेंच हस्तक जें हिंदुस्थान सरकार त्याच्या—पदरांत अन्यायाचें माप कोणाचीही भीड न ठेवतां पुरें घातलें आहे व त्यांस निरुत्तर केलें आहे. या प्रकरणांतील कांहीं उतारे आम्ही तेलंगांच्या निबंधांतून—क्वचित् अनावश्यक भाग वगळून—जसेचे तसे दिले आहेत, याचें कारण उघड आहे. ब्रिटिश लोकांचा हिंदुस्थानाशीं संबंध आला तेव्हांपासूनचा—विशेषेंकरून इंग्लंडच्या लोकांनीं केवळ स्वार्थबुद्धि प्रेरित होऊन हिंदुस्थानच्या धंदेवाले लोकांस कसें क्रूरपणानें वागवून भिकेस लावलें यासंबंधाचा—इतिहास इतका काळाकुट्ट आहे कीं त्याबद्दल कोणाही इंग्लिश मनुष्याला बोलतांना मान खालींच घालावी लागेल! पण हा सर्व प्रकार लॉर्ड लिटन साहेबांच्या कारकीर्दींत तेलंगांनीं वरील सारखा अत्यंत मुद्देसूद निबंध लिहून—निबंधांतील एकही महत्वाचें विधान आधाराशिवाय केलेलें आढळत नाहीं—निर्भीडपणानें सरकारच्या व लोकांच्या निदर्शनास आणला व त्यायोगानें देशाची मोठी कामगिरी केली, यांत शंका नाहीं.

खुद्द इंग्लंडचेच बहुतेक धंदे संरक्षक पद्धतीच्या पांगुळगाड्यानें कसे ऊर्जित स्थितीस पोंचले हें तेलंगांनीं ग्लॅडस्टन साहेबांच्याच आधारानें दाखविलें आहे. सन १८६४ मध्यें ग्लॅडस्टन साहेबांनीं आपलें जमाखर्चाचें पत्रक पार्लमेंटपुढें ठेवतांना जें भाषण केलें त्यांत त्यांनीं असे उद्गार काढले आहेतः—

"And what is really the case of the paper-makers? Is not their trial the same to which, one after

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

another almost every branch of British industry has been subjected? They grew up under the influence of Protection."

अर्थात् हिंदी धंद्यांना संरक्षक तत्व लागू करतांना जे इंग्लिश लोक "नको नको" म्हणून ओरड करीत होते, त्यांचा स्वार्थाशिवाय दुसरा कोणता हेतु असणार ?

प्रो. लेस्ली म्हणतो कीं,

"The aggregate wealth of a country depends on the degree of development of all its resources; the development of all the capacities for production and commerce of all its localities and all its inhabitants. But to secure the development of all these resources or natural forces, one indispensable condition is perfect liberty in every locality, for every trade, every company, every individual, and every enterprise to allow every effort, individual or co-operative, to be made, every experiment tried, every improvement attempted. ××× The wealth of countries is in proportion, not to their natural resources, but to the liberty for their use."

एकाद्या देशाची सधनता ही त्या देशांतील स्वाभाविक साधनांवरच नसून त्या साधनांचा उपयोग करण्याच्या स्वतंत्रतेवर अवलंबून आहे. हें लेस्ली साहेबाचें म्हणणें बरोबर असेल; पण हिंदुस्थानाला तशी स्वतंत्रता नाहीं, हीच मुद्याची गोष्ट आहे. हिंदुस्थानांत परकीय व्यापाऱ्यांनीं येऊन वाटेल ती सवलत घ्यावी, वाटेल तितकी मोकळीक घ्यावी आणि देशी व्यापाऱ्याला ठार बुडवावें, ही काय स्वतंत्रता झाली, असें तेलंगांनीं चक्क विचारलें ! ते म्हणतातः—

"It is a mockery and a delusion to speak of liberty, when the native endeavouring to develop the resources of his country, can be undersold and

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

commercially ruined by the unlimited competition of the foreigner. You may just as well speak of the prisoner, surrounded by a deep and wide moat which he cannot cross over, as enjoying liberty, because, forsooth, he has no fetters on his person. We must have a more real liberty than unlimited competition can give us. And we must also be artificially nourished and protected, till we are able to stand with our own strength; and then throw the doors open for the bracing air of Free Trade."

चोहोंबाजूंनीं मोठा व खोल खंदक खणून त्या जागेंत एकाद्या कैद्याला— ज्याला तो खंदक ओलांडून जातां येणार नाहीं—ठेवला आणि त्याच्या फक्त हातांपायांत बेड्या नाहींत म्हणून त्याला स्वतंत्रता आहे असें कोणी म्हटलें तर ती त्याची थट्टा होणार नाहीं काय? हिंदुस्थानाला खरी खुरी स्वतंत्रता पाहिजे आहे. इतकेंच नव्हे तर संरक्षक जकातीच्या अगर इतर मार्गांनीं, त्याला आपल्या पायावर उभें राहण्याची शक्ति येईपर्यंत, त्याचें पोषण केलें गेलें पाहिजे; आणि इतकें झालें म्हणजे मग खुल्या व्यापाराचे दरवाजे सताड उघडा!

तेलंगांनीं मिल्टनच्या "मुद्रण स्वातंत्र्या" वरील भाषणांतून एक उतारा देऊन इंग्लिश लोकांना असें स्पष्ट म्हटलें कीं, "खुल्या व्यापाराचा जो तुम्हांस प्रकाश मिळाला आहे तो केवळ त्याकडेच पाहात राहून अंध होण्याकरितां नसून त्याच्या साह्यानें लांबवरच्या गोष्टी शाहाणपणानें पाहून त्याविषयीं विचार करावा म्हणून." अर्थशास्त्राचे सिद्धांत हे सर्व काळीं व स्थळीं सारख्याच महत्वाचे— दिक्कालाद्यनवच्छिन्न—नसतात. म्हणजे त्या सिद्धांतांप्रमाणें जी गोष्ट एका देशाच्या बाबतींत खरी असेल ती दुसऱ्या कोणत्याही देशाच्या बाबतींत खरीच असेल असें धरून चालतां येत नाहीं.

तेलंग शेवटीं आपल्या सर्व विवेचनाचा समारोप करून म्हणतात कीं, संरक्षण-पद्धतीला इतर देशांत जी अडचण भासत असेल ती आपल्या (हिंदुस्थान) देशांत नाहीं. केवळ अर्थशास्त्राच्या दृष्टीनें पाहिल्यास हिंदुस्थानाच्या प्रस्तुत स्थितींत त्याच्या उद्योगधंद्याला संरक्षणपद्धत लागू करणें हें इष्टच नव्हे, तर अत्यंत आवश्यक आहे. आणि याहीपेक्षां उच्चतर दृष्टीनें—देशाची भरभराट व्हावी, त्याला जगांत उच्च-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थान मिळावें या उदारभावनेनें—विचार केला तर प्रस्तुतच्या विकट स्थितींत हिंदुस्थानांतील उद्योगधंद्यांना—संरक्षक जकातीच्या मार्गानें—उत्तेजन दिल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, असेंच म्हटलें पाहिजे. तेलंगांचें म्हणणें पुन्हां असें असे कीं, इकडच्या सर्वच धंद्यांना कायमचा संरक्षणपद्धतीचा फायदा द्या असें आमचें मागणें नाहीं. ती पद्धत इकडे प्रथम सुरू करून या देशाची परिस्थिति कोणत्या प्रकारच्या धंद्याला अनुकूल आहे हें पहा व मग त्या धंद्याचें तेवढें संरक्षण करा व बाकीच्याचें करूं नका. आणि तो धंदादेखील सशक्त होऊन आपल्या पायावर उभा राहूं लागला म्हणजे मग खुशाल संरक्षण जकात काढून टाका. तेलंगांच्याच शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे—

"We have shown that in India, Protection will not lead to the evils which it has led to, in other countries. We have shown that here it will not foreclose—as it does elsewhere—any benefits likely to accrue to us but for its operation. Further more, we have shown reasons for holding that it will prove full of positive benefit to us. And, therefore, upon the whole, we maintain, that both on the true principles of economic science, and on principles higher than any which economic science has to deal with, the system of Protectionism is one which ought to receive a fair trial in India."

हा निबंध इतका मुद्देसूद, सप्रमाण व साधार होता कीं तो कित्येक युरोपीयन लोकांसही पसंत पडला. त्याप्रमाणें सरकाराकडून लागलीच कृति झाली असें मात्र नाहीं. पण तेलंगांनीं आपलें काम उत्तम प्रकारें केलें याबद्दल मात्र समंजस युरोपीयन लोकांनीं पसंती व्यक्त केली आहे. सर रेमंड वेस्ट हे त्या निबंधासंबंधानें पुढीलप्रमाणें लिहितातः—

"Telang opposed with great vigour and with real force of reasoning Lord Lytton's reduction in 1879 of the duties on Manchester goods. He had

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

already, in 1877, discussed the question of Free Trade and Protection in an ably argued essay read at the Sassoon Mechanics' Institute."

तो निबंध आमच्या मुंबईंतल्या सर्वच पुढाऱ्यांना आवडावा यांत आश्चर्य नाहीं. त्या वेळीं तेलंगांचें वय सगळें सत्तावीस वर्षांचें; विषय विशेष गुंतागुंतीचा व शास्त्रीय प्रकाराचा; पण तेवढ्या तरुण वयांतही तसल्या शास्त्रीय महत्वाच्या विषयावर सुंदर निबंध लिहिल्याबद्दल तेलंगांची जिकडे तिकडे तारीफ व्हावी हें साहजिकच आहे. सर दिनशा वाच्छा यांना, मुंबईंत तरी निदान अर्थशास्त्रविषयांत व आंकडेमोडीच्या कामांत शेट दादाभाईनंतरचें स्थान देत असतात, हें प्रसिद्धच आहे. त्या सर दिनशा वाच्छांनीं सदरील तेलंगांच्या निबंधाविषयीं असे उद्गार काढले आहेतः—

"The reader will see for himself in that brilliant essay what penetrative power of analysis and what force of logic he (Mr. Telang) had brought to bear on the controversy. It is a magnificent dialectical performance which does great credit to the writer, especially having regard to the fact that it was written when he was only twenty-seven. On my part, I have not known that any accomplished Indian, in any other part of the country, since 1877, has written on such a controversial economic subject with such vigour, such force and such lucidity as Mr. Telang at that age."

असल्या गुंतागुंतीच्या विषयावर गेल्या पन्नास वर्षांत हिंदुस्थानच्या कोणत्याही भागांत इतक्या मुद्देसूद रीतीनें व इतक्या जोरदार व निःसंदिग्ध भाषेंत दुसऱ्या कोणी लेख लिहिलेला आपणांस माहीत नाहीं असें वाच्छाशेट म्हणतात! यापेक्षां अधिक चांगलें सर्टिफिकेट तें काय पाहिजे?

सन १९०८ मध्यें साताऱ्यास न्या. रानडे यांची पुण्यतिथि साजरी करण्यांत आली होती. (ज्ञानप्रकाश, २-२-०८) त्या प्रसंगीं रा. रा. डी. जी. दिवेकर,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वकील, यांनीं रानड्यांच्या कामगिरीसंबंधानें एक निबंध वाचला. त्यांत तेलंगांच्या वरील निबंधाचा सहज उल्लेख आला आहे. दिवेकर आपल्या निबंधांत म्हणतातः—

"Mr. Ranade and Mr. Telang may be called the Fathers of Indian Political Economy. The first protest against the orthodox school of Political Economy was raised by the Hon'ble Mr. Telang in a paper read by him on "Free Trade and Protection" (in 1877) before the Sassoon Mechanics' Institute in Bombay; Mr. Ranade took up the theme and laid the foundation stone of the National Political Economy for India (in 1891)."

रा. दिवेकरांनीं "हिंदी अर्थशास्त्रा"च्या जनकत्वाचा मान तेलंग व रानडे या दोघांना दिला आहे तो अगदीं योग्य आहे. ॲडम स्मिथ, व इतर कांहीं इंग्लिश अर्थशास्त्रज्ञ पंडित यांनीं त्या वेळीं "spurious" कृत्रिम किंवा आपमतलबीपणानें त्या शास्त्राचें प्रतिपादन मांडून इंग्लंडच्याच केवळ हितैक दृष्टीनें कांहीं सिद्धांत ठरविले होते. पण त्या सिद्धांतांचा फोलपणा फ्रेड्रिक लिस्ट (Fredrick List) नांवाच्या एका जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ पंडितानें जगाच्या निदर्शनास आणला! त्यामुळें इंग्लंडाला, खुद्द नेपोलियनपेक्षांही, या फ्रेड्रिक लिस्टची जास्त भीति वाटूं लागली. जें काम युरोपखंडांत फ्रेड्रिक लिस्ट यानें केलें तेंच काम हिंदुस्थानांत प्रथम तेलंग यांनीं व नंतर रानडे यांनीं केलें. त्यामुळें रा. दिवेकरांनीं सन १९०८ मध्यें जे पुढील उद्गार काढले ते अगदीं यथार्थ होतेः—

"Mr. Ranade and Mr. Telang may, each, be justly styled to be the Fredrick Lists of India."

रानडे व तेलंग हेच आमच्या देशाचे "फ्रेड्रिक लिस्ट" होत यांत शंकाच नाहीं. ॲडम स्मिथ आदिकरून इंग्रजी पंडितांचें असें शास्त्र ठरूनच गेलें होतें कीं, हिंदुस्थान देशानें फक्त शेतकऱ्यांचें राष्ट्र बनून इंग्लंडला कच्चा माल पुरवावा आणि इंग्लंडनें त्या कच्च्या मालाचा पक्का करून पाठविलेला माल या देशानें घ्यावा! मधला सर्व फायदा इंग्लंडच्या खिशांत, हें उघडच झालें! हिंदुस्थानच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाबतींत तरी निदान हा सर्व उलटा न्याय होता. ज्या हिंदुस्थान देशांत तयार झालेला रेशमी, कापशी वगैरे पक्का माल कित्येक वर्षें—किंबहुना शतकें—इंग्लंडांत खपत असे, त्याच देशाला—अर्थशास्त्राचें एकदेशीय प्रतिपादन करून—शेतकऱ्यांचें राष्ट्र बनवून त्याचेकडून कच्चा माल घ्यावयाचा व त्यालाच आपलें कायमचें गिऱ्हाईक करून आपल्या देशांतील—इंग्लंडांतील—धंद्यांची वाढ करावयाची, या प्रकाराला उलटा न्याय म्हणूं नये तर काय ? पण आनंदाची—व आम्हां महाराष्ट्रीय लोकांना अभिमानाची—गोष्ट ही कीं, सदर्हू अॅडम स्मिथ वगैरे पंडितांच्या आपमतलबी विचारसरणींतील एकदेशीयता जगास दाखवून प्रथम तेलंगांनीं व मग रानड्यांनीं आमच्या देशांत आर्थिक दृष्टीनें मोठी क्रांति घडवून आणली ! यामुळें त्या उभयतां थोर पुरुषांना दिवेकरांनीं जें " हिंदुस्थानांतील फ्रेड्रिक लिस्ट " म्हटलें तें अगदीं योग्य होतें, यांत शंका नाहीं.

प्रकरण तेहतिसावें.

आयात जकात व कायद्याचें राज्य.

अखेर लँकॅशायर परगण्यांतील लोकांनीं जोराची चळवळ केल्याचा परिणाम होऊन विलायतेहून आलेल्या कापडावर बसविलेली आयात जकात उठविण्यांत आली ! लॉर्ड नार्थब्रुक हे—ते जरी खुल्या व्यापाराचे कैवारी होते तरी—आयात जकात उठविण्याच्या विरुद्ध होते हें मागील प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. पण ते आपल्या व्हाइसरॉयच्या जागेचा राजीनामा देऊन इंग्लंडास निघून गेले व त्यांच्या जागीं लॉर्ड लिटन हे व्हाइसरॉय होऊन आले. ते आयात जकात उठविण्याचा निश्चय करूनच आले होते, असें स्पष्ट दिसत होतें. कारण त्यांनीं आपल्या कौन्सिलमधील बहुमताच्या विरुद्ध जाऊन ती जकात उठविली ! याबद्दल निषेध व्यक्त करण्याबाबतचा अर्ज मंजूर करण्याकरितां मुंबईस सन १८७९ मध्यें ता. ३ मे रोजीं रहिवाशी लोकांची जाहीर सभा भरली होती. अध्यक्षस्थानीं सर मंगळदास नथूभाई हे होते. ही सभा भरविण्याच्या कामीं बऱ्याच अडचणी होत्या. पण त्या दूर करून सभा यशस्वी रीतीनें पार पाडण्याचें ज्यानीं श्रेय घेतलें, त्यांत काशीनाथपंत तेलंग हे एक होते. याबद्दल मिस्टर एच्. पी. मोदी हे आपल्या पुस्तकांत (सर फेरोजशहा मेथा यांच्या चरित्रांत) म्हणतातः—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"In the organisation of this demonstration Pherozshah took a leading part in company with Mr. Nanabhoy Byramji Jeejibhoy and Mr. Telang. From the correspondence of that period it appears that the three had to encounter apathy on the part of a few, and obstruction on the part of others. These were successfully overcome and the demonstration was a complete success."

सभेंत अर्जाचा मसुदा तयार केलेला सर फेरोजशहा यांनीं वाचून दाखविला. तो अर्ज पास करण्याचा ठराव तेलंग यांनीं सभेपुढें मांडला. त्या वेळीं जें त्यांनीं भाषण केलें तें त्यांच्या उत्तम भाषणांपैकीं एक असें गणलें गेलेलें आहे. त्याचा सारांश असा. तेलंग म्हणाले कीं अर्जांत जकात उठविण्याविरुद्ध जीं कारणें दिलीं आहेत त्यांत या देशांतील धंद्यांना उत्तेजन देण्यासंबंधाचा प्रश्न मुळींच नसून ती एक जमाखर्चाची बाब या दृष्टीनेंच त्याचा विचार करण्यांत आला आहे. पार्लमेंटनें सदरील जकात संरक्षक स्वरूपाची असेल तर ती उठवावी असा ठराव पास केला आहे. तो ठराव रद्द समजावा असें अर्जांत मुळींच सुचविण्यांत आलेलें नाहीं. सदरहू जकात ही संरक्षक जकात आहे असें मुळींच म्हणतां येत नाहीं. ती एक सरकारदेण्यांपैकीं नेहमींचीच बाब आहे इतकेंच आमचें म्हणणें आहे. सन १८७० सालीं मँचेस्टर येथील चेंबर्स ऑफ कॉमर्स तर्फे आलेल्या प्रतिनिधिमंडळास—डेप्युटेशनला—उत्तर देतांना लॉर्ड सॅलिसबरी—सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांनीं—असें म्हटलें होतें कीं ही आयात जकात उठवून हिच्या जागीं दुसरा एकादा कर बसवावा लागेल तर ही उठविण्यास आपण केव्हांही मंजुरी देणार नाहीं. लॉर्ड लिटन साहेबांनींही तिकडे हिंदुस्थानांत निघून येण्यापूर्वीं असेंच वचन दिलें होतें. आमचें म्हणणें इतकेंच आहे कीं, वरील दोघां जबाबदार अधिकाऱ्यांनीं याप्रमाणें हिंदी लोकांस अप्रत्यक्षपणें दिलेलीं वचनें पाळण्यांत आलीं नाहींत. अर्जांत नवीन कर बसविण्यांत आला नाहीं असें म्हटलें आहे हें खरें, पण तें म्हणणें अक्षरशः घ्यावयाचें नाहीं. वास्तविक पाहिल्यास या वर्षीं नवीन कर बसविला गेलाच आहे. तो कसा तें पाहा. गेल्या वर्षीं (१८७८) "लायसन्स टॅक्स" कोणत्या कारणाकरितां बसविण्यांत आला होता हें सर्वांस माहीतच आहे. त्या कराच्या उत्पन्नांतून दुष्काळनिवारणार्थ एक फंड (Famine Insurance Fund) स्थापन करण्याचा उद्देश होता, व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तो कर त्याच कामाकरितां (religiously set apart) वसूल व्हावयाचा होता असें सरकारकडून स्पष्ट सांगण्यांत आलें होतें. आतां सरकार म्हणतें कीं गेल्या वर्षी दुष्काळनिवारणार्थ असा फंड स्थापन करण्यांत आलाच नाहीं, व या वर्षींही तो स्थापन करण्याचा विचार दिसत नाहीं. अर्थात् " लायसन्स टॅक्स " हें नांव जरी जुनें असलें तरी तो कर या वर्षी नवाच आहे. गेल्या वर्षी तो कर दुष्काळनिवारणार्थ फंड जमविण्याकरितां होता. या वर्षीं तो सरकारच्या चालू खर्चाकरितां आहे. एवंच या वर्षी नवीन कर बसविण्यांत आलाच आहे.

याशिवाय मिठावरील कर वाढविण्यांत आलाच आहे, व नवीन कायद्याप्रमाणें स्टँपचे दर वाढविण्यांत आल्यामुळें लोकांवर कराचा बोजा वाढणारच आहे. तात्पर्य, या वर्षी लोकांवर नवीन कर बसविण्यांत आलेच आहेत, आणि आयात जकात उठविण्यापूर्वी ज्या अटी पाळण्याविषयीं सरकारनें वचनें दिलीं होतीं त्या अटी मुळींच पाळण्यांत आल्या नाहींत.

तेलंगांनीं आपल्या भाषणांत आणखी एका गोष्टीचा प्रामुख्यानें उल्लेख केला. ती गोष्ट म्हणजे हिंदुस्थानविषयक सरकारी धोरणांतील फरक होय. या जकातीच्या प्रश्नासंबंधीं पार्लमेंटमध्यें झालेल्या वादविवादाच्या वेळीं अशी गोष्ट प्रसिद्धीस आली होती कीं, व्हॉइसरायसाहेबांनीं या बाबतींत आपल्या कार्यकारी कौन्सिलांतील बहुमत बाजूस सारून ही आयात जकात उठविली ! खरी हकीकत काय घडली—म्हणजे या प्रश्नाला कौन्सिलांत अनुकूल मतें किती पडलीं व प्रतिकूल किती पडलीं हें समजणें निदान कांहीं दिवसपर्यंत तरी शक्य नाहीं. पण असें सांगतात कीं, व्हॉइसरायांच्या बाजूस फक्त एकच मत पडलें. बाकी सर्व सभासद विरुद्ध होते. ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. थोड्या दिवसांपूर्वीं दुसऱ्या एका बाबतींत सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांनीं आपल्या कौन्सिलमधील बहुमत धाब्यावर बसविलें होतें व आतां व्हॉइसरॉयसाहेबांनीं आपल्या कौंसिलमधील बहुमत एका बाजूस सारलें आहे ! यावरून आम्हांला कसे वाईट दिवस येत आहेत याचें स्पष्ट दिग्दर्शन होतें. म्हणजे मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानें चालणारी राज्यपद्धत आतां मागें पडून एकसत्तात्मक राज्यपद्धत—म्हणजे एका व्यक्तीच्या लहरीप्रमाणें चालणारी राज्यपद्धत—सुरू होत आहे असें उघडच दिसतें.

ज्या ठिकाणीं एखादा मनुष्य—मग तो कितीही मोठ्या अधिकारावर असो—आपल्या सहकारी मंडळीपैकीं बहुमत धाब्यावर बसवून आपल्या एका व्यक्तीच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनाप्रमाणें वागूं शकतो, तेव्हां ती स्थिति अत्यंत असमाधानकारकच नव्हे, तर खोडसाळपणाची आहे असें म्हटलें पाहिजे !

" However exalted the individual officer may be, who sets at naught the opinion of a majority of his colleagues, this condition of affairs is one which is most unsatisfactory and mischievous."

लंडन येथील " पंच " नामक मासिकाला वस्तुस्थितिदर्शक चित्रें देऊन खरा प्रकार काय आहे हें दाखविण्याची कला उत्तम साधली आहे हें प्रसिद्धच आहे. त्यानें त्या वेळीं एका चित्रांत हिंदुस्थानांतून पेनशन घेऊन विश्रांति घेण्याकरितां इंग्लंडांत आलेला एक गृहस्थ आपल्या घाई घाईनें बाहेर जाण्यास निघालेल्या पुतण्यास " इतक्या घाईनें चाललास कोठें ? " असें विचारीत असल्याचें दाखविलें होतें. त्या प्रश्नास पुतण्यानें उत्तर दिलें कीं, " हाऊस आफ कामन्समध्यें आज महत्वाचा वादविवाद होणार आहे तो ऐकण्याकरितां मी चाललों आहें." त्यावर वरील वृद्ध पेनशनर गृहस्थ आश्चर्यानें म्हणाला, " काय ? हाउस आफ कामन्स अद्याप जिवंत आहे काय ? मला वाटलें होतें कीं त्या सभेला तुम्ही केव्हांच मूठमाती दिली असावी !" तेलंग म्हणाले, ह्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं हिंदुस्थानांतील इंग्रज अधिकाऱ्यांची, कोणतेंही नियंत्रण न जुमानतां, आपापल्या लहरीप्रमाणें सत्ता गाजविण्याची प्रवृत्ति होत चाललेली स्पष्ट दिसत होती.

दुसऱ्या एका गोष्टीचा तेलंगांनीं आपल्या भाषणांत उल्लेख केला. बंगालमधील आमच्या कांहीं देशबंधूंचें प्रतिनिधि मंडळ—deputation—त्या सुमारास याच जकातीच्या प्रश्नाविषयीं व्हाइसरॉय—लॉर्ड लिटन—यांना भेटण्याकरितां गेले होतें. त्या वेळीं त्या मंडळास उत्तर देतांना व्हाइसरॉय यांनीं त्या आमच्या बंधूंची निर्भर्त्सना करून त्यांचा उपपर्द केला. हा सर्व प्रकार शिष्टाचाराच्या विरुद्ध होता. त्यांत बंगाली लोकांचाच केवळ अपमान झालेला नसून तो सगळ्या हिंदुस्थानांतील लोकांचा होता, व व्हाइसरॉय साहेबांच्या या कृतीचा जितका तीव्र निषेध करवेल तितका करणें जरूर होतें. याविषयीं शेट दादाभाई नवरोजी यांनीं थोड्याच वेळापूर्वी केलेल्या भाषणांत निषेध व्यक्त करून आमच्या बंगाली बंधूंविषयीं सहानुभूति दाखविली होती. त्यालाच काशीनाथपंत तेलंग यांनीं आपल्या भाषणांत दुजोरा दिला. तेलंगांनीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्पष्ट म्हटलें कीं, आपण स्वतः एक नम्र नागरिक असून व्हाइसरॉयसारख्या वड्या अधिकाऱ्यासंबंधानें जरी बोलत असलों तरी, असें म्हणणें प्राप्त आहे कीं, लॉर्ड लिटन साहेबांनीं आमच्या वंगदेशीय बंधूंची केलेली निर्भर्त्सना ही केवळ अनावश्यक, अनुदारपणाची व अन्यायाची दर्शक अशी आहे. तेलंगांचे शब्द असे होतेः—

"That rebuke, I venture to say—though I am but a humble individual speaking about the most exalted personage in the Indian Empire—that rebuke was most unmerited, ungenerous, uncharitable, unjust."

लॉर्ड लिटन यांचें इंग्लिश भाषेवरील प्रभुत्व व त्यांचें भाषासौष्ठव या गोष्टी त्यांच्या भाषणांवरून व लेखांवरून सर्वांनाच परिचित झाल्या आहेत. पण त्या भाषेचा महाराणी साहेबांच्या प्रजाजनांपैकीं प्रतिष्ठित लोकांची निर्भर्त्सना करण्याच्या कामीं उपयोग करणें म्हणजे त्या भाषाप्रभुत्वाचा व भाषासौष्ठवाचा दुरुपयोग करणें होय !

"Gentlemen, we are pretty familiar with the mastery of English style, that *curiosa felicitas*, which characterises Lord Lytton's speeches and writings. But I make bold to say, that that mastery of style, that *curiosa felicitas*, was never turned to worse use, was never more mischievously employed, than when it was made the vehicle of that rebuke to the members of the Deputation, consisting of eminent subjects of Her Majesty in Calcutta."

लॉर्ड लिटन यांनीं बंगाली मंडळाला दिलेलें उत्तर अगदीं अद्वितीय—अश्रुतपूर्व होतें. तें अपूर्वत्व केवळ त्या उत्तरांतील चुकीच्या व निराधार विधानांसंबंधानेंच किंवा तें उत्तर देण्याच्या तऱ्हेसंबंधानेंच नसून तसें उत्तर या देशांत ब्रिटिश सत्ता स्थापन झाल्या दिवसापासून कोणत्याही व्हाइसरॉय साहेबांनीं—राणी सरकारच्या प्रतिनिधीनें—हिंदी प्रजेला उद्देशून आजपर्यंत दिलेलें नाहीं; या गोष्टीमुळेंच त्याला अपूर्वत्व आलें होतें !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"Lord Lytton's reply to the Deputation is exceptional, not merely for its falacies and incorrect statements, not merely for its spirit and tone, but also because of its being quite unprecedented among the replies of Her Majesty's Representatives to Her Indian Subjects, throughout almost the whole course of British Rule."

बंगाली लोकांना दिलेल्या उत्तरांत लॉर्ड लिटन साहेबांनीं म्हटलें होतें कीं, हा निरर्थक व संतापजनक वाद आपल्याला एकदम बंद करावयाचा आहे!

यासंबंधानें तेलंगांनीं आपल्या भाषणांत खुद्द लॉर्ड लिटन यांच्याच "Fables in Song" या कवितेंतून एक रूपक घेऊन मोठ्या गमतीचें व चोख उत्तर दिलें आहे. लॉर्ड लिटन यांनीं त्या कवितेंत "मनुष्य हा एक विचित्र (paradoxical) प्राणी असून तो भांडणें करूनच पुढें शांति मिळविण्याचा यत्न करीत असतो, म्हणून मनुष्याचें सगळें जीवितच एक कविता आहे (this the poetry of life)" असें म्हटलें आहे. तेलंगांनीं म्हटलें कीं, "बरोबरच आहे. लॉर्ड लिटनसाहेबांनीं तरी सध्या वायव्य दिशेकडील प्रदेशांत हिंदुस्थानची नवीन सरहद्द हुडकून काढण्याकरितां कलह उत्पन्न करून भावी शांतिच मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. त्याच प्रमाणें प्रस्तुत आयात जकातीचा वाद उपस्थित करून देखील त्यांनीं पुढच्या शांतीचीच तयारी चालविली आहे!" असो. तेलंगांचें हें एक अत्युत्तम भाषण होतें हें सांगितलेंच आहे. सर रेमंड वेस्ट यांनीं सदरील आयात जकात उठविण्याच्या लॉर्ड लिटन यांच्या कृतीस तेलंगांनीं मोठ्या जोराचा व मुद्देसूदपणानें विरोध केला. (with great vigour and with real force of reasoning) असें म्हटलें आहे.

त्याच सालीं—सन १८७९ मध्यें—तेलंगांनीं दुसरा एक अत्यंत कडक व वाचनीय असा लेख लिहून त्यांत तत्कालीन राज्यपद्धतीचें चांगलें दोषाविष्करण केलें आहे. त्यांचा त्या वेळच्या मुंबई-पुण्याकडच्या बहुतेक सर्व वर्तमानपत्रांशीं व मासिकांशीं संबंध होता हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यांपैकीं पुण्याच्या सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकांत (आक्टोबर १८७९) "कायद्याचें राज्य" (Reign of Law) या विषयावर त्यांनीं एक चांगला लेख लिहून प्रसिद्ध केला आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांत तेलंग सुरवातीसच असें म्हणतात कीं सन १८७३ मध्यें एका सार्वजनिक प्रसंगीं मुंबईचे मिस्टर डब्ल्यू. जी. पेडर, म्युनिसिपल कमिशनर, यांनीं असें अभिमानानें म्हटलें होतें कीं, हिंदुस्थानचे लोक हल्लीं कायद्याचे राज्यांत राहात आहेत. तेलंग म्हणतात कीं, बरोबर आहे. लोकांनाही आजवर असेंच वाटत होतें. परंतु अलीकडे सरकारनें जे कायदे केले आहेत त्यांचा विचार केला म्हणजे लोकांची आजपर्यंतची समजूत चुकीची ठरते व पेडर साहेबांचे उद्गार दर्पोक्तीच्या तोडीचे ठरतात ! उदाहरणार्थ, सन १८७९ मध्यें मुंबईच्या गव्हर्नरच्या कार्यकारी कौन्सिलमध्यें कायदे जाणणारा—Judicial Member—सभासद नव्हता. त्याचा परिणाम असा होई कीं, हायकोर्ट जज्जांचें कायद्याच्या राज्यांत जें उच्च स्थान होतें तें आतां खालीं आलें. त्याचप्रमाणें प्रत्येक कायद्यांत गव्हर्नरला कांहीं पोट नियम करण्याचे अधिकार दिलेले असतात. परंतु ते नियम हल्लीं केव्हां केव्हां कायद्याच्या मर्यादेबाहेर जात असतात. म्हणजे ते नियमच "कायदा" होऊन बसतात ! तेलंग म्हणतातः—

"In truth, we shall not be far wrong, if we say that not a single year has passed since 1867 in which there have not been enacted several regulations containing such a surrender by the Legislature of its own proper and peculiar functions. And we must say that the extreme frequency of such provisions in our Statute Book renders us particularly anxious about our boasted "Reign of Law.""

असा प्रकार सन १८६७ सालापासून चालू असल्यामुळें हिंदुस्थानच्या लोकांस प्रस्तुत आपण खरोखरीच कायद्याच्या राज्यांत आहों कीं काय याची शंका वाटूं लागली आहे ! सन १८७० च्या १८ ॲक्टाप्रमाणें "गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल" याला त्या कायद्यांत सांगितलेल्या जकातीशिवाय कोणताही माल सोडण्याचा अधिकार आहे. त्या अधिकाराचा उपयोग करून लॉर्ड लिटन साहेबांनीं—आपल्या कौन्सिलर लोकांचीं मतें धाब्यावर बसवून—विलायतेंतील सर्व माल जकातीवांचून घेण्याचा हुकूम सोडला ! यावरून तेलंग म्हणतातः—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"And thus we have come down from the secure heights of the Reign of Law, down the shelving beech of executive rules, into the deep sea of Personal Government. The moral is plain. Adhere to the correct principle, do not permit yourself to be tempted away by what you consider to be the exigencies of the fleeting moment. Once you cut off the moorings of principle, you know not where you may get benighted and tempest-tossed."

म्हणजे आम्ही जे कायद्याच्या राज्याच्या उच्च शिखरावर होतों ते खालीं येत येत, आतां एकसत्तात्मक राज्याच्या खोल समुद्रांत येऊन पडलों आहों! याचें तात्पर्य उघडच आहे. खऱ्या तत्वास चिकटून रहा. तात्पुरत्या किंवा क्षणभंगुर अशा तुम्हांस वाटणाऱ्या सुखसोयीच्या मोहास बळी पडूं नका. एकदां तत्वाचा आधार तुटला कीं तारूं कोठें भडकेल किंवा कोठें तुफानांत सांपडेल हें तुम्हांस समजणार सुद्धां नाहीं!

कांहीं वडे अंमलदार म्हणत असतात कीं हिंदुस्थानांतील लोकांस (Personal Government) एकसत्तात्मक राज्यच आवडतें; पण तें खरें नाहीं. सर हेनरी मेन यानें सन १८६७ सालीं असें लिहिलें आहे कीं:—

"I do not admit the proposition, which is sometimes advanced, that the natives of India dislike the abridgment of official discretion."

खरा प्रकार असा आहे कीं हिंदु लोकांस जुन्या परिस्थितींत एकाच मनुष्याचा अंमल पसंत पडला असता. खरें पाहिल्यास जुन्या परिस्थितींत राजा आपल्या प्रजेला मुलांप्रमाणें समजत असे व तो तसा वागत असे. अर्थात् प्रजा त्याला पित्याप्रमाणें समजत असे. कालिदासानें रघुवंशांत म्हटलें आहे:—

"प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः॥"

अशा स्थितींत हिंदु लोकांस एका मनुष्याचा अंमल कदाचित् पसंत पडला असता; पण तशी स्थिति आतां राहिली नाहीं. आतां इंग्रज अंमलदाराची नजर असते इंग्लं-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इच्या हिताकडे आणि तीही हिंदी लोकांच्या हिताकडे केवळ दुर्लक्ष करून! अशा स्थितींत हिंदी लोकांस एकसत्तात्मक राज्यपद्धती आवडते असें म्हणणें म्हणजे खऱ्या वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणें होय. आतां इकडे कायद्याचें राज्य सुरू झालें आहे असें पुष्कळ इंग्रज अधिकारी लोकच सांगत असतात. अर्थात् कायद्याच्या राज्यांतच राहाणें आतां हिंदी लोकांस आवडतें, व त्यांतच आपला फायदा आहे असें त्यांस वाटतें. असो. तेलंगांनीं सदर्हू लेखाचा पुढीलप्रमाणें समारोप केला आहेः—

"Upon the hole, therefore, we contend, *first*, that under present conditions, it is not correct to say that the people esteem Personal Government above the Reign of Law."

Secondly, that Reign of Law, which we are living under, is a very imperfect one, indeed, while all the indications about the future point rather to its probable curtailment than to its extension.

Lastly, that the tendency thus manifested is a retrograde and mischievous one and not consistent with those principles which have received the high sanction of Eminent Statesmen—of Mount Stuart Elphinstone and others—who founded the Empire and also of still higher authorities."

तेलंग म्हणतात कीं सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां एकंदरींत असा निष्कर्ष निघतो कीं, प्रस्तुतच्या स्थितींत लोकांना कायद्याच्या राज्यापेक्षां एकसत्तात्मक राज्य पसंत आहे हें म्हणणें बरोबर नाहीं. बरें, प्रस्तुत—पन्नास वर्षांपूर्वींच्या—स्थितींत जें कायद्याचें राज्य आम्ही अनुभवीत होतों, तें पूर्ण स्वरूपाचें नसून अगदीं अपूर्ण होतें. इतकेंच नव्हे तर त्या वेळच्या सरकारच्या कांहीं कृतींवरून पाहतां त्या कायद्याच्या राज्याचा विस्तार होण्याच्या ऐवजीं तें संपुष्टांत येण्याचाच जास्त संभव होता. पण तें कांहींही झालें तरी कायद्याच्या राज्याचें क्षेत्र दिवसेंदिवस संकुचित करण्याची सरकारची जी प्रवृत्ति त्या वेळीं स्पष्ट दिसत होती ती

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्यंत पिछेहाटीची व खोडसाळपणाची होती, इतकेंच नव्हे तर ती मॉउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन व इतर मुत्सद्दी लोक—कीं ज्यांनीं परिश्रमपूर्वक या हिंदी साम्राज्याची स्थापना केली—त्यांनीं व त्यांच्याहीपेक्षां थोर पुरुषांनीं घालून दिलेल्या तत्वांच्या अगदीं विरुद्ध होती.

प्रकरण चवतिसावें.

इल्बर्ट बिल.

सन १८८० मध्यें लॉर्ड रिपन यांसारखे उदारधी गृहस्थ हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय होऊन आल्यामुळें त्यांनीं इकडे आल्याबरोबरच लोकहिताच्या दृष्टीनें कांहीं महत्वाच्या गोष्टी हातांत घेतल्या. त्यांनीं प्रथम लॉर्ड लिटन यांनीं केलेला मुस्कटदावीचा (Gagging Act) कायदा रद्द केला. मग त्यांनीं आपला स्थानिक स्वराज्याविषयींचा ठराव प्रसिद्ध केला. शिक्षणाच्या बाबतींत चौकशी करून त्याचा देशांत प्रसार करण्याच्या हेतूनें एक कमिशन नेमिलें; व सन १८५८ मध्यें महाराणी सरकारनें प्रसिद्ध केलेल्या जाहीरनाम्याला अनुसरून युरोपियन व हिंदी यांजमधील कायद्याच्या दृष्टीनें असलेला विषमभाव दूर करण्याच्या हेतूनें " इल्बर्ट बिल " कायदे-कौन्सिलापुढें आणलें. तें बिल " इल्बर्ट " या नांवाच्या अधिकाऱ्यानें पुढें आणल्यामुळें तें त्याच्याच नांवानें प्रसिद्ध आहे. असो. त्या बिलांतला हेतु एवढाच होता कीं, आसाम, बिहार वगैरे लांबच्या व मागसलेल्या कांहीं प्रांतांत एकादा युरोपीयन आरोपी आढळून आल्यास त्याची हिंदी मॅजिस्ट्रेटपुढें चौकशी व्हावी. पण बिल प्रसिद्ध झाल्यावरोबर युरोपीयन लोकांनीं त्याविरुद्ध एकच ओरड करून जंगी चळवळ केली. वस्तुत: हे लोक अशी ओरड करून अशा उग्र स्वरूपाची चळवळ करतील ही कल्पनाच लॉर्ड रिपन व त्यांची सल्लागार मंडळी यांच्या डोक्यांत प्रथम आली नाहीं ! पण या कामीं सर्व युरोपीयन—अधिकारी व बिन अधिकारी, लहान व थोर—एक झाले व सर्वांनींच मोठी चळवळ आरंभिली. अँग्लो-इंडियन वर्तमानपत्रांनीं तर त्या आगींत पुन्हां तेल ओतलें. कडक लेख, लहान लहान हस्तपत्रकें, पुस्तकें, व सभा यांना या वेळीं जणूं ऊतच आला. आणि हा क्रम बिल प्रसिद्ध झाल्या दिवसापासून पुढें कित्येक दिवसपर्यंत सारखा चालू होता. युरोपीयन लोकांचीं डोकीं त्या वेळीं ठिकाणावर नव्हतीं आणि एकादा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुस्कटदाबीचा कायदा करण्याची सरकारला जरूरच वाटली असती तर तो कायदा त्या वेळीं जरूर पाहिजे होता. लॉर्ड कर्झन हे हिंदी लोकांस अत्यंत अप्रिय झाले होते, व ते विलायतेस परत जाण्यास निघाले तेव्हां लोकांनीं त्यांजवर कडक टीका करून आपला संताप व्यक्त केला, हें प्रसिद्धच आहे. पण ती सर्व लोकांनीं केलेली टीका लॉर्ड रिपनच्या वेळीं युरोपीयन लोकांनीं पत्रांत केलेल्या टीकेपुढें फिक्कीच पडली असती! असो. इतकी चळवळ दुसऱ्या एकाद्या देशांत झाली असती तर तिकडे नुसती आपआपसांत यादवी—civil war—माजून तो देशही दुभंगला गेला असता! पण इल्बर्ट बिलासंबंधींच्या या सर्व गोष्टींचा आसाम व बंगाल या दोन प्रांतांत तर कळस झाला होता. अखेर लॉर्ड रिपन यांच्या कार्यकारी कौन्सिलमधील एका गृहस्थांनीं—सर ऑकलंड कॉल्व्हिन यांनीं—थोडीशी तडजोड सुचवून युरोपीयन लोकांचीं मनें शांत केल्यावर मग त्यांची चळवळ थंडावली.

या सर्व प्रकारांत युरोपीयन लोकांच्या मनाची स्थिति काय होती, याचें सर फेरोजशहा मेथा हे केव्हां केव्हां फार चटकदार वर्णन करीत असत. याविषयीं त्यांचे चरित्रकार एके ठिकाणीं म्हणतातः—

" In the opinion of Pherozasha, the attitude of the Europeans on this question Ilbert Bill) almost seemed to justify the striking language in which Mr. John Bright once defined the position taken up by certain Anglo-Indians, which was that 'having won India by breaking all the ten commandments, it was too late now to think of maintaining it on the principles of the Sermon on the Mount.' The conclusion, Phirozasha went on to argue, which would force itself upon all thinking minds would be that India had never been and never would be held by the sword, and that the policy of righteousness adopted by the wisest among English Statesmen was not only a policy of justice but also of enlightened self-interest."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तात्पर्य, तरवारीच्या जोरावर राज्य करण्याबाबतच्या अविचारमूलक कल्पनेचा कांहीं युरोपीयन लोकांच्या मनावर जो पगडा बसला होता तो सर ऑकलँड कॉलव्हिन यांच्या तडजोडीनें कमी होतांच त्यांचीं मनें शांत झालीं व मग नित्याप्रमाणें स्वस्थपणें राज्यकारभार चालू झाला.

पण जनतेचीं मनें अत्यंत अस्वस्थ करून टाकणाऱ्या असल्या चळवळीच्या दिवसांत शांत मनानें सर्व गोष्टींचा विचार करून इल्बर्ट बिलाविषयीं आपलें मत लोकांनीं जर कोठें सरकारास कळविलें असेल तर तें मुंबईतच होय; व त्यामुळेंच सर एवलेन बेअरिंग—नंतरचे लॉर्ड क्रोमर—यांनीं मुंबईला "Centre of political sobriety" "राजकीय दृष्टीनें परिपक्व विचारांचें केंद्र" अशी अन्वर्थक संज्ञा दिली होती ! आणि त्याबद्दलचें सर्व श्रेय या वेळचे मुंबईचे जे तीन मुख्य पुढारी—Triumvirate (त्रिमूर्ति) तेलंग, मेथा व तय्यबजी यांसच दिलें पाहिजे.

सदर्हू इल्बर्ट बिलासंबंधीं सरकारी धोरणाला पाठिंबा देण्याकरितां मुंबईच्या नागरिकांची ता. २८-४-८३ रोजीं टाउन हॉलमध्यें सभा भरविण्यांत आली होती. अध्यक्षस्थानीं सर जमशेटजी जीजीभाई हे होते. जमलेल्या सभेपुढें काशीनाथपंत तेलंग यांनीं पुढील ठराव मांडलाः—

"That the Committee of the Bombay Branch of the East India Association be also requested to take steps to have the Memorial, with the necessary alterations, forwarded to the Honourable the House of Commons in England."

या ठरावावर तेलंगांनीं जें भाषण केलें त्याच्या सुरवातीलाच त्यांनीं एका गोष्टीविषयीं खुलासा केला. त्यावरून तेलंगांचे ठिकाणीं असलेली उदार भावना व आपल्या देशबांधवांविषयींचा खरा अभिमान हे गुण चांगलेच व्यक्त होतात. त्या वेळीं युरोपीयन लोकांनीं बंगाली लोकांविषयीं वाटेल तें लिहावें किंवा बोलावें व वाटेल ती हूल उठवावी असा प्रकार चालला होता. त्यांतच एक "बंगाली लोक हे इंग्लिश लोकांविषयीं मनांत नेहमीं वैरभाव बाळगीत असून ते त्यांचा द्वेष करीत असतात" अशी एक कंडी उठविण्यांत आली होती. पण ती अगदीं निराधार होती असें तेलंगांनीं आपल्या प्रत्यक्ष अनुभवावरून सांगितलें. तेलंग हे लॉर्ड

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रिपन यांनीं नेमलेल्या एजुकेशन कमिशनचे एक सभासद होते हें प्रसिद्धच आहे. थोड्याच दिवसांपूर्वीं कमिशनच्या कामासंबंधानें त्यांचें कलकत्ता येथें कांहीं महिने-पर्यंत रहाणें झालें होतें. त्या मुदतींत त्यांना बंगालमधील अनेक पुढाऱ्यांशीं व सार्वजनिक कामांत पडणाऱ्या लोकांशीं अत्यंत निकट संबंध येऊन संभाषणप्रसंग आलेले होते. इतकेंच नव्हे तर त्यांचे एकंदर विचार, वर्तन व कल्पना यांविषयींची सर्व अंतस्थ माहिती तेलंगांना सहज झालेली होती. पण त्यांत इंग्लिश लोकांविषयींच्या द्वेषासंबंधानें नुसता लेशही आपणांस आढळून आला नाहीं असें त्यांनीं स्पष्ट रीतीनें सांगितलें; आणि बंगाल प्रांतांत आपण असलेल्या मुदतींत तिकडील लोकांनीं आपणांस अत्यंत प्रेमळपणानें वागविलें असल्यामुळें त्यांच्या-संबंधाची खरी वस्तुस्थिति काय आहे हें जाहीर रीतीनें कळविणें आपलें कर्तव्य आहे, असेंही तेलंगांनीं म्हटलें आहे.

सदरील बिलासंबंधानें सर फिट्झ जेम्स स्टीफन या गृहस्थांनीं लंडनच्या टाइम्समध्यें एक पत्र लिहून त्यांत बरीच टीका करून हिंदुस्थानसरकारला दोष दिला होता. तेलंगांनीं आपल्या भाषणांत सदहू स्टीफन साहेबांच्या पत्रांतील मुद्यांचाच मुख्यतः विचार केला असून, त्या साहेबांची सर्वच विचारसरणी कशी दूषणीय व इंग्लंडच्या इभ्रतीस न शोभणारी अशी होती हें उत्तम रीतीनें दाखविलें आहे.

सर फिट्झ जेम्स स्टीफन—(Sir Fitz James Stephen)—हे हिंदु-स्थानांत एक वडे कामगार होऊन गेले असून त्यांनीं कायदा व राजकीय विषय यांवर तत्वविवेचनात्मक कांहीं ग्रंथ लिहिलेले होते. अर्थात् त्यांचा एरव्हीं देखील अधिकार फार मोठा होता. आपण त्यांस नमून वागतों असें तेलंगांनीं प्रथमच सांगितलें. परंतु प्रस्तुत—इल्बर्ट बिलाच्या—प्रकरणीं (तेलंगांच्या मतें) आपण (युरोपीयन लोकांप्रमाणें) बिलाच्या विरुद्ध पक्षांत असतों तरी देखील स्टीफन साहेबांची तरफदारी आपणांस कबूल झाली नसती असें ते म्हणाले. त्या साहेबांनीं कांहीं वर्षांपूर्वीं "स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव" (Libetry, Equality and Fraternity) या नांवाचें एक पुस्तक लिहिलें होतें. त्याचा चार शब्दांत मथितार्थ सांगावयाचा म्हणजे त्यांत त्यांनीं इकडे जवळ जवळ दंडुकेशाही चालविण्याविषयीं आपल्या जातभाईंना उपदेश केला होता. म्हणजे हिंदुस्थानचा राज्यकारभार चालविण्याकरितां ज्या उदार तत्वांचा महाराणी सरकारच्या (सन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१८५८ सालांतल्या) जाहीरनाम्यांत उल्लेख केलेला आहे व जीं अभिवचनें त्यांत दिलीं गेलीं आहेत, त्यांच्याविरुद्ध किंबहुना तीं उदार तत्वें व वचनें एका बाजूस गुंडाळून ठेवण्याबद्दल त्या पुस्तकांत उपदेश होता! अशा प्रकारची साहेबमजकूर यांची एकंदरींत विचारसरणी असल्यामुळें, त्यांनीं हिंदुस्थान सरकारच्या कोणत्याही कृतीला—जिच्या मूळाशीं सदरील जाहीरनाम्यांतील उदार तत्वांचा आधार घेत-लेला असेल अशा—पाठिंबा दिला तरीदेखील त्यापासून कांहीं तरी पुढें अड-चणच—embarrassment—उत्पन्न होण्याचा जास्त संभव होता! असो.

आतां स्टीफनसाहेबांच्या पत्रांतील कांहीं मुख्य मुद्यांचा विचार करूं. त्यांचा पहिला व महत्वाचा मुद्दा हा होता कीं लॉर्ड रिपनसाहेबांच्या कारकीर्दीचें एकंदर राजकीय धोरण—policy—हें या देशांतील इंग्लिश राजसत्तेचा पायाच कम-कुवत करीत होतें. म्हणजे ज्या तत्वांच्या पायावर इकडील ब्रिटिश सत्ता त्या वेळपर्यंत उभी राहिली होती त्याच्याशीं तें धोरण अगदीं विसंगत होतें! तेलंग म्हणाले कीं, हें स्टीफन ह्यांचें म्हणणें आपणांस अगदीं कबूल नाहीं. रिपनसाहेबांच्या कृतीचें स्वरूप अर्जांत—इकडून पार्लमेंटकडे जात असलेल्या अर्जांत—वर्णिलेलेंच होतें. त्याचा अर्थ इतकाच कीं हिंदुस्थानच्या राज्यपद्ध-तीचीं जीं अत्यंत उदार तत्वें पार्लमेंट व ब्रिटिश मुत्सद्दी लोक यांनीं घालून दिलीं होतीं व ज्यांची इतकीं वर्षें अंमलबजावणी होत आली होती, त्याच उदार तत्वांला अनुसरून रिपनसाहेबांचें राजकीय धोरण होतें. इतकेंच नव्हे तर त्या वेळपर्यंतचा इतिहास जें सांगत होता त्यालाही अनुसरून तें धोरण होतें. तेलंग म्हणाले कीं, कांहीं थोड्या दिवसांपूर्वी आपण रोमन साम्राज्याचा इतिहास वाचीत होतों. त्यांत त्या इतिहासकर्त्यानें असें स्पष्ट सांगितलें होतें कीं, रोमन लोकांच्या इतिहासापासून जर कोणती महत्वाची गोष्ट शिकावयाची असेल, तर ती हीच कीं जेत्या राष्ट्रांनीं जित राष्ट्रांत आपली सत्ता कायमची बसवावयाची असेल, तर आपले कांहीं विशिष्ट प्रकारचे हक्क सोडलेच पाहिजेत व ते जित लोकांस दिले पाहिजेत. सांप्रत इंग्लिश लोक आपणांस या काळांतले "रोमन लोक" म्हणवीत असतात व आपलें साम्राज्य हें या काळांतलें "रोमन साम्राज्य" च आहे असें म्हणत असतात. मग त्यांनींही प्राचीन रोमन लोकांप्रमाणें आपले कांहीं हक्क सोडण्यास तयार व्हावें असें आम्ही म्हटल्यास त्यांत वावगें तें काय? ज्या देशांतील थोर पुरुषांची नामावलि क्लार्कसन—विल्बरफोर्स—ग्लॅडस्टन—ब्राइट अशा प्रसिद्ध लोकांनीं अलंकृत केली आहे, त्या देशांतील

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोकांनीं मेरियस, सिल्ला किंवा ट्रायमवीर्स, सीझर यांच्या देशबंधूंप्रमाणेंच वागावें किंबहुना त्याच्याही पेक्षां चार पावलें पुढें जावें असें आम्ही म्हटल्यास त्यांत अयोग्य तें काय ? प्रस्तुत इंग्लिश लोकांनीं, संधि आली असूनही रोमन लोकांचें अनुकरण न केल्यास, तें भावी इतिहासकाराच्या मतें इंग्लंडाला कमीपणाचें होईल; आणि असें खरोखरीच घडून आल्यास ब्रिटिश सरकारचा एक राजनिष्ठ प्रजाजन या नात्यानें मला अत्यंत खेद होईल, असें तेलंगांनीं म्हटलें. तेलंगांच्या भाषणांतील हा भाग अति सुंदर वाटत असल्यामुळें तो जशाचा तसा येथें देणें इष्ट वाटतें. तो असा:—

"I remember being struck many years ago, in reading the History of the Romans under the Empire, with a passage in which the author said that one great lesson to be deduced from the History of Rome was that all conquering nations, in order to render their Government in the conquered countries stable and permanent, must divest themselves of their peculiar privileges by sharing them with the conquered peoples. Now, gentlemen, we all know that it is the proud and just boast of the English men that they are the Romans of the Modern World, and that the British Empire is in modern days what the Roman Empire was in ancient times. If so, are we wrong, are we unreasonable in asking that the lessons of Roman History and ××× the lessons of the history of other ancient Governments also, should be adopted by our British Rulers ? Is it not quite proper and reasonable for us to ask that the countrymen of Clarkson and Wilberforce, of Gladstone and John Bright—should not only adopt those lessons but improve upon them and rise superior to the countrymen of Marius and Sylla, the Triumvirs

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

and Cæsar? I venture to say, gentlemen, that if Britons are now content to fail to carry out those lessons, and to fall short of the generosity of the Romans it will be regarded as not creditable to them by the future historian. And as a loyal subject of the British Government I should be sorry for such a result."

स्टीफन साहेबांच्या पत्रांतील दुसरा मुद्दा वरीलपेक्षांही अधिक नमुनेदार होता. ते म्हणाले कीं, इल्बर्ट बिलानें युरोपियन लोकांचे कांहीं विशेष हक्क काढून घ्या असें म्हणणें फार सोपें आहे ! पण हिंदु लोकांचे कांहीं विशेष हक्क कायद्यानेंच राखले जात नव्हते काय ? मुसलमान लोकांचे नव्हते काय ? हिंदु लॉ व महोमेडन लॉ हे काय आहेत ? हिंदु-मुसलमान यांजमधील मिळकतीसंबंधाचे, विभागणीसंबंधाचे व वारसाहक्कासंबंधाचे निरनिराळे कायदे नाहींत काय ? तेलंग म्हणाले कीं, असलें भलत्याच प्रकारचें साम्य दाखविणें समंजसपणाचें कसें म्हणतां येईल ? हे व्यक्तिविषयक किंवा जातिविषयक खासगी स्वरूपाचे हक्क होत. एकाद्या रामाची अगर मंचरजीची किंवा अहमदची मिळकत त्याच्या पश्चात् मुलांस, बायकोस अगर आईस मिळाली तर त्याचें जॉनला किंवा जोन्सला सुखदुःख कसलें ? पण फौजदारी कायद्याची गोष्ट निराळी. तो सर्व जातींच्या व धर्मांच्या लोकांस सारखाच लागू व्हावयाचा असतो. त्यामुळें भलत्याच ठिकाणीं भलत्याच प्रकारची तुलना करणें अगर साम्य दाखविणें बरोबर नाहीं. तें असो. पण तेलंग म्हणाले कीं, स्टीफनसाहेबांनीं आपल्या पत्रांत दुसऱ्या एका गोष्टीचा उल्लेख केला नाहीं याबद्दल आश्चर्य वाटतें. त्यांनीं मागें सांगितलेल्या आपल्या पुस्तकांत स्पष्ट म्हटलें होतें कीं, ब्रिटिश सरकार हें एतद्देशीय लोकांच्या कांहीं कांहीं धर्मसमजुतींत हात घालून त्यांना हल्लींच्या परिस्थितीप्रमाणें इष्ट असें वळण लावण्याचा प्रयत्न करीत असतें. म्हणजे खुद्द सरकारच देशांत एक प्रकारची क्रांति घडवून आणीत आहे. याप्रमाणें सरकार जर हिंदु लोकांसारख्या अशिक्षित व मागासलेल्या वर्गांच्या विशिष्ट प्रकारच्या बाबतींत हात घालण्यास मागेंपुढें पाहात नाहीं तर त्यानें इंग्लिश लोकांसारख्या चांगल्या सुधारलेल्या व पुढें गेलेल्या देशांतील लोकांचे कांहीं हक्क काढून घ्यावे असें म्हटलें तर त्यांत वाईट तें काय ? युरोपीयन व हिंदी यांस एकाच मापानें मोजा असें म्हटलें तर त्यांत वावगें तें काय ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टीफन हे म्हणतात कीं, तुर्कस्थानांत व इतर कांहीं देशांत युरोपियन लोकांकरितां निराळीं कोर्टें आहेत. तेलंग म्हणाले कीं ही गोष्ट खरी आहे; पण त्यांतील महत्वाचा फरक सांगितला पाहिजे. तुर्कस्थानांत तिकडील तुर्क लोकांच्या न्यायकोर्टांपासून युरोपीयन लोकांचें संरक्षण करावयाचें होतें व म्हणून तिकडे निराळ्या कोर्टाची स्थापना करण्यांत आली होती. इकडे मुळीं सर्वच कोर्टें इंग्लिश सरकारनें स्थापिलीं होतीं. मग त्यांपैकीं एका कोर्टापासून युरोपीयन लोकांचें संरक्षण करा व त्यांची चौकशी दुसऱ्या कोर्टाकडून करवा हें म्हणणें समंजसपणाचें कसें म्हणतां येईल ? भलत्या ठिकाणीं भलतेंच साम्य घेऊन कसें चालेल ?

स्टीफन साहेब म्हणतात कीं, एकाद्यानें गुन्हा केला तर आपली चौकशी आपल्या जातवाल्यांकडून व्हावी असें त्याला वाटणें साहजिक आहे. तेलंग म्हणाले कीं, गोष्ट खरी आहे. पण तशी इच्छा एकाद्या एतद्देशीय आरोपीला देखील होईल. मग त्याचीही इच्छा पूर्ण करणें न्याय्य नव्हे काय ? परंतु युरोपीयनांतर्फे स्टीफन साहेबांनीं सुचविलेला उपाय मात्र मोठा मासलेवाइक होता ! त्यांचें म्हणणें असें कीं, खटला इंग्लिशमध्यें चालविण्याइतकें इकडील मनुष्याचें इंग्लिश भाषेचें शिक्षण झालेलें नसतें व देशी भाषा युरोपीयन लोकांस शिकविण्याचे नेहमीं **प्रयत्न** चाललेले असतात ! तेलंग म्हणतात कीं, वरीलपैकीं पहिल्या विधानांत वस्तुस्थितीचा विपर्यास झाला आहे व दुसरें विधान तर केवळ हास्यास्पद आहे ! हिंदी मनुष्याच्या इंग्लिश ज्ञानासंबंधानें तेलंग—आपल्यावर धाष्टर्याचा येणारा आरोप पतकरूनही—म्हणाले कीं, देशी भाषेंत खटला चालविणारा जर एक युरोपीयन मिळाला तर इंग्लिशमध्यें खटला चालविणारे हिंदी निदान शंभर तरी खास मिळतील. अर्थात् स्टीफनसाहेबांचें पहिलें विधान खरें नाहीं. दुसऱ्या विधानासंबंधानें तेलंगांनीं एका सिव्हिलियन मनुष्याचाच दाखला दिला. कांहीं वर्षांपूर्वीं बंगालमधील एका युरोपीयन सिव्हिलियन मनुष्यानें " Life in the Mofussil " या नांवाचें एक पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केलें होतें. त्यांत त्यानें प्रांजलपणें कबूल केलें होतें कीं, आपण जरी बंगाली भाषेंत परीक्षा पास झालों असलों तरी आतां आपणांस ती भाषा मुळींच समजत नाहीं ! यापेक्षां याविषयीं अधिक काय लिहावयाचें ? असो. तेलंगांनीं येथपर्यंत स्टीफनसाहेबांच्या कोटिक्रमांतील दोषाविष्करण केलें.

तदनंतर त्यांनीं आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख केला. इल्बर्ट बिलासंबंधानें वादविवाद चालू असतांना कोणी एकानें " मराठा " या सहीनें " टाइम्स आफ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इंडिया " मध्यें एक पत्र लिहिलें होतें. पण पत्रांतील अंतःप्रमाणावरून पाहतां हा लेखक जातीनें मराठा नसून युरोपीयन होता हें स्पष्टच दिसत होतें. पण तें असो. त्या पत्रांतील कोटिक्रमाचा आपणांस विचार करणें प्राप्त आहे, असें तेलंग म्हणाले. त्या पत्रलेखकाचें म्हणणें असें होतें कीं, हिंदी लोक हे मुळीं युरोपीयन लोकांचे योग्य व न्यायी असे जज्जच होऊं शकत नाहींत! कारण आमचे वर्तमानकर्ते हे नेहमीं लिहीत असत कीं, युरोपीयन लोक हे नेटिवांना मुद्दाम निष्काळजीपणानें ठार मारीत असतात व त्यांची प्लीहा वाढलेली होती अशी खोटीच सबब पुढें आणीत असतात. पण असल्या लिहिण्याचा निषेध कोणीही सुशिक्षितानें आज पावे तोंपर्यंत केलेला नव्हता! तेलंगांनीं यावर म्हटलें कीं प्लीहावृद्धीची सबब ही नेहमींच खोटी नसेल; कांहीं बाबतींत ती खरीही असेल; व कांहीं वर्तमानपत्रकर्ते अतिशयोक्तीनें लिहीतही असतील. परंतु तेवढयावरून " मराठा "च्या पत्रांतील तर्कपद्धत बिनचूक ठरत नव्हती. त्या तर्कपद्धतीसंबंधानें विशेष कांहीं न सांगतां तेलंग म्हणाले कीं, आपण त्याच्या उलट एक उदाहरण देतों. कांहीं युरोपीयन लोक नेहमीं म्हणत असत व उघड उघड म्हणत असतात कीं, हिंदी लोक हे खोटी साक्ष देण्यांत तरबेज आहेत. परंतु त्यांच्या म्हणण्याचा निषेध दुसऱ्या युरोपीयन लोकांनीं कधींच केला नाहीं. म्हणजे " मराठा " च्या तर्कशास्त्राप्रमाणें युरोपीयन लोक हे नेटिवांचे न्यायी व लायक असे जज्ज होऊं शकत नव्हते! पण मग ही भानगड कशी मिटवावयाची? या उदाहरणांत सांगितल्याप्रमाणें युरोपीयन हे हिंदी लोकांचे जज्ज होऊं शकत नव्हते व " मराठा " नें म्हटल्याप्रमाणें हिंदी लोक हे युरोपीयनांचे जज्ज होऊं शकत नव्हते. मग न्यायकोर्टें चालवायाचीं कशीं? आणि न्यायदान होणार कसें?

याप्रमाणें भाषण करून तेलंग शेवटीं म्हणाले कीं, आपली बाजू बळकट आहे. हा अर्ज पार्लमेंटपुढें जाऊं द्या. तिकडे योग्य तोच न्याय होईल.

तेलंगांचीं सगळींच भाषणें चांगलीं असत; पण त्यांपैकीं वरील भाषण हें एक उत्तमांतलें उत्तम होतें असें सर्वतोमुखीं ऐकूं येतें. त्यांपैकीं येथें फक्त दोनच दाखले देतों.

" टाइम्स ऑफ इंडिया " म्हणतोः—" One thing is certain that Mr. Telang had risen to the occasion and that the rare eloquence he displayed, the orderly arrange-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ment of arguments, the lucid marshalling of facts, and the correctness of diction proved beyond doubt that Mr. Telang was one of the best orators in India."

सर दिनशा वाच्छा म्हणतात:—" Mr. Telang's speech * * * will at once inform the reader as to the ability, tact and judgment displayed therein. I am quite sure that if all his other writings are forgotten, that particular utterance in the Town Hall will stand the test of time and bear impartial witness to the political sagacity and sobriety of thought of the speaker."

यापेक्षां तेलंगांच्या वरील भाषणासंबंधानें दुसरीं सर्टिफिकिटें तीं काय द्यावयाचीं ?

प्रकरण पस्तिसावें.

लॉर्ड रिपन यांचें प्रयाण.

वाईट माणसास वाईट म्हणणें व चांगल्यास चांगलें म्हणणें हें सरळच आहे. परंतु मोठ्या माणसाचा संबंध आला म्हणजे त्याच्यासंबंधानें सुजाण व जबाबदार मनुष्याला आपलें वर्तन किंवा बोलणें हें मुद्देसूद, साधार व कोणासही सहज पटण्यासारखें असें ठेवावें लागतें. या दृष्टीनें विचार केला म्हणजे काशीनाथपंत तेलंग यांच्या सार्वजनिक कामांतील बहुतेक सर्व कृतिं बिनचूक दूरदर्शीपणाच्या व देशाच्या दृष्टीनें अत्यंत हितकर अशा असत. सर रेमंड वेस्ट यांनीं तर म्हटलें आहे कीं,

"Telang showed remarkable sagacity and judgment in taking up his positions."

जे तेलंग लॉर्ड लिटनसारख्या अनुदार व जुलमी वृत्तीच्या अधिकाऱ्याच्या कांहीं कृतींवर निर्भीडपणें कोरडे ओढण्यास मागें सरले नाहींत ते लॉर्ड रिपनसारखें उदारधी व्हाइसरॉय आपली कारकीर्द संपतांच विलायतेस परत जाण्यास निघाले

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेव्हां मुंबई शहरांत त्यांच्या सन्मानार्थ सर्वत्र उत्सव करून त्यांना प्रेमाचा निरोप देण्याकरितां जी जंगी चळवळ झाली त्यांत सामील झाले यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. दुसरें एक लहानसें अशाच प्रकारचें उदाहरण आहे. सर रिचर्ड टेंपल मुंबईचे गव्हर्नर असतांना तेलंगांनीं जर यांच्या अनेक जुलमी कृतींवर कडक टीका केली, तर त्यांनीं लॉर्ड रे यांजसारख्या उदारधी गव्हर्नर साहेबांच्या कृतींचें समर्थन करण्यासही कमी केलें नाहीं. क्रॉफर्ड प्रकरणांत इकडच्या व विलायतेंतल्या इंग्लिश पत्रांनीं लॉर्ड रे यांजवर इतकी कडक टीका चालविली होती कीं, दुसरा एखादा गव्हर्नर असता तर तो घाबरूनच गेला असता. पण लॉर्ड रे पडले खंबीर हृदयाचे! त्यांनीं तो स्वजनांकडून होत असलेला सर्व छळ सोसला. पण हातांतलें काम तडीस लाविल्याशिवाय सोडलें नाहीं! तशा ऐन आणीबाणीच्या वेळीं तेलंगांनीं "लंडन टाइम्स" मध्यें आपल्या सहीचें पत्र लिहून लॉर्ड रे यांच्या कृतीचें समर्थन केलें होतें. असो. रिपन साहेबांचा घरीं परत जाण्याचा बेत जाहीर झाल्यावर त्यांचा जो सिमल्याहून कलकत्त्यापर्यंतचा—कलकत्ता हें त्या वेळीं राजधानीचें शहर होतें—प्रवास झाला तो लोकप्रियतेच्या दृष्टीनें एखाद्या दिग्विजय करून परत फिरणाऱ्या राजाच्या संचाराच्या तोडीचा होता. तिकडून मग ते साहेब मुंबईस यावयास निघाले तेव्हां वाटेंत ठिकठिकाणीं त्यांच्या सन्मानार्थ मानपत्रें, कृतज्ञतादर्शक सभा इत्यादिकांची गर्दी उडाली होती. रिपन साहेबांची कारकीर्द लौकिक दृष्टीनें अत्यंत यशस्वी झाल्यामुळें जनतेनें त्याबद्दल आपली हरएक मार्गानें कृतज्ञता प्रकट करावी यांत नवल नाहीं. तेलंगांना अशा योग्य माणसांचा सन्मान करण्याच्या कामीं इतका उत्साह वाटत असें कीं, दुसऱ्या कोणीही तरुण मंडळींनीं त्याच कार्याकरितां उपक्रम आरंभिलेला त्यांना समजल्यास ते (तेलंग) त्यांचें कौतुक करीत व त्यांना आनंदानें मदत करीत असत. लॉर्ड रिपन हे मुंबईस आल्यावर तेथील निरनिराळ्या संस्थांनीं सभा भरवून, मानपत्रें देऊन त्यांचा सन्मान केला तें ठीकच झालें. पण एल्फिन्स्टन कॉलेजचे त्या वेळचे प्रिन्सिपॉल वर्डस्वर्थ यांच्या पुरस्कर्तृत्वामुळें मुंबई युनिव्हर्सिटीनें लॉर्ड रिपन यांना एल्. एल्. डी. ची पदवी देण्याचा ठराव केल्याकारणानें त्या उत्सवांत आपणही आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें भाग घ्यावा असें त्या कॉलेजांतील तरुण विद्यार्थ्यांना वाटणें साहजिक होतें. त्या वेळीं एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांचे, हल्लींचे रावबहादुर दामोदर गणेश पाध्ये, प्रोफेसर, ह. प्रा. कॉलेज, नाशिक, हे एक पुढारी होते. त्यांनीं इतर मित्रांच्या सहाय्यानें कांहीं रक्कम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जमविली व सदरील यूनिव्हर्सिटीच्या पदवीदानसमारंभाचे दिवशीं होणाऱ्या उत्सवप्रदर्शनांत—demonstration मध्यें—तरुण मंडळीला शोभेल अशा विशिष्ट प्रकारें भाग घेण्याचें ठरविलें. पण त्या कामीं त्यांना आपणांस मुंबई शहरांतील एकाद्या प्रमुख पुढारी गृहस्थांचा सल्ला घ्यावा हें योग्य वाटल्यावरून रा. पाध्ये यांनीं आपले दुसरे दोन मित्र मिस्टर पादशाहा (पारशी) व व मिस्टर टन्ना (गुजराथी हिंदु) यांना बरोबर घेऊन नामदार काशीनाथपंत तेलंग यांची गांठ घेतली व त्यांना आपला मनोदय कळविला. तेलंगांना ती सर्व हकीकत ऐकून फार आनंद झाला व त्यांनीं त्या तरुण मंडळीला योग्य असें द्रव्य-सहाय्य करून "make the demonstration effective" असें म्हणून त्यांना अधिक प्रोत्साहन दिलें. इतकेंच नव्हे तर विद्यार्थ्यांनीं काय काय कामें करावयाचीं हेंदेखील तेलंगांच्याच घरीं ठरविण्यांत आलें, व ठरलेल्या दिवशीं परळपासून (एल्फिन्स्टन कॉलेज त्या वेळीं भायखळयावर मध्यंतरीं व्हि. जु. टेक्निकल इन्स्टिटयूट असलेल्या इमारतींत होतें हें सर्वविश्रुत आहे) विद्यार्थ्यांनीं दिवसा बावटे पताकांसह मशाली घेऊन जी मिरवणूक—torch-light procession—काढली ती मुंबई शहरांतील अगदीं मध्यवस्तींतून सुमारें दोन तीन मैल चालत येऊन पदवीदानसमारंभाचे वेळीं थेट युनिव्हर्सिटीच्या हॉलपुढें येऊन थडकली ! हा सर्व प्रकार पाहून सर्वांनाच त्या विद्यार्थ्यांच्या उत्साहपूर्ण वर्तणुकीबद्दल कौतुक वाटलें हें सांगावयास नकोच. पण सार्वजनिक कामांत योग्य प्रसंगीं तेलंग हे लहान मोठ्या मनुष्यांना कसे अंतःकरणानें प्रोत्साहनपूर्वक मदत करीत असत, याचें एक लहानसें उदाहरण या दृष्टीनें खुद्द रा. ब. पाध्ये यांजकडून समजलेल्या या हकीकतीचें आम्हांस विशेष महत्व वाटलें, म्हणूनच ती इकडे थोडक्यांत दिली आहे.

लॉर्ड रिपन साहेबांच्या सन्मानार्थ मुंबईंतील शहरवासीय लोकांची ता. २९ नोवेंबर १८८४ रोजीं शेरीफकडून टाऊन हॉलमध्यें एक मोठी जाहीर सभा भरविण्यांत आली होती. अध्यक्षस्थानीं सर जेमशेटजी जीजीभाई हे होते. त्यांत अठरा मुख्य वक्त्यांचीं भाषणें झालीं. त्यांत दादाभाई नवरोजी, रा. सा. मंडलीक, बद्रुद्दीन तय्यबजी, तेलंग, फेरोजशहा मेथा ही मंडळी अर्थात् होतीच. त्या वेळीं तेलंगांनीं केलेलें भाषण नेहमींप्रमाणें चांगलेंच होतें. त्यांतील सारांश पुढें दिला आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रथम लॉर्ड रिपन यांनीं आपल्या कारकीर्दींत हिंदी लोकांच्या हितैकदृष्टीनें देशाचा राज्यकारभार चालविल्याबद्दल मुंबईच्या शहरवासी लोकांच्यातर्फे त्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानण्याबाबतचा ठराव रा. सा. मंडलीक यांनीं सभेपुढें मांडला. त्याला काशीनाथपंत तेलंग यांनीं अनुमोदन दिलें. त्यांनीं सुरवातीसच सांगितलें कीं, आजच्या सारख्या सभेंत भाग घेण्यास आपणांस केवळ आनंद वाटत आहे इतकेंच नसून त्यांत आपल्याला एक प्रकारचा मान मिळाला असेंही वाटत आहे. त्यांनीं सांगितलें कीं, आधल्याच दिवशीं आपणांस आपल्या दोन मित्रांनीं विचारलें होतें कीं, तुम्ही रिपन साहेबांच्या सन्मानार्थ चाललेल्या चळवळींत भाग घेणार कीं काय ? व तसा भाग घेणार असल्यास त्याबद्दलचीं तुमचीं कारणें काय आहेत ? पहिल्या प्रश्नाचें तेलंगांनीं लागलेंच असें उत्तर दिलें कीं, प्रस्तुतच्या चळवळींत आपण सामील झालों आहों इतकेंच नाहीं तर त्यांत आपण अंतःकरणपूर्वक—heart and soul—भाग घेत आहों. तेलंग म्हणाले कीं, दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर आपण त्या सभेंतच देतों. ते म्हणाले कीं, एकाद्या गृहस्थांची इकडील लोकांवर राज्यकारभार चालविण्याकरितां मुख्य जागेवर नेमणूक झाली असतां त्यांनीं आपल्या राज्यपद्धतीनें त्या लोकांच्या कृतज्ञतेस आपणांस पात्र करून घेतलें कीं नाहीं हें ठरविण्याच्या दोन कसोटी आहेत. ज्या लोकांवर त्या गृहस्थानें आपली सत्ता चालविली असेल त्या लोकांस त्यासंबंधानें काय वाटतें हें पाहणें ही एक कसोटी व त्या गृहस्थाच्या एकंदर राज्यकारभाराचें किंवा निरनिराळ्या कृत्यांचें गुणदोषविवेचनात्मक पृथक्करण करून अखेर लोकहिताच्या दृष्टीनें देशाच्या पदरांत काय पडलें, हें पाहणें ही दुसरी कसोटी. तेलंग म्हणाले कीं, या दोन्ही कसोटी लावून पाहिल्यास लॉर्ड रिपन यांची कारकीर्द ही सर्वोत्कृष्ट ठरते. रिपन साहेबांच्या लोकप्रियतेसंबंधानें तर प्रश्नच नाहीं. गेल्या सुमारें पंधरा वीस दिवसांत त्यांनीं जो सिमल्याहून कलकत्यापर्यंत प्रवास केला त्या वेळीं लोकांनीं ठिकठिकाणीं सभा, मानपत्रें वगैरेंच्या रूपांनीं त्यांचा जो सन्मान केला त्यावरून व देशांतील इतर भागांत देखील त्यांच्या सन्मानार्थ अनेक चळवळी चालल्याच्या ज्या बातम्या येत आहेत, त्यांवरून त्यांची लोकप्रियता व त्यांच्याविषयीं लोकांस वाटत असलेला आदर हीं चांगलींच व्यक्त होतात. त्यांत आणखी एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. आमच्यामध्यें कांहीं मंडळी अशी आहे कीं त्यांना आमचे टीकाकार (Critics) सरकारचे—मग त्या सरकारच्या मुख्य जागेवरील अधिकारी कॉन्सर्व्हेटिव्ह असो किंवा लिबरल असो—कायमचे प्रतिपक्षी (opposition) म्हणत असतात. पण ते एरव्हीं सरकारचे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतिपक्षी म्हणून गणले जाणारे लोकदेखील प्रस्तुत रिपन साहेबांच्या सन्मानार्थ चाललेल्या चळवळींत सामील होत आहेत! ही गोष्ट परकीय मुख्य अधिकाऱ्याच्या बाबतींत कांहीं लहानसहान नव्हे.

पण कित्येक म्हणतील कीं, लोकप्रिय होणें ही माणसाची कांहीं खरी पारख नव्हे. गोष्ट खरी आहे. परंतु त्यांतही पुन्हां दुसरा एक विचार आहे. विलायतेंतील उत्तम न्यायाधीश म्हणून प्रसिद्ध असलेले सर जॉन कॉलेरिज (Sir John Coleridge) यांनीं दोन प्रकारची लोकप्रियता असते असें म्हटलें आहे. केवळ लोकांनीं आपणांस बरें म्हणावें म्हणून झटून संपादन केलेली एक लोकप्रियता व एकाद्यानें आपलें काम चोख केल्यामुळें त्याला आपण होऊन प्रयत्नाशिवाय प्राप्त झालेली ही दुसरी लोकप्रियता. यांत पहिली कनिष्ठ प्रकारची असून दुसरी उच्च दर्जाची लोकप्रियता हें उघडच आहे. पहिलींत मनुष्याच्या अंगच्या खऱ्या गुणांची पारख होत नसून दुसरींत त्या गुणांची तावून सुलाखून परीक्षा झालेली असते! किंबहुना या दोन्हींमधील फरक हा भवभूतीनें दुसऱ्या एका जोडींतील वर्णन केलेल्या फरकाप्रमाणेंच आहे असें म्हटल्यासही अतिशयोक्ति होणार नाहीं. भवभूतीचें वचन येणेंप्रमाणें:—

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥

असो, लॉर्ड रिपन यांना प्राप्त झालेली लोकप्रियता ही दुसऱ्या प्रकारची होती. ती कशी हें त्यांच्या कारकीर्दींतील कांहीं सरकारी कृत्यांचा निर्देश केल्यास सहज स्पष्ट दिसून येईल. सबब त्यांच्या कारकीर्दीला आतां वर सांगितलेल्या दोन कसोटींपैकीं दुसरी कसोटी लावून पाहूं. लॉर्ड रिपन यांनीं चार वर्षांत केलेल्या सर्व कृतींचा अगर अनुसरलेल्या धोरणाचा आज विचार करतां येणें शक्य नाहीं. त्यामुळें फक्त जमाबंदीशीं (Fiscal administration) ज्यांचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संबंध आला आहे अशाच कांहीं थोड्या गोष्टींचा आजच्या प्रसंगीं विचार करूं, म्हणजे "शितावरून भाताची परीक्षा" या न्यायानें रिपन साहेबांच्या सर्वच कारकीर्दीसंबंधानें लोकांस कल्पना येईल. यांत पहिली गोष्ट सांगितली पाहिजे ती ही कीं, लॉर्ड रिपन साहेबांच्या कारकीर्दींत इकडील देशी धंद्यांना उत्तेजन देण्याबाबतचें सरकारी धोरण निश्चित करण्यांत आलें. दुसरें, जमिनीची नवीन पाहणी (सर्व्हे) करून योग्य प्रमाणांत जमीनधाऱ्याची आकारणी करण्याबद्दलचे सरकारी हुकूम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुटले होते. तेलंगांनीं म्हटलें कीं ह्या हुकुमांची योग्य अंमलबजावणी झाल्यास रयतेला जो वरचेवर धारावाढीचा त्रास सोसावा लागतो तो बंद होईल. आजपर्यंत रयतेशीं या बाबतींत सरकारची शाब्दिक सहानुभूति असे. तिला कृतीचें स्वरूप देण्याची योजना रिपन साहेबांच्या कारकीर्दींत झाली. तिसरी गोष्ट, गोरगरीबांच्या नेहमीं उपयोगी पडणाऱ्या जिनसांवरील—मीठावरील—कर कमी (अडीचाचे दोन रुपये) करण्यांत आला. यायोगानें ज्या गरीब लोकांना स्वतःचें सामर्थ्य असें फार अल्प असतें व ज्यांना ओरड करून आपलीं दुःखें वेशीवर टांगण्याची कला माहीत नसते अशांना खरी खुरी मदत झाली. हें धोरण म्हणजे त्याच्याही कांहीं दिवसांपूर्वी " सवड मिळेल तेथें कर वाढवीत सुटावयाचें " (carrying taxation along the line of least resistance) हें जें धोरण कित्येक बड्या (लॉर्ड लिटन) अंमलदारांचें प्यार होऊन बसलें होतें त्याच्या अगदीं उलट होतें. येथें तेलंगांनीं दुसऱ्या एका गोष्टीचा उल्लेख केला. त्यासंबंधानें लॉर्ड रिपनवर कित्येक मंडळी टीका करीत असत. पण न्यायदृष्टीनें त्यांत रिपन साहेबांचा कांहींच दोष नव्हता. त्या साहेबांच्या कारकीर्दींत मँचेस्टरच्या कापडावरील जकात उठविण्यांत आली व लिटनसाहेबांच्या वेळीं जसा अशाच कृतीचा निषेध करण्यांत आला तसा रिपन साहेबांच्या वेळीं करण्यांत आला नाहीं, या गोष्टी खऱ्या होत्या. पण त्याला तशीं कारणें होतीं. त्यांचा विचार केला असतां सदरील प्रकरणीं रिपन साहेबांकडे मुळींच दोष नव्हता, हें सहज कोणाच्याही लक्षांत आलें असतें. लॉर्ड लिटनच्या वेळीं विलायती कापडावरील जकात उठविण्यांत आली, ती केवळ त्या साहेबांच्या स्वयंस्फूर्तीनें उठविण्यांत आली. रिपन साहेबांच्या वेळीं त्यांचेवर मागील अधिकाऱ्यांचें वजन पडल्यामुळें ती जकात उठवावी लागली. दुसरें असें कीं, लिटन साहेबांच्या वेळीं विलायतेंत पार्लमेंटची निवडणूक जवळ आलेली असल्यामुळें तिकडील लोकांस खुष करण्याच्या हेतूनें त्यांनीं ही जकात उठविण्याचा घाट घातला होता. रिपन साहेबांच्या वेळीं निवडणुकीचा प्रश्नच नव्हता. तिसरी व महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, लिटन साहेबांनीं सदरील जकात तिकडे कांहीं इंग्लिश कारखानदारांना खुष करण्याकरितां उठवून त्यायोगानें इकडील तिजोरींत पडणारी तूट नवीन कर—लायसन्स टॅक्स—बसवून भरून काढली होती. रिपन साहेबांनीं असें मुळींच केलें नाहीं. उलट लिटन साहेबांच्या वेळीं मिठावरील कर जो वाढविण्यांत आला होता तो यांनीं कमी केला. सारांश, लॉर्ड लिटन यांची कृति जशी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोकांस फार जाचक होऊन निषेधार्ह झाली होती तसा प्रकार लॉर्ड रिपन यांच्या वेळीं झाला नव्हता. सबब त्यांच्या कृतीचा निषेध करण्याचें कारण नव्हतें. असो. आणखीही अशाच दुसऱ्या (१८८०–८४) या चार वर्षांत घडलेल्या गोष्टींचा उल्लेख करतां आला असता. पण तेलंगांनीं तो विस्तार केला नाहीं. तथापि लॉर्ड रिपन यांच्या सर्व कारकीर्दीतून जो एक उदार भावनेचा धागा स्पष्ट दिसून येत होता त्याचा उल्लेख करणें जरूर होतें. तेलंग म्हणाले,

"I will rather say a word on the general tone and spirit of liberalism which has been a pervading characteristic of Lord Ripon's rule".

मुस्कटदाबीचा कायदा रद्द करणें, सरकारी धोरण व त्यांतील कांहीं कृत्यांचे हेतु यांची जनतेंत शक्य तितकी प्रसिद्धि करणें, कांहीं महत्वाच्या बावतींत लोकांच्या पुढाऱ्यांचीं मतें विचारणें, स्थानिक स्वराज्याची योजना करणें, क्रिस्टोदास पाल यांच्या सारख्या लायक माणसाची वरिष्ट कायदे कौन्सिलांत (पहिल्यांदांच) नेमणूक करणें वगैरे कोणत्याही गोष्टीचा विचार करून पाहिल्यास त्यांत लॉर्ड रिपन साहेबांच्या उदार धोरणांचें प्रतिबिंब उमटलेलें चक्क दृष्टीस पडत होतें. तात्पर्य, लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दीचें खरें वैशिष्टय त्यांनीं पुढें आणलेल्या उदार भावनाप्रेरित कायद्यांत किंवा प्रसिद्ध केलेल्या ठरावांतच केवळ नसून त्यांनीं सबंध हिंदुस्तानच्या राज्यकारभारांत व तन्निगडित निरनिराळ्या खात्यांतील अधिकाऱ्यांत जी उदार भावना जागृत केली त्यांत होतें. त्यामुळेंच त्यांच्या कारकीर्दीचें आम्हां हिंदुस्थानवासी लोकांस महत्व वाटलें व त्याबद्दल आम्हांस अत्यंत कृतज्ञता वाटली. त्यासंबंधानें तेलंगांनीं त्या वेळचा इंग्लंडचा जो प्रसिद्ध राष्ट्रकवि लॉर्ड टेनिसन याच्या काव्यांतील महाराणी व्हिक्टोरिया यांच्या राज्यासंबंधाच्या कांहीं अर्थपूर्ण दृष्टांताच्या ओळी घेऊन लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दीचें जें चार शब्दांत गौरवयुक्त वर्णन केलें तें फार हृदयंगम होतें. त्यांतील इकडे फक्त कांहीं वाक्येंच देतां येणें शक्य आहे. तीं हीं:—

"Lord Ripon has made the bounds of freedom wider, by shaping diverse august decrees which have not only left Queen Victoria's throne unshaken in this land, but have made it even more broad-based

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

upon the people's will. × × × It is that on which, in my humble judgment, rests most firmly Lord Ripon's claim upon our gratitude. × × × It is that which justifies the remark that, summing up the result of Lord Ripon's rule, you may say again borrowing the language of the Pœt Laureate that "He wrought his people lasting good."

तात्पर्य, लॉर्ड रिपन यांनीं आपल्या उदार राज्यधोरणानें महाराणी व्हिक्टोरियाचें आसन इकडील प्रजेच्या अंतःकरणांत पक्कें केलें आहे. एवढेंच नव्हे, तर त्यांनीं आपला राज्यकारभार सहानुभूतिपूर्ण रीतीनें चालवून इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन्ही देशांचें कल्याण साधलें आहे. अशा सद्गृहस्थांच्या प्रयाणसमयीं त्यांना प्रेमाचा निरोप देण्याच्या हेतूनें मुंबईच्या पुढाऱ्यांनीं जे थोडेसे प्रयत्न केले होते ते त्यांनीं केलेल्या कामगिरीच्या महत्वाच्या मानानें कांहींच नव्हते असें तेलंगांनीं शेवटीं स्पष्ट सांगितलें.

प्रकरण छत्तिसावें.

राष्ट्रीय सभेची स्थापना व पूर्वचिन्हें.

लॉर्ड रिपन यांची कारकीर्द हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अनेक दृष्टींनीं संस्मरणीय झाली यांत शंका नाहीं. सर दिनशा वाच्छा यांनीं एकदां अगदीं अन्वर्थक भाषेंत म्हटलें आहे कीं,

"The Viceroyalty of Lord Ripon, × × × had proved in every way, a memorable and an epoch-making one."

याचें मुख्य कारण हें कीं, ते विलायतेंतील उदारमतवादी (Liberal) पक्षाचे एक पुढारी असून प्रसिद्ध ग्लॅडस्टन साहेबांचे अनुयायी होते. त्या पक्षाचें मुख्य लक्षण एकदां ग्लॅडस्टन साहेबांनींच सांगितलें आहे तें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे, तें असें:—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"Liberalism ××× meant trust in the people, bounded by prudence, while Toryism represented distrust of the people, checked by fear."

या लिबरल पक्षाच्या मुख्य लक्षणाचें रिपन साहेबांच्या कारकीर्दींतील बहुतेक सर्व सरकारी ठराव, कायदे, हुकूम वगैरेमधून स्पष्ट दिग्दर्शन झाल्यामुळेंच त्या कारकीर्दीचें महत्व आहे. रिपन साहेबांच्या कारकीर्दींत लोकहिताच्या अशा पुष्कळच गोष्टी घडल्या, बरेच कायदे झाले, अनेक ठराव प्रसिद्ध झाले व कित्येक हुकूम सुटले या गोष्टी खऱ्या आहेत, परंतु त्यांनीं उदारभावनेनें प्रेरित होऊन कांहीं बाबतींत लोकांवर विश्वास टाकण्याचा जो पाया घातला व जनतेस सहानुभूतीनें वागवून तिच्या ठिकाणीं ज्या आकांक्षा उत्पन्न केल्या, त्यांची किंमत अधिक आहे. त्यांच्या वेळेपर्यंत सार्वजनिक कामांत लोकांस विचारण्याकडे सरकारची प्रवृत्तिच नव्हती. सरकारानें किंवा त्याच्या अधिकाऱ्यांनीं वाटेल तें करावें, वाटेल तसें वागावें आणि लोकांनीं किंवा त्यांच्या पुढाऱ्यांनीं त्याबद्दल हवें तर चरफडत बसावें असा प्रकार कमीअधिक प्रमाणांत चालत आला होता. फार काय पण लॉर्ड लिटन साहेबांनीं प्रसंग आल्यास प्रत्यक्ष आपल्या कार्यकारी कौन्सिलमधील युरोपीयन अधिकाऱ्यांचें बहुमत देखील धाब्यावर बसवून मन मानेल तसा राज्यकारभार चालविण्याची सुलतानी पद्धत सुरू केली होती. अशा स्थितींत थोड्याच दिवसांनीं लॉर्ड रिपन यांनीं हिंदुस्थानचीं राज्यसूत्रें हातीं घेतांच जिकडे तिकडे त्यांच्या सहानुभूतियुक्त धोरणामुळें परिस्थिति बदलल्याचीं चिन्हें दिसूं लागावींत, व आपण केवळ मोंगलाईत नसून सुधारलेल्या इंग्रजी राज्यांत आहोंत व आपणांस या राज्यांत कांहीं हक्क आहेत अशी लोकांत जाणीव उत्पन्न व्हावी यांत आश्चर्य नाहीं. म्हणजे रिपन साहेबांच्या कारकीर्दीनें लोकांच्या आकांक्षा जागृत करून राजकीय दृष्टीनें हल्लींच्या काळांत हिंदुस्थान देशांत नवीन मन्वंतर सुरू केलें यांत शंका नाहीं. त्याचा पुढें लोकस्थितीवर काय परिणाम झाला, कोणकोणत्या सार्वजनिक संस्था निर्माण झाल्या व त्या संस्थांत काशीनाथपंत तेलंग यांचें कसें प्रमुखत्वानें अंग होतें, याचें आतां थोडक्यांत विवेचन करूं.

तेलंगांच्या आयुष्यांतील, आपल्या शक्तीप्रमाणें व सवडीप्रमाणें कांहीं तरी उपयुक्त सार्वजनिक काम करावें, हें एक मुख्य तत्व असल्यामुळें ते सन १८७२ सालीं आपल्या धंद्यास लागतांच त्यांचें लक्ष त्या दिशेनें वळावें हें साहजिक आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्या वेळेपर्यंत मुंबईंत सार्वजनिक कामें अंगावर घेऊन करणाऱ्या संस्था म्हणजे "बॉम्बे असोशिएशन" व "ईस्ट इंडिया असोशिएशन"ची मुंबई येथील शाखा, ह्या होत्या. पहिली "Bombay Association" ही डॉ. भाऊ दाजी, व डॉ. ब्रुइस्ट (Dr. Bruist) यांनीं सन १८४८ सालीं स्थापन केली होती. पण ती सन १८६० मध्यें बंद पडली. पुढें लागलीच (लंडन येथील East India Associationची एक शाखा म्हणून) दुसरी संस्था शेट दादाभाई नवरोजी यांनीं सन १८६८ मध्यें स्थापन केली. तिचीही पुढें पहिलीच्या सारखीच स्थिति झाली असती. परंतु तिच्यामध्यें दादाभाईनीं कांहीं ताज्या रक्ताची तरुण मंडळी सामील करून घेऊन तिला अधिक कार्यक्षम केली. या दोन्ही संस्थांचे तेलंग हे बरेच दिवस सेक्रेटरी होते. तेलंगांनीं या संस्थांत आपलें काम फार आस्थे-वाईकपणानें केल्याकारणानें त्यांना प्रथमपासूनच अंग मोडून सार्वजनिक कामें करण्याची संवय झाली व त्यामुळेंच ते पुढें मुंबईंतील एक प्रसिद्ध पुढारी झाले. यासंबंधानें सर दिनशा वाच्छा यांनीं एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहेः—

"The papers and memorials submitted to the Government by the Bombay Branch of the East India Association between 1880 and 1885 bear the impress of Telang's Roman hand. The students of politics of the present generation should carefully study them as published in the journals of the Association of that important epoch."

सदरील संस्थेकडून १८८०–८५ या मुदतींत सरकारकडे अनेक अर्ज, अनेक पत्रकें व अनेक ठराव वगैरे पाठविण्यांत आले होते; ते बहुतेक सर्व तेलंगांच्याच हातचे होते. त्या सर्वांचाच इकडे विस्तारानें उल्लेख करतां येत नाहीं. फक्त कांहीं अर्जांचा व ठरावांचा मात्र निर्देश करतों. सन १८८१ मध्यें अफगणिस्थानच्या लढाईवर हिंदुस्थानांतून सैन्य पाठविल्याबद्दलचा सर्व खर्च इकडच्या तिजोरींतून करावा असें पार्लमेंटकडून ठरविण्यांत आलें होतें. त्याबद्दल निषेध करण्या-बाबतचा एक अर्ज सदहू संस्थेनें त्या वेळचे मुख्य प्रधान मिस्टर ग्लॅड-स्टन यांजकडे पाठविला होता. तसेंच सन १८७८ मध्यें लोकांच्या म्हणण्या-कडे केवळ दुर्लक्ष करून मुंबई सरकारनें अबकारी ॲक्टच्या दुरुस्तीचें बिल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(Bombay Act II of 1878) पास केलें. त्याबद्दल सदरील संस्थेनें जोराची तक्रार केल्यावरून लॉर्ड रिपन यांनीं त्या बिलाला मंजुरी देण्याचें नाकारलें. त्याबद्दल हिंदुस्थान सरकारचे (लॉर्ड रिपनचे) त्या संस्थेनें एका ठरावांत आभार मानले आहेत.

तदनंतर सन १८८२ सालीं सदहू मुंबई शाखेनें " एजुकेशन कमिशन " ला एक मानपत्र देऊन कांहीं उपयुक्त सूचना केल्या होत्या. त्याचप्रमाणें ईजिप्तला हिंदुस्थानांतून सैन्य पाठविण्याचा खर्च इकडच्या तिजोरींतून न घेतां तो ब्रिटिश तिजोरींतून घ्यावा असें दुसऱ्या एका अर्जाच्या द्वारें सुचविण्यांत आलें होतें. तसेंच लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दीची मुदत वाढविण्याबद्दल पार्लमेंटला अर्ज करण्यांत आला होत, व अखेर सर इवलिन बेअरिंग (नंतरचे लॉर्ड क्रोमर) हिंदुस्थानसरकारचे फडणीस, यांच्या प्रयाणसमयीं त्यांना एक मानपत्र देण्यांत आलें होतें. असो. याप्रमाणें तेलंगांनीं मूळपासूनच प्रास्ताविक वगैरे —spade work—कामें केल्यामुळें त्यांना अधिकाधिक सार्वजनिक कामाचा अनुभव आला व त्यांच्या ठिकाणीं कार्यक्षमता वाढत्या प्रमाणांत येऊं लागली. मुंबईच्या ईस्ट इंडिया असोशिएशयनचे तेलंगांबरोबरच सर दिनशा वाछा हेही एक सेक्रेटरी होते. अर्थात् तेलंग हे सार्वजनिक कामें कसे आस्थेवाईकपणें करीत असत याचा त्यांना प्रत्यक्ष अनुभव होता. ह्यामुळें वाच्छा यांच्या एतद्विषयक उद्गारांचें महत्व विशेष आहे. ते म्हणतात कीं,

" The guiding spirits of the Working Committee of the B. B. of the E. I. Association from 1880 were Telang and Mehta. They were both conspicuous in the internal direction of the Association. On Telang fell the brunt of the harder work."

मुंबई इलाख्यांतील म्युनिसिपालिट्यांचें बिल व लॉर्ड रिपन यांचा स्थानिक स्वराज्यासंबंधाचा ठराव व पुढें इल्बर्ट बिल याविषयींची कलमवार 'भवति न भवति' कमिटींत कित्येक दिवसपर्यंत चालली होती. त्या संबंधांत कमिटींत खरे दूरदर्शी मार्गदर्शक असे स्वतः तेलंगच होते. अशीं अस्सल—original—कामें करीत असतांनाच तेलंगांमधील जे कांहीं अत्युत्तम गुण—त्यांची शांतवृत्ति, त्यांची कसलेंही स्वतः काम करण्याची तयारी, त्यांचा विनयशील स्वभाव व त्यांचें दुरा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रहशून्यत्व—आपल्या दृष्टीस पडलें तें पाहून आपण अगदीं आश्चर्यचकित झालों असें वाच्छा म्हणतात. त्यांचे स्वतःचे शब्द असे आहेतः—

"It was this work that I saw him do there which informed me at once that I was in contact with a master-mind, both of principles and details, of great ability, of inexhaustible patience, of extreme modesty, and above all, free from dogmatism. I also discovered his persuasive powers and his debating strength. They were such as to do credit to the most practised debater in a Select Committee of the House of Commons." "It is in this respect that Mr. Telang's character as a practical and successful politician comes out with irresistible force. It is this aspect of his public life which needs to be well studied by the rising generation of educated men."

आमच्या तरुण मंडळींनीं सार्वजनिक कामांत स्वतः खपून काम करण्याचा धडा तेलंगांच्या चरित्रापासून जरूर घ्यावा असें वाच्छा शेटजी म्हणतात.

स्वतः कांहीं एक काम न करतां काम करणाऱ्या माणसांवर टीका करणारे लोक त्या वेळींही होते. अशी फुकाची टीका करणाऱ्या मनुष्यांचा तेलंगांना केव्हां केव्हां राग येत असे. त्याबद्दल वाच्छा शेट म्हणतातः—

"He (Mr. Telang) had no patience with those, who sitting astride on the fence of politics, were the foremost to hurl their ill-disguised criticism behind the back of unselfish workers and would yet decline to co-operate when repeatedly asked to do so. Himself a man, who never shirked any drudgery, however taxing and fatiguing, Mr. Telang worked at any cause on hand with cheerfulness and with a ten mules' dogged industry."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याप्रमाणें धीमेपणानें सार्वजनिक कामें करीत असतांनाच लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दीनें देशांत नवजीवन संचरूं लागलेलें दिसूं लागल्यामुळें, तेलंगांना आढळून आलें कीं यापुढें सार्वजनिक काम सतत चालू ठेवण्याकरितां दुसऱ्या व अधिक जोमदार संस्थेची आवश्यकता आहे. मुंबईच्या ईस्ट इंडिया असोशिएशनची व्यवस्था कांहीं अंशीं लंडन येथील त्याच नांवाच्या मुख्य संस्थेवर अवलंबून असल्यामुळें, तेलंग व त्यांचे मदतगार यांना ही परावलंबी स्थिति पसंत पडेना. त्यामुळें त्यांनीं एक नवीन स्वतंत्र संस्था स्थापन केली. याला रिपन साहेबांचीच कारकीर्द कशी कारण झाली याचें वाच्छा शेटजींच्याच शब्दांत दिग्दर्शन करणें बरें दिसतें. ते म्हणतातः—

"At the date of the departure of Lord Ripon in December 1884, India had entered on a new and a most encouraging stage of her existence. * * * The whole nation was pulsating with a consciousness of greater social, intellectual and material progress. It was under such bright and cheerful conditions that it was deemed expedient by the three great leaders of thought (Telang, Tyebji and Mehta) in the city to found a new political institution which should materialize the new sentiments and aspirations which had taken such strong hold of the entire Indian Community." "And thus it was that the Bombay Presidency Association was established at the commencement of 1885."

प्रथम या (बॉं. प्रे. असोशिएशन) संस्थेशीं मि. बद्रुद्दीन तय्यबजी यांचा संबंध नव्हता. स्वतंत्र संस्था काढण्याची कल्पना ही तेलंग व मेथा या दोघांचीच होती. पुढें या दोघांनीं बद्रुद्दीन यांचें मन कसें वळविलें हें मेथा यांच्या शब्दांतच सांगतों. त्याबद्दलचा "टाइम्स आफ इंडिया" च्या ता. ११-१०-१९०६ च्या अंकांत पुढीलप्रमाणें रिपोर्ट आहेः—

"When in 1884, Mr. Telang and the speaker (Mr. Mehta) made up their minds that the Presi-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

dency required a political Association of an active character, it was to Mr. Badruddin that they applied, as the representative of the third community to which he belonged, to join them in establishing and organising it. Mr. Badruddin had no hesitation, at a time when he had begun to lay the foundation of a large practice, in placing himself into their hands and joining the Association. He began his political career as Chairman of the Council of the Bombay Presidency Association."

याप्रमाणें सन १८८५ च्या सुरवातीस "बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोशिएशन" या संस्थेची स्थापना झाली. सर दिनशा माणकजी पेटिट हे तिचे पहिले अध्यक्ष झाले व मेथा, तेलंग, व वाच्छा हे तिचे तीन सेक्रेटरी झाले. कौन्सिलचे अध्यक्ष बद्रुद्दीन होते हें वर सांगितलेंच आहे. या संस्थेच्या द्वारें पुढें सार्वजनिक कामाची कसकशी उठावणूक झाली व त्यांत तेलंगांचें कसें मुख्य अंग होतें यांचें पुढील एकाद्या प्रकरणांत विवरण येईल.

लॉर्ड रिपन यांच्या स्फूर्तिदायक कारकीर्दीच्या योगानें दुसरी जी महत्वाची संस्था जन्मास आली ती "**राष्ट्रीयसभा**" ही होय. सदरहू कारकीर्दीतील इल्बर्ट बिलाच्या विरुद्ध युरोपीयन लोकांनीं जी जंगी चळवळ करून सारा देश हालवून टाकला, त्याच्या योगानें सर्व हिंदी लोकांना आपल्या खऱ्या राजकीय स्थितीची जाणीव उत्पन्न झाली व ती स्थिति सुधारण्याकरितां सर्वांनींच—जात किंवा धर्म यांकडे न पाहतां—एक जूट करून झटलें पाहिजे असें त्यांच्या लक्षांत आलें. त्या वेळपर्यंत देशांत जरी इंग्लिश शिक्षणाचा थोडा बहुत प्रसार होऊन लोकांच्या मनांत नवीन कल्पना येऊं लागल्या होत्या तरी बंगाली, पंजाबी, गुजराथी, महाराष्ट्रीय, मद्रासी अशा सर्व प्रांतांतील लोकांत अजून बंधुभावना उत्पन्न झाली नव्हती. ती राष्ट्रीय भावना इल्बर्ट बिलाच्या चळवळीनें उत्पन्न केल्यामुळें त्या वेळीं सर्व प्रांतांतील लोक एक झाले व त्यांनीं शिकस्तीचे प्रयत्न करून युरोपीयन लोकांनीं त्याजवर केलेले हल्ले परतविले. अर्थात् याप्रमाणें तापलेल्या तव्यावर भाकऱ्या भाजून घेण्याचें कित्येकांस सुचावें यांत आश्चर्य नाहीं. या मंडळीमध्यें मग बराच विचार-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विनिमय होऊन अखेर सर्व राष्ट्राची एक संस्था स्थापन करावी असें ठरलें. या राष्ट्रीय संस्थेची कल्पना ज्यांना सुचली त्यांत प. वा. ए. ओ. ह्यूम यांचें नांव प्रथम सांगितलें पाहिजे. वाच्छा शेटजी म्हणतात कीं,

"We must not forget to relate here his (Mr. Telang's) continuous and fervent devotion to the cause of the Congress which was founded in 1885. He was one of the earliest as well as one of the most earnest of the collaborators of Mr. Hume in his great political work with which his name is now imperishably associated."

याप्रमाणें सर्व प्रांतांतील पुढारी एके ठिकाणीं जमतील अशा प्रकारची एक राष्ट्रीय संस्था स्थापन करावी असें जरी ठरलें तरी सगळ्यांनीं एकत्र जमून काय करावें हें निश्चितपणें ठरलें नव्हतें. कित्येकांच्या मतें प्रथम सामाजिक प्रश्न हातीं घ्यावेत. दुसरे कित्येक म्हणत कीं, राजकीय प्रश्न प्रथम हातीं घ्यावेत. अशा स्थितींत ह्यूमसाहेबांनीं ही सर्व योजना त्या वेळचे व्हाइसरॉय लॉर्ड डफरीन यांच्यापुढें ठेवून त्यावर त्यांचा सल्ला विचारला. लॉर्ड डफरीन यांनीं ह्यूम साहेबांस निक्षून सांगितलें कीं, पुढारी लोकांनीं वर्षांतून एक वेळ एके ठिकाणीं जमून सरकारी अधिकाऱ्यांचे दोष जरूर दाखवावे. त्यायोगें राज्यकारभारांत सुधारणा करण्यास ठीक पडेल. कारण इंग्लंडांत जशी "opposition" (प्रतिपक्षी) ही पार्लमेंट मध्यें कायमची संस्था आहे तशी हिंदुस्थानांत नाहीं. तशी एकादी संस्था इकडे उत्पन्न झाल्यास चांगलें होईल. डफरीन साहेब म्हणाले,

"The newspapers, even if they really represented the views of the people, were not reliable and the English were necessarily ignorant of what was thought of them and their policy in the native circles." "The Indian politicians should meet yearly and point out to the Government in what respect the administration of the conntry needed reform to bring it in a line with the wishes of the people."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ह्यूमसाहेबांची पहिली सूचना अशी होती कीं अशी सभा प्रथम मुंबई इलाख्यांत भरावी व तिचे लॉर्ड रे—त्या वेळचे मुंबईचे गव्हर्नर—अध्यक्ष असावे. ही सूचना डफरीन साहेबांनीं मान्य केली नाहीं. त्यांनीं म्हटलें कीं, जमलेल्या सभत जर सरकारी धोरणावर टीका व्हावयाची आहे—आणि अशी टीका अवश्य झाली पाहिजे—तर त्या सभेचे अध्यक्ष खुद्द एकादा इलाखाधिपतिच झाल्यास अडचण उत्पन्न होईल आणि जी टीका होईल ती निर्भीडपणाची होणार नाहीं. याप्रमाणें डफरीन साहेबांचा सल्ला मिळतांच ह्यूम साहेबांनीं तो सर्व प्रांतांतील प्रमुख पुढाऱ्यांस कळविला व त्याप्रमाणें पहिली राष्ट्रीय सभा सन १८८५ च्या नाताळांत पुण्यास भरवावी असें ठरलें. याबद्दलचा पहिल्या राष्ट्रीय सभेच्या अहवालांत असा उल्लेख आहेः—

"In March 1885, it was decided to hold a meeting of representatives from all parts of India at the then coming Christmas. Poona was considered suitable."

पण पुढें कांहीं अडचणी उपस्थित होऊन पहिली राष्ट्रीय सभा पुण्यास न भरतां मुंबईस भरल्याचें प्रसिद्धच आहे. नंतर राष्ट्रीय सभेचीं अधिवेशनें निरनिराळ्या ठिकाणीं दरसाल कशीं भरत गेलीं व तेलंगांनीं कोण कोणत्या सालीं त्या सभेंत भाग घेतला हें पुढील एकाद्या प्रकरणांत सांगूं.

याप्रमाणें सन १८८५ सालीं राष्ट्रीय सभेचा जन्म होऊन, सनदशीर राजकीय चळवळीचा हिंदुस्थान देशांत पाया पडलेला पाहून, कित्येक अदूरदृष्टि युरोपीयन लोकांस (विशेषेंकरून हिंदी प्रजेशीं नेहमींच अविश्वासानें वागणाऱ्या कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षांतील कांहीं लोकांस) वाईट वाटावें—किंवहुना ही चळवळ वटवृक्षाप्रमाणें वाढून पुढें मागें आपल्या—इंग्लंड—देशास जाचक होईल अशी त्यांना भीति वाटावी यांत आश्चर्य नाहीं. अर्थात् राष्ट्रीय सभा व तिच्या द्वारानें इकडे होणारी चळवळ या गोष्टींसंबंधानें कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षाची साधारणतः वक्रदृष्टी व लिबरल पक्षाची सहानुभूति याही मनोवृत्ति बहुधा ठरून गेल्यासारख्याच झाल्या होत्या. त्याचप्रमाणें ही चळवळ करण्याची प्रवृत्ति हिंदी लोकांत लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दीमुळें उत्पन्न झाली ही मनाशीं खूण गांठ बांधून, कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षाचे पुढारी मधून मधून लिबरल पक्षावर आडून गोळ्या मारीत असतच. सन १८९५ ते १९०५ पर्यंत कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्ष विलायतेंत अधिकारारूढ होता व लिबरल पक्षाचे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोक प्रतिपक्षी होते. सन १८९९ ते १९०५ पर्यंत लॉर्ड कर्झन हे आमचे व्हाइसरॉय होते व पहिलीं कांहीं वर्षें लॉर्ड जॉर्ज हॅमिल्टन हे सेक्रेटरी ऑफ स्टेट होते. त्या मुदतींत लॉर्ड जॉर्ज हॅमिल्टन यांनीं हाउस ऑफ कामन्समध्यें एकदां दुसराच विषय निघाला असतां जातां जातां हिंदुस्थानांतील सर्व राजकीय भानगडींबद्दलचें खापर लॉर्ड रिपन यांच्या माथ्यावर फोडलें! त्याबरोबर जॉन मोर्ले—हे त्या वेळीं हाउस आफ कॉमन्सचे सभासद होते—अगदीं संतप्त होऊन उठले व त्यांनीं लॉर्ड जार्ज हॅमिल्टन यांच्या भाषणाबद्दल तिकडच्या तिकडे निषेध केला! त्यांनीं म्हटलें "लॉर्ड रिपन यांच्या धोरणाबद्दल भलत्याच वेळीं टीका करण्याचें तुम्हांस कारण नाहीं. त्यांच्याबद्दल तुम्हांला निंदाव्यंजक ठराव आणावयाचा असेल तर खुशाल आणा. आम्ही आपल्या शक्तीची शिकस्त करून, लॉर्ड रिपन यांच्या धोरणाचें समर्थन करूं. पण आम्ही असला आडून गोळ्या मारण्याचा प्रकार चालूं देणार नाहीं." लॉर्ड जॉर्ज हॅमिल्टन मग खजील होऊन कांहीं बोलले नाहींत! तात्पर्य, कांहीं युरोपीयन बडे लोक व त्यांचे इकडील साथीदार यांनीं जरी राष्ट्रीय सभेसंबंधानें टीका, अडथळे वगैरे आरंभले तरी अखेर त्या चळवळीचें काम जोरानें चालूं लागलें व राष्ट्रीय सभेचें उत्तरोत्तर महत्व वाढून कांहीं कांहीं सुधारणा देशाच्या पदरांत देखील पडूं लागल्या. सन १८९२ चा कायदा, सन १९०९ च्या मोर्ले-मिंटो यांच्या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या सुधारणा व सन १९१९ सालांतला मॉंटेगु साहेबांच्या सुधारणा, इतक्यांचा तर—हिंदी लोकांच्या सनदशीर चळवळींचीं मुख्य फळें म्हणून—निर्देश करण्यास हरकतच नाहीं.

प्रकरण सदतिसावें.

सन १८८५ सालांतल्या कांहीं चळवळी.

सन १८८५ मध्यें मुंबईस बॉं. प्रे. असोशिएशनची व सर्व देशाची एक मुख्य संस्था म्हणून राष्ट्रीय सभेची कशी स्थापना झाली हें मागील प्रकरणांत सांगितलें. त्याच सालीं विलायतेंतील पार्लमेंटची निवडणूक व तत्संबंधाची धामधूम सुरू झाली होती. अशा वेळीं इकडून कांहीं हुशार असे प्रतिनिधि विलायतेंत पाठवून निवडणुकीच्या वेळीं इंग्लिश जनतेपुढें हिंदुस्थानचीं गाऱ्हाणीं मांडण्याचे प्रयत्न झाल्यास त्याचा बराच उपयोग होईल असें काशीनाथपंत तेलंग व त्यांचे कांहीं सहकारी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मित्र यांना वाटलें व त्या दिशेनें प्रयत्न करण्याचें ठरलें. या गोष्टीला देखील इकडे कित्येकांचा विरोध होताच. तथापि हिंदुस्थानचे कांहीं प्रतिनिधि पाठविण्याचें अखेर ठरलें. या संबंधांत तेलंगांविषयीं चुनीलाल पारेख हे आपल्या पुस्तकांत म्हणतात कीं,

"Mr. Telang was the life and soul of the Delegation and Congress movements."

त्याच्याही पूर्वी हिंदुस्थानमधून कांहीं लोक अनेकदां इंग्लंडला गेले होते व त्यांनीं तिकडील लोकांस इकडच्या कांहीं गोष्टीसंबंधानें माहिती करून दिली होती. पण ते व्यक्तिशः प्रयत्न होते. त्यांतही बऱ्याच वेळां तें काम खुद्द शेट दादाभाई नवरोजी यांनीं केलें होतें. पण या खेपेस इकडील लोकांत जागृति उत्पन्न होऊन त्यांनीं निवडलेले प्रतिनिधि विलायतेस पाठवावयाचे होते. हाच त्यांतला भेद होता. याप्रमाणें "बॅंबे प्रेसिडेन्सी असोशिएशन" तर्फे सर नारायण (हे त्या वेळीं मिस्टर होते) चंदावरकर, कलकत्त्याचे मिस्टर मनमोहन घोस व मद्रासचे मि. रामस्वामी मुदलीयार यांना हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून पाठविण्यांत आले. त्यांनीं इंग्लंडांत जाऊन तिकडील प्रमुख पुढाऱ्यांची—उदाहरणार्थ, जॉन ब्राईट यांची—सहानुभूति संपादन केली व ठिकठिकाणीं सभांमधून भाषणें करून त्यांनीं तिकडील लोकांस हिंदुस्थानविषयक बरीच उपयुक्त माहिती सांगितली. सदहू तीन गृहस्थांनीं इंग्लंडांत त्या वेळीं केलेल्या भाषणांचा इकडे गोषवारा देऊन जागा अडविण्याचें कारण नाहीं. परंतु चंदावरकर यांनीं तिकडे केलेल्या एक दोन भाषणांतील मतितार्थ चार शब्दांत देऊन नुसतें येथें त्याचें दिग्दर्शन करणें इष्ट दिसतें. चंदावरकरांनीं एका भाषणांत इंग्लिश लोकांस स्पष्ट सांगितलें कीं, हिंदुस्थानांतील इंग्लिश जज्ज "नेटिव्ह—नेटिव्ह" यांजमध्यें न्याय उत्तम रीतीनें करीत असले तरी युरोपीयन आणि हिंदी यांजमध्यें न्याय करण्याचा प्रसंग आला तर मात्र त्या जज्जांच्या मनाचा कल बहुधा युरोपीयनांच्या बाजूस होतो व आमच्या लोकांच्या बाबतींत अन्याय होतो. सबब ही वस्तुस्थिति जरूर बदलली पाहिजे. या बाबतींत गेल्या चाळीस—पन्नास वर्षांत जरी थोडीबहुत सुधारणा झाली आहे, तरी तसले अन्यायाचे प्रकार अद्यापि कित्येक वेळां घडत असतात, हें नाकबूल करतां येत नाहीं.

दुसऱ्या एका भाषणांत चंदावरकरांनीं हिंदुस्थानांतील लष्करी खर्च कसा भराभर वाढत आहे हें सांगून तो कसा कमी करतां येईल हेंही दाखविलें. खर्चांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बचत करण्याचा मुख्य उपाय म्हणजे सरकारी मोठमोठ्या पगारांच्या जागांवर युरोपीयन लोकांना न नेमतां पगाराचें प्रमाण जरा कमी करून हिंदी लोकांना नेमणें हाच होय. याबद्दल नोकरीवरील युरोपीयन लोकांनीं कुरकुर केल्यास सरकारानें तिकडे कां लक्ष द्यावें ? एकंदरींत चंदावरकरांनीं म्हटलें कीं,

"Parliament ought to take up Indian questions much more seriously than it had done, and follow the example of Mr. Bright and the late Mr. Fawcett"

या दोन उदारमनस्क गृहस्थांनीं लायक हिंदी लोकांना मोठ्या पगाराच्या जागांवर नेमण्याविषयीं अनेकदां भाषणें केलीं होतीं.

चंदावरकरांनीं तिसऱ्या एका भाषणांत ब्रिटिश लोकांस सांगितलें कीं, त्यांनीं—इंग्लिश लोकांनीं—हिंदुस्थानास सन १८३३ मध्यें, १८५३ मध्यें, १८५८ मध्यें, १८६१ मध्यें व १८७६ मध्यें दिलेलीं अभिवचनें अद्यापि पूर्णपणें पाळण्यांत आलीं नाहींत. एकतंत्री राज्य चालविण्याचा प्रयोग पूर्वीं करण्यांत आला आहे. पण तो प्रयत्न अयशस्वी ठरला आहे ! त्यामुळें राज्यपद्धत अशी असली पाहिजे कीं, राजा व प्रजा—शासित व शास्ते—हे एकच आहोंत असें शासित लोकांस वाटलें पाहिजे आणि या मार्गानें इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन देशांचा जो परमेश्वर-कृपेनें संबंध जडला आहे तो दृढ झाला पाहिजे !

याप्रमाणें इंग्लंडमध्यें आपल्या देशासाठीं महत्वाचें काम करून सदर्हू प्रतिनिधि हिंदुस्थानांत परत आल्यावर मुंबईत त्यांचा सत्कार करण्याकरितां जाहीर सभा भरविण्यांत आली होती. त्याची हकीकत ता. १८-१-८६ च्या "इंदुप्रकाश" मध्यें प्रसिद्ध झाली आहे. त्या वेळीं रा. चंदावरकर, मि. मनमोहन घोस व मि. रामस्वामी मुदलियार यांनीं आपापले इंग्लंडमधील अनुभव सांगून आपण केलेल्या कामाची थोडक्यांत हकीकत सांगितली. त्या वेळीं "हिंदुस्थानविषयक प्रश्न हा इंग्लंडांतील एकाद्या पक्षानें आपल्या कार्यक्रमांत घ्यावा कीं काय ?" अशी एकानें पृच्छा केली. त्यासंबंधीं जमलेल्या मंडळींत बरीच चर्चा झाली. त्या प्रश्नाचें खरें उत्तर शेट दादाभाईनीं कधींच देऊन टाकलें होतें. इंग्लंडमध्येंच एका सार्वजनिक प्रसंगीं जेव्हां एकानें दादाभाईस विचारलें कीं "तुम्हांस (हिंदुस्थानच्या लोकांस) कोणता पक्ष—लिबरल कीं कॉन्झर्व्हेटिव्ह—आवडेल ?" तेव्हां दादाभाईनीं लाग-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लेंच उत्तर दिलें कीं, " जो हिंदुस्थानच्या बाबतींत न्याय करील तो पक्ष आम्हांस आवडेल. " (We would like that Party which would do justice to India.) सदहू प्रश्नांवर तेलंगांनीं फक्त "त्याबद्दल आपण जरूर विचार केला पाहिजे " एवढेंच म्हटलें.

वर सांगितल्याप्रमाणें तिन्ही प्रतिनिधींचीं भाषणें झाल्यावर तेलंग म्हणाले:—

But from the Mission of the Indian Delegates to England and the results achieved by them we have learnt several useful lessons which it may be useful to enumerate here. In the first place the natives of India have begun to realise the value of united action.

आपणांस पहिली गोष्ट ही समजली कीं, तिन्ही इलाख्यांतील लोकांत बंधुभावना उत्पन्न झाली असून ते तसे वागत आहेत. दुसरी गोष्ट ही कीं, कांहीं स्वार्थपरायण व विघ्नसंतोषी लोकांचें जनतेवर कांहीं एक वजन पडत नसून, त्यांना सुशिक्षित लोकांत फूट पाडण्याच्या कामांत यश आलें नाहीं. तिसरी गोष्ट ही कीं, इंग्लिश लोकांस इकडील प्रजाजनांविषयींची खरीखुरी व निश्चित प्रकारची माहिती प्रथमच त्यांच्या प्रतिनिधींकडून ऐकावयास मिळाली. चवथी गोष्ट, विलायतेंतील मजूर पक्षांत हिंदुस्थानाविषयीं सहानुभूति उत्पन्न झालेली असून आमचें कांहीं तरी हित करावें अशी त्या पक्षाची इच्छा आहे. पांचवी गोष्ट, "हिंदुस्थान देश हा तरवारीच्या जोरावर मिळविला आहे व तो तसाच राखावयाचा आहे" हें रावणी तत्व किंवा रानटी (barbarous) लोकांस शोभणारें तत्व इंग्लिश लोकांस मान्य झालेलें दिसत नाहीं. फार काय, पण मॅक्लीन व पेली (Mr. J. Maclean and Sir Lewis Peily)—कीं ज्यांनीं त्या आसुरी मताचा या देशांत पुरस्कार केला होता—त्यांनीं देखील आपल्या निवडणुकीच्या पत्रकांत (Election Manifestoes) त्या मताचा आधार घेतलेला नाहीं. उलट, हिंदुस्थानचें राज्य उदार तत्वांच्या पायावरच उभारलें पाहिजे असें त्यांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे. सहावी गोष्ट, ज्या लोकांना " Delegation " (प्रतिनिधि पाठविण्याची) कल्पना प्रथम पसंत नव्हती त्यांनादेखील आतां आढळून आल्याचें दिसतें कीं, हिंदुस्थानच्या लोकांना केवळ लहान मुलांप्रमाणें वागवून इतःपर चालावयाचें नाहीं. तेलंग म्हणाले कीं,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

These are distinct gains to our cause, and we may fairly say that the mission of the Delegation has performed a better and and greater work than we can accurately estimate." "He that has eyes to see, let him see."

त्याच सालीं (१८८५) निवडणुकीच्या वेळीं इंग्लिश जनतेंत सरसहा वांटण्याकरितां बारा पत्रकें (leaflets) प्रसिद्ध करण्यांत आलीं होतीं. त्यांपैकीं तीन तेलंगांच्या हातचीं होतीं. "India's Appeal to the English Electors" हें पत्रक न्या. रानड्यांनीं लिहिलें होतें. या सर्व पत्रकांचा निवडणुकीच्या वेळीं इंग्लिश लोकांवर चांगला परिणाम झालेला दिसून आला. तीं सर्व पत्रकें कलकत्ता, मुंबई (प्रे. असोशिएशन), मद्रास, कराची व सुरत येथील कित्येक राजकीय संस्थांच्या तर्फें म्हणून विलायतेंत वांटण्यांत आलीं होतीं. त्यापैकीं पत्रक नं. २, पत्रक नं. ६ व पत्रक नं. ८ हीं तेलंगांनीं लिहिलीं होतीं. त्यांचा अगदीं थोडक्यांत येथें सारांश देतों.

पत्रक नं. २:—याचा "Is India lightly taxed?" हिंदुस्थानांत सरकार देणें कमी आहे काय? असा मथळा होता. त्यांत तेलंगांनीं इतकेंच दाखविलें होतें कीं, इंग्लंडांतील लोकांस हिंदुस्थानांतील हकीकतीची फक्त एक बाजू समजते. म्हणजे बड्या युरोपीयन कामगारांनीं इंग्लिश लोकांपुढें मांडलेली तेवढी बाजू दिसते; जनतेची बाजू दिसत नाहीं. कारण ही दुसरी बाजू ते वडे कामगार सांगत नाहींत. अर्थात् इंग्लिश लोकांस यासंबंधीं माहिती झालेली नसते. याचा अर्थ असा होतो कीं, हिंदुस्थानांतील सरकार देणें खाऊन बसणाऱ्या लोकांचें (tax-eaters) म्हणणें तेवढें इंग्लिश लोकांपुढें येतें व तें देणें देणारांचें (tax-payers) म्हणणें काय आहे हें पुढें येत नाहीं. तेलंगांनीं सांगितलें कीं, थोड्याच दिवसांपूर्वी सर जेम्स फर्ग्युसन—मुंबईचे एक माजी गव्हर्नर—यांनीं इंग्लंडमध्यें एका भाषणांत म्हटलें होतें कीं "हिंदुस्थानांतील लोकांस सरकार देणें फार द्यावें लागत नाहीं, (not heavily taxed) हें एकाद्या गव्हर्नर होऊन गेलेल्या गृहस्थांस बोलणें सोपें आहे. कारण ते आपल्या कामावर असतांना त्यांच्या तनख्यांत कांहीं एक कमी पडत नाहीं. त्यांना आपले दरसाल १०,००० पौंड पगार व ४,००० पौंड इतर खर्च, इतके पैसे बिनतक्रार मिळतात! मग लोकांस सरकार देणें भारी पडतें असें त्यांना कां वाटावें?" परंतु खरी वस्तुस्थिति काय होती,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याबद्दलचे तेलंगांनीं सदरील पत्रकांत थोडेसे आंकडे दिले होते. त्यावरून हिंदुस्थानची खरी स्थिति कोणासही समजण्यासारखी होती.

प्रथम हिंदुस्थानच्या लोकांचें उत्पन्न पहा व त्यांच्या वरील सरकार देण्याचें प्रमाण पहा. त्या वेळीं इंग्लंडची लोकसंख्या तीन कोटी साठ लक्ष होती व तिचें वार्षिक उत्पन्न १ अब्ज वीस कोटि पौंड होतें. म्हणजे दर माणशीं शेंकडा ३३ पौंड उत्पन्न झालें. या उत्पन्नावर तिकडील सरकारी वसूल ८ कोटि ७२ लक्ष होता. म्हणजे वरील उत्पन्नावर सरकारी देण्याचें शेंकडा ७½ टक्के इतकें प्रमाण बसलें. तीच हिंदुस्थानची स्थिति पहा. ब्रिटिश इंडियाची लोकसंख्या वीस कोटि होती व तिचें वार्षिक उत्पन्न चाळीस कोटि पौंड होतें. म्हणजे दर माणशीं सालीना २ पौंड उत्पन्न झालें. यावरील सरकारी वसूल सात कोटि पौंड होता. म्हणजे सरासरी प्रमाण शेंकडा १७ बसलें. यावर तेलंगांनीं म्हटलें कीं, वार्षिक दोन पौंडांवर हिंदुस्थानचा रहिवासी जिवंत कसा राहूं शकतो याचा इंग्लिश लोकांनींच विचार करावा व असल्या दरिद्री उत्पन्नावर तो निष्कांचन हिंदी मनुष्य, सधन इंग्लिश मनुष्याच्या मानानें दुप्पटीपेक्षांही अधिक सरकार देणें भरत असतांना हिंदुस्थानांत सरकार देणें भारी आहे कीं नाहीं हेंही त्यांनीं पाहावें ! वर दिलेले सर्व आंकडे इकडे तेलंगांनीं सुमारें चाळीस वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या पत्रकावरून दिले आहेत. हल्लींचे आंकडे दिलेले नाहींत. ते दिले असते तरी लोकांच्या हल्लींच्या एकंदर सांपत्तिक स्थितींत मोठासा फरक पडलेला दिसेल अस वाटत नाहीं.

आतां हिंदुस्थानांतील लोक खाऊन पिऊन कसे राहतात तें पहा. त्यांचें दरमाणशीं वार्षिक उत्पन्न २७ रुपये बसतें, असा सर एवलिन बेअरिंग यांनींच सरकार तर्फे अंदाज केला आहे. खरें पाहिल्यास हें उत्पन्न २० रुपये (३० शिलिंग) पर्यंत खालीं उतरेल असें मानण्यास जागा आहे. पण तें असो. त्याचप्रमाणें जमीनधारा व मिठावरील कर हे अगदीं गरीब लोकांनांच भरावे लागतात. मिठाशिवाय शाकाहारी हिंदी मनुष्य तर राहूंच शकत नाहीं. अर्थात् त्या पदार्थाचें त्याला विशेष महत्व आहे हें उघडच आहे. तरी त्यावरील कर किती जबरदस्त आहे तें पहा. प्रो. हेन्री फॉसेट यांनीं बरोबर हिशोब करून असें ठरविलें आहे कीं, मीठ उत्पन्न करण्यास दरमणीं जर एक रुपया खर्च आला तर त्यावरील कराचें प्रमाण शेंकडा ५०० ते २५०० रु. पर्यंत बसतें ! इकडील लोकसंख्येपैकीं बराच भाग नुसतें जगण्याला पुरेल इतकें अन्न खाऊन राहतो. डॉ. हंटर — सरकारचे आंकडेपंडित — ह्यांनीं लिहून ठेविलें आहे कीं, सुमारें चार कोटि लोक पुरेसें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्न न मिळाल्यामुळें अर्धपोटीं जेवून राहतात! ह्या सर्व गोष्टींचा इंग्लिश लोकांनीं जरूर विचार करावा.

तेलंग यांचें म्हणणें कीं, खरा प्रकार असा होता. हिंदुस्थान देशाचा खराखुरा राज्यकारभार सरकार देणें सगळे खाऊन टाकणारे—tax-eaters--लष्करी व दुसरे सरकारी कामगार लोक हेच चालवीत असत व सरकार देणें देणारे जे लोक--tax-payers—आहेत त्यांचें म्हणणें कोणीच ऐकत नसे! म्हणूनच लॉर्ड रँडॉल्फ चर्चहिलसारखे बडे लोक हिंदुस्थानावर आणखी दोन कोटी रुपयांचा कायमचा लष्करी खर्च लादावा असें बिनदिक्कतपणें म्हणत होते! हा पैसा दरसाल २ पौंड उत्पन्न असलेल्या, अर्धपोटीं जेवून रहाणाऱ्या रयतेपासून वसूल व्हावयाचा होता! हा प्रकार चालूं देणें इंग्लिश लोकांना आवडेल काय? प्रोफेसर फॉसेट म्हणतात कीं,

"The great mass of her (India's) people are in such a state of impoverishment that the Government will have to contend with exceptional difficulties, if it becomes necessary to procure increased revenue by additional taxation."

म्हणजे असल्या अत्यंत दारिद्र्यावस्थेंत राहणाऱ्या रयतेवर आणखी करांचें ओझें वाढविणें हें इंग्लिश लोकांसारख्या दयाळू सरकारास आवडावें काय?

पत्रक नं. ६ याचा "Imperial Stock-taking" (हिंदी साम्राज्याचा आढावा) असा मथळा आहे. यांत महत्वाची गोष्ट ही कीं, हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाची चौकशी करून आढावा काढण्याच्या प्रश्नासंबंधानें बर्क, फॉसेट, ब्राईट व बीकन्स्फील्ड या सर्वांमध्यें एकवाक्यता होती. पण एकादी पार्लमेंटची कमिटी नेमून घेऊन हिंदुस्थान सरकारच्या जमाखर्चाची चौकशी करण्याचें मात्र कोणीच जबाबदार माणूस मनावर घेईना. फॉसेट साहेबांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, हिंदुस्थानचा राज्यकारभार जेव्हां कंपनी सरकारच्या हातांतून काढून राणीसरकारनें आपल्या ताब्यांत घेतला तेव्हां खर्चाच्या बाबतींत काटकसर करण्याबद्दलचें कंपनी सरकारवर एक प्रकारचें जें नियंत्रण होतें तें निघून गेलें व त्याचे जागीं जीं दुसरीं बंधनें घालण्यांत आलीं, त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं.

CC-0: In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यामुळें प्रस्तुत हिंदुस्थान सरकारच्या जमाखर्चाची चौकशी होणें अगदीं जरूर आहे. कंपनीच्या कारभाराची सन १८५३ सालीं जी चौकशी झाली तीच शेवटची होय. त्या नंतर चौकशीच झाली नाहीं. त्यामुळें हिंदुस्थान सरकारचें काटकसर करण्याबाबतचें नियंत्रण निघून जाऊन, खर्चाच्या बाबी कशा वाढूं लागल्या हें तेलंगांनीं त्या वेळच्या सरकारी रिपोर्टांतून कांहीं आंकडे घेऊन सिद्ध केलें आहे. लष्कर व इमारती वगैरेंचा खर्च वगळून हिंदुस्थान सरकारचा बाकीचा खर्च सन १८५६ मध्यें १,४९,६४,८६७ पौंड होता तो सन १८७१ मध्यें २,३२,७१,०८२ पौंड झाला व सन १८७९ सालीं ३,३३,५२,८५२ पौंड झाला. म्हणजे पंचवीस वर्षांच्या आंत हिंदुस्थान सरकारचा खर्च दुपटीपेक्षां अधिक वाढला. तसेंच लष्करी खर्च व कर्ज वाढ ह्या बाबी त्याच सालांत पुढीलप्रमाणें होत्याः—

	१८५६	१८७१	१८७९
	पौंड	पौंड	पौंड
लष्कर	१,२०,००,०००.	१,६०,७४,८००.	१,७०,९२,४८८.
कर्ज वगैरे	५,७७,६४,२३९.	११,९०,००,४७६.	१४,५८,३६,४४०.
व्याज(दरसाल)	२३,३२,६२०.	५०,००,४७४.	६२,२९,७९२.

पंचवीस वर्षांच्या आंतच हा जो इतका अवाढव्य खर्च वाढला याची चौकशी होणें अत्यंत जरूर आहे, आणि ही चौकशी हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत केव्हांही समाधानकारक रीतीनें होणार नाहीं. याचें जॉन ब्राइट यांनीं असें कारण दिलें आहेः—

"All the people with white faces, English, Scotch, Irish and so forth, are nearly all in the service of Government. +++ They are all in favour of, and have an intesest in, patronage, promotion, salaries and ultimately pensions."

सगळेच कामगार वरपासून खालपर्यंत गोरे असल्यावर सरकारच्या जमाखर्चाची बरोबर चौकशी त्यांच्या हातून होणार कशी ? याचें एक उदाहरणही तेलंगांनीं दिलें आहे. सन १८७९ सालीं व्हाइसरॉय व सेक्रेटरी ऑफ स्टेट या दोन्ही बड्या अधिकाऱ्यांनीं जाहीर केलें कीं,

"Immediate measures must be taken for the reduction of public expenditure in all its branches."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म्हणजे सरकारी खर्चाची वाढ थांबविण्याकरितां कांहीं तरी उपाययोजना तावडतोब केली पाहिजे. परंतु ही उपाययोजना मुळींच कां झाली नाहीं याचें बरोबर कारण ब्राइटसाहेबांनींच वर दिलें आहे! ते म्हणतात कीं सगळे गोरे कामगार!

" They are not the payers of the taxes; they are the spenders and the enjoyers of the taxes; × × × The great body of the people of India have, as we all know, no control in any way over the Government."

हिंदुस्थान देशांतील रयतेपासून वसूल केलेला पैसा खर्च कसा करावा एवढेंच त्या कामगारांस माहीत! तो खर्च वाटेल तसा करावा. त्याबद्दल त्यांस विचारणारा कोणीच नाहीं. लॉर्ड बीकन्सफील्ड यांनींही एकदां असें म्हटलें आहे कीं,

"It is impossible to deny that if they (Anglo-Indians) have a deficiency, the quality in which they are deficient × × × is an absence of that feeling of responsibility, which, we, from our training in this House, all of us, to a great or less degree, must possess."

तात्पर्य, गोरे कामगार केवळ खर्च करणारे असल्यामुळें त्यांच्यावर कसलीच जबाबदारी नव्हती. मग खर्च कसा वाढणार नाहीं? म्हणूनच तेलंगांनीं म्हटलें कीं, वरील सर्व गोष्टींचा विचार करतां जमाखर्चाची तावडतोब चौकशी होणें अगत्याचें आहे.

" An investigation has now been long overdue. And the new Parliament cannot do a better thing than direct such an inquiry at the very outset of its career."

तेव्हां नवीन निवडून आलेल्या पार्लमेंटनें या देशाच्या राज्यकारभाराची तशी चौकशी करण्याची जरूर तजवीज करावी.

पत्रक नं. ८:—याचा " Manchester's interest in India" (मँचेस्टरच्या व्यापाराला हिंदुस्थानचें महत्व) असा मथळा होता. त्यांत तेलंगांनीं इंग्लिश लोकांचे एक दोन भ्रम दूर करून हिंदुस्थानापासून इंग्लंडचा कसा फायदा होत होता व तो पुढें कसा चालू राहणार होता हें दाखविलें होतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कित्येक इंग्लिश लोकांची अशी समजूत होती व अजून आहे कीं, हिंदुस्थानापासून इंग्लंडाला कांहीं एक फायदा नाहीं. फक्त मोठेपणाकरितां तो देश इंग्लंडला ठेवावयाचा आहे. पण ही समजूत चुकीची आहे. हिंदुस्थानचें राज्य इंग्लंडच्या हातीं आल्यापासून व खुल्या व्यापाराचें तत्व हिंदुस्थानला लागू केल्यापासून, त्या काळींदेखील इंग्लंडचा मनस्वी व्यापार वाढला होता, व इंग्लंडचा पुष्कळसा माल हिंदुस्थानांतच खपत होता. इंग्लंडच्या व्यापाराला युरोपमधील इतर राष्ट्रांत किंवा अमेरिकेंत कदाचित् संरक्षक जकातीच्या रूपानें अगर इतर मार्गांनीं कांहीं आडकाठी येण्याचा संभव असेल, पण हिंदुस्थानांतील व्यापाराचें धोरण ठरविणें हें मुळीं इंग्लंडमधील सत्ताधारी लोकांच्याच हातीं असल्यामुळें, इंग्लिश व्यापाराला इकडून आडकाठी येण्याचा संभवच नव्हता. त्यामुळें इंग्लंडचा माल इतर देशांपेक्षां हिंदुस्थानांतच जास्त खपत होता. फक्त कपड्याचाच विचार केला तरी तेलंगांनीं सरकारी रिपोर्टांच्या आधारानेंच असें सिद्ध केलें कीं, सन १८८० सालीं हिंदुस्थानांत इंग्लंडांत उत्पन्न झालेला माल १,८१,२०,००,००० यार्ड किंवा १०,२९,५५८ मैल इतक्या लांबीचा खपला! तरी तेलंग म्हणतात कीं हा व्यापार आणखी किती तरी वाढण्यासारखा होता. सन १८८१ च्या खानेसुमारीप्रमाणें हिंदुस्थानची लोकसंख्या २५ कोटि होती. यांपैकीं फक्त दहा लक्ष लोकांनीं जरी प्रत्येकीं एकच यार्ड लांबीचें कापड वापरण्याचें मनांत आणलें तरी त्यायोगें ४००० मैल लांबीच्या कापडाला मागणी उत्पन्न होईल. पण ती पुरवून घेण्याइतकें आर्थिक सामर्थ्य हिंदी लोकांत आलें पाहिजे. तें त्यांच्या अंगीं सामर्थ्य आणण्याचे कामीं मँचेस्टरच्या—इंग्लंडच्या लोकांना—बरीच मदत करतां येण्यासारखी आहे. म्हणूनच तेलंग म्हणतात कीं,

"Manchester's interest lies directly in promoting the prosperity of her Indian customers."

खुद्द मेकॉलेनेंही एकदां असें म्हटलें आहे कीं हिंदुस्थानच्या राज्यसत्तेपेक्षां त्या देशांत इंग्लंडचा व्यापार वाढल्यानेंच आपला अधिक फायदा होणार आहे. मेकॉलेचा उतारा जरा लांब असला तरी तो अर्थपूर्ण आहे, सबब इकडे देतोः—

"On the most selfish view, it would be far better for us that the people of India were well-governed and independent of us than ill-governed and subject

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

to us; that they were ruled by their own kings but wearing our broad-cloth and and working with our cutlery, than that they were performing their *salaams* to English Collectors and English Magistrates, but were too ignorant to value or too poor to buy English manufactures. To trade with civilized men is infinitely more profitable than to govern savages. That would be doting wisdom which would keep a hundred millions of men from being our customers in order that they might be our slaves."

तात्पर्य, मेकॉलेला हिंदुस्थानच्या राज्यापेक्षां हिंदुस्थानचा व्यापार अधिक पसंत होता, आणि यांत त्याच्या दृष्टीनें इंग्लंडचा व हिंदुस्थानचा फायदा होता. पण ही उदारदृष्टि त्यांच्या मागून येणाऱ्या राजकारणी पुरुषांची राहिली नाहीं. प्रस्तुतच्या कांहीं इंग्लिश लोकांना हिंदुस्थानची राजसत्ता व व्यापार हीं दोन्ही आपल्या हातांत ठेवावीं असें वाटत असतें!

असो, याप्रमाणें सन १८८५ सालच्या इंग्लंडांतील निवडणुकीच्या वेळीं तिकडील जनतेला हिंदुस्थानच्या खऱ्या राजकीय स्थितीचें ज्ञान व्हावें, म्हणून तत्कालीन परिस्थितीच्या दृष्टीनें सदरील तीन पत्रकें तेलंगांनीं लिहिलीं होतीं. त्यांचा सारांश वर दिला आहे.

त्याच सालीं मुंबईंत प्रिन्सिपाल वर्डस्वर्थ यांच्या सहानुभूतीनें एक कमिटी नेमण्यांत आली होती. तिचा उद्देश असा होता कीं, त्या वेळीं कलकत्त्याचा एक युरोपीयन बातमीदार इंग्लंडमधील लंडन टाइम्स वगैरे पत्रांना इकडील चळवळींसंबंधीं चुकीची बातमी देऊन इंग्लिश लोकांत गैरसमजुती उत्पन्न करीत असल्याचा अनुभव आला होता. तो प्रकार बंद करून हिंदुस्थानविषयक खरी माहिती इंग्लंडमधील जनतेला पुरविण्याच्या हेतूनें, मुंबईंत या इलाख्यापुरती कमिटी नेमण्यांत आली होती. तिचे दादाभाई नवरोजी, काशीनाथपंत तेलंग व बद्रुद्दीन तय्यबजी असे सभासद होते. यासंबंधीं तपशीलवार हकीकत "केसरी"च्या ता. २५ जानेवारी १८८५ च्या अंकांत प्रसिद्ध झाली आहे. त्याप्रमाणें इकडील बातमी इंग्लंडला बिनचूक रीतीनें पुरविण्याचें काम सदर कमीटी बरेच दिवस करीत होती.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१८८९ सालीं मुंबई येथें भरलेली ५ वी "राष्ट्रीय सभा."

स्वागत मंडळ.—खुर्चीवर बसलेले–डावीकडून–(२) मि. विठ्ठलदास ठाकरसी. (३) ना. का. त्रिं. तेलंग. (४) नामदार फेरोजशहा मेथा. (५) मि. बद्रुद्दीन तय्यबजी. (६) मि. दिनशा ए. वाच्छा. [पृ. ४११.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकरण अडतिसावें.

राष्ट्रीय सभा व तिजवरील हल्ले.

सन १८८५ च्या मार्चमध्यें ठरल्याप्रमाणें पुण्यास त्या सालच्या नाताळांत पहिली राष्ट्रीय सभा भरविण्यावद्दलची तयारी चालली होती. इतक्यांत त्याच्याच थोडे दिवस पूर्वी थंडीच्या दिवसांत पुण्यास कॉलरा (पटकीची सांथ) सुरू होऊन त्याचा झपाट्यानें प्रसार होण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. त्यामुळें राष्ट्रीय सभा पुण्यास भरविण्याचा बेत आयत्या वेळीं रहित करून, ती मुंबईस भरविण्याची तजवीज करावी लागली. ही सर्व व्यवस्था आयत्या वेळीं करावी लागल्यामुळें व ती राष्ट्रीय सभेची पहिलीच बैठक असल्यामुळें, ती यशस्वी रीतीनें पार पाडण्याबद्दल मुंबईच्या पुढारी मंडळीला बरेच परिश्रम करावे लागले. त्यांतूनही श्रमाचा बराच मोठा भाग काशीनाथपंत तेलंग यांच्याच वांट्यास आला होता. यासंबंधांत सर दिनशा वाच्छा म्हणतात कीं,

" None took a more active part in making all the necessary preparations for the holding of the Congress than Mr. Telang owing to the original place, Poona, having had to be abandoned on account of the prevalence of Cholera there. "

याप्रमाणें सर्व तयारी झाल्यावर मुंबईस गवालिया टँकवरील गोकुळदास तेजपाळ यांच्या संस्कृत कॉलेजाच्या दिवाणखान्यांत ता. २८-१२-८५ रोजीं राष्ट्रीय सभेची पहिली बैठक सुरू झाली. लॉर्ड रिपन यांच्या उदार धोरणामुळें हिंदी लोकांच्या मनांत नवीन राजकीय आकांक्षा उत्पन्न झाल्या हें पाहून कित्येक युरोपीयन लोकांस देखील समाधान वाटलें. ह्यूम साहेब राष्ट्रीय सभेचे जनकच असल्यामुळें ते प्रथमपासून हजर होतेच. पण बाकी तशा युरोपीयन लोकांपैकीं कांहींनीं राष्ट्रीय सभेच्या पहिल्याच दिवशीं बैठकीस हजर राहून आपली सहानुभूति व्यक्त केली. त्यांत प्रिन्सिपाल वर्डस्वर्थ, सर विल्यम वेडर्बर्न, जस्टिस जार्डीन वगैरे युरोपीयन मंडळी होती. त्या सभेच्या अध्यक्षस्थानीं बाबू उमेश्चंद्र बानर्जी यांची योजना करण्यांत आली होती. त्यांचें अध्यक्षस्थानावरून फार चांगलें भाषण झालें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सभेंत अनेक ठराव पास झाले. त्यांतला तिसरा—म्हणजे कायदेकौन्सिलें सुधारण्याबद्दलचा—ठराव सभेपुढें मांडण्याचें काम तेलंगांकडे आलें होतें. त्यांनीं तो ठराव सभेपुढें ठेवतांना जें भाषण केलें त्यांत त्यांनीं बऱ्याच महत्वाच्या गोष्टींचा ऊहापोह केला. त्यांच्या भाषणांत मुख्यतः पुढील तीन गोष्टींचें विवेचन आलेलें होतें:—

(१) कायदेकौन्सिलांत लोकांनीं निवडलेले सभासद नेमणें; (२) सरकारचें वार्षिक जमाखर्चाचें अंदाजपत्रक कौन्सिलपुढें ठेवून त्यावर सभासदांना वादविवाद करूं देणें; व (३) सभासदांना राज्यकारभारासंबंधीं वाटेल ते प्रश्न विचारण्यास मुभा असणें. तेलंगांनीं सन १८७६ मध्यें एका भाषणांत "चालू कौन्सिलें म्हणजे एक फार्स आहे" असें स्पष्ट म्हटलें होतें. सबब त्या वेळच्या परिस्थितीप्रमाणें वरील मागण्या पुरेशा होत्या. असो. ते पुढें म्हणाले:—

"These reforms, I venture to think, are in themselves quite reasonable, they are thoroughly practicable, and, not in the least revolutionary; and they are calculated on the one hand, to facilitate the work of the Government and on the other, to afford a fair scope for the aspirations of the people in the direction of public usefulness."

कदाचित् कायदेकौन्सिलांचें मत व खुद्द सरकाराचें मत यांचेमध्यें विरोध उत्पन्न झाल्यास तें प्रकरण विलायतेंत पार्लमेंटपुढें जावें असें तेलंगांचें म्हणणें होतें. त्याकरितां हाउस ऑफ कॉमन्सची एक स्टँडिंग कमिटी असावी आणि इकडील सरकाराविरुद्ध कायदे कौन्सिलांस—बहुमतानें—कांहीं बाबतींत अपील (तक्रार) करावेंसें वाटल्यास त्यांना तें सदहू स्टँडिंग कमिटीपुढें करण्यास सवड असावी. ती कमिटी निकाल देईल तो कायमचा मानण्यास हरकत नाहीं. तेलंगांचें म्हणणें कीं,

"The protests recorded by a majority in the Council must go for final decision to the House of Commons."

याच कारणांकरितां लंडनमधलें "India Council" बंद करावें असें तेलंगांचें स्पष्ट मत होतें. त्या कौन्सिलमध्यें फार करून इकडून पेनशन घेऊन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गेलेले वडे युरोपीयन कामगारच सभासद म्हणून नेमलेले असतात. त्यांचा इकडे नोकरीवर असतांना बनलेला स्वभाव किंवा मतें हीं थोडींच बदललेलीं असतात! अर्थात् त्यांचे पुढें इकडील कामगारांविरुद्ध अगर सरकाराविरुद्ध अपील करणें म्हणजे जवज जवळ "गुळाचा गणपति व गुळाचा नैवेद्य" असाच प्रकार व्हावयाचा. अशा स्थितींत त्या कौन्सिलचा इकडील कारभारांत कांहीं सुधारणा घडवून आणून देशाचें पाऊल पुढें पडण्याच्या कामीं कांहीं एक उपयोग होण्याचा संभव नाहीं. सबब "इंडिया कौन्सिल"च काढून टाकावें असें तेलंगांचें मत होतें. त्यांच्या मतें,

The system, Mr. Telang considered, as vicious in itself and had in actual working failed to influence the administration for good. From these facts, Telang concluded that "the India Council should go, leaving not a wrack behind."

त्याच प्रमाणें त्या इंडिया कौन्सिलमध्यें एक दोन हिंदी सभासद नेमल्यानें किंवा हाउस आफ कॉमन्समध्यें देखील एकादा दुसरा हिंदी सभासद निवडून आल्यानें हिंदुस्थानच्या राजकीय प्रगतीस मोठीशी मदत होईल असें तेलंगांस वाटत नसे. त्यांच्या मतें इकडील कायदेकौन्सिलांची सुधारणा करून त्यांत लोकमतांचें प्रतिबिंब उत्तम तऱ्हेनें उमटेल अशी तजवीज करावी व मागें सांगितल्याप्रमाणें कौन्सिलें व सरकार यांजमध्यें विरोध आल्यास त्याचा हाउस ऑफ कॉमन्स-च्या कमिटीनें निकाल लावावा; म्हणजे राजकीय दृष्टीनें देशाचें पाऊल बरेंच पुढें पडेल.

पार्लमेंटकडे शेवटचा निकाल सोंपविला गेल्यास तो प्रश्न तिकडे निरनिराळ्या पक्षांच्या ताब्यांत जाण्याचा व त्याला पक्षाभिमानाचें स्वरूप येण्याचा संभव असतो ही गोष्ट खरी, पण त्याला उपाय काय? हल्लीं तरी खरा प्रकार जवळ जवळ तसाच घडत असतो. कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्ष अधिकारावर असला म्हणजे हिंदी प्रश्नाचा निकाल त्याच्या तत्वांप्रमाणें होत असतो, व लिबरल किंवा लेबर पक्ष अधिकारारूढ असला तर त्यांच्या धोरणाप्रमाणें लागत असतो. अशा स्थितींत हिंदुस्थानविषयक प्रश्नाचा विलायतेंतील एकाद्या विशिष्ट पक्षाच्या कार्य-क्रमांत समावेश झाला तर त्यांत अनिष्ट असें काय मानावयाचें? तेलंग म्हणाले,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"I go further and say that the intervention of Parliament in our affairs asked for by the present resolution will not throw us more into English party strife than we are already under present circumstances."

आतां इंग्लंडांतील पक्षांपैकीं तरी कोणत्या पक्षाकडे तेलंगांच्या मनाचा कल होता याचा विचार केल्यास त्यांना लिबरल पक्षालाच आपण मिळावें असें वाटलें असतें हें न सांगतांही समजण्यासारखें आहे. ज्या पक्षाला शेट दादाभाई मिळाले असते, ज्या पक्षाची फेरोजशाहा यांनीं अनेकदां स्तुति केली आहे व ज्या पक्षांतील प्रमुख पुढाऱ्यांची--ग्लॅडस्टन, ब्राइट, क्लार्कसन व विल्बरफोर्स यांची--खुद्द तेलंगांनीं देखील वेळोवेळ आपल्या भाषणांतून आदरयुक्त तारीफ केली आहे त्याच पक्षाला तेलंग मिळाले असते हें उघड आहे.

गेल्या चाळीस पंचेचाळीस वर्षांत देशाची जी प्रगति झाली आहे त्यांत तेलंगांनीं मागितलेल्या सर्व गोष्टी येऊन गेल्या आहेत. इतकेंच नव्हे तर, त्या वेळीं जें स्वराज्याचें ध्येय केवळ कल्पनासृष्टींत होतें तें प्रस्तुत काळीं बरेंच जवळ आणलें जाऊन त्याचा एक हप्ताही देशाच्या पदरांत पडला आहे. मात्र तेलंगांनीं ज्या "इंडिया कौन्सिल" संबंधानें पहिल्याच राष्ट्रीय सभेमध्यें जोराचा आक्षेप घेऊन तें नष्ट करावें असें प्रतिपादन केलें होतें तें कौन्सिल अद्यापि अस्तित्वांत आहे. फरक इतकाच झाला आहे कीं त्या वेळीं त्या कौन्सिलांत जो एकही हिंदी मनुष्य सभासद नव्हता, तेथें आज तीन हिंदी सभासद नेमले गेले आहेत. पण त्यायोगें देशाच्या प्रगतीस मोठेंसें सहाय झालें आहे असें मानण्यास मात्र आधार दिसत नाहीं. जर सेक्रेटरी ऑफ स्टेट हा चांगला खंदा व उदारमनस्क असला तरच देशाचें पाऊल पुढें पडण्यास खरी मदत होते, हा गेल्या सुमारें पंचवीस वर्षांचा अनुभव आहे. मग इंडिया कौन्सिलमध्यें हिंदी सभासद असोत वा नसोत.

राष्ट्रीय सभेसारखी नवीन राजकीय संस्था स्थापन झाल्यावर तिजवर बरी वाईट टीका व्हावी यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. हिंदी लोकांना—विशेषेंकरून सुशिक्षित व सार्वजनिक कामांत लक्ष घालणाऱ्या लोकांना—नवीन संस्था निघालेली पाहून आनंद झाला; पण तसा युरोपियन लोकांस होणें संभवनीय नव्हतें. जे कांहीं उदारमनस्क युरोपियन लोक होते त्यांना आनंद झालाच.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांपैकीं कांहींच्या नांवांचा मागें उल्लेख आलाच आहे. पुढील (१८८६) सालची राष्ट्रीय सभा कलकत्त्यास झाली, त्या वेळीं शेट दादाभाई नवरोजी हे अध्यक्षस्थानीं होते. कलकत्त्यास झालेल्या राष्ट्रीय सभेच्या बैठकीचा विशेष हा कीं त्यांतील प्रमुख पुढाऱ्यांना त्या वेळचे व्हाइसरॉय लॉर्ड डफरीन यांनीं गार्डन पार्टीला बोलावून त्यांनीं आरंभिलेल्या कार्याविषयीं आपली सहानुभूति व्यक्त केली. सन १८८७ ची राष्ट्रीय सभा मद्रासेस झाली. त्या सभेसंबंधाचा विशेष हा कीं तिचे अध्यक्ष मिस्टर बद्रुद्दीन तय्यबजीसारखे उदार मताचे मुसलमान गृहस्थ असल्यामुळें साहजिकच तिचें महत्व होतें. त्या राष्ट्रीय सभेच्या प्रमुख पुढाऱ्यांनाही त्या वेळचे मद्रासचे गव्हर्नर लॉर्ड कॅनेमारा यांनीं पार्टीला बोलावून त्यांनीं चालविलेल्या कामाबद्दल आपली सहानुभूति व्यक्त केली. या दोन्ही १८८६ व १८८७ सालच्या—राष्ट्रीय सभांना तेलंग हे प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें हजर राहूं शकले नाहींत. ते सन १८८८ मध्यें अलाहाबादेस भरलेल्या राष्ट्रीय सभेस हजर होते.

मध्यंतरींच्या चार वर्षांत हिंदुस्थानच्या हितशत्रूंनीं राष्ट्रीय सभेविषयीं इकडे व इंग्लंडमध्यें खोट्यानाट्या बातम्या पसरून इकडील निरनिराळ्या धर्मांच्या व जातींच्या कांहीं लोकांना फोडण्याचा प्रयत्न करून व अन्य उपायांनीं राष्ट्रीय-सभेच्या पक्षाला कमकुवत करण्याचे व त्याचे पाय मोडण्याचे यत्न चालविलेच होते. सदरील हितशत्रूंनीं पसरलेल्या जाळ्यांत सांपडण्यासारख्या मुंबईच्या बाजूच्या मुख्य जाति म्हणजे पारशी व मुसलमान ह्याच होत. पण मुंबईंतील पारशी मंडळीं-पैकीं दादाभाई, फेरोजशाह मेथा व दिनशा वाच्छा हे आरंभापासूनच राष्ट्रीय सभेचे पुरस्कर्ते असल्यामुळें त्या जातीच्या लोकसमाजावर पूर्वोक्त विघ्नसंतोषी लोकांनीं चालविलेल्या प्रयत्नांचा फारसा परिणाम झाला नाहीं. तसेंच बद्रुद्दीन तय्यबजी व रहिमतुला सयानी यांसारखे मुसलमान पुढारी राष्ट्रीय सभत पहिल्यापासूनच सामील झाल्यामुळें, अँग्लो-इंडियन लोकांच्या काव्यास एकंदरींत मुसलमानजात ही त्या वेळीं बळी पडली नाहीं. सारांश, राष्ट्रीय सभेच्या शत्रूंच्या हातून मुंबईच्या पुढाऱ्यांमध्यें फारसा बुद्धिभेद होऊं शकला नाहीं. पण अन्य प्रांतांतील वस्तुस्थिति निराळी होती. उत्तर हिंदुस्थानाच्या कांहीं भागांत मुसलमान लोकांचें प्राबल्य असल्यामुळें व त्यांच्यांत हिंदुलोकांच्या मानानें इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसारही कमी झालेला असल्यामुळें, तिकडचे बरेच, सर सय्यद अहमद सारखे परप्रत्ययनेयबुद्धि मुसलमान लोक युरोपीयन लोकांच्या शब्दजालांत सांपडत असत. मुसलमानच कशाला, कांहीं (बनारसचे राजा शिवप्रसाद सारखे) स्वार्थसाधु हिंदु लोकही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांच्या जाळ्यांत अडकून पडत असत. यामुळें अशा प्रकारचे प्रयत्न जे अँग्लो-इंडियन लहान थोर मनुष्य—ज्ञानतः वा अज्ञानतः—त्या वेळीं करीत असत त्यांचा योग्य रीतीनें समाचार घेऊन त्यांनीं अवलंबिलेल्या कुटिल नीतीचें दोषाविष्करण कोणी तरी पुढाऱ्यानें करावयास हवें होतें. तें काशीनाथपंत तेलंग यांनीं उत्तम रीतीनें करून त्यांनीं राष्ट्रीय सभेच्या बाल्यावस्थेंत देशाची अत्यंत संस्मरणीय व बिनमोल सेवा केली. राष्ट्रीय सभा अगर राजकीय चळवळ देशभर फोंफावत जाण्याचीं स्पष्ट चिन्हें दिसूं लागतांच ज्या इंग्लिश लोकांचीं मनें जरा अस्वस्थ झालीं, जे लोक अंमळ संतप्त होऊन ती चळवळ चालविणाऱ्यांवर साधार निराधार टीका करण्यास प्रवृत्त झाले, त्यांत मोठमोठे अधिकारी लोक होते. पैकीं सर ऑकलंड कॉल्व्हिन व लॉर्ड डफरीन यांचीं नांवें प्रथम सांगितलीं पाहिजेत. पहिले गृहस्थ हे प्रथम व्हाइसरॉय यांच्या कार्यकारी कौन्सिलचे एक सभासद असून नंतर ते संयुक्त प्रांताचे ले. गव्हर्नर झाले. लॉर्ड डफरीन हे तर व्हाइसरॉयच होते. या दोन्ही बड्या अधिकाऱ्यांनीं राष्ट्रीय सभेवर केलेल्या टीकेस तेलंगांनीं समर्पक उत्तरें दिलीं. तीं त्यांचीं भाषणें तेलंगांच्या उत्तमोत्तम भाषणांत गणलीं गेलीं आहेत. हिंदी पुढाऱ्यांना उद्देशून सर ऑकलंड कॉल्विन यांनीं एकदां असे उद्गार काढले होते कीं, "तुम्ही प्रथम राजकीय बाबी सोडून सामाजिक बाबी घ्या. सामाजिक दृष्टीनें हीनावस्था पावलेलें राष्ट्र राजकीय दृष्टीनें उन्नतीच्या मार्गास लागून पुढें जाणें शक्य नाहीं." या उद्गारांस तेलंग यांनीं सन १८८६ मध्यें मुंबईस एक जाहीर व्याख्यान देऊन सणसणीत उत्तर दिलें. पण तें व्याख्यान जरा विस्तृत असल्यामुळें त्याविषयीं पुढील प्रकरणांत स्वतंत्र रीतीनें विवेचन करूं. तदनंतर सन १८८८ मध्यें राष्ट्रीय सभा अलाहाबादेस भरावयाच्या सुमारास—कॉल्विन साहेब तेव्हां त्या प्रांताचे लेफ्टेनंट गव्हर्नर झाले होते—त्यांनीं राष्ट्रीय सभेच्या कांहीं—ठरावांविषयीं टीका करून जरा नाक मुरडलें होतें ! या टीकेस व त्याच सुमारास लॉर्ड डफरीन यांनीं राष्ट्रीय सभेच्या कार्यक्रमावर केलेल्या टीकेस काशीनाथपंत तेलंग यांनीं अलाहाबादेच्या राष्ट्रीय सभेंत भाषण करून उत्तर दिलें.

सन १८८८ च्या नाताळांत अलाहाबादेस चवथी राष्ट्रीय सभा भरविण्यांत आली होती. त्या सभेंतला विशेष हा कीं त्या सभेचें अध्यक्षस्थान मिस्टर जॉर्ज यूल यांच्या सारख्या थोर व समंजस युरोपियन माणसांस देण्यांत आलें होतें. यासंबंधाची लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, यूलसाहेब हे सरकारी वळणांतले नसून 'अगदीं स्वतंत्र बाण्याचे होते व ते व्यापारी पेशांतले होते. दुसरें असें कीं त्यांची अध्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षांचे जागेवर सर्व प्रांतांतील लोकांच्या मतांनीं नेमणूक झाली होती. वाच्छा शेट म्हणतात कीं,

" He was the first European who was by the unanimous voice of the Indian Community, elected President of the Fourth Indian National Congress. "

त्याच सुमारास मागें एकदां सांगितल्याप्रमाणें लॉर्ड डफरीन यांनीं सर्व गोष्टींची चौकशी न करतां केवळ अज्ञानानें राष्ट्रीय सभेवर आग पाखडली होती. त्याबद्दल जॉर्ज यूल साहेबांनीं अध्यक्ष या नात्यानें केलेल्या आपल्या भाषणांत त्या वड्या लाट साहेबांची सणसणीत रीतीनें हजेरी घेतली. याविषयीं वाच्छा शेट म्हणतात,

"It was George Yule who echoed the true sentiments and feelings of India on that regrettable speech of Lord Dufferin, which did no credit either to his statesmanship or to his sense of justice and impartiality as a Viceroy. "

लॉर्ड डफरीन यांनीं राष्ट्रीय सभेवर केलेला हल्ला यूल साहेबांना आवडला नाहीं तें ठीकच झालें. पण तसलें अनुदार कल्पनांनीं भरलेलें भाषण खुद्द ग्लॅडस्टन साहेबांना देखील आवडलें नाहीं. याविषयीं डॉ. ॲनी बेझंट ह्या बाई " कॉमनवील " च्या एका अंकांत (ता. २०-८-१९१५) असें म्हणतातः—

" Lord Dufferin's attack had reached the English Nation and Mr. Gladstone, who three months before, had not known the programme of the Congress, had said speaking at a great meeting, 'It will not do for us to treat with contempt or even with indifference the rising aspirations of this great people.' "

लॉर्ड डफरीन यांच्या किंवा मागें सांगितलेल्या सर आॅकलंड काल्विन यांच्या भाषणांचा सारांश इकडे देण्याचें कारण नाहीं. त्या दोन्ही भाषणांतील मुख्य मुद्यांची तेलंगांच्या उत्तरावरून सहज कल्पना होऊं शकेल.

न्या. २७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अलाहाबाद येथील सदर्हू राष्ट्रीय सभेंत काशीनाथपंत तेलंग यांनींच पहिला—कायदेकौन्सिलें सुधारण्याबाबतचा—ठराव जमलेल्या मंडळीपुढें मांडला. या कौन्सिलांत कोणकोणत्या सुधारणा झाल्या पाहिजेत याविषयींचा खुद्द तेलंगांच्या पूर्वीच्या (१८८५) भाषणांतूनच उल्लेख आला आहे. त्याविषयीं फिरून सन १८८६ सालच्या व सन १८८७ सालच्या राष्ट्रीय सभांमधून बराच ऊहापोह झालेला होता. तेव्हां तेलंगांच्या मतें त्यासंबंधानें नवीन असें कांहीं सांगण्यासारखें नव्हतें. फक्त त्या ठरावांत नमूद झालेल्या हिंदी लोकांच्या मागण्यांसंबंधानें जो कित्येक बड्या लोकांचा गैरसमज झालेला होता त्यासंबंधानें थोडेंसें बोलणें जरूर होतें.

तेलंग म्हणाले कीं, आमचे त्या वेळचे एक टीकाकार त्या प्रांताचे (संयुक्त प्रांताचे) लेफ्टेनंट गव्हर्नर हे होते. ते एका भाषणांत म्हणाले होते कीं, राष्ट्रीय सभेनें सुचविलेल्या कौन्सिलच्या सुधारणेमध्यें नवीन असें कांहींच नव्हतें. तशी सुधारणा काँग्रेसचा जन्म होण्यापूर्वींच इतरांनीं सुचविली होती. असें असेल तर, तेलंगांच्या मतें तें एक काँग्रेसला सर्टिफिकिटच मिळाल्यासारखें होईल. कारण कोणतीही सूचना एकाच्याच डोक्यांतून निघून पुढें येण्यापेक्षां जर ती अनेकांच्या डोक्यांतून आणि विचारपूर्वक निघाली असेल तर तो त्या सूचनेंतील दोष नसून गुणच ठरेल! सर ऑकलंड कॉल्विन यांच्या मतें कदाचित् तो दोष असेल. पण आपल्या मतें तें राष्ट्रीय सभेला तिच्या कामाबद्दल सर्टिफिकिटच दिल्यासारखें होतें असें तेलंगांनीं सांगितलें.

दुसरे टीकाकार हिंदुस्थानचे त्या वेळचे व्हाइसरॉय, लॉर्ड डफरीन साहेब, हे होते. त्यांनीं थोड्या दिवसांपूर्वीं "सेंट अँड्रयूस"च्या मेजवानीच्या वेळीं कलकत्त्यास भाषण करून राष्ट्रीय सभेवर टीका केली होती. ती टीका, तेलंग म्हणाले कीं, आपण मित्रत्वाच्या नात्यानेंच केली आहे असें समजूं. पण त्यांत लाट साहेबांची बरीच गैरसमजूत झालेली दिसत आहे. ते आपल्या भाषणांत असें म्हणाले होतेः—

"And now, gentlemen, some intelligent, loyal, patriotic and well-meaning men are desirous of taking, I will not say a further step in advance, but a very big jump into the unknown, by the application to India of democratic methods of Government and the adoption of a Parliamentary

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

system which England has reached by slow degrees and through the discipline of many centuries. The ideal authoritatively suggested, gentlemen, as I understand, is the creation of a representative body or bodies in which the official element shall be in a minority, who shall have what is called the power of the purse, and who, through this instrumentality, shall be able to bring the British Executive into subjection to their will."

यांतील प्रत्येक विधान चुकीचें होतें. लॉर्ड डफरीन म्हणाले कीं, आम्ही राष्ट्रीय सभेच्या मुखानें लोकशाही—democratic methods—मागत होतों. पण हें म्हणणें अगदीं निराधार होतें, असें राष्ट्रीय सभेचे मागचे रिपोर्ट पाहिल्यास सहज दिसून आलें असतें. लाट साहेब पुढें म्हणाले कीं आम्ही इंग्लंडासारखें पार्लमेंट—जें स्वतः इंग्लंडालाच कैक शतकांच्या परिश्रमानें मिळालें आहे. तसें—मागत होतों. याला देखील राष्ट्रीयसभेच्या कोणत्याच रिपोर्टांत आधार मिळाला नसता. या सगळ्यावरून स्पष्ट दिसत होतें कीं डफरीन साहेबांनीं राष्ट्रीय सभेचे रिपोर्टच वाचले नव्हते, व त्यांनीं आपल्या भाषणाची सर्व इमारत ऐकींव माहिती-वर रचिली होती! लॉर्ड डफरीन म्हणाले कीं, राष्ट्रीय सभा एक प्रतिनिधि मंडळ (a representative body) मागत होती; व त्यांत सरकारी कामगार अगदीं अल्पसंख्याक असावेत; पैशाच्या पिशवीच्या दोऱ्या आपल्या हातांत असा-व्यात व मुख्य ब्रिटिश कार्यकारी मंडळ आपल्या तंत्रानें वागलें पाहिजे. इतक्या गोष्टी यावयाच्या होत्या. पण हें लाट साहेबांचें सगळें बोलणें निराधार होतें. राष्ट्रीय सभेनें सरकारी वार्षिक बजेट कौन्सिलपुढें आणावें अशी मागणी केली होती. तेवढयाचाच कदाचित् लाट साहेबांनीं आधार घेऊन आपलें वरील भाषण केलें असेल. तें कांहींही असलें तरी साहेब मजकूर यांनीं केलेल्या विधानांला राष्ट्रीय सभेच्या आरंभापासूनच्या कोणत्याही रिपोर्टांत आधार मिळाला नसता. राष्ट्रीय सभेनें एकदां नाहीं, दोनदां नाहीं तर तीनदां म्हटलें होतें कीं, कौन्सिलचा एकादा ठराव कार्यकारी मंडळास योग्य न वाटल्यास त्यांनीं तो बाजूस सारावा! अशा स्थितींत राष्ट्रीय सभेनें वरील सारखें मागणें केलें होतें असें कसें म्हणतां येईल? या सगळ्या गोष्टींवरून एवढेंच स्पष्ट दिसत होतें कीं लॉर्ड डफरीन यांनीं राष्ट्रीय सभेच्या कार्य-क्रमासंबंधीं पुरी चौकशी केली नव्हती, कीं तिचे रिपोर्ट वाचण्याची तसदी घेतली नव्हती. त्यांच्या भाषणावरून एकानें खेंकड्याची केलेल्या व्याख्येची व त्यावर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुसऱ्या एकानें केलेल्या भाष्याची मात्र आठवण होते. ती व्याख्या अशी. खेंकडा हा एक तांबड्या रंगाचा मासा आहे, व त्याची गति पाठीमागच्या बाजूनें असते. व त्यावरील भाष्य असें. व्याख्या अगदीं बरोबर आहे; पण इतकेंच कीं, खेंकडा हा मासा नव्हे. त्याचा रंग तांबडा नसतो, व त्याची गति पाठीमागच्या बाजूनें नसते ! तेलंग म्हणाले कीं, या दृष्टांतांतील तत्वाप्रमाणें पाहतां लॉर्ड डफरीन यांनीं केलेली टीका बरोबर होती. फक्त इतकेंच कीं, राष्ट्रीय सभेनें लोकशाही कधीं मागितली नव्हती; प्रतिनिधि मंडळ—Parliamentary System—जें इंग्लंडला अनेक शतकांनीं मिळालें तसें—मागितलें नव्हतें. तिजोरीच्या किल्ल्या किंवा पिशवीच्या दोऱ्या—मागितल्या नव्हत्या व ब्रिटिश कार्यकारी मंडळानें आमच्या तंत्रानें चाललें पाहिजे असेंही केव्हां म्हटलें नव्हतें ! तेलंगांच्या भाषणांतील हा भाग जशाचा तसा द्यावा हें इष्ट वाटतें. तो असा होताः—

" The various charges which His Lordship makes against the Congress are charges which remind me of a certain definition which was once given of a crab; viz. that a crab is a red fish which walks backwards; and the criticism made upon that was that the definition was perfectly correct, except that the crab was not a fish, that it was not red, and that it did not walk backwards. Now, I may say that Lord Dufferin's criticism is perpectly correct; except that we have not asked for democratic methods of Government; we have not asked for Parliamentary Institutions which England has got after many centuries of discipline; we have not asked for the power of purse; and we have not asked that the British Executive should be brought under subjection to us.."

लॉर्ड डफरीन पुढें म्हणाले होते कीं,

"I am afraid, the people of England will not be readily brought to the acceptance of this programme, or to allow such an assembly, or a number of such assemblies, either to interfere with its armies, or to fetter and circumscribe the liberty of action, either of the Provincial Governments or of the Supreme Executive."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यांतलें तात्पर्य असें कीं, वरील सारखें मागणें इंग्लंडचे लोक कबूल करतील असें वाटत नाहीं; व ते लोक कोणत्याही कायदेकौन्सिलास लष्कराच्या कारभारांत किंवा प्रांतिक सरकाराच्या अगर वरिष्ठ सरकाराच्या कामांत हात घालूं देणार नाहींत. पण तेलंग म्हणाले कीं, राष्ट्रीय सभेनें असलें मागणें कधीं केलें होतें व कोठें ? राष्ट्रीय सभेनें राज्यकारभाराच्या कोणत्याही खात्यासंबंधानें प्रश्न विचारण्याचा—interpollation—हक्क मागितला होता खरें, पण तो हक्क लष्करी कारभारांत गाजविला जाणार नाहीं असेंही तिनें प्रथमपासूनच म्हटलें होतें. मग लाटसाहेबांच्या टीकेला आधार काय ? पुढें लॉर्ड डफरीन म्हणाले होते कीं,

" In the first place, the whole scheme is eminently unconstitutional : for the essence of Constitutional Government is that responsibility and power should remain in the same hands, and the idea of irresponsible councils whose members could never be called to account for their acts in the way in which an opposition can be called to account in a constitutional country, arresting the march of Indian Legislation, or nullifying the policy of the British Executive in India, would be regarded as an impracticable anomaly."

जबाबदारी व अधिकार या दोन्ही गोष्टी एकाच्याच हातीं असल्या पाहिजेत वगैरे जें वर म्हटलें होतें, तें तेलंग म्हणाले कीं, आपणांस कबूल आहे. पण त्याचा व राष्ट्रीय सभेच्या कार्यक्रमाचा संबंध काय ? जबाबदारी व अधिकार ह्यांची फारकत (divorce) करावी असें राष्ट्रीय सभेनें कधींच मागितलें नव्हतें. उलट, खरी जबाबदारी कार्यकारी मंडळावरच असली पाहिजे व त्याकरितां कायदेकौंसिलची एकादी सूचना त्यांना अव्यवहार्य वाटल्यास ती त्यांनीं बाजूस सारावी, असेंच राष्ट्रीय सभेनें म्हटलें होतें. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे लॉर्ड डफरीन साहेबांची सर्व टीका अनाठायीं होती. त्यांतील विधानांचा व काँग्रेसच्या ठरावांचा कांहीं एक संबंध नव्हता. साहेबमजकूर यांनीं अपुऱ्या किंवा चुकीच्या माहितीच्या आधारानें, मनांत कोणती तरी एकादी संस्था व तिचा कार्यक्रम कल्पून, त्यावर त्यांनीं टीका केली होती असें उघडच दिसत होतें. अर्थात् ती टीका काँग्रेस किंवा तिचा कार्यक्रम याला मुळींच लागू नव्हती.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हें तेलंगांचें भाषण उत्तमांपैकीं होतें हें मागें सांगितलेंच. पण त्यांतला विशेष हा कीं, लॉर्ड डफरीन यांच्या टीकेस उत्तर काय द्यावयाचें याचा त्यांनीं पूर्वी विचार केलेला नव्हता. त्या राष्ट्रीय सभेस सर नारायण चंदावरकर हे हजर होते. अर्थात् तेथील खरा प्रकार त्यांना माहित होता. त्यांनीं एकदां मुंबईच्या "सोशल रिफार्म असोशिएशन"मध्यें बोलतांना सहज सांगितलेली हकीकत त्या वेळीं हजर असलेल्या एका मित्रांनीं (रा. पां. भा. गोठस्कर यांनीं) आम्हांस थोड्या दिवसांपूर्वी सांगितली. ती अशी. सन १८८८ मधल्या अलाहाबादेच्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं तिचें काम चालू असतांनाच अध्यक्षांच्या नांवाचें कांहीं टपाल आलें. त्यांत कांहीं इंग्रजी वर्तमानपत्रें होतीं. त्यांपैकीं कित्येकांत, लॉर्ड डफरीन यांनीं राष्ट्रीय सभेवर केलेल्या हल्ल्यासंबंधानें वादविवाद चालू होता. तो वाचून पाहतांच मंडळीला सहज वाटलें कीं, लॉर्ड डफरीन यांच्या टीकेस खुद्द राष्ट्रीय सभेच्या प्लॅटफॉर्मवरून चोख व अधिकारयुक्त असें उत्तर मिळालें पाहिजे. असें ठरतांच तें उत्तर कोणी द्यावें याविषयीं चर्चा सुरू झाली. जो तो आपलें नांव वगळून दुसऱ्यांचीं नांवें सुचवूं लागला. याप्रमाणें वरीच वाटाघाट झाल्यावर सर्वांचीच नजर तेलंगांकडे गेली व ते नको नको म्हणत असतां "तें उत्तर तुम्हींच दिलें पाहिजे" अशी सर्व मंडळींनीं त्यांना गळ घातली ! तेव्हां मग त्यांनीं वरील भाषण केलें. पूर्वी विचार करण्यास फारसा वेळ मिळाला नसतांना तेलंगांनीं इतकें उत्तम भाषण केलेलें ऐकून आपण अगदीं आश्चर्यचकित झालों असें चंदावरकरांनीं म्हटल्याचें आमच्या मित्रांनीं सांगितलें. असो. त्याच भाषणासंबंधानें डॉ. ॲनी बेझन्ट यांनीं "कामन वील" पत्राच्या एका (२०-८-१९१५) अंकांत असा शेरा मारला आहे:—

"The Resolution on the reform of Councils was moved by the Hon. Mr. K. T. Telang who in moving it effectively answered Sir Aucland Colvin's and Lord Dufferin's attacks".

तेलंगांचें भाषण चालू असतांना श्रोते तर तें लक्षपूर्वक ऐकत होतेच, पण त्यांनीं डफरीन साहेबांच्या भाषणाला खेंकड्याच्या व्याख्येची अगदीं समर्पक उपमा देऊन जेव्हां त्या भाषणांतील कांहीं भागांचें पृथक्करण चालविलें, तेव्हां तर सर्व मंडळींची हंसतां हंसतां मुरकुंडीच वळली ! त्या भाषणासंबंधानें मिस्टर जॉन ॲडम पुढीलप्रमाणें लिहितातः—

"No one who was present at Allahabad when all India was recking with the exuberant verbosity of the St. Andrew's

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Dinner speech can forget how the passage in which Telang compared the remarks of Lord Dufferin on the Congress proposals to somebody's definition of a crab brought down the house, and the way in which the speaker's eye suggested that the fable of the crab might be given a slightly different application".

सदहू राष्ट्रीय सभेंत दुसऱ्या एक दोन गोष्टी घडल्या. त्यावरून कांहीं महत्वाच्या गोष्टींसंबंधानें तेलंग हे किती पूर्णपणें विचार करीत असत व एकदां त्यांच्या मनाची खात्री झाल्यावर ते आपलें मत कसें निर्भीडपणें बोलून दाखवीत असत हें स्पष्ट दिसून येतें. एका बाबतींत तर त्यांचा सर फेरोजशहा मेथा यांच्याशीं देखील तीव्र मतभेद झाला. त्याबद्दल खुद्द मेथा यांनीं कॉंग्रेसमध्यें असे उद्गार काढलेः—

"It is always with the greatest regret that I differ from any view which is taken by my friend, Mr. Telang.

इतकेंच नव्हे तर आपलें मत बऱ्याच लोकांना पसंत पडणार नाहीं हें त्यांना पक्कें माहीत होतें, तरी तेलंगांनीं आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीस जें पटलें तेंच बोलून दाखविण्यास कमी केलें नाहीं. प्रश्न हत्यारांच्या कायद्यासंबंधाचा होता. ठरावाचें तात्पर्य असें होतें कीं, सरसहा सर्वांना हत्यारें वापरण्याची परवानगी असावी, व एकाद्या वर्गाला तशी परवानगी सरकारच्या मनांतून देण्याची नसेल तर त्यांनीं त्याबद्दलचीं कारणें सांगितलीं पाहिजेत. हा ठराव—जशाचा तसा—पास व्हावा असें सर्वांनाच वाटत होतें. कांहीं थोड्यांना तो आहे त्या भाषेंत नको होता. तेलंग या पक्षांतले होते. अखेर ठराव होता तसा पास झाला. परंतु व्यावहारिक दृष्टीनें तेलंगांनीं दिलेलीं कारणेंही विचार करण्यासारखीं होतीं. तीं कारणें अशीं. ते म्हणालेः—

"As a practical body of men dealing with practical affairs of the administration, we should not be governed by merely sentimental considerations. You cannot deny that there are some classes of people in the country who are turbulent and under the terms of the resolution, as it is framed, every body would be entitled to bear arms. Unless specially debarred

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

it is quite possible that weapons might go into the hands of the turbulent classes, in which case peaceful people might not find themselves in such a position of security as at present. × × × I cannot agree to throw this burden of stating their reasons upon the responsible executive".

याप्रमाणें तेलंगांचें प्रामाणिक मत होतें. वास्तविक त्यांना लष्करी शिक्षण देणाऱ्या शाळा (Military Colleges) पाहिजे होत्या. आपल्या देशबांधवांना "व्हालंटीअर" होण्याचा हक्क असावा असें त्यांना वाटत असे. हत्यारें सर्वांनीं वापरावीं हें खरें, पण कित्येक वर्गांच्या बाबतींत त्यासंबंधानें कांहींतरी नियंत्रण असावें इतकेंच तेलंगांचें म्हणणें होतें.

दुसरा प्रश्न सरकारी हुद्याच्या नोकऱ्यांसंबंधाचा होता. निरनिराळ्या खात्यांतील वरिष्ठ जागांकरितां ठरविलेल्या परीक्षांपैकीं कांहीं विलायतेंत होत असत. तशाच त्या या देशांतही (Simultaneous Examinations) घेण्यांत याव्या असा कॉंग्रेसपुढें ठराव होता. पण त्याच्यापूर्वीं या प्रश्नाचा विचार करण्याकरितां सरकारनें एक "Public Service Commission" नेमलें होतें. व त्याचा रिपोर्ट सरकारपुढें येऊन पडला होता. त्यासंबंधानें सरकारचा विचार चालू होता, व थोड्याच दिवसांत त्यावरचा सरकारी ठराव बाहेर पडावयाचा होता. तो ठराव बाहेर पडेपर्यंत कॉंग्रेसनें समकालीन परीक्षांसंबंधाचा आपला ठराव पास करूं नये अशा अर्थाची एक उपसूचना राष्ट्रीय सभेपुढें आली होती. तेलंगांनीं या उपसूचनेला दुजोरा दिला. त्यांचें म्हणणें असें होतें कीं, सरकार जर त्याच विषयाचा विचार करीत आहे तर राष्ट्रीय सभेनें आपला ठराव पास करून घेण्याची घाई करूं नये. सरकारचा ठराव एकदां बाहेर पडला म्हणजे त्या दृष्टीनें थोडासा विचार करून कॉंग्रेसनें आपला ठराव पास केला तर त्यास साहजिकच चांगली बळकटी येईल. इतकेंही करून राष्ट्रीय सभेचा ठराव सरकारानें मान्य न केल्यास सर्व प्रकरण पार्लमेंट पुढें नेण्याचा मार्ग आम्हांस मोकळा आहेच. व्यवहाराच्या दृष्टीनें तेलंगांचें म्हणणें बरोबर होतें.

तिसरा प्रश्न कायम जमीनधाऱ्यासंबंधाचा (Permanent Settlement) होता. त्या विषयासंबंधीं पूर्वीं सूचना कोणालाच दिलेली नव्हती. आणि तत्संबंधाचा ठराव तिकडच्या तिकडे राष्ट्रीय सभेपुढें आणून कित्येक मंडळीच्या मनांतून तो घाई-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घाईनें पास करून घ्यावयाचा होता. तेलंगांनीं या पद्धतीविषयीं आपली नापसंति दर्शविली आणि सांगितलें कीं हा ठराव सर्व प्रांतिक कमिट्यांकडे विचाराकरितां पाठवून त्यांचीं मतें रिपोर्टांच्या रूपानें पुढील सालच्या कॉंग्रेसमध्यें मागवा, म्हणजे राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाला अधिकारयुक्तता प्राप्त होईल व त्याला महत्व येईल. आज घाईनें पास केलेल्या ठरावास हें महत्व येणार नाहीं.

तेलंग प्रत्यक्ष भाग घेऊं शकले अशी ही अलाहाबादची राष्ट्रीय सभाच शेवटची होय. सन १८८९ सालची कॉंग्रेस मुंबईस भरण्यापूर्वीच त्यांची हायकोर्ट जज्जाचे जागीं नेमणूक झाली होती. ते त्या सभेस हजर राहिले होते. पण तिच्या कामांत त्यांनीं प्रत्यक्ष असा भाग घेतला नाहीं. त्या राष्ट्रीय सभेची तयारी करण्याच्या कामीं तेलंगांनीं शक्य ती मदत केली होतीच. त्याविषयीं वाच्छा शेटजी म्हणतातः—

"I must mention here that for ten months before the session was held, he (Mr. Telang) had worked exceedingly hard with the Working Committee to make the Congress that eminent success it was."

राजकीय बाबतींत तेलंगांच्या प्रत्यक्ष सहाय्याला आपण आंचवलों याबद्दल मेथा व वाच्छा अशा उभयतांना वाईट वाटणें साहजिक होतें. वाच्छा म्हणतातः—

"To Sir Pherozeshah as to myself, it had always been a subject of profound regret that Mr. Telang's elevation to the Bench greatly diminished his political activities of which he had given such a remarkable evidence."

सदर्हू सहकारी मित्रांना असें वाईट वाटणें अगदीं स्वाभाविक होतें. तसेंच इतर सार्वजनिक कामें करणाऱ्या कांहीं गृहस्थांनाही वाईट वाटलें. पण हायकोर्टांतील जज्जाची जागा तेलंगांनीं कां पतकरली याचीं कारणें मागील एका प्रकरणांत आलीं असल्यामुळें, त्यांची पुनरुक्ति इकडे करीत नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकरण एकोणचाळिसावें.

सामाजिक सुधारणा आधीं काय?

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या चरणांत हिंदुस्थानच्या लोकांत जागृति उत्पन्न होऊन ते लोक जेव्हां राजकीय हक्कांकरितां चळवळ करूं लागले, तेव्हां कांहीं युरोपीयन लोकांचीं मनें अस्वस्थ होऊं लागलीं व ते संधि मिळेल तशी येनकेनप्रकारेण आपली नापसंती प्रकट करूं लागले. लोकांमध्यें जागृति उत्पन्न करण्याचें श्रेय लॉर्ड लिटन यांच्या अनुदार व बऱ्याच अंशीं जुलमी कारकार्दीस दिलें पाहिजे. पण त्या वेळीं क्षुब्ध झालेलीं लोकांचीं मनें शांत करून, त्या लोकजागृतीला इष्ट प्रकारचें वळण देऊन जनतेंत राजकीय आकांक्षा उत्पन्न करण्याचें महत्वाचें काम लॉर्ड रिपन यांनीं केलें. त्यांच्याच उदार धोरणामुळें लोकांस राजकीय चळवळ करण्याचें प्रोत्साहन मिळालें व त्याचें मग राष्ट्रीयसभेच्या स्थापनेंत पर्यवसान झालें, हें मागील कांहीं प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. अशा वेळीं जे वडे अधिकारी लोक आमच्या राजकीय चळवळीवर चांगल्या किंवा वाईट हेतूनें हल्ले करण्यास प्रवृत्त होत असत, त्यांच्या कोटिक्रमांचें चांगलें दोषाविष्करण करून ते हल्ले परतविण्याचें काम आमच्या पुढारी मंडळीला करणें प्राप्त होतें, व तें त्यांनीं चांगल्याच रीतीनें केलें. पण हें काम उत्तम रीतीनें करून ज्यांनीं त्या वड्या अधिकाऱ्यांचीं तोंडें अगदीं वंद करून टाकलीं, त्यांत काशीनाथपंत तेलंग यांचा नंबर फार वर लागेल. तेलंगांनीं सर ऑकलंड कॉल्विन व लॉर्ड डफरीन यांनीं राष्ट्रीयसभेवर केलेल्या टीकेला समर्पक उत्तरें देऊन कसें त्यांना गप्प बसविलें हें मागच्याच प्रकरणांत दाखविलें आहे. प्रस्तुत प्रकरणांत तेलंगांनीं सर ऑकलंड कॉल्विन यांनीं दुसऱ्या एका प्रसंगीं केलेल्या टीकेला कसें सणसणीत उत्तर दिलें हें निर्दिष्ट करावयाचें आहे. सन १८८४ सालीं मि. मलबारींनीं आपली "बालविवाह व असंमत वैधव्य" या विषयांवरील दोन पत्रकें प्रसिद्ध केल्याचें व त्यावर वर्तमानपत्रांतून वादविवाद झाल्याचें मागें एकदां सांगितलेंच आहे. त्या पत्रकांला उत्तर देतांना सर ऑ. कॉल्विन यांनीं, आमच्या पुढाऱ्यांनीं सामाजिक बाबी सोडून राजकीय चळवळीकडेच सगळें लक्ष दिल्याबद्दल त्यांना दोष दिला होता. कॉल्विन साहेब हे व्हाइसरॉय यांच्या कार्यकारी कौन्सिलचे एक मुख्य सभासद असल्यामुळें अर्थात् त्यांच्या वरील उद्गारांना थोडेंस महत्व होतें. पण तें मत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपल्यास कबूल नसल्याचें तेलंगांनीं मि. मलबारींना लिहिलेल्या--व वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या--उत्तरांत पूर्वीच कळविलें होतें. पण तो विषय व्यापक स्वरूपाचा व महत्वाचा असल्यामुळें तेलंगांनीं कॉल्विन साहेबांच्या कोटिक्रमाचें जरा बारीक रीतीनें परीक्षण करून त्यांतील विरोधाभासाचें चांगलें आविष्करण करण्याचें ठरविलें व त्यांनीं तोच विषय आधारास घेऊन, सन १८८६ च्या फेब्रुवारीमध्यें मुंबईस स्टु. लि. अँड सा. सोसायटीच्या विद्यमानें चाललेल्या व्याख्यानमालेंत एक व्याख्यान दिलें. तें व्याख्यान बरेंच विस्तृत असून त्यानें व त्याला जोडलेल्या छोट्या प्रस्तावनेनें मिळून चाळीस पानें भरलीं आहेत. त्यांचें रूपांतर करून इकडे विस्तृत विवेचन करणें शक्य नाहीं. म्हणूनच त्यांतील मुख्य मुद्यांचें विवरण करून तेलंगांनीं सर ऑ. कॉल्व्हिन यांस विनतोड उत्तर देऊन कसें निरुत्तर केलें एवढेंच दाखविण्याचें योजिलें आहे.

सर ऑकलंड कॉल्विन याचा मुख्य मुद्दा एवढाच होता कीं, हिंदी पुढारी सामाजिक बाबी सोडून राजकीय चळवळीकडेच—राज्यकर्त्यांना त्यांचीं कामें शिकविण्याकडे—जास्त लक्ष देत होते. तेलंगांच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे,

"The view has been expressed that we ought to turn our attention to social reform, in preference to the endeavours we were making to teach our English Rulers what their duties were in the Government of the country."

या विषयाचा विचार करतांना तेलंगांनीं प्रथम असें विचारलें कीं सार्वजनिक हिताच्या कामांत सामाजिक प्रश्न निराळे व राजकीय निराळे असे आधीं भाग तरी पाडतां येतील काय ? सोयीच्या दृष्टीनें कदाचित् तसे भाग पाडतां येतील. परंतु तर्कशुद्ध रीतीनें तसे भाग पडणार नाहींत. इतकेंच नव्हे तर कांहीं प्रश्न प्रथम दर्शनीं सामाजिक स्वरूपाचे दिसले तरी पुढें त्यांस राजकीय स्वरूप प्राप्त होतें. शिक्षणच घ्या. शिक्षण हें सामाजिक सुधारणा करण्याला जितकें एक पोषक कारण होऊं शकेल तितकेंच, किंबहुना त्यापेक्षां अधिक पोषक तें राजकीय सुधारणेला साधन होऊं शकेल. दुसरा प्रश्न परदेशगमनाचा घ्या. समुद्रपर्यटण ही वस्तुतः सामाजिक बाब. हिचें कदाचित् प्रस्तुत काळीं फार महत्व नसलें तरी, तें तेलंगांच्या वेळीं होतें. त्या वेळीं तर (१८८५ सालीं) आमचें प्रतिनिधिमंडळ इंग्लंड मधील आपली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजकीय कामगिरी करून मुंबईस नुकतेंच परत आलें होतें. त्यावरून त्या प्रश्नाचें राजकीय दृष्ट्या महत्व उघडच होतें. तिसरा प्रश्न बालविवाहाचा घ्या. तो सोडविण्याकरितां जे उपाय सुचविण्यांत आले होते, त्यांत फिरून कायदा करण्याचा —State Legislation—संबंध येतच होता. म्हणजे त्याला राजकीय स्वरूप आलेंच. यावरून हें उघडच होत आहे कीं सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीनें कांहीं कांहीं सामाजिक व राजकीय प्रश्न इतके परस्पर निगडित—interlinked—असतात कीं त्यांचे तर्कशुद्ध रीतीनें भाग पाडणें शक्यच नाहीं. अर्थात् एक सुधारणा आधीं व दुसरी मग हें म्हणणें कदाचित् तात्विक दृष्ट्या निर्दोष दिसलें तरी त्याप्रमाणें व्यवहारांत वागून चालावयाचेंच नाहीं.

बरें, राजकीय बाबी सोडून सामाजिक सुधारणेलाच अधिक महत्व द्यावयाचें हें क्षणभर कबूल केलें तरी तसें कां करावयाचें? त्याची कारणमीमांसा काय हें पाहूं. या विषयावर त्या वेळीं वर्तमानपत्रांतून जो वादविवाद चालला होता त्यांत तेलंगांना वरील प्रकारची निवड करण्याची फक्त दोनच कारणें दिसून आलीं. पहिलें कारण हें कीं घरांत गुलामगिरी आणि बाहेर राजकीय स्वातंत्र्य ह्या दोन परस्पर विरुद्ध गोष्टी आहेत. गुलामगिरी म्हणजे अर्थात् आम्ही स्त्रियांना गुलामाप्रमाणें वागवितों, हीच. बरें, तेलंग म्हणाले कीं, तात्विक दृष्ट्या वरील कारण बरोबर आहे. कारण आम्ही घरांतच जर गुलामगिरी चालू ठेविली अगर कोणत्याही तत्वावर तिचें जर समर्थन करूं लागलों तर तें तत्व राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या कामीं अगदींच निरुपयोगी ठरेल. पण या तत्वप्रतिपादनांत एक अट असणें जरूर आहे. गुलामांना आपण गुलामगिरींत आहों अशी जाणीव असली पाहिजे व तसें त्यांना वागविणाऱ्यांना आम्ही खरोखरीच जुलूम करीत आहों अशी जाणीव असणें जरूर आहे. अशी उभयपक्षीं जाणीव असल्याशिवाय वरील तत्व लागू होणार नाहीं. पण खरा प्रकार असा आहे काय? आमच्या घरांत गुलामगिरी आहे हें कबूल करतों. पण ती तुम्हीं समजतां तशी गुलामगिरी नसून आम्ही सर्व गतकालाचे गुलाम होऊन बसलों आहोंत! प्रस्तुत वादविवादांत—बालविवाह, विधवाविवाहनिषेध वगैरे संबंधांत—आम्ही ज्या व्यक्तींना गुलाम म्हणून गृहीत धरून चालतों त्याच आमच्या खऱ्या मालक आहेत! आम्ही त्यांच्या पायांतल्या शृंखला तोडण्याचा प्रयत्न करीत असतों, पण त्या म्हणतात कीं, हें तुमचें शृंखला तोडणें आम्हाला नको. त्यायोगें तुम्ही प्राचीनकाळापासून चालत आलेली रूढि मात्र मोडीत आहां! खरा प्रकार असा असल्यामुळें प्रस्तुत वादांत गुलामगिरी हा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शब्दच मुळीं अर्थशून्य ठरतो. सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत तुम्ही ज्यांना गुलाम म्हणतां त्याच आमच्या मार्गांत मोठ्या अडचणी आहेत. अर्थात् वरील प्रकारची "गुलामगिरी" ही राजकीय स्वातंत्र्याशीं विसंगत ठरूं शकत नाहीं. खरी वस्तुस्थिति अशी आहे. वादविवादाच्या सोयीकरितां आम्ही असें समजूं कीं, आम्हाला दोन भिन्न क्षेत्रांत सुधारणा करावयाची आहे. गुलामगिरी ही दोन्ही क्षेत्रांत आहे. आणि आम्ही जशी एका क्षेत्रांतली गुलामगिरी घालविण्याचा यत्न करीत आहों, तशीच दुसऱ्या क्षेत्रांतलीही गुलामगिरी काढून टाकण्याचा यत्न करीत आहों. या मार्गाला कांहीं आक्षेप घेतां येतील असें वाटत नाहीं. हा मार्ग सरळ आहे व तो हर्बर्ट स्पेन्सर याच्या तत्वशास्त्राप्रमाणें तर्कशुद्धही आहे.

राजकीय सोडून सामाजिक सुधारणेची निवड करण्याकरितां तेलंगांना जें दुसरें कारण दिलेलें आढळून आलें त्याचा आतां विचार करूं. तें कारण हें. जें राष्ट्र सामाजिक दृष्टीनें खालच्या पायरीवर आहे तें राजकीय दृष्टीनें उच्च पदावर राहूं शकत नाहीं. निदान तसा इतिहासाचा दाखला नाहीं. तेलंग म्हणाले कीं, याचा अर्थ जर असा असेल कीं, कोणत्याही देशांत राजकीय तशी सामाजिक सुधारणाही झाली पाहिजे, तर तें म्हणणें आपणांस कबूल आहे. पण ऑ. कॉल्व्हिन हे एवढयावरच थांबले नाहींत. त्यांचें म्हणणें असें कीं, ज्या देशांत सामाजिक दृष्टीनें स्थिति असमाधानकारक आहे तो देश राजकीय दृष्टीनें उत्तम स्थितीस पोंचणार नाहीं. त्या देशांत राजकीय प्रगति होणार नाहीं. तेलंग म्हणाले कीं, याला आधार काय ? या म्हणण्याला अन्य देशांचा दाखला मिळत नाहीं. इतिहासाचा मिळत नाहीं. इतिहासाचा दाखला पाहिला तर तो (वरील विधानाच्या) उलट प्रकारचा मात्र मिळतो. आमच्या देशांतील मराठेशाहीचेंच उदाहरण घ्या. त्या वेळची सामाजिक स्थिति हल्लींच्यापेक्षां फारशी भिन्न अगर उच्च प्रकारची होती असें नाहीं. बालविवाह त्या वेळीं प्रचारांत होता. विधवाविवाहाची चाल प्रचारांत नव्हती. स्त्रीशिक्षण अगदीं तुटपुंजें (imperfect) होतें. सतीची चाल—सार्वत्रिक नसली तरी—अस्तित्वांत होती. तेव्हां मलबारी शेटजींनीं सुरू केलेल्या वादाच्या दृष्टीनें पाहिलें तर लोकांची हल्लींच्यापेक्षां सामाजिक स्थिति मराठेशाहींत अधिक चांगली अशी मुळींच नव्हती. पण राजकीय दृष्टीनें मात्र देशाची स्थिति चांगली—किंबहुना संस्मरणीय अशी होती. बरें, त्याच्याहीपेक्षां एक हजार वर्षें मागें जा. तरी तुम्हांस तोच प्रकार दिसून येईल. ख्रिस्ती शकाच्या सातव्या शतकांत हुएन संग

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हा प्रसिद्ध चिनी प्रवासी हिंदुस्थानांत येऊन सर्व देशभर फिरून गेला हें सर्व विश्रुत आहे. त्यानें आपला प्रवासवृत्तांत लिहून ठेविला आहे, त्यावरून पाहिल्यास त्या वेळीं हिंदुस्थानची राजकीय दृष्टीनें स्थिति फार भरभराटीची असून सामाजिक स्थिति हल्लींच्यापेक्षां फारशी चांगली होती असें दिसून येत नाहीं ! त्या वेळीं विधवाविवाहाची चाल प्रचारांत नव्हती, असें हुएन सँग यानें स्पष्ट रीतीनें सांगितलें आहे. म्हणजे कॉल्विन साहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणें " कौटुंबिक गुलामगिरी " (household slavery) त्या वेळीं अस्तित्वांत होती. परंतु हर्षवर्धन राजाच्या त्या वेळीं चालू असलेल्या कारकीर्दीत उत्तर हिंदुस्थानदेशाची व पुलकेशीच्या—त्याच वेळीं चालू असलेल्या—कारकीर्दीत आमच्या महाराष्ट्राची स्थिति राजकीय दृष्टीनें हीन प्रकारची नव्हती. पण कदाचित् कोणी म्हणेल कीं हिंदुस्थानच्या त्या वेळच्या इतिहासाचीं साधनें अपुरीं असल्यामुळें, त्यांवर बसविलेलीं अनुमानें बिनचूक असूं शकणार नाहींत. तेलंग म्हणाले, कबूल ! परंतु इंग्लंडचा इतिहास पहा. आणि त्यांतूनही सतराव्या शतकांतल्या घडामोडींची हकीकत पहा. त्या काळचा इतिहास हॅलॅम व मेकॉले यांजसारख्या प्रसिद्ध इतिहासकारांनीं लिहिलेला आहे. तेव्हां त्याच्या विश्वसनीयत्वाविषयीं कोणीच शंका घेणार नाहीं. त्याविषयींचा विस्तार इकडे करण्याचें कारण नाहीं. पण त्या शतकांत राजाची अनियंत्रित सत्ता हळू हळू कमी होत येऊन लोकसत्ता मात्र वाढत गेली हें निर्विवाद आहे. म्हणजे इंग्लंडची त्या काळांत राजकीय दृष्टीनें अश्रुतपूर्व भरभराट झाली होती यांत शंका नाहीं. पण तीच त्या देशाची तत्कालीन सामाजिक स्थिति पहा. याबद्दलचेंही वर्णन मॅकॉलेच्या इतिहासांत केलेलें आढळून येतें. त्यांतून फक्त दोन बाबींचाच इकडे उल्लेख करतों. त्या वेळच्या स्त्रीशिक्षणाच्या स्थितीचें द्योतक असें मॅकॉलेनें एक उदाहरण दिलें आहे. विल्यम (तिसरा) राजाची राणी मेरी हिचें इंग्लिशचें—लॅटिन, ग्रीक तर राहोतच—(मातृभाषेचें) ज्ञान किती इयत्तेचें होतें तें पहा. कोणी एकानें राणीला एक बायबलची प्रत नजर केली. त्याच्या मुखपृष्ठावर राणीनें स्वतःच्या हस्ताक्षरांत मारलेला शेरा असा होता. " This book was given the king and I at our crownation." हें राणीचें इंग्लिश ! याविषयीं जास्त लिहिण्याचें कारणच नाहीं. ही स्त्रीशिक्षणाची स्थिति झाली. सामाजिक सुस्थितींतील पहिली गोष्ट म्हणजे पति-पत्नीसंबंध. ही गोष्ट जिकडे चांगली तिकडची सामाजिक स्थिति चांगली हें ओघानेंच सिद्ध होतें. मेकॉले सांगतो कीं, इंग्लंडांत चांगल्या सुस्थितींतील कुटुंबांत देखील त्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काळीं नवरा आपल्या बायकोला निर्दयपणें मारीत असे! मॅकॉलेचे (तेलंगांच्या व्याख्यानांत घेतलेले) शब्द असे आहेतः—

"Husbands of decent station were not ashamed in those days of cruelly beating their wives."

पण ही गोष्ट सतराव्या शतकांतली. तेलंग म्हणतात—हल्लींची स्थिति पहा. इंग्लंड हा देश प्रस्तुत काळीं राजकीय दृष्टीनें अत्युच्च शिखरावर चढलेला आहे याबद्दल कोणीच कसली शंका घेणार नाहीं. पण तिकडची सामाजिक स्थिति पहा. स्त्रियांच्या परवशतेवर मिल्लनें लिहिलेला ग्रंथ तर प्रसिद्धच आहे. पण मिल्ल याला इंग्लिश लोकांनीं त्या वेळीं वेड्यांत काढला होता. त्याच्या ग्रंथाचा परिणाम इंग्लंडांत अद्यापि पूर्णपणें झालेला दृष्टीस पडत नाहीं. दुसरी गोष्ट तेलंगांचें व्याख्यान झालें त्याच सुमारास (१८८५) इंग्लंडाहून परत आलेल्या आमच्या प्रतिनिधिमंडळानें जी तिकडील प्रत्यक्ष पाहिलेली हकीकत सांगितली त्यावरून असें स्पष्ट दिसत होतें कीं, तिकडील श्रीमंत व गरीब यांचे संबंध अगदीं समाधानकारक नाहींत. त्याचप्रमाणें तेलंगांनीं—व्याख्यानाच्या दिवशींच प्रसिद्ध झालेल्या—तारेचा उल्लेख करून म्हटलें कीं आदल्याच दिवशीं लंडन येथें हाइड पार्क (Hyde Park) मध्यें झालेल्या वीस हजार लोकांच्या प्रचंड सभेंत एकानें स्पष्ट बोलून दाखविलें कीं, सामाजिक सुधारणा—म्हणजे इंग्लिश समाजाच्या निरनिराळ्या भागांमध्यें समाधानकारक स्थिति उत्पन्न करण्याचे प्रयत्न—लवकर न झाल्यास रक्तपात होईल! इंग्लंडांतली सामाजिक दृष्टीनें ही स्थिति चांगली म्हणतां येईल काय? तिसरी गोष्ट; मेलेल्या बायकोच्या बहिणीशीं लग्न करण्यासंबंधाचा प्रश्न पाहा. (marriage with a deceased wife's sister) हा वाद फार फार जुना आहे. पण तो तेलंगांच्या वेळीं मिटला नव्हता. त्या काययाला मुख्य हरकत घेणारे म्हणजे Bishops, Archbishops धर्मोपदेशकच होते. कारण तो प्रश्न धर्ममूलक सामाजिक स्वरूपाचा होता. असो. याप्रमाणें खुद्द इंग्लंडची—कीं ज्या देशाच्या राजकीय उन्नतस्थितीविषयीं प्रश्नच नाहीं—सामाजिक स्थिति आहे, तर देशाची सामाजिक स्थिति चांगली असली तरच त्याची राजकीय उन्नति होत असते, या सर ऑकलंड कॉल्विन यांच्या म्हणण्याला आधार काय? आणि त्याला पोषक असा इतिहासाचा दाखला तरी कोठें आहे? तेलंगांचे शब्द असे होतेः—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" Where, then, is the lesson of History which we are asked to deduce and act upon ? "

वरीलप्रमाणें इंग्लंडांतील सामाजिक वस्तुस्थितीचा उल्लेख करण्यांत पर्यायानें आमच्या देशांतील स्थिति चांगली आहे असें ध्वनित करण्याचा आपला बिलकूल हेतु नाहीं असें तेलंगांनीं स्पष्ट सांगितलें. आमच्यामध्यें सामाजिक दोष अनेक असले तरी ते काढून टाकण्याचे प्रयत्न चाललेच आहेत. परंतु सामाजिक सुस्थिति प्राप्त झाल्याशिवाय देशाची राजकीय दृष्टीनें ऊर्जित स्थिति होऊं शकत नाहीं, हें जें कॉल्विन साहेबांचें प्रमेय, त्याला इतिहासाचा अगर दुसरा कसलाही आधार नाहीं. इतकेंच तेलंगांचें म्हणणें होतें.

एथपर्यंत " अस्ति " पक्षीं (affirmative)—राजकीय सुधारणेच्यापूर्वी सामाजिक सुधारणा झाली पाहिजे काय, या प्रश्नासंबंधानें—सर ऑकलंड कॉल्विन यांनीं पुढें आणलेल्या कोट्यांचा तेलंगांनीं थोडक्यांत विचार केला. त्यानंतर त्यांनीं " नास्ति " पक्षीं (negative) आपल्याला योग्य वाटलीं तीं कारणें दाखविलीं. तेलंग म्हणाले कीं, मनुष्यस्वभावाचा विचार केला तर असें दिसून येतें कीं, जो फायदा किंवा जी सुधारणा फार त्रासाशिवाय, अडचणीशिवाय अगर अल्प आयासानें साध्य होण्याजोगी असेल, तिलाच मनुष्य प्रथम हात घालतो. यांत अन्य सुधारणेच्या आवश्यकतेस अगर तत्प्रीत्यर्थ कराव्या लागणाऱ्या श्रमांचा प्रश्न नाहीं. सुधारणा ही—मग ती कोणत्याही बाबतींतील असो—सदैव इष्टच आहे; व प्रत्येक बाबतींतील सुधारणेला कमी अधिक श्रम हे करावे लागणारच. सर्वच बाबतींतील सुधारणांना एकदम हात घालावा कीं प्रथम कांहीं सुधारणा हातीं घ्याव्या व त्या आवाक्यांत आल्यावर दुसऱ्यांना हात लावावा, एवढाच काय तो प्रश्न असतो. अनेक सुधारणांना एकाच काळीं हात घालण्याला मनुष्याच्या अंगीं असामान्य कार्यक्षमता, विशाल बुद्धि वगैरे गुण असावे लागतात. तसे गुण महाराष्ट्रांत पाहूं गेल्यास आपणास फक्त न्या. रानड्यांमध्यें दिसतात असें तेलंगांनीं त्या सभेंत प्रांजलपणें कबूल केलें. तें सामर्थ्य आपणांसारख्यांत नाहीं असें त्यांनीं सांगितलें. आपणांस सामाजिक सुधारणाही पाहिजे व राजकीय सुधारणाही पाहिजे. फक्त आपणांमध्यें जें सामर्थ्य आहे त्याचा कितवा हिस्सा कोणत्या सुधारणेला वाहावा एवढाच प्रश्न आहे. त्या दृष्टीनें विचार केला म्हणजे आपल्यामधील सामर्थ्याचा मोठा हिस्सा राजकीय सुधारणेला द्यावा असें आपणांस वाटतें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असें तेलंगांनीं सांगितलें. याचीं त्यांनीं जीं कारणें सांगितलीं तीं खरोखरीच विचार करण्यासारखीं होतीं. अशा प्रसंगीं तेलंग फक्त समाजसुधारकांनाच "सुधारक" ही संज्ञा देत नसत. कोणत्याही बाबतींत श्रमपूर्वक पुढें पाऊल टाकणाराला ते सुधारक म्हणत असत. त्या अर्थींच त्यांनीं या व्याख्यानांत सुधारक (army of reform) हा शब्द वापरला होता. असो. ते म्हणाले कीं, समजा कीं सुधारक सेनेला दोन विरुद्ध बाजूच्या दोन शक्तींशीं (forces) लढावयाचें आहे. किंवा याहीपेक्षां समर्पक दृष्टांत म्हणजे समजा कीं त्या सैन्याला दोन बाजूचे दोन किल्ले (एक राजकीय व दुसरा सामाजिक) घ्यावयाचे आहेत. एका बाजूच्या किल्ल्यांत अत्यंत सुधारलेले, सनदशीर रीतीनें भांडणारे, वचनबद्ध असलेले असे लोक आहेत, व दुसऱ्या बाजूच्या किल्ल्यांत फार शिक्षण न घेतलेले, परंपरेला फार मानणारे, रूढीलाच देव समजणारे व कांहींसे दुराग्रहानें पीडलेले असे लोक आहेत. अशा स्थितींत सुधारकसेनेला कोणता किल्ला शीघ्रतर हस्तगत करून घेतां येईल ? राजकीय सुधारणारूप किल्ला, वरील सैन्याला लवकर घेतां येईल हें उघडच आहे. अर्थात् त्या किल्ल्याकडे मोर्चा फिरविणें हेंच त्या सैन्याला अधिक सोयीचें होईल.

दुसरें एक कारण आहे, राजकीय बाबतींत वादविवादाचा, तर्कपद्धतीचा, उपयोग होण्यासारखा असतो. त्यायोगें प्रतिपक्ष्याला आधार दाखवून व प्रमाणें देऊन त्याची खात्री करण्याचा मार्ग मोकळा असतो. आणि प्रतिपक्षी निरुत्तर झाला म्हणजे तो आपल्याला लवकर वश होण्याचा संभव असतो. राजकीय बाबतींत सर फिट्सजेम्स स्टीफनसारखे कट्टे अँग्लोइंडियन देखील प्रतिपक्ष्याशीं वादविवाद करावयाला व चर्चा करावयाला तयार आहेत, आणि या रीतीनें हिंदुस्थानच्या लोकांनीं जर स्वतंत्र संस्था मागितल्या तर त्या त्यांना देण्यास स्टीफनसाहेब कबूल आहेत. असे कार्यकर्ते गृहस्थ आम्हांस पाठराखे असल्यास तर्कशुद्ध वाटाघाटीनें आमचें काम झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

पण उलट सामाजिक बाबतींत या पद्धतीचा कांहीं एक उपयोग होणार नाहीं. येथें लोक मनोवृत्ति, पूर्वपरंपरा, रूढि वगैरे गोष्टींना वश झालेले असतात. इकडे तर्कशास्त्राचा किंवा वादविवाद करून खात्री करण्याच्या मार्गाचा उपयोग फार कमी होत असतो. या पद्धतीचा कदाचित् उपयोग होईल. पण तो गौण प्रकारचा उपयोग होईल. लोकमत तयार करून त्यांच्या मनोभावना बदलणें म्हणजे हें काम अर्थात् कालावधीचें असतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजकीय बाबींकडे जास्त लक्ष देणें कां जरूर आहे याचें एक तिसरें कारण आहे. या बाबतींत आम्ही सर्व हिंदु, मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती वगैरे लोक एक होऊं शकतों. ही केवळ कल्पना नसून सगळ्या मंडळींनीं याप्रमाणें एकत्र होऊन एकजुटीनें राष्ट्रीय सभा स्थापन केली आहे, व तिचें काम उत्तम रीतीनें चाललें आहे. याचें मुख्य कारण म्हणजे सर्वांचींच गाऱ्हाणीं एक; अडचणी सारख्या; उपाययोजनाही तीच; इकडे पूर्वपरंपरेचा किंवा रूढीचा संबंध येत नाहीं; अर्थात् सर्वांचें एकमत होण्याला उशीर लागत नाहीं; म्हणजे आपलें ध्येय लवकर गांठणें अधिक सोपें. सामाजिक बाबतींत या सर्वच गोष्टी उलट; त्यांत जातीचा, धर्माचा, प्रांतांचा विचार केला पाहिजे. यांत रूढीचें व परंपरेचें प्राबल्य जास्त. सारखेच उपाय सर्व बाबतींत उपयोगी पडत नाहींत. अर्थात् एकमत होणें कठीण. या सर्व कारणांकरितां आपला मुख्य हेतु लवकर साध्य होणें शक्य नाहीं.

राजकीय बाबतींत एकमत होण्याची, एकोपा करण्याची, एकमेकांविषयीं सहानुभूति वाटण्याची संवय झाली म्हणजे त्यायोगें सामाजिक सुधारणेलाही सहाय्य होण्याचा संभव असतो. राजकीय बाबतींत आम्हांला एकोप्यानें वागण्याचा, क्षुल्लक मतभेद विसरण्याचा, प्रतिपक्ष्यांची समजूत काढण्याचा धडा मिळतच आहे. त्याचा आपणांस सामाजिक प्रश्न सोडवितांना उपयोग होणारच व आम्ही तसा उपयोग करणारच. राजकीय स्वातंत्र्य मिळालें म्हणजे सामाजिक बाबतींतही त्यापासून पुढें पाऊल पडण्यास मदत झाल्याशिवाय राहात नाहीं. ही केवळ कल्पना नव्हे. याला ऐतिहासिक आधार आहे. सर हेनरी मेन यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, हल्लीं ब्रिटिश सरकारच्या कोर्टांतून जे हिंदु लॉचे खटले चालविण्यांत येतात त्यांत जो एक प्रकारचा कृत्रिमपणा दिसून येतो, जो लवचीकपणाचा अभाव आढळून येतो तसा ब्रिटिशसत्तेपूर्वीच्या अमदानींत नव्हता. पेशवाईचा काल म्हणजे केवळ अनुदार किंवा संकुचित कल्पनांचा द्योतक असें सामान्यतः मानण्यांत येत असतें. पण तें सर्वांशीं सत्य नाहीं. त्या कालांत देखील परिस्थितीप्रमाणें कांहीं कांहीं बाबतींत जनतेंत हळू हळू उदार भावना जागृत करण्याचें काम—liberalising process—चालूच होतें. तें इतकें कीं तें पाहून हल्लींच्या पिढींतील कांहीं लोकांच्या तोंडास पाणीच सुटेल! त्यावेळचे प्रसिद्ध शिपाईगिरी गाजविलेले व मुत्सद्दी गृहस्थ परशुरामभाऊ पटवर्धन यांची गोष्ट सर्वांनाच श्रुत आहे. त्यांची अत्यंत प्रिय अशी तरुण व गतभर्तृका कन्या होती. तिचा पुनर्विवाह लावून द्यावा असा भाऊंचा बहुतेक निश्चय झाला होता. त्याला प्रसिद्ध रामशास्त्री प्रभुणे यांची—फार काय पण खुद्द काशीच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पंडितांची देखील–संमति होती. परंतु जवळपासची आप्तमंडळी रूढीच्या मगरमिठीनें इतकी बद्ध झाली होती कीं त्यांच्यानें भाऊंच्या कृतीस रुकार देववेना ! सबब त्यांना आपला स्तुत्य बेत रहित करावा लागला ! परंतु पेशवाईच्या कालांतील एका प्रसिद्ध पुरुषाच्या डोक्यांत अशी उदार भावनाप्रेरित कल्पना उत्पन्न व्हावी व तिला शास्त्री पंडितांची अनुमति मिळावी या गोष्टी निःसंशय लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. त्याचप्रमाणें सवाई माधवरावाच्या लग्नाच्या वेळीं हिंदु-मुसलमान पाहुण्यांचें एका ठिकाणीं व एकाच वेळीं भोजनसमारंभ होणें हीदेखील संस्मरणीय गोष्ट आहे. तसेंच पेशवे व नानाफडणवीस यांनीं बरोबरच्या मंडळीसह प्रसिद्ध बक्षीबहादूर जिवबा दादा बक्षी केरकर (सारस्वत ब्राह्मण) यांचे घरीं भोजन करणें व बाळाजी बाजीराव पेशवे यांनीं देशस्थ ब्राह्मण जातींत एका कन्येशीं विवाह करणें या गोष्टी काय सुचवितात बरें ? या सर्व गोष्टींपासून तेलंग असा निष्कर्ष काढतात कीं, पेशवाई आणखी कांहीं कालपर्यंत राहती, तर हल्लीं ज्या प्रश्नांमुळें सरकार किंवा लोक यांमध्यें रणें माजलीं आहेत त्यापैकीं बरेचसे प्रश्न आपोआप बिनबोभाट सुटले असते. तेलंगांचे शब्द असे आहेतः—

"I am inclined strongly to draw the inference, which I have held for a long time that if Peshva rule had continued a little longer, several of the social reforms which are now giving us and the British Government so much trouble would have been secured with immensely greater ease."

यासंबंधाचा—पेशवाईंतील सामाजिक स्थितीविषयींचा—ज्याला विस्तार पाहावयाचा असेल त्यांना तो तेलंगांच्या (Gleanings from Maratha Chronicles) निबंधाचें जें मागील एका प्रकरणांत रूपांतर दिलें आहे त्यांत मिळेल.

तेलंग म्हणाले कीं, आतां एकाच मुद्याविषयीं खुलासा करावयाचा राहिला. तो मग थोडक्यांत त्यांनीं केला. सर ऑकलंड कॉल्विन यांनीं प्रस्तुत विषयावर जे उद्गार काढले होते त्यांवरून त्यांनीं असें गृहीत धरलेलें दिसत होतें कीं, त्यावेळचे लोकनायक आपलें सगळें लक्ष राजकीय चळवळीकडेच लावीत व ते सामाजिक सुधारणेची केवळ उपेक्षाच करीत असत. पण खरा प्रकार तसा नव्हता.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आतां कॉल्विन साहेबांसारख्यांचा तसा समज होणें संभवनीय होतें हें कबूल केलें पाहिजे. कारण एक तर लोकसमाजांत काय खळवळ चाललेली असते याचें ज्ञान सरकारी अधिकाऱ्यांना वरवरचेंच—बाहेरून होत असतें. दुसरें, राजकीय बाबींचा जसा वर्तमानपत्रांतून, प्लॅटफार्मवरून वगैरे ऊहापोह होत असतो तसा सर्वच सामाजिक बाबींचा होत नसतो. निदान तेलंगांच्या वेळीं तरी तो होत नसे. अर्थात् याबद्दलची पूर्ण माहिती सरकारी अमलदारांना असणें संभवनीय नव्हतें; त्यामुळें त्यावेळीं सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत पुढाऱ्यांचे काय काय प्रयत्न चालले होते, याचें यथार्थ ज्ञान कॉल्विन साहेबांना नव्हतें हें उघडच दिसत होतें. तेलंग म्हणाले कीं आम्ही म्हणजे सामाजिक बाबतींत फार पुढें पाऊल टाकलें आहे असें नव्हे. झालेली प्रगति अल्पच होती. राजकीय बाबतींत तरी—परिस्थिति अधिक अनुकूल असूनही—आमची फार मोठी प्रगति झाली होती असें नाहीं. पण सांगावयाचें एवढेंच कीं पुढाऱ्यांनीं सामाजिक सुधारणेकडे दुर्लक्ष केलेलें नव्हतें. कसें तें पहा. सामाजिक सुधारणेची मुख्य बाब व मुख्य साधन म्हणजे स्त्रीशिक्षण होय. त्या बाबीला तेलंग तर जास्त महत्व देत होते. कारण तें एक अस्त्र आमच्या हातांत आलें म्हणजे त्याचा दुसरे बरेच सामाजिक प्रश्न सोडविण्याच्या कामीं उपयोग होईल असें त्यांचें मत होतें. स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत आमच्या लोकांनीं थोडेंसें तरी पुढेंच पाऊल टाकलें होतें. तेलंग म्हणाले कीं, आमच्या पारशी बंधूंनीं परमपूज्य दादाभाईंच्या नेतृत्वाखालीं स्त्री–शिक्षणाच्या बाबतींत जी स्तुत्य प्रगति केली होती ती पाहिली म्हणजे आपण हिंदूंनीं केलेल्या प्रगतीच्या अल्पत्वाबद्दल लाज वाटते. तेलंगांचें म्हणणें कीं, आम्ही अगदींच मागें राहिलों होतों असें नाहीं. आम्हीदेखील त्या दिशेनें प्रयत्न चालविलेच होते हें निदान स्टु. लि. अँड सा. सोसायटीच्या सभासदांस तरी माहीत होतेंच. सोसायटीच्या शाळांतून येणाऱ्या मुलींची संख्या वाढत होती. शाळेस इंग्रजी वर्ग जोडण्यांत आले होते. तेलंग म्हणाले, एवढयानें म्हणजे आम्ही स्वर्ग गांठलें असें नव्हे. पण अल्प कां असेना, लोकांना दिसण्यासारखी आमची प्रगति झाली होती असें म्हणण्यास तरी हरकत नाहीं. तसेंच मुसलमान बंधूंचेही प्रयत्न पहा असें ते म्हणाले. मुसलमान लोक प्रायः आधुनिक सुधारणांना विरुद्ध असतात असें मानण्यांत येत असतें. परंतु प्रसिद्ध बॅरिस्टर बद्रुद्दीन तय्यबजी व त्यांचे कांहीं मित्र यांनींही मुसलमान लोकांमध्यें सामाजिक सुधारणेकरितां खटपट चालविलीच होती. या सगळ्याचा अर्थ एवढाच कीं पुढाऱ्यांनीं सामाजिक बाबतींत देखील शक्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ती चळवळ चालविलीच होती. दुसऱ्याही बाबी पहा. विधवाविवाहाची त्याच्याही वीस वर्षांपूर्वींच्या मानानें, बरीच प्रगति झाली होती. जातिबंधनें शिथिल होत चाललीं होतीं. परदेशगमनाला आतां फारसा विरोध उरला नव्हता. मुलांमुलींच्या विवाहाच्या वयाची मर्यादा हळूहळू वाढत चालली होती. या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास पुढारी लोक सामाजिक सोडून राजकीय सुधारणेच्याच मागें लागले होते असें म्हणतां येत नव्हतें. व त्यांना तसा दोषही देतां येत नव्हता. तेलंगांचे उद्गार असे होतेः—

"And all these facts being such as I have pointed out, I venture to repeat that we cannot fairly be censured for giving too exclusive attention to political at the expense of social reform.

शेवटीं तेलंगांनीं सांगितलें कीं सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीनें सुधारणाक्षेत्राचे सामाजिक व राजकीय असे दोन निराळे भाग पाडतांच येत नाहींत. दोन्ही दिशांनीं सुधारणा झाली पाहिजे. (The two must go hand in hand) दोन्हीमध्यें कदाचित् प्रगतीचें सारखेंच प्रमाण रहाणार नाहीं. एकांत प्रगति जास्त होईल, दुसऱ्यांत कमी होईल. पण मागें सांगितल्याप्रमाणें सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास राजकीय बाबींकडेच आम्हीं आपल्या सामर्थ्याचा जास्त हिस्सा दिला पाहिजे. असें जरी आहे तरी सामाजिक सुधारणेविषयींही मनांत कळकळ बाळगिली पाहिजे; आणि हाच सिद्धांत सर्वांस मान्य होईल असें वाटतें. तेलंग म्हणाले,

"We must and ought to devote the greater portion of our energy to political reform, but so as to keep alive a warm sympathy for social reform. To one like myself × × this conclusion is not only a correct one, but almost the only one possible. × × Let us then all devote the bulk of our energies to political reform. Let us keep alive our sympathies with social reform and those who undertake them and let us all help them to the extent of our powers.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

At all events, for God's sake, let us not set ourselves in antagonism to social reform. In this way only, shall we best discharge the whole of the duty which lies upon us, the duty of reform in social as well as political matters. For I must repeat that in my judgment they are both duties and must both be fairly attended to and discharged according to our circumstances and opportunities."

तेलंगांची ही विचारसरणी आमच्या अल्पसमजुतीप्रमाणें तर्कशुद्ध व शास्त्रशुद्ध असल्यामुळें ती अगदीं निर्दोष होती. त्यांत त्यांनीं आपल्या स्वतःच्या वर्तनाचेंही स्पष्टीकरण केलें असें स्पष्ट दिसत होतें.

तेलंगांच्या व्याख्यानांवर मग वर्तमानपत्रांतून–इंग्लिश व देशी–बरीच टीका झाली. त्यांत कित्येक युरोपीयन व त्यांच्याच मतांची " री " ओढणारे कांहीं हिंदी लोक असून त्यांना तेलंगांनीं राजकीय सुधारणेची तरफदारी केलेली पसंत पडली नाहीं व सामाजिक सुधारणा आधीं झाली पाहिजे असेंच त्यांचें मत पडलें. दुसऱ्या बाजूचे–नेटिव्ह ओपिनियन वगैरे—जे कांहीं टीकाकार होते त्यांना तेलंगांनीं राजकारणाची केलेली तरफदारी पसंत पडून आणखी त्यांच्या व्याख्यानांत सहज आलेले " along the line of least resistance" शब्द त्यांना मिळाले आणि त्यांच्या जोरावर त्यांनीं सामाजिक सुधारणेचें काम पुढें ढकलण्या-बद्दलचें—तेलंगांच्या नांवाच्या आधारावर–प्रतिपादन चालविलें; वस्तुतः दोन्ही बाजूंच्या टीकाकारांचें प्रतिपादन चुकीचें होतें. आतां तेलंगांच्या व्याख्यानाचा मुख्य उद्देश व त्यांत दोन्ही (राजकीय व सामाजिक) प्रकारच्या सुधारणांच्या आवश्यकतेचें केलेलें समर्थन, हीं पुष्कळांच्या लक्षांतच आलीं नाहींत ! हा सर्व प्रकार सर फेरोजशहा मेथा यांनीं " बॉंबे गॅझेट " मध्यें (इंदुप्रकाश, ता. १५–३–८६ पहा.) उघडकीस आणून तेलंगांचा खरा हेतु काय होता हें विशद करून सांगितलें. मेथांनीं आपल्या पत्रांत म्हटलें कीं,

" It was not to oppose or let alone social reform (no body is more eager about it than Mr. Telang himself) but it was to combat the insidious advice

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

given by those who do not look with favour upon the aspirations of natives to take a larger share in the administration of their country, and which is now repeated in his letter by Mr. Dosabhai (Framji in the garb of their own particular friend and candid adviser, that political advancement should stand still like Joshua's Moon in Ajalon, till Hindu society had reformed itself."

" लघुतम प्रतिकाराच्या " मार्गाचें निमित्त पुढें करून सामाजिक बाबतींत कांहींच हालचाल न करणाऱ्या टीकाकारांच्या माहितीकरितां तेलंगाच्या व्याख्यानासंबंधाचा खरा प्रकार कै. सर नारायण चंदावरकरांनीं जनतेपुढें मांडला. पण त्याचें विवरण मागील एका प्रकरणांत येऊन गेलें असल्यामुळें त्याची येथें पुनरुक्ति करीत नाहीं.

वरील दोन्ही प्रकारचे टीकाकार वगळले तर तेलंगांचें व्याख्यान बाकी सर्व मंडळींना आवडलें याबद्दल शंकाच नाही. त्याबद्दल फक्त इंदुप्रकाशाचा (ता.१–३–८६) व केसरीचा (ता. २–३–८६) इतकेच अभिप्राय येथें देतोंः—

इंदुप्रकाश म्हणतोः—" तेलंग यांनीं फार सुरस व्याख्यान दिलें. + + सगळा दिवाणखाना श्रोत्यांनीं अगदीं भरून गेला होता. + + व्याख्यानकार सुमारें चार घटका एकसारखे अस्खलित बोलत होते. वक्ते उत्तम असून विषय अत्यंत अगत्याचा असल्याकारणानें सगळी मंडळी चित्रासारखी स्वस्थ बसून भाषण लक्षपूर्वक ऐकत होती. "

केसरी म्हणतोः—" काशीनाथपंतांची वाक्शैली, विचारसरणी, कोटिक्रम, वाचनव्याप्ति, व विनय यांविषयीं येथें पुनरुक्ति केली पाहिजे असें नाहीं. त्यांच्या अंगचे हे गुण सर्वत्र प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांचें भाषण जिभेला जसें द्राक्ष तसें कानाला लागतें. तें ऐकतांना मंजुळ शब्द करीत वाहणाऱ्या स्वच्छ जलप्रवाहाची आठवण होते ! त्यांच्या प्रतिपक्ष्यांना सुद्धां त्यांचें बोलणें लक्ष देऊन ऐकावेंसें वाटतें. सोमवारच्या (ता. २२–२–८६) व्याख्यानांत हे गुण विशेष प्रतिबिंबित झाले होते असें ज्यांनीं तें खुद्द ऐकलें आहे त्यांचें मत आहे. "

नाशिकचे रा. ब. प्रो. पाध्ये हे तेलंगांच्या सदर्हू व्याख्यानास हजर होते. त्यांनीं ह्या व्याख्यानाच्या योगानें आपल्या मनावर (deep) दृढ परिणाम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

झाल्याचें आम्हांस थोड्या दिवसांपूर्वी सांगितलें. विशेषतः तेलंगांनीं त्याप्रसंगीं केलेली विषयाची मांडणी (marshalling of facts) पाध्यांच्या मतें अप्रतिम होती. त्यांची पद्धत अशी असे कीं, त्यांनीं प्रथम प्रतिपक्ष्याच्या कोटिक्रमांतील हळूहळू एकामागून एक दोष दाखवून त्याला हतबल करावयाचा व मग ऐतिहासिक प्रमाणें व दृष्टांत देऊन त्यांनीं आपल्या एकावर एक अशा इतक्या कोटि (arguments) चढवून द्यावयाच्या कीं, कसलाही प्रतिपक्षि असला तरी तो चीत झालाच पाहिजे ! इतकें सर्व करून पुन्हां गंमत ही कीं, त्या सबंध व्याख्यानांत प्रतिपक्ष्याला झोंबेल असा एकही शब्द नव्हता ! ! न्या. रानड्यांचाही जवळ जवळ असाच प्रकार असे. परंतु त्यांच्याही भाषणांत एकादे वेळीं एकादा रागाचा शब्द मिळेल. पण तेलंगांच्या भाषणांत तोही नसावयाचा ! असें रा. व. पाध्ये यांनीं सांगितलें.

प्रकरण चाळिसावें.

कायदेकौन्सिल व म्युनिसिपालिटी.

काशीनाथपंत तेलंग यांचा मुंबईतील कोणकोणत्या सार्वजनिक राजकीय संस्थांशीं संबंध होता व त्यांनीं कोणकोणत्या चळवळींत भाग घेतला होता, हें मागील कांहीं प्रकरणांत सांगितलें. आतां त्यांनीं कायदेकौन्सिलमध्यें व म्युनिसिपालिटीमध्यें केलेल्या कामासंबंधानें थोडेंसें लिहावयाचें आहे. काशीनाथपंतांची सर जेम्स फर्ग्युसन यांनीं सन १८८४ मध्यें मुंबईच्या कायदेकौन्सिलमध्यें नेमणूक केली. त्या कौन्सिलमध्यें नेमले गेलेले युनिव्हर्सिटीचे पदवीधर असे तेलंगच पहिले होते. त्याच्या पूर्वी कोणी पदवीधर नेमले गेले नव्हते. तेलंग जे त्या वेळीं कौन्सिलचे सभासद झाले ते, त्यांची नेमणूक नंतर लॉर्ड रे यांच्या कारकीर्दीत पुन्हां दोन वेळां झाल्या कारणानें, पुढें पांच वर्षें होते. असा मान फार थोड्यांना मिळतो. मग सन १८८९ सालीं ते हायकोर्टचे जज्ज झाले. काशीनाथपंतांची कौन्सिलांत प्रथम नेमणूक झालेली समजतांच सर्वांना आनंद झाला व त्याप्रमाणें सर्व इंग्लिश व देशी वर्तमानपत्रांतून तेलंगांविषयीं अभिनंदनपर लेख आले. त्यांपैकीं आम्ही इकडे फक्त "केसरी"तील तेवढा एक लहानसा उतारा देतों:—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" रा. रा. काशीनाथपंत तेलंग यांस सर जेम्स फर्ग्युसन हे " ऑनरेबल " करणार हें ऐकून आम्हांस फार संतोष होतो. आमच्या समाजांत मि. तेलंगहून या मानास सध्यां पात्र असा दुसरा इसम नाहीं हें कोणीही कबूल करील. मि. तेलंग यांच्या आजपर्यंतच्या लौकिकावरून पाहतां त्यांना हा मान मिळाल्यानें या इलाख्याचा पुष्कळ फायदा होईल असें आम्हांस खात्रीनें वाटतें." (केसरी ता. २६–२–८४).

तेलंग कौन्सिलचे सभासद होते त्या मुदतींत बरेच कायदे पास झाले. पण त्यांत " लँडरेव्हिन्यु कोड " दुरुस्तीचा १८८५ चा कायदा; मुंबई (शहर) म्युनिसिपालिटीचा १८८८ चा कायदा, खेडेगांवांतील आरोग्यासंबंधीं व्यवस्था (Village Sanitation) व मिठाचा कायदा, हे मुख्य होते. यांपैकीं प्रत्येक कायद्याच्या मसुद्यावरील वादविवादांत तेलंगांनीं भाग घेतला होता व त्यांत त्यांचें नेहमीं धोरण शक्य तेवढें नोकरशाहीची सत्ता कमी करून ती लोकांच्या हातांत देण्याकडे असे. इतकेंच नव्हे तर ते आपलें म्हणणें कौन्सिल पुढें मांडतांना सरकारी बड्या अधिकाऱ्यांच्या निर्भीडपणें चुका दाखविण्यास यत्किंचित्ही कमी करीत नसत.

लड रेव्हिन्यू संबंधाचें बिल पुढें आणतांना नामदार पीलसाहेबांनीं पूर्वीच्या राज्यांतील जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीशीं हल्लींच्या पद्धतीची तुलना करून त्यापेक्षां पुष्कळच अंशानें ही श्रेष्ठ प्रकारची आहे असें आपल्या भाषणांत म्हटलें होतें. ही तुलना तेलंगांना रास्त वाटली नाहीं व त्यांनीं (प्रथम वाचनावरील) आपल्या भाषणांत पुढीलप्रमाणें आपली नापसंती व्यक्त केली:—

" With reference to the comparisons made by the Hon. Mr. Peile between the pressure of the land revenue under British Rule as compared with that under native rule, there might be said something on the other side. × × × I should say that the British Government ought in this matter to rise superior to the practice of the native government, during the periods to which the Hon'ble Member has referred. In

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

those periods, according to my understanding of the subject, the native governments were themselves deviating from their own traditions of past times, and the system of those degenerate days should not be pointed to for comparison, for the British Government would not be worthy of its position, unless it rose superior to the system prevailing in those days. A fairer comparison would be one with the native governments as they were in times much earlier than those to which the Hon'ble Member has alluded."

त्याच सुमारास मि. हार्टडेव्हीस नांवाच्या दुसऱ्या एका सिव्हिलियन अधिकाऱ्यानें मुंबई इलाख्यांतील जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीसंबंधानें आपले अनुभव व सर्वेखात्याच्या जुलमी कृतीविषयीं आपणांस असलेली माहिती एका लहानशा पुस्तकरूपानें (pamphlet) (खासगी रीतीनें) प्रसिद्ध केली होती. त्याचा तेलंगांनीं उपयोग करून हार्ट डेव्हीसचे शब्दच कौन्सिलमध्यें सांगितले. ते असेः

"The well-meaning Government resolution which enacted that an enhancement should only bear a certain percentage on the old revenue, has not, as far as the cultivator can see, been very productive of results nor has it operated as a binding check on the operations of the Survey. The fact is that every separate department—and this is one of the chief causes of the unpopularity of the action taken by the Forest Department—has in the nature of things a tendency to try to justify its existence and expenditure by increased returns, a tendency, I may observe, accentuated in last year's General Administration Report."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सदरील विलाच्या दुसऱ्या वाचनाच्या वेळीं तेलंगांनीं बऱ्याच उपसूचना आणल्या. त्यांपैकीं कांहीं पास झाल्या, कांहीं झाल्या नाहींत. जमिनीचें पुनर्वर्गीकरण करून धारा जास्त न वाढविण्याबद्दल तेलंगांची एक उपसूचना होती. तिला पीलसाहेबांनीं हरकत घेतली. तेलंग आपलें म्हणणें सोडीनात. तेव्हां अध्यक्ष लॉर्ड रे यांनीं तेलंगांना आश्वासन दिलें कीं,

"Not the slightest apprehension need be entertained that in leaving the clause as it stands now reclassification will be an element in future revisions of assessment."

गव्हर्नरसाहेबांनीं आश्वासन दिलें कीं, धाऱ्याची पुनः आकारणी करण्याच्या वेळीं पुनर्वर्गीकरण करणार नाहीं. पण यावर तेलंगांनीं स्पष्ट म्हटलें कीं, हें आश्वासन त्या वेळच्या (लॉर्ड रे यांच्या) कारकीर्दीत चालेल. पुढची वाट काय ? तेलंगांनीं म्हटलें,

"The assurance is quite sufficient so long as the present Government is in office. But we cannot be sure what may be done by their successors."

पीलसाहेबांनीं सांगितलें कीं, आमच्या म्हणण्याला "सेक्रेटरी ऑफ स्टेट"ची मंजुरी आहे. पण तेलंगांनीं त्यांना पटकन् पुढील उत्तर देऊन त्यांचें तोंड बंद केलें.

"I cannot admit that the Secretary of State's orders are always final in Indian Administration. Sir Charles Wood in 1862 directed a Permanent Settlement throughout the country and we know the result."

सन १८६२ मध्यें (सेक्रेटरी ऑफ स्टेट) सर चार्लस वुड यांनीं सर्व हिंदुस्थान देशांत कायमधाऱ्याची पद्धत सुरू करण्याबद्दल मंजुरी दिली होती. पण तिचें पुढें काय झालें ? याप्रमाणें टीका करून तेलंगांनीं सदर्हू बिलांत कांहीं सुधारणा करून घेतल्या.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदनंतर कांहीं दिवसांनीं मुंबई (शहर) म्युनिसिपालिटीच्या कायद्याचा मसुदा कौन्सिलमध्यें आला. सर फेरोजशहा मेथा यांचे चरित्रकार मि. एच. पी. मोदी म्हणतात कीं,

"The draft bill was the handy work of Mr. (afterwards Sir Charles) Ollivant and was conceived in a most illiberal and reactionary spirit."

मूळ बिलांतील धोरण किती अनुदारपणाचें किंबहुना पिछेहाटीचें होतें याची वाचकांना साधारण तरी कल्पना यावी म्हणून त्यांतून फक्त दोन चार मुख्य बाबींचा तेवढा उल्लेख करतों. बिलांत असें सुचविलें होतें कीं,

(१) म्युनिसिपल कमिशनर हा खुद्द म्युनिसिपालिटीचा (corporation चा) सभासद असावा!

(२) कॉर्पोरेशनपुढें येणाऱ्या कामाची व्यवस्था करणें, हें काम वास्तविकपणें म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षाचें. पण तें बिलाप्रमाणें कमिशनरकडे सोंपविलें होतें. म्हणजे कॉर्पोरेशनवर त्याची हुकमत!

(३) अर्थात् हें स्थानिक स्वराज्य नसून एकमुखी सत्तात्मक राज्य (autocracy) झालें!

कलम ३३६ पासून कांहीं पुढील कलमांमध्यें इमारतीसंबंधाचे नियम दिले होते. त्यांत सगळी सत्ता कमिशनरच्या हातांत ठेवण्यांत आली होती. ती इतकी कीं, त्या बिलाच्या योगानें म्युनिसिपालिटीचें मुख्य तत्व जें "स्थानिक स्वराज्य" तेंच काढून टाकण्यांत आलें होतें असें एकाद्याला वाटेल! त्या भागाचें हास्यास्पद स्वरूप तेलंगांनीं अगदीं उघड रीतीनें कान्सिलमध्यें मांडलें. ते म्हणालेः—

"Section 336 and following sections relating to building regulations can, in my judgment, be only characterised as providing, not for local self-government, but for autocratic government run mad. The Commissioner has power to decide how I shall build my house, of what materials, to what height, what shall be the situation and size of the rooms in it, and

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

after all has been done, whether I shall live in it or not. I will venture to say that autocratic government could not be reduced to absurdity more clearly. When such interference with individual liberty was attempted under bye-laws proposed under the Municipal Commissionership of Mr. Peddar, I was one of those outside the Corporation who took part in the popular protest against it. × × × my general idea is that those bye-laws were not more objectionable than these regulations."

तेलंगांचें म्युनिसिपालिटीच्या संबंधाचें मुख्य ध्येय हें होतें कीं, कॉर्पोरेशन अगदीं स्वतंत्र संस्था असावी आणि तिच्या हुकमतीखालीं कमिशनरनें काम करावें. खरी सत्ता कॉर्पोरेशनच्या हातांतच असली पाहिजे. ती जर तशी ठेवावयाची नसेल, तर म्युनिसिपालिटी तरी कशाला आणि तिचा फार्स तरी कशाला? जास्त सत्ता लोकांच्या हातांत ठेवल्यास चुका होतील; पण चुका हातून होणें हेंदेखील एक प्रकारचें स्थानिक स्वराज्याच्या बाबतींतलें शिक्षणच आहे. बरें, एकादा सर्व-सत्ताधारी एकच अधिकारी नेमला तरी त्याच्या हातून मुळींच चूक होणार नाहीं, अशी तरी हमी घेतां येईल काय? अर्थात् प्रथम प्रथम चुका झाल्या, तरी पुढील सुपरिणामाकडे लक्ष देऊन त्या पतकरल्या पाहिजेत. यासंबंधांतलें तेलंगांचें भाषण लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे:—

"My *beau-ideal* of Municipal Government includes a strong executive responsible to the Corporation, and an enlightened Corporation watching over its executive."

"If the pre-eminent position of Bombay, to which reference has been made in the speech of the Hon'ble Member, requires a special code of Government, let us by all means consider that point. If popular

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Government cannot be trusted to cope with all the necessities of that pre-eminent position, let us abolish the municipality altogether and let us have a strong administration, and rule by means of the Governor-in-Council."

"If we are to have popular Government, let us have it in a genuine form with power and responsibility in the hands of those who represent the people ××× There may have been blunders, but these blunders are a necessary part of our municipal education, and are not always absent under autocratic rule. We must be prepared to put up with occasional blunders to secure eventual good Government."

त्या वेळीं लॉर्ड रे यांची कारकीर्द होती. त्यांनीं या कामाकरितां सर फेरोजशहा मेथा यांनाही कायदेकौन्सिलचे सभासद नेमलें होतें. म्हणजे मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीच्या बिलाचा कौन्सिलांत विचार चालला असतां तेलंग व मेथा अशा वजनदार पुढाऱ्यांना कौन्सिलांत आणण्यांत लॉर्ड रे यांचा खरोखरीच थोडा दूरदर्शीपणा दिसून येत होता. दुसरी गोष्ट अशी कीं, तेलंग व मेथा असे दोघेही त्या वेळीं मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीचे सभासद असल्यामुळें लोकांची बाजू कौन्सिलांत मांडण्याकरितां किंवा त्यांच्या हक्कासाठीं भांडण्याकरितां दुसरे अधिक लायक पुढारीच मिळणें शक्य नव्हतें. प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतींतील तेलंग व मेथा यांच्या कामगिरीविषयीं सर रेमंड वेस्ट यांनीं असें लिहिलें आहेः

"The important enactment by which primary education was made a statutory duty of the municipality was the fruit of a half-hour's conference in an interval of the debate between a member of the Government on the one hand and Telang and the Hon'ble Mr. Mehta on the other."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बिलावरील सिलेक्ट कमिटींत दोघांचाही संबंध होता. त्यामुळें त्यांनीं मूळ बिलांत महत्वाचे फेरफार केले. ते इतके कीं बिलाचें मूळचें स्वरूपच पार बदलून गेलें. मि. एच. पी. मोदी लिहितात,

"It (Bill) naturally evoked considerable protest and public feeling was so much irritated and such strong representations were made to the Bombay Government that Lord Reay thought it wise to leave it (bill) into the hands of Sir Pherozeshah and Mr. Justice Telang to amend it as they might. The bill was so considerably changed that the father of it could not recognize in it his own child."

म्हणजे मुंबईची म्युनिसिपालिटी जी अशेष हिंदुस्थान देशांत अत्यंत नमुनेदार संस्था म्हणून मानण्यांत येत आहे, त्याचें बरेंचसें श्रेय तेलंग व मेथा या दोघांस दिलें पाहिजे. याबद्दल सर दिनशा वाच्छा म्हणतात,

" One of the earliest acts of his (Lord Reay's) administration was the nomination of Sir P. Mehta and Mr. Telang as members of the Legislative Council to assist that body in framing the new Municipal Bill which was then on the anvil, and which after two years' vicissitude under the able and active guidance of those two leaders supported by the liberalism of an able non-official member in the person of Sir Frank Forbes Adam passed into law, and became what has since been known as Bombay's *Civic Magna Charta.*

तेलंग कौन्सिलमध्यें होते त्या मुदतींत खेड्यापाड्यांतून आरोग्याची कांहीं व्यवस्था करण्याबाबतचें एक बिल कौन्सिलांत आणण्यांत आलें होतें. त्या बिलावर भाषण करतांना तेलंगांनीं दोनच सूचना केल्या. पहिली—नवीन कर न बसविण्यासंबंधाची होती, आणि दुसरी—असलें काम खेड्यांतील कमिट्यांकडे सोंपविण्याबाबतची होती. त्यांचें म्हणणें असें होतें कीं, सरकारी कामगारांकडे हें काम नेहमींप्रमाणें सोंपविल्यास तें चांगल्या रीतीनें होईल. पण स्थानिक बाबी आपल्या आपण पहाव्या अशा प्रकारचें लोकांस शिक्षण देण्याची जी ही एक संधि मिळत आहे ती व्यर्थ घालविली असें होईल. यासंबंधाचे तेलंगाचे शब्द लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. पहिल्या सूचनेविषयीं—नवीन कर वसविण्याच्या संबंधांत —ते असें म्हणाले,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"I think there would be more chance of sanitary improvement becoming more popular, being more generally acquiesced in and accepted, if at the first start, it was not associated with the unpleasant presence of the tax-gatherer in the villages."

आणि दुसऱ्या सूचनेविषयीं ते असें म्हणाले:—

"I take the same view with regard to sanitation as in regard to all local matters, namely, that it is desirable to make a beginning of popular administration in whatever work is to be done."

यावरून तेलंगांचें एकंदरींत धोरण काय होतें हें उघडच दिसतें. त्याच मुदतींत मिठाच्या कायद्याचा एक मसुदा कौन्सिलांत आणण्यांत आला होता. त्या वेळीं मिठाच्या आगरवाल्यांनीं ज्या तक्रारी केल्या होत्या, त्या सगळ्याच कांहीं निराधार नव्हत्या असें तेलंगांनीं सांगितलें. त्यावर प्रिचर्ड साहेबांनीं म्हटलें कीं, "मी सर्व आगरवाल्या–मालकांस ओळखतों. पण पहिल्या सहा महिन्यांनंतर त्यांपैकीं कोणीच तक्रार केली नाहीं. ते सर्व संतुष्ट आहेत."

तेलंगांनीं उत्तर दिलें:—"साहेब बहादुर फार कडक अंमलदार असल्याचें प्रसिद्ध आहे; आणि सदर्हू मालकांचे अर्ज एक वेळ नामंजूर झाल्यावर त्यांच्या स्वस्थ बसण्याचें हेंच कारण असेल." असो.

याप्रमाणें तेलंगांच्या कौन्सिलमधील कामाचें थोडक्यांत दिग्दर्शन केलें. तेलंग हे पांच वर्षें कौन्सिलचे सभासद होते हें मागें सांगितलेंच आहे. सन १८८९ आक्टोबरमध्यें ते हायकोर्टाचे जज्ज झाले. तेव्हां त्यांनीं कौन्सिलमधल्या आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. मध्यंतरीं कांहीं दिवस ते मुंबई म्युनिसिपालिटीचे सभासदही होते. प्रथम सन १८८३ मध्यें ते "जस्टिस ऑफ धि पीस" यांजकडून निवडण्यांत आले होते, व मग ते गिरगांव वॉर्डतर्फें निवडून आले. ते पांच वर्षें-पर्यंत म्युनिसिपालिटींत होते व त्या मुदतींत ते बहुधा कोणत्याही महत्वाच्या वाद-विवादांत भाग घेत असत. सन १८८८ मध्यें ते स्कूल्स कमिटीचे सभासद झाले व त्या वेळीं सरकारनें कमिटीजवळ सन १८८९ सालाबद्दलचें बजेट (अंदाजपत्रक) मागितल्याबद्दल कमिटी व मुंबई सरकार यांजमध्यें बराच कडाक्याचा (पत्रव्यव-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हारानें) वादविवाद चालला होता. त्यांत कमिटीतर्फे मुख्य अंग तेलंगांचेंच होतें. कमिटींतील तेलंगांच्या कामासंबंधानें सर रेमंड वेस्ट यांनीं असें नमूद केलें आहे:-

"As a member of the Joint Schools Committee he (Mr. Telang) afterwards had an opportunity of giving effect to the Provisions which owed their existence, in part at least, to his own labours. * * * But the spirit of Telang is alive, and there is a gradual movement towards the improved and wider instruction, which he would have gladly accepted as the worthiest memorial of his life and influence."

प्रकरण एकेचाळिसावें.

जज्ज झाल्यानंतर.

सरकारी नोकरी पत्करल्यावर मनुष्यानें सार्वजनिक कामासंबंधानें जवळ जवळ आपल्या तोंडाला कुलूप घातलें पाहिजे अशी सामान्यतः लोकांची समजूत असते, ती केव्हां केव्हां चुकीची ठरते. निदान काशीनाथपंतांच्या बाबतींत तरी ती चुकीची ठरली. त्यांच्या सर्व सार्वजनिक चरित्रक्रमासंबंधानें एका लेखकानें "केसरी"च्या ता. २४-१२-८९ च्या अंकांत जें लिहिलें तें अगदीं सत्य होतें. त्या लेखकाचें म्हणणें असें होतें:—"मुंबई इलाख्यांत किंवा इतरत्र जी जी संस्था अगर चळवळ निघेल त्यांत तेलंगांचें अंग असेच. तें केवळ वरपांगी नव्हे, तर त्यांस उपदेशद्वारा, द्रव्यद्वारा, मेहनतीनें ते मदत करीत असत. सार्वजनिक कामाचा संबंध घडला कीं विटाळ मानून स्नान करणाऱ्या लोकांनीं आणि आपल्या शहाणपणाच्या तोऱ्यांत धुंद होऊन अलग राहणाऱ्या लोकांनीं तेलंगांच्या या स्वभावापासून किती तरी बोध घेण्यासारखा आहे."

तसेंच तेलंगांनीं जज्जाची जागा पत्करली म्हणून राष्ट्रीय सभेचें फार नुकसान झालें असेंही कित्येकांस वाटलें. त्यासंबंधानेंही खुद्द केसरीकर्त्यांनीं (ता. १५-१०-८९) तशा लोकांचें पुढीलप्रमाणें लिहून समाधान केलें:—"नामदार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेलंग यांची हायकोर्टांत नेमणूक झाल्याचें ऐकल्यापासून कित्येकांना अशी भीति उत्पन्न झाली आहे कीं राष्ट्रीय सभेचा एक पाय मोडला. त्यांचें स्वातंत्र्य जाऊन ते आतां रुपेरी शृंखलेच्या जख्ख बंधनानें आंवळले गेले व त्यांचा आतां आम्हांला पूर्वीसारखा उपयोग होणार नाहीं. आम्हांला वाटतें कीं नामदारसाहेबांना जें आतां उच्च पद मिळालें आहे, त्यापासून तर आम्हांस अधिक उपयोग झाला पाहिजे. हायकोर्टचा जज्ज म्हणजे केवळ स्वतंत्र अधिकारी असतो. × × × तर मग ही नोकरी पत्करून काशीनाथपंतांनीं आपलें स्वातंत्र्य गमावलें असें नसून, त्यांना तें आतां त्या थोर व सन्माननीय पदाच्या योगानें विशेष जोरदार रीतीनें दाखवितां येईल, आणि ते त्याप्रमाणें दाखवितील अशी आशा आहे."

तेलंगांनीं प्रकृतीला थोडीशी विश्रांति मिळावी व धंद्याचे श्रम जरा कमीं पडावे म्हणून नोकरी पत्करली हें मागील एका प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. तरी त्यांची सार्वजनिक कामाची आवड कमी झालीच नव्हती. ती कमी होणें शक्यही नव्हतें. ज्यांचीं वीस वर्षें अनेक सार्वजनिक क्षेत्रांतून कामें करण्यांत गेलीं होतीं, त्यांची त्या कामासंबंधानें किंवा त्यानिमित्तानें सहकार्यबद्ध झालेल्या मित्रांसंबंधानें, जसे आपण साधारणतः आगगाडीच्या प्रवासांत तात्पुरत्या मिळालेल्या मित्रांना अगर त्यांच्याशीं झालेल्या भाषणांतील अनेक विषयांना आपल्याला उतरावयाच्या स्टेशनावर गाडींतून उतरल्यावर विसरून जातों, तशी स्थिति होणें शक्य नव्हतें. राष्ट्रीय सभेंत भाषणद्वारा वगैरे प्रामुख्यानें भाग घेणें, त्यांना शिस्तीच्या दृष्टीनें शक्य नव्हतें, ही गोष्ट खरी. परंतु त्यांच्या एका चरित्रकर्त्यानें व "इंडिया" कर्त्यानें—यांतील जरूर ते उतारे मागील एका प्रकरणांत दिले आहेत—म्हटल्याप्रमाणें, तेलंगांच्या अनेक मित्रांनीं त्यांना वरचेवर सार्वजनिक कामासंबंधीं भेटावें व त्यांचा सल्ला घ्यावा हीं कामें चाललींच होतीं. इतकेंच नव्हे तर ज्या संस्थांच्या स्थापनेच्या कामीं त्यांचें स्वतःचें प्रमुखत्वानें अंग होतें त्या "प्रेसिडेन्सी असोसिएशन" व "काँग्रेस" या दोन संस्थांच्या कामाकडे तेलंगांचें किती लक्ष वेधलेलें असे हें वाच्छा शेटजींच्या पुढील उद्गारांवरून दिसून येईलः—

"How sad it is to say that when he looked forward with the keenest interest to the Lahore Congress of 1893, at which Mr. Dadabhai was to preside, the cruel hand of Death should have snatched him away

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

from us. The satisfaction he felt at the election of Mr. Dadabhai as M. P. and the great interest he evinced in his career in the House of Commons are perhaps, known only to a few."

तात्पर्य सार्वजनिक कामांत काशीनाथपंतांचें पूर्वीप्रमाणेंच—फक्त उघड रीतीनें प्लॅटफार्मवरून भाषणें करण्याव्यतिरिक्त—अंग होतें याबद्दल संशयच नाहीं.

तेलंग हे सन १८८९ च्या अखेरीस जज्ज झाले. त्याच वर्षी पांचवी राष्ट्रीय सभा मुंबईस झाली. तिजसंबंधाची जी पूर्वतयारी मुंबईस चालली होती, त्यांत तेलंग सुमारें दहा महिनेपर्यंत नेहमींप्रमाणें परिश्रमपूर्वक मदत करीत होते असें वाच्छा शेट यांनीं अनेकदां सांगितलें आहे. पुढें तेलंगांची जज्जाचे जागीं नेमणूक झाली; परंतु ते राष्ट्रीय सभेस प्रेक्षक या नात्यानें हजर होते हें आम्ही पाहिलें आहे. ते सन १८९३ या सबंध वर्षांत आजारी होते. त्या सालीं ते कोर्टांत कांहीं दिवसपर्यंत कसेबसे जात असत. नंतर अशक्ततेमुळें ते जात नव्हते. मधलीं तीनच वर्षें—१८९०, १८९१ व १८९२ काय तीं त्यांना सार्वजनिक कामांकडे—शक्य तेवढीं—देतां येण्यासारखीं होतीं. पैकीं १८९२ च्या उत्तरार्धांत ते कांहींसे आजारीच होते. कारण त्यांनीं लिहिलेला "Gleanings from Maratha Chronicles" यावरील निबंध त्याच सालीं (१७–९–९२ रोजीं) डेक्कन कॉलेज यूनियन पुढें—ते स्वतः हजर राहूं न शकल्यामुळें—दुसऱ्याच गृहस्थांनीं (डॉ. भांडारकरांनीं) वाचला होता. म्हणजे फक्त सन १८९० व १८९१ या दोनच सालांत तेलंगांनीं काय काय सार्वजनिक कामें केलीं इतकेंच पाहिलें पाहिजे. १८९० मध्यें त्यांचें एल्फिस्टन हायस्कुलांत संमेलनाचे वेळीं (Elphinstonian Gathering) एक व्याख्यान झालें व त्याच सालीं कै. यशवंत नागेश रानडे या तरुण पण अत्यंत उत्साही गृहस्थांबरोबर व दुसऱ्या एका गृहस्थांबरोबर "राजकीय व सामाजिक" बाबींवर पत्रव्यवहारद्वारा त्यांचा झालेला महत्वाचा वादविवाद टाइम्स व गॅझेट मधून प्रसिद्ध झाला आहे. पुढील वर्षी (१८९१ मध्यें) संमति वयासंबंधाचा वाद; दुसरें एल्फिस्टन हायस्कूलमधील संमेलन; व एल्फिस्टन कॉलेजांतील ॲक्वर्थ साहेबांच्या व्याख्यानाचे वेळीं (अध्यक्ष या नात्यानें) झालेलें भाषण हींच सार्वजनिक प्रकारचीं कामें होत. सन १८९२ मधल्या "Gleanings" वरील निबंधाचा उल्लेख वर आलाच आहे. त्याचप्रमाणें त्या दोनतीन वर्षांत हिंदु यूनियन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्लबमधील हेमंतोत्सव व्याख्यानमाला व त्यांत त्या वेळीं सुरू असलेल्या वादविवादांत तेलंगांनीं शक्य तेवढा भाग घेणें या गोष्टी चालल्याच होत्या.

सन १८९० च्या एप्रिल १२ रोजीं एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्यें नव्या व जुन्या विद्यार्थ्यांचें संमेलन भरलें होतें. त्या प्रसंगीं न्या. तेलंगांचें मुख्य भाषण झालें. प्रो. वर्डस्वर्थ हे अध्यक्षस्थानीं होते. तेलंग आपल्या व्याख्यानांत म्हणाले, "ब्रिटननें हिंदुस्थान देशांत आपली नवीन शिक्षणपद्धत सुरू केल्यापासून इकडील लोकांच्या बुद्धीस चालन मिळालें आहे व एकंदरींत त्याचा चांगलाच परिणाम झाला आहे. वाङ्मयाची वाढ होत आहे. हरएक बाबतींत त्या नवीन पद्धतीनें लोकांस विचार करावयास लाविलें आहे. ब्रिटिशसत्तेखालीं आपल्यास जसे कांहीं हक्क आहेत तशींच आपलीं कांहीं कर्तव्येंही आहेत, याची लोकांत जाणीव उत्पन्न झाली आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे जुन्या सत्तेच्या वेळीं जी परिस्थिति होती ती पार बदलली आहे. धर्माच्या बाबतींत देखील हिंदु, पारशी, मुसलमान कोणीही असोत त्यांच्या मनांत आजपर्यंत आपण जें सत्य म्हणून मानीत आलों आहोंत, तें खरोखरी सत्यच आहे काय याबद्दलची विचारजागृति उत्पन्न झाली आहे. या दिशेनें मोठीशी अद्याप प्रगति झाली आहे असें नाहीं; पण त्याबद्दल लोकांत चौकसबुद्धि उत्पन्न झाली आहे यांत मात्र शंका नाहीं. एकंदरींत नवीन शिक्षणपद्धतीनें देशांत नवें मन्वंतर सुरू केल्यामुळें तीच पद्धत चांगली व तीच चालू राहावी असें लोकांस वाटूं लागलें आहे. क्वचित् ठिकाणीं यासंबंधानें कांहीं लोकांत खळवळ सुरू झाली आहे हें खरें. पण ती फार दिवस टिकणारी नाहीं. थोडे दिवस निघून गेल्यावर नवीन पद्धत चांगली असेंच सर्वांना वाटेल.

आतां आम्ही आपलें कर्तव्य केलें आहे काय याचा विचार केला तर ज्यांना उच्च शिक्षणाचा लाभ झाला आहे त्यांनीं तो लाभ खालच्या—गरीब—वर्गांतील लोकांस करून देण्याचे कामीं फार श्रम घेतले आहेत असें दिसत नाहीं. सन १८५४ च्या खलित्याचा तसाच उद्देश आहे. सरकार शिक्षणाबाबतची जबाबदारी आपल्या डोक्यावरील कमी करणार आहे व मग ती लोकांनीं आपल्या डोक्यावर घेतली पाहिजे. सबब त्याच्या तयारीला आतांपासूनच आपण लागलें पाहिजे.

राजकीय बाबतींत लोकांस एक इशारत देणें इष्ट वाटतें. कोणत्याही राजकीय प्रश्नाचा विचार करतांना आपण केवळ विकारवश होऊन जातां उपयोगी नाहीं. आपण शांतचित्त राहिलें पाहिजे, नेमस्त राहिलें पाहिजे, आणि चिकाटीनें उद्योग

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करण्यास शिकलें पाहिजे. या कामीं आम्ही इंग्रज लोकांचेंच अनुकरण केलें पाहिजे. तेलंग म्हणाले,

"We must try to cultivate the spirit of sobriety and imitate the virtues of the British Nation. Some people think that we are at present competent to enjoy the highest rights of citizenship. But nothing is farther from the truth."

आपल्यापैकीं पुष्कळांस वाटतें कीं राज्यकारभाराचें आम्हांस ज्ञान झालें आहे. आपण वाटेल तें काम करूं. पण ही चुकीची समजूत आहे. चिकाटीच्या उद्योगाशिवाय राजकारण फळास येत नाहीं. हें सत्य आम्ही अद्याप आत्मसात् केलेलें नाहीं. तें आम्ही नजरेपुढें ठेवून

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः ।
प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यंजन्ति ॥

या भर्तृहरीच्या वचनाप्रमाणें वागल्याशिवाय राजकारणांत यश येण्याची आशा नको. तेलंग म्हणतात,

"The great failing of the Indian people was a want of perseverance and yet without that, they could not possibly expect to succeed in politics."

तेलंगांनीं, आम्ही चिकाटीनें उद्योग करण्यास शिकलें पाहिजे--दीर्घ परिश्रम करण्यास शिकलें पाहिजे—असें जें वरचेवर व जोरानें सांगितलें त्यांत खरोखरीच मोठा अर्थ होता. ते स्वतः तसे परिश्रम तर करीतच असत. पण त्यांचा हा उपदेश व ब्रॅडलॉ यांनीं सांगितलेली गोष्ट—in England great reforms have always been slowly won—इतकीं आपण लक्षांत ठेवून वागलों तर आमचें बरेंच काम होईल व आम्हांस कोणत्याही कार्यांत--राजकीय व दुसऱ्या—यश आल्याशिवाय रहाणार नाहीं. याचें दोन गोष्टींत आम्हांस पूर्वीच प्रत्यंतर आलेलें आहे. त्या दोन गोष्टी म्हणजे समकालीन परीक्षा (Simultaneous Examinations) आणि इकडच्या गिरण्यांत उत्पन्न होणाऱ्या कापडावरील जकात (Excise Duty). यापैकीं प्रत्येक बाबतींत आम्हांस तीस वर्षांच्या खटपटीनंतर यश आलें ! समकालीन परीक्षांचा ठराव पार्लमेंटनें १८९३ मध्यें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पास केला. पण त्याची कांहींशी अंमलबजावणी १९२३ पासून होऊं लागली आहे! तसेंच Excise Duty चें. ती जकात १८९४ सालीं बसविली, पण ती हल्लीं चार वर्षांपूर्वी उठविण्यांत आली ! हें दीर्घ परिश्रमाचें फळ ! ! असो.

नुसत्या राजकीय सुधारणा मिळून उपयोगी नाहींत. त्यांची आम्ही चांगली अंमलबजावणी केली पाहिजे.

"There is nothing positively to take exception to talking of systems of election to the Legislative Councils; but we must know that to work a system of election there must be life. There should be intellectual life to support and nourish the elected Councils. The electors and the elected should have their respective duties to perform. There ought to be political feeling behind to animate those who take part in the Congress."

नुसतें निवडणुकीचें तत्व व त्या तत्वावर तयार झालेलीं कायदेकौन्सिलें मिळून उपयोगी नाहींत. जनतेंत तेवढी जागृति उत्पन्न झाली पाहिजे. त्यांना आपले हक्क काय आहेत तें समजलें पाहिजे; व ते हक्क समंजसपणानें बजावण्याइतकें देश-कार्याचें ज्ञान व महत्व त्यांना समजलें पाहिजे. याप्रमाणें जनतेचा पाठिंबा मिळाला म्हणजे काँग्रेसमध्यें कामें करणाऱ्यांना जास्त हुरूप वाटेल.

सरकारनें आमच्या मागणीप्रमाणें सर्व दिलें तर ठीकच; तेवढें सगळें न मिळालें तर जेवढें ते देतील तेवढें घ्या व त्याचा उपयोग करा, आणि अधिकासाठीं यत्न चालू ठेवा व सर्व मिळाल्याशिवाय मग स्वस्थ बसूं नका.

सामाजिक बाबींकडेही लक्ष पुरवा. स्त्रीशिक्षणाचें महत्व लक्षांत आणा. स्त्रिया सुशिक्षित झाल्याशिवाय, त्यांच्या बुद्धीचा विकास झाल्याशिवाय, देशाची पुरी प्रगति झाली असें म्हणतां येणार नाहीं. स्त्रीशिक्षण नको म्हणणारे किंवा स्त्रियांस स्वयंपाक करण्यापलीकडे शिक्षण कशास पाहिजे असें म्हणणारे लोक—तेलंगांच्या मतें—स्वतः शिक्षणास अगर कोणत्याही हक्कास पात्र आहेत असें म्हणतां येणार नाहीं. तेलंगांनीं शेवटीं इतकेंच सांगितलें—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" What he would impress on them was that they should endeavour to learn all they could from the Europeans. He did not say that the wisdom and ideas of their ancestores should never be studied. But as the condition of things was entirely changed since the date of their existence, it was hardly sufficient to guide the man who lived in these present days of enlightenment. "

हें तेलंगांचें म्हणणें अगदीं समंजसपणाचें होतें. आम्ही आपल्या पूर्वजांच्या उदाहरणापासून जितकें शिकण्यासारखें असेल तितकें जरूर शिकलें पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर पूर्वजांचे विचार, त्यांच्या कल्पना, यांविषयीं ज्ञान करून घेणें हें आपलें कर्तव्य आहे. परंतु हजार वर्षांपूर्वीची परिस्थिति जशीची तशी आज प्राप्त होणें शक्य नाहीं. पूर्वजांच्या कल्पनांना नवीन परिस्थितीप्रमाणें वळण देणें हेंच शक्य आहे व इष्टही आहे. याच कारणाकरितां युरोपीयन लोकांपासून बऱ्याच नवीन इष्ट गोष्टी संधि मिळेल तशा शिकणें आमचें कर्तव्य आहे.

सदर्हू तेलंगांच्या भाषणावर कित्येकांनीं टीका केली. त्या वेळीं कांहीं लोक असे होते—तसे कांहीं थोडे अद्यापि मिळतील—कीं त्यांना राजकीय हक्क लवकर लवकर मिळावे असें वाटत असे व तेवढ्याचकरितां शिकस्तीची चळवळ करावी असें त्यांचें मत असे. त्या हक्कांच्या प्राप्तीकरितां आपल्याला कांहीं कर्तव्येंही करावयाचीं असतात किंवा अंगीं पात्रता यावी म्हणून कांहीं सामाजिक सुधारणा केल्या पाहिजेत या गोष्टींची जाणीव मात्र सदरील टीकाकारांना नसे. तेलंगांचें प्रथमपासूनच मत असें होतें कीं राजकीय सुधारणेकरितां व सामाजिक सुधारणेकरितां खटपट बरोबरच झाली पाहिजे. त्यामुळें तेंच तत्व ज्या व्याख्यानांतून गोंवलेलें होतें त्या व्याख्यानावर, वरील वर्गांतील टीकाकारांची कांहीं तरी टीका झाली नसती तरच आश्चर्य ? असो. तेलंगांच्या व्याख्यानावर मुंबईच्या " नेटिव ओपीनियन " पत्रांत (ता. २४-५-९०) टीका आली. आमच्या मतें त्या टीकेंत जीवच नव्हता. शिक्षण, व धर्म याविषयीं व्याख्यानांत केलेल्या विवेचनांत टीकाकारास कांहींच आक्षेपार्ह वाटलें नाहीं. फक्त त्याला स्त्रीशिक्षणाशिवाय राजकीय सुधारणा पूर्ण होणार नाहीं हें तेलंगांचें आतांचें (१८९०) मत हें त्यांनीं सन १८८६ सालांतील व्याख्यानांत प्रतिपादन केलेल्या तत्वाशीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विसंगत दिसलें; आणि १८८८च्या राष्ट्रीय सभेंत तेलंगांनीं राजकीय बाबतींत काढलेले उद्गार हे आतांच्या उद्गारांशीं जुळत नाहींत असें त्या टीकाकारानें म्हटलें. तेलंग आपल्यावर झालेल्या टीकेकडे प्रायः फारसें लक्ष देत नसत. पण याखेपेस त्यांनीं "नेटिव ओपिनियन" कर्त्याला (१–५–९०) मराठींत पत्र लिहून उत्तर दिलें. त्याचा तात्पर्यार्थ इतकाच कीं, त्यांनीं त्या पत्रकर्त्याला त्यांचीं (तेलंगांचीं) दोन्ही वेळचीं—१८८६ व १८८८ चीं—भाषणें आणखी एक वेळ वाचा असें सुचविलें. त्या भाषणांतील विचारांशीं १८९० मधल्या भाषणांत विसंगत असें कांहींच नव्हतें. राजकीय सुधारणेकडे आधीं लक्ष दिलें पाहिजे; पण सामाजिक सुधारणेकडेही दुर्लक्ष करितां कामा नये असेंच तेलंगांनीं १८८६ सालांतल्या भाषणांत म्हटलें होतें. (Political reform and Social reform should go hand in hand) आणि त्याचाच जवळ जवळ अनुवाद १८९० मधल्या भाषणांत त्यांनीं केला. यांत विसंगत तें काय झालें? तसेंच १८८५ सालांतल्या राष्ट्रीय सभेंतील भाषणांत कौन्सिलांच्या सुधारणांविषयीं तेलंगांनीं प्रतिपादन केलें होतें. त्याचाच अनुवाद १८९० सालांतल्या भाषणांत करून, आणखी असें जास्त सांगितलें कीं, "निवडणुकीचें तत्व सरकारनें दिलें तर बरेंच झालें, न दिल्यास इतर फायदे होतील ते गमाऊं नका; आणि तें तत्व नुकतें सरकारानें कबूल केलें तरी तेवढयानें आमचा ऊर्जितकाळ अगदीं नजीक आला असें समजूं नका. तुमच्या कौन्सिलांतील कामाला लोकमताची पुष्टि मिळावी म्हणून तें लोकमत तयार करण्याकरितां तुम्हांस झटत राहिलें पाहिजे." हें म्हणणें अगदीं सुसंगतपणाचें होतें. मग विसंगत तें काय? "तेलंगांनीं आपल्या उत्तरांत फक्त स्त्रीशिक्षणासंबंधाचें आपलें मत मात्र अधिक स्पष्ट शब्दांत सांगितलें. ते म्हणाले कीं, "माझा असा स्पष्ट अभिप्राय आहे कीं, स्त्रियांस शिक्षण दिलें असतां त्या आपले हक्क मागतील म्हणून त्यांस शिक्षणच देऊं नये असें म्हणणारे किंवा ज्यांच्या मतें स्त्रियांचें कर्तव्यक्षेत्र म्हणजे काय तें देवघर किंवा स्वयंपाकघर, अशांच्या हातांत राजकीय अधिकार दिला तर फायद्यापेक्षां नुकसानच अधिक होण्याचा संभव आहे." तेलंगांचे पूर्वीचे व नंतरचे हे उद्गार अगदीं सुसंगतच होते.

सन १८९० सालीं रा. यशवंतराव रानडे व दुसरे एक गृहस्थ यांनीं तेलंगांशीं पत्रव्यवहार करून त्यांचें खरें खुरें मत काढून घेण्याकरितां जो प्रयत्न केला त्यांत त्यांना यश आलें; कदाचित् तेलंग हे सरकारी नोकरीवर असल्यामुळें राजकीय बाबींवर मोकळेपणानें मत देतात किंवा नाहींत हें पहाण्याचाही रानड्यांचा व त्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुसऱ्या गृहस्थांचा हेतु असेल. तें कसेंही असलें तरी विचारलेल्या प्रश्नांवर तेलंगांनीं आपलं मत अगदीं मोकळेपणानें व निर्भीडपणानें दिलें व दोन्ही गृहस्थांबरोबर झालेला तो सर्व पत्रव्यवहार मग टाइम्स व बॉम्बे गॅझेटमध्यें प्रसिद्ध करण्यांत आला.

सदरहू दोन्ही गृहस्थांनीं आपल्या पत्रव्यवहारांत राजकीय व सामाजिक सुधारणेविषयीं तेलंगांना आपले विचार प्रदर्शित करून त्यांवर त्यांचें मत विचारलें होतें. विचारलेल्या प्रश्नांवर तेलंगांचें मत काय होतें त्याचा उल्लेख करण्यापूर्वी त्या वेळच्या सामान्य परिस्थितीविषयीं दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. खरा प्रकार असा आहे. हल्लीं राजकीय बाबतींत आमचे विचार बरेच पुढें गेले आहेत व त्याप्रमाणें आमची खटपट, आमच्या चळवळी चालल्या आहेत. प्रस्तुत आमचें ध्येय वसाहतींच्या बरोबरीचें स्वराज्य हें बहुतेक ठरलेलेंच आहे. म्हणजे हें स्वराज्य आम्हांस इंग्लिश लोकांपासून मिळवावयाचें आहे. अर्थात् आम्हांस ब्रिटिश साम्राज्यांतच राहावयाचें आहे. त्या साम्राज्याच्या बाहेर पडून अगदीं स्वतंत्र व्हावें असें म्हणणारा एक नवीन पक्ष हल्लीं अस्तित्वांत आला आहे. पण तें ध्येय सर्वसंमत होण्याला बऱ्याच अडचणी आहेत. तेव्हां तो पक्ष तूर्त विचारांत घेण्याचें कारण नाहीं. तूर्त ब्रिटिश साम्राज्यांतलें स्वराज्य हेंच आमचें ध्येय आहे, व त्याला सुरवात म्हणून—किंबहुना स्वराज्याचा पहिला हप्ता म्हणून—सन १९१९ चा सुधारणा कायदा आम्हांस मिळाला आहे, व त्याप्रमाणें लोकपक्षाचें ज्यांत बहुमत आहे अशीं कायदे कौन्सिलें, इतर प्रांत व दिल्ली येथें स्थापन झालींच आहेत. त्याच्याही पुढचा दुसरा हप्ता काय द्यावयाचा याबद्दलही हल्लीं चौकशी चालू आहे. तेव्हां तूर्त इतकाच विस्तार पुरे. हे हक्क आम्हांस पंचेचाळीस वर्षांच्या चळवळीनंतर मिळाले आहेत; व ह्या कामीं आम्हांस बऱ्याच इंग्लिश लोकांचा—त्यांतही लॉर्ड मॉर्ले व मिस्टर मॉंटेगु यांजसारख्या दोन फार उदारमनस्क व खंद्या गृहस्थांचा—फार उपयोग झाला आहे. यांपैकीं तेलंगांच्या वेळीं कोणत्याच गोष्टी घडल्या नव्हत्या. त्या वेळीं देशांत स्वराज्याची केवळ अस्पष्ट कल्पना असल्यामुळें स्वराज्य म्हणजे मनोराज्य असाच जवळ जवळ प्रकार होता! सन १८८५ मध्यें जेव्हां राष्ट्रीय सभा स्थापन झाली तेव्हांपासून पहिलीं पांच चार वर्षेंपर्यंत लेजिस्लेटिव कौन्सिलांच्या सुधारणेचाच प्रश्न आमच्या पुढाऱ्यांनीं मुख्यतः हातांत घेतला होता. त्या वेळीं कौन्सिलमध्यें लोकांनीं निवडलेला एकही मनुष्य नसे. फक्त सरकारनेंच नेमलेले कांहीं बिन-अधिकारी असे लोक सभासद असत. वार्षिक बजेट कौन्सिल पुढें येत नसे. कोणत्याही खात्याच्या कामाविषयीं अगर कारभाराविषयीं लोकांस कौन्सिल-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मध्यें प्रश्न विचारण्याचा हक्क नव्हता. म्हणजे त्यावेळीं सरकारी बड्या अधिकाऱ्यांच्या हातांत अनियंत्रित सत्ता असे. त्यांना पुसता किंवा विचारता, तशाच वरच्या दुसऱ्या बड्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांशिवाय, कोणीच नसे. लोकांच्या इच्छा किंवा भावना यांना त्या व्यवस्थेंत वावच नसे. तसेंच सरकारी मोठमोठ्या जागांवर सगळे युरोपीयन लोकच असत. अर्थात् या अवस्थेंत सुधारणा होऊन लोकमताचा त्या जबरदस्त नोकरशाहीच्या कोटांत कांहीं तरी शिरकाव व्हावा एतदर्थच त्या वेळीं पुढाऱ्यांची किंवा राष्ट्रीय सभेची खटपट असे; आणि तेलंगांनीं वरील कांहीं गृहस्थांच्या प्रश्नांस दिलेल्या उत्तरांचा त्याच दृष्टीनें विचार केला पाहिजे. सन १८८५ ते १८८८ मध्यें राष्ट्रीय सभेंतील कौन्सिल सुधारण्याबाबतच्या ठरावांवरील तेलंगांचे विचार, त्यांचीं भाषणें याबद्दलचें विवेचन मागील एका प्रकरणांत आलेलेंच आहे.

त्याच प्रमाणें सामाजिक सुधारणेसंबंधानें. हल्लीं सामाजिक बाबतींतसुद्धां आमचे विचार फार पुढें गेले आहेत. स्त्रीशिक्षणाचा—त्या वेळच्या मानानें—हल्लीं मनस्वी प्रसार झाला आहे व होत आहे. फार काय पण हल्लीं वर्षांतून पांच-पंचवीस तरी स्त्रिया मुंबई युनिव्हर्सिटींतून पदवीधर होऊन सहज बाहेर पडत आहेत, व त्या बहुतेक अविवाहित असतात. कित्येक थोड्या विधवाही असतात. म्हणजे इतर सुधारणेच्या बाबी सोडून दिल्या तरी, फक्त स्त्रीशिक्षणाच्या दृष्टीनेंच पन्नास वर्षांपूर्वींच्या मानानें महाराष्ट्रांत सामाजिक बाबतींत केवढी तरी क्रांति झाली आहे, याची कोणासही सहज कल्पना होईल. पण पन्नास वर्षांपूर्वीं—इतर सुधारणा असोत—आम्हांस स्त्रीशिक्षणच नको असं म्हणणारे चांगले चांगले पदवीधर विद्वान् असे असंख्य लोक होते! अद्यापि तसे कांहीं लोक आहेत. पण ते शिक्षणाकडे निःसंशय आज तरी क्षम्य दृष्टीनें पहात असतात; आणि मागील अनुभवावरून पाहतां, हळू हळू त्यांच्याही दृष्टींत फरक पडून ते पुढें खात्रीनें स्त्री-शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होतील. असो. पण स्त्रीशिक्षण किंवा सामाजिक सुधारणा नको म्हणणारे त्या वेळीं राजकीय बाबतींत मात्र फार उत्साहानें झटत असत! हें खऱ्या सुधारणेच्या दृष्टीनें जरा विसंगत होतें. किंबहुना सुधारणेच्या मार्गानें एक डोळा उघडा ठेवून व दुसरा मिटून जाण्यासारखें तें होतें. पण तसाच प्रकार कित्येकांच्या बाबतींत होता यांत शंका नाहीं. तेलंग यांना देशाची सुधारणा हवी होती. पण ती त्यांना एकांगी नको होती. ते सर्वांगीण सुधारणेचे पुरस्कर्ते होते. अर्थात् त्या दृष्टीनें त्यांनीं वरील पृच्छकांच्या प्रश्नांस उत्तरें दिलीं. इतका खुलासा येथें बस्स आहे. आतां तेलंगांनीं आपल्या पृच्छकांना दिलेल्या उत्तरांचा विचार करूं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एका पृच्छकानें तेलंगांना १८८९ च्या राष्ट्रीय सभेनें पास केलेल्या कौन्सिल सुधारणेच्या ठरावाविषयीं त्यांचें मत विचारलें. त्यांनीं सांगितलें कीं आपण आपले विचार सन १८८५ व १८८८ या सालांतल्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं आपल्या भाषणांत स्पष्ट रीतीनें पुढें ठेवलेच होते. तेच आपले विचार अद्याप (१८९०) जशाचे तसे आहेत. त्यामुळें १८८९ सालांतला राष्ट्रीय सभेचा ठराव—जशाचा तसा—आपणांस पसंत नाहीं असें त्यांनीं म्हटलें. आणि अखेर पार्लमेंटनें त्या ठरावाचा विचार न करतां लॉर्ड क्रॉस (सेक्रेटरी ऑफ स्टेट) यांच्या विलाप्रमाणें कांहीं संस्थांना—म्युनिसिपालिट्या, लोकलबोर्डें, युनिव्हर्सिटी वगैरेनांमात्र सन १८९२ च्या कायद्यांत निवडणुकीचा हक्क दिला. तेलंगांनीं आपलें मत पुढील शब्दांत दिलें:—

"All that we should ask for, all that, as I understand it, we have asked for is that the British Government, having the responsibility of administration, must retain all direct power in its own control, it should, in the interests of good progressive administration, receive advice in an organised and responsible constituted mode, not only from such of our countrymen as the Government thinks fitted to give such advice, but also from some who are designated for the purpose by their own fellow-subjects."

तेलंगांचें लक्ष हक्क मिळविण्यापेक्षां—चळवळीनें ते मिळूं शकतील—ते मिळाल्यावर पाळण्याकडे जास्त असे. हक्क राखण्याची पात्रता जर आम्ही आपल्या अंगीं आणली नाहीं तर ते हक्क व त्यासाठीं करावी लागलेली सर्व खटपट हीं फुकट जाण्याचा संभव. आमचें होतें काय कीं, आम्हांला हक्क मात्र हवे असतात, पण पुष्कळदां जबाबदारी किंवा कर्तव्यें नको असतात. या आमच्या लोकांच्या सामान्य प्रवृत्तीबद्दल तेलंगांनींच दुसऱ्या एका प्रसंगीं असे म्हटलें आहे,

"In politics you complain of Government, in social matters in the narrower sense, you complain of our so-called leaders, in educational matters you

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

complain of the University. And for the rest why, everything is as it should be; a great advance is made and is being made, and therefore, the community need do nothing. Consciously whatever we may do or fail to do, this is not an elevating ideal to place before ourselves."

हे तेलंगांचे उद्गार अगदीं सत्य आहेत. हक्क मिळाले किंवा सरकारानें निवडणुकीचें तत्व कबूल केलें म्हणजे आमचें काम झालें असें समजूं नये. खरें काम पुढेंच असतें. तेलंग म्हणतात कीं,

"Even if a system of election were now conceded to us by our rulers, we should still have a great duty to discharge on our part—in fact, the duty will be all the greater and more exacting for such a concession."

राजकीय हक्कांची अंमलबजावणी चांगल्या रीतीनें व्हावयाची असेल तर त्यासंबंधाचीं आपलीं कर्तव्यें आपण चांगल्या रीतीनें केलीं पाहिजेत. विशेषतः आमची सामाजिक स्थिति सुधारण्याकरितां जीं आवश्यक अशीं सामाजिक कर्तव्यें असतील ती आम्हीं बजावलीं पाहिजेत. तेलंग म्हणतात कीं,

"To discharge that duty most properly and efficiently, I hold that our social conditions must be changed in many respects."

सदर्हू पृच्छकांच्या आणखी एक दोन चुकीच्या समजुती झालेल्या होत्या. त्यासंबंधानेंही तेलंगांनीं त्या संधीचा फायदा घेऊन थोडासा खुलासा केला. पुष्कळांची अशी समजूत होती कीं सामाजिक सुधारणा म्हणजे युरोपीयन लोकांचें अनुकरण करणें होय. तेलंगांनीं आपल्या पृच्छकांस सांगितलें कीं, ती त्यांची चुकीची समजूत होती. तेलंगांचे असे शब्द आहेत,

"I entirely agree that the remedy, * * * for removing India's social ills does not lie in anglicising India. But to say or suppose, as so many at present do,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

that those who desire social reform want to anglicise the country socially, is at least as great and as injurious a mis-apprehension as to say that those who want political reforms want to anglicise the country politically."

दुसरी एक चुकीची समजूत कित्येकांची होती. तिजबद्दलही तेलंगांनीं थोडासा खुलासा केला. सुधारक लोक हे सामाजिक सुधारणा तावडतोब लोकांच्या समजुतीं-कडे वगैरे लक्ष न देतां करण्याचा प्रयत्न करीत असत, असा एक सुधारणाद्वेष्ट्यांचा नेहमींचा आरोप असे. त्यावर तेलंगांनीं असा सरळ प्रश्न त्यांना विचारला कीं, युरोपीयन लोकदेखील नेहमीं म्हणत असतात कीं, तुम्ही राजकीय सुधारणा—ज्याकरितां इतर देशांतील लोकांस शतकांचीं शतकें लढावें लागलें आहे त्या—तावडतोब घडवून आणवूं पाहात आहांत, हें तुम्हांस माहीत आहे काय ? त्यांना तुमचें उत्तर काय आहे ? तेलंग म्हणाले,

"I would wish those of us, who are perpetually reminding the adherents of social reform that it is not * * * 'to be carried out at a moment's notice.' to remember, on their part, that exactly the same remarks can be made with about equal justice, and have often been actually made in reference to the political reforms about which they are so very keen."

तेलंगांना आपल्या वेळच्या कांहीं लोकांच्या उद्गारांवरून, लेखांवरून व वर्तनां-वरून असें आढळून आलें कीं, राजकीय सुधारणांविषयीं वाटाघाट करतांना त्यांचीं जीं तत्वें पुढें करण्यांत येत असत, तीं सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींतल्या तत्वां-हून अगदीं भिन्न असत. म्हणजे राजकीय सुधारणेच्या बाबतींत जर ते या टोंकास असले तर सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत ते दुसऱ्या टोंकास असत. तेलंगांच्या मतें असा विरोध असणें हें देशाच्या खऱ्या प्रगतीस हानिकारक आहे. वस्तुतः आमच्यांत जी थोडी बहुत जागृति झाली आहे ती इंग्लिश वाङ्मयाच्या अभ्यासानें झाली आहे हें कोणासही कबूल केलें पाहिजे. पण त्या जागृतीचा उपयोग आम्ही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फक्त राजकीय सुधारणा करण्यांत करणार व सामाजिक सुधारणेच्या बावतींत करणार नाहीं असें म्हटल्यास तें देशाला हितकारक कसें म्हणतां येईल ? व मग त्या पाश्चात्य संस्कृतीचें मर्म आम्हांस पूर्णपणें समजलें नाहीं असें होणार नाहीं काय ? तेलंग स्पष्ट म्हणतात कीं,

"In my judgment, the anglo-phobia, if I may so call it, which is so conspicuous in our discussions, when viewed in connection with the eager adoption of the externals of English political life, which is visible side by side with it, is a true index of the imperfections in the assimilation and appreciation of Western culture, which is now-a-days the subject of so much comment in our Hindu newspapers from opposite points of view."

तेलंगांना युरोपियन लोकांचें तंतोतंत अनुकरण करावयाचें होतें किंवा प्रत्येक बावतींत इंग्लिश लोकांचेंच उदाहरण पुढें ठेवून वागावयाचें होतें असें कोणीही म्हणणार नाहीं. परंतु सामाजिक बावतींत—उदाहरणार्थ, स्त्रीशिक्षणाच्या बावतींत कांहीं लोक जे उघड उघड विरोध करीत होते, त्यांचें करणें मात्र त्यांना पसंत नसे. याबद्दल त्यांनीं एका पृच्छकास लिहिलेल्या पत्रांत आपलें मत स्पष्ट रीतीनें कळविलें. ते म्हणालेः—

"Several years ago I delivered in Bombay a public lecture on the question whether social reform should precede political reform in India. I answered the question in the negative adding that both were necessary and both must be zealously pursued; in view of the available resources and opportunities my answer to that question is still the same. But in view of the extraordinary change which has come over some parts of our community and of the aggressive attitude visible in some quarters against social reform, it is

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

now become necessary not to discourage interest in politics, but to emphasize more and more strongly, more and more frequently, our heavy duties in the social sphere."

राजकीय सुधारणेकरितां चळवळ चालविलीच पाहिजे. त्यांत कमी पडूं देतां येतच नाहीं; पण त्याबरोबरच सामाजिक सुधारणेकडेही लक्ष पुरविणें जरूर आहे. तिकडे दुर्लक्ष करून चालावयाचें नाहीं. या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून पहिलीच तेवढी हातीं घेणें म्हणजे एक डोळा उघडा ठेवून व दुसरा मिटून सुधारणेच्या मार्गानें जाण्यासारखें आहे व तें देशाच्या हिताच्या दृष्टीनें इष्ट नाहीं. दोन्ही प्रकारच्या सुधारणा घडवून आणणें हें आपलें कर्तव्य आहे. तें आपल्यांपैकीं प्रत्येकानें यथाशक्ति केलें पाहिजे; तरच तरणोपाय आहे.

याप्रमाणें सन १८९० सालीं तेलंगांनीं केलेल्या सार्वजनिक कामासंबंधाचा उल्लेख झाला. सन १८९१ सालीं त्यांनीं केलेल्या कामाचा उल्लेख मागें निरनिराळ्या प्रकरणांतून आलाच आहे. संमतिवयाचा वाद; एल्फिन्स्टन हायस्कूलमधील संमेलन व एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील मि. ॲक्वर्थ साहेबाच्या व्याख्यानाच्या वेळचें तेलंगांचें भाषण, हींच तीं कामें होत. त्याचप्रमाणें सन १८९२ सालीं तेलंगांनीं लिहिलेल्या "Gleanings from Maratha Chronicles" या निबंधासंबंधानें मागील एका स्वतंत्र प्रकरणांत विवेचन आलेंच आहे. त्याचप्रमाणें (१८९०, ९१, ९२ मध्यें) त्यांनीं हेमंतव्याख्यानमालेंत केलेल्या कामासंबंधानें मागील कांहीं प्रकरणांत उल्लेख आला आहे. पुढच्या वर्षी म्हणजे सन १८९३ मध्यें तेलंग स्वर्गस्थ झाले. असो.

आणखी एक प्रश्न केव्हां केव्हां पुढें येत असतो. त्यासंबंधानें येथें दोन शब्द लिहिणें इष्ट दिसतें. तो प्रश्न असा. तेलंग आज हयात असते तर ते कोणत्या पार्टीत—पक्षांत—सामील झाले असते. त्यांच्या वेळीं हल्लींच्या इतक्या पार्ट्या नव्हत्या ही गोष्ट खरी; त्या वेळीं राजकीय बाबतींत फक्त सरकारी अधिकाऱ्यांचा—किंवा अधिकारी, विनअधिकारी युरोपियन लोकांचा—पक्ष व लोकांचा पक्ष इतकेच दोन पक्ष होते. यांपैकीं लोकांच्या पक्षांतले तेलंग एक प्रमुख पुढारी होते. सामाजिक बाबतींत नवा (सुधारणा पाहिजे म्हणणारा) व जुना (त्याच्या विरुद्ध) असे दोन पक्ष होते. त्यांपैकीं तेलंग हे नव्या पक्षांतले होते. इतकेंच नव्हे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर सामाजिक सुधारणेची जी मुख्य बाब—स्त्रीशिक्षण—तिचे तर ते मुख्य पुरस्कर्ते होते. हल्लीं सामाजिक व राजकीय या दोन्ही बाबी आवश्यक सार्वजनिक कामांत मोडतात. अर्थात् हल्लींच्या राष्ट्रीय सभेंत तसेंच लिबरल फिडरेशनमध्यें देखील सामाजिक प्रश्नांचा अंतर्भाव झालेला असतो. अशा स्थितींत तेलंग हे कोणत्या पक्षांत सामील झाले असते याची कल्पना करणें कठीण नाहीं. तेलंगांच्या वेळचे कांहीं त्यांचे सहकारी मित्र किंवा त्यांचेबरोबर सार्वजनिक कामें करणारे सर फेरोजशहा मेथा, शेट दादाभाई नवरोजी, सर दिनशा वाच्छा, वगैरे मंडळी परवां परवांपर्यंत सार्वजनिक कामांत भाग घेत होती. वाच्छा शेटजी अद्यापि तसा भाग घेत असतात. अर्थात् यांचा जो पक्ष त्यांतच, तेलंग हयात असते तर, निःसंशय सामील झाले असते, हें उघड आहे.

प्रकरण बेचाळिसावें.

धर्मसंबंधीं मतें.

काशीनाथपंत तेलंगांनीं त्यांना परमेश्वरानें दिलेल्या अल्प आयुष्यांत निरनिराळ्या क्षेत्रांतून कशी भरीव व महत्वाची कामगिरी केली याचें मागील कांहीं प्रकरणांत विवेचन केलें आहे. आतां त्यांचीं धर्माच्या बाबतींत काय मतें होतीं याविषयीं थोडेंसें लिहावयाचें आहे. तेलंग हे अनीश्वरवादी अगर नास्तिक होते अशी कित्येकांची समजूत झालेली दिसते. पण आमच्या मतें ती उपपत्ति बरोबर बसत नाहीं. या संबंधानें कै. सर नारायण चंदावरकर यांनीं एक दोन ठिकाणीं उल्लेख केलेला आहे. त्याचप्रमाणें खुद्द तेलंगांचें अथपासून इतिपर्यंतचें वर्तन व त्यांनीं वेळोवेळीं, निरनिराळ्या विषयांसंबंधानें काढलेले उद्गार, यांवरून तेलंगांच्या धर्मविषयक मतांविषयीं बरोबर कल्पना करतां येण्यासारखी आहे. एका शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे इंदुप्रकाशकर्त्यांनीं एकदां (ता. ४-९-९३) म्हटल्याप्रमाणें तेलंग हे धर्मभोळेही नव्हते व नास्तिकही नव्हते. ते अगदीं जुन्या मताच्या कुटुंबांत वाढलेले असल्यामुळें त्यांचें प्रथम प्रथम त्या परिस्थितीला अनुरूप असेंच वर्तन होतें. एकदां मागें सांगितल्याप्रमाणें, तेलंग हे हायस्कुलांत विद्यार्थी होते तेव्हां नित्यनेमानें शेजारींच असलेल्या मारुतीचें दर्शन घेऊन मग शाळेंत जात असत. त्याचप्रमाणें ते बी. ए. च्या परीक्षेला बसण्यापूर्वीं ती पास झाल्यास मी अमुक दिवस उपवास

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करीन असा त्यांनीं नवस केला होता. पण पुढें हें सारें बदललें. त्यांनीं आपल्या दृष्टीपुढें त्यांना चांगलें समजूं लागल्यापासून कशीं उच्च ध्येयें ठेविलीं होतीं व त्याप्रमाणें तीं गांठण्याकरितां त्यांनीं विशेष परिश्रम घेऊन कशी तयारी केली होती हें मागील एका प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. ती त्यांची तयारी चालली असतांनाच त्यांनीं अनेक ग्रंथ लक्षपूर्वक वाचले होते. त्यांतच त्यांनीं शांकरभाष्य वाचलें होतें. तें वाचल्यापासूनच त्यांचा धर्मभोळेपणा थोडथोडा कमी होऊन ते विवेकप्रधान बनूं लागले. पुढें त्यांनीं मिल्ल, हर्बर्ट स्पेन्सर, हक्सले, टिंडल यांचे ग्रंथ वाचले. त्या वेळीं त्यांच्या मनाची अनेक प्रकारच्या संशयांनीं चलविचल झाली. पण पुढें त्यांनीं इंग्लिश कवि वर्डस्वर्थ व टेनिसन यांची कविता वाचली व त्याविषयीं ते विचार करूं लागले. त्यांतच पुन्हां त्यांना कै. मामा परमानंद व डॉ. भांडारकर यांच्या सहवासाचा लाभ झाला. हे दोन गृहस्थ फार धार्मिक वृत्तीचे होते; व त्यांच्याशीं "थीइस्टिक असोसिएशन"च्या सभांमधून धर्मसंबंधीं वादविवाद करण्याचे तेलंगांना अनेक प्रसंग आले होते. या सर्व गोष्टींमुळें तेलंगांच्या विचारांना थोडेंसें धार्मिक वळण लागलें व धर्मासंबंधानें ते फार आदरयुक्त अंतःकरणानें विचार करूं लागले. जे तेलंग प्रथम कांहीं दिवस शंकराचार्यांच्या अद्वैतमताप्रमाणें वागत होते, त्यांनींच पुढें एक वेळ डॉ. भांडारकरांची प्रेमळ उपासना श्रवण करतांच आपला Personal God वर (सगुण ईश्वरावर) विश्वास वसूं लागला असें कबूल केल्याचें डॉ. देवदत्तराव भांडारकरांनीं परवां एका लेखांत जाहीर केलें आहे. म्हणजे जे तेलंग प्रथम अगदीं धर्मभोळे होते, ते अखेर—त्यांच्या बुद्धीचा विकास होत होत—अगदीं समदृष्टि झाले व सर्व धर्मांत कांहीं ना कांहीं तरी सत्य आहे अशी त्यांची भावना झाली व त्याप्रमाणें ते बोलतांना आपले विचार व्यक्त करूं लागले. हीच मनोवृत्ति डॉ. भांडारकर व न्या. रानडे यांची होती व तीच श्रीरामकृष्ण परमहंस व स्वामी विवेकानंद यांचीही होती. याबद्दल त्यांच्या लेखांत किंवा उद्गारांत सहज दाखले मिळूं शकतील.

डॉ. भांडारकर व मामा परमानंद यांचा सहवास तेलंगांच्या विचारांना धार्मिक वळण लावण्याला बऱ्याच अंशीं कारणीभूत झाला असें वर सांगितलें. याबद्दल सर नारायण चंदावरकर म्हणतातः—

"A life of Telang would be barren of a good deal that is instructive and good, unless the names of Nulkar, Parama-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

nand and Bhandarkar figured in it largely." "The company and friendship of the two good and righteous men—Mr. Parmanand and Dr. Bhandarkar—profited him in that it confirmed in him that reverential spirit created in his mind by thoughtful reading."

त्याचप्रमाणें तेलंगांच्या ठिकाणीं दुसरा एक विशेष होता. तो हा कीं, ते आपलींच—हिंदूंचीं—तेवढीं धर्मपुस्तकें वाचून राहात नसत. अन्य धर्मांचीं पुस्तकेंही ते वाचीत असत व त्यांत कांहीं चांगलें आढळल्यास त्याचाही ते स्वीकार करीत असत. त्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं धर्माच्या बाबतींत एककल्लीपणा किंवा दुराग्रह बिलकूल नसे. त्यांची दृष्टी नेहमीं उदार असे. बायबलसंबंधानें बोलतांना त्यांचे मुखांतून एकदां असे उद्गार निघालेः—

"I remember the time when the older generation of our students read the Bible more carefully than is now the case. Take our friend, Ranade, for instance. He has the Bible at his finger's ends as it were. Now-a-days we are too much for our books. We think we have nothing to learn from the West. I should be the last to under-value the study of our own religious literature. In fact, it is our duty to study it but I should always like to see that study combined with a study of other religions, for it is only in that way that we may hope to correct what is bad, while retaining what is good in that religion." "Europeans are trying to acquaint themselves with our religious literature. I think we should follow their example and try to acquaint ourselves with theirs."

आमच्या धर्मपुस्तकांचें आम्ही अध्ययन तर केलेंच पाहिजे. तें आमचें कर्तव्य आहे. पण त्याबरोबर दुसऱ्या धर्मांचीही आम्ही माहिती करून घेण्यास झटलें पाहिजे. तरच आमच्या बुद्धीचा विकास होईल, आमची दृष्टि फांकेल व एकंदरींत आमचा फायदा होईल. आमचेंच घेऊन बसणें अगर दुसऱ्यापासून आम्हांस काय शिकावयाचें आहे असें म्हणणें कोतेपणाचें होईल.

अशी तेलंगांची विचारसरणी असल्यामुळें त्यांना वर्डस्वर्थ व टेनिसन यांच्या कवितेविषयीं बोलतांना फार आनंद वाटे. बायबलांतील "Book of Job"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(जॉबचें प्रकरण) याविषयीं संभाषण करतांना व त्यापासून होणाऱ्या बोधाविषयीं विवेचन करतांना तर त्यांना फारच समाधान होत असे. जॉबची गोष्ट म्हणजे जवळ जवळ आमच्या भागवत पुराणांतील ध्रुव व प्रल्हाद यांच्या गोष्टी सारखीच आहे. त्या जॉबवर अनेक संकटें आलीं तरी त्याची परमेश्वरावरची श्रद्धा ढळली नाहीं; या गोष्टीपासून मनुष्यानें कितीतरी बोध घेण्यासारखा आहे. एकदां वर्ड-स्वर्थच्या कवितेसंबंधानें बोलतांना तेलंगांच्या तोंडून असे उद्गार निघालेः—

"You feel, in spite of all your doubt and uncertainties, that there is something in you which is not human, and that something calls for faith."

याचप्रमाणें तेलंगांनीं दुसऱ्या एका प्रसंगीं भाषण करितांना कार्डिनल न्यूमन याच्या कवितेसंबंधानें "I regard him as the best religious poet" असें म्हटलें आहे. तसेंच टॉमस केंम्पीस याच्या "Imitation of Christ" या पुस्तकासंबंधानें देखील तेलंगांना अत्यंत आदर वाटून, त्यांनीं त्या पुस्तकाचें मराठींत भाषांतर करण्याचेंही मनांत आणलें होतें. पण तो योग घडून आला नाहीं !

विस्तृत वाचन झालेलें असलें आणि धर्माविषयीं बराच विचार केलेला असला म्हणजे मनुष्याची प्रायः उदार दृष्टि होते व तो कोणत्याही धर्माविषयीं आदरानेंच बोलतो. तोच प्रकार तेलंगांचा. सर्व धर्मांत सत्य आहे हें महत्वाचें तत्व सामान्य वाचकांस समजावें म्हणूनच त्यांनीं "शहाणा नेथन" हें पुस्तक लिहिलें होतें. त्यांतलें मुख्य प्रमेय हें गीतेंतील—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥

या श्लोकांत गोंविलेल्या तत्वाला अनुसरूनच होतें. श्रीशंकराचार्य यांना देखील मूर्तिपूजा—मनुष्याच्या विवक्षित स्थितीमध्यें—मान्य नव्हती. पण त्याचीं कारणें मात्र मुसलमानी धर्म अगर यहुदी धर्म यांत सांगितलेल्या कारणांसारखीं नाहींत. या धर्मांतील माणसांना देवाच्या मूर्ति दृष्टीसमोर नको असतात्त. शंकराचार्यांचा त्यावर एवढा कटाक्ष नव्हता. तेलंगच एका लेखांत म्हणतात कीं,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" Shankaracharya did not object to idolatry on the same grounds as Jewish or Mahomedan religions."

आचार्यांचें

प्रतिपादिषु विष्ण्वादि बुध्य ध्यासः ।

असें वचन आहे. त्याचा अर्थ असा कीं, विष्णूची एकादी प्रतिमा घेतली तर त्यांत " विष्णु " ही देवता बसून असते अशी भक्ताची समजूत होते असें नव्हे, तर तें एक प्रतीक किंवा विष्णूची खूण समजावयाची असते; आणि ती भक्ताचें एकाग्रचित्त होईपर्यंत जरूर असते. त्या मूर्तीमध्यें ब्रह्मांडनायक ईश्वर येऊन बसलेला असतो अशी सुबुद्ध हिंदु मनुष्याची प्रायः भावना कधींही नसते. अज्ञ मनुष्याची कदाचित् ती तशी असेल.

तात्पर्य, शेवटीं शेवटीं तेलंगांची ईश्वरावरची श्रद्धा दृढ होत चालली होती. ते नित्य सकाळीं जेवावयाचे पूर्वी भगवद्गीता वाचीत असत व इतर धर्मांविषयीं अगर पंथांविषयीं आदरानें बोलत व वागतही असत. आपल्या मातापितरांशीं अत्यंत प्रेमानें व आदरानें वागणें व त्यांच्या इच्छेविरुद्ध होतां होईल तों न जाणें, हें एक तेलंगांच्या सर्व आयुष्यांतील मुख्य तत्व होतें. "मातृदेवो भव," " पितृदेवो भव " ही आपल्या प्राचीन ऋषींची व साधुसंतांची शिकवण आहे. तेलंग त्याप्रमाणें अक्षरशः वागत असत. इतकेंच नव्हे तर त्या त्यांच्या वागणुकीमुळें कोणी कदाचित् कांहीं म्हटलें तरी तें सहन करण्याची त्यांची तयारी असे. चौपाटीवरील नवीन बंगला जेव्हां त्यांनीं विकत घेतला व सर्व मंडळी आपल्या कांदेवाडींतील जुन्या घरांतून नव्या घरांत राहावयास जाण्यासाठीं निघाली, तेव्हां काशीनाथपंत तेलंग यांनीं पीतांबर नेसून शाल पांघरून, डोक्यास शेला गुंडाळून आपल्या घरांतले देव हातांत घेऊन ते कांदेवाडींतून चौपाटीपर्यंत सुमारें मैल भर उघड्या पायांनीं चालत गेले व तेथें जाऊन त्यांनीं ते नव्या देवघरांत प्रस्थापिले ! त्यांचे मातापितर संतुष्ट झाले. ही पन्नासपेक्षांही अधिक वर्षांची गोष्ट. त्या वेळच्या परिस्थितीप्रमाणें पुष्कळांस काशीनाथपंतांच्या या वागणुकीविषयीं कौतुक वाटलें.

तरी तेलंग मागें सांगितल्याप्रमाणें " थीइस्टिक असोशिएशनच्या " सभांतील धर्मसंबंधीं वादविवादाकरितां जातच असत. प्रार्थनासमाजांतील उपासनेलाही ते हजर असत. इतकेंच नव्हे, तर थिऑसॉफिकल सोसायटीशीं देखील त्यांचा हितचिंतक या नात्यानें संबंध असे. त्यांनीं सन १८७० सालीं जें " शंकराचार्यांचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चरित्र " लिहिलें, तें प्रथम " Theosophist " या मासिकांत प्रसिद्ध करण्याकरितां त्याच्या चालकांच्या—कर्नल ऑल्काट यांच्या—विनंतीवरून लिहावयास घेतलें होतें. पण तसा योग घडून आला नाहीं. पुढें त्यांनीं तेंच चरित्र लिहून स्टु. लि. सोसायटीपुढें वाचलें. हा सर्व खुलासा त्यांनीं त्या चरित्राच्या आरंभीं केला आहे. पुढें सन १८८४ सालच्या डिसेंबर मध्यें मद्रासनजिक अड्यार येथें जी " Convention of the Theosophical Society " नांवाची परिषद भरली होती तींत एक हितचिंतक म्हणून तेलंग हजर होते. त्या प्रसंगीं हजर असलेल्या मंडळीचीं कलकत्त्याचे बाबू नरेंद्रनाथ सेन यांनीं आपल्या " Indian Mirror " मध्यें नांवें प्रसिद्ध केलीं असून त्यांजविषयीं त्यांनीं असें म्हटलें आहे,

" The delegates who attended the Convention were most of them men, who socially and intellectually, are the leaders of the Society in which they move in different parts of the country."

मुंबईहून हजर असलेल्या मंडळींत रा. सा. मंडलीक, नामदार तेलंग व शेट दादाभाई नवरोजी हे तिघे गृहस्थ होते.

तेलंग हे मुसलमानी धर्मासंबंधानें देखील आदरानें बोलत असत. एकदां ते मुंबईंतील हिंदुमुसलमानांच्या दंग्याविषयीं बोलतांना त्या धर्मासंबंधानें असें म्हणालेः—

" It is wonderful how the religion of Mahomed has come to be associated with bloodshed and massacre. I do not suppose Mahomed could have originally intended it to be so associated. The unfortunate thing was that his religion fell upon a soil congenial to cruelty. It would have perhaps been a greater power for good if it had fallen upon a more congenial soil than that of Arabia."

कोणीही विचारी मनुष्य झाला तरी त्याचें वाचन चांगलें विस्तृत झालेलें असलें व त्याची विचारशीलता वाढलेली असली म्हणजे त्याचें मन उदार होतें, दृष्टि समत्व पावते, व त्याला सर्व धर्मांविषयीं किंवा धर्मपंथांविषयीं आदर वाटूं लागतो. न्या. रानडे हे वारकरी पंथाविषयीं किंवा पंढरीच्या यात्रेविषयीं व त्यांतील लोकांचे ठिकाणीं दिसून येणाऱ्या भक्तिभावाविषयीं नेहमीं आदरानें बोलत असत. डॉ. भांडारकर यांच्या धर्मनिरूपणांत भागवतांतील प्रल्हादाचे उद्गार,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽपसर्पतु ॥ "

हे नेहमीं येत असून ते वरचेवर बाहेर गांवीं गेल्या वेळीं एकाद्या देवळांत खुशाल उतरत असत. न्या. रानड्यांनीं अशा देवळांमधून तर व्याख्यानें दिलीं आहेत. सर नारायण चंदावरकर हे एकदां आर्यसमाजाचे संन्यासी स्वामी नित्यानंद यांच्या व्याख्यानप्रसंगीं अध्यक्षस्थानीं विराजमान झाले होते. सन १९०२ सालीं स्वामी विवेकानंद यांच्या स्मारकाकरितां मुंबईस भरविण्यांत आलेल्या सभेच्या वेळीं चंदावरकरांनीं सहानुभूतीचा संदेश पाठविला होता. तात्पर्य, भांडारकर, रानडे व चंदावरकर हे प्रार्थनासमाजाचे प्रमुख पुढारी होते व त्यामुळें त्यांच्या वृत्तींत किंवा उदार दृष्टींत केव्हांही कमी पडलें नाहीं हें वरील गोष्टींवरून स्पष्ट होतें. तीच वृत्ति तेलंगांची होती. ते प्रथम प्रथम थोडेसे धर्मभोळे होते. पुढें त्यांनीं घर बदलतांना वडील माणसांच्या संतोषाकरितां घरचे देव हातांत घेऊन नव्या घरीं नेले. तरी सतत वाचनानें व विचारानें त्यांची वृत्ति उदार झाली होती, व पुढें तर सर्व धर्मांत सत्य भरलें आहे अशी त्यांची भावना झाली. आपल्या धर्मपुस्तकांचा अभ्यास करणें हें आपलें पहिलें कर्तव्य आहे असें ते म्हणत असत. तरी दुसऱ्या धर्मांविषयींही माहिती करून घेण्यास ते तयार असत. त्यामुळें त्यांची सर्व धर्मांविषयीं व पंथांविषयीं पूज्यबुद्धि असे. पण कोणत्याही विशिष्ट पंथाचे ते सभासद झाले नव्हते. याला मुख्य कारण त्यांच्या घरची परिस्थिति असावी. ते प्रार्थना समाजांत उपासनेला हजर रहात असत. ते उत्सवप्रसंगीं कीर्तनास जात असत. समाजाची ते वर्गणी देत असत, व हरएक प्रकारें समाजकार्यास ते हातभार लावीत असत. तात्पर्य, इंदुप्रकाशकर्त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें ते धर्मभोळेही नव्हते व नास्तिकही नव्हते. धर्मांविषयीं ते वेळोवेळ विचार करीत असत व धर्मश्रद्धेला पोषक असे ग्रंथ ते वाचीत असत. चंदावरकरांच्या भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे—

" He did not care for the dogmas of any religion, nor did he talk as effusively on the subject of religion as he did on other topics, but when latterly he spoke of it, he spoke with reverence. And that word *reverence*, be it said, formed the very guiding principle of his life."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेलंग हे धर्माच्या एकाद्या विशिष्ट पंथाला महत्व देत नसत व ते इतर विष-यांप्रमाणें धर्माविषयीं मोकळेपणानें भरभर बोलतही नसत. पण पुढें पुढें ते धर्माविषयीं फार आदरानें बोलत असत. आदरानें वागणें हें तर त्यांच्या सबंध आयुष्यांतील मुख्य तत्व होतें.

आणखी एक धार्मिक वृत्तीचें लक्षण तेलंगाचे ठिकाणीं असे. त्यांना सृष्टीचे चमत्कार, सृष्टीचे देखावे किंवा सृष्टींतल्या घडामोडी यांचें निरीक्षण करणें, त्याच्या कर्त्याविषयीं—ईश्वराविषयीं—त्याच्या अगाध लीलेविषयीं विचार करणें व त्यांतच रंगून जाणें या गोष्टी तेलंगांना आवडत असत. याबद्दलचा चंदावरकरांच्या आठ-वणींत तर उल्लेख आहेच, पण तसा सर रेमंड वेस्ट यांच्याही एका लेखांत उल्लेख आहे. त्यांतून फक्त एक दोनच वाक्यें येथें देतोंः—

" He sought communion with nature and with a mind full of the suggestions of the great poet Wordsworth—he found a response and a stimulus to all his higher thinking in the revelation of the Creator's power and goodness in earth made beautiful for our delight. The companions of his walks were struck with the influence of scenery on his phase of meditation and his love of conversation."

प्रकरण त्रेचाळिसावें.

तेलंग–रानडे संप्रदाय.

तेलंग यांनीं आपला अर्धा जन्म सार्वजनिक कामांत घालविला. पण त्यांत त्यांचें स्थान कोणतें होतें हें न्या. रानड्यांसारख्या अधिकारी गृहस्थांनीं ठरविलें आहे. तेलंगांच्या संबंधानें अनेक गृहस्थांनीं अनेक प्रसंगीं लेख लिहिले आहेत व भाषणेंही केलीं आहेत. पण त्यांतूनही रानड्यांनीं " तेलंग संप्रदाय " (Telang School of Thought) यासंबंधानें दिलेल्या व्याख्यानाचें महत्व विशेष आहे. रानडे हे तेलंगांना ते कॉलेजांत विद्यार्थी होते तेव्हांपासून ओळखीत होते. म्हणजे त्यांच्यामध्यें गुरु शिष्याचें नातें होतें. यामुळें व तेलंगांची कारकीर्द आरंभापासून त्यांना पूर्ण माहीत असल्यामुळें रानड्यांना त्या विषयावर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बोलण्याचा एक प्रकारें अधिकार प्राप्त झाला होता, व त्या दृष्टीनें त्यांचें सदरील भाषण महत्वाचें होतें. तेलंगांसंबंधानें बोलण्याचा केव्हांही प्रसंग आला तरी त्यांच्या कारकीर्दीविषयीं, " His short but brilliant career " अशा गौरवयुक्त व साभिमान भाषेंत बोलल्याशिवाय रानडे सहसा कधीं रहात नसत.

तेलंग हे सन १८९३ मध्यें स्वर्गवासी झाले. पुढें पांच वर्षें तशींच गेलीं. नंतर सन १८९८ सालीं " हिंदु यूनियन क्लबचे तर्फे " त्यांची पुण्यतिथि पाळण्याविषयींची कल्पना निघून पहिल्याच पुण्यतिथीच्या दिवशीं न्या. रानडे यांचें भाषण झालें. तें भाषण म्हणजे त्यापूर्वीच्या सुमारें पन्नास वर्षांतील प्रगमनशील मंडळीच्या चळवळींचा त्रोटक इतिहासच होय. इकडे इंग्रज लोकांची सत्ता सुरू झाल्यापासून ज्या मंडळींनीं लोकजागृति करून देशाची हरएक दृष्टीनें उन्नति घडवून आणण्याकरितां चळवळ सुरू केली, त्यांना " उदार मत संप्रदाय " (Liberal School of Thought) म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्यांत अनेक गृहस्थांचा समावेश होत असे. मुंबई इलाख्यापुरतें पाहिलें तर त्यांत बाळशास्त्री जांभेकर, दादाभाई नवरोजी, डॉ. भांडारकर, न्या. रानडे, सर फे. मेथा, न्या. तेलंग हे तर येत असतच. आणखीही कांहीं गृहस्थांचीं नांवें सांगतां येतील. दुसरीं कांहीं रानड्यांनीं आपल्या वरील भाषणांत सांगितलीं आहेत. पण त्याचा विस्तार इकडे करीत नाहीं. असो. वरील सर्व मंडळीमध्यें एक प्रकारचें तात्विक दृष्टीनें कुटुंबसाम्य (family likeness) असे व तदनुसार त्यांच्या चळवळी चालत असत. त्याबद्दलचें रानड्यांनीं वरील भाषणांत अति सुंदर रीतीनें विवेचन करून सदहू संप्रदायास " तेलंग संप्रदाय " ही संज्ञा दिली. भाषणाचा प्रसंग तेलंगांची पुण्यतिथि असल्यामुळें रानड्यांनीं उदार मनानें त्या संप्रदायास तेलंगांचें नांव दिलें तें योग्यच झालें. पण खुद्द रानडेही त्याच संप्रदायांतील एक प्रमुख असल्यामुळें व ही नामकरणाची कल्पना स्वतः त्यांचीच असल्यामुळें त्या संप्रदायास आमच्या मतें "रानडे संप्रदाय" असें म्हणण्यासही हरकत नाहीं. असो.

रानडे यांचें भाषण अत्यंत उत्साहकारी झालेलें असून तें आशावादानें पूर्ण भरलेलें होतें. त्यांत त्यांनीं तेलंगांचें जें गुणवर्णन केलें तें बरोबरच होतें. पण " परगुणकथनैः स्वान् गुणान् ख्यापयंतः " या भर्तृहरीच्या वचनांत गोविलेलें तत्वच इकडे लागू असल्यामुळें, या भाषणांत खुद्द रानड्यांचेच कांहीं गुण सहज

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृग्गोचर होतात. कारण, उदारमत संप्रदायाविषयीं बोलतांना रानड्यांनीं आपल्या भाषणांत जे सहजगत्या आपला आशावाद, आपला देशाभिमान, आपली लोकहिताविषयींची कळकळ इत्यादि गुण व्यक्त केले आहेत त्यांवरून खुद्द रानड्यांच्याच विचारांचें व कृतींचें स्पष्ट चित्र वाचकवृंदापुढें उभें राहातें, व रानड्यांनीं त्यांत केलेलें तत्वविवेचन अत्यंत बोधपर वाटतें. त्या तत्वाबरहुकूम—कालवशात् त्या तत्वांचा विकास झाला तरी—आम्ही वागत राहिल्यास निराशेस केव्हांही जागा रहाणार नाहीं व देशाचें पाऊल एकसारखें पुढें पुढेंच पडल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

रानड्यांनीं तेलंगांना सदरील पंथाचे पुढारी म्हटलेलें असून त्यांच्या अनेक गुणांचें आपल्या भाषणांत वर्णन केलें आहे. तेलंगांकडे तें पुढारीपण कसें येत होतें, हें रानड्यांनीं पुढीलप्रमाणें दाखविलें आहेः—

"Our friend, Mr. Telang, was not a man whose reputation was confined to this City or this Presidency. He was India's representative, the type, I may say, of New India."

तेलंग हे आधुनिक हिंदुस्थानचे एक नमुनेदार प्रतिनिधि होते. त्यांचे इतर कांहीं गुण असे होतेः—

"His simplicity of life was exemplary, his sympathies were always foremost in the support of every thing that was good and true. Noble in mind himself, contact and converse with him made every one, even a stranger who visited him for the first time, discover in the man the nobility of character which only those that have this magnetic power developed in them by the gift of nature can realise."

साधी राहणी व कोणत्याही सत्कार्याविषयीं उपजतच सहानुभूति हे गुण तर तेलंगांमध्यें होतेच, पण त्यांचे ठिकाणीं उदारमनस्कताही इतकी उत्कट असे कीं, त्यांच्याशीं ज्यांचा ज्यांचा संबंध येई, त्यांना त्यांना ती सहज पटत असे. तेलंगांच्या भावी उत्कर्षाविषयीं, ते कॉलेजांत शिकत असतांनाच, आपण कसें भाकित केलें होतें हें सांगून रानड्यांनीं मग त्यांचे गुण थोडक्यांत सांगितले. ते असेः—

"I noticed in the young man who then attended the college, there was a power and force concealed which would

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

carry him up to the very highest stages of our social and political life. There were lines in that countenance which marked him out as an intellectual giant, before whom all our modest performances would look as if we were only trying to follow him, but could never get up to him. Those who heard him speak × × × will remember his silver voice, his persuasive and earnest eloquence; it was all one sweet flow of reason. × × × As a scholar, as a politician, as a judge, as a member of our political and official bodies, his services are on record."

तेलंगांचें बुद्धीसामर्थ्य अचाट (intellectual giant) होतें असें रानड्यांनीं म्हटलें, तसेंच रे. डॉ. मॅकिकन वगैरे इतर लोकांनींही अनेकदां कबूल केलें आहे. परंतु तेलंगांनीं त्या बुद्धिसामर्थ्याचा उपयोग करून अनेक क्षेत्रांतून वाङ्मय, कायदा, राजकारण वगैरे क्षेत्रांतून—चिरस्मरणीय अशी जी देशाची कामगिरी केल्याचें रानड्यांनीं सांगितलें त्याचेंच विशेष महत्व आहे. याप्रमाणें तेलंगांच्या योग्यतेविषयीं थोडेंसें बोलल्यावर, ते ज्या संप्रदायाचे किंवा पंथाचे पुढारी होते त्या पंथांचीं मुख्य लक्षणें काय होतीं किंवा आहेत हें सांगण्याकडे रानडे वळले.

सदर्हू संप्रदायाचें पहिलें लक्षण हें कीं, त्यांतील सर्व मंडळी पूर्ण आशावादी असावयाची. आपला गतकाळ अत्यंत वैभवशाली होता, व आपल्याला प्रस्तुतकाळीं, जरी (मध्यंतरीं अनेक कारणें घडून) अवनत स्थिति प्राप्त झाली आहे, तरी आपल्या लोकांमध्यें पूर्वीचें तेज अद्यापि समूळ नष्ट झालेलें नाहीं. किंबहुना तें भस्मांतर्लीन झालेलें आहे. अशा स्थितींत आम्ही जागें व्हावें, आपला आळस झाडून टाकावा, नैराश्य साफ सोडून द्यावें व इतर पुढें गेलेल्या राष्ट्रांचें उदाहरण पाहून आम्ही उद्योग करावा या हेतूनेंच कदाचित् परमेश्वरानें आमचा इंग्लंडशीं संबंध जुळवून दिला असेल. त्या देशापासून आम्हांस शिकण्यासारख्या पुष्कळच गोष्टी आहेत. त्या आम्ही शिकून जर उद्योग केला तर आमच्या देशालाही फिरून चांगले दिवस खात्रीनें येतील व आमची इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांत गणना होईल. इतर राष्ट्रांना कधीं मिळणार नाहीं असा आम्हाला गतकालाच्या इतिहासाचा आधार आहे. अर्थात् आम्हाला निराश होण्याचें बिलकूल कारण नाहीं. अश

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकारची तेलंगसंप्रदायांतील मंडळींची भावना असल्यामुळें, तिला अनुसरूनच त्यांच्या सर्व चळवळी चालल्या होत्या व अद्यापि चालत आहेत. यासंबंधानें रानड्यांनीं आपल्या भाषणांत केलेलें विवेचन सार्वजनिक कामांत पडणाऱ्या सर्व लोकांस अत्यंत प्रोत्साहक असें झालेलें आहे. त्यांतून फक्त आम्ही कांहीं उतारे येथें देतों. आम्ही कां निराश होण्याचें कारण नाहीं, याबद्दल रानडे म्हणाले:—

"We should be unworthy of ourselves, if we are not hopeful with our traditions which transcend the traditions of every other nation of the world."

म्हणजे इतकी प्रोत्साहक आमची परंपरा असूनहि जर आम्ही उत्साहानें कामास लागलों नाहीं, तर तें आमच्या आर्यत्वास कमीपणाचें होईल.

रानडे पुढें म्हणाले कीं, ईश्वरानें आमच्याकडे एक मोठी कामगिरी सोंपविली आहे व ती आम्ही बजावलीच पाहिजे:-

"India is favoured that not-with-standing its abasement in many other particulars, the people of this country have been preserved from dangers as though they were a people with a special mission entrusted to them."

रानडे यांनीं मग आमच्या पूर्वजांनीं काय कामगिरी केली आहे हें थोडक्यांत सांगितलें:—

"Still there is the fact that we represent a continuity of creed, of traditions, of literature, of philosophy, of modes of life and forms of thought which are peculiar to this land, and which have been carried to other countries by our illustrious ancestors in the past from this land."

अशी उज्वल प्रकारची आमच्या पूर्वजांनीं कामगिरी केली असल्यामुळें आम्हांला आशा करण्यास पुष्कळच जागा आहे. प्रस्तुत, आम्ही ईश्वरी योजनेप्रमाणें इंग्लिश लोकांचे शिष्य बनून त्यांच्यापासून नवीन प्रकारचें ज्ञान संपादन करीत आहों. हा काल निघून गेल्यावर आमच्या हातून खात्रीनें मोठी कामगिरी होणार आहे. असा तेलंगसंप्रदायांतील मंडळींचा पूर्ण विश्वास आहे. यासंबंधानें रानडे म्हणाले:—

"They were hopeful men, they felt proud of the past and they were hopeful of the future. They were hopeful

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

that if they lived under this discipline, they might in time be fitted to take their proper place in history.

पण हल्लींच्या परिस्थितींत आम्हांला भावी कालाविषयीं आशा बाळगण्यासारखें काय आहे यासंबंधानें रानडे म्हणाले:—

" All the creeds and civilizations are gathered in this land ; all the spiritual forms and beliefs are here; all social and political experiments are being tried here on a large scale ; and this is the only land where you will find all these creeds represented by hundreds and thousands, and millions, living peaceably together and partaking of the same charities, learning, and excellence of each, in a spirit of toleration for all, which you will nowhere find on the broad face of this earth."

इकडे सर्व धर्मांचे लोक मिळतात. सर्व संस्कृतींचे नमुने एके ठिकाणीं जमा झालेले दिसतात. सर्व सामाजिक व राजकीय प्रश्न इकडे सोडविले जात आहेत, व निरनिराळ्या धर्मांचे व निरनिराळ्या संस्कृतींत वाढलेले असे हजारों-लाखों लोक इकडे अगदीं एकोप्यानें व शांततेनें रहात आहेत. असा प्रकार तुम्हांला पृथ्वीच्या पाठीवर दुसऱ्या कोठेंही दिसणार नाहीं.

पण या संप्रदायांतील लोकांच्या आशावादामध्यें व दुसऱ्या कांहीं उतावीळ झालेल्या लोकांच्या आशावादामध्यें फरक आहे. जसे आमच्यामध्यें कांहीं लोक निराश होऊन प्रगतीविषयीं अगदीं अनास्थ असे आहेत, तसेच दुसरे कांहीं लोक—एकाद्या कामांत थोडेंस यश आल्याबरोबर—हर्षभरित होऊन मोठ-मोठ्या गोष्टी आम्ही अल्पकालांत करूं असें त्यांना वाटत असतें व त्यामुळें ते भावी काळाविषयीं फार उत्सुक किंबहुना उतावीळ झालेले असतात. म्हणजे एक वर्ग एका टोंकाला, तर दुसरा वर्ग उलट बाजूच्या दुसऱ्या टोंकाला, असा प्रकार होतो. या दोन्ही टोंकांमधील जो मध्यबिंदु किंवा सुवर्णमध्य (golden mean) तोच तेलंग संप्रदायांतील लोकांचा आशावाद होय. रानडे म्हणाले कीं,

" You will recognize that this sturdy hopefulness is the golden mean between stolid indifference to change and the sanguineness of temper which desires to accomplish the work

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of centuries in as many decades, and the work of decades in as many years and the work of years in as many days."

वर जी एक प्रकारची—कांहीं लोकांच्या बाबतींतली—उत्सुकता किंवा उतावीळपणा सांगितला त्याच्या बुडाशीं सामान्यतः आपल्या मार्गांतील अडचणींची अथवा शिरावरील जबाबदारीची जाणीव नसते. त्यामुळें त्यांच्या यत्नांना लवकर यश येण्याचा संभव नसतो. तेलंग संप्रदायांतील लोकांना मार्गांतील अडचणींची किंवा आपल्यावरील जबाबदारीची पूर्ण जाणीव असते. त्यामुळें ते आपली उपाययोजना साधारणतः फार जपून करतात व त्या मार्गानें यशःप्राप्तीला जरी कदाचित् थोडे जास्त दिवस लागले तरी ती बहुतकरून खात्रीनें होते.

खऱ्या अडचणी या आमच्या मधल्याच आहेत. कोठल्या बाहेरच्या नाहींत. आम्हांला मुख्यतः खरी आस्था नाहीं, कळकळ नाहीं. आमच्यामध्यें मनाचा दुबळेपणा मात्र भरपूर भरला आहे. आम्हांस काम करावयाला नको; बसल्या ठिकाणचें हलावयाला नको आणि महत्वाच्या कामाकरितां पुष्कळ परिश्रम—दीर्घ परिश्रम करावयाला तर बिलकूल नकोत. त्यामुळें आमची स्थिति जवळ जवळ लहान पोरांसारखी झाली आहे. जरा कांहीं मनाजोगें झालें नसलें कीं आम्ही निराश होतों किंवा चडफडत बसतों. एकदां निराशा झाली तरी फिरून कंबर बांधून कामाला लागूं आणि काम फत्ते केल्याशिवाय मागें फिरणार नाहीं असें म्हणण्याइतकी चिकाटी आम्हांमध्यें राहिली नाहीं. खरी अडचण ही आहे. ती दूर केली पाहिजे. रानडे म्हणाले:—

" Our difficulties are really not outside us, but inside us, the difficulties are in us, in our inertia, in our weakness, in our physical inability to sustain hard work, in our inaptitude to work long for great results by great toil. Old habits are to be changed. × × × We should learn to be men, stalwart puritan men, battling for the right, not indifferent nor sanguine, trustful but not elated, serious but not dejected. That is the change in character which has to be accomplished."

रानडे यांनीं दुसरी एक आमच्या लोकांना इशारत दिली आहे, तीही आम्हीं लक्षांत ठेविली पाहिजे. ज्या गतकालाविषयीं आम्हांला अभिमान वाटला पाहिजे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंवा ज्याबद्दल तेलंग संप्रदायांतील मंडळीला अभिमान वाटत असतो तो अगदीं अलीकडचा गतकाल नसून फार प्राचीन काळचा, हें विसरूं नये. रानड्यांचे शब्द असे आहेतः—

" It is not the immediate past of which we are to feel proud, but of the past of our great ancestors in whose time our philosophies were developed, our literature and science grew up, and our people went to foreign lands, far off to Java, to the East and far away beyond Mongolia to the North. About these times we ought to have intense reverence. The more immediate past has brought us to our present position and stranded us into the difficulties in which we find ourselves. We are creatures of that more immediate past, we are suffering the penalty of our weakness, hesitation and self-seeking and mutual jealousies."

या जवळच्या गतकालांत देखील आमच्या लोकांनीं कांहीं कामगिरी केली आहे, हें रानड्यांना कबूल आहे. पण ती इतकी अल्प होती व खरें करावयाचें काम इतकें प्रचंड होतें कीं, त्यापुढें त्या कामगिरीचें महत्व रहात नाहीं. असो.

तेलंग संप्रदायांतील लोकांचें पहिलें लक्षण म्हणजे देशाच्या भावी स्थितीविषयीं पूर्ण आशावादीपणा हें सांगितलेंच. या संप्रदायाचें दुसरें मुख्य लक्षण म्हणजे आपल्याला देशाचें काम करावयाचें तें एकाच बाजूनें करावयाचें नसून अनेक दिशांनीं करावयाचें आहे, हें ध्येय आपल्यापुढें ठेवणें. रानडे म्हणाले—

" There is this further common feature—that they all agreed in holding that the work to be accomplished is not one-sided work. The liberation that has to be sought is not in one department of life, or one sort of activity, or in one sphere of thought, but it is an all-round work in which you cannot dissociate one activity from another."

सर्व बाजूंनीं चळवळ करावयाची हें एकदां तत्व ठरल्यावर ती चळवळ कोणत्या कोणत्या बाबतींत करावयाची याविषयीं रानड्यांनीं मग आपल्या भाषणांत ऊहापोह केला. प्रथम त्यांनीं आमच्या लोकांचें शरीरसामर्थ्य वाढविण्याच्या आवश्यकतेविषयीं विवेचन केलें. पण नुसतें शरीरसामर्थ्यच वाढवून आपल्याला स्वस्थ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बसतां येत नाहीं. त्याबरोबरच आपल्याला आपली समाजस्थिति सुधारण्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत. हें काम कित्येकांस वाटतें तितकें सोपें नाहीं व क्षुल्लकही नाहीं. तें फार महत्वाचें व अवघड आहे. हिंदुसमाजाचें खरें पाहिल्यास सबंध वातावरणच इतकें दूषित झालें आहे कीं, त्यायोगें आमची सर्वतोपरी वाढच खुंटली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्यामुळें तें वातावरण शुद्ध करण्याबद्दलचे प्रयत्न प्रथम झाले पाहिजेत. म्हणजे समाजाच्या इतर बाजूंनीं होणाऱ्या वाढीलाही त्यापासून सहाय झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. रानडे म्हणतातः—

"These environments have to be, in a sense, re-ordered in a way that would help not merely our physical growth, but also our intellectual and moral growth."

वरें, शरीरसामर्थ्य वाढविण्याकडे व समाजसुधारणेकडेच तेवढें लक्ष देऊन भागत नाहीं. धर्मासंबंधींही आम्ही आपल्या कांहीं कल्पना बदलल्या पाहिजेत. याकरितां आपणांस परक्या देशांत गेलें पाहिजे, अगर परकीय गुरुजींपासून आम्हांला धर्म आणावयाचा आहे, असें नव्हे. तर आमच्या प्राचीन शुद्ध धर्मावर जो अनेक कारणांनीं गंज चढलेला आहे तो काढून टाकून त्या धर्माचें शुद्ध स्वरूप पुनरपि ओळखण्यास आम्ही शिकलें पाहिजे. रानडे म्हणतातः—

"Not that we need go to a foreign country and borrow our faith from foreign masters. Spiritual life was developed into the highest perfection, not merely in the writings, but in the actual existence of great men who flourished in the past. We have to revive that life in us."

याशिवाय आर्थिक अगर औद्योगिक दृष्टीनेंही आमच्या लोकांची सुधारणा झाली पाहिजे. देशांतील चारपंचमांश लोक शेतकीच्या धंद्यावर रहात असतात. त्या धंद्यांत पुष्कळच सुधारणा झाली पाहिजे. सरकार आपल्या दृष्टीनें त्या धंद्यांत हळू हळू सुधारणा करीत आहे. पण तें काम इतकें प्रचंड आहे कीं त्यांत आमच्या लोकांनीं इष्ट ती मदत केल्याशिवाय त्या धंद्याची भरभराट व्हावयाची नाहीं. शेतकीशिवायही देशांत जे दुसरे धंदे असतील, त्यांतही सुधारणा झाली पाहिजे व नवीन धंदे निघाले पाहिजेत. तात्पर्य, या विषयासंबंधानें पुष्कळ ऊहापोह झाला पाहिजे व लोकजागृतिही झाली पाहिजे. हा प्रश्न केवळ लोकांच्या पोटापा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ण्याचाच असल्यामुळें तो सोडविण्याच्या कामांत प्रत्येक मनुष्यानें शक्य तें सहाय केलें पाहिजे.

शेवटीं रानड्यांनीं राजकीय सुधारणेविषयींही थोडासा उल्लेख केला आहे. राजकीय सुधारणेचा प्रश्न कित्येकांस फार सोपा व सोयीचा वाटतो. त्याबद्दल जरा चळवळ केली, फार तर वर्तमानपत्रांतून त्याचा ऊहापोह केला किंवा मोठमोठ्या सरकारी अमलदारांवर टीका केली म्हणजे तो प्रश्न सुटेल असें कित्येकांस वाटत असतें. पण ती चूक आहे. तो प्रश्न सोडविणें हें एकट्या दुकट्याचें काम नव्हे; तो सर्वांनीं मिळून सोडविला पाहिजे; त्या कामाकरितां पुस्तकें वाचलीं पाहिजेत, सरकारी रिपोर्ट वगैरे वाचले पाहिजेत; जरूर ती माहिती मिळविली पाहिजे. इतकी तयारी झाल्याशिवाय त्या कामांत हातच घालतां येत नाहीं, व घातला तर त्यापासून उपयोग होत नाहीं; शिवाय राजकीय सुधारणा पूर्ण व्हावयाला, इतर वर सांगितलेल्या उपयुक्त सुधारणा झाल्या पाहिजेत, हेंही लक्षांत धरलें पाहिजे. रानडे म्हणतातः—

"Though it (political well-being) is thought to be a very easy lesson to learn, it is one which is most difficult to accomplish unless ordinated with it we secure the regular development of other useful activity in us."

या सर्व गोष्टी सांगून रानडे म्हणाले कीं, सर्व कांहीं करतां येईल. पण सार्वजनिक कामें अंतःकरणपूर्वक मन घालून करणारीं माणस कोठून आणावयाचीं? त्यांचीच मोठी वाण आहे. रानडे म्हणतात,

"You cannot manufacture men in the way in which you can manufacture dead machines. You must have men to deal with the system etc."

माणसें तयार झालीं पाहिजेत. तीं झालीं म्हणजे देश सुधारणेचीं कामें उठल्याशिवाय रहाणार नाहींत.

देशांत दुसरेही अनेक संप्रदाय अगर पंथ आहेत, व त्यांचीं निरनिराळीं ध्येयें आहेत. पण तेलंग संप्रदायाचें मुख्य लक्षणच हें कीं देश सुधारणेकरितां सर्व बाजूंनीं चळवळ करावयाची. आधीं ही व मग ती, हें त्याचें लक्षण नव्हे. रानडे म्हणतातः—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" But the great characteristic feature of what I have called the Telang school is that you cannot develop the chest without developing your other organs; you cannot starve yourselves and yet desire that your muscles shall grow and your nerves have the same elasticity as before. There is an inter-dependence between the parts, so that it is not possible to do justice to one without doing justice to the other also."

याप्रमाणें सदर्हू संप्रदायाचें मुख्य लक्षणच असल्यामुळें, त्या संप्रदायांतील सर्व मंडळी आपापल्या सामर्थ्याप्रमाणें व सवडीप्रमाणें विविध चळवळींत भाग घेत असत व इतरांस मदत करीत असत. खुद्द तेलंग यांनीं त्या तत्वाप्रमाणें कसकसें काम केलें याचाही न्या. रानड्यांनीं शेवटीं थोडासा उल्लेख करून आपलें भाषण संपविलें. तेलंगांसंबंधाचा उल्लेख असाः—

" He was a writer, a social and economical reformer, and he was the most active worker in the political field. He was a man who was a great scholar; not a scholar in the old sense of the word only; but a scholar both in the old and new sense of the word. × × × He combined all these activities in himself, and he was trying to give a helping hand to all in other fields when he could not himself work."

या चार शब्दांत तेलंगांच्या विविध प्रकारच्या कामगिरीसंबंधानें न्या. रानड्यांनीं जें वर्णन केलें आहे, त्यापेक्षां थोडक्यांत व अधिक सुंदर रीतीनें त्याचें वर्णन करतां येणें शक्य नाहीं.

कोणत्याही महत्वाच्या प्रसंगीं रानड्यांची आपल्या भाषणाच्या शेवटीं थोडासा तत्वबोध करण्याची वहिवाट असे, व तो तत्वबोध केव्हां केव्हां फार हृदयंगम होत असे. तसाच तो त्यांच्या " तेलंग संप्रदाया " वरील भाषणांत झाला आहे. तो भाग असाः—

" The teachings of the Telang School are seen in the life and writings of the men whose family likeness I have brought to your recollection on this occasion. We have a duty to discharge; we all owe a debt of duty, not of course

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

in feeding them with things which they do not want but to feel for a moment that you are not of this world, that you are in some better existence than in this world, and that your soul converses with their souls in the other existence in order to throw off its bondage. This is an object to the accomplishment of which occasions like this should be utilized."

न्या. रानड्यांचें तीस वर्षांपूर्वीचें हें भाषण. त्यांत प्रतिपादिलेलें तत्व आतां सर्वमान्य झालेलें असून हल्लींच्या सर्व सार्वजनिक चळवळी त्या तत्वाबरहुकूमच चालल्या आहेत. म्हणजे "सामाजिक आधीं कीं राजकीय आधीं" असले वाद निघून तीस चाळीस वर्षांपूर्वी देशांत जे निरनिराळे पक्ष निर्माण झाले, ते आज नष्ट होऊन तेलंग-रानडे यांच्याच तर्कशुद्ध विचारसरणीवर लोकांच्या पसंतीचा छाप वसला आहे. अर्थात् प्रस्तुतचे वहुतेक सर्व पुढारी तेलंग-रानडे संप्रदायाचेच अनुयायी झाले आहेत, याबद्दल तिळमात्र शंका नाहीं.

प्रकरण चव्वेचाळिसावें.

गुणदोष.

काशीनाथपंत तेलंग यांच्यामध्यें वैशिष्टच काय होतें याविषयीं कांहीं गृहस्थांनीं आपलीं मतें नमूद करून ठेविलीं आहेत. त्यांपैकीं फक्त आर. पी. करकेरिया, बी. एम्. मलबारी व एकाकालीं मुंबई हायकोर्टाचे चीफ जस्टिस असलेले सर चार्लस सार्जंट या तिघांनीं काढलेल्या उद्गारांचाच संक्षेपानें येथें उल्लेख करतों.

करकेरियांनीं सन १८९४ सालीं "कलकत्ता रिव्ह्यु" नामक मासिकांत "न्या. तेलंग" यांच्याविषयीं एक गुणदोषविवेचनात्मक लेख लिहिला; त्यांत त्यांनीं असें म्हटलें आहेः—" महाराष्ट्रीयांना चांगलें ओळखणाऱ्या एका इंग्लिश लेखकानें असें लिहिलें आहे कीं, ' With Nana Fadanvis has departed all the wisdom and moderation of Maratha Politics, (नाना फडणविसांबरोबर मराठ्यांच्या राजकारणांतलें सर्व शहाणपण व नेमस्तपणा निघून गेला) असेंच तेलंगांसंबंधानें म्हणणें (aptly) योग्य होईल," करकेरियांनीं असें लिहून मग म्हटलें आहे कीं, तेलंगांनीं केलेल्या कामगिरीचा कोण-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ताही भाग करून दाखविणारा महाराष्ट्रांत कोणी राहिला नाहीं असें नव्हे. तेलंगांसारखे दुसरेही पुष्कळ उत्तम विद्वान् असतील, प्रसिद्ध कायदेपंडित असतील, कळकळीनें समाजसुधारणा करणारे असतील, उत्साहानें शिक्षणप्रसाराकरितां झटणारे असतील, उत्तम अर्थशास्त्रज्ञ असतील, नैतिक दृष्टीनें शुद्ध शीलवान्—pure moral characters—असतील, पण "There is none who combines them (qualities) all so harmoniously together." हे सर्व गुण ज्याच्यामध्यें योग्य प्रमाणांत एकवटले आहेत असा तेलंगांसारखा एकही पुरुष त्या वेळीं नव्हता. हेंच तेलंगांमधलें वैशिष्ट्य !

मलबारी शेट यांनीं आपल्या "*Indian Spectator*" मध्यें (ता. ८-९-९३) तर तेलंगांची त्यांच्या वेळच्या कांहीं प्रसिद्ध पुरुषांशीं तुलना करून तेलंगच कसे सरस रीतीनें उतरतात हें दाखविलें आहे. मलबारींच्या मतें इंग्लिश शिक्षणापासून उत्तमोत्तम असें काय फळ उत्पन्न झालें (The best product of English education) असें कोणी विचारल्यास न्या. तेलंग यांजकडेच बोट दाखविलें पाहिजे. ते इंग्लिश मनुष्याप्रमाणें इंग्रजी भाषा लिहीत असत; इंग्लिश मनुष्याप्रमाणेंच ती बोलत असत. तेलंग हे एक अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारचे विद्वान्—a Scholar *par excellence*—होते. ते इतके कीं, ते एक उत्तम कायदेपंडित (lawyer) व श्रेष्ठ प्रकारचे नमुनेदार जज्ज (a jurist) नसते तर ते एक नमुनेदार अध्यापकच (an ideal professor) शोभले असते. मलबारी पुढें म्हणतात कीं, "

"He lacked Ranade's breadth and Bhandarkar's acumen. But what he wanted in intellectual virility was more than made up by a many-sided culture and brilliant power of expression held in balance by an eminently judicious turn of mind."

तेलंगांचे ठिकाणीं रानड्यांच्या इतकी बुद्धीची विशालता व भांडारकरांच्या इतकी बुद्धीची सूक्ष्मता नसेल. पण तेलंगांच्या मनावर विविध वाङ्मयवाचनानें उत्तम संस्कार झालेला होता व त्यायोगें आपले विचार अगदीं न्यायाधीशाच्या कांटेतोलपणानें व्यक्त करण्याचें जें त्यांचे अंगीं सामर्थ्य आलेलें होतें त्याच्या योगानें, वरील उणीव अगदीं भरून निघाली होती, किंबहुना ती भासतही नसे ! त्याच-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रमाणें राजकारण व बॅरिस्टरीचा धंदा यांत बद्रुद्दीन तय्यबजी व फेरोजशहा मेथा यांच्याशींच—जरी ते वयानें मोठे होते तरी—तेलंगांची अगदीं बरोबरी होत असे. ती इतकी कीं, तेलंगांमध्यें बद्रुद्दीन यांचा मोहकपणा व मेथांचा जोरदारपणा जरी कदाचित् कमी असला, तरी तेलंगांच्या इतर गुणांमुळें त्यांचीच कृति केव्हां केव्हां त्या दोघांच्याहीपेक्षां जास्त सरस ठरत असे.

" In politics, as also in his special profession of law, he (Mr. Telang) ran neck and neck with Messrs. Badruddin Tayebji and P. M. Mehta, showing himself often to better advantage than both, though perhaps less endowed with the persuasiveness of the former and the warmth and vigour of the latter."

सन १८९३ सालच्या आक्टोबर ६ रोजीं मुंबईच्या टाउन हॉलमध्यें तेलंगांच्या स्मारकासंबंधानें जी सभा भरली होती, त्या वेळीं चीफ जस्टिस सर चार्लस सार्जंट यांनीं तेलंगांच्या अंगच्या एक दोन विशेष गुणांचा उल्लेख केला. ते म्हणाले, " न्या. तेलंग यांच्या सबंध कारकीर्दींत मला जें वैशिष्ट्य आढळून आलें त्याचा आजच्या प्रसंगीं मला जरूर उल्लेख केला पाहिजे. मला सांगावयाची पहिली गोष्ट ती ही कीं, तेलंग हे आपला देश सोडून कधींच बाहेर गेले नव्हते. हिंदुस्थानांतले पुष्कळ लोक युरोपखंडांत जातात, तिकडे बरेच दिवस राहातात; पण ते परत आले म्हणजे त्यांच्या बऱ्याचशा पूर्वीच्या कल्पना बदललेल्या आढळून येतात. तेलंगांनीं युरोपीयन लोकांच्या रहाणीसंबंधानें किंवा एकंदर पाश्चात्य संस्कृतीसंबंधानें जी माहिती मिळविली होती ती इंग्लिश भाषेंतले चांगले ग्रंथ वाचून मिळविली होती; पण तिकडील लोकांची नेहमींची खळबळ व धामधूम (unrest and disquiet) याची मात्र त्यांना माहिती नव्हती. एका शब्दांत सांगावयाचें म्हणजेः—

" Through the medium of books he was able to see the stir of the great Babel without feeling the crowd."

तेलंगांनीं याप्रमाणें युरोपीयन लोकांसंबंधानें जरी सर्व माहिती मिळविली होती तरी ते स्वतः अगदीं आपल्या पूर्वजांप्रमाणें अध्ययनांत व शांततेंत दिवस घालवीत असत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" He passed the whole of his time in study and the simple, quiet Hindu life which his forefathers had always led."

यामुळें त्यांचें सर्व चारित्र्य आम्हांस मोठें कौतुकास्पद वाटे. तेलंगांना ग्रंथद्वारा झालेलें युरोपीयन संस्कृतीचें ज्ञान व त्यांची हिंदु-पद्धतीप्रमाणें साधी रहणी या दोन गोष्टींमुळें त्यांच्या मधील स्वाभाविक गुणांचें तेज वाढे व ज्यांचा ज्यांचा त्यांच्याशीं संबंध येई, त्यांचीं त्यांचीं मनें त्यांजकडे साहजिकपणें आकर्षिलीं जात.

" It appears to me that this combination of knowledge, acquired by books, of Western life, combined with the quiet of Hindu life that he led, made him more especially interesting, and enhanced those natural qualities which made him so attractive to all those with whom he was brought into contact."

आणखी एका गोष्टीचा आज मला उल्लेख करावयाचा आहे. तेलंगांच्या सबंध आयुष्यक्रमासंबंधानें बोलतांना ते देशांतील, सामाजिक व राजकीय बाबतींत चळवळ करून प्रगतीकरितां झटणारे, एक पुढारी होते हें विसरून चालावयाचें नाहीं. त्यांच्या बाबतींत फारशी धामधूम किंवा अस्वस्थता नसे ही गोष्ट खरी. परंतु ते निःसंशय एक उदारमनस्क गृहस्थ असून मोठे देशाभिमानी होते, (possessed of a thoroughly patriotic and liberal mind) व ते कोणत्याही प्रश्नाचा शांत चित्तानें विचार करीत असत. अशा मनुष्याची हल्लींच्या दिवसांत अत्यंत जरूर आहे.

" I think that in these days of social and political progress such a man is most invaluable."

याप्रमाणें तेलंगांमध्यें वैशिष्टय काय होतें यासंबंधानें तीन गृहस्थांनीं निरनिराळ्या वेळीं नमूद केलेल्या मतांचा उल्लेख केला. न्या. रानडे व सर दिनशा वाच्छा यांच्या मतांचा अनेक ठिकाणीं पूर्वींच उल्लेख आला आहे. तथापि तेलंगांमधील आणखी कांहीं गुणांसंबंधानें व दोषांसंबंधानेंही चार शब्द लिहिणें इष्ट आहे.

तेलंगांमध्यें " विनय " हा एक लक्षांत ठेवण्यासारखा गुण होता. त्यांच्याच एका चरित्रकारानें म्हटल्याप्रमाणें ते अत्यंत निगर्वी असत. ते नेहमीं आपल्यापेक्षां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वयानें जे मोठे असतील त्यांच्याविषयीं मनांत पूज्यबुद्धि बाळगीत असत व त्यांच्याशीं तसे वागत असत. न्या. रानड्यांना त्यांनीं अनेकदां आपल्या लेखांत किंवा भाषणांत—त्यांच्याशीं मतभेद झाला असला तरी—" my revered friend and teacher " अशा सादर भाषेंत संबोधिलें आहे. दादाभाईंशीं वागतांनाही तोच प्रकार. तेलंग हे मामा परमानंद व डॉ. भांडारकर यांना तर—विशेषेंकरून अध्यात्मिक बाबतींत—गुरुस्थानीं मानीत असत. कित्येकांच्या मनाचा कल—स्वतःचें इंग्लिश शिक्षण व संस्कृतचें थोडेंसें अध्ययन झालेलें असलें म्हणजे—जुन्या शास्त्री पंडितांविषयीं अनादर दाखविण्याकडे असतो, हें आम्हांस माहीत आहे. काशीनाथपंतांचें तसें नसे. महामहोपाध्याय भीमाचार्य झळकीकर हे तेलंगांचे कॉलेजांतील शास्त्री होते. ते हिंदु यूनियन क्लबमध्यें व्याख्यानाचे वेळीं वगैरे आले म्हणजे तेलंगांनीं आदरानें उठून, त्यांना वरचें स्थान देतांना आम्ही अनेकदां पाहिलें आहे. अर्थात् असे आपले एका काळचे विनयशील शिष्य उत्तरोत्तर योग्यतेस चढत असलेले पाहून त्या शास्त्रीबोवांना मोठें कौतुक वाटावें यांत आश्चर्य नाहीं. त्याचप्रमाणें तेलंगांनीं गीतेचें इंग्रजी पद्यांत एक भाषांतर केल्याचें व " शहाणा नेथन " नांवाचें मराठींत एक पुस्तक लिहिल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. त्यांपैकीं तेलंगांनीं गीतेचें भाषांतर रा. आबासाहेब काथवटे व दुसरे मित्र यांजकडून व मराठी पुस्तक रा. गणपतराव किर्लोसकर व रा. विनायक कोंडदेव ओक यांजकडून तपासवून घेतल्याचा (revised) त्या त्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत उल्लेख आहे. ह्या सर्व गोष्टींची आठवण झाली म्हणजे कविकुल गुरूंची "विनयः खलु पौरुषालंकारः।" "ज्ञाने मौनं क्षमाशक्तौ त्यागे श्लाघा विपर्ययः।" हीं वचनें सहज दृष्टीसमोर येतात. या गोष्टींचें कित्येकांस महत्व वाटत नसेल. परंतु याच्या उलट प्रकार कांहीं सुशिक्षित पुढाऱ्यांकडून महाराष्ट्रांत अनेकदां घडलेले आहेत व त्यांचेंच अनुकरण करण्याकडे कित्येक तरुण मंडळींची प्रवृत्ति हल्लीं दिसत असते. त्यामुळें तेलंगांसारख्या महाराष्ट्रांत कांहीं वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या सर्व-थव लायक अशा पुढाऱ्यांच्या अंगीं कोणते अनुकरणीय गुण होते याचें अल्पसें विवेचन करणें इष्ट वाटतें. म्हणूनच हा यत्न आहे.

तेलंगांचे अंगीं " सौजन्य " हा एक दुसरा गुण होता. तेलंग व रा. श्रीपाद बाबाजी ठाकूर हे दोघे सहाध्यायी. हायस्कुलांत असतांना दोघांनीं मिळून संस्कृतचा अभ्यास केलेला होता. पण पुढें अनेक सार्वजनिक प्रसंगीं " आपण श्रीपादरावांमुळें संस्कृत शिकलों " असें तेलंगांनीं प्रांजलपणानें बोलून दाखविलें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होतें, व ते वारल्यावर तेलंगांच्याच सूचनेवरून हिंदु यूनियन क्लबतर्फे दुःखवट्याचा ठराव पास करून ठाकुरांच्या कुटुंबांतील माणसांकडे पाठविण्यांत आला होता. तेलंगांमधील या गुणासंबंधानें दलाल व देसाई या त्यांच्या सहाध्यायी मित्रांनीं आपले अनुभव सांगितल्याचें मागील एका प्रकरणांत लिहिलेंच आहे. तसेंच दुसरें एक लहानसें उदाहरण सन १८८३ सालीं घडलें होतें. त्या वर्षी इल्बर्ट बिलासंबंधीं युरोपीयन लोकांनीं मोठी चळवळ केल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. त्या वेळीं युरोपीयन लोक सर्व बंगाली लोकांविरुद्ध होऊन—कारण इल्बर्ट बिलाचा संबंध इतर प्रांतांपेक्षां बंगाल प्रांताशींच जास्त येत होता—त्यांच्या विरुद्ध वाटेल त्या बातम्या उठवीत असत. त्यांतच "बंगाली लोक इंग्लंडचा द्वेष करीत असून ते त्याचे शत्रु आहेत" ही एक कंडी होती. पण ती अगदीं निराधार होती; आणि हा जो एक प्रकारें बंगाली लोकांच्या राजनिष्ठेवर हल्ला करण्यांत आला होता, तो काशीनाथपंत तेलंग यांनीं इल्बर्ट बिलावरील भाषणाचे वेळीं, कलकत्त्यामधील आपला अनुभव सांगून, परतविला. तिसरें उदाहरण. सन १८८४ च्या सुमारास मुंबईचे गव्हर्नर सर जेम्स फर्ग्युसन यांनीं "तुम्ही वरिष्ठ कायदे कौन्सिलमध्यें जाण्यास कबूल आहां काय?" असें तेलंगांस विचारलें होतें. तेलंगांनीं नकारार्थी उत्तर दिलें. नंतर थोड्या दिवसांनीं रा. सा. मंडलिकांची वरिष्ठ कायदे कौन्सिलमध्यें नेमणूक झाली. तेव्हां मुंबईतील एका पत्रानें—इंदुप्रकाशानें—म्हटलें कीं तेलंगांनीं नाकारलेली जागा मंडलिकांना देण्यांत आली आणि ती त्यांनीं स्वीकारली! या लिहिण्याचा दुसऱ्या कित्येक वर्तमानपत्रकर्त्यांना (केसरीला) राग आला व त्या पत्रांमध्यें आणि इंदुप्रकाश यांमध्यें बराच कडाक्याचा वाद सुरू झाला. पण अखेर तेलंग यांनीं खरी वस्तुस्थिति काय होती ती एका इंग्रजी दैनिक वर्तमानपत्रांत आपल्या सहीनें पत्र प्रसिद्ध करून सांगितली. तेलंगांनीं म्हटलें कीं, आपणांस कलकत्त्याच्या वरिष्ठ कौन्सिलमध्यें जाण्याविषयीं सर जेम्स फर्ग्युसन यांनीं विचारलें होतें, व मंडलिकांची नेमणूक परभारें गव्हर्नर जनरल यांचेकडूनच झालेली होती. सबब दोन्ही गोष्टींमध्यें अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नव्हता. याप्रमाणें तेलंगांनीं खुलासा करून तो वाद मिटविला.

केसरींतील (ता. २४-१२-९२) एका लेखकानें म्हटल्याप्रमाणें "लोकोपयोगित्व" किंवा "आपल्या गुणांचा उपयोग लोकांस करून देणें" हा एक तेलंगांचे ठिकाणीं गुण होता. ते सुमारें तीनशें विद्यार्थ्यांना द्रव्यद्वारा मदत करीत असत हें मागें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आलेंच आहे. दुसरी एक गोष्ट आम्हांस हल्लींच समजली. रा. ब. विनायकराव देशमुख, नाशिक हायस्कूलचे माजी हेडमास्तर हे जेव्हां कॉलेजांत शिकत होते तेव्हां त्यांची दुसरी भाषा लॅटिन होती. ते एक दोन वेळां बी. ए. परीक्षेंत नापास झाले. तिसऱ्या खेपेस चांगली तयारी करून ते परीक्षेस बसले तरी नापास झाले. तेव्हां त्यासंबंधांत यूनिव्हर्सिटीकडून कांहीं तरी चूक झाली असावी असें वाटून विनायकरावांनीं सर्व हकीकत सर माधव चौबळ यांना कळविली. त्यांनीं ती तेलंगांच्या कानावर घातली. तेलंग हे सिंडिक होते. त्यांनीं मग लॅटिनचा परीक्षक कोणी साहेब होता त्याला विचारलें; तों त्यांना समजलें कीं, तो साहेब "बोटींग"ला (boating) गेला होता तेव्हां त्याच्या खिशांतून कांहीं उत्तरांचे कागद नदींत बुडाले ! म्हणून त्यानें त्या सर्व विद्यार्थ्यांना नापास केलें ! त्यांत विनायकराव देशमुख होते ! तेलंगांनीं लागलेंच त्या साहेबांस म्हटलें, "हें काय ? तुमच्या चुकीमुळें विद्यार्थ्यांचें नुकसान व्हावें काय ? तसें असेल तर सर्वच विद्यार्थ्यांना पास करा." त्याप्रमाणें मग त्या साहेबानें ज्यांचे कागद हरवले होते त्या सर्व विद्यार्थ्यांना पास केलें. त्यांत विनायकराव पास झाले ! ह्याबद्दलचें सगळें श्रेय तेलंगांना तर खरेंच, पण देशमुखांनीं खटपट केली म्हणूनच इतक्या विद्यार्थ्यांचें होणारें नुकसान टळलें ! ही हकीकत विनायकरावांचे चिरंजीव रा. बाबासाहेब देशमुख, पुण्याचे एक प्रसिद्ध वकील, यांजकडून आम्हांस समजली.

तेलंग आपल्या पूर्वींच्या मित्रांना किंवा संस्थांना—स्वतः मोठ्या पदावर चढलेले असले तरी—कधीं विसरत नसत. याबद्दल देसाई आणि दलाल यांनीं आपले अनुभव सांगितलेले मागें दिलेच आहेत. त्याचप्रमाणें आपल्या—एल्फिन्स्टन—कॉलेजाच्या सोयी-गैरसोयींकडे—त्यांबद्दलची बातमी त्यांना समजल्यास—ते लक्ष देऊन गैरसोय दूर करण्यांत कसूर करीत नसत. एल्फिन्स्टन कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांच्या हल्लींच्या वसतिगृहाबद्दलचें सर्व श्रेय तेलंगांना दिलें पाहिजे असें इंदुप्रकाशकर्ते म्हणतात, व तसें मिस्टर हॉथॉर्नथ्वेट—त्या वेळचे प्रिन्सिपॉल—यांनीं एका सार्वजनिक प्रसंगीं बोलून दाखविलें होतें. त्या वसतिगृहासंबंधीं जेव्हां कांहीं अडचणी उत्पन्न झाल्या, तेव्हां तेलंगांनीं खुद्द लॉर्ड रे साहेबांची गांठ घेतली व त्या ताबडतोब दूर केल्या.

तेलंगांच्या आंगचे एक दोन दोष लोक त्या वेळीं दाखवीत असत. त्याविषयीं दोन शब्द लिहिले पाहिजेत. सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत तेलंग कच खात

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असत, हा त्यांच्यावर लोकांचा मोठा आरोप असे. पण त्याचें खरें कारण, त्याविषयीं त्यांना कळकळ कमी होती किंवा ते लोकांना भीत असत, हें नसून त्यांची घरची परिस्थिति हें होय. याबद्दलचा सर्व खुलासा मागील एका प्रकरणांत आलेला असल्यामुळें त्याची इकडे पुनरुक्ति करीत नाहीं. ही आपल्या बाजूस एक मोठी उणीव आहे ह्याची स्वतः तेलंगांना जाणीव होती. त्यामुळें सामाजिक बाबतींत ते—राजकीय बाबतींतल्याप्रमाणें—आपण होऊन कोणतीही जबाबदारी घेत नसत व पुढाकारही घेत नसत. सामाजिक सुधारणा झाली पाहिजे असें त्यांना मनापासून वाटत असे व त्याकामीं सहाय्य करणें, आपलें कर्तव्य आहे असें त्यांना अंतःकरणपूर्वक वाटत असे. त्यांत त्यांच्याकडून प्रतारणा होत नसे. त्यामुळें रानडे, भांडारकर, नूलकर यांच्या ते नेहमीं सहवासांत रहात असत व ते जें सांगतील तें हे आनंदानें सहाय्य करीत असत. हाच प्रकार प्रार्थनासमाजासंबंधाचा. ते उपासनेला जात असत; देणगी देत असत; इतर प्रकारेंही तिकडे सहाय्य करीत असत; पण घरची स्थिति प्रतिकूल म्हणून ते सभासद झाले नाहींत. दुसरेंही एक कारण असें होतें कीं ते आपल्याला उरकतां येतील इतकींच कामें घेत असत. अधिक घेत नसत. त्यांच्या धंद्यामुळें त्यांना आधीं फुरसत कमी मिळे. शिवाय त्यांचीं आवडीचीं वाङ्मयात्मक कांहींना कांहीं कामें असतच. त्याशिवाय राजकीय कामांतही त्यांचा वेळ जाई. मग दुसऱ्या कामांला लागणारा वेळ कोठून आणावयाचा ? सबब सामाजिक बाबतींतील जोखमेचीं कामें ते आपण होऊन सहसा घेत नसत. तशीं कामें करणारांना सहाय मात्र ते अंतःकरणपूर्वक करीत असत. रानडे—भांडारकर हे प्रथमपासूनच सरकारी नोकरीवर होते. त्यामुळें त्यांना फुरसत—सुटीच्या रूपानें—हवी तेवढी मिळत असे. अर्थात् सामाजिक व धार्मिक सुधारणेकडे विशेष लक्ष पुरविण्यास त्यांना मुबलक सवड मिळे. तेलंग, अखेरचीं तीन चार वर्षें खेरीज करून, बॅरिस्टरीसारखा स्वतंत्र धंदा करीत असत. त्यामुळें मेथा—बद्रुद्दीन—वाच्छा यांजबरोबर मोकळेपणानें राजकीय कामें करण्यांतच त्यांची फुरसतीची वेळ निघून जाई. म्हणजे तेलंग—मेथा—बद्रुद्दीन या मंडळींनीं राजकीय चळवळी जोमानें चालविल्या होत्या व भांडारकर—रानडे, नूलकर यांनीं सामाजिक चळवळ चालविली होती. त्यामुळें सर्व सार्वजनिक कामें अत्यंत उच्च दर्जाचीं (higher plane of public life) ठरून बिनबोभाट व सुसूत्रपणें चालत असत; इतकेंच नव्हे तर, त्या चळवळींचें सरकारावर देखील वजन पडत असे. या सगळ्याचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुख्य कारण म्हणजे सदरील मंडळीमध्यें "मीच काय तो शहाणा, दुसऱ्यांना काय समजतें ?" असें उक्तीनें अगर कृतीनें दाखविणारा अगर मनांत समजणारा असा एकही मनुष्य नव्हता. सर्वच मंडळी एकमेकांशीं बंधुभावानें व देशहितैक दृष्टीनें—प्रसंग आल्यास आपल्याकडेच कमीपणा घेण्यास तयार अशारीतीनें—वागत होती. त्यामुळें तंटे, बखेडे, भांडणें होण्याला वाव नसे. पुढें जेव्हां अशा मनोवृत्तीचीं माणसें सार्वजनिक कामांत पडूं लागलीं, तेव्हां ते सुरू झाले व त्या सगळ्याचा परिणाम काय झाला हें सर्वविश्रुत आहे. त्याचा विस्तार इकडे आम्ही करीत नाहीं.

तेलंगांचा दुसरा एक प्रकार असे. त्यांना सार्वजनिक कामाची हौस होती म्हणून ते सर्वच चळवळींत पडत नसत व सर्वच सभांमधून बोलत नसत. सामाजिक बाबतींतलें त्यांचें धोरण काय होतें याचा उल्लेख वर आलाच आहे. तसेंच एक दोन प्रसंगीं—विल्सन हायस्कूलमध्यें—अध्यक्ष आग्रह करीत असतांनाही त्यांनीं बोलण्याचें नाकारलें हेंही मागें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें म्युनिसिपालिटीशीं संबंध ठेवण्यासंबंधानें. तेलंग म्युनिसिपालिटीचे सुमारें पांच वर्षें सभासद होते. ते व मेथा असे दोघेही म्युनिसिपालिटीचे सभासद असल्यामुळें व त्याच वेळीं दोघे कायदेकौन्सिलचेही सभासद असल्यामुळें सन १८८८ चा म्युनिसिपालिटीचा कायदा आपल्याला हव्या त्या स्वरूपांत पास करून घेण्यांत दोघांच्या वजनाचा कसा उपयोग झाला हें मागील एका प्रकरणांत निर्दिष्ट केलेंच आहे. तरी पण इतर कामांमुळें तेलंगांना फुरसतच न मिळूं लागल्यामुळें सन १८८९ मध्यें त्यांनीं म्युनिसिपालिटींतल्या आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. मेथामात्र अखेरपर्यंत म्युनिसिपालिटीचे सभासद होते हें सर्वांस विदितच आहे. संस्थेंत राहिल्यापासून आपला कांहीं तरी उपयोग झाला पाहिजे. तो वेळेच्या अभावीं होणें शक्य नसेल तर राजीनामा देऊन मोकळें होणें हेंच विहित. तोच मार्ग तेलंगांनीं येथें पतकरला.

कांहीं पत्रकर्ते व लेखक तेलंगांवर दुसरा एक आरोप करीत असत व करीत असतात. त्याबद्दल थोडा खुलासा करणें जरूर वाटतें. तेलंगांच्या अंगीं धैर्य नव्हतें व बड्या साहेब लोकांच्या विरुद्ध जाण्याची त्यांना हिम्मत होत नसे. या आरोपासंबंधीं मागें सातव्या प्रकरणांत खुलासा केलाच आहे. हें देखील इकडे सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, हा दुसरा आरोप देखील त्या पहिल्या आरोपाचें दुसरें भावंड आहे. केसरीनें (१५-१०-८९) एकदां "मधुरावाणी" हा एक काशीनाथपंतांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशेष आहे " असें म्हटलें होतें. त्याच्याही पूर्वी दुसऱ्या एका प्रसंगीं केसरीनें (ता. ३-६-८४) तेलंगांना सी. आय. ई. (C. I. E.) हा किताब मिळाल्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन केलें होतें. परंतु दादाभाई, रानडे, बद्रुद्दीन व मेथा यांना तो मान मिळाला नाहीं व तेलंगांना तो मिळाला, याबद्दल केसरीनें असें लिहिलें होतें कीं, " मि. तेलंग यांना जी खुबी साधली आहे ती वरील बॅरिस्टरद्वयाला कधींच साधायाची नाहीं ! " याचा स्पष्ट अर्थ असा कीं, तेलंगांनीं सदरील किताब साहेब लोकांजवळ गोड बोलून मिळविला होता ! यासंबंधीं खरा प्रकार असा होता. तेलंगांत " मधुरावाणी " होती, ही गोष्ट खरी. पण ती ईश्वरदत्त देणगी होती. व ती बहुतेक देशकार्याला वाहून त्यांनीं तिचा सदुपयोग केला. तिचा उपयोग करून त्यांनीं आपल्या कुटुंबीय माणसांचा अगर आपल्या स्वतःचा फायदा करून घेतला असें म्हणण्याला अगर सुचविण्याला कल्पनेच्याशिवाय दुसरा आधार मिळेल असें वाटत नाहीं. तेलंग यांचे जनक वडील, दत्तक वडील व बंधु हे एका युरोपीयन व्यापारी पेढीवर नोकर होते. ते तेथेंच शेवटपर्यंत होते. दोघे मुलगे तर तेलंग निवर्तले तेव्हां शिकतच होते. अर्थात् तेलंगांनीं निदान कुटुंबीय माणसांच्या फायद्याकरितां तरी "मधुरावाणी"चा उपयोग केला नाहीं हें उघड आहे. त्यांनीं स्वतःचा फायदा तरी त्या मार्गानें काय करून घेतला हें दाखविण्याकरितां त्यांच्या आयुष्यांतील दोन तीन प्रसंग घेऊन त्याविषयीं विचार करूं. प्रथम त्यांना सी. आय्. ई. हा किताब मिळाला यासंबंधींच पाहूं. सार्वजनिक कामांत लक्ष घालणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याला—व त्याबरोबरच केसरीकर्त्यांलाही—माहीत असलें पाहिजे कीं, सरकार हें C. I. E च्या सारखे किताब कांहीं विशेष कामाकरितां बहुत करून देत असतें. तेलंगांना तो एज्युकेशन कमिशनमध्यें त्यांनीं चांगलें काम केल्याबद्दल देण्यांत आला होता. तेलंगांनीं कमिशनच्या रिपोर्टास एक भिन्नमतदर्शक पत्रक जोडून त्यांत त्यांनीं, कांहीं युरोपीयन अधिकाऱ्यांच्या मतांविरुद्ध, आपलें मत निर्भीडपणें मांडलें होतें, हें केसरीकर्त्यांला माहीत नव्हतें काय ? मग किताब मिळविण्याकरितां तेलंगांनीं कांहीं खुबी केली असें कस म्हणतां येईल ? पुढें सन १८८७ सालीं न्या. रानड्यांना देखील, त्यांनीं फायनॅन्स कमिटीमध्यें चांगलें काम केल्याबद्दल C. I. E. हा किताब मिळाला. त्याचप्रमाणें त्याच्यानंतर अशाच निमित्तानें फेरोजशहा मेथा व गोपाळराव गोखले यांनाही तोच किताब (C. I. E.) मिळाला. या गृहस्थांनीं देखील त्या त्या वेळीं कांहीं खुब्या केल्या असेंच म्हणावयाचें काय ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आम्हांस तर या सर्व टीकेंत केसरीकर्त्यांच्या अनुदार कल्पनेचेच केवळ खेळ दिसतात. याच्याच जोडीचें दुसरें एक उदाहरण पहा. सन १८९३ सालीं, तेलंगांच्या निधनानंतर, त्यांच्या रिकाम्या जागेवर नेमण्याच्या बाबतींत जीं नांवें पुढें आलीं होतीं त्यांत मिस्तर बद्रुद्दीन तय्यबजी यांचें एक होतें. पण त्यांनीं ती जागा "नको" म्हटली. त्याबरोबर केसरीकर्त्यांनीं आपल्या (ता.३१-१०-९३) पुढच्याच अंकांत असे प्रशंसोद्गार काढले:—"ऑनरेबल मिस्तर बद्रुद्दीन यांनीं ही जागा न पतकरण्यांत आपली **स्वातंत्र्यप्रियता दाखविली हेंच खरें** आहे." इकडे प्रश्न इतकाच कीं, हें केसरीकर्त्यांस समजलें कसें ? कारण, फक्त दोनच वर्षांनंतर (सन १८९५ मध्यें) मि. बद्रुद्दीन यांनीं हायकोर्ट जज्जाची जागा पतकरली ! त्या वेळीं त्यांची स्वातंत्र्यप्रियता मावळली असें समजावयाचें कीं काय ? खरा प्रकार असा होता. सन १८९३ मध्यें मिस्तर बद्रुद्दीन यांची डोळ्यांच्या आजारामुळें प्रकृति नीट नव्हती, व त्यांना बरेच दिवस विश्रांति पाहिजे होती. त्यामुळें त्यांनीं त्या वेळीं जागा पतकरली नाहीं, तें ठीकच झालें. सन १८९५ मध्यें जेव्हां हायकोर्टांत दुसरी जागा रिकामी झाली तेव्हां पूर्वींचें कारण शिल्लक राहिलें नसल्यामुळें त्यांनीं ती पतकरली. असो. वरील दोन्ही प्रसंगीं केसरीनें कोणत्याही कारणांकरितां असो, नुसती कल्पना केली होती हें उघडच दिसतें. सन १८८४ मध्यें तेलंगांनीं कांहीं खुबी करून सी. आय्. ई. किताब मिळविला हीही केसरीची कल्पनाच ! व सन १८९३ सालीं मिस्तर तय्यबजी यांनीं स्वातंत्र्यप्रियतेमुळें जज्जाची जागा नाकारली हीही कल्पनाच ! ! कल्पनेच्याच भराऱ्या मारणाऱ्या मनुष्यास अशक्य काय आहे ?

पुढें तेलंगांना त्याच सालीं (१८८४) दुसरा एक मान मिळाला. गव्हर्नरसाहेब सर जेम्स फर्ग्युसन यांनीं त्यांना नामदार केलें. त्याबद्दल केसरीकर्त्यांनीं तेलंगांचें अभिनंदन केल्याचें मागील एका प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. पण त्यांत तेलंगांनीं कांहीं खुबी करून तो मान मिळविला असें मात्र केसरीनें म्हटलें नाहीं हें आश्चर्य ! कारण त्या वेळपर्यंत तो मान मेथा, बद्रुद्दीन व रानडे यांपैकीं कोणालाच मिळाला नव्हता. तेलंग हेच पहिले नामदार झाले होते. नंतर कांहीं दिवसांनीं मि. बद्रुद्दीन, मि. मेथा व रा. ब. रानडे यांना तो मान मिळाला, हें प्रसिद्धच आहे. तिसरा प्रसंग, तेलंग यांना हायकोर्टच्या जज्जाचा मान मिळाला तेव्हांचा. तेव्हां केसरीकर्त्यांनीं तेलंगांचें अभिनंदन करतांना ती जागा प्रथम रानड्यांना मिळाली असती तर नामी झालें असतें व त्यांत तेलंगांनाही कांहीं वैषम्य वाटलें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नसतें—कारण तेलंग हे रानड्यांना गुरुस्थानीं लेखीत असत—असें म्हटलें आहे. पण तेलंगांनीं तो मान मिळविण्याकरितां कांहीं खुबी केली असें मात्र केसरीनें म्हटलें नाहीं. पण तसें दुसऱ्या एका लेखकानें ध्वन्यर्थानें म्हटलें आहे. मद्रासच्या मि. नटेसन यांनीं आपल्या एका चरित्र–मालेंत न्या. रानडे यांचें एक लहानसें चरित्र प्रसिद्ध केलें आहे. तो चरित्राचा लेखक बहुधा कोणी महाराष्ट्रीयच असावा असें वाटतें. त्यानें चरित्रास कांहीं परीशिष्टें जोडलीं असून त्यांपैकीं, एक " Characteristics " हें आहे. त्यांत—त्यानें "ईस्ट आणि वेस्ट" मधील एका लेखकाच्या आधारावर असें लिहिलें आहे:—

" K. T. Telang was earlier elevated to the Bench than M. G. Ranade, because the latter was less known to influential Europeans than Mr. Telang. We do not think that lack of energy to advance one's own interests is much of a vice."

तेलंगांपेक्षां रानड्यांचें साहेबलोकांशीं प्रथम कांहीं वर्षें दळणवळण कमी असे हें खरें आहे. पण तेलंग आपल्या फायद्याकडे जास्त लक्ष देत असत व त्याकरितां ते बड्या बड्या साहेबलोकांशीं सलगीनें वागत असत असा जो वरील अवतरणांतून ध्वनि निघतो तो मात्र निराधार आहे. वरील लेखकाचा हेतु कोणताही असला, तरी त्याच्या उताऱ्यांतील गर्भित प्रश्नाविषयीं येथें खुलासा करणें जरूर आहे. तेलंगांनीं सन १८८९ मध्यें हायकोर्ट जज्जाची जागा कां पतकरली याविषयीं मागें सातव्या प्रकरणांत जरूर तो सर्व खुलासा आलाच आहे. परंतु ती रानड्यांना जागा न मिळतां तेलंगांना आधीं मिळाली, याविषयीं अनेकांनीं आजवर अनेकदां आपल्या बुद्धीप्रमाणें कारणमीमांसा केली आहे. त्यांपैकींच एक वरील लेखक दिसतो. यासंबंधाचा खरा खुलासा असा होता. रानडे तेलंगांपेक्षां आठ वर्षांनीं वडील. तेलंग कॉलेजांत विद्यार्थी होते तेव्हां रानडे हे असिस्टंट प्रोफेसर होते. म्हणजे त्यांच्यामध्यें गुरुशिष्याचें नातें होतें. रानडे हे तेलंगांपूर्वी बरेच दिवस ॲडव्होकेट झाले होते व तेलंग ॲडव्होकेट व्हावयाच्या पूर्वींच रानड्यांनीं सरकारी नोकरी पतकरली होती. अर्थात् रानडे हे तेलंगांची जज्जाचे जागीं नेमणूक होण्यापूर्वीच त्या मानाला पात्र झालेले होते ! तेव्हां त्यांत रानड्यांच्या लायकीचा प्रश्नच मुळीं नव्हता. पण

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुसरीं कांहीं कारणें होतीं, त्यांचाही विचार केला पाहिजे. सरकारी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचीं मनें पुण्याच्या (पेशव्यांच्या राजधानींतल्या) लोकांविषयीं बरेच दिवस साशंक होतीं व त्यांतून रानडे वगळले जात नसत. गेल्या शतकाच्या शेवटील चरणांत पुण्यास ज्या धामधुमी झाल्या त्यांत रानड्यांचें अंग असावें असा वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना वरचेवर संशय येत असे. यामुळें रानड्यांना बराच त्रास झाला. पण त्यांनीं तो धैर्यानें सोसला. याबद्दलचें वाचनीय असें वर्णन श्री. रमाबाईसाहेब रानडे यांच्या "आठवणींत" आलें आहे तें वाचकांनीं सवड तर जरूर वाचावें. याशिवाय पुण्यास त्या वेळीं सार्वजनिक कामें करणारी फक्त "सार्वजनिक सभा" हीच काय ती मुख्य संस्था होती. तिच्याशीं रानड्यांचा संबंध होता ही गोष्ट सर्व अधिकाऱ्यांना माहीत होती. सभेच्या त्रैमासिकांमधले लेख नेहमीं स्वतंत्र बाण्याचे असत, व त्यांतले सर्वच लेख रानड्यांचे नसले तरी त्यांत त्यांचें अंग असे हें सर्वत्र महशूर होतें. असो. वरील सर्व गोष्टी समुच्चय-दृष्टीनें रानड्यांच्या बढतीच्या आड येत असत. सन १८८० मध्यें ठाण्याच्या सेशन जज्जाच्या जागेकरितां हायकोर्टाकडून तेलंग व रानडे या दोघांची शिफारस झाली होती. तेलंगांनीं ती जागा "नको" म्हटली. सरकारनें रानड्यांना अजीबात वगळलें व जागा रा. ब. गो. ह. देशमुख यांना दिली! रानड्यांची खरी योग्यता जाणणाऱ्या न्यायखात्यांतील अधिकाऱ्यांना याबद्दल वाईट वाटत असे. एकदां तर चीफ जस्टिस सर मायकेल वेस्ट्राप साहेबांनीं तेलंगांमार्फतच "तुमचें लिहिणें जरा कांहीं दिवस बंद करा. तें तुमच्या बढतीच्या आड येत आहे" असा रानड्यांना निरोपही पाठविला होता. सारांश, रानड्यांची हायकोर्ट जज्ज होण्याची सर्वथैव लायकी होती, तरी सरकारकडूनच त्यांची बढती बरेच दिवसपर्यंत थोपवून धरली जात होती. त्यासंबंधानें सरकारी वातावरण लॉर्ड रे यांच्या कारकीर्दीपासून पुढें हळू हळू निवळत चाललें, व जेव्हां अधिकारी लोकांच्या मनांतील रानड्यांसंबंधाचें संशयपिशाच अखेर निघून गेलें, तेव्हां त्यांची शिफारस झाली व त्यांची जज्जाचे जागीं, तेलंगांच्या मागून, नेमणूक करण्यांत आली. तेलंगांच्या वाटेंत अशा प्रकारच्या अडचणी मुळींच नव्हत्या. त्यांचें मुंबईसच कायमचें वास्तव्य असल्यामुळें व त्यांचा बॅरिस्टरीचाच धंदा असल्यामुळें प्रथमपासूनच नेहमीं बड्या बड्या साहेब लोकांशीं संबंध यावा यांत आश्चर्य नाहीं. त्याचप्रमाणें प्रसिद्ध "मानकुवर बाईच्या" (१८७६) खटल्याच्या वेळेपासून तर तत्कालीन हायकोर्टचे चीफ जस्टिस, सर मायकेल वेस्ट्राप, यांचें व इतर जज्जांचें तेलंगांसंबंधींचें मत त्यांच्या विद्वत्तेवरून अत्यंत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आदरपूर्ण झालेलें असल्यामुळें, या सर्व गोष्टींचा तेलंगांच्या बाजूस फायदा मिळाला. असा प्रकार होता तरी तेलंगांच्या राजकीय चळवळी कांहीं कमी नव्हत्या. ते प्रेसिडेन्सी असोशिएनचे एक सेक्रेटरी होते; तसेंच ते कॉंग्रेसमध्यें प्रथमपासूनच होते. कॉल्व्हिन साहेबांस व डफरिन साहेबांस उत्तरें, इंग्लंडला पाठविलेलीं हस्तपत्रकें वगैरे त्यांच्या इतरही चळवळी चालल्या होत्याच. यामुळें तेलंगांचा साहेबलोकांशीं केवळ जास्त संबंध येत असे एवढ्याचवरून, कांहीं तरी अनुदार कल्पना काढणें कोणत्याही दृष्टीनें बरोबर नाहीं. शिवाय स्कोबल बॅरिस्टर यांनीं सन १८८० सालापूर्वीं मुंबई सोडून जातांना "तेलंग हे पुढें मागें हायकोर्टाचे जज्ज होणार" असें भाकित करून ठेविलेंच होतें. त्याचप्रमाणें चीफ जस्टिस सर मायकेल वेस्ट्रॉप यांच्या तोंडांतून वरचेवर तसेच उद्गार निघत असत. इंदुप्रकाशनें (ता. ४-९-९३) एकदां असें नमूद करून ठेविलें आहे कीं,

"The late Chief Justice (Sir Michael Westropp) took such a kindly interest in him (Telang) that he never missed an opportunity to pay him a compliment and was frequently heard to say, he would see him (Telang) made a Judge."

सन १८८९ मध्यें नानाभाई हरिदास यांची हायकोर्टांतील जागा रिकामी झाली त्यावेळीं सदर्हु वेस्ट्रॉप साहेब इंग्लंडांत हयात होते. मागें सांगितल्याप्रमाणें इकडून त्या जागेकरितां तेलंगांची हायकोर्ट व लॉर्ड रे यांजकडून शिफारस झाली व त्याप्रमाणें तेलंगांची नेमणूक झाली! दोनच शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे प्रथमपासून पुण्यास रहाणें व सरकारची कांहीं काळपर्यंत इतराजी, या रानड्यांच्या मार्गांत मुख्य अडचणी होत्या. तेलंगांच्या बाबतींत स्वतंत्र धंदा, सार्वजनिक कामें, मुंबईस रहाणें, वाङ्मयात्मक कामें व तदनुषंगानें साहेब लोकांशीं संबंध या गोष्टी अनुकूल होत्या व त्यांचा तेलंगांना फायदा मिळाला. अशी त्यावेळीं खरीखुरी स्थिति होती.

तेलंगांची साहेबलोकांमध्यें जी इतकी चहा होती, ती फक्त त्यांच्या अंगच्या विद्वत्तेमुळें व इतर गुणांमुळें होती. त्यांत त्या लोकांकडे गोड बोलून एकाद्या सामान्य मनुष्याप्रमाणें आपला फायदा करून घेण्याच्या इच्छेचा तेलंगांत लेशही नव्हता. लॉर्ड रे यांनीं तेलंगांच्या कामाविषयीं लिहितांना "disinterested efforts" असें म्हटलें आहे, तर जॉन ॲडम यांनीं तेलंगांना "incorrupti-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ble patriot" असें म्हटलें आहे. साहेबलोकांशीं निकट स्नेह अगर सलगी असण्याचें मुख्य लक्षण म्हणजे त्यांच्या बरोबर खाणेंपिणें करणें असें मानण्यांत येत असतें. पण तेलंगांच्या बाबतींत हा प्रकार मुळींच नव्हता. बरें, तेलंगांनीं जज्जाची जागा पतकरून आपला फायदा करून घेतला कीं तोटा? हें पहावयाला नको काय? त्या जागेच्या उत्पन्नापेक्षां तेलंगांचें धंद्यापासून होणारें उत्पन्न कितीतरी अधिक होतें असें केसरीनेंच एकदोन वेळां प्रसिद्ध केलें होतें! बरें, मानाची जागा म्हणावें तर तेलंगांच्या स्थितींत जज्ज व्हावयाच्या पूर्वी व नंतर कितीसें पडलें होतें? खरें पाहिल्यास सरळ मनाच्या माणसास कोणत्याही प्रकरणीं सर्व गोष्टींचा उदार दृष्टीनें विचार करून मग निर्णय करण्याची बुद्धि होत असते व अनुदार मनाच्या मनुष्याला क्षुद्र मन करून मनास वाटेल तसें लिहिणें आवडत असतें, असा साधारण नियम आहे. प्रस्तुत बाबतींत सर्व गोष्टींचा विचार केला म्हणजे असें आढळून येईल कीं, कारकुनीच्या जागेकरितां जसे उमेदवारांचे अर्जावर अर्ज येतात व त्यांच्यामध्यें चढाओढ सुरू होते व अखेर जसा, त्यांपैकीं एकादा अर्जदार दुसराच कांहीं वशिला आणून ती जागा पटकावतो, तशीच हायकोर्ट जज्जाची जागा असें समजून कांहीं अनुदार दृष्टीच्या—दुसरीं कारणें असल्यास परमेश्वर जाणें!—लेखकांनीं क्षुद्र मनानें आजवर तेलंग—रानडे यांच्यामध्यें चढाओढ कल्पून तेलंगांची त्यांच्या गोडवाणीमुळें सरशी झाली असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळें तत्कालीन खऱ्या परिस्थितीच्या दृष्टीनें या चरित्रांत थोडासा खुलासा करावा हें इष्ट वाटल्यावरून तो केला आहे.

सर दिनशा वाच्छा यांनीं एके ठिकाणीं मेथा, तेलंग व रानडे यांची सार्वजनिक प्रश्नांच्या दृष्टीनें तुलना करून जो निष्कर्ष काढला आहे तो आमच्या मतें मोठ्या मार्मिकपणाचा आहे. तेलंग, रानडे व मेथा यांच्या विवेचनपद्धतीविषयीं वाच्छा म्हणतातः—

"If Mr. Ranade was truly Socratic in his intellect so also, though in a minor degree, was Mr. Telang. Mr. Ranade's pen went on smoothly over the most complicated field of controversy. You perceive in his reasoning all the powers of a great persuasive intellect without ever feeling the sharp point of the steel. In the case of Mr. Telang, that point was at once

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

felt as he went on with the iron logic of his argument." "The last (Sir P. M. Mehta) in him had not only the sharp-pointed steel of argument but also the fire of flint. And flint and steel between them did their vanquishment of the opposing contraversialists as neither the one nor the other could do." "In short, I may venture to say that Sir Phirozshah in the field of public life was superlative in his combativeness; Mr. Telang was comparative, while Mr. Ranade was positive."

प्रतिपक्षी कोणीही असो, त्याच्या समोर धैर्यानें पुढें सरून दोन ठोसे देण्यांत व घेण्यांत वाच्छांनीं मेथांना पहिला नंबर दिला आहे; व तेलंगांना दुसरा नंबर, रानड्यांना तिसरा नंबर दिला आहे. या तिघांही पुरुषांच्या स्वभाववैचित्र्याचा व त्यांनीं केलेल्या कामाचा विचार केल्यास वाच्छांनीं वर केलेलें वर्णन चुकीचें होईल असें वाटत नाहीं. प्रतिपक्षी कितीही मोठा अगर विद्वान असो, त्यांला तेलंगांनीं आपल्या लेखांत व भाषणांत—फेरोजशहाच्या प्रमाणें जोरदार भाषेंत नसलें तरी—स्पष्ट व निःसंदिग्ध शब्दांनीं ठोसे दिल्याचीं अनेक उदाहरणें मागील कांहीं प्रकरणांत आलींच आहेत.

तात्पर्य, तेलंगांच्या सबंध सार्वजनिक कारकीर्दीचा निर्विकार मनानें विचार केल्यास त्यांत कोणास नांव ठेवण्यासारखें कांहीं विशेष मिळेल असें वाटत नाहीं. त्यांचें नैतिक वर्तन अत्यंत निर्मल असे. ते स्वभावानें गोड होते, पण आपलें प्रामाणिक मत अगदीं निर्भीडपणें देत असत. सार्वजनिक कामें ते तें एक आपलें कर्तव्य आहे अशा हेतूनें—अत्यंत शुद्ध हेतूनें—करीत असत. मिस्तर जॉन अॅडम यांनीं आपल्या एका लेखांत तेलंगांविषयीं ("India" for October 1893)

"He was ever the incorruptible patriot."

आपल्या शुद्ध हेतूपासून कधींही न ढळणारे असे देशाभिमानी असें म्हटलें आहे. तसेंच लॉर्ड रे यांनीं डॉ. भांडारकरांना ता. ३०-११-९३ रोजीं लिहिलेल्या पत्रांत तेलंगांविषयीं असा उल्लेख आहे :—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"I had often occasion to appreciate his marvellous sagacity, his unerring judgement, his grasp of the most difficult problems, his devotion to the true interests of his country-men, his disinterested efforts to promote their welfare."

(आपल्या देशबांधवांच्या खऱ्या हिताकरितां निःस्वार्थबुद्धीनें झटणारे गृहस्थ) फक्त सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत त्यांना आपलीं मतें आचरणांत आणतां येत नसत. पण ती स्थिती दुसऱ्या कांहीं समाजिक पुढाऱ्यांच्या बाबतींत देखील त्या वेळीं घडत असे. याला मुख्य कारण त्यांच्या त्यांच्या घरची परिस्थिति. याशिवाय तेलंगांच्या सर्व सार्वजनिक आयुष्यक्रमांत दोष देण्याला मोठीशी जागा मिळेल असें वाटत नाहीं. ते स्वभावानें गोड असत हें खरें. पण सरकाराशीं अगर लोकांशीं स्पष्ट बोलावयाची वेळ आली तर तसें बोलण्यास ते केव्हांही कमी करीत नसत. तेलंगांमधलें एका चरित्रकारानें गुणवैशिष्ट्य सांगतांना असें म्हटलें आहेः—

"The secret of his power lies in his keen intellect, his rare oratorical gifts, his singularly spotless personal character, and above all, in that profound sagacity to discern at once between what may be productive of harm or good and advise accordingly."

तात्पर्य, तेलंग हे दादाभाई, मेथा, बद्रुद्दीन यांजबरोबरच काम करणारे असल्यामुळें राजकीय बाबतींत ते सनदशीर मार्गानेंच—क्रांतिकारक मार्गानें नव्हे—जात असत. त्याच प्रमाणें ते सामाजिक बाबतींत भांडारकर, रानडे यांजबरोबरच काम करणारे असल्यामुळें ते स्त्रीशिक्षण, सामाजिक परिषद वगैरे कामांत त्यांना अंतःकरणपूर्वक सहाय्य करीत असत. वाङ्मयक्षेत्रांतील त्यांच्या कामगिरीबद्दल तर बोलावयासच नको. त्यांच्याइतकें वाङ्मयक्षेत्रांत काम त्यांच्या वेळच्या अगर पूर्वीच्या (डॉ. भांडारकर सोडून) कोणीच पदवीधरानें केलें नाहीं असें वाच्छा यांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे. चारच शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे मेथा, बद्रुद्दीन यांचा भर मुख्यतः राजकीय चळवळीवर असे. रानड्यांचा अर्थशास्त्रीय, सामाजिक व धार्मिक चळवळींवर असे. भांडारकर यांचें लक्ष विशेषतः वाङ्मयात्मक, सामाजिक व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धार्मिक कामांवर असे. तेलंगांमधलें वैशिष्ट्य हें कीं, त्यांनीं वरील सर्व क्षेत्रांतून कामगिरी केली असून, ती उत्तम प्रकारची आहे. आणि हें सगळें काम तेलंगांनीं अवघ्या वीसबावीस वर्षांत (सन १८७२ ते १८९३) केलें हें लक्षांत आणलें म्हणजे मन थक्क होतें व वाच्छा यांनींच त्याचें वर्णन केलेलें,

"One crowded hour of glorious life,"

'एक तासाचाच पण वैभवशाली चरित्रक्रम' तें अगदीं अन्वर्थक ठरतें. सन १८७२ सालीं तेलंग धंद्यास लागल्या दिवसापासून, त्यांची जी—धंद्याच्या दृष्टीनें व सार्वजनिक कामाच्या दृष्टीनें—भरभराट सुरू झाली ती उत्तरोत्तर शुक्लेंदूप्रमाणें वाढत जाऊन, त्यांचा वैभवरवि सन १८९२ मध्यें अगदीं ऐन मध्यान्हीं चढला होता असें म्हणण्यास मुळींच हरकत नाहीं. सर दिनशा वाच्छा म्हणतात—

"While during the last period of his full manhood alas! so soon cut off, it seemed that he was at the very height of political sagacity and worldly wisdom."

राजकीय कामाच्या दृष्टीनें तेलंग हे आपल्या वेळीं वैभवशिखरास चढले होते.

त्याच प्रमाणें त्यांचा एक चरित्रकर्ता (श्री. चुनिलाल पारेख) म्हणतो—

"Thus at the University, as in the High Court, as well as on the public platform, he has reached the zenith of power attainable."

म्हणजे तेलंग दिवंगत झाले तेव्हां ते मुंबईतील बहुतेक सर्व मोठ्या सार्वजनिक संस्थांच्या उच्चस्थानीं होते; (बाकीच्या संस्था सोडून दिल्यातरी) ते हायकोर्टाचे एक जज्ज होते; युनिव्हर्सिटीचे ते व्हाइसचॅन्सेलर होते; रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे (मुंबई) ते अध्यक्ष होते व मुंबईतील राजकीय व सामाजिक बाबतींत ते एक पुढारी म्हणून प्रसिद्ध होतेच. त्यामुळें तेलंग गेले तेव्हां त्यांची जागा भरून काढणारा मुंबईंत एकही हिंदु पुढारी उरला नाहीं असें जें इंदुप्रकाशकर्त्यांनें म्हटलें तें अगदीं सत्य होतें. इंदुप्रकाशचे शब्द असे आहेतः—

"There is not one Hindu left in Bombay that can at present fill his place."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वरील सर्व प्रकारांत मनास अत्यंत चटका लावणारी गोष्ट ही होती कीं, तेलंगांनीं इतकीं पुष्कळ व महत्वाचीं कामें आपल्या वीसबावीस वर्षांच्या कारकीर्दीत करून वयाला त्रेचाळीस वर्षें होतात न होतात तोंच ते स्वर्गस्थ झाले ! व सृष्टिक्रमाप्रमाणें ज्यांच्या पुण्यतिथि साजऱ्या करण्याकरितां तेलंगांनीं मागें राहावयाचें त्यांनींच मग तेलंगांच्या पुण्यतिथि साजऱ्या केल्याचा हृदयद्रावक देखावा लोकांच्या दृष्टीस पडला ! तेलंगांच्या वेळचे प्रसिद्ध पुढारी म्हणजे दादाभाई, भांडारकर, रानडे व मेथा हे होते. तेलंग हे या सर्वांपेक्षां वयानें लहान होते हें मागें सांगितलेंच आहे. पण ते त्या सर्वांच्याही पूर्वीं परलोकवासी झाल्यामुळें तेलंगांच्या पुण्यतिथीच्या दिवशीं—निरनिराळ्या प्रसंगीं रानडे व भांडारकर यांचीं मुख्य भाषणें झालीं !

असो. एका शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे अल्पकालांत पुष्कळ व महत्वाचीं सार्वजनिक कामें करून ज्यांनीं आपली जीवनयात्रा संपविली असें आधुनिक कालांत महाराष्ट्रांत घडलेलें तेलंगांच्या सारखें दुसरें उदाहरण मिळेल असें वाटत नाहीं. पांचवे वर्षीं शिक्षणास आरंभ; नववे वर्षीं इंग्रजी शिक्षणास सुरवात; चवदावे वर्षीं मॅट्रिक; सतराव्या वर्षीं बी. ए.; एकोणिसाव्या वर्षीं एम्. ए.; विसाव्या वर्षीं एलएल. बी.; बाविसावे वर्षीं ॲडव्होकेट व सार्वजनिक कामास आरंभ; बत्तिसावे वर्षीं एजुकेशन कमिशनचे सभासद; चवतिसावे वर्षीं नामदार; एकुणचाळिसावे वर्षीं हायकोर्टाचे जज्ज; बेचाळिसावे वर्षीं व्हाइसचॅन्सेलर; त्रेचाळिसावे वर्षीं मृत्यू ! असलें दुसरें उदाहरण कोठें आहे ?

प्रकरण पंचेचाळिसावें.

कुटुंबस्थिति.

काशीनाथपंत तेलंग यांचे जनक वडील म्हणजे बापूभाई तेलंग हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यांना दोनच मुलगे होते, कृष्णराव व काशीनाथपंत. काशीनाथपंतांचे चुलते त्रिंबकराव यांना पुत्र संतान नव्हतें. म्हणून त्यांनीं काशीनाथपंतांना दत्तक घेतलें होतें. तदनुसार हे पुढें काशीनाथ त्रिंबक तेलंग या नांवानेंच प्रसिद्धीस आले.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सदहू कुटुंब लहानच पण खाऊनपिऊन सुखी असे. त्रिंबकराव व बापूभाई हे दोघेही फॉर्ब्स कंपनींत नोकरीवर होते, ते बहुतेक अखेरपर्यंत तेथेंच होते. मुलांपैकीं कृष्णराव व काशीनाथपंत हे दोघेही एक दोन वर्षांनींच मोठे—लहान असल्यामुळें ते दोघेही बालपणीं बरोबरच शाळेंत जात असत. नंतर काशीनाथपंत आपल्या बुद्धीच्या बळावर पुढें सरसावले. कृष्णराव यांचा मॅट्रिकपर्यंत अभ्यास झाल्यावर त्यांनींही फॉर्ब्स कंपनींत नोकरी धरली.

कुटुंबांतील वळण अगदीं जुन्या चालीचें असे. सर्वांचाच पोषाख म्हणजे अंगांत वास्कुट, त्यावर जुन्या तऱ्हेचा लांब अंगरखा व डोक्यास परभी तऱ्हेचें पागोटें इतकाच असे. त्यांना कोणी उपरणें घेतलेलें, शुभ कार्याच्या वेळेशिवाय, कोणी कधींच पाहिलें नाहीं. काशीनाथपंत हे लहानपणीं शाळेंत—पुढें कॉलेजांत जात असत तेव्हांपासून बुट—पाटलोण वापरीत असत, तों अखेरपर्यंत त्यांचा तोच पोषाख असे. हल्लींचे शर्टस, नेकटाय, कफ्स वगैरे प्रकार त्या वेळीं माहीतही नव्हते. काशीनाथपंत यांस साधा सदरा, त्यावर पारशी तऱ्हेचा पांढरा कोट, (थंडीच्या दिवसांत काळा बनातीचा कोट), गळ्यांत बॅरिस्टरी चष्मा लटकलेला पण वाटेल तेव्हां डोळ्यांवर सहज चढवितां येणारा, व डोक्यास परभी पागोटें, या साध्या पोषाखांत पुष्कळांनीं किती वेळां तरी पाहिलेलें आहे. घरीं असले म्हणजे एक नुसतें धोतर व अंगांत सदरा इतकाच त्यांचा पोषाख असे. घराच्या बाहेर पडले म्हणजे मात्र वर सांगितलेला त्यांचा पोषाख असे.

घरांत त्रिंबकराव सर्व व्यवस्था पहात असत. त्यांची सर्व कामांत मोठी शिस्त असे. तीच काशीनाथपंतांना पुढें लागली. विद्येची गोडी त्या कुटुंबांत पूर्वी नव्हती, ती पुढें केवळ स्वयंस्फूर्तीनें काशीनाथपंतांना लागली. मग ती संधि मिळतांच कशी वाढत गेली व शेवटीं ते नव्या—जुन्या पंडितांत कसे अग्रेसरत्व पावले हें मागील प्रकरणीं लिहितांना दाखविलेंच आहे.

काशीनाथपंतांनीं घरांतल्या वागणुकीसंबंधानें इंदुप्रकाशकर्त्यानें (ता. ४-९-९३) असें लिहिलें आहे:—

"In private relations, Mr. Telang was a model of perfection. As a son, husband, father and friend, he was faultless."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेलंगांच्या खासगी वागणुकीच्या बाबतींत—मग घरांत असो, बाहेर असो—नांव ठेवण्याला जागाच नसे. जवळ जवळ असाच प्रकार—एक दोन बाबी वगळून त्यांच्या सार्वजनिक कारकीर्दीसंबंधानें होता हें मागील प्रकरणांत सांगितलेंच आहे.

तेलंगांच्या खासगी वर्तणुकींत एक महत्वाचें तत्व असे. ते वडील माणसांच्या इच्छेविरुद्ध कधींही वागत नसत. हा पुष्कळांना गुण वाटेल. कित्येकांना कदाचित् दोष वाटेल. पण खऱ्या हिंदु मनुष्याला त्यावरून तेलंगांविषयीं आदरच वाटेल असें वाटतें. हें त्यांचें तत्व सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत त्यांना अनेकदां बाधक झालेलें होतें व त्यामुळें लोकांनीं त्यांचेवर एक दोन वेळां केलेली कडक टीकाही त्यांनीं सोसली, पण आपलें तत्व मात्र त्यांनीं शेवटपर्यंत सोडलें नाहीं. सामाजिक बाबतींतील आपला भित्रेपणा झांकण्याकरितां तेलंगही आईबापांची सबब पुढें करीत असत असेंही कित्येकांनीं म्हटलें होतें. पण खरा प्रकार तसा नव्हता. याबद्दल त्यांच्या चरित्रांत दाखले मिळतात.

जुन्या घरांतून नव्या घरीं जातांना तेलंगांनीं वडिलांच्या संतोषाकरितां घरचे देव हातांत घेऊन ते तेथें नेल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. दुसऱ्या एका प्रसंगीं अशी गोष्ट घडली. तेलंग हे नेहमीं दहा वाजतां कोर्टास जातांना आपल्या आईला विचारून जात असत. एके दिवशीं चंद्रग्रहण होतें आणि तत्पूर्वी दोन प्रहर उपाशीं राहून रात्रौ ग्रहण सुटल्यावर जेवावयाचें होतें. नेहमींच्या रिवाजाप्रमाणें तेलंग सकाळीं दहा वाजतां आईला सांगण्याकरितां गेले, तों आईनें म्हटलें, "अरे आज ग्रहण आहे व संध्याकाळीं जेवावयाचें नाहीं. ग्रहण सुटल्यानंतर जेवावयाचें आहे." तेलंगांनीं उत्तर दिलें कीं, "मला त्याचें कांहीं वाटत नाहीं. व माझी जेवावयाला हरकत नाहीं." त्याबरोबर त्या बाई म्हणाल्या, "हें काय ? आमच्या घरांत असलें कोणी केलें नाहीं." त्यावर तेलंग म्हणाले, "बरें तर, मी तुमच्या बरोबर जेवीन" आणि मग ते तसेच कोर्टास निघून गेले. त्या दिवशीं रात्रीं घरांतील सर्व मंडळी ग्रहण सुटल्यावर स्नानें करून जेवलीं व तेलंगांनींही तसेंच केलें. ही गोष्ट आम्हांस मुंबईस कांहीं वर्षांपूर्वी एका मित्राकडून समजली.

तेलंगांना मूळव्याधीची जबर व्यथा होती. अखेर त्यांतच त्यांचा अंत झाला. पण ती विकृति त्यांना निदान दहा बारा वर्षांपूर्वी जडलेली होती. त्यापासून त्यांना रोज मनस्वी त्रास होत असे; पण ही गोष्ट त्यांनीं आपल्या वडील माणसांना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कित्येक वर्षेपर्यंत—ते घाबरतील म्हणून—कळविली नाहीं. वस्तुतः तेलंगांनीं इतकीं वर्षें प्रकृतीची अशी आबाळ करणें ही हरएक दृष्टीनें चूक होती. परंतु आपल्या आईबापांना ज्यापासून दुःख होईल ती गोष्ट ते कसे टाळीत असत हेंच ह्यावरून पहावयाचें आहे. शेवटीं केवळ यदृच्छेनें ही गोष्ट त्यांच्या आईच्या नजरेस पडली व मग उपाययोजना सुरू झाली. ही गोष्ट आम्हांस (कै. आतां त्यांना कैलासवासी म्हणावें लागत आहे याबद्दल खरोखर वाईट वाटतें.) प्रो. पंढरीनाथपंत तेलंग यांजकडून समजली.

सदहू मोडावर तेलंगांनीं थोडीशी शस्त्रक्रिया करून घेतली असती तर ते कदाचित् बरेही झाले असते. पण " भवितव्यता बलीयसी " तिकडे कोणाचा उपाय ? आईबापांना पहावत नाहीं, म्हणून तेलंगांनीं शस्त्रक्रिया करून घेतली नाहीं व त्यामुळें आपल्यावर मृत्यु ओढवून घेतला ! याचा मागें एकदां उल्लेख झालेलाच असल्यामुळें इकडे इतकाच विस्तार पुरे.

सन १८७२ मध्यें तेलंग आपल्या धंद्यास लागल्यावर त्यांची भरभराट होऊं लागली व त्यांचें उत्पन्न वाढूं लागलें. ते प्रथम कांदेवाडींतील आपल्या वडिलोपार्जित घरांत रहात असत. पुढें त्यांनीं चौपाटीवरील बंगला विकत घेतला. ही गोष्ट त्यांनीं वडिलांना प्रथम कळविली नव्हती. बयाणा म्हणून कांहीं रकम त्यांनीं भरली होती व पक्कें खरेदीपत्र व्हावयाचें होतें. अशा स्थितींत काशीनाथपंतांनीं चौपाटीवरील बंगला घेण्याचें ठरविल्याबद्दल वडिलांना सांगितलें. वडिलांनीं उत्तर दिलें, " ठीक आहे. तूं आणि तुझी बायको, मुलें जाऊन बंगल्यांत रहा. बाकीचीं माणसें आम्ही याच (कांदेवाडींतल्या) घरांत राहतों. " हें उत्तर ऐकून काशीनाथपंतांना वाईट वाटलें व त्यांनीं लागलेंच म्हटलें, " असें असेल तर मी बंगला घेत नाहीं. बयाण्याचे पैसे गेले तर गेले. कुटुंबांतील सर्व माणसें राहाण्यास जावयाचीं नसतील तर मला तें नवीन घर नको. मीही सर्वांबरोबर याच घरांत राहतों. " मग वडिलांनीं " बरें तर, खरेदीपत्र कर जा. सगळी मंडळीच तिकडे जाऊं " असें म्हटलें. नंतर तेलंगांनीं बंगला घेतला व त्यांच्या कुटुंबांतील सर्वच मंडळी तिकडे राहूं लागली. हा प्रकार पाहून तेलंगांच्या वडिलांना व इतर मंडळीला देखील अत्यंत समाधान वाटलें असल्यास नवल काय ? वरील हकीकत तेलंगाचेच एक आप्त रा. ब. आनंदराव सदाशिव दळवी यांजकडून आम्हांस समजली.

तेलंगांच्या घरांतील सर्व व्यवस्था त्यांचे वडीलच पहात असत हें मागें सांगितलेंच आहे. खुद्द काशीनाथपंत तिकडे मुळींच पाहात नसत व त्यांना पहावें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लागतही नसे. एका दृष्टीनें ही स्थिति काशीनाथपंतांना सोयीची असे. घराकडे कांहीं पहावें न लागल्यामुळें त्यांना त्यांच्या सार्वजनिक कामाकडे किंवा वाङ्मयसेवेकडे देण्याला हवीतशी फुरसत मिळत असे. तेलंगांच्या वडिलांचें लक्ष घरांतल्या व्यवस्थेकडेच असे. इतकेंच नव्हे, तर स्वतः काशीनाथ-पंतांच्या कांहीं कांहीं व्यवस्थेकडे देखील त्यांचें लक्ष असे. त्यांच्या घरीं घोडा-गाडी मूळपासूनच असे. आणि दहा-अकराच्या सुमारास गाडींत (बगींत) बसून जनक वडील, दत्तक वडील, बंधु कृष्णराव व स्वतः काशीनाथपंत असे चौघे कोटांत आपापल्या कामाकरितां जातांना आम्ही किती वेळां तरी पाहिलेलें होतें. पुढें तेलंगांचा धंदा चांगला चालून जेव्हां सरकार दरबारांत व सार्वजनिक कामांत त्यांचें वजन वाढूं लागलें तेव्हां त्यांच्याकरितां घोड्यांची एक चांगली जोडी व गाडी पाहिजे असें त्यांच्या वडिलांना सहज वाटलें, व त्यांनीं ती सर्व योजना केली. पुढें दोन घोड्यांच्या गाडींत बसून ज्या दिवशीं काशीनाथपंत हायकोर्टांत प्रथमच आलेले दिसले, तेव्हां त्यांच्या वकील–बॅरिस्टर मंडळीपैकीं कांहीं मित्रांनीं स्वाभाविकपणेंच, "हें काय आज, काशीनाथपंत ?" असे उद्गार काढले. त्यावरो-वर तेलंगांनींच सांगितलें कीं, "वडिलांनींच ही घोड्याची जोडी परवां विकत घेऊन दिली आहे." ही गोष्ट ते जज्ज व्हावयाच्या पूर्वींची. जज्ज झाल्यावर ते दोन घोड्यांच्या गाडींतून कोर्टास जात असत तें ठीकच होतें. वरील हकीकत आम्हांस रा. ब. वासुदेव गोपाळ भांडारकर यांजकडून समजली. रा. ब. त्या वेळीं हायकोर्टांत वकिली करीत होते.

असो. आणखी कांहीं अशाच गोष्टी सांगतां येतील. पण विस्तारभयास्तव त्या येथें सांगत नाहीं. एकंदरींत काशीनाथपंत हे आपल्या वडील माणसांशीं व घरांतील इतर मंडळींशीं किती प्रेमळपणानें वागत असत याची वरील हकीकती-वरून वाचकांस सहज कल्पना होऊं शकेल. त्यांचें स्वतःचें जरी असें वर्तन असे तरी त्यांना अखेरीस अखेरीस गृहसुख नव्हतें असें म्हणतात—काय असेल तें असो. मरणापूर्वी त्यांची वृत्ति अंमळ उदासीन झाली होती इतकें मात्र खरें. चंदावर-करांनीं एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे, व कै. अण्णासाहेब महाजनी यांची तेलंगांशीं १८९३ मध्यें एकदां आगगाडींत गांठ पडल्याची जी हकीकत प्रसिद्ध झाली आहे त्यांतही असेंच आहे.

तेलंग वारले तेव्हां त्यांचे वडील, मातुश्री वगैरे माणसें हयातच होतीं. त्यांना त्या वेळीं काशीनाथपंतांसारखा वैभवशिखरास पोहोंचलेला—हरएक दृष्टीनें सत्पुत्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व कर्तृत्ववान् मुलगा डोळ्यांदेखत गेलेला पाहून काय वाटलें असेल, किती दुःख झालें असेल याची कल्पनाच केली पाहिजे ! त्रिंबकराव तर मग एक वर्षानेंच गेले. बापूभाई सात आठ वर्षांनीं गेले. बंधु कृष्णराव हेही कांहीं वर्षांनीं गेले.

अंतकाळीं काशीनाथपंतांना तीन मुलगे व चार मुली इतकीं अपत्यें होतीं. एक मुलगा लहानपणींच मृत झाला. दोन मुलगे—पंढरीनाथपंत व द्वारकानाथपंत—व चार मुली इतकीं मुलें हयात होतीं. मुलींचीं लग्नें पूर्वीच झालीं होतीं. मुलांचें वय लहान असल्यामुळें त्यांचें शिक्षण चाललें होतें. मुलींपैकीं हल्लीं दोनच हयात आहेत, एक आठवणकरांचे घरीं दिलेली व दुसरी खोटे यांचे घरीं दिलेली. दोघीही आपापल्या घरीं सुखी आहेत. मुलांपैकीं पंढरीनाथपंत हे हल्लींच स्वर्गस्थ झाले. द्वारकानाथपंत हे मद्रासेस डॉ. ॲनी बेझंट बाईंना त्यांच्या कामांत मदत करण्याकरितां तेथेंच असतात. पंढरीनाथपंतांशीं आमची हल्लींच ओळख झाली होती. परंतु इतर मार्गांनीं आम्हांस त्यांच्यासंबंधीं जी माहिती मिळाली होती त्यावरून ते बुद्धिमत्ता, कर्तृत्वशक्ति, चित्तौदार्य, निगर्वीपणा व निःस्वार्थता या गुणांत काशीनाथपंतांचीच प्रतिकृति होते यांत शंका नाहीं. पण पुढें ते थिऑसॉफीमध्यें शिरून डॉ. बेझंटबाईचे अनुयायी झाल्यामुळें त्यांच्या गुणांचें देशहिताच्या दृष्टीनें व्हावें तितकें चीज झालें नाहीं असा मुंबईंत कित्येकांचा आक्षेप आहे. पण त्यासंबंधीं जास्त लिहिण्याची आमची इच्छा नाहीं. पंढरीनाथपंतांनीं पतकरलेल्या मार्गासंबंधानें कदाचित् कोणाचा मतभेद होऊं शकेल, परंतु विद्याव्यासंगाची आवड हा गुण त्यांचे ठिकाणीं त्यांच्या वडिलांपासूनच उतरला होता व तो व्यासंग त्यांनीं आमरण चालविला होता; तसेंच त्यांची एकनिष्ठता, अवर्णनीय स्वार्थत्याग, जनसेवेची आवड या त्याच्या गुणांबद्दल कोणासही प्रेमादरच वाटेल. त्यांत फिरून विशेष हा कीं, स्वतः एलएल. बी. असूनही द्रव्यार्जनाच्या मोहास बळी न पडतां पंढरीनाथपंतांनीं आपला आवडता व्यासंग चालविला; इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं अध्ययन व अध्यापन हीं पवित्र कर्तव्यें केवळ निःस्वार्थ बुद्धीनें कित्येक वर्षें चालवून सरस्वतीची अखंड सेवा केली आहे. असा वाग्देवीचा निःसीम भक्त वयाला पन्नास वर्षें होतात न होतात तोंच, (ता० ५ जून १९२९ रोजीं) कालवश व्हावा ही खरोखर अत्यंत दुःखाची गोष्ट होय. असो. पंढरीनाथपंतांचे जेष्ठ चिरंजीव त्रिंबकराव हे बी. ए. असून ते बनारस येथें एक इंग्रजी शाळा चालवीत आहेत. बाकीचीं मुलें शिकत आहेत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकरण शेचाळिसावें.

अखेर.

काशीनाथपंत हे सन १८९२ सालच्या मध्यापासूनच आजारी होते. त्यांनीं लिहिलेला "Gleanings from Maratha Chronicles" हा निबंध "डेक्कन कॉलेज यूनियन" संस्थेपुढें त्याच सालीं वाचण्यांत आला. पण स्वतः तेलंग त्या वेळीं हजर नव्हते हें मागें एकदां सांगितलेंच आहे. सबब तो निबंध डॉ. भांडारकर यांनीं वाचला. त्याच सालीं त्यांची व्हाइस–चॅन्सेलरच्या जागीं नेमणूक झाली. त्याप्रमाणें ते सन १८९३ च्या फेब्रुवारींत झालेल्या युनिव्हर्सिटीच्या पदवीदानसमारंभाचे वेळीं हजर होते. पण त्यांच्या चेहऱ्यावरील फिक्कटपणावरून ते फार अशक्त झालेले स्पष्ट दिसत होते. सर रेमंड वेस्ट यांनीं म्हटलें आहे कीं:—

"During the last year of his life, his rapidly declining health and the exhaustion consequent on a painful operation, must have made his work at times almost a torture. He could not ascend the long flight of stairs leading to his court without assistance. Still he struggled on bravely until wearied nature could hold out no longer."

वेस्ट साहेबांनीं तेलंगांच्या स्थितीचें हें केलेलें वर्णन बरोबर आहे; पण तेलंगांच्या मोडांवर शस्त्रक्रिया मात्र केलेली नव्हती. तेलंगांनीं थोडे दिवस रजा घेतली. जरा प्रकृतीला आराम वाटावा म्हणून दोन तीन ठिकाणीं त्यांना नेण्यांत आलें. ते कांहीं दिवस महालक्ष्मीजवळ एक बंगला घेऊन राहिले होते. पुढें ते लोणावळ्यास आपल्या बंगल्यांत कांहीं दिवस राहिले. पण प्रकृतींत सुधारणा कांहींच दिसेना. त्यांना गाणें ऐकण्याचा बराच नाद असे. मुंबईस गिरगांव बॅक रोडवर कै. महादेव चिमणाजी आपटे यांचे घरीं केव्हां केव्हां रात्रौ आठाच्या सुमारास गायन समाजाची बैठक होत असे; तेथें मुंबईंतील त्या वेळची बरीच दक्षिणी सुशिक्षित मंडळी जमत असत. त्यांत काशीनाथपंत तेलंग असंत असें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्री. काशीबाई कानिटकर यांनीं आपल्या एका लेखांत ("महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका"–मार्च १९२१) म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें तेलंगांच्या शेवटल्या आजारीपणांत रा. मंगेश रामकृष्ण तेलंग हे वरचेवर येऊन सतार वाजवून त्यांचें (तेलंगांचें) मनरंजन करीत असत. मंगेशराव हे सतार, बीन वगैरे तंतुवाद्यवादनांत निष्णात आहेत हें प्रसिद्ध आहे. आम्ही स्वतः त्या वेळीं मुंबईस होतों, त्यामुळें अशा कांहीं गोष्टी सहज समजत असत. असो. याप्रमाणें तेलंग सुमारें एक वर्ष आजारी पडल्यामुळें त्यांची प्रकृति दिवसेंदिवस क्षीण होत गेली व शेवटीं ता. १ सप्तंबर सन १८९३ रोजीं पहाटे दोन अडीच वाजतां त्यांनीं इहलोकची यात्रा संपविली! सर रेमंड वेस्ट म्हणतातः—

"He died with calm resignation, as he had lived in simplicity, benevolence and usefulness."

तेलंगांच्या प्रेतयात्रेला न्या. फुल्टन, डॉ. मॅकिकन वगैरे प्रमुख युरोपीयन व हिंदु, पारशी वगैरे मिळून शेंकडों लोक हजर होते. असो.

काशीनाथपंत तेलंगांच्या सबंध चरित्राचा विचार केला म्हणजे असें वाटतें कीं नभोमंडलांत एकादा दैदीप्यमान तारा उदय पावावा, तो कांहीं दिवस चमकत रहावा व नंतर एकदम अदृश्य व्हावा, अशीच तेलंगांची स्थिति झाली. शेवटचें एक वर्ष सोडून दिलें तर त्यांची सार्वजनिक कारकीर्द सारी वीस वर्षांची होती. वयाच्या बाविसाव्या वर्षी त्यांच्या कारकीर्दीस सुरवात झाली व त्रेचाळिसाव्या वर्षी ते दिवंगत झाले. जे वकिली—बॅरिस्टरीचा अगर डॉक्टरीचा धंदा करतात त्यांना धंद्याच्या दृष्टीनें सामान्यतः स्थाईकपणा वाटून, सार्वजनिक कामाकडे जरा त्यांचें लक्ष जाऊं लागतें तों त्यांचें सहज चाळीस वर्षांचें वय होतें. म्हणजे इतरांच्या सार्वजनिक कारकीर्दीस सुरवात होते त्या वयावर तेलंग हे आपल्या कारकीर्दीच्या अत्युच्च शिखरास—रानड्यांच्या भाषेंत—To the very highest stages of our social and political life—पोंचून त्यांची इहलोकींची यात्राही संपली होती! तेलंगांच्या चरित्रास एका आंग्ल कवीच्या पुढील ओळी अगदीं तंतोतंत लागू पडतातः—

"To all the sensual world proclaim,
One crowded hour of glorious life,
Is worth an age without a name."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जे मान इतर लायक माणसांना वय झाल्यावर व वरींच सार्वजनिक कामें केल्यावर मिळावयाचे, ते सर्व तेलंगांना त्यांची चाळिशी व्हावयाचे पूर्वींच मिळून गेले होते. बद्रुद्दीन, मेथा रानडे, भांडारकर यांना नामदारीचा मान त्यांची चाळिशी होऊन गेल्यावर मिळाला होता. भांडारकरांच्या वयास तर सत्तरीचा सुमार झाला होता. इतकेंच नव्हे तर तो मान आपणांस फार उशिरा मिळाला असा त्यांनीं आपल्या डायरींत—Honours of Membership of Legislative Council have come late in life—शेरा मारला आहे. पण तो मान तेलंगांना वयाच्या चवतीसाव्या वर्षी मिळाला होता! पहिले हिंदी व्हाइस चॅन्सलर तर तेलंगच होते. तसेंच विद्वत्तेच्या दृष्टीनें मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे पहिले हिंदी अध्यक्ष तेलंगच होते. तेलंग हे हायकोर्टाचे जज्ज वयाच्या एकोणचाळीसाव्या वर्षी झाले होते हें मागें आलेंच आहे. हे मान तेलंगांना—ते बऱ्या लोकांशीं गोड बोलून वागत असत म्हणून अगर ते दैववान् म्हणून इतक्या लवकर लवकर मिळाले होते असें कित्येक म्हणतात. पण ती अनुदारपणाची कल्पना होईल. तेलंगांनीं गोड बोलून मान मिळविले ही गोष्टच मुळीं असत्य, हें मागें दाखविलेंच आहे. दैववान् कोणास म्हणावयाचें? अंगीं लायकी नसतां किंवा अल्पशी लायकीच असतांना ज्याला मान मिळतो त्याला कदाचित् दैववान् म्हणतां येईल. पण तेलंगांना ज्या ज्या मानाच्या जागा मिळाल्या त्या त्या जागा जर त्यांनीं आपल्या गुणांनीं व कृतींनीं अलंकृत केल्या होत्या तर ते मान त्यांना "ते केवळ दैववान्" म्हणून मिळाले असें कसें म्हणतां येईल? ते सर्व मान मिळण्यास कारण—जज्जाच्या जागेसंबंधानें जॉन ॲडम यांनीं म्हटल्याप्रमाणें—केवळ तेलंगांच्या अंगचे गुण होत हेंच खरें. जॉन ॲडम म्हणतातः—

"He rose before he was forty to the highest official position to which a native of India can aspire, by sheer dint of that rare combination of talents and qualities which make genius."

या शिवाय त्यांचा कॉंग्रेसशींसंबंध होताच. प्रेसिडेन्शी असोशिएशनचे तर ते सेक्रेटरी होते बाकीच्या संस्थांचा किंवा कामांचा उल्लेख इकडे करीत नाहीं. तसा उल्लेख मागील प्रकरणांत योग्य स्थळीं आलाच आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे, परमेश्वरानें दिलेल्या अल्पशा आयुष्यांत तेलंगांच्या सारखीं सर्व दिशांनीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आणि वहुतेक सर्व क्षेत्रांतून ज्यांनीं सार्वजनिक कामगिरी केली आहे अशा पुरुषाचें गेल्या सुमारें शंभर वर्षांत महाराष्ट्रांत घडलेलें दुसरें उदाहरण मिळेल असें वाटत नाहीं.

तेलंग वारले ही वातमी समजतांच मुंबईंत व इतर सर्व प्रांतांत सर्वत्र उदासीनतेची छाया पसरली होती "कित्येकांस तर आपल्यामधील सूर्यच मावळल्यामुळें सर्वत्र अंधार पसरला आहे" असें वाटलें. चंदावरकरांनीं आपणांस एका मोठ्या गृहस्थाकडून आलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर असल्याचें लिहिलें आहे:—

"The Sun has set even while in the meridian, and darkness and desolation have spread everywhere. The prospect before us is very gloomy."

पण हा प्रकार केवळ हिंदु लोकांपुरताच नसून तेलंग वारल्याचें ऐकून हिंदु मुसलमान, पारशी, युरोपीयन वगैरे सर्व लोकांस दुःख झालेलें स्पष्ट दिसत होतें. सन १८९३ अक्टोवरमध्यें मुंबई येथें तेलंगांच्या स्मारकावद्दल जी सभा झाली त्यांत चंदावरकरांनीं जें भाषण केलें त्यांत त्यांनीं आपल्याजवळ एका मोठ्या मुसलमान गृहस्थांनीं असे उद्गार काढल्याचें सांगितलें:—

"Mr. Telang was a Hindu, an Englishamn, a Parsi, a Mohomedan, all rolled into one."

त्याचप्रमाणें लंडन येथील "इंडिया" पत्राच्या आक्टोबर १८९३ च्या अंकांत एका मुख्य पारशी पुढारी गृहस्थांचें पत्र प्रसिद्ध झालें होतें. त्यांत त्यांनीं पुढीलप्रमाणें लिहिलें आहे:-

"In Mr. Telang, not only the community of Bombay, but the people of India have lost one of their few brilliant leaders. Mr. Telang was a noble specimen of the Hindus, and also a bright product of our early University. It is mournful to think that he should have been thus prematurely cut off in the prime of manhood. There are not, I think, half a dozen men in all India to compare with him. He was not only a learned judge and a sound scholar,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

he was a sober politician and an infallible guide and adviser. His death is, indeed, very very sad. All India from one corner to the other must bemoan his loss. It is a public calamity, for it will be difficult to replace his loss for years to come."

इंदुप्रकाशानें "सगळ्या मुंबईत असा एकही आजमित्तीस हिंदु गृहस्थ उरला नाहीं कीं जो तेलंगांची रिकामी झालेली जागा भरून काढील !" असे उद्गार काढल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. तो पुढें म्हणतोः—

"He was the brightest jewel of his family. He was one of the brightest jewels of India."

त्याचप्रमाणें दुःखाच्या आवेशांत इंदूनें अखेर असे उद्गार काढलेः—

"तेलंग यांच्या योग्यतेचा मनुष्य निर्माण होण्यास किती काळ जाईल याचा अजमासच सांगतां येत नाहीं. * * * हिंदुस्थानचें नष्टचर्य जोंपर्यंत संपलें नाहीं तोंपर्यंत असले मोहरे आम्हांस लाभणें कठीण आहे." असो.

रीतीप्रमाणें मुंबईच्या शेरीफनें जाहीर केल्यावरून ता. ६ अक्टोबर १८९३ रोजीं टाऊनहॉलमध्यें तेलंग यांच्या स्मारकाबद्दलची मुंबईच्या नागरिकांची सभा भरली होती. अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याकरितां त्या वेळचे मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड हॅरिस यांना निमंत्रण करण्यांत आलें होतें. प्रथम लॉर्ड हॅरिस यांच्या मनांतून सभेस यावयाचें नव्हतें, पण मग ते कबूल झाले. यासंबंधानें फेरोजशहा मेथा यांचा चरित्रकर्ता (मिस्तर एच. पी. मोदी) हा असें लिहितोः—

"His Excellency had written to Pherozesha that though he considered it very undesirable that the Govorner should preside at meetings held to perpetuate the memory of distinguished citizens, he had so great an admiration for the abilities and character of Mr. Telang that he was willing to associate himself with the public meeting."

सभेंत पुष्कळ वक्त्यांचीं भाषणें झालीं. त्यांत हिंदु, पारशी, मुसलमान, युरोपीयन वगैरे सर्व जातींचे व धर्मांचे पुढारी लोक होते. त्यांत रानडे, मेथा व सर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चार्लस सार्जंट यांचींच भाषणें महत्वाचीं झालीं. पैकीं रानडे व सार्जंट यांच्या भाषणांचा सारांश मागील एक दोन प्रकरणांत आलाच आहे. फेरोजशहा मेथा यांचें मुख्य ठरावापैकीं एकाद्या ठरावावर भाषण व्हावयाचें, परंतु तें झालें नाहीं. त्यांनीं फक्त अध्यक्षांचे आभार मानण्याचें काम तेवढें आपणाकडे घेतलें होतें. तो ठराव प्रायः औपचारिक स्वरूपाचा असतो. पण त्या ठरावावर भाषण करतांनांच मेथा यांचें तेलंगांविषयींचें प्रेम—हृद्गत—उत्तम रीतीनें जमलेल्या मंडळीपुढें व्यक्त झालें. त्यांनीं एकाद्या मुख्य ठरावावर—सर्वांच्या अपेक्षेप्रमाणें—भाषण न करतां आपण शेवटच्या आणि अगदीं औपचारिक ठरावाचें काम आपल्याकडे कां घेतलें याविषयीं बोलतांना ते अगदीं सद्गदित कंठानें (with some emotion) म्हणाले असें सदहू चरित्रकर्ता सांगतोः—

" In doing so, he (Mr. Mehta) explained to the audience with some emotion that with the recollection and associations of so many years crowding on the mind as they could not but do in that hall and with those surroundings, any endeavour to speak of him (Mr. Telang), as he was, large in heart and brain, so soon after his loss in the prime of manhood and in the plentitude of his powers, could only lose itself in that bitterest of pagan cries as to the mystery of the cruelty of things. "

मेथा म्हणाले—" त्या हॉलमध्यें बोलण्यास उभें राहिलें असतां तेलंग व आपण कित्येक वर्षे त्याच जागीं व खांद्यांस खांदा लावून सार्वजनिक कामें केल्याच्या एकामागून एक आठवणी होऊं लागल्या म्हणजे मन अत्यंत विषण्ण होतें; आणि तशा थोर मनाच्या व बुद्धीमत्तेच्या माणसासंबंधानें (तेलंगांसंबंधानें)—त्यांची स्मृति इतकी ताजी असतांना—काय बोलावें हेंच सुचेनासें होतें व अज्ञ मनुष्याप्रमाणें " देवा कोण ही निर्घृणता " इतकेच दुःखावेगांत तोंडावाटे आपोआप शब्द निघून जातात ! इतकें बोलून मेथांनीं सोळा वर्षांपूर्वी (१८७७) त्या वेळच्या गव्हर्नर साहेबांच्या (सर रिचर्ड टेंपल) अध्यक्षतेखालीं त्याच हॉलमध्यें " व्हालंटीयर " पलटण तयार करण्याबाबतची कशी एक सभा भरविण्यांत आली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होती व त्या सभेंत तेलंग व आपण अशा उभयतांनीं कसा भाग घेऊन आपल्या सार्वजनिक कारकीर्दीस सुरवात केली होती याचा उल्लेख करून म्हटलें कीं,

"Since then they (Telang and Mehta) had fought together many a battle, and their close association in public life had ceased only with the elevation of Mr. Telang to the Bench, four short years before his death."

मेथांच्या संबंध भाषणासंबंधानें त्यांचा चरित्रकर्त्ता म्हणतोः—

"It was with a very heavy heart that Pherozesha spoke of his departed friend and fellow-worker in the short speech which he made at the memorial meeting."

सभेंत ठरल्याप्रमाणें स्मारकाकरितां बरीच रकम (४०,००० रु.) जमल्यावर त्यांतून एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांकरितां तेलंगांच्या स्मरणार्थ वसतिगृह (Telang wing) बांधण्यांत आलें हें प्रसिद्धच आहे. त्याचप्रमाणें त्या वेळीं पंचमहाल जिल्ह्याचे कलेक्टर डॉक्टर पोलन यांनीं गोध्रा येथें एक नवीन हायस्कूल बांधण्यांत आलें होतें त्याला तेलंगांचें नांव देऊन "तेलंग हायस्कूल" असें दुसरें स्मारक केलें. तिसरें कै. रा. सा. नारायण विष्णु बापट यांनीं युनिव्हर्सिटींतील एम्. ए. च्या परीक्षेंत "इतिहास व तत्वज्ञान" या विषयांत पहिला येणाऱ्या उमेदवाराला देण्याकरितां तेलंगांच्या नांवें एक सुवर्णपदक ठेवून स्मारक केलें आहे. आपल्या पूज्य वडिलांच्या नांवें ठेवलेलें हें पदक पुढें कै. पंढरीनाथपंत तेलंगांनीं मिळविलें! थोड्याच वर्षांपूर्वी मुंबई म्युनिसिपालिटीनें माटुंगा येथील जी. आय्. पी. रेल्वेच्या बाजूस झालेल्या नवीन वसाहतींतील एका सुंदर व प्रशस्त रस्त्याला 'तेलंग रोड' असें नांव दिलें. तसेंच गौड सारस्वत ब्राह्मण को-आपरेटिव्ह हाउसिंग सोसायटीच्या मालकीच्या माटुंगा येथें असलेल्या इमारतींपैकीं एकीस तेलंग यांचें नांव दिलें आहे. याप्रमाणें आम्हांस माहीत असलेलीं तेलंगांच्या नांवाचीं स्मारकें आहेत.

समाप्त

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुद्धिपत्रक.

—:०:—

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४	७	fiocked	flocked.
१४	२७	पुढें	ते पुढें
१९	२३	. (पू. वि.)	, (अ. वि.)
२१	२२	"—" periods	(periods)
३२	२२	जोखमीचीं	जोखमेचीं
४४	१२	justice	Justice
४५	२४	वाढ	वाढ आहे
५३	२९	एतद्देशीय	एतद्देशीय मनुष्य
७०	१३	डॉ. ट्रॉस	डॉ. स्ट्रॉस
९१	११	?	!
९७	२३	तज्ञ	तज्ज्ञ
१०३	११	महाराष्ट्री	महाराष्ट्रीय.
१०४	३	त्यांच्या	त्याच्या
११६	९	चालविला	चालविला होता.
,,	२४	देऊन;	देऊन,
,,	२८	ह्या	त्या
१२०	२७	जुने	जुनें गद्य.
१२१	१२	सचलें	रुचलें
१२४	१५	वाटणार	वाढणार
१३१	२६	या सर्व	सर्व
१३४	२१	Conferring	conferring
१४४	१६	यावेळीं	त्या वेळीं
१८०	१३	tatter	matter
२०६	२२	girl	a girl
,,	२८	वश	वंश
२१७	२०	shall	shalt
२२२	२२	मोठ्या	त्या मोठ्या
२२३	३	असेल	असलें
२३९	८	initiating	imitating
२४५	२२	statisfied	satisfied

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

४३ न/३४
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२५२	६	केसरीच्य	केसरीच्या
२५३	४	eating,	eating
२६२	२३	प्रकारा	प्रकाराचें
२७४	५	होत आहे	चाललें आहे
३०२	१२	दिलें,	दिलें.
३१६	५	ठराव सभेपुढें	ठराव
३१७	१५	Law	law
३१९	३	spared	shared
३२४	१५	exclusion	execution
३३१	२९	1890	1870
३४०	२७	यावश्चंद्र	यावच्चंद्र
३४१	२२	law	laws
३४४	१७	or	a
३४६	४, ५, ६	Capital	capital
३४७	५	Capital	capital
३५८	५	तरी	तर
३५९	२२	तजविज	तजवीज
३६५	२४	Lists	List
३६९	१	मनाप्रमाणें	मताप्रमाणें
३७०	४	आहे	होती
४१५	५२	सभत	सभत
४२०	२३	of purse	of the purse
४२१	६	interpollation	interpellation
४२२	३०	recking	reeking
४६२	६	discussions	social discussions
४६८	४	प्रतिपादिषु	प्रतिमादिषु
४७४	३०	अश	अशा
४९३	२२	आपत्या	आपल्या
४९६	७	कितीसें	कितीसें अंतर
५०५	४	अंतकाळीं	(तिकडे तो शब्द नको)
,,	५	दोन मुलगे	अंतकाळीं दोन मुलगे
५०९	१६	Englishamn	Englishman

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
LIBRARY, GURUKULA K...

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

LIBRARY,
GURUKULA KANGRI.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar